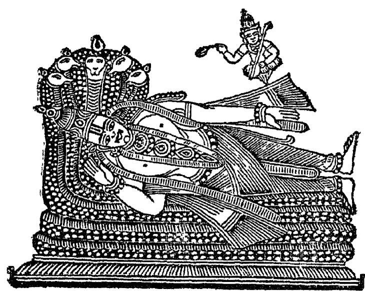

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం	పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౨	౨౧	నైనిం	నైవనిం	౧౩౦	౯	రమాణా	రమాణాః
౫	౨౨	భావితు	భావం	౧౩౩	౫	సముదీ	సముద్గీ
	౨౩	భవతి	భజతి	౧౩౪	౫	సముదీ	సముద్గీ
౭	౨	వానథ	వాంత్సతు	౧౩౫	౨౭	నిర్తితా	వర్తితా
౨౦	౨౫	ణామి యం	ణాంనిమిత్తం		౨౫	మకుటం	ముకుటం
				౧౪౪	౩	దుల్మా	గుల్మా
౨౧	౫	వృద్ధాచ్ఛఇ	పుత్రా చ్ఛచే	౧౫౯	౨	వనసా	వనా
				౧౬౫	౨౫	కరవ్యః	కర్తవ్యః
౨౩	౧	బోధే	భోధే	౧౬౬	౨౫	తసిన్	తస్మిన్
	౭	బోధేః	భోధేః	౧౯౮	౧	యంత్రియ	యంత్రిత
౩౯	౪	వైతానా	వైతానికా	౨౦౮	౧	హాహంత	హంత
౪౩	౧౧	ధాన్యేవ	ధాన్యేన	౨౩౬	౨	తావమి త్యుత్తరం	భూరితాపః
౫౪	౨౪	నిధిధ్యా	నిదిధ్యా				
౫౮	౧	త్పురషా	త్పురుషా	౨౪౩	౨	గణాత్యుత్తరం	రచిత
౭౨	౧౭	రాగేన	రాగేణ	౨౪౮	౨౧	శమితః	ప్రశమితః
౮౦	౧౩	కృజిదితి	కృజితి	౨౭౪	౨	నాంగ	నాంగనాంగ
౯౩	౧౪	నిశాలాం	విశాలాం	౨౭౫	౧	జృభత	జృంభత
౧౦౨	౨౧	శేప	శేఫ	౨౮౫	౨౧	నివృత్తం	నికృత్తం
౧౦౩	౧౫	చేష్యృక	చెత్యుక్త	౨౯౯	౨	లానిన్య	లావిన్య
౧౦౭	౭	ప్రవర్థ	ప్రవర్థ్య	౩౦౦	౨	దర్శినా	దర్శితా
౧౧౪	౧౫	భావకః	భావః	౩౦౫	౨	ప్రివట	ప్రకట
౧౧౫	౧౯	స్యాద్గిశి	స్యాద్దిశి		౧౪	కషాయ	కాషాయ
౧౧౮	౧	సంవృత్త	సంవర్త	౩౧౨	౪	త్యాస్యర్థ	త్యాస్యార్థ
	౨౫	సంసారాల	సంస్కార		౧౧	వైదుహీ	వైదేహీ
౧౨౦	౬	పలశో	పరశో	౩౧౩	౧	తాటకహా టకేయ	హాటకతా టకేయ
౧౨౪	౯	దారాన్	దారకాన్				
౧౨౭	౧	భుజబ	భుజాబ	౩౨౨	౨	దనంత	దనంతర

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం	పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౩౩౬	౨	వాణీవి	పాళిర్వి	౫౦౬	౨౫	సహా	సహాన
౩౪౭	౧	ఉలామ	ఉలాయః	౫౧౬	౧౯	ఆభీక్ష్యే	ఆభీక్ష్ణ్యే
౩౫౦	౧	పాదాంగే-	పాదాంగు	౫౧౮	౨౧	ఘటిద	ఘటిత
౩౫౬	౪	ప్రితమే	ప్రియతమె		౨౨	నరాణాణా	నరాణా
౩౬౨	౨౩	కుంభ	కుంభకుంభ	౫౧౯	౨౫	బ్రూకుర్వ్వరి	బ్రుకూర్ప్రి
౩౭౯	౩	మనుపహ్లా	మనుహ్లా	౫౨౫	౨౫	దుర్నయా దిత్యుత్తరం	
౩౮౪	౨౫	కిరణా	కరణా	తదుక్తం మహానాటకే। రేరేరావణ			
౩౯౫	౫	శోణిక	శోణిత	రావణాః కతి బహూనేతాన్వయం శు			
	౨౨	ధృత	పోషిత	శ్రుమ ప్రాగేకః కిల కార్తవీర్యనృప			
౪౦౧	౧౯	గాయం	కాయం	తె ర్దోర్దండపిండీకృతః । ఏకోన			
౪౦౬	౨	మితిరె	తిమిరె	ర్తనచాపితాన్నకబళో దైత్యేంద్ర			
	౨౩	విహాంగా	విహంగా	దాసీజనై రన్యం వక్తుమపిత్రపామ			
౪౧౦	౧౩	సేనా	ససేనా	హ ఇహ త్వం తేషు కోన్యోఽథవా ఇతి			
౪౩౦	౪	సమయిన	సమవ	౫౩౧	౭	ఇతథ్ధాః	ఇత్యర్థాః
౪౪౩	౧౬	రామామ	రామాయ		౨౫	హైంప	హైఃప
౪౪౯	౧౭	పునస్త్యా	పులస్త్యా	౫౩౬	౨౧	అవ్యత్రి	అన్యత్ర
	౧౮	షకేన	షకేణ	౫౩౯	౭	సువర్ణ	సుపర్ణా
౪౫౮	౮	యస్యస	యస్యత	౫౪౦	౩	ఫల	[illegible]
౪౫౯	౫	వాలమే	వాలవ	౫౪౩	౧౧	బహ్వ	బాహ్వ
౪౬౧	౧౪	శీతలః	శీతః		౧౨	బహ్వ	బాహ్వ
౪౭౪	౨౦	మాకరో	మారకో	౫౫౧	౧౪	నిత్రస్య	నిస్త్రస్య
౪౮౧	౬	ర్వాణ	రావణ	౫౬౯	౨౧	చంద	చంద్ర
	౧౦	హాసది	హృది	౫౭౩	౧౦	ధియతె	ధీయతె
౪౮౩	౮	కుముదా	కుముద	౫౭౬	౨౦	మాయోః	మాణయోః
౪౮౮	౨౪	క్రిము	క్రిమ్యే	౫౮౩	౩	మసూన	మసూన
౪౯౩	౬	క్షైరుహః	క్షెరుహః		౧౭	మలినజ	మనుజ
౪౯౯	౨౧	ఘాభచ	ఘాక్షిచ				

పుట	పఙ్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం	పుట	పఙ్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౫౨౨	౧౨	వనస్ప తిర్వ	వనస్పతిర్వృ	౪౯౨	౭	భూతపు	భూతభ
					౨	భరో	పురో
	౨౩	స్యాంతఇ	స్యాంతరి	౫౯౫	౨౧	విదే	విదేహ
౫౨౯	౧	షణేవ	షణ్ణన				

సంస్కృతం	కన్నడ	తెలుగు	అరవ
నాగః—	సురహోన్నెమర	పోన్నమాను—	పున్నై
పున్నాగః—	సురగీమర	సురపోన్నమాను—	సురపున్నై
తాళః—	తాళెమర	తాటిచెట్టు—	పనెమరం
హింతాలః—	కిరుతాళెమర	గిరుకతాటిచేట్టు—	కొండల్పనై
తమాలః—	కత్తలెమర	చీకటిచేట్టు	పచ్చిలైమరంఇరుళ్పట్టి
కృతమాలః—	కక్కేమర	రేలచట్టు—	కోన్నై
సరళః—	సరళ దేవదారు	సరళపు దేవదారిచేట్టు-	సరళైమరం
వకులః—	పగడెగిడ	పోగడమాను—	మహిళ్ మరం
వంజులః—	అశోకదమర	అశోక చెట్టు	అశోకమరం
తిలకః—	తిలకదమర	తిలకపుచేట్టు—	మంజాడిచ్చడి
ఆమలకః—	బెట్టనెల్లీమర	ఉశిరిక చెట్టు—	నెల్లీమరం
కుటజః —	కొడశిగెగిడ	కోడశపాలుచేట్టు—	వళ్పాలై
లేకుచః —	గజనింబెగిడ	గజనింబచెట్టు—	రస మలిమిచ్చై
కతకః —	చిల్లదమర	చిల్లమాను—	లెత్తాంమరం
తక్కోలం—	తక్కోలెమర	తక్కోలపుమాను—	తక్కోలశడి
అంకోలః —	అంకోలదగిడ	ఊడుగచేట్టు—	అళింజిల్శడి
లవంగం —	లవంగదమర	లవంగపుమాను—	లవంగమరం
వికంకతః —	హాలుమాణికదమర	పుల్లవెలగచేట్టు	నర్ముళంగైమరం
కేతకీ —	కేదిగెమర	మొగలిచేట్టు—	తాళైమరం
కదంబః —	కడహదమర	కడపచేట్టు—	కడప్పమరం
ఉదుంబరః—	అత్తిమర	మేడిమాను—	అత్తిమరం
కపిత్థః —	బేలదమర	వెలగమాను—	విళామరం

అశ్వత్థః —	అరళీమర	రావిమాను —	అరశమరం
కురవకః —	కెంపుగోరంటిగిడ	హొర్రిగోరంటచెట్టు-	కురంజిమరం
మరువకః —	మంగారేగిడ	మంగచెట్టు —	మంగారైశడి
మాకందః —	మావినమర	మామడిమాను —	మామరం
కుందం —	మొల్లెమర	మొల్లమాను —	కుందమరం
తిందుకః —	తూబరెగిడ	తుముకిచేట్టు —	తుంబై
చందనః —	శ్రీగంధమర	గంధపుమాను —	శందనమరం
స్యందనః —	హొలిగెమర	నేమ్మిచేట్టు —	తినిశిమరం
చంపకః —	సంపిగెమర	సంపంగిమాను —	శంబహై
చాంపేయః —	నాగసంపిగెమర	నాగకేసరపుచేట్టు —	నాగకెసరం
పనసః —	హలశినమర	పనసమాను —	పలామరం
వేతసః —	హబ్బెగిడ	ప్రబ్బలిచేట్టు —	వంజైశడి
పలాశః —	ముత్తకదగిడ	మోదుగమాను —	పలాశమరం
పాటలః —	పాదరీమర	పాదరిమాను —	పాదరీమరం
ముష్కకః —	మొక్కెమర	మొకిరమాను —	కాట్టుపతిశడి
ప్రియాళుః —	మోరటెగిడ	ప్రింఖణపుచేట్టు —	మురళంశడి
సల్లకీ —	తడుకినగిడ	అందుగమాను —	ఆనెవణంగిమరం
స్నుహీ —	కోలుకళ్ళి	జమడు —	శదిర్కళ్ళి
బంధూకః —	బందుగేగిడ	మంకెనచట్టు —	ఉచ్చితిలహం
సాలః —	తారమత్తిమర	మద్దిమాను —	మరుధమరం
కర్ణికారః —	చండుమల్లిగెగిడ	గురుగుచేటు	చండుమల్లిహో
కింకిరాతః —	చండుమల్లిగె	చండుమల్లీచేట్టు	చండుమల్లిహో
శింశుపా —		విరుగడచేట్టు —	
శిలీంధ్రి —	హాణబె	పుట్టుగోక —	నాయికోడె
శ్యేన —	గిడగ	డ్యాగ —	పరందుపక్షి
చకోరః —	బెళతింగళుహకిర	వెన్నలపిట్ట —	నిలామోక్కి
చక్రవాకః —	జక్కవక్కి	జకుహవ —	చక్రవాకపక్షి
గృధ్రః —	హద్దు	గద్ద-బోరవ —	కళుపి
కంకః —	రణహద్దు	రాంపులుగు —	పేరుంపరందు

శ్రీహయగ్రీవాయనమః

సాహిత్యమంజూషికాఖ్యవ్యాఖ్యా సహిత

చంపురామాయణప్రారంభః

గురవే సర్వలోకానాం భిషజే భవరోగిణామ్ ।
నిధయేసర్వవిద్యానాందక్షిణామూర్తయే నమః ॥

శివానందాశ్రమగురోశ్చరణస్మరణంమమ । ఉత్సాహశక్తిజంతేజస్త నోతుముఖపంకజే ॥ ౨ ॥ సీతాకల్పలతాన్వితం దశరథాంభోరాశిజంసోదరోదారసగంధమభీష్టదంసుమనసాంశ్రేణీభిరామోదితం । నిత్యంస్వాశ్రితనందనం కిసలయశ్రీపంచశాఖోజ్జ్వలం శ్రీరామామరభూరుహంహ్యాదిసదాసేవేర్థసంసిద్ధయే ॥౩॥ సుధాకరసుధాకరాచ్ఛరదభాస్వరాభాస్వరాంచితక్రమవిపంచికాక్వణనసాదరాసాదరా । విరంచినవమోహనాగమవిశారదాశారదా మదీయరసనాంగణే నటతుసర్వదాసర్వదా ॥ ౪॥ యత్పాదాంభోజరేణుం విబుధకవివరాః ప్రావ్యసిద్ధాంజనంవా ప్రజ్ఞాదృష్టేః ప్రమీలాం పటుతరతమసాప్రాప్తవత్యానిజాయాః । ఆసాద్యోన్మేషమారాన్నిధిమివకవితాం ప్రాపురుద్యద్గుణౌఘాం నిష్ప్రత్యూహం ముదాస్తాం ససురవరనుతఃపాతుహేరంబదేవః॥ ౫ ॥ శ్రీమాంస్త్రైలింగదేశేసజయతివిబుధశ్రేణికోటీరకోటీకోటీమాణిక్యఘూతాగణితగుణగణోఖండపాండిత్యశౌండః। ధీరశ్శాండిల్యగోత్రస్సకలకవికులాస్థాదిసూక్తిప్రవీణోవీణోవాహార్యవిద్యావివరణనిపుణోరామచంద్రోబుధేంద్రః॥ ౬॥ నిత్యంసంభ్రమజృంభితానటతియజ్జిహ్వాంగణేభారతీజాయంతేకవిపుంగవాస్తనుభృతాయద్వక్త్రనిర్వర్ణనాత్ । భోజక్షోణిభుజామునావిరచితశ్చంపూప్రబంధోధునా వ్యాఖ్యాంతస్య కరోమి మంజుళతరాం సాహిత్య

లక్ష్మీంతనోతునితరామితరానపేక్షమంఘ్రిద్వయంనిగమశాఖిశిఖాప్ర

మంజూషికాం ॥ ౨ ॥ వ్యాకుర్వంతినిబంధగౌరవభయాన్నైవస్ఫుటంయు
క్తిభిర్యేతేఽధ్యేతృజనప్రతారణపరాఃకానైపుణీవాతతః। వైఖర్యావచసాం
కవీశహృదయంప్రఖ్యాపయన్స్వయద్వారైవాహమిహాఖిలంప్రవివృణో
మ్యుక్తిప్రజోజ్జృంభితం ॥ ౩ ॥ —— ॥ అథఖలుతత్రభవాన్ విచిత్రసరస
కవితాకల్పలతామంజర్యామోదితాశేషవిబుధసమాజః అనవద్యనిఖిల వి
ద్యాభిజ్ఞసర్వజ్ఞసార్వభౌమోభోజనామా మహారాజః సమస్తసద్గుణమణి
గణాభిరామస్య తారకబ్రహ్మరూపిణ స్తత్రభవతో భగవతశ్శ్రీరామస్య
చరితానువర్ణనం నిశ్శ్రేయసనిదానంనిజాంతరంగే నిర్వర్ణ్య॥ * ॥ప॥కా
వ్యంయశసేఽర్థకృతేవ్యవహారవిదేశివేతరక్షతయే।సద్యఃపరనిర్వృతయేకాం
తాసమ్మితతయోపదేశయుజే। ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యా
త్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం కావ్యాలాపాంశ్చవర్జయేదితి నిషేధ
స్యాసత్కావ్యవిషయతాంచపశ్యన్ సకలకల్యాణపరాయణం శ్రీరామా
యణం చంపూప్రబంధాత్మనా చికీర్షుః చికీర్షితానంతరాయ పరిసమా
ప్తిప్రచయగమనలక్షణఫలసాధనత్వాత్ ॥*॥ఆశీర్నమస్క్రియావస్తుని
ర్దేశోవాపితన్ముఖం ఇత్యాచార్యదండివాక్యాదాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబం
ధముఖలక్షణత్వాచ్చతత్రాదౌలక్ష్మీపదప్రయోగపూర్వకమాశిషం ప్రయు
ఙ్క్తే (లక్ష్మీమితి ॥ ఆదౌ లక్ష్మీశబ్దప్రయోగో వర్ణగణాదిశుద్ధేరభ్యుచ్చ
యః । తదుక్తం* దేవతావాచకాశ్శబ్దాయేచభద్రాదివాచకాః। తేసర్వే
నైవనింద్యాస్స్యుర్లిపితోగణతోపివా ఇతి ॥ నిగమావేదాః తఏవశాఖి
నోవృక్షాః ॥ ని ॥ వృక్షోమహీరుహశ్శాఖీత్యమరః ॥+వీక్ష్యాదిత్వాదినిః॥
తేషాంశిఖా ఉపనిషదః తాఏవశిఖాః అగ్రాణీతిశ్లిష్టరూపకం (చూళయ
శ్చప్రతీయంతే) తాసాం ప్రవాళం నవపల్లవం। వేదాంతవేద్యమిత్యర్థః ॥
సె ॥ శిఖాజ్వాలాకేకిమౌళ్యోశ్శిఖాశాఖాగ్రమౌళిష్వితివైజయంతీ ॥ ప్ర

వాళం । హైరంబమంబురుహడంబరచౌర్యనిఘ్నం విఘ్నాద్రిభేదశతధా

వాళో వల్లకీదండే విద్రుమేనవపల్లవేఇతి నిఘంటుః ॥ అంబునిరోహతీత్యం
బురుహం పద్మం తస్య యోడంబరః సౌభాగ్యాతిశయసంరంభః తస్యచౌ
ర్యే అపహరణే + బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞ్ । నిఘ్నమాయత్తం అంబు
రుహసౌభాగ్యాపహారీత్యర్థః ॥ ని ॥ అధీనో నిఘ్న ఆయత్త ఇత్యమరః ॥
అతఏవ సాదృశ్యపర్యవసానాదుపమా ॥ డంబరేత్యత్ర దమ్యంతేభీరవో
నేనేతి డంబరః + దమ ఉపశమే ఔణాదికత్వాద్ధ్వరప్రత్యయః । పృషోద
రాదిత్వాద్వర్ణవ్యత్యయః । సుబోధినీకారస్తు డంబవిక్షేప ఇతి చాంతో
ధాతురస్తీత్యాహ । తన్మతే డంబం విక్షేపం రాతి ఆదత్త ఇతి డంబరః ॥ ని ॥
ఆడంబరోత్రస్సంరంభ ఇత్యమరశేషశ్చ । విహన్యంతే ఏభిరితి విఘ్నాః ప్ర
త్యూహాః ॥ ని ॥ విఘ్నోంతరాయః ప్రత్యూహ ఇత్యమరః ॥ + ఘఞర్థే క
విధానమితి కప్రత్యయః ॥ త ఏవాద్రయః పర్వతాః తేషాం భేదే విదారణే
శతధారధురంధరం వజ్రాయుధసమానసారం అశేషవిఘ్నవినాశకమిత్య
ర్థః । ధూరేవ ధురా + ఆపంచైవ హలంతానామితి వచనాదాప్ । తాం ధా
రయతీతి ధురంధరం + సంజ్ఞాయాం భృతృవృజిధారీత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయః
ఖిత్యనవ్యయస్యేతి పూర్వస్య హ్రస్వః । అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగ
మః । ఖ ఏహ్రస్వ ఇతి నార్దేర్హ్రస్వశ్చ హేరంబస్యేదం హైరంబం వైనా
యకం + తస్యేదమిత్యణ్ । అంఘ్రిద్వయం చరణయుగ్మం ఇతరేషామనవి
ద్యమానేపేక్షాయస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతి తథా ఇతరానపేక్షం భజనీయా
న్తం నిరపేక్షమిత్యర్థః । ఇదం క్రియావిశేషణం । యద్వాంఘ్రిద్వయవిశే
షణం । తదా సహకార్యంతరమనపేక్ష్య స్వాతంత్ర్యేణైవ సకలసేవక
జనాభీప్సితదానసమర్థమిత్యర్థః । నితరాం అతిశయేన + కిమేత్తిఙ
వ్యయేత్యాదినా ఆమ్ప్రత్యయః । నః అస్మాకం । లక్ష్మీం అశేషాభిలషితా
ర్థసంపత్తిం తనోతు కరోతు సంపాదయత్విత్యర్థః । తనోతేః + ఆ
శిషి లిఙ్లోటావిత్యాశిషర్థే లోట్ ॥ ని ॥ శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీ

రఘుధురంధరం నః ॥ ౧ ॥ ఉచ్చైర్గతిర్జగతి సిద్ధ్యతి ధర్మతశ్చేత్తస్య ప్రమా

శ్రుతిరితి కథ్యతే ఇతి శాశ్వతః ॥ అత్రాశీరలంకారః * ఆశీర్నామాభిలషితవస్తునశ్శాసనం మతమితి లక్షణాత్ । అయం చోక్తోపమారూపకవిశేషాభ్యాం తిలతండులవత్పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృజ్యతే । తథా నితరామితతరేత్యాదివ్యంజనయుగ్మానాం బకారాదీనాంచ కేవలానామసకృదావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాసశ్శబ్దాలంకారః ॥ తదుక్తం విద్యానాథేన * ఏకద్విప్రభృతీనాంతు వ్యంజనానాం యదా భవేత్ । పునరుక్తిరసౌ నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే ఇతి ॥ అయమేవాలంకారః ప్రాయశో భోజరాజోక్తిష్వనుసంధేయః । విశేషంతు వక్ష్యామః । ఆదౌ ద్యుదేవతాకస్యాంత్యలఘోస్తగణస్య ప్రయోగాచ్ఛుభలాభస్సూచ్యతే ॥ తదుక్తం * తో ద్యౌరంత్యలఘుశ్శుభ ఇతి లకారస్య భూదేవతాకత్వాద్ద్విజపరిచయగమనసిద్ధిః । ప్రాయేణాత్ర ద్రాక్షాపాకః * ద్రాక్షాపాకస్స కథితో బహిరంతస్స్ఫురద్రసః ఇతి లక్షణాత్ । ఏతదాదిశ్లోకపంచకం వసంతతిలకావృత్తం * ఉక్తా వసంతతిలకా తభజా జగౌ గః ఇతి కేదారోక్తలక్షణాత్ ॥ ❋❋❋❋❋ ॥ ౧ ॥

ఇదానీం తావన్మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని చ శాస్త్రాణి ప్రథంత ఇత్యాది భగవద్భాష్యకారవచనప్రామాణ్యాత్ శిష్టాచారపరిప్రాప్తం విశిష్టదేవతాప్రణామనమస్కారరూపం మంగళం నిబధ్నాతి ॥ ఉచ్చైరితి ॥ జగతి జగత్స్విత్యర్థః । ఉచ్చైరున్నతా గతిర్గంతవ్యదేశః స్వర్గాద్యున్నతస్థానమిత్యర్థః ॥ ని ॥ దేశేప్రాప్త్యగతిరితి వైజయంతీ ॥ ధర్మతః జ్యోతిష్టోమాదిధర్మాత్ పంచమ్యాస్తసిల్ । సిద్ధ్యతిచేత్ నిష్పన్నా భవతి యది । సిద్ధ్యతీతి పదం సర్వత్ర సంబధ్యతే । తస్య ధర్మస్య ప్రమా యథార్థానుభవశ్చ స్వర్గాదిఫలసాధనత్వజ్ఞానమితి యావత్ । ప్రమాకరణం ప్రమాణమిత్యత్ర యథార్థానుభవః ప్రమేతి ప్రమాశబ్దార్థస్య తార్కికైరుపవర్ణితత్వాత్ । కృతకేతరైరకృత్రిమైః వచనైః జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేతేత్యాదివేదవాక్యైః పి

చవచనైఃకృతకేతరైశ్చేత్ । తేషాం ప్రకాశనదశా చ మహీసురైశ్చేత్తానం
తరేణ నిపతేత్క్వనుమత్ప్రణామః ॥ ౧ ॥ గద్యానుబంధరసమిశ్రితపద్య

ద్ధృత చేత్ * నను అస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదో యజు
ర్వేదస్సామవేద ఇత్యాదివాక్యాద్వేదానాముత్పత్తిశ్రవణాత్కథమకృతక
త్వమితి చేత్ * అనాదినిధనా నిత్యా వాగుత్సృష్టా స్వయంభువా । ఆదౌ వే
దమయీ విద్యా యతస్సర్వాః ప్రవృత్తయః ఇతి స్మృతేరకృత్రిమత్వావగమా
త్ । ఋచస్సామాని జజ్ఞిరే ఇత్యాదిషు హిరణ్యగర్భే వేదావిర్భావ ఏవ జ
నేరర్థః + ఏతత్ శాస్త్రయోనిత్వాదితి వేదాంతసూత్రవ్యాఖ్యానావస
రే తత్రభవద్భిర్భాష్యకృద్భిస్సమ్యగ్వివేచితం తత్రైవానుసంధేయమి
త్యలమత్ర శాస్త్రవిచారేణ । తేషామకృత్రిమవచనానాం ప్రకాశనదశా
పాఠతోర్థతశ్చ స్ఫుటీకరణప్రకారశ్చ మహీసురైర్బ్రాహ్మణైరిత్యర్థః
॥ ని ॥ ఆశ్రమో స్త్రీ ద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబా ఇత్యమరః । తానం
తరేణ తాన్మహీసురాన్వినా + అంతరాంతరేణ యుక్తే ఇతి ద్వితీయా ॥
మత్ప్రణామః మత్కృతనమస్కారః క్వను కుత్రవా । నిపతేత్ప్రవర్తేత ।
ఉక్తక్రమేణ పరమశ్రేయోహేతూనాం వేదవిదామేవ బ్రాహ్మణానాం
నమస్కార్యత్వాత్తేషామేవాయం నమస్కారో విధేయ ఇత్యర్థః । తథా
చ శ్రుతిః * తస్మాద్బ్రాహ్మణేభ్యో వేదవిద్భ్యో దివే దివే నమస్కుర్యాది
తి । తతో బ్రాహ్మణా ఏవ నమస్కార్యా ఇష్టదేవతాశ్చ । తదుక్తం భగవ
తా శ్రీకృష్ణేన మ - భారతే * దైవాధీనం జగత్సర్వం మంత్రాధీనం తు దై
వతం । తన్మంత్రం బ్రాహ్మణాధీనం బ్రాహ్మణో మమ దైవతమితి ॥ అత్ర
ఉత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వం ప్రతి విశేషణత్వాదేకావల్యలంకారః । తదు
క్తమేకావల్యాం * యత్ర విశేషణభావితు పూర్వం పూర్వం ప్రతిక్రమేణైవ ।
భవతి పరంపర వే సాలంకృతి రేకావళీకథితేతి ॥ ॥ ౧ ॥
ఇదానీం స్వచికీర్షితనిబంధస్య స్వరూపనిరూపణద్వారా సహృదయా
నాం ప్రరోచనాముత్పాదయన్ తద్రచనాయాం నిజరసనాయాః ప్రవృ

సూక్తిర్హృద్యాహివాద్యకలయాకలితేవగీతిః । తస్మాద్దధాతు కవిమార్గ
(విదాం)జుషాం) సుఖాయచమ్పూప్రబంధరచనాం రసనామదీయా ॥ ౩॥
వాల్మీకిగీతరఘుపుంగవకీర్తిలేశైః తృప్తింకరోమి కథమప్యధునా బుధా

త్రిమాశాస్తే ॥ గద్యేతి ॥ గద్యాన్యపాదబద్ధాని ॥ తదుక్తం * అపాదః పదసంఘాతో గద్యంపద్యంచతుష్పదమితి ॥ గద్యానామనుబంధేనానుషంగేణ యోరసఆస్వాదః తేనమిశ్రితా మిళితా పద్యసూక్తిః పద్యానాం సమ్యగ్రచనా ॥ ని ॥ ఆస్వాదేబ్రహ్మణిరసఇతిశబ్దార్ణవే ॥ వాద్యకలయా వీణావేణుమృదంగాదివాద్యశిల్పేన ॥ ని ॥ కలాశిల్పేవిమృద్ధాచేతి వైజయన్తీ ॥ కలితా మిశ్రితాగీతిః గానవిద్యేవ హృద్యా మనోజ్ఞాహి । సహృదయహృదయాహ్లాదినీఖల్విత్యర్థః । తస్మాద్గద్యపద్యమిశ్రితప్రబంధస్య సర్వానందకరత్వాద్ధేతోః । కవయం సౌరసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనపరయా రచనయా వర్ణయంతీతికవయః । తన్మార్గజుషాం తద్వర్త్మానువర్తినాం కవితారసాభిజ్ఞానామిత్యర్థః । సుఖాయ హృదయానురంజనార్థం । మమేయంమదీయా + వృద్ధాచ్ఛఇతిఛప్రత్యయః । రసనా జిహ్వా । చమ్పూప్రబంధరచనాం * గద్యపద్యాత్మకంకావ్యం చంపూరిత్యభిధీయతే ఇత్యుక్తలక్షణంకావ్యం చంపూప్రబంధః । తస్యరచనాం నిర్మాణం దధాతు । విశిష్టప్రబంధరచనాయాంమదీయారసనాప్రవర్తతామిత్యర్థః ॥ చమత్కారకారితయా గద్యపద్యాత్మకంకావ్యం కరోమీతితాత్పర్యం ॥ అత్ర పూర్వవాక్యే ఉపమానోపమేయసాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకానాం చతుర్ణాం ప్రయోగాత్ శ్రౌతీపూర్ణోపమాలంకారః * స్వతస్సిద్ధేనభిన్నేన సమ్మతేనచధర్మతః । సామ్యమన్యేనవర్ణ్యస్య వాచ్యంచేదేకదోపమేతిలక్షణాత్ ॥ సచ శబ్దానుప్రాసేనచసంసృజ్యతే ॥ ౩ ॥ **

నను వాల్మీకిరచితేన శ్రీరామాయణేనైవ సకలజనసంతృప్తేర్జాయమానత్వాత్తవపునః కోయం నూతనప్రబంధనిర్మాణప్రయాసఇత్యాశంక్య సోపపత్తికం తత్ప్రణయనే స్వస్యాధికారందర్శయతి ॥ వాల్మీకీతి ॥ వల్మీ

నాం । గంగాజలైర్భువిభగీరథయత్న(కృష్టైః)లబ్ధైః) కింతర్పణంనవిదధాతి జనఃపితౄణాం ॥ ౪ ॥ వాచంనిశమ్యభగవానథనారదస్య ప్రాచేతసఃప్ర

కస్యాపత్యంవాల్మీకిః * తదుక్తం బ్రహ్మకైవర్తే ॥ అథాబ్రవీన్మహా తేజాబ్రహ్మాలోకపితామహః । వల్మీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకిరిత్యసౌఇతి + అతఇఞితిఞ్ । తెనగీతాః ఉపవర్ణితాః యె రఘుపుంగవకీర్తిలెశాః । పుమర్థాగారి పతివిగ్రహమాత్రం । పుంగవః శ్రేష్ఠః ॥ ౨ ॥ శ్రేష్ఠోక్షాణౌతుపుంగవావితి వైజయంతీ + గోరతద్ధితలుకీతి సమాసాంతష్టచ్ ॥ రఘుపుంగవస్య రఘుశ్రేష్ఠస్య కీర్తేః దానక్షాత్రాదిగుణసముద్భవాయాస్సమాఖ్యాయాః లెశాః లవాఃలైః । బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధస్య శతకోటివిస్తృతస్య శ్రీరామచరితస్య చతుర్వింశతిసహస్రసంఖ్యాపరిమితేన శ్రీరామాయణేన కియతపవర్ణితత్వాత్కీర్తిలెశైరిత్యుక్తమిత్యవగంతవ్యం ॥ అధునా ఇదానీం కథమపి మహతాయత్నేన చంపూప్రబంధనిర్మాణరూపెణేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ జ్ఞాతహేతువివక్షాయామప్యాదికథమవ్యయం । కథమాదితథాప్యంతం యత్నగౌరవబాఢయోరిత్యుత్పలమాలాయాం బుధానాం తజ్జ్ఞానాం ॥ ౨ ॥ జ్ఞాతృచాంద్రిసురాబుధాఇతిక్షీరస్వామీ ॥ తృప్తిం సంతుష్టిం కరోమి । అత్రదృష్టాంతమాహ ॥ భువి భూలోకె భగీరథేన రాజ్ఞాయత్నకృష్టైఃప్రయత్నేనానీతైః అశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయే కపిలకోపానలదగ్ధానాం సగరాత్మజానాం స్వర్లోకస్యప్రాపణాయ దుశ్చరతపశ్చర్యాదిబహుతరప్రయత్నేన వియన్మార్గాద్భువంప్రాపితైరిత్యర్థః । భగీరథప్రయత్నఉత్తరత్రవక్ష్యతే । గంగాజలైర్గంగాకేనీసలిలైః నరః పుమాన్ పితౄణాం తర్పణం నివాపాంజలిదానేనసంతృప్తిం నవిదధాతి నకరోతికిం ॥కరోత్యేవేత్యర్థః । అతోహమప్యేవం కరోమీతిభావః ॥ అత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః * యత్రవాక్యద్వయేబింబప్రతిబింబతయోచ్యతే ॥ సామాన్యధర్మోవాక్యజ్ఞైస్సదృష్టాంతోనిగద్యతెఇతిలక్షణాత్ ॥ ౪ ॥ — ఇత్థం స్వస్య గ్రంథకరణయోగ్య

వచసాం ప్రథమస్కవీనాం । మాధ్యందినాయ నియమాయ మహర్షిసే

తాం ప్రసాధ్య సంప్రతి కథాం ప్రస్తౌతి ॥ వాచమితి ॥ ప్రవచసాం ప్ర
గల్భవచసాం కవీనాం వ్యాసాదీనాం ప్రథమ ఆద్యః సకలకవికులగురురి
త్యర్థః । సః ప్రసిద్ధః ॥ అత్రయచ్ఛబ్దాపేక్షా ॥ తదుక్తం కావ్యప్రకా
శే * ప్రక్రాన్తప్రసిద్ధానుభూతార్థవిషయస్తచ్ఛబ్దః యదుపాదా
నం నాపేక్షత ఇతి । ఋశబ్ద ఉత్కర్షార్థకః అవ్యయానామనేకార్థత్వా
త్ ॥ భగవాన్ * ఉత్పత్తిం నిధనం చైవ భూతానామాగతిం గతిం । వేత్తి
విద్యామవిద్యాంచ స వాచ్యో భగవానితీత్యుక్తలక్షణః ॥ ప్రచేతసో వరు
ణస్యాపత్యం ప్రాచేతసో వాల్మీకిః ÷ తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥ ని ॥ ప్రాచేత
సస్త్వాదికవిస్స్యాన్మైత్రావరుణిశ్చ సః । వాల్మీకిశ్చేతి నిఘంటుః ॥ నరమం
త్రశరీరేంద్రియవిషయోపనీతయా వివిధవేదనయేతి నరాః జీవాః తేషాం
సంబంధినారం అజ్ఞానం ద్యతి ఖండయతీతి శ్రీరామదివ్యనామసంకీర్తనేనే
తి నారదః ॥ తదుక్తం నారదీయే * గాయన్నారాయణకథాం సర్వలోక
భయాపహాం । నారదో నాశయన్నేతి నృణామజ్ఞానజం తమః ఇతి॥ అథవా
* నరతీతి నరః ప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతనః ఇతి నారదీయవచనాన్నరః
పరమాత్మా । తస్య సంబంధి నారం పరమాత్మవిషయకజ్ఞానం । తద్దదాతి ఉ
పదిశతి పరమకారుణికతయా ముముక్షుభ్య ఇతి నారదః । తేనాస్య శ్రద్ధే
యవచనత్వముక్తమిత్యవధేయం । తస్య నారదస్య బ్రహ్మనియోగేన సమాగ
తస్య దేవర్షిప్రవరస్య వాచం నిశమ్య కోన్వస్మిన్సాంప్రతం లోకే ఇ
త్యాదినిజప్రశ్నానురూపోత్తరతయా * మునే వక్ష్యామ్యహం బుద్ధ్వా త్రై
ర్యుక్తః శ్రూయతాం నరః ఇత్యాదిసంక్షిప్తబాలరామాయణోక్తాం వాచం
కథాం నిశమ్య శ్రుత్వా । గురుముఖాచ్ఛ్రోతవ్యమితి న్యాయేన సకల
లోకగురోర్నారదస్య ముఖాచ్ఛ్రవణవిధేర్విహితత్వాదితి భావః * నిశా
మ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపి ఇతి భట్టమల్లః ॥ తత్ర నిశామ్యతేరిదం
రూపం । అన్యథా నిశమయ్యేతి స్యాత్ ॥ అత ఏవాహ వామనః ॥ నిశమ్య

వ్యాం పుణ్యామవాప తమసాం తమసాం నిహంత్రీం ॥౫॥ X ॥ తత్ర కంచన
క్రౌంచమిథునాదేకం పంచశరవిద్ధమపి వ్యాధేనానువిద్ధం నిధ్యాయ

నిశమయ్యేశబ్దా ప్రకృతిభేదాత్ ॥ నను * ఉత్సంగాన్నారదో జజ్ఞే ద
క్షోంగుష్ఠాత్స్వయంభువ ఇతి భాగవతప్రసిద్ధంహి నారదస్య బ్రహ్మపుత్ర
త్వం ॥ తథాచ * వాల్మీకిరభవద్బ్రహ్మా వాణీ వాక్యస్యరూపిణీ । చకార
రామచరితం పావనం చరితవ్రత ఇతి స్కాందే పార్వతీం ప్రతి పరమేశ్వ
రేణోక్తత్వాద్బ్రహ్మా లోకప్రసిద్ధం శతకోటివిస్తృతం రామచరితం భూ
లోకవర్తి చాతుర్వర్ణ్య తాపత్రయవిమోచనార్థం సంక్షిప్య రచయితు
ముక్తవతః పరమకారుణికస్య బ్రహ్మణ ఏవ భూమ్నా స్వాంశేన వాల్మీకిరూ
పేణావతీర్ణత్వాదస్య ప్రష్టృత్వం నారదస్యోపదేష్టృత్వం చ కథముప
యుజ్యత ఇతి చేత్ న ॥ మానుషలోకే రూపాంతరేణావతీర్ణస్య తస్య సంప్ర
దాయప్రవర్తనార్థం ఇత్థముపయుక్తత్వాదిత్యలమతిప్రపంచేన ॥ మధ్యే
భవో మాధ్యందినః మధ్యశబ్దస్య మధ్యందినాదేశః భవార్థప్రత్యయశ్చ
స్యాదితి వ్యాసకారః । మధ్యాహ్నవాచీ మధ్యందినశబ్ద ఏవ ఉత్సాదిషుప
ఠితఇత్యన్యే । తథాచ + ఉత్సాదిభ్యో ఇత్యఞ్ మాధ్యందినాయ నియమాయ
మాధ్యాహ్నికక్రియాం కర్తుమిత్యర్థః । మహర్షిభిః ఋషిప్రవరైః
సేవ్యాం స్నానసంధ్యావందనాద్యనుష్ఠానార్థమాశ్రయితుం యోగ్యాం
మహర్షిలక్షణం తు * తపశ్చోచపరాదాంతాస్సత్యవాచో బహుశ్రు
తాః । వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞా ఋషయః పరికీర్తితా ఇతి ॥ కుతః పుణ్యాం
పావనీం అతఏవ తమసాం అజ్ఞానానాం నిహంత్రీం వినాశినీం స్వసేవాత
త్పరాణాం అశేషపాపనివర్తనేన జ్ఞానప్రదాత్రీమిత్యర్థః । తమసాంత
న్నామకనదీం ప్రాప లక్షణయా తత్తీరం ప్రాపేత్యర్థః । అత్ర తమసాం
తమసామితి వ్యంజనత్రితయస్యావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాసశ్శబ్దాలంకారః ॥
లక్షణం తూక్తం * వాచం నిశమ్య భగవాన్ అథేతి నారాయణాదివ్యాఖ్యాకృద
భిమతః పాఠః ॥ ౫ ॥ — ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తమసాతీరే పంచశరాయ

తో బద్ధానుకంపస్య భగవతో వాల్మీకేర్వదనారవిందాచ్ఛందోమయీ కా,

స్యతేన పంచశరేణ స్మరేణ విద్ధం-ప్రహృతం, కామమోహితమితియా వత్ ॥ ని ॥ కామఃపంచశరస్స్మరఇత్యమరః ॥పంచభిశ్శరైర్విద్ధమితి గమ్యతే ॥ పంచశరశరవిద్ధమితిపాఠేన కాప్యనుపపత్తిః ॥ ని ॥ అరవిందమశోకంచ చూతంచనవమల్లికా । నీలోత్పలంచపంచైతే పంచబాణస్యసాయకాఇత్యమరః ॥ తథాభూతమపి వ్యాధేన-లుబ్ధకేన,నిషాదేనేతి యావత్ ॥ని ॥ వ్యాధోమృగవధాజీవో మృగయుర్లుబ్ధకశ్చసఇత్యమరః ॥ అను పశ్చాత్, విద్ధం-సంప్రహృతం, శోచ్యతరమిత్యర్థః + వ్యధతాడనేఇతిధాతోఃకర్మణిక్తః సంప్రసారణంచ ॥ క్రౌంచమిథునాత్-క్రౌంచీ చక్రౌంచశ్చ క్రౌంచౌ బకవిశేషౌ ॥ ని ॥ క్రుఙ్ క్రౌంచోథబకఃకహ్వ ఇత్యమరః+ పుమాంస్త్రియేత్యేకశేషః । తయోర్మిథునాత్-ద్వంద్వాత్, తద్యుగళాదిత్యర్థః । నిర్ధారణేపంచమీ ॥ని ॥ స్త్రీపుంసౌమిథునంద్వంద్వమిత్యమరః ॥ కంచన ఏకంపుమాంసం నిధ్యాయతః పశ్యతః ॥ నిర్వర్ణనంతునిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణమిత్యమరః ॥ అతఏవ బద్ధానుకంపస్య-ఉత్పన్నకరుణస్య, మైత్రీ-కరుణా-ముదితా ఉపేక్షాచేతిచిత్తవృత్తీనాం మహచ్చిత్తవృత్తిత్వేన విద్ధవేదనాదర్శనస్య కరుణోత్పాదకత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ కృపాదయానుకంపాస్యాదిత్యమరః ॥ భగవతోవాల్మీకేః పదద్వయం వ్యాఖ్యాతం। వదనమరవిందమివేత్యుపమితిసమాసః। నతువదనమేవారవిందమితి రూపకసమాసః ॥ తథాసత్యరవిందస్య ప్రాధాన్యేన తస్మాత్సరస్వతీనిస్సరణాయోగాత్ ॥ ఛందోమయీ అనుష్టుప్ ఛందోనిబద్ధా ద్వాత్రింశదక్షరానుష్టుబితిఛాందసాః+ ఛందశ్శబ్దాత్తాద్రూప్యేమయట్ । టిడ్ఢాణఞిత్యాదినాఙీప్ ॥ కాచిదపూర్వా ఏవంవక్ష్యమాణప్రకారా సరస్వతీవాక్ నిస్ససార-నిజప్రయత్నంవినైవనిర్జగామ,ని॥ గీర్వాగ్వాణీసరస్వతీత్యమరః ॥ నిస్సృత్వరకాత్-స్వగతావితిధాతోర్లి

చిదేవంనిస్సృసారసరస్వతీ ॥ ౬ ॥ ప ॥ మానిషాద ప్రతిష్ఠాంత్వమగమశ్శా శ్వతీస్సమాః । యత్క్రౌంచమిథునాదేకమవధీః కామమోహితం ॥ ౭ ॥

॥ ౬ ॥ తామేవ సరస్వతీమాహ ॥ మానిషాదేతి ॥ హేనిషాద, త్వం శాశ్వతీః సమాః-అనంతసంవత్సరాన్ ॥ ని ॥ సంవత్సరోవత్సరోబ్దోహాయనో స్త్రీశరత్సమాఇత్యమరః ॥ అత్యంతసంయోగేద్వితీయా ॥ ప్రతిష్ఠాం స్థితిం మాగమః-మాప్రాప్నుహి, క్షిప్రమేవమరేత్యర్థః + గమేలుఙ్ జిపుష్యాదిత్వాల్ చ్లేరఙాదేశః నమాఙ్యోగఇత్యడాగమప్రతిషేధే వక్తవ్యేపి ఆర్షత్వాత్తత్ప్రతిషేధాభావః ॥ యద్యస్మాత్క్రౌంచమిథునాదేకం కామమోహితం-క్రీడాతత్పరం, అవధీః-హతవానసి, + హంతెర్లుఙ్ జిహనోవధాదేశః ॥ అయంశాపత్వేన ప్రవృత్తఃశ్లోకఃవాల్మీకి మహర్షేరీశ్వరానుగ్రహేణకృత్స్నకావ్యార్థసంగ్రహరూపేణనిష్పన్నః సంగ్రహశ్చాయం మానిషాద మా లక్ష్మీః నిషీదతి తిష్ఠతి అస్మిన్నితి మానిషాద లక్ష్మీనివాస శ్రీరామత్వం శాశ్వతీఃసమాః-చిరకాలం, ప్రతిష్ఠామగమః అఖండితైశ్వర్యానందసంపన్నో విజయీభవేత్యర్థః। యద్యతఃకారణాత్ క్రౌంచమిథునాత్ కరుంచగతికౌటిల్యాల్పీభావయోరితిధాతోరదికుంచారాక్షసీ కేకసే, తస్యాఅపత్యంక్రౌంచోరాక్షసః రావణః + తస్యాపత్యమిత్యణ్ తస్యపత్నీ క్రౌంచీ మండోదరీ అత్రాపి పూర్వవదేకశేషః । తయోర్మిథునాదేకం కామమోహితం లోకవిద్విష్టకర్తారం రావణమవధీః ! ఏవెన మహర్షిణా వాల్మీకినా సంప్రదాయప్రవర్తకేన లక్ష్మీపతిరూపశ్రీరామస్మరణరూపంమంగళంకావ్యాదావవశ్యకర్తవ్యమాశీర్వచనరూపం కృతమిత్యవగంతవ్యం । ఇత్యేవం సరస్వతీనిస్సృతారేతిపూర్వేణసంబంధః॥ శ్లోకాఖ్యమేతదానుష్టుభంవృత్తం * పంచమంలఘుసర్వేషుసప్తమం ద్విచతుర్థయోః । గురుషష్ఠంచసర్వేషామేతచ్ఛ్లోకస్యలక్షణమితివచనాత్ * మానిషాద ప్రతిష్ఠాంత్వమగమఇత్యత్ర ప్రతిష్ఠాంతు అమ-గమఇతిచ్ఛేదః । నవిద్యతేమాయస్యేతివిగ్రహః తస్యస్థిరబుద్ధిః హేశిమ నిర్భాగ్యఇ-

గ ॥ తదను సమయోచితకృత్యంనిర్వర్త్య స్వాశ్రమముపగతవతి భగవతి వాల్మీకౌ ॥ ౯ ॥ ప ॥ వాణీవిలాసమపరత్రకృతోపలంభమమ్భోజభూరసహమాన ఇవావిరాసీత్ । ఆభాతి యత్కృతిరనేకవిధప్రపంచవ్యాజేంద్రజాలవిధిసాధకపింఛికేవ
తినారాయణీయే ॥ ౭ ॥ — ॥ తదన్వితి ॥ తదను మానిషాదేత్యాది ఛందోనిబద్ధవాక్ప్రస్సరణానంతరం భగవతి-పూజ్యే, వాల్మీకౌ సమయోచితం-మధ్యాహ్నకాలోచితం, ని ॥ సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద ఇత్యమరః ॥ కృత్యం-స్నానసంధ్యావందనాదికర్మ, నిర్వర్త్య-కృత్వా, స్వాశ్రమం-స్వనికేతనం, పర్ణశాలాం ప్రతి, గతవతి-ప్రవిష్టవతి సతి, ౮ ॥ — ॥ తతః కిం ప్రవృత్తమిత్యత ఆహ ॥ వాణీతి ॥ అమ్భోజం-నారాయణనాభీకమలం, తత్ర భవతీత్యంభోజభూః-బ్రహ్మా, * తముక్తం భాగవతే * యస్యాంభోజాతాదరవిందకోశాద్బ్రహ్మావిరాసీద్యత ఏష లోక ఇతి అన్యేభ్యోపి దృశ్యత ఇతి క్విప్ । అపరత్ర పురుషాంతరే వాల్మీకౌ కృతోపలంభం-విహితానుషంగం, తతోపలభ్యమానమిత్యర్థః * వాణ్యాః మానిషాదేత్యాదివాచః సరస్వతీదేవ్యాశ్చేతి గమ్యతే। విలాసం-లీలాం అసహమానః, అమృష్యమాణ ఇవావిరాసీత్-ప్రాదురభూత్, నిజపరిగ్రహస్య పురుషాంతరాసక్తిం కో వా సహేతేతి భావః । వస్తుతస్తు పరమకారుణికతయా మహర్షేర్వాల్మీకేః వ్యాధవిద్ధక్రౌంచదర్శనానంతరజనితశోకాపనోదనార్థం నిజాజ్ఞయా ప్రథమతో నారదోక్తమేవార్థం పునః స్వయమప్యుపదేష్టుం తత్సమక్షం ప్రత్యక్షోభూదితి తాత్పర్యం ॥ యుక్తం చైతదిత్యాహ ॥ ఆభాతీతి ॥ యత్కృతిః-యస్య అమ్భోజభువః కృతిః క్రియా శక్తిః కర్త్రీ అనేకవిధో దేవతిర్యఙ్మనుష్యాదిభేదేన బహుప్రకారో యః ప్రపంచః సర్గః స ఇతి వ్యాజోపదేశో యస్య స తథోక్తః ॥ యః ఇంద్రజాలవిధిః * అదేశకాలాపరోక్ష్యం పరోక్షస్యైవ వస్తునః। మంత్రౌషధాదిభిస్సోయమైంద్రజాలవిధిస్స్మృత ఇత్యుక్తలక్షణః ॥ తస్య సాధకపింఛికేవ-నిష్పాదకపింఛవిశేష ఇవ, ఆభాతి-ప్రకాశతే, అత ఏవ తద్వ్య

జాలవిధిసాధకపింఛికేవ ॥ ౯ ॥ ౫ ॥ తతఃపరమహర్షిణామహర్షిణా విధివదభ్యర్చితః పరమేష్ఠీ మధ్యమలోకేపి స్వవృత్తం ప్రకాశయితుం కిల భవంతమేవోపతిష్ఠమానయానయా భారత్యా రామచరితం యథాశు

క్రం క్రౌంచఘాతినం తద్దర్శనేన మహర్షేరపి శోకోత్పాదనంతదపనోదార్థం స్వస్యావిర్భావశ్చేతి భావః।పింఛికేత్యత్ర।పింఛైవపింఛికా+స్వార్థేకప్ప్రత్యయః॥కాత్పూర్వస్యేకారాదేశః।యద్యపి॥ ని॥పింఛబర్హేనపుంసకేఇత్యమరః॥తథాపిఆబన్తోయంపింఛాశబ్దోనిఘంట్వంతరేషుద్రష్టవ్యః అథవామహాకవిప్రయోగదర్శనాత్సమాధేయం* యథా క్రంకృష్ణకర్ణామృతస్తవేమంగళే*నవశిఖిపింఛాలాంఛితమితి॥ తథాజ్ఞానవాసిష్ఠేశాంబరీకోపాఖ్యానే* ఇత్యుక్త్వాపింఛికాలేనభ్రామితా ప్రసభంతదా। నానావిరచనాబీజంమాయేవపరమాత్మనేతిరత్నావళ్యాంపింఛికాహస్తైనేంద్రజాలికేనేతి।జైనగ్రంథేచ।ఉత్సాగ్యపింఛయాజీవాన్వివ్యసేచ్చరణంవ్రతీతి।నిరంకుశాఃఖలుకవయః సాంవ్వపథీనాఇత్యలమతిప్రసంగేన ॥ అత్ర పూర్వవాక్యవాణీద్వైరాప్యచ్య ప్రతీయమానయోః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్తిర్నిర్వ్యూఢా । అసహమానఇతి జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా। ఉత్తరవాక్యతు ప్రపంచే వ్యాజశబ్దేన తత్త్వమపహ్నుత్యేంద్రజాలత్వారోపణాదపహ్నవాలంకారః*ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనమపహ్నుతిరితిసర్వస్వసూత్రం ॥ తదుజ్జీవితాచేయం పింఛికేవేత్యుపమా।సాచోక్తోత్ప్రేక్షయా పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృజ్యతే ॥ వసంతతిలకావృత్తం ॥ లక్షణంతూక్తం ॥ ౯ ॥ తతఇతి ॥ తతః ప్రాదుర్భావానంతరం పరమహర్షిణ పితామహోయమేవంభూతే మయిదయయాఆవిరభూదహోకృతార్థతేతి పరమానందభరితేనేత్యర్థః ॥ మహర్షిణా * ఊర్ధ్వరేతాస్తపస్యుగ్రోనియతాశీచసంయమీ । శాపానుగ్రహయోశ్శక్తస్సత్యసంధోభవేదృషిః ఇత్యుక్తలక్షణలక్షితేన ఋషిప్రవరేణ వాల్మీకినా విధివత్ - విధ్యర్హం, యథాశాస్త్రమిత్యర్థః ॥ అభ్యర్చితః-అర్ఘ్యపాద్యాసనాదిభిః పూజితః, పరమేస్థానే ... పరమేష్ఠీ బ్రహ్మలోకకర్తా+ పరమే

తం వ్యాక్రియతామితివ్యాహృత్యాంతరధాత్ ॥ ౧౦ —॥ వ ॥ అథసరసిజ
యోనేరాజ్ఞయారామవృత్తంకరబదరసమానంప్రేక్ష్యదృష్ట్వాప్రతీచ్యా।
శుభమతనుతకావ్యం స్వాదురామాయణాఖ్యం మధుమయఫణితీనాం మా

కిచితిఇని ప్రత్యయః కిత్ ఔణాదికః ॥తత్పురుషే కృతిబహులమితి సప్త
మ్యాఅలుక్ అంబాంబేత్యాదినాషత్వంమధ్యమలోకే-భూలోకేపి,లోకత్ర
యపక్షేపిఅస్యమధ్యమత్వాదితిభావః అపిశబ్దో లోకాంతరప్రఖ్యాతింద్యో
తయతి।స్వవృత్తం-నిజచరిత్రం, ప్రకాశయితుంప్రఖ్యాపయితుంకిలేత్యలీకే
వస్తుతస్తుమచ్ఛందాదేవేతిభావః।భవంతం-త్వామేవ,అన్యవ్యవచ్ఛేదార్థ
మేవకారఃతత్రైవయోగ్యత్వాదితిభావః॥ఏవకారో యంభారత్యావాసంబధ్య
తే।ఉపతిష్ఠమానయాఅనువర్తమానయాఅనయాభవన్ముఖాన్నిర్గతయాభార
త్యామానిషాదేత్యాదిసరస్వత్యాఈదృశ్యేరేవశ్లోకైరిత్యర్థః।రామచరితం
శ్రీరామచరిత్రం, శ్రుతమనతిక్రమ్యయథాశ్రుతం నారదముఖతఃశ్రుతక్ర
మానతిక్రమణేనైవేత్యర్థః ॥ ని ॥ యథాసాదృశ్యయోగ్యత్వావీప్సాస్వా
ర్థానతిక్రమఇతిశబ్దార్ణవే ॥ వ్యాక్రియతాం-వ్యాఖ్యాయతామిత్యేవం
వ్యాహృత్యోక్త్వా ఉపదిశ్య ॥ ని ॥వ్యాహారఉక్తిర్లపితంమిత్యమరః ॥ అ
న్తరధాత్-అదృశ్యోభూత్, అత్రేదంరామాయణబాలకాండవచనం *మ
చ్ఛందాదేవ తే బ్రహ్మన్ ప్రవృత్తేయంసరస్వతీ॥రామస్యచరితంకృత్స్నం
కురు త్వమృషిసత్తమేత్యారభ్య ఇత్యుక్త్వా భగవాన్ బ్రహ్మా తత్రైవాం
తరధీయతేత్యంతం ॥ ౧౦ ॥ — ॥ అథేతి ॥ అథ బ్రహ్మాంతర్ధానానంత
రం ॥ ని ॥ మంగళానంతరారంభప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథోఅథేత్యమ
రః ॥ మధుమయ్యః-అమృతసారిణ్యః, తాసాంఫణితీనాం సాలంకారో
ల్లసితశబ్దార్థసంఘటనావిశేషాణాం, మధుమయేత్యత్ర +స్త్రియాఃపుం
వదిత్యాదినాపుంవద్భావః ॥ మార్గం పద్ధతిందర్శయతీతితాచ్ఛీల్యేనకవీ
నామితిమార్గదర్శీ సకలకవికులగురురిత్యర్థః + దృశేర్ణ్యంతాత్తాచ్ఛీ
ల్యేణినిః మహాంశ్చాసౌఋషిశ్చమహర్షిః * తత్సంఘాతసాన్తా

గదర్శీ మహర్షిః || ౧౧ || ౪ || ఏవం ప్రబంధం ప్రయోక్తుం కస్సమర్థ
ఇతి చింతాముపగతవతి భగవతి వాల్మీకౌ || ౧౨ || ౫ || ఉపాగతౌ మిళితపర

యాథాతథ్యాభిధాయినః। వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞా ఋషయః పరికీర్తితా ఇత్యుక్తలక్షణఋషిశ్రేష్ఠో వాల్మీకిః || సరసిజయోనిః కారణం యస్య తస్య బ్రహ్మణః ఆజ్ఞయా శ్రీరామచరితం వ్యాకరిష్యామీత్యేవం రూపనియోగేన హేతునా రామవృత్తం-శ్రీరామచరితం, ప్రతీచ్య-దృష్ట్వా, యోగదృష్ట్యా, బదర్యాః ఫలం బదరం + ఫలే లుక్ కరే-హస్తే, యద్బదరం తేన సమానం తత్తుల్యమిత్యర్థః ఉపమా క్రియావిశేషణం వా నిశ్శేషమిత్యర్థః। ప్రేక్ష్య-దృష్ట్వా, శుభం-వక్త్రాణాం-శ్రోత్రాణాంచ, కల్యాణకరం స్వాదుపాఠతో గానతశ్చ మధురం || ని || త్రిష్విష్టమధురౌ స్వాదూ ఇత్యమరః || రామస్య అయనం-స్థానం, వర్ణకత్వేనేత్యర్థః సంజ్ఞా రామాయణమిత్యాఖ్యా యస్య తత్తథోక్తం + పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ ఇతి ణత్వం ఉత్తరాయణవత్ కావ్యం-ప్రబంధమతనుత-అకరోత్, కవయతే వర్ణయత ఇతి కవిః తస్య కర్మ కావ్యం + బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ || తస్య పంకజాదివప్రౌఢత్వాత్ రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనాత్మకమేవ నతు కర్మమాత్రం తత్కావ్యం రచితవాన్ * తథాచ శ్రీరామాయణే * తతః పశ్యతి ధర్మాత్మా తత్సర్వం యోగమాస్థితః। పురా యత్తత్రనిర్వృత్తం పాణావామలకం యథేత్యారభ్య రఘువంశస్య చరితం చకార భగవానృషిరిత్యంతం || మాలినీవృత్తం || *ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైరితిలక్షణాత్ || ౧౧ || — || తదనంతరవృత్తాంతమాహ || ఏవమితి || వాల్మీకౌ ఏవం ప్రబంధం శ్రీరామాయణాఖ్యమేతత్కావ్యం ప్రయోక్తుమధ్యాపయితుం పఠితుం వా కః పుమాన్ సమర్థోఽధికారీత్యేవం రూపాం చింతాం పర్యాలోచనముపగతవతి సతి || ౧౨ || — || తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ || ఉపాగతావితి || మిళితా-సంగతౌ, *పరస్పరోపమా-అన్యోన్యసాదృశ్యం యయోస్తౌ యమళితావత్పరస్పరతుల్యరూపౌ విశ్వర్ధః ||

స్వరోపమౌ బహుశ్రుతౌ శ్రుతిమధురస్వరాన్వితౌ । విచక్షణౌ వివిధనరేన్ద్రలక్షణౌ కుశీలవౌ కుశలవనామధారిణౌ ॥ ౧౩ ॥ × ॥ ఏతౌ మునిః పరి

బహుశ్రుతౌ-వేదవేదాంగాదిసకలవిద్యావిశారదౌ, ని ॥ శాస్త్రశ్రవణయోశ్శ్రుతమితివిశ్వః ॥ శ్రుతిమధురేణ-శ్రవణానందకరేణ, స్వరేణ శ్రుత్యారబ్ధానురణనలక్షణేనాన్వితౌ, శ్రావ్యకంఠస్వరసంపన్నావిత్యర్థః ॥ స్వరలక్షణముక్తం సంగీతరత్నాకరే * శ్రుత్యనంతరభావీయస్స్నిగ్ధోనురణనాత్మకః । రసాద్రంజయతిశ్రోతృచిత్తంసస్వరఉచ్యతఇతి ॥ విచక్షణావితి విచక్షణౌ-విద్వాంసౌ, × కర్తరిల్యుడితి న్యాసకారః ॥ అనయోః ప్రతిషేధోవక్తవ్య ఇతి చక్షిఙః ఖ్యాఞాదేశాభావః॥ వివిధాని-బహుప్రకారాణి, నరేంద్రలక్షణాని-ఆజానుబాహుత్వాదిరాజచిహ్నానియయోస్తౌ మహారాజకుమారత్వాత్ మహాభాగ్యసూచకరాజలక్షణలక్షితావిత్యర్థః ॥ కుశోలవశ్చేతినామనీధారయతఇతి కుశలవనామధారిణౌ, కుశైర్లవైశ్చ ×ర్భక్లేదమార్జనాత్కుశలవావిత్యన్వర్థసంజ్ఞావిత్యర్థః ॥ ఉక్తంచ కాళిదాసేన * సతౌ కుశలవోన్మృష్టగర్భక్లేదౌ తదాఖ్యయా । కవిఃకుశలవావేవ చకారకిలనామతఇతి ॥ కుశీలవౌ గాయకౌ ॥ కుత్సితంశీలమస్యేతి బహువ్రీహిః । కుత్సితంశీలంకుశీలంతదస్తీతి మతుబ్వా * పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః ॥ ఉపాగతౌ-చింతాసమకాలమేవవిశిష్టగుణసంపన్నౌ, మైథిలేయా కుశలవౌ సమీపంప్రాప్తావిత్యర్థః * అవ్యాక్షేపోభవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధేర్హిలక్షణమితిభావః ॥అత్రోదాత్తతానామగుణః ॥ తదుక్తం విద్యానాథేన * శ్లాఘ్యైర్విశేషణైర్యోగో యత్రసాస్యాదుదాత్తతేతి * రుచిరావృత్తం ॥ చతుర్గ్రహైరిహరుచిరాజభస్జగాః ఇతిలక్షణాత్ ॥ ౧౩ ॥ —ఏతావితి ॥ మునిర్మననశీలోవాల్మీకిః ॥ మునిలక్షణంతు * నిర్విత్తస్సర్వతత్త్వజ్ఞః కామక్రోధవివర్జితః । ధ్యానస్థో నిష్క్రియోదాంతస్తుల్యమృత్కాంచనోమునిరితి ॥ ఏతౌకుశలవౌ పరిగృహ్య-శిష్యత్వేన పరిగృహ్య, స్వాం-స్వకీయాం, ని ॥ స్వోజ్ఞాతావాత్మనిస్వంత్రిష్వాత్మీయే

గృహ్య స్వాంకృతిమపాఠయత్ ॥ ౧౮ ॥ తౌ పునరిత స్తతో గాయమానౌ
దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః స్వభవనమానీయ భ్రాతృభిః పరివృతో
నిజంచరితం గాతుమన్వయుఙ్క్త ॥ * ॥ తతశ్చ ॥ ౧౯ ॥ ప ॥ ఛందోమ
యీనాంనిలయస్యవాచామంతేవసంతౌమునిపుంగవస్య। ఏతౌకుమారౌ

స్వో (స్త్రీ) యాంధన ఇత్యమరః ॥ కృతిం శ్రీరామాయణాఖ్యం ప్రబంధం
అపాఠయదధ్యాపయామాస ॥ * పఠేర్ణ్యంతాల్లుఙ్ గతిబుద్ధీత్యాదినా
అణికర్తుః కర్తృత్వం ॥ ౧౮ ॥ —తావితి ॥ ఇత స్తత స్తత్రతత్ర ప్రదేశ ఇత్య
ర్థః ॥ గాయమానౌ-గానేనైవ శ్రీరామాయణంపఠంతౌ, కుశలవౌ కర్త్రౌ ॥
పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే ॥ దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః-రూప
గానసంపత్తిభ్యాం సంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, స్వభవనం-నిజమందిరమానీ
య-భృత్యైః ప్రాపయ్య, భ్రాతృభిః-లక్ష్మణాదిభిః, పరివృతః-పరివేష్టితః,
నిజంచరితం-స్వచరిత్రం, గాతుం-గానేనపఠనంకర్తుం, అన్వయుఙ్క్త-అ
పృచ్ఛత్, ప్రబంధమేనం పఠతమితి నియోజితవానిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్ర
శ్నానుయోగః పృచ్ఛా చేత్యమరః ॥ తత ఇతి ॥ * తతః అనుయోగానంత
రం, చశబ్దో వక్ష్యమాణక్రియాయాం సంబధ్యతే ॥ ౧౯ ॥ — ఛందో
మయీనామితి ॥ ఛందోమయీనామనుష్టుబాదిఛందోనిబద్ధానాం, వా
చాం నిలయస్య పద్యప్రపంచనిర్మాణచాతుర్యైకనికేతనస్యేత్యర్థః ॥ని॥
ఛందః పద్యేచ వేదేచేతి విశ్వః + ఛందశ్శబ్దాన్మయటి జీప్ ॥ మునిపుంగవ
స్య-మునిశ్రేష్ఠస్య, వాల్మీకేః అంతేవసంతావంతేవాసినౌ శిష్యౌ ॥ ఏతే
న అనయోరఖండితవచనత్వంసూచ్యతే ॥ ని ॥ ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్య
ఇత్యమరః ॥ ఏతౌకుమారౌ మైథిలేయౌ-కుశలవౌ, రఘువీరవృత్తం-శ్రీ
రామచరితం, యథాక్రమం రూపదేశానుసారేణైవేత్యర్థః । గాతుం-
గానేనపఠితుం, ఉపాక్రమేతాముపక్రాంతవంతౌ, చశబ్దోయమనుయో
గంసముచ్చినోతి । ఏతేన ప్రశ్నానంతరమేవ అవిలంబేన ప్రారబ్ధగాన
యోరనయోశ్శ్రీరామస్యచాన్యోన్యస్యం దైవవశాత్స్వయమేవోత్పన్నా

రఘువీరవృత్తంయథాక్రమంగాతుముపాక్రమేతాం ॥ ౧౬ ॥ అస్తి ప్రశస్తా
జనలోచనానామానందసందాయిషుకోసలేషు । ఆజ్ఞానముత్సారితదాన
వానాంరాజ్ఞామయోధ్యేతిపురీరఘూణాం ॥ ౧౭ ॥ తామావసద్దశరథస్సు
రవందితేనసంక్రందనేనవిహితాసనసంవిభాగః । బృందారకారివిజయేసు

ప్రీతిరితిసూచ్యతె । ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రా మిశ్రణాదుపజాతివృత్తం ॥
* స్యాదింద్రవజ్రాయదితౌజగౌగః ॥ ఉపేంద్రవజ్రాజతజాస్తతోగౌ ॥
అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌయదీయావుపజాతయస్తాః ॥ ఇతి కెదా
రేణోక్తత్వాత్ ॥ ౧౬ ॥ — ॥ ఉపక్రమప్రకారమేవాహ ॥ అస్తీతి ॥
జనలోచనానామానందసందాయిషు-సమస్తవస్తుసమృద్ధతయా సకలజన
నయనానందకరెష్విత్యర్థః, కోసలెషూత్తరకోసలెషుజనపదేషు బహు
వచనాంతైవదెశవిశేషస్యసంజ్ఞా । ప్రశస్తా-ప్రఖ్యాతా, ఆజ్ఞయైవసము
త్సారితా నిరస్తా దానవాయెషాంతెషాం చండశాసనానామిత్యర్థః । ర
ఘూణాం-రఘువంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం-ప్రజానురంజకానాం, నృపా
ణాంరఘుశబ్దే యదుశబ్దవత్తదపత్యేలక్షణా । రఘుశబ్దస్య జనపదవాచి
త్వాభావెన అతద్రాజత్వాద్బహుషులుగసంభవాత్ (కెచిత్తు ఉత్తరకోస
లానాంరఘుసంజ్ఞామంగీకృత్య తద్రాజత్వాదిక్ష్వాకుశబ్దవద్బహుషు లుగి
త్యాహుః) రఘువంశ్యరాజసంబంధినీత్యర్థః । యోద్ధుమశక్యా అయో
ధ్యేతి అన్వర్థసంజ్ఞా పురీ-రాజధానీఅస్తి । ఇంద్రవజ్రావృత్తం॥ లక్షణం
తూక్తం ॥ * సంధాయిష్విత్యపిపాఠః ॥ ఉదాత్తోలంకారః ॥ ౧౭ ॥—
తామితి ॥ సురవందితెన-సురసేవ్యేన, సంక్రందనేన-ఇంద్రేణ, ని ॥సం
క్రందనోదుశ్చ్యవనస్తురాషాణ్మెఘవాహనఇత్యమరః ॥ విహితఃఆసనసం
విభాగః యస్యసః-దత్తార్ధాసనః, ఇంద్రస్యాపి మాననీయఇత్యర్థః । త
థా బృందారకారీణాం-దానవానాం, విజయెసతి-దానవేషు విజితెషుస
త్స్విత్యర్థః । స్వరలోకె-స్వర్గే, లబ్ధాని పరితోషాత్సురైర్దీయమాన
తయా ప్రాప్తాని మందారాణాం మాలాఏవమాల్యాని పారిజాతకుసుమ

రలోకలబ్ధమందారమాల్యమధువాసితవాసభూమిః ॥ ౧౭ ॥ × ॥ అథా
స్మిన్ననపత్యతయా దూయమానమానసే పుత్రార్థం క్రతుమశ్వమేధం
విధాతుం మంత్రిభిస్సహ మంత్రయమాణే దశరథే సుమంత్రః ప్రహృష్ట
మనా మహర్షేరంగదేశసంగతావగ్రహనిగ్రహశౌండస్య విభండకసూ
నోరవశ్యమృశ్యశృంగస్య ప్రసాదాత్ప్రభవో భవితా కుమారాణామితిస

స్రజః తేషాం మధునా-పుష్పరసేన, వాసితా-సురభితా, వాసభూమి
ర్నివాసస్థానం యస్య స తథోక్తః॥ భూలోకేపి స్వర్గసుఖానుభావక ఇత్య
ర్థః॥ని॥ మధు మద్యే పుష్పరస ఇత్యమరః ॥ దశరథో నామ రాజా తామయో
ధ్యామావసత్-అధివసతిస్మ + ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇతి కర్మత్వం తత్ర వర్త
మానో నిజకార్యనిర్వాహకతయా సురైః పూజ్యమానః చిరకాలం సామ్రా
జ్యశ్రియమనుబభూవేత్యర్థః । అనుప్రాసోలంకారః ॥ వసంతతిలకావృ
త్తం ॥ ౧౭ ॥ — ॥ అథేతి ॥ అథానంతరమస్మిన్దశరథే అనపత్యతయా-
అపుత్రకతయా, దూయమానం-పరితప్యమానం, మానసం యస్య తస్మిన్।
* నాపుత్రస్య హి లోకోస్తి తం సర్వే పశవో విదురితి ॥ అపుత్రస్య గతిర్నా
స్తీతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామితి భావః + దూఙ్ పరితాప ఇతి ధాతోః కర్తరి శా
నచ్ ॥ అతఏవ పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయంత ఇతి పుత్రాస్తదర్థం పుత్ర
లాభార్థమిత్యర్థః + అర్థేన సహ నిత్యసమాసస్సర్వలింగతా చ వక్తవ్యా॥
అశ్వమేధం క్రతుం-అశ్వమేధయాగం విధాతుం కర్తుం, మంత్రిభిస్సహ-
సచివైస్సాకం, మంత్రయమాణే-విచారయమాణే సతి, తదా సుమంత్రః
కులక్రమాగతో మంత్రిప్రవరః కర్తా అంగదేశే-అంగరాష్ట్రే, సంగతః
ప్రాప్తః యో ఽవగ్రహః-వృష్టిప్రతిబంధః, + అవే గ్రహో వర్షప్రతిబంధ ఇ
త్యప్ ప్రత్యయః ॥ని॥ వృష్టిర్వర్షం తద్విఘాతే వగ్రాహావగ్రహౌ సమావిత్య
మరః ॥ తస్య నిగ్రహే-నివర్తనే, శౌండస్య-దక్షస్య, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ
స్యేత్యర్థః × సప్తమీ శౌండైరితి సమాసః ॥ విభండకసూనోః-విభండకాఖ్య
మునిపుత్రస్య, ఋశ్యశృంగస్య మహర్షేః మహర్షిలక్షణముక్తం ॥ ప్రస్తా

సనత్కుమారోదీరితం పురావృత్తమముష్మై దశరథాయ కథయామాస ॥ ౧౯ ॥

సోఽపి సుమన్త్రవచనాచ్ఛాన్తాధిశ్శాన్తాకుటుమ్బినం సమ్బన్ధినమేనం మునిమానీయ వసిష్ఠాదిష్టమశ్వమేధాధ్వరం సరయూరోధసి విధాయ త

దాదనుగ్రహాత్, *ప్రభావాదితిపాఠే సామర్థ్యాత్ అవశ్యం నిశ్చితం కుమారాణాం-పుత్రాణాం, ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం ×. ఋణ్యశృఙ్గః ఇతి శేషః ॥ ఇత్యేవం సనత్కుమారేణ పరాపరవిదా బ్రహ్మమానసపుత్రేణోదీరితం-బ్రహ్మసభాయాంకథితం, పురావృత్తం-పూర్వవృత్తాంతమముష్మై దశరథాయ కథయామాస పూర్వమిక్ష్వాకుసారథ్యేన బ్రహ్మసభాంగతస్సుమన్త్రస్తత్రభూలోకరాజప్రస్తావతత్పరైర్దేవైః పృష్టేన సనత్కుమారేణ త్రైకాల్యవిదా కథితస్య దశరథవృత్తాంతస్య మనసిస్థితత్వాత్తదానీమేతత్సర్వంనివేదయామాసేత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ — సఇతి ॥ సః-దశరథోఽపి, సుమన్త్రస్య వచనాత్-తథ్యవాక్యాద్ధేతోః శాన్తః-శమంగతః, ఆధిః-పుత్రాభావజాతమనోవ్యథా యస్య స తథోక్తస్సన్ ॥ ని ॥ పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథేత్యమరః శాన్తానామ అంగదేశాధీశ్వరస్య రోమపాదనామ్నస్తనయా తయా కుటుమ్బినం-కుటుమ్బవన్తం, శాన్తాజానిమిత్యర్థః ॥ అవగ్రహనివారణానన్తరం పారితోషికతయా నిజపుత్రికాయా దత్తత్వాదితిభావః ॥ అతఏవ సమ్బన్ధినం బన్ధుం రోమపాదస్య దశరథస్యచ స్నేహార్ద్రసమ్బన్ధరూపసోదరభావస్య విద్యమానత్వాదితిభావః ॥ మునిం-మననశీలం, మునిలక్షణముక్తం ॥ ఋశ్యశృంగమానీయ స్వయమేవేతి శేషః ॥ వసిష్ఠేన-నిజకులగురుణా, ఆదిష్టముపదిష్టం, వసిష్ఠాధిష్ఠితమితిపాఠే వసిష్ఠేనాధిష్ఠితం నియమితమశ్వమేధాధ్వరం సరయూరోధసి-సరయ్వాఖ్యనదీతీరే, ని ॥ కూలం రోధశ్చతీరంచేత్యమరః ॥ విధాయ-విధిబోధితక్రమేణకృత్వా, తత్ర సరయూరోధస్యేవనాశ్వమేధే॥నహికర్మణికర్మాంతరారంభఇతిశాస్త్రనిషేధాత్ । పుత్రాణామిష్టింపుత్రీయాం తాంపుత్రోత్పాదనహేతుమిత్యర్థః॥

త్రి పుత్రీయామిష్టిం విధివత్కర్తుమారభత॥ ౧౦॥ తదనుహవిరాహరణా
య ధరణ్యాం కృతావతరణాస్సర్వే గీర్వాణగణాశ్శతమఖప్రముఖాశ్చతు
ర్ముఖాయ దశముఖప్రతాపగ్రీష్మోష్మసంప్లోషణమావేద్య తేనసహ శరణ
మితి శార్ఙ్గధన్వానం మన్వానాః నానావిధప్రస్తుతస్తుతయః క్షీరాం

× వృద్ధాచ్ఛ ఇతి ఛప్రత్యయః ఇష్టిం-యాగం, పుత్రీయామిష్టిం విధివత్
విధ్యర్హం, యథాశాస్త్రమిత్యర్థః × తదర్హమితి వతిప్రత్యయః ॥
కర్తుమారభత-ఉపాక్రమత ॥ ౧౦ ॥ —— తదన్వితి ॥ తదను-ఆరంభానంత
రం, హవిరాహరణాయ-హవిర్భాగానాహర్తుం, ధరణ్యాం కృతావతర
ణాః-భువంప్రత్యాగతాః, శతమఖప్రముఖా-ఇంద్రాద్యాస్సర్వే, గీర్వా
ణగణాః-దేవగణాః, చతుర్ముఖాయ-బ్రహ్మణే, దశముఖస్య-రావణస్య,
ప్రతాపః-కోశదండజం తేజః, ని ॥ స ప్రభావః ప్రతాపశ్చ యత్తేజః కో
శదండజమిత్యమరః ॥ సఏవగ్రీష్మోష్మా-గ్రీష్మర్తుజనితసంతాపస్తేన యత్సం
ప్లోషణం దాహః × ప్లుష దాహ ఇతి ధాతోర్ల్యుట్ ॥ తదావేద్య-విజ్ఞా
ప్య, తేనసహ-చతుర్ముఖేనసాకం, శృంగస్యవికారః శార్ఙ్గం ధనుర్యస్యతం
శార్ఙ్గధన్వానం శ్రీమహావిష్ణుం, × ధనుషశ్చేత్యనఙాదేశః బహువ్రీహి
త్వాత్ । శరణం-రక్షితారం, ని ॥ శరణం గృహరక్షిత్రోరిత్యమరః ॥ ఇతి
మన్వానాః-అవబుధ్యమానాః, శరణపదస్య కర్తర్యపి నిష్ఠా తేనేతిశబ్దేనా
భిహితత్వాన్న ద్వితీయా ॥ తిఙాద్యుపసంఖ్యానస్యోపలక్షణత్వాత్ ॥ యథా
హ వామనః * నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః పరిగణనస్య ప్రాయి
కత్వాదితి నానావిధాః బహుప్రకారాః ప్రస్తుతాః తత్కాలోచితాః స్తుత
యః-స్తోత్రాణి యేషాం తే తథోక్తాః ॥ యద్వా నానావిధం యథాతథా
ప్రస్తుతా ఉపక్రాంతాః స్తుతయో యైః తే తథోక్తాస్సంతః క్షీరాంబురా
శిం-క్షీరార్ణవమాసేదుః శ్రీమహావిష్ణోః క్షీరాబ్ధిశాయిత్వాత్తత్తీరం ప్రా
పురిత్యర్థః ॥ అంబురాశిశబ్దస్య రూఢ్యార్ణవపరత్వాన్నాకాంతశం
యోగాపేక్షయా రూఢిర్బలీయసీతి మీమాంసకాః ॥ ఏవమత్ర త్రిప్రత్య

ఘురాశిమాసేదుః ॥ తత్ర ॥ ౨౧ ॥ — ప ॥ సంతాపఘ్నం సకలజగతాం
శార్ఙ్గచాపాభిరామం లక్ష్మీవిద్యుల్లసితమతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయకాయం ।
వైకుంఠాఖ్యం మునిజనమనశ్చాతకానాం శరణ్యం కారుణ్యాపం త్రిదశపరి

ష్టవ్యం × షద్ల విశరణగత్యవసాదనేష్వితి ధాతో ర్లిట్ ॥ ౨౧ ॥ —అ॥
అథ త్రిభిశ్శ్లోకైశ్శ్రీమహావిష్ణుం వర్ణయతి ॥ సంతాపఘ్నమిత్యాది ॥ స
కలజగతాం-సమస్తలోకానాం, సంతాపం తాపత్రయజనితం గ్రీష్మాదిజని
తంచ సంజ్వరం హంతి నాశయతీతి సంతాపఘ్నస్తం × హంతేరిత్యుత్వం
శార్ఙ్గమేవచాపం ఇంద్రధనుస్తేనాభిరామం మనోజ్ఞం లక్ష్మీరేవ విద్యు
త్ సౌదామనీ తయాలసితం-లసంతం × కర్తరి క్తః మతిబుద్ధీత్యాదిసూ
త్రే చకారేణ వర్తమానార్థత్వాత్ ॥ అతసీనామ క్షుమాపరపర్యాయో
వృక్షవిశేషః ॥ ని ॥ అతసీస్యాదుమాక్షుమేత్యమరః ॥ ఆంధ్రభాషాయాం
నల్లపువ్వులుగలఅగిసి ॥ తస్యాః గుచ్ఛస్య-పుష్పస్తబకస్య, సమానాఛా
యా కాంతిర్యస్య తాదృశః కాయో దేహో యస్య తమిత్యుపమా ॥ ని ॥ఛా
యాత్వనాతపే కాంతావితి వైజయంతీ × సమానస్య ఛందసీత్యాదిసూత్రే
సమానస్యేతి యోగవిభాగాచ్ఛాయాదిషుపరేషు సమానశబ్దస్యసభావః
మునయో మననశీలాః తఏవజనాస్తేషాం మనాంస్యేవ చాతకాః పక్షివిశే
షాః తేషాం శరణే-రక్షణే, సాధు శరణ్యం *సర్వంసహాపతితమ్మంబునచా
తకానామిత్యాదినా తేషాం తదేకశరణత్వాదితిభావః × తత్ర సాధురితి
యత్ప్రత్యయః ॥ అపాం సమూహః ఆపం × తస్యసమూహ ఇత్యణ్ ॥ కా
రుణ్యం-దయైవ, ఆపం యస్యతం, అథవా కారుణ్యమేవఆపో యస్యతం కా
రుణ్యాపం × ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః వికుంఠ ఏవ వైకుంఠో ఽభీష్టః
× స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః ॥ స ఇత్యాఖ్యాయస్యతం కాలమేఘం-నీలాంబు
దం, త్రిదశపరిషత్-బ్రహ్మేంద్రాదిదేవసమాజో దదర్శ ॥ త్రిదశేత్యత్రతిస్రో
దశా అవస్థా బాల్యయౌవనకౌమారాణి జన్మసత్తావృద్ధయో వాయేషాం తేయ
ద్వా త్రిదశపరిమాణమేషామితి × బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే ఇత్యాదినా డచ్

షట్కాలమేఘం దదర్శ ॥ ౨౨ ॥ క్షీరాంభోధేర్జఠరమభితో దేహభా
సాం ప్రరోహైః కాలోన్మీలత్కువలయదళాద్వైతమాపాదయంతం । అ
తన్వానం భుజగశయనే కామపిత్రేమగారే నిద్రాముద్రాం నిఖిలజగతీరక్ష

అత్రోపమారూపకయోరనుప్రాసస్య చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః ॥
ఏతదాదిశ్లోకత్రయం మందాక్రాంతావృత్తం ॥ మందాక్రాంతాజలధిష
డగైర్మ్భౌ నతౌ తాద్గురూ చేదితి లక్షణాత్ ॥ ౨౨ ॥— క్షీరేతి ॥ పునః
దేహభాసాం-నిజశరీరకాంతీనాం, ప్రరోహైరంకురైః, క్షీరాంభోధేః-
క్షీరసముద్రస్య, రూఢిర్యోగమపహరతీతి న్యాయేన యోగాద్రూఢేర్బలీ
యస్త్వాదితి భావః ॥ జఠరమభితః-మధ్యప్రదేశస్య సమంతాదిత్యర్థః ॥ స
లిలమభిత ఇత్యపి పాఠః × అభితఃపరిత ఇత్యాదినా ద్వితీయా ॥ కాలే-శర
దుదయకాలే, ఉన్మీలంతి-వికసంతి, యాని కువలయదళాని-నీలోత్పల
పత్రాణి తైరద్వైతమభేదం తత్సాదృశ్యమిత్యర్థః । ఆపాదయంతం-స
మ్పాదయంతం, కాలగ్రహణం దళానామమ్లానత్వద్యోతనార్థం నిజదే
హకాంతిచ్ఛటాభిః క్షీరార్ణవస్య నీలవర్ణతాం జనయంతమిత్యర్థః ॥
ఏతేన శ్రీమహావిష్ణుదివ్యశరీరస్యేంద్రనీలసాదృశ్యం సూచ్యతే ॥ తదుక్తం ॥
*క్షీరమధ్యే క్షిపేన్నీలం క్షీరం చేన్నీలతాం వ్రజేత్ । స ఇంద్రనీలో విజ్ఞేయస్స
ర్వసౌఖ్యకరశ్శుభ ఇతి రత్నశాస్త్రవచనాత్ ॥ అతఏవ క్షీరస్య స్వధవళిమ
పరిత్యాగేనాన్యనీలిమస్వీకరణోక్తేస్తద్గుణాలంకారః ॥ * తద్గుణస్స్వగుణ
త్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతిరితి లక్షణాత్ ॥ తథా క్షౌమవద్దుకూలవ
ద్గౌరే సిత ఇత్యుపమా ॥ ని ॥ గౌరోఽరుణే సితే పీత ఇతి విశ్వామరౌ ॥ భు
జగశయనే-శేషపర్యంకే, నిఖిలజగతీనాం-సకలలోకానాం, రక్షణే-పాల
నే, ని ॥ జగతీ విష్టపే భూమ్యామితి విశ్వః × జాగరూకాం-జాగ్రతీం, సావ
ధానామిత్యర్థః + జాగురూక ఇత్యూక ప్రత్యయః ॥ అతఏవ కామప్యని
ర్వాచ్యాం-లోకవిలక్షణత్వాదితి భావః, నిద్రాముద్రాం-యోగనిద్రావ
స్థాం అతన్వానమకుర్వాణం, × తనోతేశ్శానచ్ ॥ ౨౩ ॥— అ

క్ష్మాజాధరాకాం ॥ ౨౩ ॥ ప్రహ్లాదస్యవ్యసనమమితందైత్యవర్గస్య దంభం స్తంభం వక్షస్థలమపిరిపోర్యౌగపద్యేనభేత్తుం । బద్ధశ్రద్ధంపురుషవపుషామిశ్రితేవిశ్వదృష్టే దంష్ట్రారోచిర్విశదభువనేరంహసాసింహవేషే॥ ౨౪
నారాయణాయనళినాయతలోచనాయ నామావశేషిత మహాబలివైభవా

అథ నృసింహావతారంవర్ణయతి ॥ ప్రహ్లాదస్యేతి ॥ అమితమపారం, ప్రహ్లాదస్య-హిరణ్యకశిపుతనయస్య, నిజభక్తాగ్రేసరస్య, వ్యసనం-సర్పదంశనసముద్రపాతనాదితత్పితృకృతవిపదం, ని ॥ వ్యసనంవిపదిభ్రంశఇత్యమరః - తథా దైత్యవర్గస్య హిరణ్యకశిపుముఖాసురనికరస్య దంభం-మాయాడమ్బరం, స్తంభమయోమయస్తంభంచ రిపోర్హిరణ్యకశిపోర్వక్షస్థలమప్యురఃస్థలమపి అపిశబ్దస్సముచ్చయే యౌగపద్యేనైకవారేణైవ నతుక్రమేణేత్యర్థః ॥ భేత్తుం-విదారయితుం, పురుషవపుషా-నరశరీరేణ, మిశ్రితే-మిళితే, అతఏవ విశ్వదృష్టే-అత్యాశ్చర్యతయా విశ్వజనాలోకితే దంష్ట్రాణాం-దంతవిశేషాణాం, రోచిర్భిః-కాంతిభిః, విశదాని-శుభ్రాణి భువనాని కుక్షిస్థలోకాయస్యతస్మిన్ సింహవేషే-సింహాకారే, రంహసా-వేగేన, బద్ధశ్రద్ధం-విహితాదరం, నరసింహరూపేణావతీర్ణమిత్యర్థః ॥ వదన్నేతిపూర్వేణసంబంధః ॥ ఉక్తంచశ్రీభాగవతే ॥ భక్తప్రతిజ్ఞాపరిపాలనాయ సర్వాత్మతావ్యాప్తినిదర్శనాయ । దైత్యేంద్రవక్షోదళనాయవిష్ణుస్తంభాన్నృసింహాకృతిరావిరాసీత్ ॥ అత్ర క్రమికస్య-స్తంభాదివిదారణస్య, యౌగపద్యాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః ॥ ౨౪ ॥ — నారాయణాయేతి ॥ నారాయణాయ-పరమాత్మనే, తదుక్తం ✻ నారాయణఃపరోవ్యక్తాదండమవ్యక్తసంభవం ఇతి ॥ యద్వా నరస్య సంబంధీనినారాణి తత్వాని తాని అయనంస్థానంయస్యనారాయణః తదుక్తం ✻ నరాజ్జాతానితత్వానినారాణీతివిదుర్బుధాః ॥ తస్య తాన్యయనంపూర్వం తేననారాయణః స్మృతఇతి ॥ అథవా నారాఆపఃఅయనంయస్యతథా ✻ ఆపఏవాగ్రేపేతస్మిన్ యత్రతస్యాయనంగతాః । నారాస్తా

య । నానాచరాచరవిధాయకజన్మదేశనాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పర
స్మై ॥ ౨౫ ॥ × ॥ ఇతి ప్రణమ్యోత్థితానేతాన్ స్తుతిరవముఖరితహరిన్ము
ఖాన్ హరిహయప్రముఖానఖిలానమరానరుణారుణతామరసవిలాసచో

స్సృష్టికరణాః తేన నారాయణస్స్మృత ఇతి ॥ ఆపో నారా ఇతి ప్రోక్తా ఆపో వై
నరసూనవః । తా యదస్యాయనం పూర్వం తేన నారాయణస్స్మృత ఇత్యాది
షు + నారా ఇత్యజాదిత్వాత్సిద్ధం ॥ ఆపోఽవాజీవభావః । తస్మై నారా
యణాయ నళినాయతలోచనాయ పుండరీకవిశాలాక్షాయ నామ్నా-నా
మమాత్రేణ అవశేషితమవశేషవత్కృతం మహద్భూయిష్ఠం బలివైభవం వై
రోచనిసంపద్యేన తస్మై వామనావతారే బలిం పాదేనాక్రమ్య పాతాళే ని
క్షిప్తవత ఇత్యర్థః ॥ నానా-బహుప్రకారం, చరాచరం-స్థావరజంగమా
త్మకం, జగత్ ॥ ని ॥ చరాచరం స్యాజ్జగతీతి విశ్వః ॥ తస్య విధాయకో-ని
ర్మాతా, బ్రహ్మా తస్య జన్మదేశో-జన్మస్థానం, నాభీపుటం-నాభీపద్మకోశం
యస్య తస్మై పరస్మై పురుషాయ-పరమపురుషాయ, నమః × నమస్స్వస్తీత్యా
దినా చతుర్థీ ॥ తథాచ శ్రీభాగవతే ॥ నతోఽస్మ్యహం త్వాఖిలహేతుభూ
తం నారాయణం పూరుషమాద్యమవ్యయం । యన్నాభిజాతాదరవిందకోశా
ద్బ్రహ్మావిరాసీద్యత ఏష లోకః ॥ ఇత్యుక్తత్వాత్ వసంతతిలకావృత్తం ॥
౨౫ ॥ — ఇతీతి ॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ ప్రణమ్య-సాష్టాంగప్రణామం
కృత్వా ఉత్థితాన్-ఉత్థానం ప్రాప్తాన్, స్తుతిరవైస్తారతరస్తోత్రధ్వనిభిః,
ముఖరితాని-ప్రతిధ్వనివశాన్ముఖరీకృతాని, హరితాం దిశాం ముఖాని ప్ర
దేశా ఏవ వదనాని యేషాం తాన్, హరిహయప్రముఖానింద్రాదీన్, ని ॥
జంభభేదీ హరిహయ ఇత్యమరః ॥ ఏతాన్పూర్వోక్తానఖిలానమరానశేషసు
రాన్ అరుణారుణమరుణప్రకారం, అత్యంతలోహితమిత్యర్థః + ప్ర
కారే గుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః ॥ కర్మధారయవద్భావాత్సుపో లుక్ ॥ తా
దృగ్యత్తామరసం-పద్మం, తస్య విలాసచోరైః తత్తుల్యైరిత్యర్థః । మహా
భాగ్యలక్షణసంపన్నస్యాస్య రక్తాంతనయనత్వాదితి భావః ॥ తదుక్తం సా

శైలోచనమరీచిసన్తానైరానందయన్భగవానరవిందలోచనః స్ఫుటమి
దమభాషత ॥ ౨౮ ॥ ప ॥ అపికుశలమమర్త్యాస్స్వాగతంసాంప్రతంవస్శ
మితదనుజదంభాకింనుదంభోళికేళిః। అపిధిషణమనీషానిర్మితానీతిమార్గా
స్త్రిదశనగరయోగక్షేమకృత్యేక్షమంతే ॥ ౨౯ ॥ గ ॥ ఏవం భగవతఃకుశ
లానుయోగపురస్సరీమమృతాసారసరసాం సరస్వతీం సమాకర్ణ్య సంప్రా

ముద్రికశాస్త్రే ౭ ॥ పాణిపాదతలేరక్తే నేత్రాంతౌచనఖాస్తథా । తాలు
జిహ్వాధరోష్ఠంచ సప్తరక్తస్సుఖీభవేదితి ॥ లోచనమరీచిసంతానైర్దృష్టి
ప్రభాపరంపరాభిః, మరీచివీచీచయ సంచారైరిత్యపిపాఠః ॥ ఆనంద
యన్-సంతోషయన్, అరవిందలోచనః-విష్ణుః, అరవిందగ్రహణం దృష్టి
నాంసుఖోన్మీలనత్వద్యోతనార్థం స్ఫుటం-వ్యక్తం, ఇదం-వక్ష్యమాణం,
అభాషత-అవోచత్ ॥ ౨౮ ॥ — అపీతి ॥ హేఅమర్త్యాః-ఇంద్రాదిదే
వతాః, వః-యుష్మాకం, కుశలమపి-క్షేమం,కిం ॥ ని ॥ కుశలంక్షేమమస్త్రి
యామిత్యమరః ॥ అపిశబ్దఃప్రశ్నే ॥ ని ॥ గర్హాసముచ్చయేప్రశ్న శం
కాసంభావనాస్వపీత్యమరః ॥ తథా వః సాంప్రతమిదానీం శోభనమాగ
తంస్వాగతం-సుఖాగమనంకిం, భావక్తః ॥ దంభోళికేళిర్వజ్రాయుధవిలా
సః, శమితో నివారితో దనుజానాం-దానవానాం, దంభః-కపటోపా
యోయయాసా తథోక్తా కింను విధ్వస్తదానవాకిమిత్యర్థః ॥ తథాధిష
ణస్య బృహస్పతేర్మనీషయా-బుద్ధ్యా, నిర్మితా-రచితాః, ని ॥ బృహస్ప
తిస్సురాచార్యోగీష్పతిర్ధిషణోగురురిత్యమరః ॥ నీతిమార్గాః-నీతిశా
స్త్రపద్ధతయః, త్రిదశనగరస్యామరావత్యాః, యోగక్షేమకృత్యే-సంరక్ష
ణకర్మణి, క్షమంతేపి-సమర్థాభవంతికిం, పూర్వవదపిఃప్రశ్నే ॥అలబ్ధ
లాభోయోగః లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమమితి వివేకః ॥ని॥ యోగోఽలబ్ధ
స్యలాభస్స్యాత్ క్షేమంలబ్ధస్యపాలనమితి కోశాత్ * కృత్యైఇత్యపిపా
ఠః ॥కృత్యైనిష్పాదనాయ ॥ మాలినీవృత్తమ్॥ ౨౯॥ — ॥ ఏవమితి ॥ ఏ
వముక్తప్రకారేణ కుశలానుయోగేన పురస్సరీం-కుశలప్రశ్నపూర్వికామి

ర్ణమనోరథా సుమనసాం సంసత్పుంసే పరస్మై విజ్ఞాపయామాస ॥ ౨౦ ॥
దేవ కథమకుశలమావిర్భవేద్భవతాకృతావలంబానామస్మాకం॥ ౨౧ ॥ కింతు ॥
ప ॥ అస్తి ప్రశస్తవిభవైర్విబుధైరలంఘ్యాలంకేతి నామరజనీచరరాజధానీ।
మాణిక్యమందిరభువాం మహసాం ప్రరోహైస్తేజస్త్రయాయదినదీపద•

తియోవత్ + పురోగ్రతాగ్రేమునలేఽరతిటచ్ప్రిత్యయః టిత్వాల్ జీప్ ॥ (కుశలానుయోగపురస్సరామితిపాఠే బహువ్రీహౌ పురస్సరశబ్దస్యోపసర్జనత్వాన్న జీప్)॥ని॥ ప్రశ్నానుయోగఃపృచ్ఛా చేత్యమరః ॥ అమృతాసారో మృతధారాసంపాతస్తద్వత్సరసాం రుచిరాం ॥ ని ॥ ధారాసంపాతఆసారఇత్యమరః ॥ భగవతః * ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసశ్శ్రియః । జ్ఞానవైరాగ్యయోశ్చాపి షణ్ణాంభగ ఇతీరణేత్యుక్తలక్షణషడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నస్య విష్ణోఃసరస్వతీంవాణీంసమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా, సంపూర్ణమనోరథాః యదర్థం వయమాగతాస్తదేవభగవానపి పృష్టవాన్॥అతోస్మత్కార్యం జాతప్రాయమేవేతి పరిపూర్ణవాంఛితాసతి సుమనసాం సంసత్ దేవసమితిః ॥ని॥ సుమనాఃపుష్పమాలత్యోః స్త్రీ దేవబుధయోఃపుమానితి వైజయంతీ ॥ సభాసమితిసంసదఇత్యమరః ॥ పరస్మైపుంసే-పరమపురుషాయ, విష్ణవే, విజ్ఞాపయామాస-విజ్ఞాపితవతీ ॥ ౨౦ ॥ —— అ ॥ కిమితి విజ్ఞాపయామాసేత్యతఆహ ॥ దేవేతి ॥ హేదేవ-ద్యోతమానస్వామిన్, భవతా-మహాత్మనా హేతునా, కృతావలంబానాం-యష్మదధీనానామిత్యర్థః । అస్మాకమకుశలమశుభం, కథమావిర్భవేదుత్పద్యేత నావిర్భవేదేవేత్యర్థః ॥ తథాపి కించిద్విజ్ఞాపనీయమస్తీత్యాహ ॥ కింత్వితి ॥ యద్యపి * ప్రభోఃపరిపాలయజ్ఞస్య చాతుర్దాక్షిణ్యశాలినః, కిమర్థనావిధినావాక్యమలమేవాగ్రతః స్థితిరితిన్యాయేన త్వాం శరణంగత్వా పురతోవస్థానమేవాస్మత్కార్యసాధకం తథాప్యౌత్సుక్యాతిశయేన కించిదుచ్యతఇతి భావః ॥ ౨౧ ॥ —— అస్తీతి ॥ ప్రశస్తవిభవైః-ప్రఖ్యాతవస్తుసంపద్భిరుపలక్షితా, విబుధైరలంఘ్యా-లంఘితుమశక్యా, దేవానామప్యసాధ్యే

శాందిశంతీ ॥ ౩౦ ॥ ఏనాంపురాణనగరీంనగరీతిసాలాం సాలాభిరామభుజనిర్జితయక్షరాజః । హేలాభిభూతజగతాంరజనీచరాణాం రాజాచిరా

త్యర్థః ॥ మాణిక్యమందిరభువాం-మణిమయగృహప్రభవానాం, ×త్వ తలాదిషు భాషితపుంస్కమితి పుంవద్భావాదువజాదేశః । మహసాం-తేజసాం, ని ॥ తేజోధామమహోవిభేత్యమరః ॥ ప్రరోహైరంకురైస్తేషాం భానుశీతభానుకృశానురూపాణాం ధామ్నాం త్రయాయ దినే - అహ్ని, యోదీపస్తస్య దశామవస్థాం, నిస్తేజస్కతామిత్యర్థః॥ ని ॥ దశావస్థావవస్థాయామితి విశ్వః॥దిశంతీ-దదానా, అత్రాసంబంధేపిసంబన్ధరూపాతిశయోక్తిః॥ లంకేతినామ-లంకేతిప్రసిద్ధా లంకానామ్నా ప్రసిద్ధేత్యర్థః రజనీచరాణాం-రాక్షసానాం,రాజధానీనగరీ- ప్రధాననగరీ, అస్తి ×. రాజానోధీయంతేఽస్యామితి రాజధానీ కరణాధికరణయోశ్చేత్యధికరణార్థేల్యుట్ ॥ ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయం వసంతతిలకావృత్తమ్ ❋ ప్రశస్తఃవిభవః యేషాంతైరితి విబుధవిశేషణత్వేన మాణిక్యమందిరభువామితి స్వతంత్రత్వేనచ వ్యాఖ్యాంతరం ॥ ౩౦ ॥ —— ॥ ఏనామితి ॥ సాలాస్సర్జవృక్షాస్తద్వదభిరామైరాయతత్వాదిగుణసంపన్నత్వాత్తత్తుల్యైః,భుజైర్వింశతిసంఖ్యాకనిజబాహుభిః నిర్జితో యక్షరాజః కుబేరో యేన సతథోక్తః ॥ నిర్జితరాజరాజఇత్యపిపాఠః ॥ ని ॥ సాలేతుసర్జకార్శ్యాశ్వకర్ణకాఇత్యమరః ॥ విశ్రవసోపత్యంరావణః ×. తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥ విశ్రవసావిశ్రవణరవణావితి ప్రకృతేఃరవణాదేశః ॥ పౌరాణికాస్తు రావయతీతి రావణఇతివ్యుత్పాదయంతి॥తదుక్తముత్తరశ్రీరామాయణే❋ యస్మాల్లోకత్రయంచైతద్రావితంభయమాగతం । తస్మాత్త్వంరావణోనామ నామ్నావీరభవిష్యసీతి × రాతేర్ణ్యన్తాత్కర్తరిల్యుట్ ॥ రావణఇతినామధేయంయస్యసతథోక్తః ॥ హేలయా-విలాసేన, అవజ్ఞయావా,అభిభూతాని-తిరస్కృతాని, జగంతియైస్తేషాం ॥ని ॥ హేలావజ్ఞావిలాసయోరితివిశ్వః ॥ రజనీచరాణాంరాజా-చక్రవర్తీ, నగస్య-పర్వతస్యేవ రీతిరా

ఽవతి రావణనామధేయః ॥ ౩౦ ॥ యద్బాహురాహురసనాయితశస్త్రధారాదిక్పాలకీర్తిమయచంద్రమసం గ్రసంతే । తద్వైరిణాం రణముఖే శరణప్రదాయీ నైవాస్తి కశ్చిదమమంతకమంతరేణ ॥ ౩౧ ॥ అంభోజ-

---

గృసతఘ్న్యాఘాతస్సాలః ప్రాకారో యస్యాస్తాం గిరిదుర్గప్రాయప్రాకారావృతత్వాదతిదుర్గమామిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రాకారో వరణస్సాలఇత్యమరః ॥ ఏనాం-పూర్వోక్తాం, లంకానామ్నా ప్రసిద్ధాం, పురాణనగరీం-పురాతనపురీం, చిరాచ్చిరకాలమారభ్య, విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం, అవతి-రక్షతి, అనుప్రాసః ॥౩౦॥ అ॥ అథ ద్వాభ్యాం తన్మహిమానం వర్ణయతి ॥యదిత్యాది॥ యస్య రావణస్య బాహవో వింశతిసంఖ్యాకా భుజాస్త ఏవ రాహవో విధుంతుదాస్తేషాం రసనాయితాః-రసనావదాచరితాః, శస్త్రధారా-ఆయుధానాం శ్రేణయః తీక్ష్ణభాగా వా, రసనాయితేత్యత్ర × ఆచారక్యజంతాత్కర్తరి క్తః ॥ దిక్పాలానామింద్రాదిదిగీశ్వరాణాం, కీర్తిమయో యశోరూపః, × తారూప్యే మయట్ ॥ యశ్చంద్రమాశ్చంద్రః ॥ ని ॥ హిమాంశుశ్చంద్రమాశ్చంద్ర ఇత్యమరః ॥ తం గ్రసంతే-గిలన్తి, రణకోవిదోయం రావణః నిజబాహుబలేన దిక్పాలాన్నిర్జిత్య తేషాం కీర్తిం లుంపతీత్యర్థః ॥ ఏకస్య చంద్రమసః అనేకరాహుసమ్మర్దేనావస్థాంతరం వక్తవ్యమితి భావః ॥ తథా తస్య వైరిణాం-శత్రూణాం, రణముఖే-రణాగ్రే, అముమేనమితి హస్తేన నిర్దేశః ॥అంతకమంతరేణ-యమం వినా, × అంతరాంతరేణ యుక్తే ఇతి ద్వితీయా ॥ కశ్చిత్కోపి దేవః శరణప్రదాయీ-రక్షణతత్పర ఇత్యర్థః ॥ నాస్త్యేవ అస్య వ్యవచ్ఛేదార్థమేవకారః ॥ రణపరాఙ్ముఖాన్వైరిణో విజిత్య యమక్షయం నయతీత్యర్థః ॥ రసనాయితేత్యత్ర ఇవశబ్దలోపాల్లుప్తోపమా ॥ సా చోక్తరూపకేణ సంకీర్యతే ॥ ౩౧ ॥ — అ ॥ ఏతాదృశసామర్థ్యేన రావణస్య కృతఆయాతేమిత్యత ఆహ ॥ అంభోజేతి ॥ ఉపక్రాంతత్వాదుత్తరత్ర తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానత్వాచ్చాత్ర యచ్ఛబ్దోధ్యాహర్తవ్యః । యః రజనీచరచక్రవర్తీ-

సంభవమముం బహుభిస్తపోభిరారాధయన్వరమవాప పరైర్దురాపమ్ ।
తస్మాత్సమస్తభువనం నిజశాసనస్య లక్షీకరోతి రజనీచరచక్రవర్తీ ॥ 33 ॥
ర ॥ తేన వయం పరాధీనా ఇవ భవామః ॥ 34 ॥ తథాహి ॥ సోయం కదాచన క్రీడాధరాధరమధిరుహ్య సావరోధవధూజనశ్చరణాభ్యాం సంచ

రాక్షససార్వభౌమో రావణః, బహుభిరనేకైస్తపోభిః పంచాగ్నిమధ్యేష్వేకపాదావస్థానాదిరూపోగ్రతపశ్చర్యాభిః అముమితి పురోవర్తినిర్దేశః । అమ్భోజసంభవం-బ్రహ్మాణం ఆరాధయన్-సంభావయన్, పరైర్దురాపం-దుర్లభమనన్యసాధారణమిత్యర్థః + ఈషద్దుస్సుషు ఇత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః ॥ వరం సురాసురావధ్యత్వరూపమవాప-ప్రాప, పూర్వమితి శేషః ॥ తస్మాత్కారణాదశేషభువనమశేషలోకానిత్యర్థః । నిజశాసనస్య-నిజాజ్ఞాయాః, లక్షీకరోతి-విషయీకరోతి, చండశాసనోయం నిజశాసనేనైవాశేషభువనాని శాస్తీత్యర్థః + అభూతతద్భావే చ్విః ॥ అస్యావ్యయ ఇతి దీర్ఘః ॥ 33 ॥ — తతః కిమిత్యత ఆహ ॥ తేనేతి ॥ తేన రావణేన వయం పరాధీనాః-పరతంత్రాః, తత్సేవకా ఇవేత్యర్థః ॥ భవామః ఇదానీమితి శేషః । వస్తుతస్తు భవత్పరతంత్రా ఏవేతీవశబ్దార్థః ॥ ని ॥ పరతంత్రః పరాధీనః పరవాన్నాథవానపీత్యమరః ॥ పరాజితాః పరాధీనా ఏవేతి పాఠాంతరం ॥ 34 ॥ — అ ॥ పరాధీనత్వమేవ ప్రతిపాదయతి ॥ తథాహీత్యాదినా ॥ సోయమితి ॥ సోయం రావణః కదాచన-కస్మింశ్చిత్సమయే, అవరోధవధ్వ ఏవ జనస్తేన సహ సావరోధవధూజనః-అంతఃపురస్త్రీజనసహచరస్సన్నిత్యర్థః ॥ ని ॥ శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చేత్యమరః + తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః ॥ వోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్య సత్వం । క్రీడాధరాధరం-క్రీడాశైలం, దివావిహారదేశమిత్యర్థః ॥ తదుక్తం భావప్రకాశే * సరిత్పులినం వేలా కాంతారారామభూధరాః । లతాగృహాణి చిత్రాణి శయ్యా కిసలయాంచితా ॥ దివావిహారదేశాస్స్యురితి ॥ అధిరుహ్య-అధిష్ఠాయ, చరణాభ్యాం యానం విహాయ, పాదాభ్యామేవ స

రేతచేదాగమిష్యత్యాగ ఇత్యనావిష్కృతాతపో భయేన భగవాంత్సహస్ర
భానురపి సంకుచితభానురేవ తత్సానూని నూనం సమాశ్రయతే ॥ ౩౪ ॥

చరేతచేత్, విహరేతయది +సమ స్తృతీయాయుక్తాదితితఙ్ ఆగశ్చరణత.
లసంతాపోత్పాదనరూపోపరాధః ॥ ని ॥ ఆగోపరాగో మంతు శ్చేత్యమ
రః ॥ ఆగమిష్యతి సమాపతేత్ ॥ తథాసతి దండనంకుర్యాదితిభావః ఇ
తిమత్వేతి శేషః ॥ ఇతి నైవగమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః ప్రయోగ
పౌనరుక్త్యమిత్యాలంకారికాః॥ అనావిష్కృతాతపః-అప్రకటీకృతద్యో
తః ॥ ని ॥ ప్రకాశోద్యోతఆతపఇత్యమరః ॥ భగవాన్-పూజ్యః, అథ
వా ఐశ్వర్యాదిషడ్గుణసంపన్నః మూర్తిత్రయమయత్వాదితిభావః ॥ స
హస్రంభానవో మరీచయో యస్యసహస్రభానుస్సోప్యపి సంకుచితభాను
రుపసంహృతమరీచిరేవసన్ ॥ ని ॥ భానుఃకరో మరీచిస్త్రీపుంసయోర్దీ
ధితిస్త్రియామిత్యమరః ॥ తస్య క్రీడాధరాధరస్య సానూని-ప్రస్థాన్,
అధఃప్రదేశానిత్యర్థః ॥ ని ॥ స్నుఃప్రస్థస్సానురస్త్రియామిత్యమరః॥
సమాశ్రయతే-సాధ్వసవశాత్తత్రనిలీయ వసతీత్యర్థః । లోకత్రయప్రకా
శకస్యాపి భగవతః కిరణమాలినః ఈదృశ్యవస్థేతి మహత్కష్టమాయాతమి
తిభావః ॥ నూనమితినిశ్చయే నతూత్ప్రేక్షాయాం ॥ అతఏవ సహస్రభా
నోస్సానుసమాశ్రయణాసంబంధేపి తత్సంబంధాభిధానాత్ అసంబంధేపి
సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ ఏవముత్తరత్ర గద్యత్రయేప్యతిశయోక్త్యను
ప్రాసావూహ్యౌ (చరణైరితిబహువచనాంతపాఠస్సాధుః । నారదీయసం
హితాయాం జైమినిరామాయణే ద్వాదశేధ్యాయే ఇత్యుక్తామునినా కే
స దుఃఖహర్షసమన్వితా। అచిరేణైవకాలేనసుషువే పుత్రమద్భుతం॥ద
శాస్యం వింశతిభుజం భిన్నాంజనచయోపమం। పాదైశ్చతుర్భిరత్యుగ్రం
తామ్రోష్ఠంతామ్రమూర్ధజం ఇతి ॥ రఘువంశే ద్వాదశేసర్గే-రాంభుజ
మూర్ధోరుబాహుళ్యాదేకోపి ధనదానుజః ఇత్యాదిభిః పాదచతుష్టయ
ప్రతిపాదనాత్ ॥ దశాస్యోవింశతిభుజశ్చతుష్పాన్మానమందిరం ఇత్యాది

ఏష మృగాంకోఽపి మృగయాయాసపరిశ్రాంతివిశ్రాంత్యై ససంభ్రమం స
మజ్జనపరివృతే మజ్జనగృహాభిముఖే దశముఖే తత్రత్యవిచిత్రతరశాతకుంభ
స్తంభాగ్రప్రత్యగ్రప్రత్యుప్తస్ఫటికశిలాసాలభంజికాపుంజ కరతలకలితని
జోపలమయకలశముఖాదచ్ఛాచ్ఛమవిచ్ఛిన్నధారామంబుధారాంనిజక

ధానరత్నమాలోక్తైశ్చ)॥ ౩౪ ॥ — అ ॥ ఏవం సూర్యావస్థాముక్త్వాస
మ్ప్రతి చంద్రావస్థాంనివేదయతి ॥ ఏషఇతి ॥ ఏషమృగాంకశ్చంద్రోఽపి,
సకలలోకాశాస్యాదయతయా శ్లాఘ్యోఽపీతిభావః ॥ మృగయా-ఆఖేటః,
ని ॥ ఆఖేటో మృగయాస్త్రియామిత్యమరః ॥ తత్రతయా వా ఆయాసః ఖే
దస్తేనయాపరిశ్రాంతిః-స్వేదాతిరేకానుభవరూపః పరిశ్రమః × స్త్రియాం
క్తిన్ ॥ తస్యాః విశ్రాంత్యై-విశ్రమార్థం, తదపనోదార్థమిత్యర్థః॥
* శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదిజాతస్స్వేదాతిభూమికృదితిలక్షణాత్ । ససం
భ్రమం-ససాధ్వసం, సత్వరంయథాభవతితథా సమద్భిర్నమస్కుర్వాణై
ర్జనైః పరివృతే-పరివేష్టితే, దశముఖే-రావణే, మజ్జనగృహాభిముఖే -
స్నానగృహమండపోన్ముఖేసతి, తత్ర మజ్జనగృహేభవాస్తత్రత్యాః + అ
వ్యయాత్త్యప్ విచిత్రతరా-అత్యంతాశ్చర్యకరాశ్చ, యే శాతకుంభస్తం
భాః-హిరణ్మయగృహాధారదారువిశేషాః, ని ॥ హిరణ్యంహేమహాటకం ॥
తపనీయంశాతకుంభమిత్యమరః ॥ తేషామగ్రేషు-ఉపరిప్రదేశేషు, ప్ర
త్యగ్రాః నూతనం యథాతథా అత్ర ప్రత్యగ్రగ్రహణం అవిలంబేన నిష్ప
న్నత్వద్యోతనార్థం । ప్రత్యుప్తాః-కీలితాః, యాః స్ఫటికశిలాసాలభంజికాపుం
జాః-స్ఫటికాశ్మకృతప్రతిమాశ్రేణిః తస్య కరతలేషు కలితాస్సంఘటితాః
నిజోపలమయాః-చంద్రకాంతమణివికారాశ్చ యే కలశాః-కుంభాః, తే
షాం ముఖాత్-ముఖాకారవివరేభ్య ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ ఉపలః ప్రస్తరేమ
ణావితివిశ్వః + వికారార్థేమయట్ ॥ అచ్ఛాచ్ఛమచ్ఛప్రకారామ
త్యంతనిర్మలామిత్యర్థః + ప్రకారేగుణవచనస్యేతిద్విర్భావః ॥ కర్మ
ధారయవద్భావాత్సుపోలుక్ ॥ అవిచ్ఛిన్నధారామఖండితసంపాతాం,

రాభిమర్శాదాపాదయన్ తస్యప్రసాదపిశునానాంశునాసీరచిరకాంక్షితా నాంవింశతివిధవీక్షణానాం క్షణమాత్రంపాత్రంభవతి॥౩౬॥ తేనపులస్త్యనం దనేన సంక్రందననందనవనాత్స్వమందిరోద్యానవనమానీతస్య మందార ప్రముఖబృందారకతరుబృందస్య బందీకృతసురసుందరీనయనేందీవరద్వం

ని ॥ ధారాసంపాతఆసారఇత్యమరః ॥ అంబుధారాం-సలిలధారాం, నిజ కరాభిమర్శాత్-స్వకీయకిరణసంపర్కాత్, కరనికరేత్యపిపాఠఃఆపాద యన్నుత్పాదయన్-తస్యరావణస్యప్రసాదపిశునానామనుగ్రహసూచకా నాం॥ ని ॥కర్ణేజపస్సూచకస్స్యాత్పిశునోదుర్జనఃఖలఇత్యమరః+శునః వృద్ధాయామితిగణవ్యాఖ్యానే॥అతఏవ శునఃవృద్ధాయామితిశ్వశురఇతి శో భనాఃనాసీరాఃఅగ్రసరాఃయస్యతేనశునాసీరేణ-పురందరేణ, చిరకాంక్షి తానాం-చిరకాలమారభ్య అభిలషితానాం నతు ప్రాప్తానామితిభావః॥ఏ తేనాత్యంతదుర్లభత్వంసూచ్యతే॥ని॥వృద్ధశ్రవాశ్శునాసీరఇత్యమరః॥ విం శతివిధవీక్షణానాం-వింశతి సంఖ్యాకకరుణాకటాక్షవీక్షణానాం, నతు కి యతామేవేతిభావః ॥తథాపి క్షణమాత్రంఅల్పకాలమేవ, పాత్రం-యో గ్యోభవతి, ని ॥ మాత్రంకార్త్స్న్యేవధారణే । యోగ్యభాజనయోఃపా త్రమితిచామరః॥ (త్రిషుపాత్రీత్యాద్యమరవచనాత్పాత్రశబ్దస్య త్రిలింగ త్వేపి దుశ్చ్యవనాదివన్నపుంసకాతిరిక్తలింగే ప్రయోగో నాస్తీత్యభి యుక్తవాదః) శునాసీరచిరకాంక్షితానామిత్యనేన పాకశా సనస్యకారాగృహప్రవేశన దుఃఖం బ్రహ్మవాక్యేనతద్విమో చనంచ సూచితంభవతి ॥ ౩౬ ॥ — ॥ అథ మారుతావస్థాం విజ్ఞాపయతి॥ తేనేతి ॥ పులస్త్యనందనేన-విశ్రవసఃపుత్రేణ, తేన రావణేన సంక్రంద ననందనవనాదిందోద్యానాత్ ఉద్ధృత్యేతిశేషః॥స్వమందిరోద్యానవనం నిజగృహారామమానీతస్య-ప్రాపితస్య నిజాశోకవనికాయాం ప్రత్యారో పితస్యేత్యర్థః ॥ తథా బందీకృతాః-ఉపగ్రహీకృతాః, కారాగృహనిక్షి ప్తాఇత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రగ్రహోపగ్రహౌబంద్యామిత్యమరః ॥ తాసాం

ద్వాత్కరారవిన్దకలితకనకకలశాచ్చ మన్దోష్ణం స్యన్దమానైరమ్బుభి
ర్జమ్బాలితాలవాలతలస్య పచేళిమానామపి కుసుమానాం పతనభయమా
శఙ్కమానాః పవమానాస్సన్తతం పరిస్పన్దితుమపి ప్రభవో న భవన్తి॥౩౭॥
ఏతేపి పావకా రూఢిశఙ్కావహాం హుతవహాఖ్యాం వహన్త స్త్వద్గృహే గా

సురసున్దరీణాం-దేవస్త్రీణాం, నయనేన్దీవరద్వన్ద్వాన్నేత్రోత్పల
యుగళాత్ కరారవిన్దేషు-తాసామేవ హస్తపద్మేషు, కలితో యః కనక
కలశో-హిరణ్మయవారికుమ్భః, తస్మాచ్చ ఉభయత్రాపి జాతావేకవచనం
నయనారవిన్దద్వన్ద్వేభ్యః కనకకలశేభ్యశ్చేత్యర్థః ॥ తాసామారామ
తరుమూలసేకవ్యాపారే నియోజితత్వాదితి భావః ॥ మన్దోష్ణమీషదుష్ణం
యథా తథా స్యన్దమానైః-ప్రస్రవద్భిరమ్బుభిర్బాష్పోదకైః కలశోదకై
శ్చేత్యర్థః ॥ కలశోదకానాం శీతలత్వేపి శోకానలసన్తప్తబాష్పోదక
మిశ్రణాన్మన్దోష్ణమిత్యుక్తమిత్యవగన్తవ్యం॥ జమ్బాలవన్తి కృతాని జమ్బాలి
తాని పఙ్కిలీకృతానీత్యర్థః + తత్కరోతీతి ణిచి ఇష్ఠవద్భావే టిలోపే
ఽన్యన్తాత్ కర్మణి క్తః॥ తాదృశాన్యాలవాలతలాని జలాధారమూలవలయప్ర
దేశా యస్య తస్య ॥ ని॥ నిషద్వరస్తు జమ్బాల ఇతి । స్యాదాలవాలమావాలమి
తి చామరః । మన్దారప్రముఖబృన్దారకతరుబృన్దస్య-పారిజాతాదిసుర
తరునికరస్య, సమ్బన్ధినాం స్వయమేవ పచ్యన్త ఇతి పచేళిమాని-పతనోన్ము
ఖానీత్యర్థః + కర్మకర్తరి కేళిమర ఉపసంఖ్యానమితి కేళిమర్ప్రత్యయః॥
తాదృశానామపి కుసుమానాం పతనభయమాశఙ్కమానా అధఃపాతముత్ప్రే
క్షమాణాః, తథా సతి కుసుమానాం పఙ్కలేపే మహాపరాధేన నిగృహ్ణీయా
దితి భావః ॥ పవమానాః-మరుతః- పరిస్పన్దితుం-చలితుమపి, కిముత య
థేచ్ఛం విహర్తుమితి భావః ॥ ప్రభవః-సమర్థా న భవన్తి ॥ ౩౭ ॥ —॥
అథ అగ్న్యవస్థాం నివేదయతి ॥ ఏత ఇతి॥ గార్హపత్యః-పురోగో గ్రేసరో
యేషాం తే తథోక్తాః । ఏతే పరిదృశ్యమానాః పావకాః గార్హపత్యా
హవనీయదక్షిణాన్వాహార్యావసథ్యాదిరూపా అగ్నయోపి రూఢిరశ్వకర్ణా

హుతాశనపత్యపురోగాః పౌరోగవధురాం దధతే ॥ కింబహునా ॥ ౩౮ ॥ స
ఏషమానవాదవమాననమాగమిష్యతీత్యమన్వాన స్తదితరైరవధ్యత్వం చతు
రాననవరాల్లబ్ధ్వా సముద్ధతస్సంప్రతిసంప్రహారసమాక్రాంతదిగంతదం

తవదన్వయవార్థాభావేన సముదాయప్రసిద్ధిః । తదుక్తమాచార్యైః *
అసత్స్వవయవార్థేషు యోన్యత్రార్థేషు ప్రయుజ్యతే । తత్రానన్యగ
తిత్వేన సముదాయః ప్రసిద్ధ్యతీతి॥ తచ్ఛంకాపహం-తద్గోచరబుద్ధిజననీం,
హుతవహాఖ్యాం-హుతవహాభిధానం, వహంతస్సంతః పూర్వంహుతంయ
జమానైర్వహాయమానం హవిర్వహంతీతి హుతవహాఇతి ॥ యోగసిద్ధా-
ర్థాప్యభిఖ్యాతామేవేదానీంలోకవిద్విష్టకమేణా-రావణేన అధ్వరాణాం.
విధ్వంసితత్వాద్ధవిషామలాభేన తాదృక్ఛంకావహం దధానాఇత్యర్థః । త
ద్గృహే-రావణమందిరే, పౌరోగవధురాం-మహానసాధ్యక్షాధికారం, ద
ధతే-ధారయంతే ॥ ని ॥ సమానౌరసవత్యాంతుపాకస్థానమహానసే । పౌ
రోగవస్తదధ్యక్షఇత్యమరః ॥ అ ॥ సర్వజ్ఞస్య భగవతః పురస్తాత్కియన
స్థాంతరం విజ్ఞాపనీయమితినిగమయతి ॥ కింబహునేత్యాదినా ॥ బహు
భిః-కాలయాపనకరైర్వాక్యైరలమిత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ — అ ॥ కింతువ
క్ష్యామ్యంశమేవ విజ్ఞాపయామఇత్యాహ ॥ సఇతి ॥ సఏషరావణః మా
నవాన్మనుష్యేభ్యఇత్యర్థః ॥ జాతావేకవచనం । అవమాననమవజ్ఞాపరి
భవఇతియావత్ ॥ని॥ రీఢావమాననావజ్ఞావహేళనమిత్యమరః ॥ ఆగమి
ష్యతి-సమాపతేదిత్యేవమమన్వానోనవబుధ్యమానః తేషాం తృణప్రాయ
త్వాదితిభావః ॥ తదితరైస్సురాసురాదిభిరవధ్యత్వమహింస్యత్వం చతు
రాననవరాల్లబ్ధ్వా-ప్రాప్య, అతఏవ సముద్ధతో దర్పోద్రిక్తస్సన్ సంప్ర
తీదానీం, సంప్రహ్రియతేనేనేతిసంప్రహారోయుద్ధం ॥ ని ॥ సంప్రహా
రాభిసంపాతకలిసంస్ఫోటసంయుగాఇతి యుద్ధపర్యాయేష్వమరః ॥ త
త్ర సమాక్రాంతాస్సమవరుద్ధా యే దిగంతదంతావళా-ఐరావతాది దిగ్గ
జాః, తేషాం దంతాగ్రదనాఏవకుంతాః ప్రాసాస్తైర్వ్యానివ్రణాని-క్షతాని, తై

కావళీదంతకుంతవ్రణకిణస్థపుటితవక్షస్థలః స్థలకమలినీం వనవారణఇవరా
వణస్త్రిలోకీమభిభవన్ భవదీయాఇత్యస్మాన్న జాతుకించిదపిజానాతీతి॥౩౯
అథ భగవానాకర్ణ్య గీర్వాణగణవాణీం ॥ ౪౦ ॥ వ ॥ ఇంద్రనీలాచలో
దంచచ్చంద్రికాధవళస్మితః । వాచమూచే సుధాధారామధురాం మధుసూ

ర్జాతాయేకిణాశ్శుష్కవ్రణగ్రంథయః × తృతీయాతత్కృతేత్యాదినా సమా
సః ॥ తైః స్థపుటితం-నిమ్నోన్నతీకృతం, వక్షస్థలమురస్థలం, యస్యసతః
థోక్తస్సన్ అతఏవ వనవారణో-వనగజః, వనగ్రహణం నిరర్గళత్వ
ద్యోతనార్థకం స్థలకమలినీం-స్థలప్రరూఢపద్మినీమివ, త్రయాణాంలోకా
నాంసమాహారస్త్రిలోకీ × తద్ధితార్థోత్తరసమాహారేచేతిసమాసః ॥ సం
ఖ్యాపూర్వోద్విగురితి ద్విగుసంజ్ఞా॥ అకారాంతోత్తరపదో ద్విగుస్త్రియా
మిష్యత ఇతి స్త్రీత్వం ॥ద్విగోరితిఙీప్ ద్విగురేకవచనమితి ఏకవచనం తాం.
జగత్త్రయీమభిభవన్ ఆక్రామన్నీడయన్నిత్యర్థః॥ అస్మాన్ భవదీయాః
తావకీనాః, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థస్య భవతః సంబంధినఇత్యర్థః ఇతి॥
అత్ర నిపాతేనాభిధానాన్న ద్వితీయా ॥ జాతు-కదాచిదపి, కించిదీషదపి
నజానాతి । సకలలోకకంటకేన దర్పాంధేన రావణేన త్వన్మహిమైవ న
జ్ఞాయతే అస్మాకంతు కాకథేతిభావః । ఇతి విజ్ఞాపయామాసేతిపూర్వేణాస
మ్బంధః ॥ ౩౯ ॥ — తతఃకిమతఆహ ॥ అథేతి ॥ అథ-విజ్ఞాపనానంత
రం, భగవాన్విష్ణుః, భగవచ్ఛబ్దో వ్యాఖ్యాతః గీర్వాణగణస్యేంద్రాదిసు
రసంఘస్య వాణీం-వాచమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా ॥ ౪౦ ॥ — కిమకరోదిత్య
తఆహ ॥ ఇంద్రనీలేతి ॥ మధుంసూదయతీతి మధుసూదనో విష్ణుః + క
ర్తరిల్యుః । అత్ర మధుగ్రహణం మధ్వాదిమహాదైత్యసంహర్తురస్య కి
యాన్ రావణవధ ఇతి ద్యోతయితుమిత్యవగంతవ్యం ॥ ఇంద్రనీలాచలః-ఇం
ద్రనీలపర్వతః, ఇంద్రనీలలక్షణముక్తం ॥ తత్రోదంచంతీ-ఉల్లసంతీ, యా
చంద్రికా-కౌముదీ, తద్వద్ధవళం-శుభ్రం, స్మితంయస్య స్మితపూర్వాభిభా
షిత్వాత్ కృతమందహాసస్సన్ యద్వా దుష్టదాంధ్యోయంరాక్షసబ్రా

జనః ॥ ౪౧ ॥ ౫ ॥ భవతామపరాధవిధాయిన స్తస్య యాతుధానస్య నిధ
నమధునైవ విధాతుంశక్యం ॥ కింతు ॥ ౪౨ ॥ సరసిజాసనశాసనమప్య
మోఘీకుర్వన్నుర్వీతలే పుత్రీయతస్సుత్రామమిత్రస్య దశరథస్యమనో

వాద్దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనదక్షం, మాం జ్ఞాతుంనశక్నోతీతి. సావహే
ళనమందహాసస్సన్నిత్యర్థః ॥ అత్ర మధుసూదనస్య ఇంద్రనీలసదృశాం
గత్వాద్భాసస్యచ శుభ్రత్వేన కవిసమయసిద్ధత్వాదియముపమా । సుధాధా
రా-అమృతస్యందః, తద్వన్మధురాం-మాధుర్యగుణయుక్తాం, * మధురం
రసవద్వాచిస్వాద్వన్యపిమధుస్త్రీతి ॥ యేనమాద్యంతివిబుధాఃమధునేవమ
ధువ్రతాఇతివచనాత్ ॥ వాచమూచే-ఉక్తవాన్, శ్లోకాఖ్యమేతదానుష్టు
భవృత్తం ॥ లక్షణంతూక్తం ॥ ఇత్థముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం ॥ ౪౧ ॥—
౫ ॥ వాచమేవవివృణోతి ॥ భవతామితి ॥ హేదేవాఇత్యధ్యాహర్తవ్యం.
భవతాం-యుష్మాకం, అపరాధవిధాయినః-ఉక్తరీత్యా అపకర్తుస్తస్య పూ
ర్వోక్తస్య యాతుధానస్య రాక్షసస్య-రావణస్య, ని॥ యాతుధానఃపుణ్య
జనఇతిరక్షఃపర్యాయేష్వమరః ॥ నిధనం-వినాశః, అధునైవ-ఇదానీమేవ,
విధాతుం-కర్తుం, శక్యం-యుక్తం (నిధనమితిద్వితీయాంతం విధానేకర్మ
తయాన్వేతినలోకేత్యాదినానషష్ఠీ-విధాతుమితితుమర్భావే । అవ్యయకృ
తోభావేఇత్యుక్తేః విధాతుం విధానంశక్యంసాధ్యమిత్యర్థః) ॥౪౨॥—౫॥
తర్హీదానీమేవ క్రియతామిత్యాశంక్య తత్రానుపపత్తిమాహ ॥ సరసి
జేతి ॥ కింతు సరసిజాసనస్య-బ్రహ్మణః,శాసనం-సురాసురావధ్యత్వరూ
పాజ్ఞావచనమపి, ॥ ని ॥ శాసనంరాజదత్తోర్వీలేఖాజ్ఞా శాస్త్రశాస్తి
షువితివిశ్వః॥ అమోఘీకుర్వన్-బ్రహ్మవరస్యాన్యథాకరణానౌచిత్యాదితిభా
వః × అభూతతద్భావేచ్వీః ॥ అన్యచ్వావితిదీర్ఘః ॥ తథా ఉర్వీతలే-
భూమండలే, పుత్రాన్ఆత్మనఇచ్ఛతీతిపుత్రీయన్ × సుపఆత్మనఃక్యజితి
క్యచ్ । సుపోధాతుప్రాతిపదికయోరిత్యాదినాసుబ్లుకి । క్యచిచేతిదీర్ఘః తస్య పుత్రా
ర్థినఇత్యర్థః ॥ సుత్రామమిత్రస్యేంద్రసఖస్య, దైత్యవినాశనాఖండి

రథమపి పూరయితుమాదృతమానుషవేషస్సన్నహమేవ తంహనిష్యామీతి।
వ్యాహృత్యాంతరధాత్ ॥ ౪౩ ॥ తతస్సాపరిషదనిమిషాణామున్మిషితహా
సా హృషీకేశాదేశాత్ప్రశమితదుర్దశాని నిర్దశాననాని చతుర్దశ
భువనానిబుద్ధ్వా దుగ్ధసాగరాన్నిరగాత్ ॥ ౪౪ ॥ తతస్తానమరాన్ప్రా
హస్మ పితామహః ॥ ౪౫ ॥ భవంతస్తావదవతరిష్యతో లక్ష్మీసహాయస్య సా

త్వైభవాభ్యాం తత్సహాయా భవతేత్యర్థః ॥ ని ॥ మిత్రంసుహృన్నిమిత్రో౽ర్కః—
ఇతి వైజయంతీ ॥ దశరథస్య రాజ్ఞః మనోరథం వాంఛితమపి పూరయితుం
సఫలీకర్తుమాదృతమానుషవేషోగృహీతమానవాకారస్సన్, అహమేవతం
హనిష్యామి-వినాశయిష్యామి, నత్వన్యస్యయస్య కస్యచిత్తద్ధననే అసా
మర్థ్యాదితిభావః ॥ ఇత్యేవం ప్రకారేణ వ్యాహృత్యోక్త్వాఅంతరధాత్
అదృశ్యోఽభూత్ ॥ ని ॥ వ్యాహారఉక్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ ౪౩ ॥ — తత
ఇతి ॥ తతః-అంతర్ధానానంతరం, సా-పూర్వోక్తా, ననిమిషంతీత్యని
మిషాః పచాద్యచ్ । అనిమేషాణామితిపాఠేన విద్యంతే నిమేషాః పక్ష్మ
పాతాః యేషాం తేషాం పరిషత్ దేవతాసంఘః।హృషీకాణాం-విషయేంద్రి
యాణాం, ఈశః-హృషీకేశఇతిస్వామీ ॥ తస్య భగవతఆదేశాదహమేవ
తం హనిష్యామీత్యాజ్ఞావచనాదేవ । ఉన్మిషితహాసాసముత్పన్నానం
దాసతీ చతుర్దశభువనాని-భూరాదిచతుర్దశసంఖ్యాకలోకాన్ నిర్ద
శాననాన్యరావణాని తేష్వపి సంచారసంభవాదితిభావః ॥ అతఏవ ప్రశ
మితా-ప్రశాంతా, దుర్దశా-దురవస్థాయేషాంతాని తథోక్తాని బుద్ధ్వా-
సత్యప్రతిజ్ఞస్య భగవతోఽత్యంతవిశ్వసనీయవచనత్వాత్తథాభావ్యమిత్యర్థః॥
దుగ్ధసాగరాత్-క్షీరాంభోధేస్సకాశాత్,నిరగాన్నిర్జగామ ॥ ౪౪ ॥—
తతఇతి ॥ తతః-నిర్గమనానంతరం, పితామహో-బ్రహ్మా, తానమరాని
ద్రాన్, ప్రాహస్మ-బ్రూతేస్మ, ఉవాచేత్యర్థః + లట్ స్మ ఇతి భూ
తార్థేలట్ ॥ బ్రువఃపంచానామాదితఆహో బ్రువఇతిణలాదేశః బ్రువఆ
హాదేశ ॥ ౪౫ ॥ — తత్రైవవివృణోతి ॥ భవంతఇతి ॥ హేదేవాఇత్య

హాయ్యార్థమప్సరః ప్రభృతిషు యువతిషు వానరాచ్ఛభల్లగోపుచ్ఛవే
షభృతః ప్రథితప్రభావాః ప్రజాః ప్రజనయేయురితి ॥ ౪౬ ॥ పురైవకి
లమమ జృంభారంభే సంభూతవాన్ జాంబవానితి ॥ ౪౭ ॥ తతస్తే గీర్వా
ణా స్తథాఽకుర్వన్ ॥ ౪౮ ॥ అథ వైతానాద్వైశ్వానరాన్నరః ప్రాజాపత్య

ధ్యాహారః ॥ భవంతః-యూయం, తావదిదానీం, అవతరిష్యతః-దాశరథి
రూపేణోత్పత్స్యతః, లక్ష్మీసహాయస్య-శ్రీమహావిష్ణోః, సాహాయ్యార్థం
సహాయకర్మకర్తుం, x గుణవచనేత్యాదినాష్యఞ్ అర్థేనసహనిత్యస
మాసస్సర్వలింగతాచ వక్తవ్యా । అప్సరసః-స్వర్వేశ్యాః, స్త్రియాం
బహుష్వప్సరసస్స్వర్వేశ్యా ఇత్యమరః ॥ తత్ప్రభృతిషు-తదాద్యాసు,
యువతిషు, గంధర్వయక్షాదిస్త్రీషు, యూనస్తిరితి ప్రత్యయః ॥ వానరాః
మర్కటాః, అచ్ఛభల్లాః-భల్లూకాః, గోపుచ్ఛాః-గోలాంగూలాః, నీలము
ఖాః, దీర్ఘపుచ్ఛాశ్చ మర్కటభేదాః తద్వేషభృతః-తద్భూమికాధారిణః
॥ ని ॥ మర్కటో వానరః కీశో వనౌకా అథ భల్లుకే। ఋక్షాచ్ఛభల్లభల్లూ
కా ఇత్యమరః ॥ ప్రథితప్రభావా-జగద్విఖ్యాతప్రతాపాః, ప్రజాయంత ఇ
తి ప్రజాః సంతతీః-పుత్రానిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రజాస్యాత్సంతతౌ జన ఇత్య
మరః x ఉపసర్గేదసంజ్ఞాయామితి డప్రత్యయః । ప్రజనయేయుః ఉత్పాద
యేయురితి x శేషే ప్రథమ ఇతి ప్రథమపురుషః । భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మదస్త
ద్వ్యతిరిక్తత్వేన శేషత్వాదితి ॥ ౪౬ ॥ — పురేతి ॥ కించ పురా-పూర్వ
కాలే, సృష్ట్యాదావిత్యర్థః । మమజృంభారంభే-జృంభణసమయే, ని ॥
జృంభస్స్యాత్త్రిషుజృంభణమిత్యమరః ॥ జాంబవాన్నామ భల్లూ...
తిః సంభూతవాన్ కిల-ఉత్పన్నః ఖలు, సోయమిదానీం వర్తతే స...
మకరిష్యతీతి భావః ॥ ఇతి ఏవమాహస్మేతి పూర్వేణ సంబంధః । ... —
తత ఇతి ॥ తతః-బ్రహ్మనిదేశానంతరం, తే-పూర్వోక్తా గీర్వాణా ఇంద్రా...
దేవాస్తథాఽకుర్వన్ అప్సరఃప్రభృతిషు యువతిషు పుత్రాన్ జనయామా...
సురిత్యర్థః ॥ ౪౮ ॥ — అథేతి ॥ అథానంతరం, వితానం క్రతుః ...

స్సహేమపాత్రః కశ్చిదుత్థాయ పుత్రీయతే దశరథాయ పాయసమమృత
ప్రాయం ప్రాయచ్ఛత్ ॥౪౯॥ తతః ॥ ప ॥ కౌసల్యాయై ప్రథమమదిశ
ద్భూపతిః పాయసార్ధం ప్రా పాదశేషం ప్రణయమధురం కేకయేన్ద్రస్య
•పుత్ర్యై । ప్రీతే దేవ్యౌ తరళమనసః పత్యురాలోచ్య భావం స్వార్ధాంశాభ్యాం
శామేష్టిరితియావత్ ॥ తత్ప్రయోజనమస్య వైతానికః ॥ ని ॥ క్రతువిస్తార
యోరస్త్రీ వితానమిత్యమరః × ప్రయోజనమితిఠక్ ॥ తస్మాద్వైశ్వానరా
దగ్నేస్సకాశాత్ ॥ ని ॥ అగ్నిర్వైశ్వానరోవహ్నిరిత్యమరః ॥ సహేమపా
త్రః-హిరణ్మయపాత్రపాణిరిత్యర్థః ॥ కశ్చిదదృష్టపూర్వః ప్రజాపతేస్సం
బన్ధీప్రాజాపత్యః ప్రజాపతినాప్రేషితఇతియావత్ × దిత్యదిత్యాదిత్యప
త్యుత్తరపదాణ్ణ్య ఇతిణ్యప్రత్యయః ॥ నరః పురుషవిశేషః ॥ ఉత్థాయ నిర్గ
త్య, పుత్రీయతే పుత్రానాత్మనఇచ్ఛతే × సుపఆత్మనఃక్యచ్ ॥ దశరథా
య రాజ్ఞే యజమానాయ అమృతప్రాయమమృతకల్పం (స్యురుత్తరపదే
త్వమీ । నిభసంకాశనీకాశప్రతికాశోపమాదయఇత్యత్రాదిపదేన కల్ప
రూపాదిశబ్దవత్ప్రాయశబ్దస్యాపి గ్రహణాదస్వపదవిగ్రహః ఇత్యమర
వ్యాఖ్యానేస్పష్టం) పయసాసంస్కృతంపాయసం పరమాన్నం ॥ ని ॥ ప
రమాన్నంతుపాయసమిత్యమరః + సంస్కృతంభక్షాఇత్యణ్. ప్రాయచ్ఛ
త్ పుత్రీయమేతదితిదత్తవాన్ × ప్రాఘ్రాధ్మేత్యాదినాదాణోయచ్ఛా
దేశః॥౪౯॥—తతఃపాయసలాభానన్తరం॥అ॥ పాయసంతత్కిమకరోదిత్య
తఆహ॥కౌసల్యాయా ఇతి॥భూపతిర్దశరథఃకోసలస్యరాజ్ఞోపత్యంస్త్రీకౌస
ల్యా తస్యైకౌసల్యాయై అగ్రమహిష్యై+వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙి
తిఞ్యఙ్ప్రత్యయః॥యజశ్చాపీతిచాప్కర్మణాయమభిప్రైతితి సంప్రదాన
త్వాచ్చతుర్థీ ॥ ప్రథమమాద్యంపాయసస్యార్ధం-సమవిభాగం,ని॥పుంస్య
ర్ధోర్ధంసమేంశక ఇత్యమరః×(బాహులకాత్పూర్వనిపాతాభావః)అదిశత్-
దత్తవాన్, కేకయేన్ద్రస్య-కేకయదేశాధీశ్వరస్య, పుత్ర్యై కైకేయ్యై,
ప్రణయేన-ప్రేమ్ణా, మధురం-మాధుర్యగుణయుక్తం, తస్యాఅత్యన్తప్రే

స్వాయమకురుతాం పూర్ణకామాంసుమిత్రామ్ ॥౫౦॥ అవభృథేఽవసితే

మాస్పదత్వాదితిభావః ॥ అర్ధమవశిష్టభాగం, ప్రాదాత్-దత్తవాన్, ప
శ్చాదర్ధమితిపాఠాన్తరం॥తతఃకిమిత్యత్రాహ ॥ ఏతేదేవ్యా-కౌసల్యాకైకే
య్యౌ,తరళమనసః-సుమిత్రాయై పాయసాంశాప్రదానాత్పర్యాకులచిత్త
స్య, పత్యుర్భర్తుర్దశరథస్య × పతిస్సమానపవేతిఘిసంజ్ఞాభావః* ఖ్యత్యా
త్పరస్యేతిజసోఽకారస్యఉకారః భావం కథంవా సుమిత్రాలబ్ధపాయ
సభాగాభవిష్యతీత్యభిప్రాయమాలోచ్యపరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాన్ముఖచి
హ్నైరనుమీయేత్యర్థః। స్వాయం స్వేఉభేఇత్యర్థః ॥ స్వార్ధాంశాభ్యాం-
స్వయోః-స్వకీయయోః, రాజ్ఞాదత్తయోరర్ధయోరర్ధాంశాభ్యాం-అర్ధభా
గాభ్యాం, సుమిత్రాం పూర్ణకామాం-సఫలమనోరథామకురుతాం-కృ
తవత్యౌ, స్వార్ధభాగౌ ప్రత్యేకం సామ్యేన ద్వేధావిభజ్య ఏకమేకం
భాగమాత్మార్థంనిక్షిప్య అవశిష్టభాగౌ సుమిత్రాయైదదతురిత్యర్థః ॥
అయంచవిభాగో నరామాయణసమ్మతః తత్రచరోరర్ధం కౌసల్యాయై అ
వశిష్టార్ధార్ధం సుమిత్రాయై శిష్టార్ధంకైకెయ్యై శిష్టంపునస్సుమిత్రా
యాఇత్యభిధానాత్ ॥ కింతు పురాణాంతరసంవాదోద్రష్టవ్యః ॥ ఉక్తంచ
నరసింహసంహితాయాం * తేపిండప్రాశనేకాలే సుమిత్రాయైమహీ
పతిః । పిండాభ్యామల్పమల్పంతు స్వసపత్న్యై ప్రయచ్ఛతఇతి * ఉ
క్తంచకాళిదాసేన * అర్చితాతేనకౌసల్యాప్రియాకెకయవంశజా । అత
స్సంభావితాంతాభ్యాం సుమిత్రామైచ్ఛదీశ్వరః ॥ తేబహుజ్ఞస్యచిత్తజ్ఞే
పత్న్యౌపత్యుర్మహీక్షితః । చరోరర్ధార్ధభాగాభ్యాం తామయోజయతా
ముభేఇతి ॥ ఏవమన్యత్రాపిసతివిరోధే పురాణాంతరాత్సమాధాతవ్యం॥
మందాక్రాంతావృత్తం ॥ లక్షణంతూక్తం ॥ ౫౦ ॥ — ॥ అనంతరకృత్య
మాహ ॥ అవభృథఇతి ॥ అవభృథే-దీక్షాంతస్నానాదికృత్యే, ని ॥ దీక్షాం
తోఽవభృథోయజ్ఞఇత్యమరః ॥ అవసితే-పరిసమాపితేసతి × షోంతకర్మణీతి
ధాతోః కర్మణిక్తః ॥ అథానంతరం, జనే-యజ్ఞార్థమాగతేజనసమూహే

సరయూతటాదథయథాయథముచ్చలితేజనే । దశరథఃపరిపూర్ణమనోర
థఃపురమగాత్పురుహూతపురోపమామ్ ॥ తతః ॥ ౫౦ ॥ అపాటవాత్కే-
వలమంగకానాం మనోజ్ఞకాంతేర్మహిషీజనస్య । శనైశ్శనైఃప్రోజ్ఝిత

సరయూతటాత్ యథాయథం-యథాస్వం- స్వకీయదేశమనతిక్రమ్యేత్య
ర్థః ॥ ని ॥ యథాస్వంతుయథాయథమిత్యవ్యయేష్వమరః × యథా
స్వే యథాయథమితినిపాతనాద్ద్విర్భావోనపుంసకత్వంచ × హ్రస్వోన
పుంసకే(ప్రా)తిపదికస్యేతి హ్రస్వత్వం ॥ ఉచ్చలితే-ప్రస్థితేనతి, స్వస్వ
నియతదేశాన్ ప్రతిగతవతిసతీత్యర్థః ॥ తతో దశరథోరాజా పరిపూ
ర్ణమనోరథః పుత్ర(ప్రా)ప్త్యుపాయలాభాత్సఫలాభిలాషస్సన్ ఉపమీ
యతఇత్యుపమా + ఆతశ్చోపసర్గఇత్యఙ్ ॥ పురుహూతపురం ఉపమా
ఉపమానంయస్యాస్తాం పురుహూతపురోపమాం-ఇంద్రనగరీతుల్యాం, (ఔ
పమ్యాపమాభిఖ్యాప్రకారస్సన్నిభోనిభః । నీకాశాద్యాశ్చసామ్యా
ర్థాస్సమేస్యుశ్శబ్దతఃపరేఇతి మేదినీకోశాత్ పురుహూతపురేణసదృ
శీపురుహూతపురోపమేత్యస్వపదవిగ్రహోవా)పురమయోధ్యామగాత్ప్ర
వివేశ ॥ పురుభూయిష్ఠంహూయతేయజ్ఞేష్వితి పురుహూతఇతివిగ్రహః ॥
ద్రుతవిలంబితవృత్తం ॥ ద్రుతవిలంబితమాహనభౌభరావితిలక్షణాత్ ॥
౫౦ ॥ — అథ తాసాం గర్భోత్పత్తిం ప్రస్తౌతి ॥ అపాటవాదితి॥ మనో
జ్ఞా-గర్భావిర్భావాత్పూర్వాపేక్షయాప్యత్యంతమనోహరా, కాంతిర్లా
వణ్యం యస్యతస్య కృతాభిషేకా రాజపత్నీమహిష్యః తాపవజనస్త
స్య కౌసల్యాకైకేయీసుమి(త్రా)ణామిత్యర్థః ॥ ని ॥ కృతాభిషేకామ
హిషీత్యమరః ॥ అల్పాన్యంగాన్యంగకాని తేషాం హస్తాద్యవయవానాం
× అల్పేఘేకన్ప్రత్యయః ॥ అల్పత్వమత్రకార్శ్యం గర్భిణీనారీణాం
తత్సంభవాదితిభావః ॥ కేవలమత్యంతంఅపాటవాత్ - పటుత్వాభావాద్ధే
తోః, ప్రోజ్ఝితాని-పరిత్యక్తాని, భూషణాని-కంకణాద్యాభరణాని యేషు
తాని ॥ తేషాం స్వస్థానస్థిత్యసంభవాద్భారాయమాణత్వాచ్చేతిభావః ॥

భూషణాని చకాశిరే దౌహృదలక్షణాని ॥ ౫౭ ॥ మందమందమపయద్వళిత్రయా గాఢతావిషయనాభిగహ్వరా । కోసలేంద్రదుహితుశ్శనైరభూ

ప్రోషితభూషణానీతి పాఠాంతరం॥ దౌహృదలక్షణాని-శరీరసాదముఖపాండిమకృష్ణచూచుకత్వాదీని గర్భచిహ్నాని॥ శనైశ్శనైర్దినక్రమేణేత్యర్థః॥ వీప్సాయాంద్విర్భావః। చకాశిరే-సువ్యక్తానిబభూవురిత్యర్థః। స్వహృదయేన-గర్భహృదయేనచ ద్విహృదయా-గర్భిణీ, యథాహబాహటః ॥ * ॥ మాతృజన్యస్యహృదయం మాతుశ్చహృదయేనతు । సంబద్ధం తేనగర్భిణ్యా నేష్టంశ్రద్ధావమాననమితి ॥ తత్సంబంధిత్వాద్గర్భ దౌహృదమిత్యుచ్యతే॥ సాచ తద్యోగాద్దౌహృదినీ ॥ తదుక్తంసంగ్రహే * ద్విహృదయాం నారీం దౌహృదినీ మాచక్షతఇతి ॥ ఉపేంద్రవజ్రావృత్తం ॥ ౫౭ ॥ ___ ॥అథాగ్రమహిష్యాః కౌసల్యాయాః ప్రాధాన్యేవ మధ్యగౌరవరూపం దౌహృదలక్షణంవర్ణయతి ॥ మందమందమిత్యాదిభిః త్రిభిఃపద్యైః ॥ మన్దమందం-మందప్రకారం + ప్రకారేగుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః ॥ కర్మధారయవదుత్తరేష్వితికర్మధారయవద్భావాత్సుపోలుక్ ॥ అపయదపగచ్ఛత్ వళీనాం మధ్యరేఖాణాంత్రయం యస్యాస్సాతథోక్తా ॥ ని ॥ వళిర్మధ్యమరేఖోర్మిర్జీర్ణత్వగ్గృహదారుష్వితివిశ్వః ॥ గాఢతాయాఉత్తానత్వస్య, విషయం-గోచరం, నాభిగహ్వరం-నాభీకుహరంయస్యాస్సా ॥ ని ॥ అథనాభిస్తుజంత్వంగేయస్యసంజ్ఞా ప్రసారికేత్యమరశేషః ॥ అత్ర పూర్వం విద్యమానయోః మహాభాగ్యలక్షణత్వేన సాముద్రికశాస్త్రోక్తయోః వళిత్రయనాభిగహ్వరయోః ఇదానీం గర్భగౌరవాదపగమఇత్యవగన్తవ్యం ॥ అతఏవ కోసలేంద్రస్యదుహితుః-కౌసల్యాయాః సంబంధినీ మధ్యయష్టిర్యష్టికల్పమధ్యమపి, శనైః-కాలక్రమేణ, దృష్టిగోచరా-చక్షుర్విషయాఅభూత్ ॥ అపిశబ్దాత్కైకేయీసుమిత్రయోరపి మధ్యయష్టిస్సముచ్చీయతే । అంగకార్శ్యాదిగర్భలక్షణంబాహటః * క్షామతా గరిమా కుక్షౌ మూర్ఛాఛర్దిరరోచనం। జృంభఃప్రసేకస్సదనంరోమరాజ్యాః ప్ర

స్తథ్యయష్టిరపిదృష్టిగోచరా॥ ౫౩ ॥ న్యగ్రోధపత్రసమతాం క్రమశః ప్ర
యాతామంగీచకారపునరప్యుదరంకృశాంగ్యాః । జీవాతవేదశముఖోరగ

శాసనమితి ॥ రథోద్ధతావృత్తం ॥ రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగావితి లక్ష
ణాత్ ॥ ౫౩ ॥ — న్యగ్రోధేతి ॥ కృశాని-కార్శ్యావస్థామాపన్నాని,
అంగాన్యవయవాయస్యాస్తస్యాః కౌసల్యాయాః + అంగగాత్రకంశేభ్యోక్ష
వక్తవ్య ఇతి జీప్ ॥ ఉదరం-కుక్షిః, ని ॥ పిచండకుక్షీజఠరోదరతుందమిత్య
మరః ॥ క్రమశః-దినక్రమేణ, ప్రయాతామపగతాం, న్యగ్రోధపత్రసమ
తాం-వటపత్రసాదృశ్యం, ❋ వటపత్రసమంస్త్రీణాముదరం పుత్రదాయక
మితిసాముద్రికే ॥ న్యగ్రోధోబహుపాద్వట ఇత్యమరః ॥ దశముఖో-రా
వణఏవ, ఉరగః-సర్పః, దశముఖవాన్ సర్పశ్చ ప్రతీయతే । తేన పీడితా
నాం-దుఃఖితానాం, లోకానామితి శేషః ॥ జీవాతవే-జీవనౌషధార్థం,
రావణంనిహత్య తత్పీడితాన్ జీవయితుమిత్యర్థః ॥ ని ॥ జీవాతుర్జీవ
నౌషధమిత్యమరః ॥ గర్భచ్ఛలేన-కుక్షిస్థార్భకవ్యాజేన, ని ॥ గర్భోపవర
కేంతస్థాగ్నౌకుక్షిస్థార్భకేమతః । ఛలంతుస్ఖలితేవ్యాజ ఇతి శబ్దార్ణవవిశ్వ
ప్రకాశౌ ॥ వసతా-తిష్ఠతా, ప్రథమేనపుంసా-ఆదిపురుషేణ, విష్ణునా
హేతునా, పునరప్యఙ్గీచకార॥ పూర్వం మహాభాగ్యలక్షణతయా
విద్యమానే వటపత్రసామ్యే నిర్భరగర్భభారవశాదిదానీమపగతేఽపి వటప
త్రశాయినః శ్రీమహావిష్ణోః నివాసత్వేన పునస్తత్సామ్యంబభారేత్యర్థః
ని ॥ ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః + ఊరీ
ర్యాదిచ్విడాచశ్చేతి అంగీశబ్దస్య గతిసంజ్ఞాయాం ధాతోః ప్రాక్ప్రయో
గః విష్ణోర్వటపత్రశాయిత్వంచోక్తం ॥ శ్రీమహాభాగవతే తృతీయస్కం
ధే త్రయస్త్రింశేధ్యాయే కపిలదేవహూతిసంవాదే ❋ సత్వంధృతోమే
జఠరేణనాథకథంనుయస్యోదరఏతదాసీత్ । విశ్వంయుగాంతేవటపత్రఏక
శ్శేతేస్మమాయాశిశురంఘ్రిపాన ఇతి ॥ అన్యత్రచ ॥ అంభోధిశాయీ వటప
త్రశాయీ త్రిపంగశాయీ రమతాం మనోమ ఇతి ॥ అత్ర దశముఖోరగేతి

పీడితానాం గర్భచ్ఛలేనవసతా ప్రథమేనపుంసా॥ అపిచ ॥ ౫౪ ॥ మధ్యం తనుత్వాదవిభావ్యమానమాకాశమాసీదసితాయతాక్ష్యాః । గర్భోదయే విష్ణుపదాపదేశాత్కార్శ్యంవిహాయాపివిహాయసైవ ॥ ౫౫ ॥ తతః ॥ ఉచ్ఛ్వ

రూపకం ॥ గర్భచ్ఛలేనేత్యత్ర ఛలశబ్దేన నాయంగర్భః కింతుసాక్షాద్విటపత్రశాయీతి గర్భస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనాచ్ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనలక్షణాపహ్నవభేదః ॥ తదుజ్జీవితాచేయం పునర్విటపత్రసామ్యభణనోత్ప్రేక్షా ॥ సాచ వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా ॥ సాచోక్తరూపకేణసంసృజ్యతే ॥ వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౫౪ ॥ — ॥ మధ్యమితి ॥ అసితే-ఆయతే చాక్షిణీయస్యాస్సా ఉత్పలపత్రాయతాక్ష్యాః, కౌసల్యాయాః సంబంధి + బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్ షచ్ । షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతి ఙీష్ ॥ మధ్యమవలగ్నంకత్రః ॥ ని ॥ మధ్యమంచావలగ్నంచమధ్యోస్త్రీత్యమరః॥తనుత్వాత్సూక్ష్మత్వాద్ధేతోః అవిభావ్యమానమజ్ఞాయమానమపరిదృశ్యమానంసదితి యావత్ । ఆకాశమాసీదాకాశకల్పమభూత్ ॥ పూర్వమితి శేషః ॥ తథా కవిసమయసిద్ధత్వాదితిభావః । గర్భోదయే-గర్భోత్పత్త్యాసత్యాం, ఇదానీమితి శేషః । కార్శ్యమాకాశభావననిమిత్తంసౌక్ష్మ్యం విహాయ-త్యక్త్వాపి, విష్ణోర్గర్భరూపేణ విద్యమానస్యపదం విష్ణుపదమాకాశంచేతిప్రతీయతే ॥ తదపదేశాత్తద్వ్యాజాత్తద్వ్యపదేశాద్వా విహాయ ఆకాశమేవాసీదితిసంబంధః ॥ ని ॥ వియద్విష్ణుపదంవాతు పుంస్యాకాశవిహాయసీఇత్యమరః ॥ అత్రపూర్వార్ధే మధ్యాకాశయోర్భేదేపితదేవాసీదిత్యభేదోక్తేర్భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః॥ తయోశ్చసామ్యం గమ్యతఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః ॥ ఉత్తరార్ధేతు ఆకాశభవననిమిత్తకార్శ్యంవిహాయాపి తదేవాసీదితివిరోధః ॥ సచ విష్ణుపదేతిశ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయ మూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితాపదేశశబ్దాక్షేపాపహ్నవోజ్జీవితఇతిసంకరః ॥ ౫౫ ॥ — అథశ్రీవిష్ణురావిరభూదిత్యాహ ॥ తతఇత్యాదినా ॥ తతః-దోహదలక్షణప్రకాశనానంతరం, గ్రహాణాం

స్థే గ్రహపంచకే సురగురౌ సేందౌ నవమ్యాం తిథౌ లగ్నే కర్కటకే పునర్వసుయుతే మేషం గతే పూషణి । నిర్దగ్ధుం నిఖిలాః పలాశసమిధో మేధ్యాదయోధ్యారణేరావిర్భూతమభూతపూర్వ (మహరం) విభవం) యత్కించిదే

సూర్యాదీనాం పంచకే ఉచ్చేషు స్థానేషు తిష్ఠతీత్యుచ్చస్థే + సుపిస్థ ఇతి కః ॥ సూర్యాంగారకగురుశుక్రశనిషు పంచసు గ్రహేషు, మేషాదిస్వతుంగస్థానసంగతేషు సత్స్విత్యర్థః ॥ సురగురౌ-బృహస్పతౌ, సేందావిందుయుక్తే సతి, పూషణి-సూర్యే, + విభాషాజీశ్వోరితి వికల్పాదల్లోపాభావః । మేషంగతే-మేషరాశిం ప్రవిష్టే సతి, పునర్వసుయుతే-పునర్వసునక్షత్రయుక్తే, నవానాం పూరణీ నవమీ తస్యాం తత్సంజ్ఞిక ఇత్యర్థః × తస్యపూరణే డట్ । నాంతాదసంఖ్యాదేర్మడితి డటో మడాగమః ॥ టిత్వాత్ జీప్ ॥ తిథౌ-దినే, అత్ర తిథిశబ్దః పుల్లింగో గ్రాహ్యః యథాహామరసింహః ॥ ని ॥ తదాద్యాస్తిథయో ద్వయోరితి ॥ కర్కటకే-కర్కటకనామ్ని లగ్నే, రాశ్యుదయకాలే ॥ ని ॥ రాశీనాముదయో లగ్నమిత్యమరః ॥ నిఖిలాః-సమస్తాః, పలం మాంసమశ్నంతీతి పలాశా రాక్షసాః, త ఏవ సమిధః-కింశుకసమిధశ్చ, అరణిజన్యస్యాగ్నేర్దైహ్యత్వేన పలాశసమిధ్దాహకత్వాదితి భావః ॥ నిర్దగ్ధుం-వినాశయితుం-భస్మీకర్తుంచ, మేధ్యాత్పవిత్రాత్ అథవా మేధః క్రతుః తదర్హాద్యాగయోగ్యాదిత్యర్థః ।అయోధ్యైవారణిరగ్నిమంథనదారువిశేషస్తస్మాత్ * మధ్యాదితిపాఠే అయోధ్యారణేర్మధ్యాత్ మధ్యదేశాదిత్యర్థః ॥ ని ॥ యూపాగ్రం తర్మని మంథ్యదారుణి త్వరణిర్ద్వయోరిత్యమరః ॥ అభూతపూర్వమవిద్యమానస్వసదృశం సజాతీయభేదరహితమిత్యర్థః । నవిద్యతే పరం యస్మాత్తదపరం అద్వితీయం, విజాతీయభేదరహితమిత్యర్థః ॥ అనూతపూర్వవిభవమితి పాఠాంతరం ॥ ఏకం స్వగతభేదరహితం, అత ఏవ యత్కించిత్ త్రివిధభేదరహితతయా అనిర్వాచ్యం । మహస్తేజః పరంజ్యోతిరితి యావత్ బ్రహ్మేత్యర్థః * ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః ॥ తదేవ మహో గ్నిరితి శ్లి

కంమహః ॥ ౫౮ ॥ అపిచ ॥ అథరామాభిధానేన కవేస్స్వకథయన్గిరః ।

ష్టరూపకం ॥ ఆవిర్భూతం స్వయమేవాభివ్యక్తమభూదితి శేషః॥ ఏతేనా
స్యమాతృసంబంధరాహిత్యంసూచ్యతే ॥ గర్భవాసాదికమన్యత్సర్వంప్రా
తీతికమేవ నపారమార్థికమితిభావః ॥ ఉక్తగుణయుక్తేశుభదినే శ్రీరా
మరూపేణాయోధ్యాయాం పరమాత్మా శ్రీవిష్ణురావిరభూదితిఫలితార్థః॥
అత్ర సమస్తవస్తువర్తిశ్లేషసంకీర్ణసావయవరూపకాలంకారః * అత్రే
దమనుసంధేయం ॥ అజవృషభమృగాంగనాకుళీరాఃఝషవణిజౌచదివాక
రాద్యుతుంగాః । దశశిఖిమనుయుక్తిథీంద్రియాంశైస్త్రినవకవింశతిభిశ్చతే
స్తనీచాః ॥ సూర్యాదీనాంసప్తానాం గ్రహాణాం మేషాదయో రాశయః
శ్లోకోక్తాః క్రమవిశిష్టాఉచ్చస్థానాని స్వస్వతుంగాపేక్షయా సప్తమస్థా
నాని నీచాని అత్ర ఉక్తేష్వపి దశాదయో రాశిత్రింశాంశాః, యథాక్ర
మముచ్చేషు పరమోచ్చానీచేషు పరమనీచాఇతి జాతకశ్లోకార్థః । అ
త్రాంశస్త్రింశోభాగః ॥ యథాహనారదః * త్రింశద్భాగాత్మకంలగ్న
మితి ॥ తేపి స్వోచ్చస్థాః ఫలంతి నాస్తగాఃనాపి నీచగాః ॥ తదుక్తంరా
జమృగాంకే ॥ స్వోచ్చేపూర్ణంస్వర్క్షగేఽర్ధంసుహృద్భిఃపాదంద్విడ్భి
ర్వాశుభంఖేచరేంద్రాః ।నీచస్థాయీనాస్తగోవా నకించిత్పాదాన్యూ
నం స్వత్రికోణేదదాతీతి ॥ తదిత్థమాహకవిరుచ్చస్థఇతి ॥ యస్య జన్మకా
లే పంచప్రభృతయోగ్రహాస్స్వోచ్చస్థాః సదేవతుల్యోభవతీతి ॥ తదుక్తం
కృష్ణీయే * సుఖినఃప్రకృష్టకార్యారాజప్రతిరూపకాశ్చరాజానః । ఏ
కద్విత్రిచతుర్భిర్జాయంతేనాతతఃపరందివ్యాఇతి ॥ తదిదమాహగ్రహపంచ
కఇతి ॥ యద్యప్యుచ్చస్థేగ్రహపంచకఇత్యనేనైవ సూర్యస్య స్వోచ్చస్థా
నగతత్వోక్తేః పుసర్మేషంగతే పూషణీతి పౌనరుక్త్యమాపణంప్రసజ్య
తే ॥ తథాపి గోబలీవర్దన్యాయేన సమాధేయమిత్యలమతిప్రసంగేన ।
శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం ॥ సూర్యాశ్వైర్మసజాస్తతాస్సగురవశ్శా
ర్దూలవిక్రీడితమితిలక్షణాత్ ॥ ౫౮ ॥ — ఏవం తావత్తారకబ్రహ్మణో
నన్యత్వేనావిర్భావముక్త్వా సంప్రతి లౌకికరీత్యా ప్రాకృతప్రాయత్వే-

అలంచకార కారుణ్యాద్రఘూణామన్వయం హరిః ॥ ౫౭ ॥ తమేనమన్వజా
యంత త్రయస్త్రేతాగ్నితేజసః । అగ్రజస్యానుకుర్వంతః త్రైస్త్రైలోకోత్త

వతారమాహ ॥ అపిచేతి ॥ కించేత్యర్థః ॥ అథేతి ॥ అథ మహః ప్రాదుర్భావానంతరం హరతి భక్తజనదురితానీతి హరిర్విష్ణుః, రమంతే యోగినో౽త్రేతి రామః *రమంతే యోగినో౽నంతే సత్యానందే చిదాత్మని । ఇతి రామపదేనాసౌ పరబ్రహ్మాభిధీయత ఇతి శ్రుతేః ×కరణాధికరణయోశ్చేత్యధికరణార్థే ఘఞ్ ॥ స ఇత్యభిధానం తేన రామనామ్నా కవేర్వాల్మీకేర్గిరః వాచః, సురభీః-మనోజ్ఞాః కుర్వన్, సురభయన్-సురభీకరిష్యన్నిత్యర్థః ॥ ని ॥ సుగంధౌ చ మనోజ్ఞే చ సురభిర్వాచ్యలింగవదితి విశ్వః * తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః । వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః ॥ సమనంతరమేవ మహాకవినా వాల్మీకినా శ్రీరామచరిత్రస్యానియమేన వర్ణయిష్యమాణత్వాదితి భావః ॥ కారుణ్యాత్కరుణాయా హేతోః ॥ ని ॥ కారుణ్యం కరుణా ఘృణేత్యమరః × కరుణైవ కారుణ్యమితి విగ్రహః ॥ స్వార్థే ష్యఞ్, రఘూణామన్వయం-రఘువంశం, అలంచక్రే అలంకృతవాన్, భూషితవాన్, ప్రకాశితవానిత్యర్థః ॥ పరమకారుణికో౽యం హరిః శ్రీరామరూపేణావతీర్య రఘువంశమనుజగ్రాహేత్యర్థః ॥ జ్యేష్ఠశ్శ్రీరామః కౌసల్యాయామజనీతి ఫలితార్థః ॥ పరమకారుణికాః కిం న కుర్వంతీతి భావః ॥ ని ॥ అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః ॥ ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయమానుష్టుభం వృత్తం ॥ ౫౭ ॥ —— అథ భరతాదికుమారత్రయోదయమాహ ॥ తమితి ॥ త్రేతాగ్నితేజసః-ఆహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిత్రయం త్రేతాగ్నిః; తస్య తేజ ఇవ తేజో యేషాం తే తథోక్తాః తేజస్విన ఇత్యర్థః ॥ వస్తుస ఇతి పాఠే౽ప్యయమేవార్థః ఉపమాలంకారః ॥ ని ॥ అగ్నిత్రయమిదం త్రేతేత్యమరః ॥ త్రేతాశబ్దేనైవ అగ్నిప్రతీతేః పునరగ్నిశబ్దః కరికలభకర్ణావతంసవంశకరీరాదిపదవదవగంతవ్యః ॥ ఏక ఏవాగ్నిః త్రీణ్యాహవనీయాదిరూపాణి ఇతరప్రాప్తః త్రేతా

ర్వైరగుణైః ॥ ౫౮ ॥ భరతస్తేషు కైకేయ్యాం స్తనయో వినయోజ్జ్వలః । అ
న్యౌలక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాయాంకృతోదయౌ ॥ ౫౯ ॥ ఏతేవవృ
ధిరేవీరాఃబ్రహ్మక్షేమాయదీక్షితాః । లోకానందముకుందస్య చత్వారఇవ

తదుక్తం * ఏకఏవావసథ్యాగ్నిరగ్నార్హ్యథేయేనకర్మణా । సంస్కృత
(శ్రీ)ణిరూపాణి తతస్త్రేతేతిశబ్ద్యతఇతి ॥ ఆవసథ్యాగ్నిరౌపాసనాగ్నిః
(శ్రీ)త్వంలోకాత్ x లింగమశిష్యంలోకాశ్రయత్వాల్లింగస్యేతి॥ పృషో
దరాదిత్వాద్వర్ణవ్యత్యయేనఈకారస్థానేఏకారేసతి త్రేతేతిరూపసిద్ధిః॥
తథా త్రైస్త్రేతాం పిహాప్నియామిద్విర్భావః । లోకోత్తరైలోకోత్కృష్టైః,లో
కేషవ్యసాధారణైరితియావత్ ॥గుణైర్విద్యావినయాదిభిశ్శౌర్యౌదార్యగా
మ్భీర్యాదిభిర్వా అగ్రజస్యాగ్రజం రామమిత్యర్థః x కర్తృకర్మ
ణోః కృతీతికర్మణిషష్ఠీ । అథవా సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ । భగవతో
నారాయణస్యానుకరోతీతివత్ ॥ అనుకుర్వంతః-అనువర్తమానాః, తత్స
దృశాఇత్యర్థః ॥ (తదుక్తందండ్యాచార్యైః ॥ * తదన్వేత్యనుబధ్నా
తి తచ్ఛీలంతన్నిషేధతి ॥ తస్యవానుకరోతీతిశబ్దాస్సాదృశ్యవాచకాఇతి)
త్రయఃకుమారాః తమేవమనుతస్యాముష్య (శ్రీ)రామస్యపశ్చాదిత్యర్థః
* అనుర్లక్షణఇతికర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా॥ అజాయంత-జాతాః
॥ ౫౮ ॥ — భరతఇతి ॥ తేషు-త్రిషుకుమారేషు, కేకయస్య రాజ్ఞోప
త్యం(శ్రీ)కైకేయీ x తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥ కేకయమిత్రయుప్రళయా
నాం యాదేరియఇతియశబ్దస్య ఇయాదేశః ॥ తస్యాః వినయేన-ప్రశ్రి
యేణ- విశిష్టనీతిసంపత్త్యావా ఉజ్జ్వలః-వినయభూషణఇత్యర్థః భరతో
నామతనయః జాతఇతిశేషః । తథా లక్ష్మణశత్రుఘ్ననామానౌ అన్యౌభర
తాపేక్షయా ఇతరౌకుమారౌ సుమిత్రాయాం కృతోదయౌ సముత్ప
న్నౌ ॥ ౫౯ ॥ — ఏతఇతి ॥ బ్రహ్మక్షేమాయ-బ్రాహ్మణపరిపాలనంకర్తుం
॥ ని ॥ బ్రహ్మవిప్రః ప్రజాపతిరిత్యమరః ॥ దీక్షితాః-సంజాతదీక్షాః, కృత
సంకల్పాఇత్యర్థః ॥ (ప్రజాక్షేమాయేతిపాఠాంతరం * తదస్యసంజాతం

బాహవః ॥ ౬౦ ॥ ౫ ॥ అథ కదాచిదపరిమేయమాయాభయానకయుద్ధస ముద్ధతదైత్యబలావస్కందకాందిశీకబృందారకానీకపరివార్యమాణరథః ప జ్క్తిరథః తపశ్చర్యాజాతానామాశ్చర్యాణామాయతనం నిశ్శంకం త్రిశం

తారకాదిభ్య ఇతచ్ ఇతీతచ్ ॥ తారకాదిరాకృతిగణః చత్వారః ఏతే పూ ర్వోక్తాః వీరాః-దానవయాయుద్ధేషుశూరాః, శ్రీరామలక్ష్మణభరతశ త్రుఘ్నాః, లోకానందః-లోకానాం-భువనానాం, ఆనందకర్తా-కార్య కారణయోరభేదోపచారాత్ సచాసౌముకుందశ్చ (కమనీయత్వాత్సర్వభ క్తముఖకుండనత్తి ఆనందబాష్పేణార్ద్రీకరోతీతిముకుందః) । పృషోదరాది త్వాత్సాధుః । తస్య చత్వారోబాహవః ఉక్తవిశేషణవిశిష్టాశ్చతుర్భుజాఇ వ వవృధిరే-వృద్ధింగతాః, పూర్ణోపమాలంకారః ॥ ౬౦ ॥ — అథరా క్షసవినాశనాటకస్య పూర్వరంగభూతం విశ్వామిత్రాగమనం తావదా హ ॥ అథేతి ॥ అథానంతరం కదాచిత్-కస్మింశ్చిత్ దినే అపరిమేయాః,అ పరిమితాః, యాఃమాయాః శాంబరీవిద్యాః, విచిత్రకపటనృత్తయ ఇతియా వత్ ॥ ని ॥ స్యాన్మాయాశాంబరీత్యమరః ॥ తాభిర్భయానకాని-భయంక రాణి, ని ॥ ఘోరంభీమంభయానకమిత్యమరః ॥ యుద్ధసముద్ధతాని-యు ద్ధోద్ధతానిచ యానిదైత్యబలాని-దైత్యసేనాః, తేషామవస్కందాదాక్ర మణాత్-కాందిశీకైః భయద్రుతైః బృందారకానీకైః దేవసైన్యైః, పరి వార్యమాణః-నిరీక్ష్యపరివేష్ట్యమానోరథోయస్యసతథోక్తః ॥ దేవానా మపిశరణ్యఇత్యర్థః । అథవాపరిపాల్యమానః సంరక్ష్యమాణోరథోయ స్యసతథోక్తః । ఏతదాయత్తమస్మజ్జీవనమితిమత్వా తైః పరిరక్షితస్యంద న ఇత్యర్థః ॥ (ప్రతిపాల్యమానేతిపాఠే కదాఆయాస్యతీతి ప్రతీక్ష్యమా ణఇత్యర్థః) ॥ ని ॥ కాందిశీకోభయద్రుతః । అనీకినీబలంసైన్యంచక్రంచా నీకమస్త్రియామితిచామరః ॥ పఙ్క్తిరథో-దశరథః,(ని ॥ పఙ్క్తిర్దశాక్షర చ్ఛందోదశసంఖ్యాళిష్వస్త్రియామితినిఘంటుః ॥ పఙ్క్త్యాదశసు దిక్షుఅ ప్రతిహతోరథోయస్యేతివిగ్రహః) ॥ తపశ్చర్యాజాతానాం పసిష్ఠసపర్థ

కుయాజినం భగవంతం పద్యప్రబంధమివదర్శితసర్గభేదం ప్రాకృతవ్యాకరణమివ ప్రకటితవర్ణవ్యత్యాసం బుధమివసోమసుతం కుశికసుతమద్రాక్షీత్ ॥ ౬౧ ॥ తదను యథావిధికృతసపర్యేణ మర్యాదాతీతమహిమ్నా

యా బ్రాహ్మణ్యసంపాదనార్థం విరచితవ్రతోపవాసాదితపోనుష్ఠానాజ్జనితానాం, ఆశ్చర్యాణామద్భుతానాంఆయతనమాస్పదంకాగణమిత్యర్థః॥చర్యేత్యత్ర+గదమదచరేత్యాదినాయత్ (శంకుశబ్దస్సంఖ్యావిశేషవాచకః।తత్త్రితయపరిమితవత్సరేషురాజ్యకరణాత్త్రివంకురితి)త్రిశంకుర్నామరాజా. హరిశ్చంద్రపితా తంయాజయతి సదేహస్వర్గగమనార్థమితి త్రిశంకుయాజినం× యజతేణ్యన్తాత్తాచ్ఛీల్యేణినిః।పద్యప్రబంధమివశ్లోకనిబద్ధకావ్యమివ దర్శితస్సర్గభేదః కథావిచ్ఛేదరూపః సృష్ట్యంతరంచయేనతం। ప్రాకృతవ్యాకరణమివ ప్రకటితః-ప్రకాశితః వర్ణవ్యత్యాసః అక్షరవ్యత్యయః క్షత్రియత్వపరిత్యాగేన బ్రాహ్మణవర్ణస్వీకారరూపవ్యత్యాసశ్చయేనతం యథా ఆజ్ఞప్త ఇతిసంస్కృతపదస్య అజ్జేర్విడప్ప ఇతి కర్తరి విడప్పాదేశే విడప్ప ఇతివర్ణవ్యత్యాసాభిధాయినీప్రాకృతవ్యాకరణరీతిః ॥ ౨ ॥ వర్ణోద్విజాదౌశుక్లాదౌస్తుతౌవర్ణంతువాక్షర ఇత్యమరః ॥ బుధమివ-సౌమ్యమివ, సోమసుతం-చంద్రసుతం, సోమయాజినంచ సోమం సోమలతాంసునోతి పీడయతీతిసోమసుత్ క్విప్ ॥ భగవంతంపూజ్యం, కుశికసుతం-విశ్వామిత్రమద్రాక్షీత్-దదర్శ + దృశేర్లుఙ్ ఇరితోవేతి వికల్పాదజభావపక్షేసిచివృద్ధిః *నదృశ ఇతి నిషేధాత్ క్సాదేశోన।శ్లేషసంకీర్ణముపమాత్రయమన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టం ॥ ౬౧ ॥ త్రిశంకుయాజనకథాముత్తరత్రవక్ష్యతి ॥ తదన్వితి ॥ తదను దర్శనానంతరం విధిమనతిక్రమ్యయథావిధి-యథాశాస్త్రం, * అవ్యయంవిభక్తీత్యాదినావ్యయీభావసమాసఃకృతా-దశరథేనవిరచితా,సపర్యా-అర్ఘ్యపాద్యార్పణాదిరూపాపూజాయస్య తేన ॥ ౨ ॥ పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమా ఇత్యమరః ॥ మర్యాదాతీతమహిమ్నా-అపరిమేయమాహాత్మ్యే

మహితేన గాధేతరహృదయేన గాధినన్దనేన సత్రపరిత్రాణార్థమి
త్థమభ్యర్థితో౽భూత్ ॥ ౬౨ ॥ రాజన్భవతస్తనయేన వినయాభిరామే
ణ రామేణ శరాసనమాత్రమిత్రేణ సౌమిత్రిమాత్రపరిజనేన క్రియమాణక్ర
తురక్షో రక్షోదురితముత్తీర్య కృతావభృథో భవితుమభిలషామీతి ॥ ౬౩ ॥

న, మహితః-పూజితః, తేన-గాధేతరహృదయేన, గంభీరచేతసా గాధినం
దనేన-గాధిరాజనందనేన, విశ్వామిత్రేణ, సత్రపరిత్రాణార్థం-యజ్ఞ
సంరక్షణార్థం ॥ ని ॥ సత్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞ ఇత్యమరః ॥ ఇత్థం-వక్ష్య
మాణప్రకారేణ, × ఇదమస్థమురితి థముప్రత్యయః ॥ అభ్యర్థితః-యా
చితో౽భూత్ దశరథ ఇతి శేషః ॥ ని ॥ యాచ్ఞాయామభియానే చ ప్రార్థ
నా కథ్యతే బుధైరితి కేశవః ॥ అభ్యర్థితః-అనురుద్ధ ఇతి వా అర్థ ఏతే ఇత్యభియా
చ్ఞావబోధయోరితి వచనాత్ ॥ ౬౧ ॥ — ప్రార్థనాప్రకారమాహ ॥
రాజన్నితి ॥ హే రాజన్నితి సంబోధనం యతో రంజనాద్రాజా త్వం అతో
స్మద్ధృదయరంజనమపి కరిష్యసీతి విజ్ఞాపయితుమిత్యవగంతవ్యం । భవతస్త
నయేన, పుత్రరూపేణావతీర్ణేనేత్యర్థః ॥ వినయః-ప్రశ్రయః, తేనాభి
రామేణ-రమణీయేన, ఏతేన యథోక్తకారిత్వం సూచ్యతే ॥ శరాసనమాత్రం
ధనురేవ మిత్రం సుహృద్యస్య తేన ధనుర్మాత్రసహాయేనేత్యర్థః ॥ సౌమిత్రి
మాత్రం-లక్ష్మణ ఏవ, పరిజనో-భృత్యవర్గో యస్య తేన, అత్ర మాత్రశబ్దేన
పరిజనాంతరవ్యవచ్ఛేదకేనాస్యాసహాయశూరత్వం సూచ్యతే । ఏవంభూతే
న రామేణ రక్షస్సంహరణార్థం శ్రీరామరూపేణావతీర్ణేన విష్ణునా
క్రియమాణా-విధీయమానా, క్రతురక్షా-యాగపరిపాలనం యస్య తథోక్త
స్సన్, అహమితి శేషః । రక్షోదురితం-సుబాహుమారీచాదిరాక్షసరూప
విఘ్నం, తత్కృతం విఘ్నం వా, అథవా తద్విరచితయాగదూషణలక్షణ
దుష్కృతం ॥ ని ॥ అంహో దురితదుష్కృతమిత్యమరః ॥ ఉత్తీర్య-తీర్త్వా
కృతావభృథో-నిర్వర్తితదీక్షాంతః భవితుమభిలషామి వాంఛామి ఇత్యే
వం ప్రకారేణ ప్రార్థితో౽భూదితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ని ॥ దీక్షాంతో

ఏతదాకర్ణ్య కర్ణపరుషం మహర్షిభాషితమతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యా
త్కౌసల్యాజానిస్సశల్యాంతఃకరణోఽభూత్ ॥ ౬౪ ॥ తత స్తస్మిన్బహుప్ర
కారైరప్యపరిహార్యనిశ్చయే భగవతి విశ్వామిత్రే దశరథ స్తపనకులహితేన
పురోహితేనైవమభిహితోఽభూత్ ॥ ౬౫ ॥ వ ॥ పర్యాప్తభాగ్యాయ భ
వానముష్మై కుర్యాత్సపర్యాం కుశికాత్మజాయ । నిర్యాతు భానాంవసుధాం

వభృథోయజ్ఞ ఇత్యమరః ॥ ౬౩ ॥ —ఏతదితి ॥ కర్ణపరుషం-కర్ణకఠో
రమేతత్పూర్వోక్తం, మహర్షేః * ఊర్ధ్వరేతా స్తపస్యుగ్రో నియతాశీ
శీచ సంయమీ । శాపానుగ్రహయోశ్శక్తస్సత్యసంధో భవేదృషిరిత్యుక్తల
క్షణఋషిశ్రేష్ఠస్య-విశ్వామిత్రస్య, భాషితం శ్రీరామః ప్రేషణీయ ఇ
త్యేవంరూపం వచనమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా, మహర్షిగ్రహణం-అనతిక్రమ
ణీయవచనత్వద్యోతనార్థం ॥ ని ॥ భాషితం వచనం వచ ఇత్యమరః ॥ అతి
మాత్రపుత్రవాత్సల్యాదతివేలపుత్రస్నేహాద్ధేతోః ॥ ని ॥ అతివేలభృశాత్య
ర్థాతిమాత్రోద్గాఢనిర్భరమిత్యమరః ॥ సశల్యాంతఃకరణః-విదీర్ణహృ
దయోఽభవత్ ॥ తద్వచనస్య శస్త్రప్రాయత్వాదితి భావః ॥ అత్ర మునివచ
నే శల్యత్వనిరూపణాద్రూపకాలంకారః ॥ ౬౪ ॥ — తత ఇతి ॥ తతస్త
దనంతరం తస్మిన్భగవతి-విశ్వామిత్రే, బహుప్రకారైః * అహమేవాగ
మిష్యామి యోద్ధుం తైః కూటయోధిభిః । రామస్యాస్య న పశ్యామి మునే
హం యుద్ధయోగ్యతాం ॥ షష్టిర్వర్షసహస్రాణి జాతస్య మమ కౌశిక । య
త్నేనోత్పాదితశ్చాయం న రామం నేతుమర్హసీత్యాద్యుక్తానేకోపాయై
రిత్యర్థః ॥ అవార్యః-నివారయితుమశక్యః, నిశ్చయః శ్రీరామప్రేష
ణరూపో యస్య తస్మిన్సతి, తదా దశరథః తపనకులస్య-సూర్యవంశస్య,
హితేన-హితకారిణా, యోగక్షేమానుసంధానతత్పరేణేత్యర్థః ॥ అతో
స్య వచనమవశ్యమంగీకరణీయమితి భావః । పురోహితేన-వసిష్ఠేనైవం వ
క్ష్యమాణప్రకారేణాభిహితోఽనుశాసితోఽభూత్ ॥ ౬౫ ॥ — తత్ప్రకా
రమేవాహ ॥ పర్యాప్తేతి ॥ హే రాజన్నిత్యధ్యాహారః, భవాన్ పర్యాప్త

విధాతుం నిర్యాతు రామస్సహ లక్ష్మణేన ॥ ౬౬ ॥ X ॥ ఏవం వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితధృతిర్దశరథస్సుతప్రదానేన కుశికసుతమనోరథమేవ పూరయామాస ॥ ౬౭ ॥ ప ॥ యోగేన లభ్యో యః పుంసాం సంసారాపేతచేతసాం । నియోగేన పితుస్సోఽయం రామః కౌశికమన్వగాత్ ॥ ౬౮ ॥ —॥

త్తం-పరిపూర్ణం భాగ్యం బ్రహ్మవర్చసప్రాప్తిరూపం భాగధేయం యస్య తస్మై ఏతేన దుస్సాధబ్రహ్మవర్చససాధకస్య మహాత్మనో నకిమప్యసాధ్యమస్తీతి సూచ్యతే। అతః పూజ్యయేతి భావః । అముష్మై కుశికాత్మజాయ సపర్యాం-శ్రీరామప్రదానరూపాం పూజాం కుర్యాత్, కురుష్వ భవచ్ఛబ్దయోగే ప్రథమపురుష ఏవ న మధ్యమపురుష ఇతి భాష్యస్థితత్వాత్ + విధినిమన్త్రణామన్త్రణాధీష్టసంప్రశ్నప్రార్థనేషు లిఙ్ । అతో వసుధాం భువం నిర్గతా యాతుధానాః యస్యాస్తాం నిర్యాతుధానామరాక్షసాం ॥ ని ॥ యాతుధానః పుణ్యజనో నైరృతో యాతు రక్షసీ ఇత్యమరః ॥ ఏవం విధాతుం-కర్తుం, లక్ష్మణేన సహ రామో నిర్యాతు-నిర్గచ్ఛతు· x ప్రాప్తకాలే లోట్ ॥ శ్రీరామస్య రాక్షససంహారార్థం నిర్గన్తుం కాలః ప్రాప్త ఇత్యర్థః ॥ ఇన్ద్రవజ్రావృత్తం ॥ లాటానుప్రాసః ॥౬౬॥

ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితా-పునస్సంస్థాపితా, ధృతిర్ధైర్యం యస్య స తథోక్తః ॥ ని ॥ ధృతిర్యోగాన్తరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుష్టిషు ఇతి విశ్వః ॥ దశరథః సుతప్రదానేన-శ్రీరామసమర్పణేన, కుశికసుతమనోరథం-విశ్వామిత్రాభిలాషమేవ, పూరయామాస-సఫలీచకార, నత్వప్రదానరూపం నిజమనోరథమిత్యేవకారార్థః॥ ౬౭ ॥—

యోగేనేతి ॥ యః రామః సంసారాత్పుత్రమిత్రకళత్రాదిబన్ధురూపాదపేతం నివృత్తం చేతః చిత్తం యేషాం తేషాం పుంసాం వీతరాగాణాం-యోగీశ్వరాణామిత్యర్థః। యోగేన లభ్యః-ధ్యానేన గమ్యః, * శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి శ్రుతేః ॥ ని ॥ యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసఙ్గతియుక్తిషు ఇత్యమరః ॥ సోఽయం శ్రీరామః పితుర్నియోగేన-నిదేశేన,

తత్రసత్రంపరిత్రాతుంవిశ్వామిత్రోమహామునిః । సౌమిత్రిసహితంరామంనయన్నయమవోచత ॥౬౯॥ బలెనతపసాంలబ్ధేబలెత్యతిబలెతిచ । విద్యేతెమయికాకుత్థ్సవిద్యేతెవితరామితె ॥ ౭౦ ॥

నితరాం యోగెనచేతిగమ్యతె, కౌశికమన్వగాదనుజగామ ॥ లోకానుగ్రహదయాళవః కింనవిడంబయంతీతిభావః × ఇణోగాలుఙితిలుఙిగాదెశః ॥ ఏతదాదిశ్లోకత్రయమానుష్టుభంఛందః ॥ ౬౮ ॥ — తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్సమయే, అయంమహామునిః-మునిశ్రేష్ఠః- విశ్వస్యమిత్రం విశ్వామిత్రః + మిత్రెచర్షావితివిశ్వశబ్దస్యదీర్ఘశ్ఛాందసః లోకె పిశిష్టప్రయోగాత్సాధుః। సత్రంపరిత్రాతుం-యజ్ఞంపరిపాలయితుం,సౌమిత్రిసహితం-లక్ష్మణానుగతం, రామం నయన్-ప్రాపయన్నవోచత-ఉక్తవాన్ ॥ ౬౯ ॥ — తదెవాహ ॥ బలెనేతి ॥ కకుది వృషాంగేతిష్ఠతీతికకుత్థ్సః అత్రేత్థం పౌరాణికీకథా ॥ పురాకిల పురంజనోనామ సాక్షాద్భగవతో విష్ణోరంశావతారః, కశ్చిదైక్ష్వాకోరాజా దెవైస్సహ సమయబంధేన దెవాసురయుద్ధే దెవసహాయార్థం మహోక్షరూపధారిణో మహేంద్రస్య కకుది స్థిత్వా పినాకిలీలయా అసురకులంనిహత్య కకుత్థ్ససంజ్ఞామలభతేతి। తస్యగోత్రాపత్యం కాకుత్థ్సః తస్యసంబుద్ధిః హెకాకుత్థ్స-శ్రీరామ, తపసాంబలేన-తపశ్శక్త్యా, తపసామితిబహువచనం విద్యయోరసులభత్వద్యోతనార్థం లబ్ధే-ప్రాప్తెబలేతి అతిబలాచెతినామ్నా ప్రసిద్ధెవిద్యే మంత్రౌమయి విద్యేతే-వర్తేతే, తెవిద్యే, తె-తుభ్యం వితరామ్యుపదిశామీత్యవోచతెతిసంబంధః॥ఉపదిదేశచేతివాక్యశేషః । అత్ర బలాతిబలేప్రకృత్యబ్రహ్మయామళెఅభిహితం *ఉత్సాహబలయోర్వృద్ధిః పరశ్రీసహిష్ణుతా । నబాధాక్షుత్పిపాసాభ్యాం యతస్సాకథితాబలా॥యతః పరస్యక్షాంతిత్వం దృఙ్మనఃకాయకర్మణాం ।స్వోపాయెచాప్యమోఘత్వంభవేత్సాతిబలామతా ॥ ఇదం విద్యాద్వయం జ్ఞాతమాత్రంసిద్ధికరంనృణాం। విష్ణురెతద్ద్వయంస్మృత్వా జితవాన్మధుకైటభావితి ॥ తథా రామాయణశ్లోకః *

గ॥తతఃప్రతిగృహీతవిద్యస్య దాశరథేఃప్రదేశమేకంప్రదర్శ్య భగవానిత్థమ కథయత్ ॥౨౦॥వ ॥అస్మిన్పురా పురభిదః పరమేశ్వరస్య ఫాలాంతరాళనయన జ్వలనే మనోభూః । సద్యః ప్రపద్య శలభత్వమముంచదంగం తస్మాదముం జనపదంవిదురంగసంజ్ఞం ॥౨౧॥ గ॥ తదను మానససరః ప్రసృతాం సరయూ

క్షుత్పిపాసే న తే రామ భవిష్యేతే నరోత్తమ । బలామతిబలాంచైవ పఠతః పథి రాఘవేతి ॥ ౭౦ ॥ — అ ॥ అథ మునిః రామమనోవికాసార్థం కథాః కథయితుముపచక్రమ ఇత్యాహ ॥ తత ఇతి ॥ తతః-విద్యోపదేశానంతరం, భగవాన్విశ్వామిత్రః ప్రతిగృహీతే-స్వీకృతే, విద్యే-బలాతిబలాఖ్యే యేన, తస్య దాశరథేర్దశరథనందనస్య-శ్రీరామస్య, × అత ఇఞితి ఇఞ్ప్రత్యయః ॥ ఏకం-కమపి, ప్రదేశం-జనపదం, ప్రదర్శ్య-దర్శయిత్వా ఇత్థమకథయత్కథయామాస ॥ ౭౦ ॥ — అ ॥ తదేవవివృణోతి ॥అస్మిన్నితి ॥ పురా-పూర్వకాలేస్మిన్ ప్రదేశే, మనోభూర్మన్మథః, పురభిదస్త్రిపురాంతకస్య, అస్యాన్యాంతకత్వం కిముపక్తవ్యమితిభావః ॥ పరమేశ్వరస్య-త్ర్యంబకస్య, ఫాలాంతరాళే-నిటిలతటే, యన్నయనం-తృతీయనేత్రం, తదేవ జ్వలనోగ్నిః తజ్జనితజ్వలనోవా ॥ తత్రసద్యః అవిలంబేన శలభత్వం-పతంగభావం ॥ ని ॥ సమాపతంగశలభావిత్యమరః ॥ ప్రపద్య-ప్రాప్య, భస్మీభూయేత్యర్థః ॥ అంగం-శరీరమముంచత్-త్యక్తవాన్, × శేముచాదీనామితిముమాగమః । తస్మాత్కారణాదముంజనపదం దేశం (జనానాంపదం-జనపదఇతివిగ్రహః । నాడ్యపజనోపపదాని వృణాంగపదానీతి లింగానుశాసనాత్పుంస్త్వం) అంగా ఇతి సంజ్ఞా నామధేయం యస్య తం తథోక్తం విదుర్జానంతి, పురావిద ఇతి శేషః ॥ అంగమోచనమేవాంగశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం కృత్వా తథా కథయంతీత్యర్థః ॥ ని ॥నీవృజ్జనపదో దేశవిషయౌ తూపవర్తనమిత్యమరః ॥ ౭౮ ॥ —తదన్వితి ॥ తదను-తదనంతరం, మానససరః ప్రసృతాం-మానసాఖ్య కాసారాదుత్పన్నాం, సరయూంనామనదీమతిక్రమ్య-తీర్త్వా, వృత్రవధేన-వృత్రాసు

మతిక్రమ్య వృత్రవధ ప్రవృద్ధవృద్ధశ్రవః పంకక్షాళనలబ్ధ మలదోమలదకరూశనామ్నోర్జనపదయోస్సిమ్నిన్ కృతపదయోర్దాశరథ్యోః పునరప్యేవమబ్రవీత్ ॥ ౨౩ ॥ వ॥ యక్షస్సుకేతుర్ద్రుహిణ ప్రసాదాల్లేభేసుతాం కామపితాటకాఖ్యాం । సుందకకిత్తైనాంపరిణీయతస్యాం మారీచనీచంజనయాంబభూవ ॥ ౨౪ ॥ X ॥ ఏకదా సుందేవినిహతే మారీచఃకుంభ

ర్ఘహత్యయా ప్రవృద్ధోవృద్ధింగతో యః వృద్ధశ్రవసఇంద్రస్య, పంకః-పాప్మాసఏవ పంకః కర్దమఇతిశ్లిష్టరూపకం ॥ ని ॥ పంకోస్త్రీకర్దమైనసోరితి నిఘంటుః ॥ తస్య క్షాళనేన లబ్ధమలయోః-ప్రాప్తకిల్బిషయోః, సంక్రాంత్తమాలిన్యయోరితియావత్ । అతఏవమలదకరూశనామ్నోఃమలదఃకరూశశ్చేతినామయమో స్తయోర్జనపదయోః దేశవిశేషయోస్సిమ్ని-పర్యంతభువి, దాశరథ్యోః-రామలక్ష్మణయోః కృతపదయోః-విన్యస్తపాదయోః, ప్రవేశితపాదయోస్సతోరిత్యర్థః ॥ పునః-భూయోప్యేవమబ్రవీదువాచమాలిన్యయోగాన్మలదః కరూశః క్షుత్ కార్శ్యంవా తద్యోగాత్కరూశఇతిసంజ్ఞానిర్ణయః ॥ ౨౩ ॥ —యక్షఇతి ॥ సుకేతుర్నామయక్షో దేవయోనివిశేషః ॥ ని ॥ విద్యాధరోప్సరోయక్షరక్షోగంధర్వకిన్నరాఇత్యమరః ॥ ద్రుహిణస్యతపసా సమారాధితస్యబ్రహ్మణః ప్రసాదాదనుగ్రహాత్ ॥ ని ॥ ధాతాబ్జయోనిద్రుహిణఇత్యమరః ॥ తాటకేత్యాఖ్యానామయస్యాస్తాం కామపి కాంచిత్సుతాంపుత్రికాం లేభే-ప్రాప, జనయామాసేత్యర్థః ॥ అథ సుందోనామ కశ్చిద్యక్షః ఏనాంతాటకాం పరిణీయోపయమ్య భార్యాత్వేన పరిగృహ్యేత్యర్థః కిలేతివార్తాయాం ॥ ని ॥వార్తాసంభావ్యయోఃకిలేత్యమరః ॥ తస్యాం భార్యాయాం-తాటకాయాం, మారీచఇతినీచం-క్షుద్రంమారీచనామానం కంచనతనయమిత్యర్థః॥ జనయాంబభూవ-ఉత్పాదయామాస ॥ ౨౪ ॥ — ॥ అ ॥ తదనంతరవృత్తాన్తమాహ ॥ఏకదేతి॥ ఏకదా-ఏకస్మిన్సమయే,సుందే-వినిహతేసతిఅగస్త్యేనేతి శేషః ॥ మారీచః కుంభసంభవమగస్త్యం ॥ ని ॥ అగస్త్యఃకుంభసంభవః

సంభవమభిభూయ తస్య శాపాదవాపకౌణపతాం తాటకాప్యభూత్పురు
షాదినీ ॥ ౭౫ ॥ సేయమబ్జాసనవరసిద్ధసింధురసహస్రప్రాణా ఆత్మజేనస
హ జనపదవిపదంవిదధానా వ్యాపాదనీయాత్వయేతి ॥ ౭౬ ॥ కించ ॥ వై
రోచనీం మంథరాంవసుంధరాపరాధధురంధరాంపురా పురందరేణ విని

భవఇత్యమరః ॥ అభిభూయ-పితృవధజనితరోషాత్తిరస్కృత్య తస్యకుంభ
సంభవస్య శాపాత్కౌణపతాం-రాక్షసత్వమవాప-ప్రాప్తవాన్, ॥ ని ॥
రాక్షసఃకౌణపఃక్రవ్యాదిత్యమరః॥తథా తాటకాపిపురుషాదినీ-నరమాం
సభోజినీ, రాక్షసీ అభూత్ ॥ అత్రేదంరామాయణవచనం * అగస్త్యః
పరమక్రుద్ధస్తాటకామభిశప్తవాన్ । పురుషాదీమహాయక్షీ వికృతావికృతా
ననా ॥ ఇదంరూపంవిహాయత్వం దారుణంరూపమాప్నుహీతి ॥ ౭౫ ॥—
అ ॥ తతఃకిమిత్యాశంక్యావశ్యం త్వయేయం హంతవ్యేత్యాహ ॥ సేతి॥అ
బ్జాసనస్య-తపఃపరితోషితస్య, బ్రహ్మణోవరాత్సిద్ధోనిష్పన్నః సింధు
రాః-గజాః, తేషాం సహస్రస్యప్రాణః పరాక్రమోయస్యాస్సా బ్రహ్మవ
రప్రాప్తమహాబలసంపన్నేత్యర్థః ॥ ని ॥ సింధురస్సామజఃకుంభీతి గజప
ర్యాయేష్వమరశేషః॥అతఏవఆత్మజేనసహజనపదవిపదం-నిజాశ్రమదేశో
పప్లవం విదధానా-కుర్వాణా సేయంతాటకా, త్వయావ్యాపాదనీయాని
హంతవ్యేత్యేవమబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః ॥ ౭౬ ॥ — అ ॥ స్త్రీప్రహ
త్యాయాః శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్తాటకావధసంశయం శ్రీరామమనసివిద్య
మానం పూర్వదృష్టాంతకథనేన నిరస్యతి ॥ కించేత్యాదినా ॥ వసూనిధార
యతీతివసుంధరా-భూమిః × సంజ్ఞాయాంభృతౄవృజీత్యాదినాఖచ్ *
అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమాగమః॥ తస్యాఅపరాధే-ఉపద్రవాచరణరూ
పే ధురంధరాంసమర్థాం తదుపద్రవాచరణతత్పరామిత్యర్థః ॥ ధూ
రేవధురా తాంధారయతీతిధురంధరేతివిగ్రహః ప్రక్రియాతుపూర్వవత్ ।
అతఏవ పురందరేణ-పురః శత్రుపురాణిదారయతీతిపురందరఃఇంద్రః, +
పూస్సర్వయోర్దారిసహోరితిఖచ్ * ఖచిహ్రస్వఇత్యుపధాహ్రస్వః ॥

హతాం జనార్దనకృతార్దనాం భార్గవజననీంచ ప్రదర్శ్య దాశరథేరమం
దాంసుందవధూవధవిచికిత్సాముత్సారయామాస ॥ ౭౭ ॥ప॥ ఆశ్రుతశ్చ శ్రు
తవృత్తేన తేనసుందప్రియావధః । తమేవాన్వవదత్తస్య చాపశ్శింజారవ
చ్ఛలాత్ ॥ ౭౮ ॥ తత్కాలేపిశితాశనాశపిశునాసంధ్యేవకాచిన్మనేరథ్యా

---

* వాచం యమపురందరౌ చేతినిపాతనాన్ముమాగమః ॥ తేన పురా పూ
ర్వం వినిహతాం-వ్యాపాదితాం, వైరోచినీం-విరోచనో నామ రాక్షసస్తస్యా
పత్యం స్త్రీ వైరోచనీ తాంవిరోచనపుత్రీం + తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥ టిడ్ఢా
ణఞిత్యాదినా జీప్ విశేషణమేతత్కైకేయీదాసీసందేహనివృత్త్యర్థం
మంథరాంచ తథాజనార్దనేన జామదగ్న్యరూపేణ విష్ణునా కృతం విక
చితమర్దనం విదారణంయస్యాస్తాం భిన్నశిరస మిత్యర్థః ॥ భార్గవజ
ననీం-పరశురామమాతరం, రేణుకాంచ ప్రదర్శ్య-దృష్టాంతతయానిదిశ్య,
దాశరథేః-శ్రీరామస్యామందాం అనల్పాం, సుందవధూవధవిచికిత్సాం
తాటకావధగోచరసంశయం ఉత్సారయామాసనిరసితవాన్ ॥ ని ॥ మూ
ఢాల్పపటునిర్భాగ్యా మందాస్స్యుః। విచికిత్సాతుసంశయఇతిచామరః ॥
ఆశ్రుతఇతి ॥ శ్రుతవృత్తేన-ప్రఖ్యాతచరిత్రేణ, అథవా శ్రుతం విశ్వామి
త్రముఖాదాకర్ణితంవృత్తం మంథరావధాదిపూర్వవృత్తాంతో యేన తేన
తథోక్తేన ॥ ని ॥ వృత్తంపద్యేచరిత్రేత్రిష్వతీతేదృఢవర్తులయోరిత్యమరః ॥
తేన-శ్రీరామేణ, సుందప్రియాయాః-తాటకాయాః, వధః ఆశ్రుతః అంగీ
కృతః ॥ ని ॥ ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమ
రః ॥ అథ తస్య శ్రీరామస్య చాపోధనురపి శింజారవో గుణధ్వనిః సఞ్
ఛలం కపటం తస్మాత్తం తాటకావధమేవ అన్వవదత్ - అనుసృత్యోక్త
వాన్ ॥ తాటకావధాంగీకారసమనంతరమేవ జ్యాటంకారంచకారేత్యర్థః
॥ ని ॥ మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణ ఇత్యమరః ॥ అత్ర ఛలశబ్దేన నాయంశింజా
రవః కింత్వనువాదఇత్యారవస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనాదపహ్నవభేదః ॥*
ఛలాదిశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనమపహ్నవఇతిసర్వస్వసూత్రం ॥ ౭౮ ॥
॥ తదా తాటకాప్యభ్యుజ్జగామేత్యాహ ॥ తత్కాలఇతి ॥ తత్కాలే-

నంతరసా రురోధరుధిరక్లోదారుణా దారుణా । స్వాధీనే హననే పురీం విదధతీ మృత్యోః స్వకృత్యాత్యయ క్రీడత్కింకరసంఘసంకటమహాశృంగాట

శింజారవసమయె, పిశితం మాంసమశ్నంతీతి పిశితాశాః-రాక్షసాః, తేషాం నాశస్య పిశునా సూచికా॥ శ్రీరామవధ్యానాం రాక్షసానాం మధ్యే స్వస్య ప్రథమత్వాదితిభావః ॥ అన్యత్ర పిశితాశనానాం ఆశస్య-భోజనస్య, పిశునా, సంధ్యాయా అసురభోజనకాలత్వేన ప్రసిద్ధత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ కర్ణేజపస్సూచకస్స్యాత్పిశునో దుర్జనః ఖలఇత్యమరః ॥ అత్ర జతుకాష్ఠవచ్ఛబ్దయోరేవ శ్లిష్టత్వాచ్ఛబ్దశ్లేషః ॥ రుధిరక్లోదేన-అసృక్పంకేన, అన్యత్ర రుధిరక్లోదవత్కుంకుమరజఇవ అరుణారక్తవర్ణా, ఏకత్ర హింసయా బీభత్సితత్వాదన్యత్ర స్వాభావ్యాచ్చేతిభావః ॥ ని ॥ రుధిరం కుంకుమాసృజోరిత్యుభయత్రాపి విశ్వః ॥ క్లోదో రజసి పేషణఇతి నానార్థరత్నమాలా॥ దారుణా-భయంకరీ, ఏకత్ర తథాభీషణాకారత్వాదన్యత్ర పిశాచాదిసంచారాచ్చేతిభావః ॥ ని ॥ దారుణం భీషణం భీష్మం ఘోరం భీమం భయానకమిత్యమరః ।' తథా హననే-హింసాకర్మణి, స్వాధీనే-స్వాయత్తేసతి, మృత్యోః పురీం-యమపురీం, సంయమినీమితియావత్॥ స్వేషాం యత్కృత్యం ప్రాణిపీడనవ్యాపారః తస్యాత్యయేన-విపర్యయేణ, క్రీడద్భిర్యథేచ్ఛంవిహరద్భిః కింకరసంఘైర్యమదూతనివహైః సంకటం-సంకులం + సంబాధశ్చకటజితికటచ్ ॥ మహద్విపులం శృంగాటకం చతుష్పథం యస్యాస్తాం తథోక్తాం విదధతీ-విదధానా, × దధాతేశ్శతర్యుగిత శ్చేతి ఙీచ ॥ నాభ్యస్తాచ్ఛతురితి నుమభావః ॥ ని ॥ శృంగాటకచతుష్పథే ఇత్యమరః ॥ కాచిత్తాటకానామరాక్షసీ తరసా-బలేన, రంహసా వా, ని ॥ తరసీ బలరంహసీ ఇత్యమరః ॥ సంధ్యేవ-సాయంసంధ్యేవ, మునేః-విశ్వామిత్రస్య, అధ్వానం-మార్గం, రురోధ-నిరుద్ధవతీ, సంధ్యాయా అపి నైష్ఠికానాం తాదాత్వికానుష్ఠాననియమనేన నిరోధకత్వాత్ సంభవాదియముపమాశ్లేషసంకీర్ణా॥ అన్యథా అహరహస్సంధ్యాముపాసీతేతి విధిబలాదకరణే

కాంతాటకా ॥ ౨౯ ॥ యదా దాశరథేః కర్ణమవిశత్తాటకాగుణః । తదా ధనుర్గుణస్తూర్ణం ప్రావిశత్తజ్జిఘాంసయా ॥ ౩౦ ॥ తతో భావిని సంగ్రామే బద్ధశ్రద్ధస్య తాటకా । స్వప్రాణైర్నామబాణస్య వీరపాణమకల్పయత్ ॥ ౩౧ ॥ మునిర్జంభశాసనాత్ప్రజ్ఞానితాటకామాథినే దదౌ । అస్త్రాణి

న్యథాకరణవ్యాపత్త్యవాయాపత్తేరితి భావః ॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం ॥ ౨౯ యదేతి ॥ యదా-యస్మిన్కాలే, తాటకాయాగుణః శబ్దః సింహనాదఇతియావత్ ॥ దాశరథేః శ్రీరామస్య, కర్ణం-శ్రోత్రం అవిశత్ ॥ ని॥ కర్ణశబ్దగ్రహౌ శ్రోత్రమిత్యమరః ॥ తదా-తస్మిన్నేవకాలే, తస్యాస్తాటకాయాః జిఘాంసయా-హంతుమిచ్ఛయా, × హంతేస్సన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్ ॥ ధనుషశ్చాపస్య, గుణో జ్యామౌర్వీతియావత్ ॥ తూర్ణం-క్షిప్రం, దాశరథేః కర్ణం ప్రావిశత్ తాటకానిహ్రాదశ్రవణసమకాలమేవ శ్రీరామో మౌర్వీమాకర్ణమాచకర్షేత్యర్థః ॥ అతఏవాసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ ని ॥ గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వితి వైజయంతీ ॥ ఏతదాదిపద్యత్రయమానుష్టుభంఛందః ॥ ౩౦ ॥ —— తత ఇతి ॥ తతస్తాటకాభావినిభవిష్యతి సంగ్రామే సుబాహ్వాదిరాక్షససంప్రహారే బద్ధశ్రద్ధస్య-విహితాదరస్య, రామబాణస్య స్వప్రాణైః-స్వకీయప్రాణవాయుభిః, వీరపాణమకల్పయత్-కల్పితవతీ, వీరపాణంనామయుద్ధోపక్రమే ఉత్సాహవర్ధనార్థం వీరైః క్రియమాణం పానం శ్రీరామామోఘబాణవిద్ధా సతీ ప్రాణాన్ తత్యాజేత్యర్థః॥ ని॥ వీరపాణంతుయత్పానంవృత్తే భావినివారణ ఇత్యమరః × వాభావకరణయోరితి వికల్పాణ్ణత్వం ॥ వీరాణాంపానంవీరపాణమితివిగ్రహః॥ సాంతోవ్యయంశబ్దో వర్తతే ॥ పూర్వవదతిశయోక్తిః ॥ ౩౧ ॥ —— మునిరితి ॥ మునిర్విశ్వామిత్రః, జంభనామానం రాక్షసం శాస్తీతి జంభశాసన ఇంద్రః + కర్తరిల్యుః ॥ తస్యశాసనాత్ మహాత్మనే-శ్రీరామాయ, అస్త్రకలాపం దేహీతి నియోగాద్ధేతోః కృశాశ్వోనామకశ్చిదృషిః ఉపజ్ఞాయంతాన్యస్త్ర

జృంభకాదీని జంభశాసనశాసనాత్ ॥ ౧౨ ॥ ౫ ॥ తత్రకంచనవిరించిలో
క ప్రత్యాదేశం ప్రదేశం ప్రదర్శయ(న్న)న్ భగవాన) వోచత ॥ ౧౩ ॥
వ ॥ ప్రతిదినమవదాతైర్బ్రహ్మభిర్బ్రహ్మనిష్ఠైః ప్రశమితభవఖేదైస్సా
దరం సేవ్యమానే । బలినియమనహేతోర్వామనః కాననేస్మిన్బలినియమప

పజ్ఞాః × ఆతశ్చోపసర్గ ఇతి కర్మణ్యఙ్ప్రత్యయః ॥ భృశాశ్వస్యోపజ్ఞాః భృశాశ్వోపజ్ఞాని భృశాశ్వేనాదౌ జ్ఞాతానీత్యర్థః + ఉపజ్ఞోపక్రమమిత్యాదినా నపుంసకత్వం ॥ ని ॥ ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చ తదాదిత్వప్రకాశనే ఇత్యమరశ్చ ॥ జృంభకమాదిర్యేషాంతాని జృంభకాదీని అస్త్రాణి-అస్త్రమంత్రానిత్యర్థః ॥ తాటకాం మథ్నాతి-హంతీతి తాటకామాథీ తస్మై శ్రీరామాయ దదౌ-అదాత్, ఉపదిదేశేత్యర్థః × కర్మణాయమభిప్రైతి స సంప్రదానమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ తద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహిః ॥ ౧౨ ॥ — తత్రేతి ॥ తత్రవనే విరించిలోకస్య-బ్రహ్మలోకస్య, ప్రత్యాదేశం-ప్రత్యాదిశ్యత ఇతి ప్రత్యాదేశ ఇతి విగ్రహః ॥ తం బ్రహ్మలోకకల్పమిత్యర్థః ॥ కంచన-కమపి ప్రదేశం, విషయం ప్రదర్శయన్-నిదర్శయన్ అవోచత-ఉక్తవాన్, భగవానితి పాఠాభావే మునిరితిశేషః ॥ ౧౩ ॥ — అ ॥ తదేవాహ ॥ ప్రతిదినమితి ॥ అవదాతైః-ప్రసన్నైః ర్విషయవైరాగ్యసంపన్నతయా నిర్మలాంతఃకరణైరిత్యర్థః ॥ అత ఏవ బ్రహ్మైవ నిష్ఠా విశ్రాంతిపదం యేషాం తైః అథవా బ్రహ్మణి నిష్ఠా నియమో యేషాం తైః నిదిధ్యాసనతత్పరైరిత్యర్థః ॥ అతఏవ ప్రశమితాః-శాంతిం గమితాః, భవఖేదాస్సాంసారిక క్లేశా యేషాం తైః తాపత్రయవినిర్ముక్తైరిత్యర్థః ॥ బ్రహ్మభిః-బ్రహ్మర్షిభిః, బ్రహ్మనిష్ఠైర్మహద్భిరితి పాఠే మహద్భిర్మహానుభావైః ఋషిభిరిత్యర్థః ॥ ప్రతిదినం-నిరంతరమితి యావత్ × అవ్యయం విభక్తీత్యాదినా వీప్సాయామవ్యయీభావసమాసః ॥ సాదరం సస్నేహం, సేవ్యమానే-అధిష్ఠీయమానే, అస్మిన్కాననే-పుణ్యారణ్యే, వామనః-బ్రహ్మచారీ, ఉపేంద్రతయాపతిర్ణో మాయావటుర్విష్ణుః బలైర్వ

రస్సన్బ్రహ్మచారీ చచార ॥ ౫౪ ॥ అపహృతవిబుధార్తిర్వామనవ్యాజమూర్తే-
రఖిలభువనభిక్షోరాశ్రమానోకహానాం । తతిరియమతినీలావ్యాప్తది-
గ్వ్యోమసీమా స్వయమపి పరిమాతుం లోకమభ్యుద్యతేవ ॥ ౫౫ ॥

రోచనైర్నియమనహోత్రైః బలిబంధనార్థమిత్యర్థః × షష్ఠీహేతుప్రయోగ ఇతి షష్ఠీ, ఇష్టదేవతాపూజోపహారాః బలయః శౌచసంతోషతపస్స్వాధ్యాయేశ్వరప్రణిధానాని నియమాః తత్పరస్తథాసక్తస్సన్ చచార బ్రహ్మచర్యనిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ ప్రావర్తతేత్యర్థః ॥ ని ॥ బలిః పూజోపహారే చ కరే దైత్యాంతరేపి స ఇతి నానార్థరత్నమాలా ॥ ఏతదాదిశ్లోకత్రయం మాలినీవృత్తం ॥ ౫౫ ॥ — అపహృతేతి ॥ అపహృతా-నిరస్తా, విబుధానామింద్రాదిబృందారకాణామార్తిః పీడా యేన తస్య ॥ ని ॥ ఆర్తిః పీడా ధనుష్కోట్యోరిత్యమరః ॥ న జాయత ఇత్యజో విష్ణుః × అన్యేభ్యోపి దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయః ॥ తన్మూర్తేః-శ్రీవిష్ణ్వవతారస్యేత్యర్థః ॥ (వామనవ్యాజమూర్తేరితి పాఠే వామన ఇతి వ్యాజః కపటో యస్యాస్తాదృశీ మూర్తిర్యస్యేతి బహువ్రీహిగర్భితబహువ్రీహిః విష్ణోరిత్యర్థః । విశేషణమాత్రప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తావితి వామనః) అఖిలభువనభిక్షోః-పాదత్రయపరిమితభూతలయాచ్ఞాపదేశేన త్రిభువనభిక్షాతత్పరస్యేత్యర్థః + సనాశంసభిక్ష ఉః । వామనస్యాశ్రమే-తపోవనే, యే అనోకహాః-వృక్షాః, అనసః శకటస్యాకం గతిం ఘ్నంతీత్యనోకహా ఇతి విగ్రహః ॥ ని ॥ అనోకహః కుటస్సాల ఇత్యమరః ॥ తేషామియం పరిదృశ్యమానా అతినీలా అత్యంతశ్యామలాకారా, తథా వ్యాప్తా-ఆవృతాః దిగ్వ్యోమసీమాః-దిశాం వ్యోమ్నశ్చ సీమాః, పర్యంతభువో యయా సా ॥ ఆక్రాంతదిఙ్నభోంతరాళత్వేనాతిసమున్నతేత్యర్థః ॥ ని ॥ సీమసీమే స్త్రియాముభే ఇత్యమరః ॥ నాంతపాఠేపి × మన ఇతి నిషేధాన్న జీప్ ॥ ఇదం చ విశేషణద్వయం విభక్తిపరిణామేన వామనేపి యోజ్యం ॥ తతిః-శ్రేణిః, స్వయమపి లోకం-త్రిభువనమిత్యర్థః ॥ జాతావేకవచనం పరిమాతుమియత్తావధారణాయ

ఇతి వివిధరసాభిః కౌశికవ్యాహృతాభిశ్శ్రుతిపథమధురాభిః పావనీభిః కథాభిః। గళితగహనకృచ్ఛ్రం గచ్ఛతో దాశరథ్యోస్సమజనిచదివసద్యస్తాదృశం మార్గదైర్ఘ్యమ్॥ ౮౬ ॥ × ॥ తతస్సిద్ధాశ్రమం ప్రవిశ్య విశ్వామిత్రస్సత్రమారభత ॥ ౮౭ ॥ తదనన్తరమన్తరిక్షాన్తరాళాదాపతన్తమన్తకానీకభయానకం పలాశగణమవలోక్య పలాయమానాః కరతలగళితసమిత్కు-

రిచ్ఛేత్తుం అభ్యుద్యతా-సముద్యుక్తేవ ప్రతిభాతి పశ్యేతి శేషః ✱ సంసర్గజా దోషగుణా భవన్తీతి న్యాయేన త్రిభువనపరిమాతుస్త్రివిక్రమస్య వామనస్య సహవాసవశాత్ తద్వత్స్వయమపి తథా కర్తుముద్యుక్తేవ ప్రతీయత ఇత్యర్థః అత్రోన్నత్యగుణనిమిత్తా అభ్యుద్యతత్వజాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా వ్యంజకసద్భావాద్వాచ్యా ॥ ౮౫ ॥ — ఇతీతి ॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ వివిధాః-బహుప్రకారాః, రసాఆస్వాదాయాసాం తాస్తథోక్తాస్తాభిః శ్రుతీనాం పంథాః శ్రుతిపథః + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాన్తః తస్య మధురాభిః శ్రవణానందకరీభిరిత్యర్థః ॥ పావనీభిః-పవిత్రాభిః, కౌశికవ్యాహృతాభిః-విశ్వామిత్రకథితాభిః, కథాభిరుపాఖ్యానైర్హేతుభిః ॥ + చింతిపూజికథికుంభిచర్చశ్చేత్యఙ్ప్రత్యయః ॥ గళితమపగతం గహనకృచ్ఛ్రం కాననసంచారజనితకష్టం యస్మిన్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా ॥ని॥ స్యాత్కష్టంకృచ్ఛ్రమాభీలమిత్యమరః ॥ గచ్ఛతోః దాశరథ్యోః రామలక్ష్మణయోః, తాదృశం-తథావిధం, అత్యధికమిత్యర్థః ॥ × త్యదాదిషు దృశోనాలోచనేకఞ్ చేతి కఞ్ప్రత్యయః ॥ ఆసర్వనామ్న ఇత్యాత్వం మార్గదైర్ఘ్యం-మార్గాయామః, సద్యస్సమజని దివససంకోచమగమదివేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ విశ్వామిత్రకథితమధురతరకథాశ్రవణకౌతూహలపారవశ్యాద్దవీయానపి మార్గో నేదీయానివ ప్రత్యభాదిత్యర్థః ॥ ౮౬ ॥ —॥ తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం విశ్వామిత్రః సిద్ధాశ్రమం-నిజతపోవనం-ప్రవిశ్య, సత్రమారభత-క్రతుదీక్షితోభూదిత్యర్థః ॥ ౮౭ ॥ — తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం-సత్రప్రారంభానంతరం, అంతరిక్షాంతరాళాన్నభో

శాఃకుశికనందనాంతేవాసినస్ససంభ్రమమభిలషితాహవాయరాఘవాయ
న్యవేదయన్ ॥౯॥ వ ॥హృత్వాద్రిశిఖరాణితానిపరితఃక్షిప్త్వాహసిత్వా
క్రుధా కృత్వాహస్తవిఘట్టనంతతఇతస్స్థిత్వా నటిత్వా ముహుః । సిక్త్వా
క్ష్మామసృజాస్రజాంత్రకృతయాబద్ధ్వాకచాన్ ఖచరాన్దగ్ధ్వాగ్నేస్సదృశా

అచిరాదాపతంతముపసర్పంతం అంతకానీకభయానకం యమకింకరసేనా
భయంకరం, పలాశానాం-సుబాహుమారీచాదిరాక్షసానాం, గణం - స
మూహమవలోక్య-దృష్ట్వా, పలాయమానాః-ప్రద్రవమాణాః, అతఏవశ
రతల్పేభ్యోగళితం-స్రస్తం, సమిత్కుశం-సమిధః కుశాదర్భాశ్చ యజ్ఞీ
యా యేషాంతేతథోక్తాః ॥ ని ॥ అస్త్రీకుశంకుథోదర్భఇత్యమరః + జా
తిరప్రాణినామితి ద్వంద్వైకవద్భావేబహువ్రీహిః । కుశినందనాంతేవాసి
నో విశ్వామిత్రశిష్యాః ॥ అంతేసమీపేవసంతీత్యంతేవాసినః ॥ ని ॥ఛా
త్రాంతేవాసినౌశిష్యఇత్యమరః + శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్
అభిలషితాహవాయ-సమరోత్సుకాయేత్యర్థః ॥ రాఘవాయ-శ్రీరా
మాయ, ససంభ్రమం-సోద్వేగం, న్యవేదయన్-వ్యజిజ్ఞపన్ ॥ ౯ ॥——
అ ॥ నివేదనప్రకారమేవాహ ॥ హృత్వేతి ॥అద్రిశిఖరాణి-గిరిశృంగా
ణి, హృత్వా-ఆనీయ, తానిశిఖరాణి పరితఃక్షిప్త్వా-సమంతాద్వికీర్య, త
థా హసిత్వా-అట్టహాసంకృత్వా, క్రుధా-క్రోధేన, ని ॥ కోపక్రోధామ
ర్షరోషప్రతిఘారుట్క్రుధౌస్త్రియామిత్యమరః ॥ హస్తవిఘట్టనం-క
రతలాస్ఫాలనంకృత్వా, తతఇతఃస్థిత్వా సమంతాద్వ్యాప్యేత్యర్థః, ము
హుః నటిత్వా పునఃపునరుత్సాహనాట్యంకృత్వా క్ష్మాం-మేదినీమసృజార
క్తేన, సిక్త్వా-ఆప్లావ్య, ని ॥ క్ష్మావనిర్మేదినీమహీ । రుధిరేసృగ్లోహితా
స్రరక్తక్షతజశోణితమితిచామరః ॥ తథా ఆంత్రకృతయాస్రజా-ఆంత్రని
ర్మితయామాలయా, కచాన్-శిరోరుహాన్, బద్ధ్వా-సంగ్రథ్య, తథాగ్నే
స్సదృశా-అగ్నిజ్వాలాకల్పయా దృశా నిజదృష్ట్యా, ఖచరంతీతిఖేచరాః-
అంతరిక్షచారిణశ్చారణాదయః + తత్పురుషేకృతిబహుళమిత్యలుక్ త్రా

దృశా నిశిచరా రుంధంతి రంధ్రం దివః ॥ ౯౦ ॥ఇతి॥ సంక్రాంతవర్ణాంతర
గాధిసూనోస్సంపర్కపుణ్యాదివ రామభద్రః । క్షాత్రక్రమాత్పిప్పలదం

దగ్ధ్వా-సంతాప్య, నిశిచరా-రాక్షసాః, దివో రంధ్రం-నభోంతరాళం, రున్ధంత్యా వృణ్వంతి-ఆచ్ఛాదయంతీత్యర్థః ॥ ఇతి ఏవం న్యవేదయన్నితి పూర్వేణసంబంధః ॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం ॥ ౯౦ ॥ — అ ॥ తతః కింజాతమిత్యతఆహ ॥ సంక్రాంతేతి ॥ × క్షణుహింసాయామితిధాతోః సంపదాదిత్వాత్క్విప్ ॥ గమ్యాదీనామితివక్తవ్యాత్ అనునాసిక-లోపే తుగాగమేచక్షదితిరూపంసిద్ధం క్షతో నాశాత్త్రాయత ఇతిక్షత్రం క్షత్రవర్ణః + సుపీతియోగవిభాగాత్కప్రత్యయః ॥ తస్యసంబంధీక్షాత్రః తస్మాత్క్రమాత్ క్షత్రియకులాచారక్రమాదిత్యర్థః ॥ పిప్పలదండయోగ్యః-అశ్వత్థదండధారణార్హః,ఉపనయనసమయేతథావిధివిహితత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ పిప్పలఃకుంజరాశనః । అశ్వత్థ ఇత్యమరః ॥ రామభద్రః-శ్రీరామః, అన్యోవర్ణః వర్ణాంతరం, ని ॥ అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే ఇత్యమరః ॥ × సుప్సుపేతిసమాసః ॥ సంక్రాంతం తపోబలాత్సంప్రాప్తం వర్ణాంతరం బ్రాహ్మణ్యంయస్యసతథోక్తః ॥ తస్య గాధిసూనోః గాధిరాజనందనస్య, విశ్వామిత్రస్య, సంపర్కేణ-సహవాసేన, యత్పుణ్యం-సుకృతం తస్మాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా ॥ పలాశదండే-కింశుకదండధారణే, ఆదృతః-ఆదరవాన్,పాణిర్యస్య సతథోక్తః । బ్రాహ్మణస్య పలాశదండధారణవిధానాత్ * తస్యచ సంసర్గజా దోషగుణా భవంతీతి న్యాయేన సంభావితత్వాచ్చేతిభావః ॥ తథా పలం మాంసమశ్నంతీతిపలాశాః-మారీచాదిరాక్షసాః, తేషాం దండే-శిక్షణే, ఆదృతపాణిర్వ్యగ్రహస్తఆసీత్ ॥ విశ్వామిత్రశిష్యవాక్యాకర్ణనానంతరమేవ రాక్షసశిక్షణవ్యగ్రోభూదిత్యర్థః ॥ ఆదృతపాణిరిత్యత్ర యద్యపి పాణావచేతనస్య ఆదృతత్వం చేతనధర్మోనయుజ్యతే ॥ తథాపితద్వతా శ్రీరామేణ సహాభేదాధ్యవసాయాదౌపచారిక ఇత్యవగంతవ్యం ॥

డయోగ్యః పలాశదండాదృతపాణిరాసీత్ ॥ ౯౧ ॥మారీచనీచమతిరాహ
వమారచయ్య క్షిప్తః క్షణేనరఘునాయకసాయకేన। మధ్యేపయోనిధిభయేన

నను తేషాందండాః పాలాశో బ్రాహ్మణస్యౌదుంబరః క్షత్రియస్య బైల్వో పి వైశ్యస్యేతి గృహ్యప్రకారేణ క్షత్రియస్యౌదుంబరదండవిధానాత్ ॥ తత్ర పిప్పలదండయోగ్యఇతివక్తుం కథముపయుక్తమితిచేత్ । సత్యం పాలాశబిల్వయోర్దండౌ బ్రాహ్మణస్య న్యగ్రోధచలదళయోః క్షత్రియస్య పీలూదుంబరయోర్వైశ ఇత్యాదిస్మృత్యనుసారాత్ పిప్పలదండయోగ్యత్వ కథనం నవిరుధ్యత ఇత్యలమతిప్రసంగేన ॥ అత్ర పిప్పలదండయోగ్యోపి పలాశదండాదృతపాణిరిత్యాపాతతో విరోధస్య రాక్షసశిక్షణపరతయా పరిహృతత్వాద్విరోధాభాసాలంకారః * ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యత ఇతిలక్షణాత్ ॥ సచోక్త్యోత్ప్రేక్షానుప్రాణిత ఇతిసంకరః ॥ ఉపజాతివృత్తం ॥ ౯౧ ॥ — మారీచేతి ॥ మారీచఇతినీచమతిరపశదబుద్ధిః రాక్షసః, మహాత్మనా-జగదేకవీరేణ, శ్రీరామేణసహ యోద్ధుంనశక్యత ఇతిసమ్యగ్బుద్ధ్యభావాన్నీచమతిత్వమవగంతవ్యం । ఆహూయంతే శత్రవోస్మిన్నిత్యాహవః యుద్ధం + ఆజియుద్ధఇతిహ్వయతేరాజ్ పూర్వాదప్ప్రత్యయే సంప్రసారణం ॥ ని ॥ ఆహవస్సంగరే యాగ ఇతివిశ్వః ॥ తం ఆరచయ్య-కృత్వా, × ల్యపిలఘుపూర్వాదిత్యయాదేశః ॥ రఘునాయకస్యసాయకేన-వాయవ్యాస్త్రేణ, క్షణేన-క్షణమాత్రేణ, × విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమేతత్ (వస్తుతః కార్యమాత్రంప్రతి కాలస్యహేతుత్వాద్ధేతౌ తృతీయా) క్షిప్తః ప్రేరితస్సన్, శుష్కపర్ణవదిత్యర్థః। మధ్యేపయోనిధి - పయోనిధేర్మధ్యే + పారేమధ్యే షష్ఠ్యా వేత్యవ్యయీభావః ॥ తత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వం మధ్యశబ్దస్య। భయేన ప్రకాశసంచారే పునః ప్రహరేదితిభీత్యా నిమగ్నః మూర్తిః జలాంతర్హితశరీరస్సన్ జలమానుషాజ్జలజనితమానుషవేషాన్నిర్విశేషమవిశేషం తతః కల్పమిత్యర్థః । వేషం భూమికాం పుపోష-పోషితవాన్, తద్వజ్జలధిమధ్యే నిమజ్జ్యైతిష్ఠది

నిమగ్నమూర్తిర్వపుషం పుపోష జలమానుషనిర్విశేషం ॥ ౯౨ ॥ సుబాహు
రాహవోన్మత్తః కృత్తః కాకుత్స్థపత్త్రిణా । మునీనామనభిప్రేతః ప్రేతనా
థాతిథీకృతః ॥ ౯౩ ॥ వంశస్పృశా హృదయహారిఫలాన్వితేన రామేరితేన స
హసా సహసాయకేన । స్నేహార్ద్రితేన నిరగాదనురాగిణీవ ప్రాణావళీ

త్యర్థః ॥ వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౯౨ ॥ —— సుబాహురితి ॥ మునీనా
మనభిప్రేతః-అసమ్మతః, ఆహవోన్మత్తః-యుద్ధోన్మత్తః, సుబాహుర్నా
మ రాక్షసః కాకుత్స్థపత్త్రిణా శ్రీరామబాణేన, ॥ ని ॥ పత్త్రిణౌ శరపక్షిణా
విత్యమరః ॥ కాకుత్స్థశబ్దో వ్యాఖ్యాతః ॥ కృత్తః-ఛిన్నస్సన్, × కృతీ ఛే
దన ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః ॥ ప్రేతనాథాతిథిః-అంతకస్యాగన్తుకబంధుః కృతః
మారిత ఇత్యర్థః ॥ ప్రేతనాథాతిథీకృత ఇతి చ్వ్యంతపాఠేప్యయమేవార్థః ॥
౯౩ ॥ —— వంశేతి ॥ వంశస్పృశా-వేణుసంభవేన, సత్కులప్రసూతే
న చ ॥ ని ॥ వంశః పృష్ఠాస్థిదేహోర్ధ్వే తాప్రైవేణౌ కులే గుణ ఇతి విశ్వః +
స్పృశోనుదకే క్విన్ ॥ హృదయహారిఫలాన్వితేన-ఉరోవిదళనకారిబాణా
గ్రయుతేన, మనోహరలాభసమృద్ధేన చ ॥ ని ॥ హృదయం మానసోరసోః ।
ఫలం బాణాగ్రలాభయోరిత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః ॥ స్నేహార్ద్రితే
న-తైలాదిస్నేహద్రవ్యపరిలేపితేన, సౌహార్దపరిపూర్ణేన చ ॥ ని ॥ స్నే
హో ద్రవే చ సౌహార్దే తైలాదావితి వైజయంతీ ॥ రామేరితేన-శ్రీరామప్రయు
క్తేన, రామాభిరీరితేన రత్యర్థం ప్రేరితేన చ, సుందరీణాం స్వయమభిల
షణీయేనేత్యర్థః ॥ ని ॥ సుందరీ రమణీ రామేత్యమరః ॥ సాయకేన సహ
బాణేన సాకం, ప్రాణనాయకేనేతి చ గమ్యతే ॥ పిశితాశనానాం-రాక్షసా
నాం, ప్రాణావళిః-పంచప్రాణశ్రేణిః, హృదయతః-హృత్ప్రదేశాత్ ×
పంచమ్యాస్తసిః ॥ అనురాగిణీ-అనురాగవతీ యువతిరివ, సహసా-శీఘ్రం
× స్వరాదిపాఠాదవ్యయమితి శాకటాయనః ॥ నిరగాన్నిర్జగామ, శ్రీ
రామశరతాడితా రాక్షసాస్తత్క్షణం ప్రాణాంస్తత్యజురిత్యర్థః × ఇణో
గా లుఙీతి లుఙి గాదేశః ॥ అత్ర ప్రాణావళినిర్గమనసాయకనిర్గమన

హృదయితఃపిశితాశనానాం ॥ ౯౪ ॥ అథ నిశిచరమాథాద్వీతవైతానవిఘ్నో మునిరవభృథకృత్యంవిశ్వహృద్యంసమాప్య । అమనుతజయలక్ష్మ్యా

యోః కార్యకారణయోరసహభావినోస్సహభావోక్తిః కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్తు ్యపజీవినీసహోక్తిరలంకారః ॥ సహార్థేనాన్వయోయత్ర భవేదతిశయోక్తితః । కల్పితౌపమ్యపర్యంతాసాసహోక్తిరిహేష్యతఇతిలక్షణాత్ ॥ నాయికవన్నిజగామేత్యౌపమ్యకల్పనయా కారణగతా శుభ్రావప్రతీతేశ్చమత్కారిరహస్యం । తథా ప్రస్తుతనాయకవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుత(పౌ)ఢనాయకప్రతీతేస్సమాసోక్తిః ॥ విశేషణానాంతౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినాం । అప్రస్తుతస్యగమ్యత్వే సాసమాసోక్తిరిష్యతఇతిలక్షణాత్ ॥ ఇదంచాలంకారద్వయమన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టంఅనురాగిణీవేత్యుపమాసాపేక్షితత్వాత్త్రయాసంకీర్యతఇతిసంక్షేపః ॥ వసంతతిలకావృత్తం ॥ స్నేహాన్వితేనేతిపాఠాంతరం ॥ ౯౪ ॥ — అథేతి ॥ అథానంతరం, మునిర్విశ్వామిత్రః, మథ్యతఇతిమాథః మథనం × భావేఘఞ్ ॥ నిశిచరాణాం-రాక్షసానాం, మాథాత్సంహరణాద్ధేతోః, వీతవైతానవిఘ్నోనిరస్తయాగీయాంతరాయస్సన్, విశ్వహృద్యం-విశ్వజనమనోహరం, లోకద్రోహిరాక్షససంహరణపూర్వకత్వాల్లోకోపకారకత్వాచ్చ సకలసమ్మతమిత్యర్థః ॥ అవభృథకృత్యం-దీక్షాంతస్నానాదికర్మ, ని ॥ దీక్షాంతోఽవభృథోయజ్ఞఇత్యమరః ॥ సమాప్య-కృత్వా, ఆపో-యద్దే ॥ ని ॥ సమిత్యాఙిసమిమ్యధఇత్యమరః ॥ జయలక్ష్మ్యా-విజయశ్రియా, సమేతం-సహితం, రామం-శ్రీరామభద్రం, యజనే-జనకయజ్ఞే, జనితామూర్తిర్యస్యాస్తయా తత్రావతీర్ణయేత్యర్థః అవ్యాజలక్ష్మ్యా-సీతారూపిణ్యా, నిజయా శ్రీదేవ్యా, యోక్తుం సంఘటయితుంఅమనుత-అబుధ్యత, యాగార్థంజనకేనాహూతోభగవాన్విశ్వామిత్రః తత్ర ధనుర్భంగపూర్వకం విష్ణుమూర్తేః-శ్రీరామస్య, సీతారూపలక్ష్మీవివాహోభవిష్యతీతి మనసినిశ్చిత్య లక్ష్మణానుగతం శ్రీరామం నే

రామమాజౌ సమేతం యజనజనితమూర్త్యాయోక్తుమవ్యాజలక్ష్మ్యా ॥౯౪॥
౫ ॥ అథ మిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితః కౌశికః కాకుత్స్థమిత్థమకథయత్ ॥౯౬
పురాఖలు కుశేశయాసనజన్మా కుశాభిధానో రాజర్షిః కుశాంబప్రముఖై
శ్చతుర్భిః కౌశాంబీమహోదయధర్మారణ్య గిరివ్రజాఖ్యానాం పురీణాం క
ర్తృభిః పుత్రైర్బభూవ ॥ ౯౭ ॥ కుశనాభస్తుఘృతాచ్యాంకన్యాశతమజనయ

తుమైచ్ఛదిత్యర్థః ॥ అత్రేదం విష్ణుపురాణవచనం ॥ * రాఘవత్వేభవ
త్సీతారుక్మిణీకృష్ణజన్మని । అన్యేషుచావతారేషు విష్ణోరేషానపాయినీతి॥
మాలినీవృత్తం ॥ ౯౫ ॥ — అ ॥ తదను మునిః శ్రీరామం ప్రతి నిజ
వంశకథాం కథయితుం ప్రారభతేత్యాహ ॥ అథేతి ॥ అథానంతరం, మి
థిలాం-జనకనగరీం ప్రతి, ప్రస్థితః-ప్రవృత్తః, కౌశికో-విశ్వామిత్రః,
కాకుత్స్థం-శ్రీరామం ప్రతీత్థం-వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయదితి ॥ ౯౬ ॥
అ ॥ తదేవవివృణోతి ॥ పురేతి ॥ పురాఖలు-పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దః కి
లార్థకః వాక్యాలంకారే వా । కుశేశయాసనాత్-కమలాసనాద్బ్రహ్మ
ణో జన్మ యస్యేతి వ్యధికరణబహువ్రీహిః * అవజ్యోర్బహువ్రీహిర్వ్యధి
కరణో జన్మాద్యుత్తరపదఇతివామనః ॥ ని ॥ శతపత్రంకుశేశయమిత్యమ
రః ॥ కుశాభిధానః-కుశనామా, రాజర్షిః-రాజోత్తమః, కౌశాంబీమ
హోదయఃధర్మారణ్యంగిరివ్రజశ్చేత్యాఖ్యాయాసాం తాసాం పురీణాం-ప
త్తనానాం, కర్తృభిః ఉద్దేశక్రమేణైవ నిర్మాతృభిః కుశాంబః ప్రము
ఖఆద్యోయేషాం తైః కుశాంబకుశనాభాధూర్తరజసవసునామభిశ్చతు
ర్భిః కుమారైః పుత్రైః-పుత్రవాన్బభూవ ॥ కుశాంబాదీన్ చతురఃపుత్రా
న్మహాపౌరుషశాలినో జనయామాసేత్యర్థః ॥ తత్ర కుశాంబేన నిర్వృత్తా
కౌశాంబీత్యన్వర్థసంజ్ఞా × తేననిర్వృత్తమిత్యణ్ *టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా
ఙీప్ ॥ అన్యత్తుపురత్రయమైచ్ఛికనామాంకితమిత్యవగంతవ్యం ॥౯౭ ॥—
తత్ర స్వపితామహస్య కుశనాభస్య వృత్తాంతమాహ ॥ కుశనాభఇతి ॥
కుశనాభస్తు అవధారణార్థకస్తుశబ్దః ॥ ఘృతాచ్యామప్సరసి కన్యాశతం

త్ ॥ ౯౮ ॥ కన్యాస్తాస్సన్నద్ధయౌవనాః కామయమానః పవమానః ప్ర
త్యాఖ్యానాత్ప్రత్యాపన్నమన్యు రాసామవయవేష్వనార్జవమతనుత ॥ ౯౯ ॥
అథ విదితవృత్తాంతేన కుశనాభేన క్షమామేవ ప్రతిక్రియాం మన్యమానే
న చూళిసూనవే సోమదేయాయ రాజ్ఞే బ్రహ్మదత్తాయ ప్రదత్తాస్తాః ప్రకృ
తిస్థా బభూవుః ॥ ౧౦౦ ॥ పునరపి కుశనాభస్తు పుత్రీయన్ పితుః ప్రసాదాద్ధ

శతసంఖ్యాకాః కన్యకాః- అజనయత్-ఉత్పాదయామాస ॥ ౯౮ ॥ కన్యా
ఇతి॥ సన్నద్ధయౌవనాః సంపూర్ణతారుణ్యాః, తాః కన్యాః కన్యకాః, కామ
యమానః-అభిలషమాణః, ఉద్యానవిహారసమయ ఇతి భావః॥ పవమానో-
వాయుః, ప్రత్యాఖ్యానాత్-వయం పితృధీనాః తమభ్యర్థయేతి పరిహా
రాద్ధేతోః ప్రత్యాపన్నమన్యుః ఉత్పన్నక్రోధస్సన్, ని ॥ మన్యుర్దైన్యే
క్రతౌ క్రుధీత్యమరః ॥ ఆసాం-కుశనాభకన్యకానాం, అవయవేషు అనార్జ
వం-కౌటిల్యమతనుత ॥ వక్రపాణిపాదాస్తాశ్చ కారేత్యర్థః ॥ తథా శ్రీ
రామాయణే ॥ * తాసాం తద్వచనం శ్రుత్వా వాయుః పరమకోపనః । ప్ర
విశ్య సర్వగాత్రాణి బభంజ భగవాన్ప్రభురితి ॥ ౯౯ ॥ — అథేతి ॥ అ
థానంతరం విదితో-విజ్ఞాతో, వృత్తాంతః - కన్యకాంగవైకల్యాపాదన
రూపో యేన తేన, తథా క్షమాం-క్షాంతిమేవ, నతు క్రోధమిత్యేవకారా
ర్థః ॥ ని ॥ క్షితిక్షాంత్యోః క్షమేత్యమరః ॥ ప్రతిక్రియాం మన్యమానే
న క్షమైవాత్రోచితా నతు క్రోధ ఇతి తూష్ణీంభూతేనేత్యర్థః ॥ తేన కు
శనాభేన చూళిసూనవే-చూళినామకమునిపుత్రాయ, సోమదేయాయ-
సోమదాఖ్యగంధర్వాంగనాసంభూతాయ, చూళినా సోమదాయాముత్పా
దితాయేత్యర్థః × స్త్రీభ్యో ఢగితి ఢక్ ॥ బ్రహ్మదత్తాయ-బ్రహ్మదత్తనా
మ్నే, రాజ్ఞే ప్రదత్తాః-భార్యాత్వేన ప్రతిపాదితాస్సత్యః, తాః కన్యాః ప్ర
కృతిస్థాః-తత్ప్రభావాద్యథాపూర్వరూపా బభూవుః ॥ ౧౦౦ ॥ — పునరి
తి ॥ కుశనాభస్తు పునర్భూయోఽపి పుత్రీయన్-పుత్రమాత్మన ఇచ్ఛన్, ఆ
నృణ్యార్థమితి భావః + సుప ఆత్మనః క్యచ్ ॥ పితుః-కుశస్య రాజ్ఞః, ప్ర

గాధసత్త్వాన్ గాధిసంజ్ఞానస్మత్తాతపాదానుదపాదయత్ ॥ ౧౦౧ ॥ ఇత్థం దాశరథిః కౌశికోత్పత్తికథానిశమననిరాయామయామినీ యామానుబంధో బంధూకస్తబకబంధురేణ సంధ్యారాగేణ ప్రాచీముఖశోణీకృతే శోణాభిధానం దధానేన దే ప్రవర్తితప్రత్యూషకృత్యః కృతనియమేన మునినా సహ గంగాముపతిష్ఠమానేన పథా ప్రాతిష్ఠత ॥ ౧౦౨ ॥

సాదాదనుగ్రహాత్, అగాధసత్త్వానధికబలాన్, గాధిసంజ్ఞాన్ తన్నామకాన్, అస్మత్తాతపాదాన్ అస్మత్పితరమిత్యర్థః ॥ ఉదపాదయదుత్పాదితవాన్ ॥ ని ॥ తాతస్తు జనకః పితేత్యమరః ॥ తాతపాదానితి బహువచనం పూజార్థం గౌడపాదానితివత్ ॥ ౧౦౧ ॥ — ॥ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, దాశరథిః-శ్రీరామః, కౌశికోత్పత్తికథాయాః-విశ్వామిత్రోదయోపాఖ్యానస్య, నిశమనేనాకర్ణనేన, నిరాయామః-ఆయామరహితః, అదీర్ఘ ఇతి యావత్ ॥ యామిన్యాః-నిశాయాః, యామానుబంధః-ప్రహరావృత్తిర్యస్య స తథోక్తః ॥ కథాశ్రవణజనితకౌతూహలపారవశ్యాత్సంకుచితవత్ప్రతీయమానత్రియామ ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ ద్వౌ యామప్రహరౌ సమావిత్యమరః ॥ తథా బంధూకస్తబకవత్-బంధూకపుష్పగుచ్ఛవత్, బంధురం-మనోజ్ఞం ॥ ని ॥ బంధూకో బంధుజీవక ఇత్యమరః॥ తేన సంధ్యారాగేన ప్రాతస్సంధ్యారుణిమ్నా, ప్రాచీముఖే-పూర్వదిగ్భాగే, శోణీకృతే-అనురంజితే, స్వసావర్ణ్యమాపాదితే సతీత్యర్థః ॥ అభూతతద్భావే చ్విః * అస్య చ్వావితి ఈకారః శోణ ఇత్యభిధానం నామ దధానే-ధారయతి * దధాతేః కర్తరి శానచ్ ॥ నదే-ప్రత్యక్స్రోతసి, శోణాఖ్యపుణ్యప్రవాహజలే ఇత్యర్థః ॥ ప్రాక్స్రోతసో నద్యః ప్రత్యక్స్రోతసో నదాః నర్మదాం వినేత్యాహుః ॥ ని ॥ శోణస్తరళపాదపే । నవిష్ణ్వై రక్తతురగే రాగ ఇత్యభిధానాత్ ॥ ప్రవర్తితప్రత్యూషకృత్యః-స-విరచి[illegible]ప్రాతస్స్నానసంధ్యావందనాదినిత్యకర్మతంత్రస్సన్, కృతనియమే[illegible]నానుష్ఠానేన, మునినా సహ-విశ్వామిత్రేణ సాకం, ని ॥ సాకంస

ప ॥ ఆజానపావనక్షీరాంవృషానందవిధాయినీమ్ । శ్రుతిప్రణయినీం
త్రాసమంసహేత్యమరః ॥ గంగాంభాగీరథీంఉపతిష్ఠమానేనఅనుసరతా
పథా గంగాప్రాపకమార్గేణేత్యర్థః × ఉపాద్దేవపూజేత్యాదినాశా
నచ్ ॥ ప్రాతిష్ఠత-ప్రావర్తత, * సమవప్రవిభ్యస్థఇత్యాత్మనేప
దం॥ పథేత్యత్ర తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యానాత్తృతీ
యోపపత్తిః ॥ సమేనధావతీతివత్ తత్రాపిపథఃకరణత్వస్య ప్రతీయ
మానత్వాత్కర్తృకరణయోరేవతృతీయేతిభాష్యకారః ॥యథాహకాళి
దాసః ॥ దక్షిణేన ప్రవృత్తా ఇతి॥ బంధూకస్తబకబంధురేణేత్యత్ర ఉప
మా॥ శోణీకృతే ఇత్యత్ర నదస్య స్వనైర్మల్యం విహాయ సంధ్యారాగ
గ్రహణోక్తేస్తద్గుణాలంకారః॥తద్గుణస్స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగు
ణాహృతిరితిలక్షణాత్ ॥ ౧౦-౨ ॥ —ఆజానేతి ॥ సోయంశ్రీరామః ఆ
జానపావనం-స్వభావశుద్ధం, క్షీరం-నీరం యస్యాస్తాం శుద్ధంభాగవతస్యా
న్నం శుద్ధంభాగీరథీజలమితివచనాదితిభావః ॥ ఆజానశబ్దః స్వభావే
రూఢః ॥ ని ॥ సహజంనిజమాజానమితికోశాత్ ॥అథవా జనానాంస
మూహో జానం + తస్యసమూహ ఇత్యణ్॥ ఆసమంతాద్బహిరభ్యంతరే
చేత్యర్థః ॥ జానం-జనసమూహం, పావయతి స్నానపానాభ్యాంపవిత్రీ
కరోతీతి ఆజానపావనం, క్షీరంయస్యాస్తాంతథోక్తాం ॥ ని.॥ క్షీరంస్యా
న్నీరదుగ్ధయోరితిరత్నమాలా॥వృషైర్యమనియమాదిభిర్ధర్మైర్యఆనం
దః తం విదధాతీతివృషానందవిధాయినీం॥ తీర్థవిశేషస్నాననియమాది
కర్మణాంనిశ్శ్రేయసహేతుత్వేనశాస్త్రప్రసిద్ధేః॥బ్రహ్మానన్దకరీమిత్యర్థః
యద్వా వృషాణాం ధర్మాణాం ఆనందముల్లాసంవిదధాతీతితథోక్తాం।ధ
ర్మాభివృద్ధికరీమిత్యర్థః ॥ అథవా వృషాణాం ఆనందంచ విదధాతీతి త
థోక్తాం।సమస్తధర్మనిర్వహణద్వారా నిరతిశయానందానుసంధాయినీ
మిత్యర్థః ॥ని॥ వృషస్స్యాద్వాసవే ధర్మే సౌరభేయేచశుక్లజే॥ పుంరా
శిభేదయోశ్శృంగ్యాంమూషికశ్రేష్ఠయోరపీతి విశ్వః ॥ సుకృతే వృష

సాయమాపగామాపగామివ ॥ ౧౦౩ ॥

భేవృష ఇత్యమరశ్చ ॥ శ్రుతిప్రణయినీం-శ్రుతిపరిచితాం, వేదప్రతిపాద్యామిత్యర్థః * సితాసితే సరితే యత్ర సంగతే ఇత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ ప్రణయస్స్యాత్పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌహృదేపి చేతి యాదవః ॥ అథవా తరంగసంగతఘుమఘుమధ్వనిభిః శ్రోత్రానందకరీమిత్యర్థః ॥ ని ॥ శ్రుతిః శ్రోత్రే తథామ్నాయే వార్తాయాం శ్రోత్రకర్మణీతి విశ్వః ॥ అపాం సమూహః ఆపం + సమూహార్థే ఽణ్ ॥ తేన గచ్ఛతీత్యాపగా + అన్యేష్వపి దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయః ఉపపదసమాసః ॥ తాం భాగీరథీం లక్షణయా తత్కూలమిత్యర్థః ॥ ఆప-ప్రాప, కథమివస్థితాం గాం ధేనుమివస్థితాం ధేనుం కీదృగ్విధాం ఆజానపావనమాజన్మశుద్ధం క్షీరం దుగ్ధం యస్యాస్తాం వృషస్య-వృషభస్య ఆనందం విదధాతి రతిప్రదత్వాదితి తథోక్తాం ॥ శ్రుతిప్రణయినీం-శ్రుతిసఖీం, తత్తుల్యామిత్యర్థః * చత్వారిశృంగా ఇతి శ్రుత్యా వేదవాచో ధేనుత్వేన నిరూపితత్వాదితి భావః ॥ తథా గాం కామధేనుమివస్థితాం కీదృశీం కామధేనుం ఆజానపావనక్షీరామితి సమానం ॥ వృషశ్శక్రస్య ॥ ని ॥ వాసవో వృత్రహా వృషేత్యమరః ॥ ఆనందం విదధాతి వాంఛితార్థదోగ్ధృత్వాదితి తథోక్తాం ॥ శ్రుతిప్రణయినీం * స్వర్గేలోకే కామధుగ్భవతీత్యాదిశ్రుతిభిరుదాహరణీయామిత్యర్థః ॥ తథా గాం భువమివస్థితాం కీదృశీం భువం ఆజానపావనక్షీరాం సకలపుణ్యతీర్థాధారభూతామిత్యర్థః । యద్వా ఆజానపావనాని స్వతః పవిత్రాణి క్షీరాణి క్షీరత్వేన పరిణతాని రత్నమహౌషధిప్రభృతివస్తూని యస్యాస్తాం * తాః క్షీరపరిణామినీరితి విష్ణుపురాణాత్ ॥ పూర్వం గోరూపధారిణ్యాస్తస్యాస్తథా దుగ్ధత్వాదితి భావః అత్రార్థే ప్రమాణం శ్రూయతే * దుగ్ధా పునర్ద్విజైర్వసుంధరా మహౌషధీశ్చ భాస్వంతి రత్నాని వివిధానిచ । వత్సశ్చ హిమవానా

౫ ॥ అథ భాగీరథీకథాం శ్రోతుకామాయ రామాయ భగవానిదమభా

సిద్ధో ద్గా మేరుర్మహాగిరిరితి రత్నౌషధిప్రభృతీనామాజానపావనత్వం స్మృతిసిద్ధం ద్రష్టవ్యం ॥ కామవర్షీ త్వాదవృషోవిష్ణుః * తేజోవృషా ద్యుతిధరస్సర్వశస్త్రభృతాంవరఇతిసహస్రనామస్తోత్రే ॥ తస్యానందం విదధాతిపత్నీ త్వేనేతి తథోక్తామ్ * విష్ణుపత్నీంమహీందేవీమితిశ్రుతేః శ్రుతిప్రణయినీం * మేదినీదేవీవసుంధరేత్యాది శ్రుతిప్రతిపాద్యామి త్యర్థః ॥ తథా గాం భారతీమివస్థితాం కీదృశీం భారతీం ఆజన్మశుద్ధ త్వాదాజానపావనా క్షీరసవర్ణత్వాత్ క్షీరా అగ్నిర్మాణవక ఇత్యాది వద్గౌణోయం ప్రయోగః ॥ అథవా క్షీరం క్షీరసావర్ణ్యమస్యా అస్తీ తి క్షీరా + అర్శ ఆద్యచ్ప్రత్యయః ॥ ఆజానపావనాచ సా క్షీరాచ తాం + స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా ఆజానపావనశబ్దస్య పుంవద్భావః సు రశ్రేష్ఠత్వాద్ధర్మస్వరూపత్వాద్వావృషో బ్రహ్మా తస్యానందం విదధాతి పత్నీత్వేనేతి తథోక్తాం * విరించిపత్నీ కమలాసనస్థితా సరస్వతీనృత్య తు వాచి మే సదేత్యాదివచనాదితి భావః ॥ శ్రుతిప్రణయినీం శ్రుతీత్యు పలక్షణమ్ ॥ శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణాగమాదిరూపేణ పరిణతామి త్యర్థః ॥ ని ॥ గార్హ్యాదిత్యే బలీవర్దే క్రతుభేదర్షిభేదయోః ॥ స్త్రీ తు స్యాద్దిశి భారత్యాం భూమౌ చ సురభావపీతి కేశవః ॥ తదేవముపమా నేషూపమేయేచ అర్థపంచకవాచనాత్ ॥ అర్థపంచకవాచ్యవిష యశ్చిత్రభేదః అత్ర శ్లేషస్య శుద్ధవిషయతాయా అసంభవేన సర్వాలం కారబాధకత్వాదుపమాప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషోయమి త్యలంకారసర్వస్వకారః ॥ ఏవంచ పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్వ ప్రసంగాత్ శ్లేషప్రతిభోత్థాపి జ్ఞేయముపమైవేత్యన్యే ॥ ౧౦౨ ॥ —

అథేతి ॥ అథానంతరం భాగీరథీకథాం మందాకిన్యుపాఖ్యానం శ్రోతుమాకర్ణయితుం కామోభిలాషో యస్యతస్మై + తుంకామమనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః ॥ శ్రీరామాయ భగవాన్ * ఉత్పత్తించవి

షత ॥ ౧౦౮ ॥ వ॥ పురా మనోరమా నామ సుమేరోరభవత్సుతా । గృహమేధీ తయైవాసీచ్చక్రవర్తీ ధరాభృతామ్ ॥ ౧౦౯ ॥ కన్యాద్వయమముష్యాసీదేకా మందాకినీ తయోః । అన్యా భగవతీ సాక్షాచ్చంద్ర

సాశం చ భూతానామాగతిం గతిమ్ । వేత్తి విద్యామవిద్యాంచ సవాచ్యో భగవానితి ॥ ఉక్తలక్షణో విశ్వామిత్రః ॥ ఇదం వక్ష్యమాణం గంగావతరణవర్ణనపరం వచనమిత్యర్థః ॥ అభాషత-ఉక్తవాన్ ॥౧౦౮॥ అథ చతుస్త్రింశతా శ్లోకైరానుష్టుభేన ఛందసా మందాకిన్యుత్పత్తి ప్రకారం వర్ణయితుమారభతే ॥ పురేత్యాదినా॥ పురా-పూర్వం, మనోరమానామ-మనోరమేతి ప్రసిద్ధేత్యర్థః, సుమేరోస్సుతా-మేరు కన్యకాభవత్ ॥ ని ॥ మేరుస్సుమేరుర్హేమాద్రీ రత్నసానుస్సురాలయ ఇత్యమరః ॥ తయా మనోరమయైవ పరిగ్రహాంతరవ్యవచ్ఛేదార్థమేవకారః ॥ ధరాభృతాం-చక్రవర్తీ, పర్వతసార్వభౌమో హిమవాన్ గృహమేధీ-గృహస్థః, ఆసీత్ ॥ తాముపయేమ ఇత్యర్థః+మేధృ సంగమ ఇతి ధాతోః తాచ్ఛీల్యే ణినిః ॥ గృహైషు సంగతో గృహస్థ ఇత్యర్థః అథవా * ప్రజాపతిరశ్వమేధమసృజత యో మేధాయాలభ్యతే ఆశాసానా మేధపతిభ్యాం మేధమిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనాన్మేధశబ్దో యాగవచనః ॥ యథాశ్వమేధ పితృమేధ ఇతివత్ ॥ ని ॥ దారేష్వపి గృహా ఇత్యమరః ॥ గృహైః పత్న్యా సహితో మేధోఽస్యేతి గృహమేధీ సర్వధనీత్యాదివత్కర్మధారయాదపి మత్వర్థీయ ప్రత్యయః॥౧౦౯ ॥ కన్యేతి ॥ అముష్య మనోరమాజానేః హిమవతః కన్యాద్వయమాసీత్, ద్వే కన్యే సముత్పన్నే ఇత్యర్థః తయోః కన్యయోర్మధ్యే ఏకా-ఆద్యా కన్యా, మందాకినీతి నామ్నా ప్రసిద్ధాభూదిత్యర్థః ॥ అన్యా ద్వితీయా కన్యా సాక్షాద్భగవతీ-ప్రత్యక్షపరమేశ్వరీ, అతః చంద్రచూడకుటుంబినీ-చంద్రశేఖరభార్యా ఆసీదిత్యర్థః ॥ భవిష్యదీశ్వరపరిగ్రహాభిప్రాయేణాత్ర సిద్ధపదాభిధానేనోక్తమిత్యవగంతవ్యం ॥ని॥

చూడకుటుంబినీ ॥ ౧౦౬ ॥ తాం నదీం విబుధా లబ్ధ్వా నాకలోకమనీనయన్ । తపస్యంతీం గిరిర్గౌరీం దేవాయ మహతే దదౌ ॥ ౧౦౭ ॥ శివయోర్యుంజతోర్వీర్యం దృష్ట్వా ధాత్ర్యాం సమర్పితమ్ । పావకః ప్రతిజగ్రాహ దైవతైరనునాథితః ॥ ౧౦౮ ॥ అనపత్యానథామర్త్యాన్న

భార్యాజాయాథ పుంభూమ్ని దారాస్స్యాత్తు కుటుంబినీత్యమరః ॥ ౧౦౬ ॥ — తామితి ॥ విబుధా-దేవాస్తాం నదీం మందాకినీం లబ్ధ్వా యాచ్ఞాపూర్వకం హిమవన్నియోగాత్ప్రాప్య నాకలోకం-స్వర్గలోకం ॥ ని ॥ ఆకాశే త్రిదివే నాక ఇత్యమరః॥ అనీనయన్-ప్రాపయామాసుః, అతఏవ స్వర్గదీతి ప్రసిద్ధిః+నయతేః ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వోభ్యాసదీర్ఘశ్చ ॥ నీవహ్యోర్హరతేశ్చ ద్వికర్మకతా ॥ తథా గిరిర్హిమవాన్ తపస్యంతీం-తపశ్చరంతీం, ఈశ్వరపరిగ్రహలాభార్థమేవేతి భావః ॥ + కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాం వర్తిచరోరితి క్యఙ్ప్రత్యయః॥ తపసః పరస్మైపదంచ గౌరీం-పార్వతీం, మహతే దేవాయ మహాదేవాయ, దదౌ భార్యాత్వేన దత్తవాన్ +కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదానమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ ౧౦౭ ॥ అ ॥ ఏవం కన్యయోర్వృత్తాంతం సంక్షేపేణోక్త్వా తత్ర బహ్వపేక్షితత్వాన్మందాకినీవృత్తాంతస్య ఆదౌ తముపేక్ష్య సూచీకటాహన్యాయేన గౌరీవృత్తాంతం తావదాహ ॥ శివయోరిత్యాదిభిః పంచభిః ॥ శివా చ శివశ్చ శివౌ తయోః శివయోః పార్వతీపరమేశ్వరయోః + పుమాన్ స్త్రియా ఏకశేషః ॥ యుంజతోర్మిథునకర్మతత్పరయోస్సతోః ధాత్ర్యాం-భువి, సమర్పితం-నిక్షిప్తం, శివేనైవేతి శేషః ॥ పార్వతీగర్భసముత్పత్స్యమానమహాభూతప్రభీతైర్దేవైః వీర్యం భువి సముత్సృజేతి ప్రార్థితత్వాదితి భావః ॥ వీర్యం రేతః దృష్ట్వా దైవతైరింద్రాదిభిర్దేవైరనునాథితః త్వమేవ తద్గృహాణేతి యాచితస్సన్ + నాథృ యాచ్ఞాయామితి ధాతోః కర్మణి క్తః ॥ పావకోఽగ్నిః ప్రతిజగ్రాహ-స్వీకృతవాన్ ॥ ౧౦౮ ॥ —అనపత్యానితి॥

ధోత్కంఠావ్యమశ్నంత్యా దేవతాయా ఇవాధ్వరే॥ ౧౧౩ ॥ పురీమయో ధ్యామధ్యాస్త సావిత్రస్సగరో నృపః । కేశినీసుమతిభ్యాం చ లంఘితప్రథమాశ్రమః ॥ ౧౧౪ ॥ సపుత్రీయన్సపత్నీకస్తపస్తేపే సమాశ్శతమ్। భృగుః ప్రీతమనాస్తస్మై దదౌ దాయాదసంపదమ్ ॥ ౧౧౫ ॥ అసమం జం సుతం లేభే వైదర్భీ కేశినీ తయోః । షష్టిం పుత్రసహస్రాణాం సుమతిశ్చ

ప్లేణ. తస్యాపి త్రైవిధ్యసంభవాదితి భావః ఉపమాలంకారః ॥ ఏతేనా త్యంతపావనత్వాదిగుణయ కశ్లాఘ్యతాస్యా సూచ్యతే ॥ ౧౧౩ ॥—॥

అ ॥ తదేవ వివృణోతి ॥ పురీమితి ॥ సావిత్రస్సవితృవంశోద్భవః త థా కేశినీసుమతిభ్యాం పత్నీభ్యాం లంఘితప్రథమాశ్రమః-అతిక్రాం తబ్రహ్మచర్యః గృహీతగృహస్థాశ్రమ ఇత్యర్థః। సగరో నామ నృపో రా జా అయోధ్యాం పురీం-అయోధ్యాభిఖ్యాం నగరీం, అధ్యాస్త-అధిష్ఠిత వాన్, + అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేతి కర్మత్వమ్ ॥ ౧౧౪ ॥ — స ఇతి ॥సః సగరః పుత్రాన్నాత్మన ఇచ్ఛన్ పుత్రీయన్+సుప ఆత్మనః క్యజితి క్యచ్ సహపత్నీభ్యాం-సపత్నీకస్సన్ + తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి బహు వ్రీహిః + నద్యృతశ్చేతి కప్ ॥ శతం సమాః శతసంఖ్యాకాన్వత్సరాని త్యర్థః ॥ ని ॥ సంవత్సరో వత్సరో బ్దో హాయనో (స్త్రీ) శరత్సమా ఇత్య మరః + కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ఇతి ద్వితీయా ॥ తపస్తేపే-తప శ్చరణ తత్పరో భూదిత్యర్థః +తపస్తపఃకర్మకస్యైవేత్యాత్మనేపదమ్॥ భృగుర్మహర్షిః ప్రీతమనాః-తపసా సంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, తస్మై స గరాయ దాయాదసంపదం-సుతసంపత్తిం, దదౌ-దత్తవాన్ ॥ దా యం విభక్తం ద్రవ్యం। విభక్తవ్యం పితృద్రవ్యం దాయమాహుర్మనీషి ణః ॥ ఇతి కోశః ॥ తదత్తీతి దాయాద ఇతి విగ్రహః ॥ ని ॥ దాయాదౌ సుతబాంధవావిత్యమరః ॥ ౧౧౫ ॥ —అ ॥ పుత్రసమ్పత్తిమేవాహ॥ అసమంజమితి ॥ తయోః రాజపత్న్యోర్మధ్యే విదర్భస్య రాజ్ఞోపత్యం (స్త్రీ) వైదర్భీ + తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ కేశినీ జ్యేష్ఠపత్నీ అసమంజం నామ సుతం లేభే-ప్రాప, స్వపనోరథానుసా

యవీయసీ ॥ ౧౧౬ ॥ అసమంజసచారిత్రమసమంజమపోహ్యసః ।
ఆరబ్ధహయమేధస్సన్నముంచతతురంగమమ్ ॥ ౧౧౭ ॥ క్రవ్యాదవ
పుషాసోయమహారిహరిణాహయః । తతస్తం నష్టమన్వేష్టుం సౌమతే

రేణేతిభావః ॥ తథా యవీయసీ-కనిష్ఠా + యువశబ్దాదీయసుని స్థూల
దూరేత్యాదినా పూర్వగుణయణాదిపరలోపౌ ఉగితశ్చేతి జీప్ ॥ సు
మతిశ్చ పుత్రసహస్రాణాం షష్టిం షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాన్ పుత్రా
నిత్యర్థః లేభే పూర్వవద్భావః ॥ తతః పరితోషితేన మునినా ఏక
పుత్రపక్షం షష్టిసహస్రసంఖ్యాకపుత్రపక్షంచ నిర్దిశ్యానయోః క
స్యాః కోవా పక్షోభిమత ఇతి పృష్టే బహుపుత్రపోషణాసమర్థా కే
శినీ ఏకపుత్రమంగీచకార ॥ అన్యాత్వన్యమితి శ్రీరామాయణకథా
త్రానుసంధేయా ॥ ౧౧౬ ॥ —అసమంజసేతి॥ సః సగరః అసమం
జసచారిత్రం-పౌరజనోపద్రవకారిత్వాదసాధుచరిత్రం, అసమంజం కే
శినీ తనయం అపోహ్య-త్యక్త్వా, గుణగృహ్యాఏవ మహాత్మానో నపక్ష
పాతిన ఇతిభావః వక్ష్యతిచ * సిద్ధార్థకో మహామాత్యస్తత్పరిత్యా
గమబ్రవీత్ । సరయూపాతితానేకప్రజామరణకారణాదితి ॥ ఆరబ్ధ
హయమేధః-ఉపక్రాన్తాశ్వమేధస్సన్, తురంగమమశ్వమేధీయాశ్వ
మముంచత-త్యక్తవాన్, ॥ ౧౧౭ ॥ —క్రవ్యాదేతి ॥ సోయంహయః
అశ్వమేధీయాశ్వః, క్రవ్యాదవపుషా-రాక్షసవేషధారిణా, ని ॥ రా
క్షసఃకోణపఃక్రవ్యాదిత్యమరః ॥ హరిణా-ఇంద్రేణ, ని ॥ హరిర్వా
తారుచంద్రేంద్రయమోపేంద్రమరీచిష్వితిశాశ్వతః ॥ అహారి-అప
హృతః, స్వపదభ్రంశభయాదితిభావః + హరతేఃకర్మణిలుఙ్ ॥ భావ
కర్మణోరితిచిణ్ ॥ చిణోలుగితిలుక్ ॥ తతస్తదనంతరం నష్టమపహృ
తం తం అశ్వమన్వేష్టుం పరిమార్గితుం, సుమత్యాః అపత్యాని పు
మాంసః సౌమతేయాః షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః సుమతిపుత్రాః *
సుమతీతి సమస్తస్యాక్తిన్నంతత్వాత్ తస్మాత్కృదికారాదక్తిన ఇతి జీషి।

యాః ప్రతస్థిరె ॥ ౧౧౮ ॥ సర్వే సపర్వతాముర్వీం ఖనన్తస్సగరాత్మజాః । చక్రుర్జర్ఝరితధ్వాన్తం నాగలోకం నఖాంశుభిః ॥ ౧౧౯ ॥ తపతెతపసాదీప్తె తమస్తోమప్రమాథిని । కాపిలెజ్వలనేవీరాలెభిరే శలభోపమామ్ ॥ ౧౨౦ ॥ అసమంజసుతంపౌత్రమంశుమన్తమథాబ్రవీత్ । సప్తింహృత్వాసమాధత్తాం సప్తతంతుంభవానితి॥ ౧౨౧ ॥

స్త్రీభ్యోధ్యేధగితిఢక్ ॥ ప్రతస్థిరె-ప్రస్థితాః, పిత్రాజ్ఞయేతిభావః + సమవప్రవిభ్యఃస్థ ఇత్యాత్మనెపదమ్ ॥ ౧౧౮ ॥ —సర్వఇతి ॥ సర్వే-షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః సగరాత్మజాస్సగరపుత్రాః, సపర్వతాం సశైలాముర్వీంభువం ఖనంతఃఅవదారయంతస్సంతః, నఖాంశుభిః-నఖకాంతిభిః, నాగలోకం-పాతాళం, జర్ఝరితధ్వాన్తం-విధ్వంసితాంధకారం చక్రుః సర్వామప్యుర్వీం విచిత్య తత్రాశ్వాలాభాన్నఖైరేవ పాతాళపర్యంతం భువమవదారయామాసురిత్యర్థః ॥ ని ॥ అధోభువనపాతాళబలిసద్మరసాతలమ్ । నాగలోక ఇత్యమరః ॥ ౧౧౯ ॥ —తఇతి ॥ ఏతె తేవీరాః-సర్వేసగరకుమారాః, తపసా-వ్రతనియమోపవాసాదికర్మణా దీప్తె-జ్వలితె, అతఏవ తమ స్తోమమంధకారపటలం, గాఢాజ్ఞానంచ ప్రకర్షేణ మథ్నాతి నాశయతీతి తథోక్తే + తాచ్ఛీల్యేణినిః కాపిలె-కపిలమహర్షిరూపేణావతీర్ణస్య విష్ణోస్సంబంధిని జ్వలనె కోపాగ్నౌ శలభోపమాం-శలభసాదృశ్యం, లేభిరే-ప్రాప్తాః, కపటనాటకపటునా మహేంద్రేణ పాతాళె కపిలనికటనిబద్ధమశ్వం దృష్ట్వా అశ్వాపహర్తాయం లబ్ధఇతి తం బాధయంతస్సర్వే సగరకుమారాః కోపానలెన భస్మీకృతాఇత్యర్థః ॥ ౧౨౦ ॥ —అసమంజేతి ॥ అథానంతరం సగరః అసమంజస్య-కెశినీతనయస్య, సుతమంశుమంతమంశుమన్నామానం పౌత్రంప్రతి అబ్రవీదువాచ, కిమితి భవాన్ సప్తిమశ్వమేధీయహయం హృత్వా-ఆనీయ, ని ॥ వాజివాహార్వగంధర్వహయసైంధవసప్తయఇత్యమరః ॥ సప్తభిర్గాయత్ర్యాదిభిశ్ఛం

సోపిగత్వాబిలంతత్ర దృష్ట్వాభస్మీకృతాన్పితౄన్ । సాశ్రుస్తేభ్యో జలందిత్సుశ్చరన్ లెభేతురంగమమ్ ॥ ౧౨ ॥ మాతులోగరుడస్తేషా మేనం తత్రైవమబ్రవీత్ । గంగామిహానయాయుష్మన్నేషామేషాగతిఃపరా ॥ ౧౩ ॥ తతస్సనయవృత్తాంతం శ్రుత్వాలబ్ధతురంగమః

దోభిః తన్యత ఇతి సప్తతంతుః సప్తతంతవస్సంస్థాయస్యేతి వా సప్తతంతురశ్వమేధక్రతుః, ని ॥ సప్తతంతుర్మఖః క్రతురిత్యమరః + సితనిగమీత్యాదినా ఔణాదికస్తున్ప్రత్యయః ॥ తం సమాధత్తాం-సమాపయత్విత్యర్థః ॥ అన్యథా మహాననర్థోభవేదితి భావః+ శేషే ప్రథమ ఇతి ప్రథమః ॥ ౧౧ ॥ —స ఇతి ॥ సోపి అంశుమానపి - బిలం-పాతాళకుహరం, గత్వా తత్రబిలె భస్మీకృతాన్-నిర్దగ్ధాన్, + అభూతతద్భావే చ్విః అస్య చ్వావితి దీర్ఘః ॥ పితౄన్-పితృస్థానీయాన్, సామతెయాన్ దృష్ట్వా సాశ్రుః కృతరోదనః తథా తెభ్యః పితృభ్యోంజలిం-తర్పణాంజలిం, దిత్సుర్దాతుమిచ్ఛుస్సన్ + దదాతేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః ॥ సనిమీమేత్యాదినా ఇసాదేశః ॥ అత్ర లోపోభ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః ॥ చరన్-పర్యటన్, తురంగమమశ్వమేధీయాశ్వం లెభే-ప్రాప, సాశ్రుతెభ్యో జలం దిత్సురితి పాఠే సాశ్రు ఇతి క్రియావిశేషణం । జలం వినాపోదకం ॥ ౧౨ ॥ —మాతుల ఇతి ॥ తెషాం సామతెయానాం మాతులో-మాతృభ్రాతా ॥ ని ॥ మాతృభ్రాతా తు మాతుల ఇత్యమరః ॥ గరుడో-గరుత్మాన్, తత్ర పాతాళే ఏనమంశుమంతం ప్రతి ఏవమనేనప్రకారేణాబ్రవీత్ ॥ పరమకారుణికత్వాత్ సంబంధవశాచ్చ భాగినెయానాం తరణోపాయముపదిదెశేత్యర్థః ॥ తదేవ వివృణోతి ॥ హే ఆయుష్మన్నిత్యాదరాదామంత్రణమ్ ॥ గంగాం-మందాకినీమ్, ఇహ పాతాళ ఇత్యర్థః ॥ ఆనయ-ప్రాపయ, ఏషా గంగా ఏషాం భస్మీకృతానాం సామతెయానాం పరాగతిః-పరలోకప్రాప్తికేత్యర్థః ॥ తద్వ్యతిరేకేణ నకశ్చిత్తరణోపాయోస్తీతి భావః ॥ ౧౩ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, సగర్య

సమావ్యసగరస్తత్రం పుత్రశోకాద్దివంగతః ॥ ౧-౨౪ ॥ అథాంశుమా
నయంరాజ్యం చిరాయపరిపాలయన్ । దిలీపేన్యస్తభూభార స్తపస్తే
పెహిమాలయే ॥ ౧-౨౫ ॥ దిలీపెపిదివంయాతె శ్రుత్వావృత్తం భగీర
థః । అమర్త్యసరితంకర్తుం మెనేమర్త్యతరంగిణీమ్ ॥ ౧-౨౬ ॥ త
తోగోకర్ణమాసాద్య తపస్యతిభగీరథే । దేవోదేవాపగాంవోఢు

లబ్ధతురంగమః-ప్రాప్తాశ్వమేధీయాశ్వస్సన్, అంశుమతా ఆనీతత్వా
దితిభావః ॥ తనయానాం వృత్తాంతం-వినాశవార్తాం, శ్రుత్వా అంశు
మన్ముఖాదితి శేషః ॥ ని ॥ వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంతఇత్యమరః ॥ సత్రం
మశ్వమేధయాగం సమాప్య-నిర్వర్త్య, పుత్రశోకాత్పుత్రనాశజనిత
శోకాద్ధేతోః దివం-స్వర్గం, గతః ॥ ౧-౨౪ ॥ — అథేతి ॥ అథా
నంతరమయమంశుమాన్ రాజ్ఞఃకర్తృరాజ్యం + పురోహితాదిత్వాద్య
క్ప్రత్యయః ॥ చిరాయ-చిరకాలమిత్యర్థః ॥ ని ॥ చిరాయచిరరాత్రా
యచిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకాఇత్యమరః ॥ విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయ
మేతత్ ॥ పరిపాలయన్-సంరక్షయన్, తతః దిలీపే-దిలీపనామ్ని,
స్వపుత్రే న్యస్తభూభారో-నిక్షిప్తభూపాలనకృత్యస్సన్, హిమస్యాల
యఃస్థానమితి హిమాలయః తస్మిన్ హిమవత్పర్వతే తపస్తేపె గంగా
యాభూలోకావతరణార్థం తపశ్చర్యాతత్పరోభూదిత్యర్థః ॥ నభ
వతి కులధుర్యే సూర్యవంశ్యోగృహాయేతి ॥ స్వకులాచారఏషవర్యవ
సితమస్య తపోనగంగానయనఇతి తాత్పర్యం+తప స్తపఃకర్మకస్యైవే
తితఙ్ ॥ ౧-౨౫ ॥ —దిలీపఇతి ॥ దిలీపేపి దివంయాతే-స్వర్గం గ
తేసతి, భగీరథో-దిలీపపుత్రః, వృత్తం-పితృతర్పణార్థం సంచరంత
మంశుమంతంప్రతి గరుడేనోక్తం వృత్తాంతమిత్యర్థః ॥ శ్రుత్వా అ
మర్త్యసరితం-సురనదీం, మర్త్యతరంగిణీం-మానుషనదీం కర్తుంమే
నే పితృతర్పణార్థం స్వర్ణదీం భువమవతారయితుముద్యుక్తవానిత్య
ర్థః ॥ ౧-౨౬ ॥ —తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం భగీరథే గోకర్ణం-

మన్వమంస్త దయానిధిః ॥ ౧౭ ॥ అథవీచీచయచ్ఛన్నదిగంతగగనాం
తరా । శశాంకశంఖసంభిన్నతారామౌక్తికదంతురా ॥ ౧౮ ॥ త
రంగాకృష్టమార్తండతురంగాయాసితారుణా । ఫేనచ్ఛన్నస్వమాతం
గమార్గణవ్యగ్రవాసవా ॥ ౧౯ ॥ ఆవిర్భూతాఖాశిఖాన్నేయనందన

గోకర్ణాఖ్యసిద్ధక్షేత్రమాసాద్య, తపస్యతి-తపశ్చరతిసతి, దేవప్రసా
దార్థమితిభావః + కర్మణోరోమంథతపోభ్యాం వర్తిచరోరితి క్య
ఙ్ ॥ దయానిరుపధిపరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛా, తస్యానిధిఃదయాసముద్ర
ఇత్యర్థః ॥ దేవోగోకర్ణేశ్వరః, దేవాపగాం-సురనదీం, వోఢుం
శిరసాధారయితుమన్వమంస్త-అంగీకృతవాన్ +అనుదాత్తత్వాదిట్ప్ర
తిషేధః ॥ ౧౭ ॥— అథ గంగావతరణం చతుర్భిః శ్లోకైః కాలాప
కేనాహ ॥ అథేతి ॥ అథానంతరం, వీచిచయైస్తరంగపరంపరాభిః, ఛ
న్నం - ఆచ్ఛాదితం, దిగంతగగనాంతరం, దిగంతం నభోంతరా
ళంచ యస్యాస్సా శశాంకశ్చంద్రఏవ శంఖః తేన సంభిన్నాని సం
గతాని. తారానక్ష(త్రా)ణ్యేవ. మౌక్తికాని ముక్తామణయః తైర్దంతు
రా-వ్యాప్తా, + దంతఉన్నతఉరజిత్యురచ్ ॥ ని ॥ నక్షత్రమృక్షంభం
తారేత్యమరః ॥ రూపకాలంకారః ॥ ౧౮ ॥ —తరంగేతి ॥ పునస్త
రంగైరాకృష్టాః అమార్గప్రవర్తితా యేమార్తండతురంగాః-సూర్య
రథాశ్వాః, తైరాయాసితః పునర్నిజమార్గప్రవర్తనక్లేశవాన్ కృతః
అరుణస్సూర్యసారథిర్యస్యాస్సా ॥ ని ॥ సూరసూతోఽరుణోఽనూరురిత్య
మరః ॥ తథా ఫేనైర్డిండీరమండలైః ఛన్నః-ఆచ్ఛాదితః, యఃస్వ
మాతంగ ఐరావతః తస్య మార్గణే అన్వేషణే వ్యగ్రస్సంభ్రాంతో
వాసవోయస్యాస్సా ॥ ని ॥ డిండీరోబ్ధికఫః ఫేనఇత్యమరః ॥ ఐరావత
స్య శుభ్రత్వేన వివిచ్య గృహీతుమశక్యత్వాదితిభావః ॥ అతఏవసామా
న్యాలంకారః * సామాన్యంగుణసామ్యేనయత్రవస్త్వంతరైకతేతిలక్ష
ణాత్ ॥ ౧౯ ॥ —ఆవిరితి ॥ పునః ఆవిర్భూతాభిః-ప్రత్యక్షాభిః

ద్రుమకర్షణా । ఏకోదకనభోమార్గదిఙ్మూఢదివసేశ్వరా ॥ ౧౩౦ ॥
ఆవర్తగర్తసంభ్రాంతవిమానప్లవవిప్లవా । నీలజీమూతశైవాల కృత

శ్శాఖాశిఖాభిః, పల్లవపుష్పాదిభిరభివ్యంజకైరున్నేయమనుమేయం నందనద్రుమాణాం-మందారాదిపురందరోద్యానతరూణాం, కర్షణం-విలేఖనం సమానయనంయస్యాంసా ॥అనుమానప్రకారస్తు॥ఇయం మందాకినీ ఆకృష్టనందనద్రుమాభవితుమర్హతి తత్పుష్పపల్లవకీలితత్వాత్ యానైవంసానైవం యథా గోదావరీతి కేవలవ్యతిరేకీ అథవా ఆవిర్భూతాభిశ్శాఖాశిఖాభిశ్శాఖాగ్రైరున్నేయం అభ్యూహనీయం నందనద్రుమాణాం కర్షణమాకర్షణంయస్యాంసా ప్రకాండానాం జలనిమగ్నత్వాత్ సంలక్ష్యమాణశిఖామాత్రాత్ప్రేక్షణీయ నందనద్రుమోత్పాదికేత్యర్థః ॥ తథా ఏకోదకః కేవలజలాప్లుతోనభోమార్గో యస్యాంసా ॥ అతఏవ దిఙ్మూఢో దిగ్భ్రాంతిమాన్ దివసేశ్వరస్సూర్యో యస్యాంసా తథోక్తేతి కృతబహువ్రీహ్యోర్విశేషణయోర్మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం + విశేషణంవిశేష్యేణబహుళమితిసమాసః ॥ యద్వా ఏకోదకః-కేవలజలప్రాయః,యోనభోమార్గస్తస్మిన్ దిఙ్మూఢోదివసేశ్వరోయస్యాంసా అథవా ఏకోదకాః జలప్రచురాఃనభోమార్గాదిశశ్చయస్యాంసాఏకోదకనభోమార్గదిక్ ॥ అతఏవమూఢో మందరశ్మిర్దివసేశ్వరోయస్యాంసా తథోక్తేతి వ్యస్తసమాసోవా ॥ ౧౩౦ ॥ —ఆవర్తేతి ॥ పునః ఆవర్తాః అంభసాం భ్రమాః, తఏవ గర్తాః ప్రదరాః తేషు సంభ్రాన్తాః పరిభ్రమంతః యే విమానా-వ్యోమయానాని, తేషాం ప్లవవిప్లవౌ-ఉన్మజ్జననిమజ్జనే యస్యాంసా తథోక్తా ॥ ని ॥ స్యాదావర్తోంభసాంభ్రమః । వ్యోమయానం విమానోఽస్త్రీతిచామరః ॥ అథవా విమానాఏవప్లవాః ఉడుపాని తేషాంవిప్లవో విశిష్టప్లవనంయస్యాంసా ॥ ని ॥ ఉడుపంతుప్లవఃకోలఇత్యమరః తథా నీలజీమూతా,నీలమేఘాః, తఏవశైవాలాని తైః కృతాః విరచి

శేఖహరిత్తటా ॥ ౧౩౧ ॥ అవలేపభరాక్రాన్తాసురలోకతరంగిణీ । ప
పాతపార్వతీకాంతజటాకాన్తారగహ్వరే ॥ ౧౩౨ ॥ అలబ్ధనిర్గమాశ
మ్భోఃకపర్దాదమరాపగా । దధౌదూర్వాశిఖాలగ్నతుషారకణికోప
మాం ॥ ౧౩౩ ॥ అదృష్ట్వాతాంనదీంతత్ర తుష్టావపరమేశ్వరమ్ । భగీ

తా రేఖాః శ్రేణయోయేషాంతానితథోక్తాని హరిత్తటాని-దిక్కూలాని యయాసాతథోక్తా ॥ నిజవేగాసహిష్ణుతయా మేఘానాం దిక్కూలని లయనాచ్ఛ్రేణీభూతమేఘవత్కృతదిగంతేత్యర్థః ॥ ని ॥ జలనీలీతు శైవాలశ్శైవలఇత్యమరః ॥ జీవనస్యమూతః పుటబంధోజీమూతఇతివిగ్రహః + పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః ॥ రూపకాలంకారః ॥ శైవాలశ్యామీకృతేతిపాఠాంతరమ్ ॥ ౧౩౧ ॥—అవలేపేతి ॥ అవలేపోగర్వః సఏవభరోభారస్తేనాక్రాన్తాఅధిష్ఠితామదీయవేగస్య కోవాసోఢేతి సముత్పన్నమహాగర్వేత్యర్థః ॥ ని ॥ అవలెపస్తుగర్వేస్యాల్లెపనేదూషణేపిచేతివిశ్వః ॥ సురలోకతరంగిణీ-మందాకినీ, పార్వతీకాంతస్య ధూర్జటేః, జటాకాన్తారం-జటాగహనం,తస్యగహ్వరే-మహాకుహరే,పపాత-ప్రాపతదిత్యర్థః॥ భారాక్రాంతస్యపతనం యుక్తమేవేతిభావః ॥ ౧౩౨ ॥ —అలబ్ధేతి ॥ అమరాపగా-మందాకినీ, శంభోః కపర్దాత్-జటాజూటాత్, ని ॥ కపర్దోఽస్యజటాజూటఇత్యమరః ॥ అలబ్ధనిర్గమా-అప్రాప్తబహిఃప్రసారాసతీ తద్గర్వనిర్వాపణకృత్యసంరంభేణ శమ్భునా తథాకృతత్వాదితిభావః ॥ దూర్వాశిఖాయాం - దూర్వాగ్రే, లగ్నా-సంసక్తా, యా తుషార కణికా-హిమబిందుస్తదుపమాం తత్సాదృశ్యం దధౌ-ధృతవతీ, తథాత్యల్పతయా అలక్ష్యతేత్యర్థః ॥ కర్తుమకర్తుమన్యథాకర్తుం క్షమస్య భగవతశ్శంభోః కిందుష్కరమితిభావః ॥ ని ॥ తుషారస్తుహినంహిమమిత్యమరః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ ౧౩౩ ॥ —అదృష్ట్వేతి ॥ భగీరథః తత్ర ధూర్జటిజటాగహ్వరే తాం నదీం మందాకినీమదృష్ట్వా-అనవలోక్య, విధేః

రక్షోభిధైః క్రౌర్యాత్పరిక్షీణమనోరథః ॥ ౧౩౮ ॥ గఙ్గా సప్తాకృతిర్జాతా న్యపతద్ధరమూర్ధని । తేన స్తుత్యా ప్రసన్నేన క్షిప్తా బిన్దుసరస్యపి ॥ తాసు ప్రాచీం గతాస్తిస్రస్తిస్రః ప్రాచేతసీం దిశమ్ । అన్యా పితృక్రియో

క్రౌర్యాత్-దైవస్య ప్రాతికూల్యాత్పరిక్షీణః, ప్రణష్టో మనోరథో గఙ్గావతరణరూపో యస్య స తథోక్తస్సన్ పరమేశ్వరం మహాదేవం తుష్టావ-స్తుతవాన్, గఙ్గాయాః పునర్నిర్గమనార్థమితి భావః ॥ ౧౩౮

గఙ్గేతి ॥ స్తుత్యా-భగీరథకృతస్తోత్రేణ, హేతునా, ప్రసన్నేన-ప్రసాదమభిగతేన తేన, పరమేశ్వరేణ, క్షిప్తా-ప్రేరితా గఙ్గా సప్తఆకృతయస్స్రోతాంసి యస్యాస్సా తథోక్తా జాతా సతీ ఏకధారాసంపాతేన హిమవాన్న సహేతేతి మత్వా సప్తభిః ప్రవాహైః ప్రవృత్తా సతీత్యర్థః ॥ ధరతీతి ధరః పర్వతః హిమవానిత్యర్థః + పచాద్యచ్ ॥ ని ॥ అహార్యధరపర్వతా ఇత్యమరః ॥ తస్య మూర్ధని-శిఖరే న్యపతత్ ప్రథమం పపాత ॥ అథ బిన్దుసరసి-బిన్దుసరో నామక కాసారవిశేషేపి న్యపతత్ అత్రేదం రామాయణవిరుద్ధం తత్ర గగనాచ్ఛఙ్కరశిరస్తతో ధరణీమాశ్రితేత్యేతావన్మాత్రస్యైవ కథనాద్ధిమవన్మూర్ధ్ని పాతస్యాకథనాత్ తథా చ న్యపతత్ హరమూర్ధనీతి పదవిభాగం కృత్వా వ్యాఖ్యానే అసాఙ్గత్యపౌనరుక్త్యదోషాపత్తేః అతః యథాశ్రుతమేవయుక్తమిత్యుత్పశ్యామః విరోధపరిహారస్తు * శిరశ్శార్వం స్వర్గాత్పశుపతిశిరస్తః క్షితిధరమితి భర్తృహరివచనాత్ పురాణాన్తరాచ్చావసేయ ఇత్యలమతిప్రసఙ్గేన * గఙ్గా సప్తాకృతిర్జాతా న పరం హరమూర్ధనీతి పాఠే గఙ్గా హరమూర్ధని పరం సప్తాకృతిర్న జాతా ॥ అపితు ॥ స్తుత్యా ప్రసన్నేన పరమేశ్వరేణ బిన్దుసరస్యపి క్షిప్తా సతీ సప్తాకృతిర్జాతా । సప్త జటాయుక్తా ఆకృతిర్యస్యాస్సా ఇత్యేకత్ర, అన్యత్ర తు సప్త ప్రకారా ఆకృతయః స్వరూపాణి యస్యాస్తథోక్తేత్యర్థః ॥ సప్తోఽఙ్గం గ్రో జటాయుక్తే నాన్తస్సంఖ్యాన్తరే స్మృతః ॥ ఇతి సారస్వతః ॥ ఖ ॥ ప్రతినః ప్రాసట్గాజిరెత్యమరః ॥ ౧౩౯ ॥—తాస్వితి ॥ తా

ద్యుక్తభగీరథపథానుగా ॥౧౩౬॥ సైషాభాగీరథీజహ్నోస్సత్రక్షేత్రం సమావృణోత్ । తాంసపీత్వాతతశ్శాంతోజహౌశ్రోత్రేణవర్త్మనా ॥ తయాతటిన్యాజాహ్నవ్యాప్రాపయ్యత్రిదివంపితౄన్ । భగీరథః పురీంప్రాపపరిపూర్ణమనోరథః ॥ ౧౩౮ ॥ ౪ ॥ అథ దాశరథిరాకర్ణితభాగీరథీకథస్తాంసరితంవిలంఘ్య విశాలాంపురీంవిలోక్య కస్యేయమి

సు-సప్తసుగంగాసు, తిస్రః-హ్లాదినీప్రభృతయో గంగాః ప్రాచీం-పూర్వదిశంప్రతి గతాః తిస్రః సుచక్షుఃప్రభృతయః ప్రాచేతసీం-వారుణీం, దిశం ప్రతీచీమిత్యర్థః గతాః ॥ అన్యా అవశిష్టా సప్తమీగంగా పితృక్రియాయాం-పితృతర్పణే, ఉద్యుక్తస్య తత్పరస్య భగీరథస్య పంథాః భగీరథపథః + ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః ॥ తమనుగచ్ఛత్యనుసృత్య యాతీతి తథోక్తాజాతేతి శేషః భగీరథరథానుగేతి పాఠాంతరం ॥ ౧౩౬ ॥ — సేతి ॥ సైషా భగీరథస్యాపత్యం(స్త్రీ) భాగీరథీ-గంగా, జహ్నోఃమునేః సత్రక్షేత్రం యజ్ఞవాటం సమావృణోత్-సమంతాదావృతవతీ, తతః ఆవరణానంతరం, సజహ్నుః తాం గంగాం పీత్వా నిజసత్రక్షేత్రా(వరణజనితకోపాన్నిపీయ తతశ్శాంతః భగీరథకృతస్తుత్యా ప్రసన్నస్సన్ శ్రోత్రేణవర్త్మనా-శ్రోత్రరూపేణ మార్గేణ, జహౌ-తత్యాజ ॥ ౧౩౭ ॥ —తయేతి ॥ భగీరథః తయాజహ్నోరపత్యేనజాహ్నవ్యా ఉక్తరీత్యా తస్యాపి జనకత్వాదిత్థం నిర్దేశః॥తటిన్యా-గంగయా, పితౄన్-కాపిలకోపానలభస్మీకృతాన్,సామతేయాన్ త్రిదివం-స్వర్గం, ప్రాపయ్య నీత్వా గంగాం పాతాళం నయన్భస్మీకృతాన్ పితౄన్ తయా ఆప్లావ్య తత్సంస్కారజనితపుణ్యాత్స్వర్గలోకనివాసినశ్చ కృత్వేత్యర్థః + అప్రాప్తేణ్యన్తాత్క్త్వోల్యపి అయాదేశః॥ గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వం॥ తతః పరిపూర్ణమనోరథస్సన్ పురీమయోధ్యాంప్రాపప్రాప్తః ॥౧౩౮ అథేతి ॥ అథానంతరం ఆకర్ణితా-విశ్వామిత్రముఖాచ్ఛ్రుతా, భాగీ

తి గాధినందనమపృచ్ఛత్ ॥ సోఽప్యేవమవోచత్ ॥ ౧౩౯ ॥ పురాఖ
లు సురాసురాణాం సుధానిమిత్తం మిథోవిరోధప్రవృత్తేమాయాం
విశ్వమోహినీం విశ్వరూపః ప్రదర్శ్య దైతేయనిధనం శతధారపాణి

రథ్యాః కథా ఉపాఖ్యానం యేనసతథోక్తో దాశరథిః-శ్రీరామః, తాం
సరితం-భాగీరథీం, విలంఘ్య-తీర్త్వా, తతః విశాలాం-విశాలాఖ్యాంపు
రీం, విలోక్య ఇయం పరిదృశ్యమానా పురీ కస్య రాజ్ఞః సంబంధినీ
త్యేవం గాధినందనం విశ్వామిత్రమపృచ్ఛత్-పృష్టవాన్, సగాధితన
యోఽప్యేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణావోచత్-అకథయత్ ॥ ౧౩౯ ॥
అ ॥ తదేవవివృణోతి ॥ పురేతి ॥ పురాఖలు-పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో
వాక్యాలంకారే ॥ ని ॥ నిషేధవాక్యాలంకారజిజ్ఞాసానునయేఖల్వితమ
రః ॥ సురాశ్చాసురాశ్చసురాసురాః +యేషాంచ విరోధః శాశ్వతి
క ఇతినైకవద్భావః ॥ ఏషాం కార్యతఏవవిరోధః । గోవ్యాఘ్రాదివ
న్నశాశ్వతికః నజాతికృతఇత్యాహుః ॥ ఏతేన సురైస్సంగతా అసురా
ఇతి మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః ॥ ఉత్తరపదలోపశ్చ ॥ నతు
సురాశ్చాసురాశ్చేతిద్వంద్వః॥అత్రహి యేషాంచ విరోధశ్శాశ్వతికఇ
త్యేకవద్భావస్స్యాదిత్యపాస్తం।తేషాంసురాసురాణాం-దేవదానవా
నాం, సుధానిమిత్తం-సుధాలాభార్థమిత్యర్థః ॥ మిథోవిరోధే-అ
న్యోన్యవైరే, ప్రవృత్తే-ప్రసక్తేసతి, విశ్వరూపః-ప్రపంచస్వరూపః,
అథవా విశ్వాని-విశ్వరక్షణతత్పరాణి, రూపాణి మత్స్య కూర్మాద్యవ
తారాయస్యసవిశ్వరూపః శ్రీమాన్మహావిష్ణుః, విశ్వమోహినీం-జగ
న్మోహనజననీమ్, మాయాం యోషిదాకృతిమిత్యర్థః ॥ ప్రదర్శ్య-ద
ర్శయిత్వా, అన్యోన్యవైరదార్ఢ్యాపాదనేన దైతేయానింద్రేణ ఘా
తయితుం మాయాయోషిద్రూపేణ స్వయమావిర్భూయేత్యర్థః ॥ శ
తధారపాణినా-ఇంద్రేణ, దైతేయవిదళనసమర్థ సాధనసంపన్నత్వ
ద్యోతనార్థం శతధారపాణినేత్యుక్తం । శతధారం పాణౌయస్యేతి

నాశయామాస ॥ ౧౪ ॥ తేషాం జననీ దితిరప్యతివేలమన్యుశ్శత
మన్యుశాసనం కమపి పుత్రం లబ్ధుకామా పత్యుర్మారీచస్య వచనా
త్కుశప్లవే సుచిరం తపశ్చచార ॥ ౧౫ ॥ తాం కైతవేన శుశ్రూష
మాణశ్శతధారపాణిః పాదకలితకచకలాపామాపన్నిద్రామపవిత్రాం

విగ్రహః + ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి సప్తమ్యాః
పరనిపాతః దిత్యాః అపత్యాని పుమాంసో దైతేయాః + కృదికారాదక్తి
న ఇతి ఙీషి స్త్రీభ్యో ఢగితి ఢక్ ॥ తేషాం నిధనం-నాశం, నాశయామా
స ॥ న చైతత్ప్రహరణికహస్తేన సర్వమారణం కింతు కపటనాటకసూ
త్రధారోయం నిజమాయావైచిత్ర్యప్రకటనార్థమిత్థం కృతవానిత్యవగ
న్తవ్యం + హ్యాక్రోరన్యతరస్యామిత్యణి కర్తుః శతధారపాణేః కర్తృత్వ
వికల్పాత్ప్రయోజ్యకర్తృత్వం ॥ ౧౪ ॥ —అ ॥ తతః కింజాతమిత్య
త్రాహ ॥ తేషామితి ॥ తేషాం-దైతేయానాం, జననీ-మాతా, దితిరపి
అతివేలమన్యుః-పుత్రవినాశనాత్సముత్పన్నోత్కటకోపా, అత ఏవ శ
తం మన్యవః క్రతవో యస్య స శతమన్యుః తం శాస్తి శిక్షతీతి శతమన్యు
శాసనమింద్రహన్తారమిత్యర్థః + కర్తరి ల్యుట్ ॥ ని ॥ మన్యుః క్రో
ధే క్రతౌ దైన్య ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః ॥ కమప్యనిర్వాచ్యబలం పుత్రం
లబ్ధుకామా-ప్రాప్తుకామా సతీ + తుం కామమనసోరపీతి తుమునో మకా
రలోపః ॥ పత్యుర్భర్తుః + పతిస్సమాస ఏవేతి ఘిసంజ్ఞాఽభావః ॥ మారీ
చస్య-మరీచిబ్రహ్మపుత్రస్య కశ్యపస్య, వచనాదాజ్ఞావచనాత్కుశప్ల
వే విశాలాయాః పూర్వస్థానే తపోవనే ॥ సుచిరం-బహుకాలం, తప
శ్చచార-వ్రతనియమోపవాసాదిరూపకర్మాచరణతత్పరా బభూవేత్యర్థః ॥
౧౫ ॥ — అ ॥ తదను ఇంద్రోపి తత్ప్రతిక్రియాం చకారేత్యాహ ॥
తాం కైతవేనేతి ॥ శతధారపాణిర్వజ్రహస్తః, ఏతచ్చ విశేషణం భావి
కార్యోపయోగార్థమిత్యవగంతవ్యమ్ ॥ శతధారపాణిరింద్రః, కై
తవేన సతిరంధ్రో గర్భం నిర్భేత్స్యామీతి కపటేన తాం దితిం శుశ్రూ

ర్వర్ణ్యావగాహితతదీయజఠరః సప్తధా గర్భం నిర్భిద్య నిర్జగామ॥
దితిరపివిదితతనయవృత్తాంతా తాన్యపిసప్తఖండాన్యాఖండలేనసప్తమ

పక్ష్మాణస్తత్రతాలోచితైరుపచారైస్సేవమానస్సన్ పాదయోః-పాద
స్థానే, కలితో-నిక్షిప్తః, కచకలాపః-కేశసమూహో యయాతాం ॥ ని॥
కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరేపి చ సంహతావిత్యమరః ॥ తథైవాప
న్ననిద్రాం-ప్రాప్తస్వాపాం, కచాన్నివసిత్య శయ్యాయాం నిద్రాణామి
త్యర్థః ॥ ఏతచ్ఛాస్త్రనిషిద్ధమితి భావః ॥ అతఏవ తామపవిత్రాం-అ
శుచిరితి నిర్వర్ణ్య, అవలోక్య ॥ ని ॥ నిర్వర్ణనంతునిధ్యానందర్శనా
లోకనేక్షణమిత్యమరః॥ఆలోచ్యేతియావత్ ॥అవగాహితతదీయజఠరః-
ప్రవిష్టదితిజఠరకుహరస్సన్, గర్భం-పిండం, సప్తధా-సప్తభిః ప్రకారైః
+సంఖ్యాయావిధార్థేధా।విధాప్రకారః॥నిర్భిద్య-విదార్య, నిర్జగామ-ని
ర్గతః, జఠరాదితి శేషః॥అపవిత్రేత్యత్రఅపవిత్రామితిద్వితీయాన్తే ప్రయో
క్తవ్యేపి + నిపాతేనేతిశబ్దేన కర్మణోభిహితత్వాన్నద్వితీయా కింతు
ప్రాతిపదికార్థమాత్రే ప్రథమేత్యుక్తం ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం॥
౧౨-౨ ॥—దితిరపీతి ॥ ఇంద్రనిర్గమనానంతర్యార్థకోయమపిశబ్దః
విదితో విజ్ఞాతస్తనయస్య గర్భస్థస్యవృత్తాంతోవిచ్ఛేదనరూపవార్తా
యయాసా తథోక్తాసతీ తాని సప్తసప్తసంఖ్యాకాన్యపి ఖండాని గ
ర్భశకలాని ॥ ఆఖండలేనేంద్రేణ, సప్తమరుతః-వాతాభిమానినీదేవ
తాః, ఆవహాదీనాం సప్తానాం మరుతాం స్థానపాలానిత్యర్థః ॥ కార
యిత్వా తృతీయం విష్టపం స్వర్గం ప్రవిష్టా ఆవహాదీనాంనామాని *
ఆవహఃప్రవహశ్చైవ సంవహశ్చోద్వహస్తథా । వివహాఖ్యః పరివ
హఃపరావహఇతిక్రమాత్ ॥ సప్తైతేమారుతస్కంధా మహర్షిభిరు
దాహృతాః । ఆవహోవర్తయేద్వాయుః మేఘాలావృష్టివిద్యుతః॥
వర్తయేత్ప్రవహశ్చాపి తథామార్తండమండలం । సంవహో మారుత
స్కంధస్తథాశీతాంశుమండలమ్ ॥ వర్తయేదుద్వహశ్చాపి తథానక్షత్ర

రితః కారయిత్వా త్రివిష్టపం ప్రవిష్టా ॥ ౧౪౩ ॥ తతః ॥వ॥ అలంబు సాయామిక్ష్వాకోర్జాతః కశ్చిన్మహీపతిః । విశాలేతిస్వనామ్నాత్రవి శాలాం విదధేపురీమ్ ॥ ౧౪౪ ॥ ౫ ॥ తదను తద్వాస్తవ్యేన సుమతినా మ్నా నృపతినా కృతాతిథ్యస్సరాజపుత్రాభ్యాం భగవాన్విశ్వామిత్రస్తత్రని శీథినీంనీత్వామిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితః ప్రతపసాముత్తమస్య గౌతమస్యా

మండలమ్ । పంచమోవివహాఖ్యస్తు తత్రైవగ్రహమండలమ్ ॥ సప్తర్షిచ క్రంస్వర్గంగాంషష్ఠఃపరివహస్తథా । పరావహస్తథావాయుర్వ్యతత్ర యొద్ధ్రువమండలమితి ॥౧౪౩॥ —అ॥అస్తు తర్హి తథా తతఃకిమిత్యాకాం క్షాయాం ప్రశ్నస్యోత్తరమాహ॥తతఇతి॥తతః దితేఃస్వర్గప్రవేశానం తరం ॥ అలంబుసాయామితి ॥ ఇక్ష్వాకోః యుష్మద్వంశకూటస్థాద్రా జ్ఞః అలంబుసాయాం-అలంబుసాఖ్యాయాం, నిజభార్యాయాం జాతః- ఉత్పన్నః, కశ్చిన్మహీపతిః విశాలోనామరాజా అత్రకుశప్లవే స్వస్య యన్నామ విశాలఇత్యభిధానం తేనైవ అంకితామితి శేషః॥ అతఏవవి శాలేతి నామ్నా ప్రసిద్ధాం విశాలాం-విస్తృతాంపురీం,విదధే-నిర్మమే + వేశ్మాలచ్ఛంకటచావితిశాలచ్ఛబ్దయోః ॥ విశాలనిర్మితత్వమేవ వి శాలాపదప్రవృత్తినిమిత్తమిథతిభావః ॥ ౧౪౪ ॥ — తదన్వితి ॥ తదను విశాలానగరీవృత్తాంతకథనానంతరం, భగవాన్షాడ్గుణ్యోపేతోవిశ్వామిత్రః త స్యాం విశాలాయాం వసతీతితద్వాస్తవ్యః తత్రవసన్ + వసేస్తవ్య త్కర్తరిణిచ్చేతికర్తరితవ్యప్రత్యయోవృద్ధిశ్చ ॥ తేన సుమతిరితి నామ యస్యతేన సుమతినామ్నా నృపతినా రాజ్ఞా కృతాతిథ్యః విహితాతి థిసత్కారః, రాజపుత్రాభ్యాం-రామలక్ష్మణాభ్యాం, సహసరాజపు త్రస్సన్ తత్రవిశాలాయాం నిశీథినీం-రాత్రిం, ॥ ని ॥ నిశానిశీథినీరా త్రిరిత్యమరః ॥ నీత్వా-గమయిత్వా, మిథిలాం-విదేహనగరీంప్రతిప్ర స్థితస్సన్ ప్రతపసాముత్తమస్య మహాతపస్విప్రవరస్య,గౌతమస్యము నేరాశ్రమం-తపోవనం, ప్రదర్శ్య తస్య గౌతమస్య దారాః భా

శ్రమం ప్రదర్శ్య తద్దారానుషక్తాం కథామిత్థమకథయత్ ॥ ౧౪౫ ॥
ప ॥ అత్రాగమద్గౌతమధర్మదారానానార్యజుష్టేనపథా మహేంద్రః ।
సచక్రుధా నిర్వృషణం వృషాణం భార్యామదృశ్యాంచ మునిశ్చకార ॥
వనమేతద్గతే రామే శాపాన్ముక్తా భవిష్యసి । ఇత్యుక్త్వా గౌతమః పత్నీం
హిమాద్రింతపసే యయౌ ॥ ౧౪౭ ॥ ఇత్థంవిదితవృత్తాంతే దేవతానాం

ర్యా అహల్యా తస్యామనుషక్తాం-తదనుబద్ధాం, కథాముపాఖ్యాన
మిత్థమనేనప్రకారేణాకథయత్-కథయామాస ॥ ౧౪౫ ॥ — అ ॥ త
దేవ వివృణోతి ॥ అత్రేతి ॥ అత్రాశ్రమే మహేంద్రః అనార్యజు
ష్టేన-అసాధుజనాచరితేన, పథాకితవమార్గేణేత్యర్థః ॥ గౌతమస్య
ధర్మస్య దారాన్-ధర్మసాధికాంపత్నీమహల్యాం ప్రకృతివికృతిత్వాభా
వేన తాదర్థ్యచతుర్థీసమాసాప్రాప్త్యా షష్ఠీసమాసః ॥ ని ॥ దారాఃపుంసిచ
భూమ్న్యేవేత్యభిధానాత్పుంబహుత్వం ॥ అగమత్-గ్రామ్యధర్మేణసం
గతవాన్ + గమేర్లుఙి పుషాదిత్వాచ్చ్లేరఙాదేశః ॥ సమునిర్గౌతమ
శ్చ క్రుధా-అహల్యాజారత్వజనితక్రోధేన, వృషాణం-మహేంద్రం,
ని ॥ వాసవో వృత్రహా వృషేత్యమరః ॥ నిర్వృషణం-విగతాండకోశం,
ని ॥ ముష్కోండకోశో వృషణ ఇత్యమరః ॥ తథా భార్యామహల్యాం
చ అదృశ్యాం పూర్వరూపపరిత్యాగేన పాషాణభావమాపన్నామిత్య
ర్థః ॥ చకార-తథాశశాప ॥ ఉపజాతివృత్తమ్ ॥ ౧౪౬ ॥ — అ ॥ శా
పాంతంకథయతి ॥ వనమితి ॥ రామే-శ్రీరామచంద్రే, ఏతద్వనమే
తదరణ్యంగతే ప్రాప్తేసతి, శాపాత్పాషాణభావనిర్బంధరూపాత్ ము
క్తా భవిష్యసి । శ్రీరామచంద్రపదారవిందరజఃకణస్పర్శాదేవ మ
చ్ఛాపపరిప్రాప్తాం పాషాణభావావస్థాం విహాయ నిజశరీరం ప్రా
ప్స్యసీత్యర్థః ॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ గౌతమః పత్నీమహల్యాం ప్ర
త్యుక్త్వా తపసే-తపశ్చర్యార్థం, హిమాద్రిం యయౌ-ప్రాప ॥ ౧౪౭
ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, దేవతానాంగణే-అగ్న్యాదిదేవసం
ఘే, విదితవృత్తాంతే-గౌతమశాపాదింద్రో నిర్వృషణోఽభూదితి విజ్ఞా

గణాతదా । పితౄణాం ప్రాభవాల్లేభే మేషస్యవృషణాన్వృషా ॥౧౪౯
తదేనామేనసాముక్తాం ప్రతిగృహ్ణాతు గౌతమః । ఇతితస్యాశ్రమం భే
జే సాకంరామేణకౌశికః ॥ ౧౫౦ ॥ దుఃఖసుఖేచరజఏవబభూవహే
తుస్తాదృగ్విధేమహతిగౌతమధర్మపత్న్యాః । యస్మాద్గుణేనరజసా వికృ

తవృత్తాంతేనసతి, తదా-తస్మింత్సమయే, వృషా-ఇంద్రః, పితౄణాం-పి
తృదేవతానాం, ప్రాభవాన్మాహాత్మ్యాత్, మేషస్య హవిష్ట్వేనకల్పి
తస్య ఏడకాఖ్యపశువిశేషస్య, వృషణం లేభే-ప్రాప, మేషవృషణంఛి
త్వా ఏతద్వృషణస్థానే యోజయామాసురిత్యర్థః ॥ అతఏవ మేష
వృషణఇంద్రఇతి లోకవేదయోః ప్రసిద్ధిః ॥ ని ॥ మేఢ్రోరభ్రో
ర్ణాయుమేషవృష్ణయఏడక ఇత్యమరః ॥ ౧౪౯ ॥ — తదితి ॥ త
త్తస్మాత్కారణాద్గౌతమః ఏనసః-మహేంద్రసంభోగజనితపాపాత్,
ముక్తాం-యుష్మత్పాదరజోమహిమ్నేతి శేషః ॥ ఏనామహల్యాం ప్రతి
గృహ్ణాతు-పునఃస్వీకరోతు ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ ఇతినైవగమ్యమానార్థ
త్వాదప్రయోగః ॥ ప్రయోగేవా పౌనరుక్త్యమిత్యాలంకారికాః ॥
కౌశికో విశ్వామిత్రః రామేణసాకం తస్య గౌతమస్యాశ్రమం భేజే-
ప్రాప ॥ ౧౫౦ ॥ —దుఃఖఇతి ॥ తాదృగ్విధే-తాదృశప్రకారే, అ
నిర్వాచ్యఇత్యర్థః ॥ మహత్యనల్పేచ గౌతమధర్మపత్న్యాః-అహ
ల్యాయాః, దుఃఖే-పాషాణావస్థాజనితక్లేశే, సుఖే-పూర్వరూపప్రా
ప్తిజనితానందేచవిషయే, రజఏవ రజోగుణో రేణుశ్చ ॥ ఏవకారోవధా
రణార్థకః ॥ హేతుః కారణంబభూవ ॥ కుతఃయస్మాత్కారణాత్సాగౌ
తమధర్మపత్నీ గుణేన-గుణరూపేణ రజసా-రజోగుణేనేత్యర్థః । వి
కృతింగతా-పాషాణావస్థావికారం ప్రాప్తా, తథా రామస్య శ్రీ
రామచంద్రస్య పాదరజసా-చరణరేణునా, ప్రకృతిం-పూర్వరూపం
ప్రపేదే శ్రీరామచంద్రచరణారవిందరజస్సంపర్కాత్ పాషాణ
త్వం విహాయ నిజాకృతిం ప్రాపేత్యర్థః ॥ ని ॥ అథోరజోగుణా...

తింగతా సా రామస్య పాదరజసా ప్రకృతిం ప్రపేదే ॥ ౧౪౦ ॥ ౪ ॥ తస్మిన్నహల్యయా గౌతమేనచ కృతమాతిథ్యం విశ్వామిత్రస్సరాజపుత్రః ప్రతిగృహ్య మిథిలోపకంఠభువి జనకయజనభవనమభజత ॥౧౪౧॥ తదను జనకేన విధివదభ్యర్చితే తస్మిన్నమితకులపురోధాశ్శతానందోర

ణావార్తవేచేతి నానార్థరత్నమాలా ॥ రజఇతి కేవలప్రకృతగోచరః శ్లేషాలంకారః ॥ యద్యపి పూర్వమదృశ్యాం చకారేత్యుక్తం ॥ న తు పాషాణావస్థాం॥తథాపి వికృతింగతా ప్రకృతిం ప్రపేదె ఇత్యనేన పద్మపురాణోక్తపాషాణావస్థాసూచ్యతె ॥ తథాచపాద్మే * సాతత స్తస్యరామస్య పాదస్పర్శాన్మహాత్మనః । అభూత్సురూపావనితా శాపాక్రాంతా మహాశిలేతి * గుహేనాప్యుక్తమ్ * క్షాళయామితవపాద పంకజే నాథదారుదృషదోఃకిమంతరమ్ । మానుషీకరణచూర్ణమస్తి తెపాదయోరితికథా ప్రథీయసీతి * మహానాటకెప్యుక్తమ్ * శిలాకం పంథత్తె శివశివవియజ్జేట కఠినతామహోనారీచ్ఛాయామయతివనితా రూపమయతె । పదత్యేవంరామేవికసితముఖీవలటాలమురఃస్థలేధృత్వా బద్ధ్వాకచభరముదస్థాదృషివధూః ॥ * అన్యత్రగౌతమేనచ * పదకమలరజోభిర్ముక్తపాషాణదేహామలభత యదహల్యాం గౌతమోధర్మపత్నీమ్ । త్వయిచరతివిశీర్ణగ్రావవింధ్యాద్రిపాదె కతికతిభవితారస్తాపసాదారవంతఇతి ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౪౦ ॥ —తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్నాశ్రమె విశ్వామిత్రః అహల్యయా గౌతమేనచ కృతమాతిథ్యం విహితమతిథిసత్కారం, స రాజపుత్రశ్శ్రీరామలక్ష్మణసహితస్సన్ ప్రతిగృహ్య-స్వీకృత్య, మిథిలోపకంఠభువి విదేహనగరాంతికప్రదేశే, జనకస్య యజనభవనం-యజ్ఞశాలామభజత-ప్రావిశత్ ॥ ౧ ॥ విదేహో మిథిలాపురీ। ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రాఅప్యభితోవ్యయమితిచామరః ॥ ౧౪౧ ॥ తదన్వితి ॥ తదను యజ్ఞశాలాప్రవెశానంతరం, తస్మిన్-విశ్వామిత్రె,జనకేన రాజ్ఞా విధివత్ విధ్యర్హంయథాశాస్త్రమి

ఘునందనమేవమభాషత ॥ ౧౫-౨ ॥ ప ॥ తిష్ఠన్ క్షాత్త్ర్యే వృత్తౌ ము
నిరగమదసావాశ్రమం బ్రహ్మసూనోరాతిథ్యం తత్ర లబ్ధ్వా నిరవధి సురభేః
ప్రాభవాదిత్యవేత్య । సా తేన ప్రార్థితాభూత్తదను మునివరేణాభ్యుపే
తే చ కర్షన్ క్రోశంతీం తాం తయైవ ప్రచురబలసృజా కాందిశీకో బభూవ ॥

త్యర్థః + తదర్హమితి పతిప్రత్యయః ॥ అభ్యర్చితే-పూజితే సతి, నిమిర్నామ రాజా విదేహానాం కూటస్థః. తత్కులపురోధాః-తద్వంశపారంపర్యాగతపురోహితః॥ పురః పురస్తాదేవ రాజ్ఞో హితం ధత్తే పురోధా ఇతి విగ్రహః ॥ని॥ పురోధాస్తు పురోహిత ఇత్యమరః ॥ శతానందో-గౌతమపుత్రః, మునిః రఘునందనం-శ్రీరామం, ప్రత్యేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాభాషత-అవోచత్, విశ్వామిత్రమాహాత్మ్యం వక్తుముపచక్రమ ఇత్యర్థః ॥ ౧౫-౨ ॥—అ॥ తదేవ వివృణోతి ॥ తిష్ఠన్నితి ॥ అసావయమితి హస్తనిర్దేశః ॥ మునిర్మననశీలో విశ్వామిత్రః, క్షాత్త్ర్యే వృత్తౌ-క్షత్రవర్ణయోగ్యవ్యాపారే, క్షాత్త్ర్యాదితి పాఠే క్షత్రధర్మయోగ్యవ్యాపారే తిష్ఠన్, వర్తమానస్సన్ పురేతి శేషః బ్రహ్మసూనోర్వసిష్ఠస్య, ఆశ్రమం-తపోవనమగమత్-ప్రాప, ఆఖేటకయాత్రాయామితి శేషః ॥ అథ తత్ర ఆశ్రమే నిరవధినిర్మర్యాదం షడ్రసోపేతచతుర్విధమృష్టాన్నపానాదిసమృద్ధతయా నిర్వక్తుమశక్యమిత్యర్థః ॥ ఆతిథ్యమతిథిసత్కారం,+అతిథయే ఇదమితి తాదర్థ్యే-అతిథేర్ఞ్య ఇతి ఞ్య ప్రత్యయః ॥ లబ్ధ్వా - ప్రాప్య, వసిష్ఠకృతమితి శేషః తతస్సురభేః-కామధేనోః ॥ ని ॥ సురభిర్గవి చ స్త్రియామిత్యమరః ॥ ప్రాభవాత్సామర్థ్యాదిత్యేవమవేత్య-జ్ఞాత్వా, సా సురభిస్తేన విశ్వామిత్రేణ, ప్రార్థితా-మహ్యమియం దీయతామితి వసిష్ఠముద్దిశ్య యాచితాభూత్ ॥ తదను యాచ్ఞానంతరం మునివరే-మునిశ్రేష్ఠే, వసిష్ఠే, నాభ్యుపేతే ధేనుం దాతుమనంగీకృతవతి సతీత్యర్థః ॥ నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః ॥ క్రోశంతీమార్తస్వరం కు

౫ ॥ బహుశస్తద్బలచకితస్య తపోబలాధిగతవివిధాయుధనిగమస్య భూయోఽపి సురభినిమిత్తం సమారబ్ధసమరస్యాస్య దివ్యాస్త్రపరంపరాం

ర్వతీం, తాం ధేనుం చకర్ష-బలాత్కారేణనీతవాన్, తతః ప్రచురబలజుషా-అత్యంతబలిష్ఠయా ప్రచురబలస్పృజేతి పాఠే ప్రకృష్టబలశకయవనాద్యుత్పాదికయేత్యర్థః। తయాధేన్వైవ కాందిశీకో-భయద్రుతో బభూవ ॥ మహాబలసంపన్నకామధేనువిదళితచతురంగబలస్సన్ పలాయితోఽభూదిత్యర్థః ॥ ని ॥ కాందిశీకోభయద్రుతఇత్యమరః ॥ తయైవేత్యత్ర ఏవకారోఽవసిష్ఠవ్యవచ్ఛేదార్థకః ॥ రాజా తపోబలేన నవధ్యఇతి తేనాఽపేక్షితత్వాదితిభావః॥తదుక్తం శ్రీరామాయణేకిష్కింధాకాండే ॥ దుర్లభస్యచధర్మస్య జీవితస్యశుభస్యచ । రాజానోవాపరశ్రేష్ఠప్రదాతారోనసంశయః ॥ తాన్నహింస్యాన్నచాక్రోశేన్నాక్షిపేన్నాప్రియంవదేత్ । దేవామానుషరూపేణ చరంత్యేతేమహీతలఇతి ॥ ॥ స్రగ్ధరావృత్తమ్ ॥ తదుక్తంకేదారేణ ॥ మ్రభ్నైర్యానాం త్రయేణత్రిమునియతియుతాస్రగ్ధరాకీర్తితేయమితి ॥ ౧౪౩ ॥—

అ ॥ ఏవంభూతోఽపి పునర్యుద్ధార్థమేవ ప్రవృత్తఇత్యాహ ॥ బహుశఇతి ॥ బహుశః-బహువారం, + బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యామితి శస్ప్రత్యయః ॥ తస్యాః కామధేనోర్బలాత్ శక్తేశ్చకితస్య భయసంభ్రాంతస్య ॥ని॥ చకితోభయసంభ్రాంతఇత్యభిధానాత్ ॥ తపోబలేన అధిగతాః ప్రాప్తా వివిధా బహుప్రకారాశ్చ ఆయుధనిగమా ధనుర్వేదాద్యస్త్రవిద్యా యేనతస్య అతఏవ సురభినిమిత్తం-కామధేనుప్రాప్త్యర్థం, +తాదర్థ్యేచతుర్థీస్థానే నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమితి ప్రథమా ॥ భూయః-పునరపి, సమారబ్ధసమరస్య-ఉపక్రాంతయుద్ధస్య, అస్య విశ్వామిత్రస్యదివ్యాస్త్రపరంపరామమానుషాస్త్రశ్రేణిం, బ్రహ్మదండేన-బ్రహ్మతేజోమయేన దండేన, నిరుంధన్-నివారయన్, మోఘీకుర్వన్నిత్యర్థః ॥

బ్రహ్మదండేన నిరుంధన్నరుంధతీజానిరవతస్థే ॥ ౧౫౪ ॥ తతోఽయం జాతవ్యళీకః క్షాత్రాత్తేజసః పరం బ్రాహ్మమేవమహో మహీయఇతి నిశ్చిత్య తత్సిద్ధయే దక్షిణస్యాందిశి తీవ్రతరంతపశ్చచార ॥ ౧౫౫ ॥ అథ సావిత్రః క్షత్రియస్త్రిశంకుస్సశరీరః స్వర్గసిద్ధిమభ్యర్థయమానో వసిష్ఠేన ప్రత్యాఖ్యాతస్తస్య పుత్రైర్మహోదయాదిభిర్నిర్బంధ

అరుంధత్యేవ జాయాయస్య అరుంధతీజానిర్వసిష్ఠః + జాయాయానిఙితి నిఙాదేశః ॥ అవతస్థే-ఔన్ముఖ్యేనస్థితవాన్, + సమవప్రవిభ్యస్థ ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ ౧౫౪ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, అయంవిశ్వామిత్రః జాతవ్యళీకః-క్షత్రియబలె సముత్పన్నాప్రీతిస్సన్, ని ॥ అళీకం త్వప్రియేనృత ఇత్యమరః ॥ అథవా ఉత్పన్నదుఃఖః ॥ ని ॥ వ్యళీకమనృతెదుఃఖ ఇతి వైజయంతీ ॥ అతఏవ క్షాత్రాత్-క్షత్రసంబంధినః తెజసఃబలాత్ ॥ ని ॥ తెజఃప్రభావెదీప్తౌచబల ఇత్యమరః ॥ పరమత్యంతం బ్రాహ్మం-బ్రహ్మసంబంధ్యేవ మహస్తేజో, మహీయో-మహత్తరం ప్రశస్తమితియావత్ । ఇతి నిశ్చిత్య-నిర్ధార్య * తథాచ (శ్రీ) రామాయణె * ధిగ్బలంక్షత్రియబలం బ్రహ్మతెజోబలంబలమ్ । ఏకెన బ్రహ్మదండేన సర్వాస్త్రాణిహతానిమే ఇతి ॥ తత్సిద్ధయె బ్రహ్మతెజః ప్రాప్త్యర్థం దక్షిణస్యాందిశి తీవ్రతరమత్యుగ్రం తపశ్చచార ఘోరతరతపోనిష్ఠోఽభూదిత్యర్థః ॥ ౧౫౫ ॥ —అథేతి ॥ అథానంతరం, సావిత్రః-సవితృవంశోద్భవః, క్షత్రియః-క్షత్రకులప్రసూతః + క్షత్రాద్ఘ ఇతిఘప్రత్యయః ॥ విశేషణద్వయేనాపిగృహీతా పరిత్యాగిత్వంసూచ్యతె ॥ త్రిశంకూరాజా సశరీరః-శరీరసహితస్సన్నెవ, స్వర్గసిద్ధిం-స్వలోకప్రాప్తిం, అభ్యర్థయమానః సశరీరఏవాహం స్వర్గం యాస్యామీతి యాచమానస్సన్నిత్యర్థః ॥ వసిష్ఠేనగురుణా ప్రత్యాఖ్యాతః సశరీరస్వర్గగమనమశక్యమితినిరాకృతః ॥ తథానిర్బంధకుపితైః ॥యుష్మాభిరపివా గురుపుత్రైరహం సశరీరఏవ స్వర్గం ప్రాపణీయ ఇతి ప్ర

కుపితైర్దత్తచండాలభావస్తమేనం శరణమభజత ॥ ౧౪౬ ॥ అసా
వపి తన్మనోరథపరిపూర్తయే క్రతుమేకం ప్రాక్రమత ॥ ౧౪౭ ॥
తత్ర సమాగతేషు బ్రాహ్మణేషు జుగుప్సయా త్రిశంకోరనాగతాన్వసి
ష్ఠపుత్రానయంశాపేన శ్వభక్షకానకరోత్ ॥ ౧౪౮ ॥ తతఃక్రతుభు
జాం వర్గేపి స్వర్గాదనవతీర్ణే ॥ ౧౪౯ ॥ ప ॥ అయంమహాత్మా

వఃపునర్యాచ్ఞానిర్బంధజనితోపద్రవసంజాతకోపైః మహోదయఏవఆది
ర్యేషాం తైస్తస్యవసిష్ఠస్య పుత్రైః దత్తః చండాలభావో యస్యసత
థోక్తః చండాలోభవేతిశప్తస్సన్నిత్యర్థః ॥ తమేనం విశ్వామిత్రం
తపస్యంతం శరణమభజత తత్ప్రతిపక్షతయా అయం మాం స్వర్గం
ప్రాపయిష్యతీతి శరణాగతోభూదిత్యర్థః ॥ ౧౪౬ ॥ —అ ॥ త
తఃకిమతఆహ ॥అసావితి॥ అసౌ విశ్వామిత్రోపి తస్య త్రిశంకోర్మనో
రథపరిపూర్తయే-సశరీరస్వర్గప్రాప్తిరూపమనోరథం పరిపూరయితుమి
త్యర్థః ॥ ఏకంక్రతుం ప్రాక్రమత-కంచిద్యాగం ప్రారబ్ధవానిత్యర్థః॥
౧౪౭ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర త్రిశంకోస్సంబంధిని తస్మిన్క్రతౌ, బ్రా
హ్మణేషు-బ్రహ్మర్షిషు, సమాగతేషు విశ్వామిత్రభయాదుపాగతేషు
సత్సు, త్రిశంకోర్నృపాత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినాపంచమీ ॥
జుగుప్సయా శాఖాంతరంప్రవిష్టః, జాతిభ్రష్టోస్తత్పరిపంథినం శరణం
గతశ్చండాలోయం యజమానః, క్షత్రియశ్చ యాజకస్తస్మాత్తత్ర గ
మనమనుచితమిత్యుత్పన్నమనస్సంకోచేనేతి భావః ॥ అనాగతాన్సం
ప్రాప్తాన్, వసిష్ఠస్య పుత్రాన్ అయం విశ్వామిత్రః శాపేన శ్వ
భక్షకానకరోత్ యతోస్మదుపక్రాంతయాగం ప్రతిష్ఠిష్యన్ యానసమా
గతాస్తఇమే వసిష్ఠస్యపుత్రాఃఅతః శ్వమాంసభక్షకాభవంత్వితి శశాపే
త్యర్థః ॥ ౧౪౮ ॥ —తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, క్రతుంభుంజత ఇ
తి క్రతుభుజః తేషామింద్రాదిదేవానాం, వర్గే-సంఘేపి, స్వర్గాద
నవతీర్ణే జుగుప్సయైవ అనవతరతిసతిహవిర్భాగాన్ గృహీతుమితి శే
షః ॥ ౧౪౯ ॥ —అయమితి ॥ మహాత్మా-మహానుభావోయం విశ్వా

తపసాం ప్రభావాదారోపయామాస దివం త్రిశంకుమ్ । నీలాంబరం నిహ్నుతరాజవేషం వర్షానిశీథాదవిశేషవేషమ్ ॥ ౧౬౦ ॥ అపాతయత్స్వర్గముపాశ్రయంతం సంజాతమన్యుశ్శతమన్యురేనమ్ । తతోఽవలమ్బ్యాస్యనియోగశంకుం లేభేత్రిశంకుర్గగనే ప్రతిష్ఠామ్ ॥ ౧౬౧ ॥

మిత్రః, తపసాం ప్రభావాత్తపస్సామర్థ్యాత్, త్రిశంకుం దివం-స్వర్గం, ఆరోపయామాస-ఆరోపితవాన్, + రుహేర్ణ్యన్తాల్లిట్ ॥ రుహః పోఽన్యతరస్యామితి పకారః ॥ గతిబుద్ధీత్యాదినాఽణికర్తుః కర్మత్వం ॥ కీదృశం త్రిశంకుం నీలమంబరం వాసో వ్యోమ చ యస్య తం ఏకత్ర చండాలాకృతిధారిత్వాదన్యత్ర మేఘావరణజనితాంధకారావృతత్వాచ్చేతి భావః ॥ ని ॥ అంబరం వాససి వ్యోమ్నీతి విశ్వః ॥ తథా నిహ్నుతః-ఆచ్ఛాదితః, రాజవేషో నృపనైపథ్యం, చంద్రప్రకాశశ్చ యస్మిన్ తం ॥ ని ॥ రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోరితి విశ్వః ॥ అతఏవ వర్షానిశీథాత్-ప్రావృట్కాలార్ధరాత్రాదవిశేషో విశేషరహితో వేషో యస్య తం అర్ధరాత్రతుల్యాకారమిత్యర్థః ॥ ని ॥ స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా ఇతి ॥ అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వావితి చామరః ॥ శ్లేషాలంకారః ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తం ॥ ౧౬౦ ॥ —అపాతయదితి ॥ తతస్తదనంతరం శతం మన్యవః క్రతవో యస్య శతమన్యురింద్రః ॥ సంజాతమన్యుః చండాలం కిమితి స్వర్గమారోపితవానితి సముత్పన్నక్రోధస్సన్ ॥ ని ॥ మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః ॥ స్వర్గముపాశ్రయంతం-ప్రవిశంతమేనం త్రిశంకుమపాతయత్-పాతయామాస, తతోఽనంతరం త్రిశంకుః పతమాన ఇతి శేషః ॥ అస్య మహాత్మనో విశ్వామిత్రస్య, నియోగశంకుం త్వమత్రైవ తిష్ఠేత్యాజ్ఞారూపాలంబనయష్టివిశేషం అవలంబ్యావష్టభ్య, గగనే ప్రతిష్ఠాం స్థితిం, లేభే-ప్రాప, ఏతన్నియోగావలంబేన అంతరిక్షే స్థితో

క॥ తతో గీర్వాణగణప్రార్థనయా పరిత్యక్తభువనాంతరనిర్మాణకర్మాణం తత్ర తపఃప్రత్యూహాః ప్రత్యుద్భూతా ఇతి పశ్చిమాయాం దిశి పుష్కరే పుష్కలం తపశ్చరంతమముమంబరీషయజ్ఞపశునాశప్రాయశ్చిత్తార్థం బహ్వీభిర్గోభిః క్రీత్వా నరపశుతాం నీయమానస్తావదృచీకస్య మధ్యమపుత్రశ్శునశ్శేఫశ్శరణమయాచత ౧౮౨

ర్థాదిత్యర్థః ॥ మహాత్మానః కింవా కర్తుం న శక్నువంతీతి భావః॥ ఉపజాతివృత్తమ్ ॥ ౧౮౧ ॥ — తత ఇతి ॥ తతః-త్రిశంకోర్గగనప్రతిష్ఠాపనానంతరం, గీర్వాణగణప్రార్థనయా పురందరాదిబృందారకబృందయాచ్ఞయా, పరిత్యక్తం-విసృష్టం, భువనాంతరనిర్మాణకర్మ-స్వర్గాంతరరచనైవ కర్మ యేన తథా తత్ర దక్షిణస్యాం దిశి తపః ప్రత్యూహాస్తపోవిఘ్నాః ॥ ని ॥ విఘ్నోంతరాయః ప్రత్యూహ ఇత్యమరః ॥ ప్రత్యుద్భూతస్సంజాత ఇతి పశ్చిమాయాం దిశి, పుష్కరే-తీర్థవిశేషే, పుష్కలం-సమగ్రం, తపశ్చరంతమముం విశ్వామిత్రం అంబరీషస్య మహారాజస్య యజ్ఞపశునాశనిమిత్తే ప్రాయశ్చిత్తార్థం-ప్రాయశ్చిత్తం నామ ప్రారబ్ధకర్మలోపజనితదురితనిరాకరణార్థం, అవశ్యకర్తవ్యకర్మవిశేషః ॥ తదర్థం బహ్వీభిరనేకాభిశ్శతసంఖ్యాకాభిరిత్యర్థః + వోతో గుణవచనాదితి ఙీష్ ॥ గోభిర్మూల్యభూతాభిః, క్రీత్వా-క్రయద్రవ్యదానేన స్వీకృత్య, నరపశుతాం నీయమానః తత్ప్రాయశ్చిత్తస్య నరపశునిర్వర్త్యత్వేన విధిబోధితత్వాదితి భావః॥ తావత్తదానీం ఋచీకస్య ఋచీకనామ్నః కస్యచిద్దరిద్రబ్రాహ్మణస్య, శునశ్శేఫః-శునశ్శేఫనామా శున ఇవ శేఫో యస్యేతి విగ్రహః + శేపపుచ్ఛలాంగూలేషు శున ఇత్యలుక్ మధ్యమపుత్రః శునఃపుచ్ఛః శునోలాంగూలః ఇత్యాద్యవ్యతృతీయపుత్రాపేక్షయా మధ్యమోయం పుత్రః మధ్యే భవో మధ్యమః + మధ్యాన్మ ఇతి మప్రత్యయః ॥ * పితా జ్యేష్ఠమవిక్రేయం మాతా చాహ కనీయసమ్। విక్రీతం మధ్యమం మన్యే రాజపుత్ర నయస్వ మామితి శ్రీరామాయణే తన్నై

అయంభగవాన్నిజతనయవినిమయేనరక్షితుమేనమున్ముఖః పరాఙ్ముఖేభ్య
స్తేభ్యోహవిష్యందాదిభ్యశ్శాపేనవసిష్ఠతనయదశాం దత్వాగాథాద్వ
యప్రీతాభ్యామింద్రోపేంద్రాభ్యామంబరీషం శునశ్శేఫంచ పరిప్రా

ప్తక్రత్వాత్ ॥ శరణమయాచత ఆపన్నోహం మత్ప్రాణసంరక్షణంకుర్వితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః ॥ నను ఋచీకోయం బ్రాహ్మణః తత్కథం స్వదగ్ధోదరపూరణాయ పశ్వర్థం స్వపుత్రదానరూపంపాపంకృతవాన్, కించ ఆత్మా వై పుత్రనామాసీతిశ్రుతేః ॥ పుత్రస్యాత్మరూపత్వాత్ ఆత్మహంతృత్వదోషప్రసంగాచ్చేతి చేత్ ॥ సత్యం బుభుక్షితస్యాస్య తాదృగ్వివేకశూన్యత్వాత్, తదుక్తమ్ * త్యజేత్క్షుధార్తా మహిళాపి పుత్రం భుఙ్క్తే క్షుధార్తా భుజగీస్వమండమ్ । బుభుక్షితః కిం న కరోతి పాపం క్షీణా నరాః క్లిష్టగుణా భవంతి ॥ అన్యచ్చ * అస్యదగ్ధోదరస్యార్థే కిం న కుర్వంత్యసాంప్రతమితి ॥ అతస్తథాకృతవానిత్యలమతిప్రసంగేన ॥ ౧౬ ॥ —అ ॥ తతఃకింకృతవాన్మునిరిత్యత ఆహ ॥ అయమితి ॥ అయమితి పురోవర్తినో నిర్దేశః ॥ భగవానుత్పత్తించ వినాశంచేత్యుక్తలక్షణః విశ్వామిత్రః ॥ నిజతనయవినిమయేన-స్వపుత్రప్రత్యర్పణేన, ఏనం శునశ్శేఫం రక్షితుం-పాలయితుమున్ముఖః * సర్వకామసమృద్ధస్య హ్యశ్వమేధస్య యత్ఫలమ్ । తత్ఫలం లభతే త్రస్తే రక్షితే శరణాగత ఇతి ॥ శరణాగతరక్షణే మహాఫలశ్రవణాత్ నిజతనయార్పణేనాప్యేనం పశుభావనిర్బంధాన్మోచయితుం కృతనిశ్చయస్సన్నిత్యర్థః ॥ పరాఙ్ముఖేభ్యః వినిమయానంగీకారేణ ప్రతికూలేభ్యః హవిష్యందః ఆదిర్యేషాం తేభ్యో హవిష్యందప్రముఖేభ్యః ॥ తేభ్యః నిజతనయేభ్యః శాపేన వసిష్ఠతనయదశాం శ్వభక్షకావస్థాం దత్వా వసిష్ఠతనయా ఇవ శ్వమాంసభోజినో భవంత్వితి శప్త్వేత్యర్థః ॥ ని ॥ దశా వర్తావస్థాయామితి విశ్వః ॥ గాథాద్వయప్రీతాభ్యాం-గాథయోరింద్రోపేంద్రప్రసాదకసూక్తివిశేషయోర్ద్వయేన శునశ్శేఫగీతేన ప్రీతాభ్యాం-సంతుష్టా

ర్ణమనోరథా కారయామాస ॥ ౧౬౩ ॥ తతస్తపస్యంతమేనం మేన
కాసంగతస్తపోభంగశ్చిరమంగీచకార ॥ ౧౬౪ ॥ పశ్చాత్పశ్చాత్తాపా
భిభూతో యముత్తరే భూభృతి కౌశికీతీరే ఘోరం తపశ్చచార ॥౧౬౫
తత్ర జంభారిప్రహితాం రంభాం శైలీభవేతి శప్త్వా పూర్వస్యాం దిశి ని

ఖ్యామింద్రో ఐంద్రాభిఖ్యాం, యాగాధిష్ఠాతృదేవతాభిఖ్యాం అంబరీషం శునశ్శేఫంచేత్యుభౌ పరిపూర్ణమనోరథౌ-సంపూర్ణాభిలాషౌ కారయామాస ॥ ఇంద్రో ఐంద్రసంతోషోత్పాదనపూర్వకం యజ్ఞస్య సాంగత్వాపాదనేన అంబరీషమనోరథం ప్రాణపరిత్రాణేన శునశ్శేఫమనోరథంచ పూరయామాసేత్యర్థః ॥ ౧౬౩ ॥ —తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, తపస్యంతం-తపఃకుర్వాణం, తపోనిష్ఠమిత్యర్థః ॥ ఏనం విశ్వామిత్రం మేనకాయాః మేనకాఖ్యయా అప్సరసస్సంగతః-సంగాత్, + పంచమ్యాస్తసిః ॥ తపోభంగస్తపోవిఘ్నః కర్తా, చిరం-బహుకాలం, అంగీచకార-అనుససార, మేనకాసంభోగతాత్పర్యేణ చిరకాలమయం పరిత్యక్తనియమో భూదితి భావః ॥ తపోభంగస్య ప్రాబల్యం బోధయితుం కర్తృకర్మవ్యత్యాసః ॥ ౧౬౪ ॥ —పశ్చాదితి॥ పశ్చాత్తదనంతరమయం విశ్వామిత్రః పశ్చాత్తాపేన కిమేతదసదాచరితమంగీకృతమిత్యనుతాపేనాభిభూతః ఆక్రాంతస్సన్నుత్తరే-ఉత్తరస్మిన్ భూభృతి-హిమవత్పర్వతే + పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వేతి వికల్పాత్ స్మిన్నాదేశాభావః ॥ కౌశిక్యాస్తత్రత్యాయాః స్వభగిన్యా నద్యాస్తీరే ఘోరముగ్రం తపశ్చచార ॥ తథాచ శ్రీరామాయణే* కాశికీపరమోదారా ప్రవృత్తా చ మహానదీ । దివ్యా పుణ్యోదకా రమ్యా హిమవంతముపాశ్రితా ॥ లోకస్య హితకామ్యార్థం ప్రవృత్తా భగినీ మమేతి శ్రీరామం ప్రతి స్వేనైవోక్తమ్ ॥ ౧౬౫ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర హిమవత్పర్వతే, జంభారిణా-జంభాఖ్యదైత్యద్వేషిణేంద్రేణ, ప్రహితాం-తపోవిఘ్నార్థం ప్రేషితాం, రంభామప్సరసం ॥ ని ॥ స్త్రియాం బహు

రస్తనిశ్వాసంతపశ్చరత్యముష్మిన్నూష్మణా తపోగ్నేరుద్విగ్నామరసఖ
స్తామరసాసనస్సన్నిధాయ జితేంద్రియత్వాద్బ్రహ్మర్షిరసి "వసిష్ఠో
ప్యేవం వ్యాహరతుభవంతమిత్యభాషత ॥ ౧౬౬ ॥ వ ॥ అసౌ వసిష్ఠ
నిర్దేశాద్బ్రహ్మర్షిత్వమవిందత । యథోపనయసంస్కారాద్ద్విజ

షష్వప్సరసస్సర్వశ్యాదూర్వశీముఖాః ॥ ఊర్వశీమేనకారంభాఘృతా
చీచతిలోత్తమేత్యమరః ॥ శైలీ-శిలామయీ, మయడర్థేఅణ్ ॥ శిలా
రూపాభవేతి శప్త్వా శాపేన పాషాణావస్థాం దత్వేత్యర్థః ॥ పూర్వ
స్యాందిశి-ప్రాచ్యాం, నిరస్తనిశ్వాసం-నిరుద్ధప్రాణసంచారం యథాత
థా రేచకపూరకకుంభకలక్షణప్రాణాయామసహితమిత్యర్థః॥ అము
ష్మిన్విశ్వామిత్రే తపశ్చరతి మహోగ్రతపోనిష్ఠాపరతంత్రేసతి తపో
గ్నేస్తపోరూపవహ్నేరూష్మణా సంతాపజనకజ్వాలయా, ఉద్విగ్నా
విహ్వలాః యేఅమరా దేవాస్తేషాంసఖాతత్సఖః భయసంభ్రాంతాఖి
లగీర్వాణసహితస్సన్నిత్యర్థః + రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్ ॥ తా
మరసాసనో-బ్రహ్మా, సన్నిధాయ-సన్నిహితోభూత్వా, జితేంద్రియ
త్వాద్విషయప్రవృత్తిప్రతిరోధేన శిక్షితేంద్రియగ్రామత్వాద్ధేతోః బ్ర
హ్మర్షిరపి జాతః వసిష్ఠోపి త్వత్ప్రతిపక్షోపి భవంతమేవం బ్రహ్మర్షి
రసీతి వ్యాహరతు-వదతు, మదనుగ్రహేణేతి శేషః ॥ తథైవ తవ మ
నసివిద్యతఇతిభావః ॥ ఇతీత్థమభాషత ॥ ౧౬౬ ॥ —అ ॥ తతఃకింత
త్రాహ ॥అసావితి ॥అసౌవిశ్వామిత్రః వసిష్ఠస్యనిర్దేశాన్నిరూపణా
ద్బ్రహ్మర్షిత్వం-బ్రాహ్మణఋషిత్వం, ద్విజన్మనీఉత్పత్తికర్మభ్యాం యస్య
సద్విజన్మా-బ్రాహ్మణః, ఉపనయసంస్కారాదుపనయనరూపసంస్కా
రాద్బ్రహ్మవర్చసంయథా బ్రహ్మతేజఇవఅవిందత-అలభత+ బ్రహ్మహ
స్తిభ్యాం వర్చసఇతిఅచ్ప్రత్యయః ॥ అత్ర యథాశబ్దఃఇవార్థకః ॥
ఇవవద్వాయథాశబ్దాఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనాత్ ॥ అతఏవోష్ణ

స్త్రాబ్రహ్మవర్చసమ్ ॥ ౧౬౭ ॥ ఇతిజనకపురోధశ్శ్లాఘితో గాధిసూను స్సహనృపతనయాభ్యాం శర్వరీంతత్రనీత్వా । విధివదదిశదర్ఘ్యం పుష్పదర్భాగ్రగర్భం సరసిజదయితాయజ్యోతిషేఛాందసాయ ॥ ౧౬౮॥ ౫ ॥ తదను రామలక్ష్మణనిరీక్షణకౌతుకాదనవరతపతితేన [వికచకువల

మా ॥ ౧౬౭ ॥ —ఇతీతి ॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ జనకస్య పురోధసా-పురోహితేన, శతానందేన, శ్లాఘితః-ప్రశంసితః, గాధిసూనుర్విశ్వామిత్రః, నృపతనయాభ్యాంసహ-శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాంసాకం, తత్ర యజ్ఞశాలాయాంశర్వరీం-రాత్రిం, నీత్వా-గమయిత్వా,సరసిజదయితాయ-పద్మబాంధవాయ,ఛాందసాయ-ఛందోమయాయ,సంధ్యాత్రయేపి క్రమేణ ఋగాదివెదత్రయమయత్వాదితిభావః ॥తథాచశ్రుతిః॥ ఋగ్భిఃపూర్వాహ్ణే దివిదేవఈయతే ॥ యజుర్వెదెతిష్ఠతిమధ్యే అహ్నః సామవెదేనాస్తమయేమహీయతఇతి జ్యోతిషే-సూర్యాయ, పుష్పదర్భాగ్రగర్భం-పుష్పదర్భాంకురమిశ్రం, తథాభూతస్యైవ శాస్త్రచోదితత్వాదితిభావః ॥ ఉక్తంచ జ్ఞానవాసిష్ఠే * దత్వార్ఘ్యంకీర్ణకుసుమం ప్రణమ్యాశుప్రదక్షిణైః । విష్ణుమాహద్విజోవాక్యైరంభోదమివచాతకఇతి ॥ అర్ఘార్థం పూజార్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యం జలాంజలిః + పాదార్ఘాభ్యాం చెతియత్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ మూల్యేపూజావిధావర్ఘః॥ షట్సుత్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థఇతిచామరః ॥ విధివత్-విధ్యర్హంయథాశాస్త్రమిత్యర్థః + తదర్హమితివతిప్రత్యయః ॥ అదిశత్ దత్తవాన్, అత్రశ్రుతిః ॥ * తమహవాఏతెబ్రహ్మవాదినఃపూర్వాభిముఖాస్సంధ్యాయాం గాయత్ర్యాభిమంత్రితాఆపఊర్ధ్వం విక్షిపంతి తాఏతాఆపోవజ్రీభూత్వా తానిరక్షాగ్ంసిమందేహారుణాద్వీపెప్రక్షిపంతీతి ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౬౮ ॥ —తదన్వితి ॥తదనుఅర్ఘ్యప్రదానానంతరం, విశ్వామిత్రః రామలక్ష్మణయోః కర్మణోః నిరీక్షణకౌతుకాద్విలోకనకౌతూహలాద్ధేతోః ॥ ని ॥ కౌతూహలం కౌతుకం

యనిచయోపచీయమానమేచకమరీచిమలిమ్లుచేన పౌరనారీజనలోచనరోచిషా కవచితనరపతిపథాం జనకరాజధానీం విశ్వామిత్రః ప్రవిశ్య దశరథతనయావిదమభాషత ॥ ౧౬ ॥ అస్యాంఖలునగర్యామారబ్ధయజ్ఞస్య రాజ్ఞో జనకస్య భాగధేయాత్సీతా నామధేయభాజనమజీ

చ కుతుకం చ కుతూహలమిత్యమరః ॥ అనవరతపతితేన-నిరంతరప్రసృతేన, వికచకువలయానాముత్ఫుల్లనీలోత్పలానాం, నిచయేన-సమూహేన, ఉపచీయమానా-ప్రవర్ధమానా, యా మేచకమరీచిః శ్యామలకాంతిః ॥ ని ॥ కృష్ణే నీలాసితశ్యామకాలశ్యామలమేచకా ఇత్యమరః ॥ తస్యాః మలిమ్లుచేన- పాటచ్చరేణ, తిరస్కారకేణేతియావత్ ॥ తద్వన్నీలవర్ణేనేత్యర్థః ॥ అతఏవోపమా ॥ ని ॥ ప్రతిరోధిపరాస్కందిపాటచ్చరమలిమ్లుచా ఇత్యమరః ॥ పౌరనారీణాం-పురసుందరీణాం, లోచనరోచిషా-నయనకాంత్యా, కవచితః-సంవలితః, నరపతేః పంథా నరపతిపథః రాజమార్గో యస్యాస్తాం + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః ॥ రాజానో ధీయంతేస్యామితి రాజధానీ ॥ జనకస్య రాజధానీ జనకరాజధానీ మిథిలానగరీ తాం + కరణాధికరణయోశ్చేత్యధికరణార్థే ల్యుట్ప్రత్యయః ॥ ప్రవిశ్య దశరథతనయా-శ్రీరామలక్ష్మణౌ, ప్రతీదం వచనమభాషత ॥ ౧౬ ॥ — అ ॥ తదేవాహ ॥ అస్యామితి ॥ అస్యాం నగర్యాం-మిథిలాయాం, ఖలుశబ్దః ప్రసిద్ధార్థకః భగవతీ-పూజ్యా, రత్నానిమణయో గర్భే యస్యాస్సా రత్నగర్భా భూః ॥ ని ॥ జగతీ రత్నగర్భా చేత్యమరః ॥ ఆరబ్ధయజ్ఞస్యోపక్రాంతసవనస్య, రాజ్ఞః హలముఖకర్షణేన-యజ్ఞభూమిం శోధయత ఇత్యర్థః ॥ భాగధేయాద్భాగ్యాద్ధేతోః ॥ ని ॥ దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతిర్విధిరిత్యమరః ॥ సీతాలాంగలపద్ధతి స్తజ్జన్యత్వాత్సీతేత్యన్వర్థసంజ్ఞా ॥ ని ॥ సీతాలాంగలపద్ధతిరిత్యమరః ॥ సీతేతి నామధేయస్య నామ్నో భాజనం-పాత్రం + నామరూపభాగేభ్యః స్వార్థే ధేయో వక్తవ్య

జనకస్య కన్యారత్నం రత్నగర్భా భగవతీ ॥ ౧౭౦ ॥ అస్యాః పురః కిమప
రం మాహాత్మ్యం ॥ కుతః ॥ ౧౭౧ ॥ వ ॥ దేవ్యా యస్యా వసనముదధిః
పీతికా హాటకాద్రిర్హారస్సింధుస్సగరతనయస్వర్గమార్గైకబంధుః ।
క్రీడాశైలః పరమపురుషక్రోడదంష్ట్రా చ తస్యాస్సీతా మాతుర్జగతి మి

ఇత్యుభయత్రాపి ధ్యేయప్రత్యయః ॥ కన్యారత్నం-శ్రేష్ఠాం కన్యకామి
త్యర్థః ॥ అజీజనత్-జనయామాస, రత్నగర్భాయాస్తస్యాః రత్నజ
ననం యుక్తమేవేతి భావః + జనేర్ణిచశ్చ్యుపధాయా హ్రస్వోభ్యా
సదీర్ఘశ్చ ॥ ని ॥ రత్నం శ్రేష్ఠమణావపీతి విశ్వః * జాతౌజాతౌ చ య
చ్ఛ్రేష్ఠం తద్రత్నమభిధీయత ఇత్యభిధానాత్ ॥ ౧౭౦ ॥ — అస్యా
ఇతి ॥ అస్యాః పురో మిథిలానగర్యాః, అపరం-ఇతోన్యన్మాహాత్మ్యం,
మహానుభావత్వం కిం వర్ణనీయమస్తి న కించిదస్తీత్యర్థః ॥ కుతః య
తః యస్మాత్కారణాత్ ॥ ౧౭౧ ॥ — దేవ్యా ఇతి ॥ యస్యా దేవ్యా
భూదేవ్యాః, ఉదకాని ధీయంతేస్మిన్నిత్యుదధిః - సముద్రః + ఉదక
స్యోదస్సంజ్ఞాయామిత్యుదకశబ్దస్య ఉదాదేశః ॥ వసనం-వస్త్రం, త
థా హాటకాద్రిస్స్వర్ణాచలః ॥ ని ॥ స్వర్ణం సువర్ణం కనకం హి
రణ్యం హేమ హాటకమిత్యమరః ॥ అల్పం పీతం పీఠం సైవ పీతికా ఉపవేశ
నపీఠం + గౌరాదిత్వాత్ జీష్ ॥ తతః స్వార్థే కః కేణ ఇతి హ్రస్వః
తథా సగరతనయానాం కపిలకోపానలదగ్ధానాం స్వర్గమార్గే ఏకబం
ధుః-ముఖ్యసుహృత్ - స్వర్లోకప్రాపికేత్యర్థః ॥ సింధుస్సరిత్-
మందాకినీతి యావత్ ॥ హారో ముక్తాకలాపః ॥ ని ॥ దేశే నదవిశేషే
బ్ధౌ సింధుర్నా సరితి స్త్రియామిత్యమరః ॥ తథా పరమపురుషః-పు
రుషోత్తమో విష్ణుః, స చాసౌ క్రోడో వరాహశ్చ తస్య దంష్ట్రా దంత
విశేషశ్చ క్రీడాశైలో-విహారాచలః, సర్వత్రాభూదితి శేషః ॥ త
స్యాస్సీతా మాతుస్సీతాజనన్యాః-భూదేవ్యాః, జగతి-జగత్స్వేవేత్యర్థః
మిథిలాం పరిచ్ఛిన్నతయా వర్తమానాం మిథిలానగరీం సూతికాగా

థిలాంసూతికాగేహమాహుః ॥ ౧౭౨ ॥ ప ॥ అత్రసీతావివాహార్థమ మమరైరపిదుష్కరమ్ । జనకఃకల్పయామాస ధనురారోపణంపణమ్ ॥ ౧౭౩ ॥ ఇతి ॥ తతోమహర్షిర్జనకస్యరాజ్ఞస్సభాంసుధర్మాసదృశీం

హ్యాం-సూతికాగృహమాహుః-బ్రువంతి, యతఏవమపరిమేయానుభావాయా భూదేవ్యా మిథిలాం సూతికాగేహం కథయంత్యతోఽస్యామాహాత్మ్యం కిమన్యద్వక్తవ్యమస్తీత్యర్థః + బ్రువః పంచానామిత్యాదినాఽఽహాదేశః ॥ బ్రువఆహాదేశశ్చ అత్రోదధ్యాదిమాపరంజకత్వేన వసనత్వాదిరూపణాత్సమస్తవస్తువర్తిరూపకాలంకారః ॥ * ఆరోపవిషయస్యస్యాదతిరోహితరూపిణః । ఉపరంజకమారోప్యమాణంతద్రూపకంమతమితిలక్షణాత్ ॥ అత్ర తథాల్పియస్యాం మిథిలాయాంసాగరాంబరాదిమత్తయా మహీయస్యా భూదేవ్యా ఆధేయత్వకథనాదధికప్రభేదోలంకారః ॥ తదుక్తమ్ ॥ * ॥ ఆధారాధేయయోరానురూప్యాభావోఽధికోమతఇతి ॥ అయంచోక్తరూపకానుప్రాణితఇతిసంకరః ॥ మందాక్రాంతావృత్తం ॥ ౧౭౨ ॥ అత్రేతి ॥ అత్రమిథిలాయాం - సీతోత్పత్తిసమయే జనకోరాజాపితాచ ॥ ని ॥ తాతస్తుజనకఃపితేత్యమరః - సీతాయావివాహార్థమమరైరింద్రాదిభిరపికిముతాన్యైరితిభావః - దుష్కరంకర్తుమశక్యం + ఈషద్దుస్సుష్విత్యాదినాఖల్ ప్రత్యయః - ధనుషఃహరకోదండస్య - ఆరోపణంఅవనమనం - పణంమూల్యంకల్పయామాసయోవాకోవాఽఽదం ధనురారోపయతి తస్మై ఇయంకన్యాదీయతే నత్వన్యస్మాఇతి ప్రతిజ్ఞాతవానిత్యర్థః ఇతి ॥ ఇదమధ్యాహృతేతి పూర్వేణసంబంధః ॥ ని ॥ పణోద్యూతాదిమూత్సృష్టేభృతౌ మూల్యేధనేపిచేత్యమరః ॥ ౧౭౩ ॥ తతఇతి ॥ తతః ॥ సీతావృత్తాంత కథనానంతరం - మహర్షిర్విశ్వామిత్రః- ఋషిలక్షణముక్తం । సుధర్మాసదృశీ-దేవసభా సమా ॥ ని ॥ స్యాత్సుధర్మాదేవసభేత్యమరః - జనకరాజస్య సభామాస్థానం ప్రపేదేప్రాప- తథా

ప్రపేదే । తౌ చాపతుశ్చాపవిలోకలోలౌ సచాపకౌ కోసలరాజపు
త్రౌ ॥ ౧౭౪ ॥ ౫ ॥ తత్ర విధివదభ్యర్చితః కథితదశరథతనయవృత్తాం
తః కౌశికః- కౌశికప్రముఖైరమరైరస్తత్కులమహత్తరే దేవరాతే ని
క్షిప్తం విశేషతస్సీతాకల్యాణార్థం మయా రక్షితమిదమితి జనకేన

చాపవిలోకలోలౌ ధనుర్దర్శనలాలసౌ ॥ ని ॥ లోలుపో లోలుభో
లోలో లంపటో లాలసశ్చ స ఇతి యాదవః- కుతః చాపాభ్యాం సహ స
చాపకౌ ధన్వినౌ- ఇతి ధనుర్విద్యావిశారదత్వం సూచ్యతే + తేన స
హేత్యాదినా బహువ్రీహిః శేషాద్విభాషేతి కప్ప్రత్యయః- తౌ కోస
లరాజపుత్రౌ రామలక్ష్మణౌ చ- ఏతేన మహాకులీనత్వాదిసకలగుణసంప
త్తిస్సూచ్యతే- ఆపతుః ప్రాప్తవంతౌ - ఉపజాతివృత్తం - లక్షణం
తూక్తం ॥ ౧౭౪ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర సభాయాం- కుశవంశసంభూతత్వా
త్ కౌశికో విశ్వామిత్రః * కుశవంశసముద్భూతం కౌశికం రఘునందన
ఇతి శ్రీరామాయణే- విధివద్యథాశాస్త్రమభ్యర్చితః పూజితః-రాజ్ఞేతి
శేషః-తథా కథితః ఉపవర్ణితః దశరథతనయస్య వృత్తాంతో వంశప్రశం
సాదిప్రవృత్తిర్యేన స తథోక్తస్సః ॥ ని ॥ వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తా
న్త ఇత్యమరః- తథా కౌశికప్రముఖైర్మహేంద్రాదిభిరమరైః ॥ ని ॥
మహేంద్రగుగ్గులులూకవ్యాలగ్రాహిషు కౌశిక ఇత్యమరః-అస్తత్కు
లమహత్తరే అస్య వంశశ్రేష్ఠే దేవరాతే రాజ్ఞి- నిక్షిప్తం న్యస్తం విశేష
తో విశేషాకారేణ- సీతాయాః కల్యాణార్థం వివాహమంగళార్థం-
తదారోపణస్యైవ సీతాప్రదానసాధ్యత్వాదితి భావః ॥ని॥ కల్యా
(శ్రీ)(శ్రీ) భద్రేపి చేత్యమరః- మయా రక్షితం గుప్తమిదం ధనురితి శేషః-ఇ
త్యుక్త్వా- ఇతి నైవ గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః - జనకేన ప్రదర్శిత
తస్య చాపస్యారోపణాయ యత్నవనమనాయ - రామమాదిదేశ ఆజ్ఞాపయా
మాస- సర్వేశ్వరేణ ధనుర్వేదనరాతే న్యాసభూతం యన్నిక్షిప్తమితి రా
మాయ తద్దాప్యతే - అమరేంద్రాదిభిరితి కథనే తన్నంగచ్ఛతే ఇతి

ప్రదర్శితస్యచాపస్యారోపణాయరామమాదిదేశ॥ ౧౭ ॥ వ ॥తతః॥
రామేబాహుబలంవివృణ్వతిధనుర్వంశేగుణారోపణం మాభూత్కేవల
మాత్తనాతిలకితేవంశేపి వైకర్తనే । ఆకృష్టంనితరాం తదేవ నపరంసీ
తామనోపిద్రుతంభంగస్తస్యనకేవలంక్షితిభుజాందోస్తంభదంభస్యచ॥

చెల్ — సదేవేభ్యోధనుషిదత్తే తదానీమేతైర్దేవైస్సన్నికర్షణ గ
త్వాత్స్వయంగృహీతుంభీతైరస్మదర్థేన్యస్యదేవరాతస్య దేహీతిప్రార్థి
తస్సన్ తస్యహస్తేదత్తవానితి నకోపివిరోధః ॥ ౧౭ ॥—॥ తతఃఆ
దేశానంతరం ॥ రామఇతి ॥ రామేబాహుబలంనిజభుజబలంవివృణ్వ
తి ప్రకటయతిసతి-ధనుర్వంశేకేవలంధనూరూపవేణుదండఏవగుణారో
పణం మౌర్వీయోజనంశౌర్యాద్యర్పణంచమాభూత్ నాసీత్+అత్ర
మాజ్ఞోనఇత్యర్థత్వాన్మాఙిలుఙ్వేతిలుఙానాశీరర్థత్వావకాశఃకింత్వాత్త
నాస్వేనతిలకితేసంజాతతిలకే అలంకృతఇత్యర్థః- అత్రస్వస్యావతీర్ణ
త్వాదితిభావః ॥+॥ తదస్యసంజాతంతారకాదిభ్యఇతజితితచ్ప్రత్యయః-
తారకాదిరాకృతిగణః-వైకర్తనేవికర్తనసంబంధిని వంశే సూర్యకులే
పి ॥ ని ॥ వంశోవేణౌకులేపిచేతివిశ్వః - గుణారోపణమభూదితివిరో
ధస్య శౌర్యాదిగుణసమర్పణమభూదితిపరిహారాద్విరోధాభాసః- ఇత
రవంశజైః రాజభిః ధనుషోనారోపితత్వాత్సూర్యవంశావతంసేనశ్రీ
రామేణారోపితత్వాదితి తద్వంశస్య మహతీప్రతిష్ఠాసంపాదితేత్యర్థః.
॥ని॥ మౌర్వ్యంద్రవ్యాశ్రితేసత్త్వశౌర్యసంధ్యాదికేగుణఇత్యుభయత్రా
ప్యమరః- కించ తద్ధనురేవనితరామతిశయేన కృష్టంమాభూత్ కింతు
పరమత్యంతంద్రుతంశీఘ్రం- సీతామనోప్యాకృష్టమభూత్- ధనురాక
ర్షణస్యైవతన్మనస్సమాకర్షణహేతుత్వాదితిభావః- తథాతస్య కేవ
లంధనుషఏవభంగోవిచ్ఛేదోమాభూత్ - కింతు క్షితిభుజాంరాజ్ఞాందో
స్తంభదంభస్యదోర్దండకైతవస్య బలాడంబరస్యచ ॥ ని ॥ దంభస్తు
కైతవేకల్కే ఇతివిశ్వః-భంగోభూత్ భగ్నంధనుః దృష్ట్వారాజ్ఞాం

౧౭౬ ॥ ప ॥ రామాకర్షణభగ్నకార్ముకభవాద్ధ్వానేన రోదోరుధా
దృప్తక్షత్త్రియశస్సితచ్ఛదకులే జీమూతనాదాయితమ్ । వీరశ్రీప్రథ
మప్రవేశసమయే పుణ్యాహఘోషాయితం మైథిల్యాః కిల మానసే పరిణ

ర్యాపితనిజభుజగర్వా బభూవురిత్యర్థః - శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం
౧౭౬ ॥—॥ రామేతి ॥ రామాకర్షణేన శ్రీరామకర్తృకాకర్షణే
న- భగ్నం విదళితం యత్కార్ముకం తస్మాద్భవతీతి తద్భోక్తేన- తథా రో
దసీ ద్యావాభూమీ రుణద్ధ్యావృణోతీతి రోదోరుధా ॥+॥ అన్యేభ్యోపి
దృశ్యత ఇతి క్విప్ సర్వవ్యాపినేత్యర్థః ॥ ని ॥ ద్యావాభూమీ చ రోద
సీ ఇత్యమరః - ధ్వానేన ధ్వనినా కర్త్రా - దృప్తా మదోద్రిక్తా యే క్ష
త్త్రాః క్షత్త్రియాః- అత్ర జాతివాచినా క్షత్త్రశబ్దేన తజ్జన్యాః క్షత్త్రియా ల
క్ష్యంతే తేషాం యశ ఏవ సితచ్ఛదకులం హంసశ్రేణీతి రూపకం తస్మిన్విష
యే ॥ ని ॥ హంసాస్తు శ్వేతగరుత ఇత్యమరః - జీవనస్య జలస్య మూతః పు
టబంధో జీమూతో మేఘః + మూతబంధనే పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః ॥
ని ॥ జీమూతౌ మేఘపర్వతావిత్యమరః జీమూతనాదేన జలధరగర్జితే
నేవాచరితం జీమూతనాదాయితం తస్య తన్నివారకత్వాదితి భావః +క
ర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చ - తతః భావే క్తః అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ ఇతి
దీర్ఘః ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం - తథా వీరశ్రియో వీరలక్ష్మ్యాః - ప్రథమ
ప్రవేశసమయే ప్రథమప్రవేశకాలే ॥ ని ॥ సమయాశ్శపథాచారకాలసి
ద్ధాంతసంవిద ఇత్యమరః - పుణ్యాహఘోషేణ స్వస్తివాచనరవేణే
వాచరితం పుణ్యాహఘోషాయితం పుణ్యం చ తదహశ్చ పుణ్యాహమితి
+విశేషణమితి సమాసః ॥ రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితి టచ్ - పుణ్యసుదినా
భ్యామహ్నః క్లీబతేతి క్లీబత్వం- తథా మైథిల్యాస్సీతాయాః మానసే మ
నసి ప్రవర్తమాన ఇత్యర్థః, పరిణయే వివాహవిషయే మాంగల్యతూర్యే
ణ మాంగల్యార్థతూర్యధ్వనినేవాచరితం మాంగల్యతూర్యాయితం కి
లేతి సంభావనాయాం ॥ ని ॥ వార్తాసంభావ్యయోః కిలేత్యమరః- ఋ

దయే మాంగల్యతూర్యాయితమ్ ॥ ౧౭౭ ॥ వ ॥ రవఃకఠినకర్షణత్రుటి
తచాపజన్మాక్షణాద్దిశాంద్విరదఘీట్కృతైఃకృతహరిత్పతిస్వాగతః । జగ
ద్భ్రమణకౌతుకోచ్చలితరామకీర్త్యంగనా ప్రయాణపటహధ్వనింప్ర
థయతిస్మతారాధ్వని ॥ ౧౭౮ ॥ గ ॥ తత్ర దశరథస్సీతాపరిణయవిహి
తనిర్ణయజనకప్రహితదూతాహూతః పురోహితాభ్యుపగమాన్మిథిలా

ప్త్యాపమాలంకారః- వృత్తంపూర్వవత్ ॥ ౧౭౭ ॥—॥ రవఇతి ॥ కఠిన
కర్షణాద్దృఢాకర్షణాద్ధేతోః త్రుటితఃభగ్నః యశ్చాపః తస్మాజ్జన్మ
యస్యసతథోక్తఇతివ్యధికరణబహువ్రీహిః + అవజ్యోబహువ్రీహిః
వ్యధికరణోజన్మాద్యుత్తరపదఇతివామనః-క్షణాదతిశీఘ్రేణదిశాంద్వి
రదఘీట్కృతైర్దిగ్గజఘీట్కారైర్హేతుభిఃస్వభయజనితైరేవేతిభావః॥
కృతోవిహితఃహరిత్పతిస్వాగతోదిగీశ్వరకర్తృకశోభనాగమనప్ర
శ్నోయస్య స తథోక్తః - అతివేగేన -దిగంతవ్యాపీత్యర్థః - రవః
ధ్వనిః- తారాధ్వనినక్షత్రమార్గే అంతరిక్షే జగద్భ్రమణకౌతుకాత్
లోకసంచారకౌతూహలాద్ధేతోః- ఉచ్చలితాప్రవృత్తారామస్య కీ
ర్తిరేవాంగనేతిరూపకం- తస్యాఃప్రయాణపటహధ్వనిం యాత్రార
మ్భే భేరీఢాంకారం - ప్రథయతిస్మ ప్రకటయతిస్మ తాదృప్యమవా
పేత్యర్థః - అత్రధనుర్భంగజనితధ్వనౌపటహధ్వనిత్వారోపణాద్రూ
పకాలంకారః - తథాన్యనిష్ఠమఘీట్కృతేష్వన్యకర్తృకస్వాగతత్వ
రూపణాద్వ్యధికరణరూపకమిత్యనయోర్నిరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః- పృ
థ్వీవృత్తం॥ జసౌజసయలావసుగ్రహయతిశ్చపృథ్వీగురురితిలక్షణాత్॥
౧౭౮॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్రతస్మిన్ సమయే- దశరథఃసీతాపరిణయే సీ
తావివాహే- విహితనిర్ణయేసకృతనిశ్చయేన ॥ ని ॥ సమౌనిర్ణయ
నిశ్చయావిత్యమరః - జనకేనప్రహితాః ప్రేషితాయేదూతాః ప్రే
ష్యాఃతైరాహూతస్సన్ పురోహితాభ్యుపగమాద్వసిష్ఠాంగీకారాత్
॥ని॥ అంగీకారోభ్యుపగమ ప్రతిశ్రవసమాధయ ఇత్యమరః, మిథిలా

షుగమత్ ॥ ౧౭౯ ॥ ప ॥ యత్కీర్తిస్తిలకాయతే సురవధూసంగీతగోష్ఠీముఖే యేనాద్యః పితృమాన్ప్రమాన్వసుమతీ యేనైవ రాజన్వతీ । ఇన్ద్రస్సంగరసంకటేషు విజహౌ వీరస్య యస్యోన్ముఖప్రేంఖత్స్యందన

మగమత్ప్రాప ॥ ౧౭౯ ॥— తమేవ దశరథం వర్ణయతి ॥ యదితి ॥ యస్య దశరథస్య కీర్తిః దానశౌర్యాదిప్రభవా సమాఖ్యా, సురవధూనాం దేవతాస్త్రీణాం సంగీతగోష్ఠీ సంగీతప్రస్తావః, తస్యా ముఖం ప్రారంభః స ఏవ ముఖం వక్త్రమితి శ్లిష్టరూపకం, తస్మిన్ ॥ ని ॥ ముఖం ప్రధానే ప్రారంభే వక్త్ర ఇతి నానార్థరత్నమాలా, తిలకాయతే తిలకో భూషణవిశేషః స ఇవాచరతి, సురవధూనామపి గేయాంతరాపేక్షయా ప్రథమత ఏవ వర్ణనయోగ్యా భవతీత్యర్థః ॥ + కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చేతి క్యఙ్, అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ ఇతి దీర్ఘః ॥ ని ॥ తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణి విశేషకం – ద్వితీయం చ తురీయం చ న స్త్రియామిత్యమరః, తద్వా యేన దశరథేన, ఆద్యః పుమాన్ పురాణపురుషో విష్ణుః పితాస్యాస్తీతి పితృమాన్ భూదితి శేషః – శ్రీరామరూపేణాస్య తద్గర్భసంభూతత్వాదితి భావః, ఏతేనాస్య మహాభాగ్యసంపత్తిస్సూచ్యతే – యేన దశరథేన నాన్యేనేత్యేవకారార్థః – వసుమతీ పృథివీ, సురాజాస్యా అస్తీతి రాజన్వతీ సురాజ్ఞి అభూత్ ॥ ని ॥ సురాజ్ఞి దేశే రాజన్వాన్నిత్యమరః ॥ + రాజన్వాన్సౌరాజ్యే ఇతి నిపాతనాత్సాధుః ॥ ఉగితశ్చేతి ఙీప్ తథా యస్య వీరస్య దశరథస్యోన్ముఖం అభిముఖం యథా తథా, ప్రేంఖంత్యో వాయువశాచ్చలంత్యః యాః స్యందనకేతనాంబరదశాః రథనిబద్ధధ్వజపతాకాంచలాని తాసాం సందర్శనాత్సమ్యగ్దర్శనాద్ధేతోః ॥ ని ॥ వర్త్యాం వస్త్రాంశుకాంతేషు దశేతి రత్నమాలా, ఇందతీతీంద్రః ॥ + ఇది పరమైశ్వర్యే, పరమైశ్వర్యసంపన్నః పాకశాసనః, + ఋజ్రేంద్రేత్యాదినా ఔణాదికో రప్రత్యయః, సంగరసంకటేషు దేవాసురయుద్ధసంమర్దేషు ॥ ని ॥ అథ ప్రతిజ్ఞాజసంవిదాపత్సు సంగర ఇత్య

కేతనాంబరదశాసందర్శనాద్దుర్దశామ్ ॥ ౧౭ ॥ జనకస్య కనీయాంస మాజుహావకుశధ్వజమ్ । హత్వాయుధి సుధన్వానం సాంకాశ్యే స్థాపితం పురే ॥ ౧౮ ॥ తదను తాభ్యామభ్యర్చితస్సపురోహితో దశరథ స్తత్ర పుత్రాణాం గోదానమంగళం నిర్వర్తయామాస ॥ ౧౯ ॥

మరః, మదనాశాం దురవస్థాం విజహౌ త్యాజ, ఇంద్రస్యాప్యాశాస్య పౌరుషఇతిభావః, సోయందశరథః మిథిలామగమదితిపూర్వేణసంబంధః, తిలకాయితఇత్యత్రోపమా - సాచోక్తరూపకేణసంకీర్యతే శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం ॥ ౧౭ ॥—॥ జనకఇతి ॥ జనకో రాజా స్వస్యకనీయాంసంఅనుజమిత్యర్థః ॥ ని ॥ జఘన్యజేస్యుః కనిష్ఠయవీయోవరజానుజాఇత్యమరః + యువాల్పయోఃకనన్యతరస్యామితికనాదేశః - తథాయుధియుద్ధేసుధన్వానం నామరాజానం హత్వాసాంకాశ్యేసాంకాశ్యాఖ్యేపురేసుధన్వపత్తనేస్థాపితం ప్రతిష్ఠితం-కుశధ్వజమాజుహావతత్పుత్రికయోరపి వివాహమహోత్సవంకర్తుమాకారయామాసేత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥—॥ తదన్వితి ॥ తదనుతదనంతరం తాభ్యాంజనకకుశధ్వజాభ్యాం, అర్చితఃయథార్హంపూజితస్సపురోహితస్సవసిష్ఠోదశరథఃతత్రతస్మింత్సమయే - పుత్రాణాం శ్రీరామాదీనాం చతుర్ణాంకుమారాణాం, గోదానమేవమంగళంనిర్వర్తయామాస - వివాహదీక్షాంగత్వేన కృతవానిత్యర్థః ॥ ని ॥ గౌర్నాదిత్యే బలీవర్దేకిరణక్రతుభేదయోః - స్త్రీతుస్యాద్దిశిభారత్యాంభూమౌచసురభావపి, నృస్త్రియోఃస్వర్గవజ్రాంబురశ్మిదృగ్బాణలోమసువితికేశవః - గావోలోమానికేశాదీయఖండ్యంతఇతివ్యుత్పత్త్యా గోదానంనామబ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషుకర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం కర్మోచ్యతే, తదుక్తంమనునా ॥ * ॥ కేశాంతఃషోడశేవర్షే బ్రాహ్మణస్యవిధీయతే - రాజన్యబంధోర్ద్వావింశే వైశ్యస్యద్వ్యధికేతత ఇతి ॥ * ॥ వేదానధీత్యవేదౌవావేదంవాపియథాక్రమం- ఆ

ప॥ జగ్రాహ జనకాత్సీతాం తాతాదేశేన రాఘవః । ఆమ్నాయశాసనేనార్చ్యాం యజమానాదివానలః ॥ ఆశ్చర్యమేతత్ ॥ ౧౨౩ ॥ గుణమనిమిషచాపే కంచిదారోప్య సీతాం కుశికతనయవాక్యాదగ్రహీద్రామభద్రః । తదను తదనుజన్మా మైథిలేన్ద్రస్య చిత్తే నిహితబహుగుణస్సన్

విష్ణుతబ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమమావసేదితి ॥ ౧౨౪ ॥—॥ జగ్రాహేతి ॥ రఘోర్గోత్రాపత్యం పుమాన్ రాఘవః శ్రీరామః - తాతస్య పితుర్దశరథస్య ఆదేశేన ఆజ్ఞయా ॥ ని ॥ తాతస్తు జనకః పితేత్యమరః జనకాద్ధాతుః సీతాం, అనలో హుతాశనః. ఆమ్నాయశాసనేన శ్రుతిచోదనయా- యజమానాద్యజనశీలాద్గృహస్థాత్ ॥+యజతేః తాచ్ఛీల్యే చానశ్ - ఆనేముగితి ముగాగమః - అర్చ్యాం హోమాదిసత్క్రియామివ- జగ్రాహ గృహీతవాన్ పరిణీతవానిత్యర్థః- బింబప్రతిబింబభావేన ఉపమాలంకారః - ఆశ్చర్యమేతత్ ఏతదాశ్చర్యమద్భుతం ॥ ౧౨౩ ॥—॥ అ ॥ కిం తదిత్యత ఆహ ॥ గుణమితి ॥ రామభద్రః- శ్రీరామః, అత్ర భద్రశబ్దప్రయోగః సకలకల్యాణస్వరూపత్వాత్ వివాహకర్మదీక్షితత్వాచ్చేత్యవగంతవ్యం ॥ ని ॥ శ్వశ్శ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభమిత్యమరః- కుశికతనయవాక్యాద్విశ్వామిత్రనియోగవచనాత్- న నిమిషంతీత్యనిమిషా దేవాః ॥+పచాద్యచ్ తేషాం చాపే మూర్తత్వాన్నిక్షేపణార్హ ఇతి భావః - కంచిదేకం గుణం మౌర్వీం విద్యాదిష్వేకతమం గుణం చేతి గమ్యతే - ఆరోప్య నిక్షిప్య- సీతామగ్రహీత్ గృహీతవాన్- తదను సీతాగ్రహణానంతరం, తస్య శ్రీరామస్య అనుపశ్చాజ్జన్మ యస్యానుజన్మా లక్ష్మణోపి - మైథిలేంద్రస్య జనకస్య చిత్తే అమూర్తత్వాన్నిక్షేపణానర్హేపీతి భావః - నిహితాః పరయోగం వినైవ నిక్షిప్తాః బహవః అనేకే గుణాః విద్యావినయాదయో యస్య స తథోక్తస్సన్- ఊర్మిళాం జనకస్యౌరసీం కన్యామగ్రహీత్ ఉక్తరీత్యా - శ్రీరామస్య సీతాగ్రహణం యుక్తం లక్ష్మణ

స్యూర్మిళాంలక్ష్మణోపి ॥ ౧౮౪ ॥ తతోభరతశత్రుఘ్నౌ కుశధ్వజని
యోగతః । మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యామభూతాంగృహమేధినౌ ॥ ౧౮౫॥
గ॥అథదశరథస్తనయైస్సహకృతవివాహైర్విదేహేభ్యః ప్రతినివర్తమా

స్యూర్మిళాగ్రహణమేవాశ్చర్యమిత్యర్థః- దురారోపహరచాపారో
పణాదమానుషవీర్యవత్తాం నిరీక్ష్య- జనకః శ్రీరామాయసీతాంవీర్య
శుల్కాందదౌ- వీర్యవినయాదిసకలసద్గుణసంపన్నతయాయోగ్యతా
మాలోచ్య లక్ష్మణాయదౌర్మిళామితిపరమార్థః - నాత్రవ్యుత్క్ర
మవివాహదోషః భిన్నోదరత్వాత్తేషాం ॥ * ॥ పితృవ్యపుత్త్రాసా ప
త్న్యపరనారీసు తేషుచ- వివాహోపనయేయజ్ఞైనభవేత్సహిదూషణీ॥
ని॥ గుణోప్రధానే రూపాదౌమార్దవ్యంసూదేవృకోచరె - స్తంభ
సత్వాదిసంధ్యాదివిద్యాది వినయాదిష్వితి విశ్వః - అత్రఉపమానా
చ్ఛ్రీరామాదుపమేయస్య లక్ష్మణస్యాధిక్య ప్రతీతేః వ్యతిరేకాలంకా
రః ॥*॥ ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేకస్సఉచ్యత ఇతిలక్షణాత్ - స
చోక్తశ్లేషానుప్రాణితఇతిసంకరః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౮౪ ॥—
॥ తతఇతి ॥ తతః రామలక్ష్మణవివాహానంతరం భరతశత్రుఘ్నౌ-కుశ
ధ్వజస్యజనకానుజస్య నియోగతః నిదేశాత్, + పంచమ్యాస్తసిః ॥
నియోజితావితిపాఠే కుశధ్వజేన నియోజితౌ మదీయం కన్యాద్వయం
యథాయోగ్యం ప్రతిగృహ్యతామితి నియుక్తౌ సంతౌ మాండవీ
శ్రుతికీర్తిభ్యాం గృహమేధినౌ-గృహస్థావభూతాం, మాండవీశ్రుతికీ
ర్త్యాఖ్య కుశధ్వజపుత్ర్యౌ క్రమేణ భరతశత్రుఘ్నౌ పరిణీతవంతా
విత్యర్థః ॥ గృహైర్దారైర్మేధంతే సంగచ్ఛంత ఇతి గృహమేధినౌ ॥ ని ॥
దారేష్వపిగృహాః ఇత్యమరః ॥ జాయాచగృహిణీగృహా ఇతిహలాయుధ
శ్చ + మేధృసంగమఇతిధాతోర్ణినిః ॥ ౧౮౫ ॥ అథేతి ॥ అథ తన
యవివాహానంతరం, దశరథః కృతవివాహైర్విహితపరిణయైర్నవోఢా
సంగతైరిత్యర్థః ॥ తనయైస్సహ-రామాదిభిస్సాకం, విదేహేభ్యః-

తస్సంవృత్తసమయసముజ్జృమ్భిత హుతవహదుస్సహరోషభీషణం దుర్వారపరాక్రమక్షత్రవర్గగర్వసర్వంకషపరశ్వధధారాధీనరుధిరధారాపరికల్పిత పితృతర్పణం దర్పవతామగ్రేసర ముదగ్రప్రతాపం తపస్సముచితం వల్కలమయం వసనం వసానమపి వాసనావశాదనతిపరి

జనపదేభ్యః, + అపాదానే పంచమీ ॥ ప్రతినివర్తమానః-నిజరాజధానీం ప్రత్యావృత్తస్సన్, సంవర్తసమయే-ప్రళయకాలే, ॥ని॥ సంవర్తః ప్రలయః కల్ప ఇత్యమరః ॥ సముజ్జృంభితో-జాజ్వల్యమానో యో హుతవహోఽగ్నిస్తద్వద్దుస్సహస్సోఢుమశక్యో యో రోషః తేన భీషణం-భయంకరం+భీషణేత్యత్ర భీష్యాశ్చేతుభయ ఇతి షుక్ ॥ దుర్వారో నివారితుమశక్యః పరాక్రమః భుజబలం యస్య తస్య క్షత్రవర్గస్య క్షత్రియనివహస్య, గర్వసర్వంకషా అహంకారనిరాసికా యా పరశ్వధస్య పరశోః ధారా అగ్రభాగః ॥ ని ॥ ద్వయోః కుఠారస్స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వధ ఇత్యమరః ॥ తదధీనా-తదాయత్తా, తన్నిష్పాదితేతి యావత్ ॥ యా రుధిరధారా-రక్తప్రవాహస్తయా ॥ని॥ ధారాప్రూఃశాపి సేనాగ్రం పతదంబ్వాదిసంతతిః । ఖడ్గాదినిశితప్రాంతే ఇతి రత్నమాలా ॥ పరికల్పితమనుష్ఠితం పితృతర్పణం యేన తం తథోక్తం ॥ సప్రతిజ్ఞం త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రియాన్ నిజకుఠారేణ నిహత్య తదీయరుధిరేణ పితృనివాపాంజలిం కృతవంతమిత్యర్థః సర్వంకషేత్యత్ర + సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కషః ఇతి ఖచ్ ప్రత్యయః ॥ అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః ॥ దర్పశ్శౌర్యాదిమదః తద్వతామగ్రేసరమతిశయోద్ధతమిత్యర్థః ॥ ఉదగ్రప్రతాపం ఆజ్ఞాదండప్రతిజ్ఞాదండాభ్యాం ప్రచండప్రతాపమిత్యర్థః ॥ తథా తపస్సముచితం-తపశ్చర్యానుకూలం, వల్కలమయం వృక్షత్వఙ్నిర్మితం వసనం-వస్త్రం, వసానమాచ్ఛాదయంతం + వస ఆచ్ఛాదన ఇతి ధాతోశ్శానచ్ ॥ తథాపి వాసనావశాత్ క్షత్రియక్షేత్రజననసంస్కారవశాదనతిపరిముషితా అత్యంతాసహ్యతా

ముషితయుద్ధశ్రద్ధం మధ్యేమార్గమన్విష్టరామభద్రం భార్గవంమునిమద్రాక్షీత్ ॥ ౧౬ ॥ గ ॥ అప్రాక్షీచ్చ ॥ తన్నిరీక్షణక్షణాదేవ ప్రక్షీణహర్షోఽపి మహర్షిభిస్సమం విధాయ సపర్యామార్యశీలకుశలమితి ॥ ౧౭ ॥ వ ॥ అథదశరథవాణీం తామశృణ్వన్ప్రసన్నాం భృగుపతిరిదమూచే ప్రశ్రితంరామభద్రమ్ । అవజిగమిషురాసంజీర్ణ

యుద్ధశ్రద్ధా-యుద్ధాదరో యస్యతం * ఇదం బ్రాహ్మమిదంక్షాత్రంశాపాదపి శరాదపీతి వచనాదితిభావః ॥ అన్విష్టరామభద్రం-అన్వేషితరామచంద్రం, మునిం-మననశీలం, భార్గవం-భృగువంశోద్భవం,జామదగ్న్యం మధ్యేమార్గం మార్గస్యమధ్యే + పారేమధ్యేషష్ఠ్యావేత్యవ్యయీభావః ॥ తత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వంచ మధ్యశబ్దస్యఅద్రాక్షీత్-దృష్టవాన్ + దృశెల్రుజీఇరితోవేతివికల్పాదఙభావపక్షేసిచివృద్ధిః నదృశేరితి క్సాదేశాభావః ॥ ౧౬ ॥ —అప్రాక్షీదితి ॥ తస్య భార్గవస్య నిరీక్షణక్షణాదేవ నతు వ్యవహితకాలాదిత్యేవకారార్థః ॥ ప్రక్షీణహర్షోఽపి నిహతానందోఽపి మహర్షిభిస్సహవసిష్ఠాదిమహర్షిభిస్సాకం సపర్యాం-పూజాం ॥ ని ॥ పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమాఇత్యమరః ॥ విధాయ-కృత్వా, అవశ్యకర్తవ్యత్వాత్కాలోచితత్వాచ్చేతిభావః ॥ హేఆర్యశీలసత్స్వభావసమ్పన్నేతి భయభక్తిభ్యామాముంత్రణం కుశలమితికాకుః ఇత్యప్రాక్షీత్ పృష్టవాన్ *బ్రాహ్మణంకుశలంపృచ్ఛేత్ క్షత్రబంధుమనామయమితిస్మరణాత్ దర్శనసముచ్చయార్థకశ్చశబ్దః॥ని॥ప్రశ్నోఽనుయోగఃపృచ్ఛాచేత్యమరః ॥ ౧౭ ॥ —అ॥తతఃకిమిత్యతఆహ ॥ అథేతి ॥ అథ-కుశలప్రశ్నానంతరం, భృగుపతిర్భార్గవరామః ప్రసన్నాం-ప్రసాదగుణసంపన్నాం, శ్రావ్యామిత్యర్థః ॥ తాం పూర్వోక్తాం, దశరథస్య వాణీం-వచనమశృణ్వన్-అనాదరాదనాకర్ణయన్, ప్రశ్రితం బ్రాహ్మణోఽయమితి వినయప్రహ్వం రామభద్రం ప్రతిఇదంవచనమూ

చాపా త్తకీర్తేరవిదితపరశోస్తే దోర్దర్పం కార్ముకే స్మిన్ ॥ ౧౮౯ ॥ ఆదా యతత్సగుణమాశువిధాయతత్రసంధాయబాణమవధాయి తపోధనత్వం తజ్జీవితస్యదయమానమనామనీషీసంభూతఘోరసమరాద్విరరామరా

చే-ఉక్తవాన్, కింతద్వచనమతఆహ ॥ అపేతి ॥ జీర్ణచాపేన- శిథిల హరచాపారోపణేన, హేతునా ఆత్తకీర్తేస్సంప్రాప్తయశస ఇతి సావ హేళనవచనం తథా అవిదితపలశోరజ్ఞాతనిజాయుధప్రభావస్యేతి భ యోత్పాదనవచనం యేనపరశునా త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రియావిదారి తాఇతిభావః ॥ తే తవ దోర్దర్పం భుజదర్పమస్మిన్నైష్ణవే కార్ముకేక ర్మణి ప్రభవతీతి కార్ముకం + కర్మణఉకఞితిఉకఞ్ప్రత్యయః తస్మిన్న వజిగమిషుః జ్ఞాతుమిచ్ఛుః అసం-అభవం + గమేస్సన్నంతాదుప్ర త్యయః ॥ శిథిలతరహరచాపస్య కిం నమనేనభంగేనవా మదీయ చా పారోపణేనత్వదీయభుజబలం జ్ఞాతుమిచ్ఛామీత్యుక్తవానిత్యర్థః॥మా లినీవృత్తమ్ ॥ ౧౮౯ ॥ — అ ॥ తతః శ్రీరామః కిమకార్షీదిత్య తఆహ ॥ ఆదాయేతి ॥ మనసఈశీ మనీషీ - వివేకసంపన్నః, శకం ధ్వాదిత్వాత్పరరూపం - వ్రీహ్యాదిత్వాన్మత్వర్థేఇనిః రామః- త ద్భార్గవకార్ముకంఆదాయగృహీత్వా, ఆశుశీఘ్రం సగుణంసజ్జం విధాయకృత్వా ॥ ని ॥ మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణఇత్యమరః - తత్రకార్ము కే - శరంబాణంసంధాయయోజయిత్వా, తత స్తపోధనత్వమవధాయ అయం తపస్వీబ్రాహ్మణః అవధ్యఇతినిర్ధార్యేత్యర్థః- అతఏవతజ్జీవిత స్య భార్గవరామప్రాణధారణంప్రతీత్యర్థః॥ కర్తృకర్మణోఃకృతీ తికర్మణిషష్ఠీ- దయమానంతాచ్ఛీల్యేనదయాతత్పరం మనోయస్య స తథోక్తస్సన్- సంభూతఘోరసమరాత్ సముపస్థితదారుణరణాద్విర రామవిరతోభూత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినాపంచమీ॥ వ్యాఙ్పరి భ్యోరమఇతి పరస్మైపదం ఉక్తరీత్యాచాపారోపణాద్యాడంబరమేవ కృతవాన్ నబ్రాహ్మణోహంతవ్యఇతిన్యాయేన యుద్ధంనకృతవానిత్య

మః ॥౧౮౯॥ తావుభౌ చ భృగువంశసంభవౌ చాపదండజమదగ్నిసంభవౌ।
ప్రహ్వభావమవలంబ్య కేవలం రాఘవార్పితగుణౌ బభూవతుః ॥౧౯౦
॥ప॥ యుగపత్ప్రాప్తగుణయోశ్చాపభార్గవరామయోః । ఋజుతావ

ర్థః- నహియుక్తాయుక్తవిచారతత్పరవివేకినో నిజభుజబలమేవపశ్యం తీతిభావః. వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౧౮౯ ॥—॥ తావితి ॥ కించేతిచార్థః - భృగువంశౌ భృగుమునివేణూ సంభవః కారణం యయోస్తౌ తజ్జన్యావిత్యర్థః- యద్వా భృగువంశే - శైలప్రపాతజవేణౌ భృగుమునికు లేచ సంభవః ఉత్పత్తిర్యయోస్తౌ ॥ ని ॥ భృగుర్దైత్యగురౌ శంభౌ జమదగ్నిప్రపాతయోరితి నానార్థరత్నమాలా- తౌ పూర్వోక్తౌ ఉభౌ చాపదండ జమదగ్నిసంభవౌ ధనుర్యష్టి జామదగ్న్యౌ- కేవలమత్యంతంప్రహ్వభావం ఆరోపణప్రయుక్త నమ్రత్వం వినయావనతత్వంచావలంబ్య- రాఘవేణార్పితౌ నిక్షిప్తః గుణో మౌర్వీసాధుత్వంచయయోస్తౌ - యద్వా రాఘవే అర్పితః గుణః పరాక్రమః సత్వగుణశ్చ యాభ్యాం తౌ బభూవతుః- ఏకత్రాస్యారోపణస్య మహాపరాక్రమసూచకత్వాదన్యత్ర విష్ణ్వవతారత్వే నతత్ర స్వసత్త్వగుణసమర్పణాచ్చేతిభావః-అత్రచాపదండ జమదగ్నిసంభవయోః కేవలప్రకృతయోరేవ ప్రహ్వభావావలంబనరూపసమానధర్మేణౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితాలంకారః ॥ * ॥ ప్రస్తుతానాంతథాన్యేషాం కేవలంతుల్యధర్మతః - ఔపమ్యంగమ్యతేయత్ర సామతాతుల్యయోగితేతిలక్షణాత్. స్వచోక్తశ్లేషాంగేన సంకీర్యతే - రథోద్ధతావృత్తం ॥ * ॥ రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్ ॥౧౯౦॥—॥ ॥యుగపదితి ॥ యుగపదేకదా ప్రాప్తః గుణో మౌర్వీసాధుత్వంచయయోస్తయోఃచాపభార్గవరామయోః చాపభార్గవయోస్తయోరితిచ పాఠః- ఋజుతా ఆర్జవం వక్రతాం నమ్రత్వం ప్రాప - తథా వక్రతా కౌటిల్యమార్జవం ప్రాప + ఆప్నోతేర్లిట్ సజ్యత్వాదృజుశ్చాపో నమ్రోభూ

క్రితాంప్రాపవక్రితాచతథార్జవమ్ ॥ ౯౧ ॥ x॥ తత స్తత్క్షణమమోఘేన రాఘవన్శరేణ భార్గవస్య స్వర్గతింరురోధ ॥ స్థానేహితత్ ॥ ౯౨ ॥

ప ॥ నూనంజనేనపురుషేమహతిప్రయుక్తమాగఃపరంతదనురూపఫలంప్రసూతె । కృత్వారఘూద్వహాగతౌక్షణమంతరాయం యద్భా

త్రాద్భృగ్వపర్ణమనదక్షమిమమహంకింకరుంశక్నోమీత్యహంకారంపరిత్యజ్యసాధుత్వగ్రహణాద్వక్రోభార్గవః ఋజురాసీదితివాక్యార్థః- అత్రప్రాప్తగుణపదార్థస్య విశేషణగత్యాఋజుతావక్రతయో రితరేతరభావప్రాప్తిం ప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థ హేతుకం కావ్యలింగమలంకారః * హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమితిలక్షణాత్ ॥ తథా ధనుర్గుణప్రాప్త్యనంతరకాలీనత్వేపి భార్గవగుణప్రాప్తేః యుగపదిత్యేకకాలీనత్వోక్త్యా తదసంబంధేపి సంబంధాభిధానాదసంబంధె సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ సాచస్వతస్సిద్ధకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధకార్యకారణ పౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనేతి రహస్యం తథా ఋజుతా- వక్రతాం, వక్రతాచార్జవంప్రాపేతిస్ఫురతో విరోధస్యోక్తరీత్యా సమాధానాద్విరోధాభాసశ్చేతిసంకరః ॥ ౯౧॥ తతఇతి ॥ తత స్తదనంతరం, రాఘవస్తత్క్షణం-తస్మిన్నేవక్షణె, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ॥ అమోఘేనావ్యర్థేనశరేణ భార్గవస్య-భృగునందనస్య రామస్య, స్వర్గతిం,స్వర్లోకగమనం, రురోధ-బభంజేత్యర్థః ॥ ని ॥ స్వరవ్యయం స్వర్గనాకేత్యమరః ॥ దేశోపాయగమెగతిరితివైజయంతీ ॥ స్థానేహితత్ ॥ తద్గతినిరోధనంస్థానేహి యుక్తంఖలు ॥ ని ॥ యుక్తేద్వేసాంప్రతంస్థానఇత్యమరః ॥ ౯౨ ॥—తత్కథమిత్యతఆహ ॥ నూనమితి ॥ జనేన మహతిపురుషే-మహానుభావేవిషయే, ప్రయుక్తంకృతం ఆగోపరాధః ॥ ని ॥ ఆగోపరాధోమంతుశ్చేత్యమరః ॥ పరమత్యంతం తస్యాగసః అనురూపం-అనుగుణం, ఫలం, ప్రసూతె-జనయతి, నూనమితి వస్తువిచారత్వాన్నాయముత్ప్రే

ర్గవఃపరగతేర్విహతిం ప్రపేదె ॥ ౯౩ ॥ ౪ ॥ అథ సంక్రాంతయా
జామదగ్న్యశ్శక్తిసంపదాసంపన్నం పన్నగపరిబృఢభోగభుజాభిరా
మం రామమవిరళమాలింగ్య మూర్ధన్యుపాఘ్రాయచదశరథఃపరిఖయో

ష్టాలంకారః ॥ కుతఃయద్యస్మాత్కారణాత్ భార్గవః ఉద్వహతీత్యుద్వ
హో రఘూణాముద్వహో రఘునందనః ॥ ని ॥ తస్యాస్తులోకాపత్యం
చ ప్రసవోద్వహనందనాఇత్యమరశేషః ॥ + నందిగ్రహీత్యాదినా
పచాద్యచ్ ॥ తస్యగతౌ విషయే క్షణం-క్షణమాత్రమంతరాయం-వి
ఘ్నం నిరోధమితియావత్ ॥ కృత్వా పరగతేః-స్వలోకప్రాప్తేః,
విహతిం-హానిం, ప్రపేదె-ప్రాప, ఐహికాముష్మికగత్యోరన్యతరవి
చ్ఛేదంపృష్టస్సన్నిహలోకసంచారతాత్పర్యేణాముష్మికగతినిరోధమే
వాంగీచకార భార్గవః ॥ అతస్తన్నిరోధమేవ శ్రీరామశ్చకారేత్య
ర్థః ॥ విశేషేణసామాన్యసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసాలంకారః ॥
సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావాభ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనమ
ర్థాంతరన్యాసఇతి సర్వస్వసూత్రం ॥ ౯౩॥—అథేతి॥అథజామద
గ్న్యస్యపరలోకగతివిహత్యనంతరం, దశరథఃసంక్రాంతయా-ప్రతిఫలి
తయా, జమదగ్నేరపత్యంపుమాన్ జామదగ్న్యః + గర్గాదిభ్యో
యఞ్ తస్య భార్గవరామస్య శక్తిసంపదా-సామర్థ్యసంపత్త్యా,
సంపన్నం-సమృద్ధం, అవతారాదవతారాంతరసంక్రమణనియమాత్సం
ప్రతిపన్నవైష్ణవతేజః పరిపూర్ణమిత్యర్థః ॥ పరిబృంహతీతి పరిబృ
ఢః ప్రభుః + బృహేర్బృంహేర్వాకర్తరి క్తప్రత్యయః ప్రభౌపరిబృ
ఢఇతి నకారహకారయోర్లోపోనిష్ఠాతకారస్య ఢత్వంచనిపాత్యతే ప
న్నగపరిబృఢస్య-భుజగేంద్రస్య, భోగః కాయః తత్కల్పాభ్యాం భు
జాభ్యామభిరామం-మనోహరం ॥ని॥ భోగస్సుఖేస్త్ర్యాదిభృతావ
హేశ్చఫణకాయయోరిత్యమరః ॥ రామం-శ్రీరామభద్రమ్, అవిరళం
గాఢమాలింగ్య, ఆశ్లిష్య, తథామూర్ధని-శిరసి, ఉపాఘ్రాయ-ఆఘ్రా

వ. పరిసరేపరిసరన్త్యా సరయూసరితానువిద్ధామయోధ్యాం సదా-
రాన్ దారకాంత్సాదరమాలోకయన్తీనాం పౌరపురన్ధ్రీణాం నీరన్-
ధ్రితగవాక్షైకటాక్షైస్సౌన్దర్యవఞ్చితతాపిఞ్ఛైః పిఞ్ఛాతపత్త్రాయమా-

ణంచకృత్వా, కృచ్ఛ్రనిర్గతం పుత్త్రం పితాశిరసిజఘ్రౌఇతిశిష్టాస్త్రాసా-
దప్రసిద్ధిః ॥ పరిఖయా-పత్తనస్య, వలయాకారేణ నిఖాతజలాధారదుర్గ
విశేషేణవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ పరిసరే-పర్యన్తభువి, ని ॥ పర్యన్తభూః
పరిసరఇత్యమరః ॥ పరిసరన్త్యా-ప్రవహన్త్యా, సరయూసరితా-సర
యూవాఖ్యయానద్యా, అనువిద్ధామావేష్టితాం, అయోధ్యాం-నిజరాజ
ధానీం, సదారాన్సవధూకాన్ దారాన్ శ్రీరామాదికుమారాన్ ॥
ని. ॥ దారకౌబాలభేదకావిత్యమరః ॥ సాదరం-సస్నేహమాలోకయం
తీనాం, పౌరపురన్ధ్రీణాం సంబన్ధిభిస్తథానీరన్ధ్రితగవాక్షైర్నిరంత
రగవాక్షమార్గైః ॥ ని ॥ వాతాయనంగవాక్షఇత్యమరః ॥ సౌన్దర్యవం
చితతాపిఞ్ఛైః-సౌభాగ్యనిర్జితతమాలకుసుమైస్తత్సదృశైరిత్యర్థః ॥అ
తఏవోపమాలంకారః ॥ ని ॥ కాలస్కన్ధస్తమాలస్స్యాత్తాపిఞ్ఛఇత్య
మరః ॥ తాపిఞ్ఛస్య పుష్పంతాపిఞ్ఛం +పుష్పమూలేషుబహుళమి
తిలుప్ ॥ ని ॥ ద్విహీనంప్రసవేసర్వమిత్యమరః ॥ కటాక్షైరపాంగావ
లోకనైః ॥ యద్వా - యద్గతాగతవిశ్రాంతివైచిత్ర్యేణ వివర్తనం ॥
తారకాయాః కలాభిజ్ఞాస్తం కటాక్షం ప్రచక్షతఇత్యుక్తలక్షణైః పిం
ఛాతపత్రం-బర్హమయచ్ఛత్రం, తద్వదాచరతీతి పిఞ్ఛాతపత్త్రాయ
మాణం ॥ ని ॥ పిఞ్ఛబర్హేనపుంసకేఇత్యమరః +పిఞ్ఛాతపత్రశబ్దాదా
చారక్యజంతాల్లటశ్శానజాదేశః ఆనేముగితిముగాగమః ॥ తథాభూ
తం ధవళాతపత్రం- శ్వేతచ్ఛత్రం యస్యసతథోక్తస్సన్, ప్రవివేశ
ప్రవిష్టవాన్, అత్రాతపత్రస్య స్వధవళిమపరిత్యాగేన కటాక్షనీలిమ
స్వీకరణోక్తేస్తద్గుణాలంకారః ॥ తేనచోక్తోపమా నిరూఢేన ధవళాత
పత్రస్య పిఞ్ఛాతపత్రత్వముత్ప్రేక్ష్యతఇతిత్రయాణాంసంకరః ॥౧౮౪

మాధవశీతపత్రైః ప్రవివేశ ॥ ౧౯ ॥ వ ॥ లజ్జావశాదవిశదస్మరవిక్రియాభిస్తాభిర్వధూభిరతివేలమవాప్తసౌఖ్యాన్ । ఇక్ష్వాకునాథతన

లజ్జేతి ॥ లజ్జావశాల్లజ్జాయత్తత్వాద్ధేతోః, త్రపా వ్రీడా లజ్జా ఇత్యమరః ॥ ని ॥ వశ ఆయత్తతాయాం స్యాద్వశమిచ్ఛాప్రభుత్వయోరితి కేశవః ॥ అవిశదా—అస్ఫుటాః, స్మరవిక్రియా—మన్మథచేష్టా యాసాం తాభిః, ఏతేన ముగ్ధావస్థా సూచ్యతే ॥ * ॥ ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథేతి లక్షణాత్ ॥ తాభిర్వధూభిస్సీతాదిభిర్నవోఢాభిః ॥ ని ॥ వధూర్జాయా స్నుషా నవోఢయోరితి విశ్వః ॥ అతివేలమత్యర్థం మవాప్తసౌఖ్యాన్—ప్రాప్తానందాన్, చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, ఇక్ష్వాకునాథస్య—దశరథస్య, తనయాన్—శ్రీరామాదీన్కుమారాన్, తారుణ్యయోగేయౌవనసంగతిదశాయాం చతురో నిపుణః వినోదకర ఇతి యావత్ ॥ ని ॥ యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః ॥ రసానాం నవానాం ప్రథమః శృంగారరసస్సిషేవే—సేవితవాన్, సవధూకానాం—తరుణానాం, చతుర్ణాం రాజకుమారాణాం శ్రీరామాదీనాం సంభోగశృంగారః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః ॥ నవరసాస్త్వలంకారశాస్త్రే ఉక్తాః ॥ * శృంగారవీరకరుణారౌద్రహాస్యభయానకాః । బీభత్సాద్భుతశాంతాఖ్యా రసాః పూర్వైరుదాహృతా ఇతి ॥ తత్ర శృంగారో ద్వివిధః ॥ సంభోగో విప్రలంభశ్చేతి ॥ తదుక్తం శృంగారతిలకే ॥ సమ్భోగో విప్రలంభశ్చ ద్విధా శృంగార ఇష్యతే। సంయుక్తయోస్తు సమ్భోగో విప్రలంభో వియుక్తయోః ॥ విప్రలంభస్తు ధా త్రివర్ణ్యతే రసకోవిదైః । పూర్వానురాగమానాఖ్యప్రవాసకరుణాత్మనా ॥ ప్రాగసంగతయోర్యూనో రాద్యస్స్యాదుత్తరేత్రయః । స్యుఃప్రాక్సంగతయోరేవ తత్ర స్యాత్పూర్వానురంజనమితి ॥ అత్ర చ సమవాయికారణత్వేనాలంబనయోర్నాయికానాయకయోస్సమాగమజన్మా రతిస్థాయీ సమ్భోగశృంగారః ॥ రతిర్నామ సమ్భోగవిషయ ఇచ్ఛావిశేషః ॥ తదుక్తం ॥ యూనోరన్యోన్య

యాన్ప్రథమోరసానాం తారుణ్యయోగచతురశ్చతురస్స ఏవ ॥ ౮౫ ॥
విద్యయేవ త్రయీ దృష్ట్యా దర్భపత్రాగ్రధీస్సుధీః । రాజపుత్ర్యా తయా రామః ప్రపేదే ప్రీతిముత్తమామ్ ॥ **************

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే చమ్పూరామాయణే బాలకాణ్డః ।

న్యవిషయాస్థాయినీచ్ఛారతిస్స్మృతేతి ॥ సమ్భోగశ్చ యూనోరన్యోన్యానన్దజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్మ । తదుక్తమ్ భావప్రకాశే ॥ *కామోపచారసంభూతకామస్త్రీపుంసయోస్సుఖం। సుఖమానన్దసంభేదః పరస్పరవిమర్దజః ॥ ఉపచారస్తథానన్దకారకం కర్మ కథ్యత ఇతి ॥ తద్విషయ ఇచ్ఛావిశేషః స్పృహాపరపర్యాయః ప్రేమోద్బాత్మకమనోవృత్తివిశేషో౽తిరిత్యర్థః ॥ తదుక్తమ్ ॥ *సంపన్నైశ్వర్యసుఖయోరశేషగుణయుక్తయోః । నవయౌవనయోశ్శ్లాఘ్యప్రకృత్యోశ్శ్లిష్టరూపయోః ॥ నారీపురుషయోస్తుల్యపరస్పరవిభావనా । స్పృహాద్వయాచిత్తవృత్తీ రతిరిత్యభిధీయత ఇత్యలమతిప్రసంగేన ॥ వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥ ౮౫ ॥ —విద్యయేతి ॥ దర్భపత్రాగ్రధీః-నిశితబుద్ధిరిత్యర్థః ॥ సుధీః-విద్వాన్, కర్తా, విశేషణద్వయమేతద్రామేపి యోజ్యం త్రయీ-త్రివేదీ ॥ ని ॥ ఇతి వేదాస్త్రయస్త్రయీత్యమరః ॥ తస్యాః దృష్ట్యా పర్యాలోచనేన యా విద్యా జ్ఞానం తయేవ రామః తయా రాజపుత్ర్యా-జానక్యా, (* సుతాగ్రరాజభోజమేరుభ్యో దుహితుః పుత్రవద్వక్తవ్య ఇతి దుహితృశబ్దస్య పుత్రవదాదేశః ॥) ఉత్తమాం ప్రీతిం-పరమానందం, ప్రపేదే-ప్రాప ॥ ఉపమాలంకారః ॥అ॥ అథ కవిః కావ్యవర్ణనాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తిం కథయతి ॥ ఇతీత్యాది ॥ ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తౌ ॥ విదర్భాణాం జనపదానాం రాజా విదర్భరాజో భోజః, తేన విరచితే-ప్రణీత ఇతి కవిమహిమకథనం ॥ గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం చమ్పూరిత్యభిధీయత ఇత్యుక్తలక్షణః చమ్పూః తథాభూతం రామస్యాయనం చరితం వృత్తం చమ్పూరామాయణం॥

శ్రీ అయోధ్యాకాండప్రారంభః

గచ్ఛతాదశరథేననిర్వృతిం భూభుజామసులభాంభుజబలాత్ ।
మాతులస్యనగరేయుధాజితస్థాపితౌభరతలక్ష్మణానుజౌ ॥ ౧ ॥

తస్మిన్నితి కావ్యవర్ణ్యయోః కథనం శిష్టంస్పష్టం ॥ ******

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృంద మానసేందీవరసందోహమందానన్ద లాభాభినందితరఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకందళితసారస్వతేనాఖండితపః ప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కోదండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికా

గర్భరత్నాకరసుధాకరేణ శ్రీరామచంద్రబుధేంద్రేణ

విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం

సాహిత్యమంజూషికా సమాఖ్యాయాం బాలకాండస్సమాప్తః

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా ।

బాలకాండస్యసంపూర్ణావ్యాఖ్యామంజూషికాభిధా ॥

శ్రీరామార్పణమస్తు

౧ ॥ అ ॥ అథ శ్రీమదయోధ్యాకాండోవ్యాఖ్యాయతే ॥ గచ్ఛతేతి ॥ భుజాబలాత్ నిజభుజశక్తేః ॥ ని ॥ బలంశక్తౌబలోసురేఇతిశాశ్వతః-అత్రభుజాశబ్దష్టాంబతః ॥ని॥ ద్వాపరౌద్వయోః । భుజబాహూ ఇత్యమరః ॥ త్రేతాయాంరఘునాయకస్యమహితఖ్యాతాభుజాయాయథేతిప్రయోగశ్చ - భూభుజాం రాజ్ఞాంఅసులభాం దుర్లభాంఅనన్యసాధారణీమిత్యర్థః ॥ * ॥ నిర్వృతింసుఖం ॥ ని ॥ నిర్వాణంనిర్వృతిస్సుఖమితిపర్యాయః -గచ్ఛతా ప్రాప్తవతాఅనుభవతేతియావత్

అథదశరథఃపుత్రంరామంస్వతస్త్రిజగత్పతిం స్వవిషయమహీమాత్రే
కర్తుంపతింవిదధేమతిమ్ ॥ భువనభరణైకల్యం కల్యాణభూధరమాదరా

గుణవత్పుత్రలాభేన నిజభుజబలస్య సాఫల్యసిద్ధేరితిభావః - దశరథేన
భరతలక్ష్మణానుజౌ భరతశత్రుఘ్నౌ - శత్రుఘ్నస్య రామానుజత్వేపి
సైయత్వేనభరతానుజత్వం శ్రీలక్ష్మణస్యచ శ్రీరామానుజత్వమిత్యు
భయస్యాపి స్వతస్సిద్ధత్వాదితిభావః, యుధాజితః యుధాజిన్నామ్నః-
మాతులస్యమాతృభ్రాతుః- తయోరేవేతిభావః ॥+పితృవ్యమాతులమా
తామహపితామహాఇతి సూత్రేణమాతృశబ్దాద్భ్రాత్రర్థేడులచ్ప్ర
యః ॥ ని ॥ మాతృభ్రాతాతుమాతులఇత్యమరః - నగరే కేకయస్య
పురే, అశ్వమేధపురేవాస్థాపితౌ - ప్రతిష్ఠాపితౌ - దౌహిత్రదిదృ
క్షోర్వృద్ధస్య కేకయస్యాజ్ఞయా - తదానయనార్థముపాగతవతియు
ధాజితి- రాజా - తనయౌప్రేషితవానిత్యర్థః, శ్రీరామాయణే అ
యోధ్యాకాండప్రారమ్భే - గచ్ఛతామాతులకులమిత్యాద్యపద్యే-
ప్రథమతః ప్రయుక్తంగచ్ఛతేతిపదంవాల్మీకినాతదేతద్భోజేనాత్రా
పిమంగళాచరణతయాచమత్కారకారితయావా ప్రయుక్తమిత్యనుసం
ధేయం - ఏవముత్తరత్రాపి తత్తత్కాండాద్యపదంతత్తత్కాండా
దౌ ప్రయుక్తమిత్యవగంతవ్యం - రథోద్ధతావృత్తం- రాన్నరావిహ
రథోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్ ॥ ౧ ॥ —— ॥ అ ॥ తదనంతరంరాజా
శ్రీరామాభిషేకం కర్తుముద్యుక్తవానిత్యాహ ॥ అథేతి ॥ అథభరత
శత్రుఘ్నయోర్మాతులనగరప్రతిష్ఠాపనానంతరం, దశరథఃస్వతః స్వ
భావాదేవ- త్రయాణాంజగతాంసమాహారస్త్రిజగత్ +తద్ధితార్థేత్యా
దినాద్విగుఃతస్యపతింత్రిలోకాధీశ్వరం పుత్రంనిజభాగ్యోదయాత్పుత్ర
రూపేణావతీర్ణం రామంశ్రీరామనామాంకితంవిష్ణుమిత్యర్థః-స్వ
విషయాస్వస్యపరిపాల్యత్వేన గోచరా, యామహీభూస్తస్యాస్త్రాత్రా
వత్వాం మహ్యామిత్యర్థః ॥ ని॥ మాత్రంకార్త్స్న్యేవధారణఇత్య

త్స వ గృహపటలీధుర్య స్తంభం విధాతుమనా ఇవ ॥ ౨ ॥ ౪ ॥ తదనంత
రమసౌ సమ్మంత్ర్య మంత్రిభిస్సహ పౌరవృద్ధాన్వృద్ధశ్రవః పురోధస్స

మరః - పతిం కర్తుం మతిం విదధే నిర్ధారితవానిత్యర్థః ॥ * అర్థనిర్ధా
రణం మతిరితి తజ్జ్ఞాః - కథంభూత ఇవ భువనభరణాత్రిలోకోద్వహనే ॥ ని ॥
భువనం సలిలే లోక ఇత్యజయః - కల్యం సమర్థం కల్యాణ భూధరం
స్వర్ణాచలం ॥ ని ॥ కల్యాణమక్షయే స్వర్ణే కల్యాణం మంగళేపి చేతి
విశ్వః - ఆదరాచ్ఛాఘ్యోయమిత్యాసక్తేః స్వగృహపటలీ నిజగృహ ని
వహః ॥ గౌరాదిత్వాత్ జీష్ తస్యాః ధురం వహతీతి ధుర్యః ధురంధరః
ధురోయద్ఢకావితి యత్ప్రత్యయః - సచాసౌ స్తంభశ్చ తం విధాతు మ
నా ఇవ కర్తుం కామ ఇత్యుత్ప్రేక్షా + తుం కామమనసోరపీతి తుము
నో మకారలోపః - శ్రీరామస్య పరిమిత మహీపతిత్వకరణనిర్ధారణం సు
మేరోర్గృహాధారదారువిశేషత్వకరణనిర్ధారణ ప్రాయమివేత్యుత్ప్రే
క్షార్థః - తయా చ విశిష్టమతివిధాన మేరుస్తంభవిధానయో ర్వాక్యా
ర్థయోర్నిర్దిష్టైకత్వాసంభవాత్సాదృశ్యే లక్షణాయామసంభవద్వ
స్తుసంబంధవాక్యార్థవృత్తిర్నిదర్శనాభేదో వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాల
ఙ్కారధ్వనిః - నచాయం దృష్టాంతః ధ్వనితో వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకర
ణాక్షేపే తస్యోత్థానాత్ ॥ * ॥ అత్ర తు వాక్యార్థే వాక్యార్థ సమా
రోపాత్ వాక్యైకవాక్యతాయాం తథాభావ ఇత్యలంకారసర్వస్వకా
రః - హరిణీవృత్తం ॥ * ॥ భవతి హరిణీ న్సౌమ్రౌస్లౌగో రసాంబుధివిష్ట
పైరితి లక్షణాత్ ॥ ౨ ॥ — ॥ తదితి ॥ తదనంతరం మతివిధానానంత
రం, అసౌ దశరథః మంత్రిభిస్సుమంత్రప్రముఖైః రమాత్యైస్సహేత్య
ర్థః, సహార్థవివక్షాయాం తృతీయా - అత ఏవ వినాపి సహశబ్దేన భవ
తీతి కాశికా, సంమంత్ర్య సమ్యగాలోచ్య వృద్ధశ్రవః పురోధాః పురుహూ
తపురోహితో బృహస్పతి స్తత్సమా విద్యాబుద్ధ్యాదిభిగుణై స్తత్తు
ల్యానిత్యర్థః - ఉపమాలంకారః - పురేభవాః పౌరాః తేచ తే వృద్ధాశ్చ

మాంత్సమాహూయసమాదిదేశ ॥ 3 ॥ విదితమేవహిభవతాం శివతాతిమేవమతింధధానాస్సుపథా సంచరమాణాః ప్రాణినాం దయమానమానసామానధనా యశస్సమార్జనజాగరూకాజనోపతాపసమ్మార్జనపరాః పరాం నిర్వృతిముపేత్య దేవభూయంగతాస్సర్వే నః పూర్వపు

త్రాన్వయోవృద్ధాన్ప్రాంత్సమాహూయామంత్ర్య - సమాదిదేశ ఉక్తవానిత్యర్థః ॥3॥——॥అ॥సమాదేశప్రకారమేవవివృణోతి॥ విదితమితి॥శివతాతింశివంకరింకల్యాణీమేవేత్యర్థః ॥ని॥ శివతాతిశ్శివంకరఇత్యమరః మతింబుద్ధిందధానాఃధారయంతః - నతుకదాచిదప్యాఘ్రాతదుర్బుద్ధిగంధాఃసుపథానీతిశాస్త్రక్రమాగేణసంచరమాణాః, ప్రవృత్తితత్పరాః నతూత్పథవర్తినః +సమస్తృతీయాయుక్తాదిత్యాత్మనేపదం । సుపథేత్యత్రనపూజనాదితినిషేధాత్సమాసాంతాభావః॥ తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యానమితితృతీయోపపత్తిరిత్యాద్యుక్తంప్రాక్- తథా ప్రాణినాందయమానమానసాఃసకలభూతదయాపూర్ణచిత్తాఇత్యర్థః,నతు కఠినహృదయాః + ప్రాణినామితి అధీగర్థదయేశామితికర్మణిషష్ఠీ- మానధనామానైకవిత్తాః - నతు యథాకథంచిత్ప్రాణత్రాణపరాయణాః యశస్సమార్జనజాగరూకాఃకీర్తిసంపాదన సావధానాఃనతుకేవలార్థార్జనతత్పరాః ॥+జాగురూకఇత్యూకప్రత్యయః - జనోపతాపసంమార్జనపరాః నిరుపాధిపరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛాపరతంత్రాః నతూపేక్షాతత్పరాః, ఇత్థంభూతాఃనోస్మాకం - ఇదానీంతన పుత్రాభిప్రాయసంభావనయాఅస్మదోద్వయోశ్చేతివానఇతి బహువచనం- సర్వేనిఖిలాఃపూర్వపురుషాఃఇక్ష్వాకుప్రభృతయః పురాతన నృపాలాఃపరాంనిర్వృతింపరమసుఖముపేత్య దేవభూయందేవత్వం+భువోభావేక్యప్, గతాః ప్రాప్తాఃఇత్యేతద్వృత్తం భవతాంవిదితమేవ భవద్భిర్జ్ఞాతమేవేత్యర్థః ॥ నతుమయాజ్ఞాపనీయం- తథాపివక్తవ్యార్థసంగత్యర్థంజ్ఞాపితమిత్యేవకారార్థః ॥+ మతిబుద్ధీత్యాదినాక్త

రుషాఇతి ॥ ౪ ॥ తస్మాదస్మాభిరపి తేషామేవమనీషామనుసరమాణైరే
తావంతం కాలం పరిపాలితాఃకిలసకలాఃప్రజాః ॥ ౫ ॥ ప్రమాణమ
త్రపరిపాలనక్రియామిమాం మదీయామనుభవంతో ననుభవంతఏవ ॥౬॥
భవతామభ్యుపగమానాం నిగమానాంవా ప్రతీపగామినీం పదవీం న

మానార్థేక్తః క్తస్యచ వర్తమానఇతిషష్ఠీవిశేషణానామభిప్రాయ
గర్భత్వాత్పరికరాలంకారః ॥*॥ సాభిప్రాయవిశేషణంపరికరఇతిల
క్షణాత్ ॥ ౪ ॥ — ॥ తస్మాదితి ॥ తస్మాత్కారణాత్ - తేషామస్మ
త్పూర్వపురుషాణాం సంబంధినీం మనీషాంబుద్ధిం ॥ ని ॥ బుద్ధిర్మనీషా
ధిషణేత్యమరః , సరణిమితిపాఠే సరణింపద్ధతింమార్గమిత్యర్థః-అ
నుసరమాణైరనువర్తమానైః తాచ్ఛీల్యేచానశ్ - అవశ్యంపితురాచా
ర ఇతిన్యాయేన శివతాతిబుద్ధిధారణాదివైశిష్ట్యేనైవ ప్రవర్తమానైరి
త్యర్థః ; అత్రాన్యమనీషాయా అన్యత్రాసంభవాత్తత్సదృశీంమ
నీషామితిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలం
కారః, అస్మాభిరపిఏతావంతంకాలంబహుకాలమిత్యర్థః ॥ కాలాధ్వ
నోరత్యంతసంయోగఇతిద్వితీయా - సకలాఃప్రజాఃపరిపాలితాః కిల
నీతిశాస్త్రానుసారేణ సంరక్షితాఃఖలు॥ ని ॥ వార్తాసంభావ్యయోఃకిలే
త్యమరః ॥ ౫ ॥—॥అ॥ నతువార్తామాత్రమేవకింతుభవతాంప్రత్యక్షప్ర
మాణమిత్యాహ ॥ ప్రమాణమితి ॥ అత్రాస్మిన్నర్థే - ఇమాం ప్రవ
ర్తమానాం మదీయాం- పరిపాలనక్రియాం ప్రజాసంరక్షణకృత్యం- అ
నుభవంతః ప్రత్యక్షమనుసంధానాః భవంతోయూయమేవ- ప్రమా
ణం నను సాక్షిణః ఖల్విత్యర్థః నన్విత్యామంత్రణేవా కిం ప్రమాణాం
తరోపన్యాసేనేత్యేవకారార్థః ॥ ౬ ॥—॥అ॥ అస్తుతర్హితతఃకింతత్రా
హ ॥ భవతామితి ॥ భవతామభ్యుపగమానాం భవద్భిః కృతాంగీకా
రాణామిత్యర్థః ॥ని॥ అంగీకారాభ్యుపగమేత్యమరః, నిగమానాంవానీ
తిశాస్త్రాణామివ ॥ ఉతవాశబ్దఇవార్థకః । ప్రతీపగామినీంప్రతికూల

ప్రత్యేతి ఖలు లోకః తదస్తి కించిదభ్యర్థనీయమ్॥ ౬ ॥ ౭ ॥ మమసు
రనరగీతఖ్యాతిభిర్హేతిభిర్వా దివిభువి చ సమానప్రక్రమైర్విక్రమైర్వా
నియతమపరిహార్యా యా జరా సా మదంగే వికచకమలషండే చంద్రికే
వావిరాసీత్ ॥ ౮ ॥ X ॥ తస్మాత్సమస్తక్షత్రవర్గగర్వపాటనపటిష్ఠ

వర్తినీం పదవీం మార్గం లోకో జనః కశ్చిదపీతి శేషః ॥ ని ॥ లోకస్తు భువనే జన ఇత్యమరః - న ప్రత్యేతి నానువర్తతే ఖలు - యుష్మదుపదిష్టమార్గమేవానుసరతీత్యర్థః - తస్మాత్కారణాత్కించిత్ప్రయోజనం అభ్యర్థనీయం యాచనీయం ప్రష్టవ్యమితి యావత్ - అస్తి ॥ ౬ ॥—॥ అ ॥ కిం తదభ్యర్థనీయమిత్యత ఆహ ॥ మమేతి ॥ సురనరగీతఖ్యాతిభిః దేవమానుషాభిష్టుతప్రతిష్ఠైః హేతిభిరాయుధైర్వా ॥ ని ॥ హేతిర్జ్వాలాంశురాయుధమితి వైజయంతీ- హేతిస్స్త్రీపి నృస్త్రియోరితి కేశవశ్చ, తథా దివి భువి చ స్వర్గమర్త్యలోకయోః-సమానప్రక్రమైః తుల్యప్రకారైః లోకద్వయేప్య ప్రతిహతప్రసారైరిత్యర్థః- విక్రమైః - పరాక్రమైర్వా, యా జరా పలితాదిరూపజీర్ణావస్థా ॥ ని ॥ పలితం జరసా శౌక్ల్యం కేశాదౌ విస్రసా జరేత్యమరః, నియతం నిశ్చితమపరిహార్యా పరిహర్తుమశక్యా ఆయుధశక్త్యా వీర్యేణ వా దుష్పరిహరేత్యర్థః-సా జరా మదంగే మదీయశరీరే వికచకమలషండే ప్రఫుల్లాంబుజకదంబే-చంద్రికా కౌముదీవావిరాసీత్ ప్రాదురభూత్ యథా చంద్రికా కమలసంకోచమ్లానతాది హేతుః తథా మదీయాంగసంకోచాదిహేతుర్జరా సముత్పన్నాభూదిత్యర్థః ॥ ని ॥ మృణాళం బిసమబ్జాదికదంబే షండమస్త్రియాం చంద్రికా కౌముదీ జ్యోత్స్నేతి చామరః - ఉపమాలఙ్కారః, మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౮ ॥ —— ॥ తతః కిమిత్యత ఆహ ॥ తస్మాదితి ॥ తస్మాజ్జరావిర్భావాద్ధేతోః, సమస్తక్షత్రవర్గస్య కార్తవీర్యాద్యశేషక్షత్రియనివహస్య, గర్వపాటనేన అహంకారవిదళనేన పటిష్ఠా పటుతరా దృఢతరేతి యావత్ ॥ పటుశబ్దాదిష్ఠని ఇష్ఠే మేయస్స్వితి

ధారపరశ్వధభరణభీషణవేషభార్గవభంగాదపరిచ్ఛిన్నతరశౌర్యశాలిని
సౌజన్యభాజనేజనానురాగనిలయేనిర్మత్సరేవత్సలేవత్సేస్మిన్విశ్వంవిశ్వం
భరాధారం చిరకాలధార్యమాణమార్యైరనుమతస్సన్నవతార్యవిశ్రా
న్తిసుఖమనుభవితుమభిలషామీతి ॥ ౯ ॥ తతస్తే(ప్రా)వృషేణ్యపయో
వాహవ్యూహస్తనితనినదాకర్ణనసముదీర్ణనిరతిశయాహ్లాదసంసర్గ

టిలోపః తాదృశీధారాయస్య సతథోక్తః పరశ్వధః కుఠారః తస్యభరణే
నధారణేన భీషణో భయంకరో వేషో నైపథ్యంయస్యసః తథోక్తస్యభా
ర్గవస్యజామదగ్న్యస్య భంగేనగర్వనిర్వాపణేన అపరిచ్ఛిన్నతరమతి
గంభీరం యచ్ఛౌర్యం తేనశాలతే ఆభీక్ష్ణ్యేనేతితథోక్తే ॥+బహులమా
భీక్ష్ణ్యఇతిణినిః సౌజన్యభాజనే సుజనత్వైకనికేతనే, జనానురాగనిల
యే సకలప్రాణిలోకప్రేమాస్పదే- నిర్మత్సరే పరోత్కర్షాసహా
నంమత్సరః , తద్రహితే అనసూయఇత్యర్థః, వత్సలే సర్వత్రస్నిగ్ధే వ
త్సః స్నేహః సోస్యాస్తీతివత్సలః ॥ ని ॥ స్నిగ్ధస్తువత్సలఇత్యమరః +వ
త్సాంసాభ్యాంకామబలఇతిలచ్ప్రత్యయః - అస్మిన్ వత్సే ఏతాదృశే
సకలసద్గుణసంపన్నే శ్రీరామే - చిరకాలమారభ్య ధార్యమాణ ము
హ్యమానం విశ్వంబిభర్తీతివిశ్వంభరా॥+సంజ్ఞాయాంభృతౄవృజిత్యా
దినాఖచ్ప్రత్యయేముమాగమః - విశ్వంవిశ్వంభరాధారమశేషభూపరి
పాలనవ్యాపారం అవతార్యనివేశ్యఆర్యైస్తత్రభవద్భిరనుమతః తప
వనాశ్రయార్థమనుజ్ఞాతస్సన్- విశ్రాంతిసుఖంవిశ్రామానందం అను
భవితుమనుసంధాతుమభిలషామీచ్ఛామీత్యేవమాదిదేశేతి పూర్వేణ
సంబంధః ॥ ౯ ॥ —— ॥ ౧౦ ॥ తతః కింజాతమిత్యతఆహ ॥ తతఇతి ॥
తతః ఆదేశానంతరం ప్రావృషిభవః (ప్రా)వృషేణ్యోవార్షికః ॥ ని ॥
వార్షికంప్రావృషేణ్యంస్యాదిత్యమరః +(ప్రా)వృషఏణ్యఇతిఏణ్యప్ర
త్యయః - తాదృశోయః పయోవాహవ్యూహోజలధరపటలంతస్యస్తని
తంగర్జితమేవనినదోధ్వనిః ॥ ని ॥ స్తనితంగర్జితంమేఘనిర్ఘోషే

నిరర్గళనిర్గళత్కేకాలాపినః కలాపిన ఇవ జనాః ప్రమదభవకలకలరవముఖరితదిఙ్ముఖా బభూవుః ॥ ౧౦ ॥ వ ॥ ఆనందబాష్పవిసరో నయనే ప్రజానామావిర్బభూవ మకరంద ఇవారవిందే । రామస్య కాంతిమభిషేకదినే భవిత్రీం ప్రక్షాళ్య చక్షురివ వీక్షితుమాదరేణ ॥ ౧౧ ॥ గ ॥

రసితాదిచేత్యమరః - తస్యాకర్ణనేన శ్రవణేన సముదీర్ణాస్సముత్పన్నా ఇత్యర్థః - గౌణార్థత్వాదగ్రామ్యత్వం ప్రత్యుతోత్కర్షావహమేవ యథాహ దండీ ॥ * ॥ నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తి వ్యపాశ్రయం - అతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహత ఇతి, తథాభూతో యో నిరతిశయాహ్లాదః పరమానందః తస్య సంసర్గేణ ఆవేశేన నిరర్గళమప్రతిబంధం యథా తథా నిర్గళంతో వినిర్గచ్ఛంతో యే యాః కేకాః స్వవాణ్యస్తాః ఆలపంతి తాచ్ఛీల్యేన కూజంతీతి తథోక్తాః - కే మూర్ధ్ని కాయతి ధ్వనతీతి విగ్రహః ॥ ని ॥ కేకా వాణీ మయూరస్యేత్యమరః - కలాపినో బర్హిణః మయూరా ఇవేత్యుపమా - జనాః శ్రోతారః ప్రమదభవః హర్షసముత్పన్నః + ప్రమదసమ్మదౌ హర్ష ఇత్యప్రత్యయాంతో నిపాతః - యః కలకలరవః కోలాహలధ్వనిః ॥ ని ॥ కోలాహలః కలకల ఇత్యమరః తేన ముఖరితాని ముఖరీకృతాని వాచాలీకృతానీత్యర్థః ॥ తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః తాని దిఙ్ముఖాని దిగంతరాణి తాన్యేవ ముఖాని వదనాని యేషాం తే తథోక్తాః - భూపురిశ్లిష్టరూపకముక్తోపమయా సంకీర్యతే, శ్రీరామాభిషేకవార్తాశ్రవణజనితానందాతిశయోల్లసితకోలాహలేనాశేషదిగంతరాళాని ప్రతిధ్వనించక్రురిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ — ఆనందేతి ॥ ఆనందబాష్పవిసరః ఆనందాశ్రుపూరః - ప్రజానాం నయనే నేత్రారవిందే పద్మే మకరందః పుష్పరస ఇవేత్యుపమా - ఆవిర్బభూవ ప్రాదురాసీత్ ॥ ని ॥ మకరందః పుష్పరస ఇత్యమరః కింకర్తుమివ అభిషేకదినే భట్టాభిషేకదినే భవిత్రీం భావినీం రామస్య కాంతిం శోభావిశేషం చక్షుర్నేత్రాణీత్యర్థః

రాజాపి తేషాం సంపత్స్యమానమహోత్సవౌత్సుకజనసమ్మర్దజనిష్య
మాణరజో రాజిపాతపరిజిహీర్షయేవ రోమాంచప్రపంచేన కంచుకితాం
గానాం ప్రమాణాతీతాం ప్రీతిం ప్రపన్నానాం హర్షప్రకర్షేణ ద్వి
గుణీకృతమానందమంతర్నియమ్య సుమంత్రప్రముఖాన్మంత్రిము

ప్రక్షాళ్య సంశోధ్య - ఆదరేణ ప్రేమ్ణా వీక్షితుం ద్రష్టుమివేతి ఫలోత్ప్రే
క్షా, యథాలోకే చక్షుః ప్రక్షాళనపూర్వకం ద్రష్టవ్యం వస్తు పశ్యంతి,
తథాత్రాపి జనా విశిష్టశ్రీరామశరీరకాంతిం ద్రష్టుకామాః చక్షూంషి ప్ర
క్షాళయితుమివానందాశ్రూణి ప్రవర్తయామాసురిత్యుత్ప్రేక్షార్థః-
ఉక్తాలంకారయోరన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః వసంతతిలకావృత్తం
॥ ౧౧ ॥—॥ రాజాపీతి ॥ రాజా దశరథోపి, సంపత్స్యమానః ప్రత్యా
సన్నతయా సంభవిష్యన్ యో మహోత్సవః హర్షోత్పాదకః శ్రీరామ
పట్టాభిషేకరూపవ్యాపారః ఉక్తం చ భావప్రకాశే *ఉత్సవే హర్షమి
త్యేష ఉత్సవః పరికీర్తిత ఇతి తేనౌత్సుకాః కాలాక్షమత్వలక్షణౌత్సు
క్యసంపన్నాః + ప్రసితోత్సుకాభ్యామిత్యాదినా తృతీయాసమాసః
యే జనాః తేషాం సమ్మర్దేన సంభ్రమేణ జనిష్యమాణ ఉత్పత్స్య
మానో యో రజో రాజిపాతః ధూళినికురుంబపతనం, తస్య పరిజిహీర్ష
యా పరిహర్తుమిచ్ఛయేవేతి హేతూత్ప్రేక్షా - ఉత్పన్నస్య ప్రతీకారా
దనర్థస్యోత్పత్తిప్రతిబంధ ఏవ పరమితి న్యాయేన ప్రాగేవ రజస్సంశ్లేష
పరిహరణోపాయచికీర్షయేవేత్యుత్ప్రేక్షార్థః + పరిపూర్వాద్ధరతే
స్సన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్-రోమాంచప్రపంచేన రోమహ
ర్షణవ్యాప్త్యా ॥ ని ॥ రోమాంచో రోమహర్షణమిత్యమరః ॥ కం
చుకితాని-కంచుకవత్కృతాని- నిరుద్ధానీత్యర్థః ॥ తాన్యంగాని యే
షాం తేషాం + కంచుకశబ్దాత్ తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః ॥ తతః
ప్రమాణాతీతాం-ప్రీతిమపరిచ్ఛిన్నానందం ప్రపన్నానాం తేషాం జ
నానాం హర్షప్రకర్షేణ ఇష్టలాభజన్యో మనఃప్రసాదో హర్షః త

ఖ్యానేవమాచఖ్యౌ ॥ ౧౨ ॥ వ ॥ అస్థాననాశ్రితతపోవనభూమిభా
గానున్ముచ్య లోకపరిపాలనజాగరూకాన్ । అమ్లానమౌగ్ధ్యమచిరాద
వలంబ్య రామమేవంవిధః కథముదేతి జనానురాగః ॥ ౧౩ ॥

స్య ప్రకర్షేణాతిశయేన హేతునా ద్వౌగుణావావృత్తీ యస్య స ద్విగు
ణః ॥ని॥ గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుషు ఇతి వైజయం
తీ ॥ ద్విగుణీకృతః ద్విరావృత్తః + పూర్వవత్కర్మణి క్తః ॥ శమానంద
మిష్టానుష్ఠానానుభవజన్యసుఖం రాజ్యాభిషేకస్య ప్రజాహర్షమూల
త్వాత్తదుపబృంహితానందాతిరేకమిత్యర్థః ॥ అంతర్నియమ్యాంత
రంగేనిరుధ్య, సుమంత్రప్రముఖాంత్సుమంత్రాదీన్ మంత్రిముఖ్యా
నమాత్యప్రవరాన్ప్రతి। ఏవంవక్ష్యమాణప్రకారేణాచఖ్యౌ-ఉవాచేత్య
ర్థః ॥ అత్ర ప్రీతిహర్షానందశబ్దానాం వృత్తిభేదాద్భేదోవసేయః
॥ ౧౨ ॥ —అ ॥ ఆఖ్యానప్రకారమేవాహ ॥ అస్థానితి ॥ అనాశ్రితః
అనధిష్ఠితః, తపోవనభూమిభాగః-పుణ్యారణ్యభూప్రదేశః, యైస్తాన్
తథోక్తాన్, అస్వీకృతవానప్రస్థాశ్రమానిత్యర్థః ॥ కించ లోకా
నాం-ప్రజానాం, పరిపాలనే-నీతిమార్గేణసంరక్షణే, జాగరూకాన్
సావధానాన్, విశేషణద్వయేనాప్యపరిత్యాజ్యత్వంసూచ్యతే ॥ ఏవం
విధానపృష్ఠాన్ నః బహువచనమత్రాత్మసంభావనయా ద్రష్టవ్యం॥
ఉన్ముచ్య-త్యక్త్వా, అమ్లానమక్షీణం, మౌగ్ధ్యం ముగ్ధభావో యస్య త
మనతిప్రౌఢమిత్యర్థః । త్రిజగత్పాలేః-సకలకార్యధురంధరస్యశ్రీ
రామస్య, తత్రతః అత్యంతప్రౌఢిమసంపన్నభావేప్యాదరాతిశయా
దిత్థం నిర్దిష్టమిత్యనుసంధేయం ॥ రామమచిరాత్-క్షిప్రమేవానలం
బ్యాశ్రిత్య, ఏవంవిధః-ఇత్థంభూతప్రకారోఽనిర్వాచ్య ఇతియావత్ ॥ జ
నానురాగః-ప్రజాభిలాషవిశేషః, కథం కుతోవా ఉదేతి ఉత్పద్యతే
ఏతదత్యంతాశ్చర్యమిత్యర్థః ॥ మనఃప్రవృత్తేః పరతంత్రా ఏవ ప్ర
జాఃనసంస్తవపరతంత్రా ఇతిభావః ఏతచ్చ సర్వశోజయమన్విచ్ఛేత్పు

॥౫॥ తేపినియమితనిజమనోరథాయదశరథాయసవినయంమేవంవ్య జిజ్ఞ
పన్ ॥౧౪॥ ప॥ దేవేస్థితేపితనయంతవరామభద్రం లోకస్స్వయం భజ
తునామకిమత్రచిత్రమ్ । చంద్రంవినాతదుపలంభవహేతుభూతంక్షీ

త్రాదిచ్ఛేత్పరాజయమితిన్యాయేన రాజ్ఞోభిమతమేవేతిరహస్యం॥
వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౩ ॥ — తఇతి ॥ తే సుమంత్రప్రముఖమ
న్త్రిణోపి నియమితో-నిర్ధారితః, నిజః-స్వకీయః, మనోరథః శ్రీ
రామాభిషేకకరణరూపోయేన తస్మై, యద్వా నియమితఃప్రజానురా
గస్య శ్రీరామే ప్రవృత్తత్వాత్సంకోచితః నిజమనోరథో రాజ్యాభి
లాషోయేన, యద్వా నియమితః అంతరాచ్ఛాదితః నిజమనోరథఃరా
మాభిషేకవిషయకస్వకీయాభిలాషోయేనతస్మై దశరథాయ సవినయం
సప్రశ్రయంయథాతథా ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా వ్యజిజ్ఞపన్-విజ్ఞాప
యామాసుః ॥ ౧౪ ॥—అ॥విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ॥దేవఇతి ॥ దేవ
-రాజ్ఞి, త్వయి ॥ ని ॥ దేవస్సురేఘనేరాజ్ఞీతివిశ్వః ॥ స్థితె ప్రజాపరి
పాలనదక్షతయా వర్తమానేసత్యపి లోకో-జనః, తవతనయం-రామ
భద్రం, స్వయంచోదనాంవినైవ భజతు-సేవతాం, సమాశ్రయత్విత్య
ర్థః ॥ నామేతిసంభావనాయాం, అస్మిన్నర్థే కించిత్రమాశ్చర్యం న
కించిదపీత్యర్థః ॥ కుతఏతదిత్యాశంక్య దృష్టాంతమాహ ॥ చంద్రమి
తి ॥ తృషితః-పిపాసితః, చకోరః-చంద్రికాపాయీపక్షివిశేషః*చకో
రశ్చంద్రికాపాయీత్యుక్తత్వాత్ ॥ చంద్రంవినా-చంద్రంవిహాయేత్య
ర్థః + పృథగ్వినేత్యాదినావికల్పేద్వితీయా ॥ తదుపలంభనస్య చం
ద్రోత్పత్తేః హేతుభూతం-కారణభూతం, క్షీరాణ్యుదకానియస్య తం
క్షీరోదం-క్షీరసముద్రం + ఉదకస్యోదస్సంజ్ఞాయామిత్యుదకశబ్దస్యో
దాదేశః ॥ ఆశ్రయతి-సేవతేకిం, నాశ్రయత్యేవేత్యర్థః ॥ అతఏవత
న్నచిత్రమితివైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః *బింబానుబింబన్యాయే
ననిర్దేశోధర్మధర్మిణోః । దృష్టాంతాలంకృతిర్జ్ఞేయాభిన్నవాక్యార్థ

లోదమాశ్రియేతి కిం తృషితశ్చకోరః ॥ ౧౫ ॥ X ॥ తదనంతరం చత్వరే తత్వరే తత్పరస్తత్త్వవిదాం వరిష్ఠస్య వసిష్ఠస్య శాసనాదభిషేకోపకరణాహరణాయ సామాత్యః పౌరవర్గః ॥ ౧౬ ॥ ప ॥ ఆహూయ రామం వినయాభిరామమావిః ప్రమోదః ప్రభురేవమూచే । తవోత్తమాంగే మకుటం విధాతుమహ్నాయ తిష్యే దివసే యతిష్యే ॥ ౧౭ ॥

సంశ్రియేతి విద్యాచక్రవర్తిలక్షణాత్ ॥ వృత్తంతుపూర్వవత్ ॥ ౧౫॥ తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం-రాజమంత్రిసంభాషణానంతరకాలె, తత్త్వవిదాం-ఆగమరహస్యవేత్త్రూణాం, వరిష్ఠస్య శ్రేష్ఠస్య-వసిష్ఠస్య మహర్షేః, శాసనాదాజ్ఞావచనాత్, అభిషేకోపకరణానాం పుణ్యతీర్థపరిపూరితకనకకలశభద్రాసనచ్ఛత్రచామరాదిరాజ్యాభిషేకసాధనానాం ఆహరణాయతాన్యాహర్తుమిత్యర్థః ✻ తత్పరఆసక్తస్సన్ ॥ ని ॥ తత్పరేప్రసితాసక్తావిత్యమరః ॥ సామాత్యః-మంత్రిసహితః, పౌరవర్గః-నాగరికసమూహః, చత్వరె-అంగణె, తత్వరే-త్వరాంచకార ॥ ౧౬ ॥—అనంతరవృత్తాంతమాహ॥ ఆహూయేతి ॥ ప్రభుర్దశరథః, పరాపెక్షయా స్వస్మిన్నికృష్టతానుసంధానం స్వాపెక్షయా పరస్మిన్నుత్కృష్టతానుసంధానంవా వినయః తెన వినయెన- ప్రశ్రయేణాభిరామం-రమణీయం, రామమాహూయ ఆవిః ప్రమోదః, సముత్పన్నానందస్సన్ ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారెణ ఊచె-ఉక్తవాన్ ॥ తదేవాహ॥ అహ్నాయ ద్రుతం తిష్యే-పుష్యనక్షత్రయుక్తఇత్యర్థః॥ని॥పుష్యేతు సిద్ధ్యతిష్యావిత్యమరః ॥ పుష్యస్సర్వార్థసాధక ఇతిశాస్త్రాత్సకలకార్యసిద్ధిసాధకత్వేన ప్రశస్తత్వాదితిభావః + నక్షత్రేణ యుక్తః కాలఇతి విహితాణః లుబవిశేషేఇతిలుప్ ॥ దివసేశ్వఏవేత్యర్థః ॥ తథా రామాయణె దశరథవచనం ॥ శ్వఏవపుష్యోభవితాశ్వోభిషించతు మెసుతఇతి॥తవోత్తమాంగే-శిరసి ॥ ని ॥ ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్షమిత్యమరః ॥ మకుటం మహారాజ్యలక్షణం కనకకోటీరం విధాతుం-ని

గ||అథదశరథమనోరథం కౌసల్యాయైనివేద్యస్వభవనముపగతస్యరామ
స్యభగవాన్వసిష్ఠస్సంజాతకౌతుకః కౌతుకమంగళం నిర్వర్తయామాస
||౧౮|| ప || ఆపూరయన్మంగళతూర్యఘోషైరాశావశావల్లభకర్ణతా
ళాన్ । ఉజ్జృంభితఃకోపిగిరామభూమిరున్మస్తకఃపౌరజనప్రమోదః||

క్షిప్తం, యతిష్యే-యత్నంకరిష్యే, స్వాభావికశాస్త్రాభ్యాం జనిత
భేదేన ద్వివిధస్యాపివినయస్య త్వయివిద్యమానత్వాదాజానంత్వాం
కరిష్యామీత్యర్థః || అత్రకామందకః * వినయప్రగ్రహాన్పుత్రాన్యఃకు
ర్వీతన్నృపతిస్సుతాన్ । అవినీతకుమారంహి కులమాశువిశీర్యతే || వినీత
కుమారసంపుత్రం యౌవరాజ్యేభిషేచయేదితిఇత్యూచఇతి సంబంధః||ఉ
పజాతివృత్తమ్ || ౧౭ ||—అథేతి || అథానంతరం, దశరథస్య మనోర
థం మూర్ధాభిషేకకరణసంకల్పం,కౌసల్యాయై-నిజజనన్యై,నివేద్య-వి
జ్ఞాప్య, స్వభవనం-నిజమందిరముపగతస్య-ప్రవిష్టస్య, రామస్యభగ
వాన్పూజ్యోవసిష్ఠః సంజాతకౌతుకః ఇదానీం ఖల్వహంకృతార్థః య
త్శ్వశ్రీరామాభిషేకప్రక్రియానువర్తనతాత్పర్యేణ సంభ్రమామీతి స
ముత్పన్నహర్షస్సన్ కౌతుకం హస్తసూత్రబంధనరూపం మంగళం
మంగళాచారం నిర్వర్తయామాస-చకారేత్యర్థః || శ్వోణిపాణిగ్రహో
త్సవేఽవశ్యకర్తవ్యత్వేనశాస్త్రబోధితత్వాదితిభావః||ని ||కౌతుకంమం
గళేహర్షే హస్తసూత్రేకుతూహలఇత్యుభయత్రాపి శాశ్వతః ||౧౮
ఆపూరయన్నితి || మంగళతూర్యఘోషైః-మంగళార్థవాద్యధ్వనిభిః,
ఆశాసు-దిక్షు,యే వశానాం-కరిణీనాం, వల్లభాస్తేషాం దిగ్గజానాం,
కర్ణతాళాన్-కర్ణసంఘట్టనవిఘట్టనజనితధ్వనీన్ || ని || వశాస్త్రీ
కరిణీవంధ్యేత్యమరః || ఆపూరయన్-విస్తారయన్, కోప్యభూతపూ
ర్వఃఅతఏవ గిరామభూమిఃవాచామగోచరః ఇయత్తయా,ఇదంతయా
వావక్తుమశక్యఇత్యర్థః || ఉన్మస్తకః-ఉన్నతశిరాః, మహానిత్యర్థః అథ
వా ఉన్మస్తకః-ఉల్లంఘితశిరస్కః, అతిప్రభూతఇత్యర్థః || పౌరజనా

౧౯ ॥ తత్ర ॥ యామేవాహుర్నిశిచరకులోన్మూలనే మూలహేతుం యస్యాశ్చిత్తం ప్రకృతికుటిలం గాత్రమిత్రం బభూవ । అంభోజిన్యాశ్శిశిరసరసం కాసరీవాచ్ఛమంభః కైకేయ్యాస్సా హృదయమదయం మన్థరాని

నాం ప్రమోద ఆనందః, ఉజ్జృమ్భితః-ఉత్కటోభూదిత్యర్థః ॥ అత్ర తూర్యఘోషాణాం దిగ్గజకర్ణతాళపూరణాసంబంధేపి తత్సంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥

॥ ౧౯ ॥ — తత్ర-తస్మిన్, ప్రమోదోజ్జృంభణసమయ ఇత్యర్థః ॥ యామేవేతి॥ యాం మంథరాం ఏవకారోన్యవ్యవచ్ఛేదార్థకః॥ నిశిచరాణాం-రావణాదిరాక్షసానాం, కులోన్మూలనే-వంశనాశనే, గణవిధ్వంసనే వా ॥ ని ॥ సజాతీయగణే గేహే గోత్రేపి కథితం కులమితి విశ్వః ॥ మూలహేతుమాద్యకారణమాహుః-బ్రువతే, జనా ఇతి శేషః + బ్రువః పంచానామిత్యాదినాణలాదేశో బ్రువ ఆహాదేశశ్చ ॥ తద్దుర్బోధాద్విపరీతబుద్ధ్యా కైకేయ్యా, రామే వనం ప్రవ్రాజితే తతస్సీతాపహరణే సతి శ్రీరామేణ రావణాదిసంహారస్య ప్రక్రృతత్వాదితిభావః తథా ప్రకృత్యా కుటిలం స్వభావేన వక్రం + ప్రకృత్యాదిభ్యస్తృతీయేతి తృతీయయా సమాసః ॥ యస్యాః మంథరాయాశ్చిత్తం గాత్రమిత్రం తస్యా ఏవ శరీరసదృశం బభూవ ॥ యథా తద్గాత్రం స్వభావవక్రం తథా చిత్తమప్యాసీదిత్యర్థః ॥ ఆకారసదృశః ప్రజ్ఞేతివచనాత్ప్రాయేణ ప్రజ్ఞాయా ఆకారసదృశత్వనియమాదితిభావః- సా మంథరా మంథరాభిధానా కైకేయీగృహవాసినీ-కాసరీవ-వనమహిషీవ ॥ ని ॥ లులాయో మహిషో వాహద్విషత్కాసరసైరిభా ఇత్యమరః ॥ + ॥ జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాదితి జీష్, శిశిరంచ తత్సరసం మధురం చేతి విశేషణయోరపి మిథో విశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం + విశేషణం విశేష్యేణ బహులమితి సమాసః - అచ్ఛం నిర్మలం - ఏతద్విశేషణద్వయం హృదయేపి యోజ్యం- అంభోజిన్యాః సరస్యాః అంభ ఇవ కైకేయ్యాః

ర్తమంథ ॥ ౨౦ ॥ వ ॥ అలఘుచలితజంఝావాతనిష్పేషదోషోదశని
రివకఠోరశ్శీతలాంభోదపజ్త్కా । అపహృతజనసౌఖ్యా స్తంథరాభేద
వాక్యాదపి భరతజనన్యాం హంత.దౌర్జన్యమాసీత్ ॥ ౨౧ ॥

హృదయం - అదయందయారహితం యథాతథాని ర్తమంథ ఆలోడ
యామాస - యథాత స్తనః శ్రీరామాభిషేకవిఘాత ప్రవణంస్యాత్త
థా - నిజచిత్తగాత్రమిత్రైరేవవాక్యైః ప్రలోభయామాసేత్యర్థః, మ
నోవాక్కాయకర్తసుకుటిలాయా స్తస్యాఃకింకపటంనాటయితుమశక్య
మితిభావః - పూర్ణోపమాలంకారః - మందాక్రాంతావృత్తమ్ ॥౨౦
॥అలఘ్వితి ॥ అలఘుఅమందం - చలితఃప్రవృత్తోయోజంఝావాతఃధ్వ
నివిశేష సూక్ష్మాంబువర్షమిశ్రితో మహామారుతః తేనయోనిష్పేషః
సంఘర్షణం సఏవదోష స్తస్మాద్ధేతోః ॥ ని ॥ జంఝాధ్వనివిశేషేస్యా
దపిసూక్ష్మాంబువర్షణఇతి నానార్థరత్నమాలా - శీతలాంభోదపజ్త్కా-
శిశిరజలదపటలేకఠోర స్తీక్ష్ణః అశనిఃదంభోళిరివ - అపహృతంవిధ్వంసి
తం జనానాంసౌఖ్యం శ్రీరామాభిషేక మహోత్సవజనితానందోయేన
తస్మాత్ మంథరాయాభేద వాక్యాత్ -రాజా ఇదానీం శ్రీరామమభి
షేక్తుముద్యత స్తత స్త్వం శ్రీరామస్య - ప్రవ్రాజనం భరతస్యాభిషేక-
ఞ్చపూర్వదత్తవరద్వయేనాభ్యర్థయ- అన్యథామహానర్థఃస్యాదిత్యు
పజాపవచనాదిత్యర్థః ॥ ని ॥ భేదోపజాపావిత్యమరః- భరతజనన్యాం
భరతస్య మాతరి కైకెయ్యామపి, దౌర్జన్యం-శ్రీరామాభిషేకవి
ఘాతుకత్వరూపమసాధుత్వమాసీత్ -ప్రాదుర్భూదిత్యర్థః ॥ భరత
జనన్యామిత్యనేన భరతే సౌజన్యం సుప్రసిద్ధమేవ తథాచ తజ్జనన్యా
అపి తథాత్వముపపద్యతే॥ కారణగుణపూర్వకత్వాత్కార్యగుణానాం
అతస్సౌజన్యయుక్తాయామప్యస్యాం దౌర్జన్యమాసీదితి విరోధసూ:
చకోయమపిశబ్దః ॥ ఏతేనమంథరాయావచనస్య తాదృక్కల్పిషోత్పా
దనపాటవంసూచ్యతే హంతేతివిషాదే ॥ ని ॥ హంతహర్షేనుకంప,

శ్లో॥ సైషా మన్థరాభిధానపిశాచికావేశపరవశనిజాశయా పూర్వం దణ్డకే వైజయన్తపురవాస్తవ్యశమ్బరాసురసఙ్గరసఙ్గతవేదనాపనోదనార్థమాత్మనే వితీర్ణం వరద్వయం వరాయ దశరథాయ న్యవేదయత్ ॥౧౨॥

పాయాం వాక్యారంభవిషాదయోరిత్యమరః ॥ అలంకారస్తు పూర్వవత్ ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ తథా శ్రీరామాయణే కైకేయీం ప్రతి మన్థరావాక్యమ్ * తవ దైవాసురే యుద్ధే సహ రాజర్షిభిః పతిః । అగచ్ఛత్త్వాముపాదాయ దేవరాజస్య సాహ్యకృదిత్యారభ్య తౌ వరౌ యాచ భర్తారం భరతస్యాభిషేచనమ్ । ప్రవ్రాజనం చ రామస్య త్వం వర్షాణి చతుర్దశేత్యన్తమ్ ॥ ౨౦ ॥ — అ ॥ తతః కైకేయీ కిమకరోదిత్యాశఙ్కాయామాహ ॥ సేతి ॥ మన్థరేత్యభిధానం నామ యస్యాస్సా తథోక్తా యా పిశాచికా మహాభూతగ్రహః + స్యాదర్భకః కేణ ఇతి హ్రస్వః ॥ తస్యా ఆవేశేన ఆవాహనేన ఆక్రమణేనేతి యావత్ ॥ పరవశః-పరతన్త్రః, వివేకశూన్య ఇత్యర్థః ॥ నిజాశయస్స్వకీయాన్తఃకరణం యస్యాస్సా తథోక్తా, సా ప్రాక్సుగుణా, ఏషా కైకేయీ పూర్వం-పూర్వకాలే, దణ్డకే వనే వైజయన్తమితి యత్పురం తద్వాస్తవ్యస్తత్రవసనః + వసేస్తవ్యత్కర్తరి ణిచ్చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ ॥ యశ్శమ్బరాసురః-శమ్బరాఖ్యో మహాదైత్యః, తస్య సఙ్గరే-యుద్ధే, సఙ్గతా-ప్రాప్తా, యా వేదనా అసురశస్త్రక్షతిజనితఖేదః ॥ ని ॥ ఖేదేపి వేదనేత్యమరశేషః ॥ తదపనోదనం-తన్నివారణం, అర్థః-ప్రయోజనం, యస్య తత్ తత్సంభావితమిత్యర్థః ॥ ని ॥ అర్థోభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిషు ఇత్యమరః ॥ ఆత్మనే-స్వస్మై, వితీర్ణం తాదృగ్రణసంకటాదవసాద్య తత్రత్యబాధాయా నివర్తితత్వాత్పారితోషికతయా దత్తమిత్యర్థః । వరయోః ద్వయం-ద్వౌ వరావిత్యర్థః ॥ ని ॥ దేవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠ ఇత్యమరః ॥ వరాయ భర్త్రే దశరథాయ + క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్యమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ న్యవేదయత్-విజ్ఞాపయామాస,

ప ॥ తయోరేకస్యసంరమ్భో భరతస్యాభిషేచనమ్ । అన్యస్య వన్యవృత్త్యైవ వనే రామస్య వర్తనమ్ ॥ ౧౩ ॥ తస్మిన్ క్షణే వరయుగం చిరతప్తతామ్రనారాచ వేధపరుషం శ్రవసీ విదార్య । సత్యప్రహాణచకితస్య

తథా రామాయణమ్ * స్మర రాజన్ పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే రణే । తత్రచాచ్యావయచ్ఛత్రు స్తవజీవితమన్తరా ॥ తత్రచాపి మయా దేవ యత్త్వం సమభిరక్షితః । జాగ్రత్యా యతమానాయా స్తతో మే ప్రాదదావరౌ ॥ తౌతు దత్తౌ వరౌ దేవ నిక్షేపం మృగయామ్యహమ్ । తవైవ పృథివీపాల సకాశే సత్యసఙ్గర ఇతి ॥ ౧౧ ॥ — అ ॥ విజ్ఞాపితస్య వరద్వయస్య వినియోగప్రకారమేవాహ ॥ తయోరితి ॥ తయోః ద్వయోః వరయోర్మధ్యే ఏకస్య వరస్య సంరమ్భస్సమ్భ్రమః ప్రవృత్తిరితి యావత్ ॥ ని॥ సంరమ్భస్సమ్భ్రమే కోప ఇతి శబ్దార్ణవః ॥ భరతస్యాభిషేచనం-రాజ్యాభిషేకః, అన్యస్య వరస్య సంరమ్భః వన్యవృత్త్యా-మునివృత్త్యా, జటావల్కలధారణకందమూలఫలాశనరూపవ్యాపారేణేత్యర్థః ॥ ఉపజాపబుద్ధిజనకవృత్త్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః ॥ రామస్య వనే-దండకావనే, వర్తనం వృత్తిరవస్థానమితి యావత్ ॥ పూర్వం సామాన్యేన దత్తౌ వరావిదానీం భరతాభిషేక రామవివాసనరూపేణ దాతవ్యావిత్యుక్తవతీత్యర్థః ॥ తథాచ రామాయణమ్ ॥ నవపంచచవర్షాణి దండకారణ్యమాశ్రితః । చీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తాపసః ॥ భరతో భజతామద్య యౌవరాజ్యమకంటకమితి ॥ ౧౨ ॥ — అ ॥ తదానీం కింజాతమిత్యాహ ॥ తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్ క్షణే-తత్కాలే, వి॥ నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ ఇత్యమరః ॥ చిరం-చిరకాలం, తప్తః-అగ్నిసంతప్తః, అతఏవ తామ్రో-రక్తవర్ణో యో నారాచః శలాకాకారతీక్ష్ణశస్త్రవిశేషః తస్య వేధస్సంప్రహార స్తద్వత్పరుషం కఠోరం దుస్సహమితి యావత్ ॥ వరయుగం కర్తృ, సత్యస్యానృతభాషిత్వస్య, ప్రహాణం-ప్రచ్యుతిః, + కృత్యచ ఇతి ణత్వం ।

నృపస్య కామమూరీచకార హృదయే పుటపాకరీతిమ్ ॥ ౨౮ ॥
తనయవిరహవార్తామాత్రసంతప్యమానా దశరథచిత్తాచ్చేతనానిర్జ
గామ । దవహుతవహరోచిర్జ్వాలయాలేహ్యమానాజ్ఝడితిగహనదు

తస్మాచ్చకితస్య-భయసంభ్రాంతస్య, నృపస్య-రాజ్ఞోదశరథస్య, శ్రవ
సీ విదార్య-శ్రోత్రేవిభిద్య, బాహ్యేంద్రియద్వారా అంతరింద్రియ
స్యార్థగ్రాహకత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ కర్ణశబ్దగ్రహౌశ్రోత్రం శ్రు
తి(స్త్రీ)శ్రవణంశ్రవఇత్యమరః ॥ హృదయే-తస్యైవమానసే, పుటపాక
రీతిం-మూషికాసంపుటమధ్యే సువర్ణాదికం నిగూఢం నిక్షిప్య అ
గ్నినా సంతాపనంపుటపాకః, తస్యరీతిం-తత్సదృశీం, పరిపాటీమిత్య
ర్థః, అతఏవ నిదర్శనా॥ కామమత్యంతం ఊరీచకారాంగీచకార ॥
ప్రతిశ్రుతస్యాశ్రవణే అగ్రహణేవా సత్యవిప్లవోభవేదితిశ్రుత్యాగృ
హీతత్వాచ్చ తత్తనారాచదుస్సహం వరయుగం ద్వారభూతశ్రవణవి
దాహపూర్వకం రాజ్ఞోంతరంగం ప్రవిశ్య తం నిరుచ్ఛ్వాసం తాప
యామాసేత్యర్థః ॥ ని ॥ ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతంప్రతి
జ్ఞాతమిత్యమరః + ఊర్యాది చ్విడాచశ్చేతిగతిసంజ్ఞాయాం కుగతి
(ప్రా)దయఇతిసమాసః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౮ ॥ — తనయే
తి ॥ అథ-అనంతరం, తనయవిరహవార్తామాత్రేణ శ్రీరామవియోగ
వృత్తాంతాకర్ణనేనైవ సంతప్యమానాద్దహ్యమానాత్, విరహఏవసతి
కింభవిష్యతివా నజ్ఞాయతఇతి మాత్రశబ్దార్థః, దశరథస్య చిత్తాద్ధృద
యాత్ +ధ్రువమపాయేఽపాదానమిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥ చేత
నాసంజ్ఞా-జీవనశక్తిః, దవహుతవహస్య-వనవహ్నేః, రోచిర్జ్వాలయా
దీప్తశిఖయా, రోచిషా-జ్వాలయావా ॥ ని ॥ వనేచ వనవహ్నౌచ ద
వోదావఇతిరిత్ఇతిశాశ్వతః ॥ లేహ్యమానాదాస్వాద్యమానాత్, ద
హ్యమానాదితియావత్ ॥ గహనగుల్మాత్కాననకుంజాత్, ఉజ్జిహానాని
గచ్ఛన్తీని + ఓహాఙ్ గతావితిధాతోశ్శానచ్ ॥ మృగీవ-కురంగీవ,

త్వాదుజ్జిహానామృగీవ ॥ ౨౫ ॥ X ॥ అథదశరథఃకథమపిలబ్ధసంజ్ఞఃకై
కేయీమిదమభాషత ॥ ౨౬ ॥ ప ॥ రామః కామముపాశ్రయిష్యతి
వనంత్యక్త్వాధృతం కౌతుకంలోక స్త్యక్ష్యతికౌతుకంచిరధృతంతస్యా
భిషేకేకథమ్ । ధర్మాపాయభయేనవత్సవిరహంవక్ష్యామివక్ష్యామికిం

+ జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాదితిజీష్ ॥ ఝుడిత్యంజనా ॥ ని ॥ స్రా
గ్ఝుడిత్యంజనాహ్వయేత్యమరః ॥ నిర్జగామ-నిరగాత్, శ్రీరామవిర
హవార్తాంశ్రుత్వా అతిమాత్రపుత్రవత్సలో రాజా సపది మూర్ఛా
మగచ్ఛదిత్యర్థః ॥ పూర్ణోపమాలంకారః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౨౫ ॥
అథేతి ॥ అథ-చేతనానిర్గమనానంతరమ్, దశరథః కథమపి కృచ్ఛ్రే
ణ, లబ్ధసంజ్ఞః-ప్రాప్తచేతనస్సన్, కైకేయీంప్రతి ఇదం వదనమ
భాషత-అవోచత ॥ ౨౬ ॥ —తత్ప్రకారమేవాహ ॥ రామఇతి॥ రా
మః ధృతం రాజ్యాభిషేకాంగత్వేనాముక్తంకౌతుకం హస్తసూత్రం,
త్యక్త్వా-లీలయైవ విసృజ్య, కామమత్యంతం అప్రతిబంధమిత్యర్థః॥ వ
నముపాశ్రయిష్యతి-ప్రవేక్ష్యతి, ధర్మాచారతత్పరత్వాదనాయాసేనై
వ ప్రవ్రజిష్యతీత్యర్థః, తథా లోకోజనశ్చ తస్య శ్రీరామస్యాభిషే
కే విషయే చిరధృతం- చిరకాలమారభ్యసంభృతం కౌతుకం-హర్షం, క
థం-కథంచిత్, త్యక్ష్యతి-దుస్త్యజమప్యతికృచ్ఛ్రేణ విసర్క్ష్యతీత్యర్థః,
తథాధర్మస్యాంగీకృతపరిపాలనరూపసుకృతస్య అపాయాద్వినాశాద్భ
యం తేనవత్సవిరహం-రామవియోగం, వక్ష్యామిధారయిష్యామిఅహ
మితి శేషః+వహ ప్రాపణఇత్యస్మాద్ధాతోర్లృట్ ॥కిం ప్రతివచనంవక్ష్యా
మ్యపిష్యామివస్తుమపకాశాభావాదితిభావః+ అత్ర పదపరిభాషణఇ
త్యస్మాద్ధాతోర్లృట్ అథవావక్ష్యామివక్ష్యామీతిపద-నార్థోద్వాటుక్తో
యంశబ్దః, పునఃపునః ధారయిష్యామీత్యర్థః॥+చాపలేద్వేభవతఇతి
ద్విరుక్తిః - సంభ్రమేణప్రవృత్తిశ్చాపలమితికాశికా, అయమస్యహాపు
త్రవిరహావేదనాజనితోద్వేగాత్సంభ్రమః,కిం కింతురాజాయే కేభా

యావత్కల్పమకీర్తిరార్తిజననీ జాయేత జాయే తవ ॥ ౭౭ ॥ వత్సం క
ఠోరహృదయే నయనాభిరామం రామం వినా న ఖలు తిష్ఠతి జీవితం మే ।
ధాతుర్బలాదుపయన్త్వయి జాతపూర్వః కైకేయి మాముపయమం నయ

ర్యే - తవ యావత్కల్పం కల్పాన్తపర్యన్తమిత్యర్థః + యావదవ
ధారణ ఇత్యవ్యయీభావః , ఆర్తిజననీ పీడాకరీ మర్మభేదనీతి యావ
త్ ॥ ని ॥ ఆర్తిః పీడాధనుష్కోట్యోరిత్యమరః-అకీర్తిః శ్రీరామా
భిషేకవిఘ్నాచరణజన్యాపఖ్యాతిః జాయేత ప్రాదుర్భవేత్ ॥ + జనేర్లి
ఙితజ్ , యథా తథా వాస్మాకం నిర్వాహో భవిష్యతి జాయాత్వేన సం
భావితాయాస్తవైవ మహానర్థః ॥ * ॥ సంభావితస్య చాకీర్తిర్మర
ణాదతిరిచ్యత ఇతి గీతాయాం భగవతోక్తత్వాదితి భావః - వృత్త్యను
ప్రాసః , శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం ॥ ౭౭ ॥—॥ వత్సమితి ॥ హే
కఠోరహృదయే కఠినచిత్తే యతః స్వప్నేపి దుస్సహం శ్రీరామవిరహం
సాక్షాత్త్వం బోధయసి - అతస్త్వద్ధృదయస్య కఠోరత్వం కిం వక్తవ్య
మితీత్యేతత్సంబోధనం నయనాభిరామం నేత్రానందకరం వత్సం బా
లం తనయం దారకవిరహాసహిష్ణుత్వద్యోతనార్థమేతద్విశేషణద్వయం
॥ని॥ వత్సో నా కుటజే వర్షే తర్ణకే తనయాదిక ఇతి వైజయంతీ, రామం
వినా రామం విహాయేత్యర్థః ॥ పృథగ్వినేత్యాదినా వికల్పాద్ద్వితీయా,
మే మమ జీవితం జీవనం న తిష్ఠతి ఖలు సునిశ్చితం మరిష్యామీత్యర్థః - అ
తః హే కైకేయి అత్ర యద్యపి భార్యానామగ్రహణం శాస్త్రనిషి
ద్ధం , తథాపి భార్యే యం చండీతి స్వపరిహారార్థం యుజ్యత ఇత్యేవమామం
త్రితమిత్యవధేయం, ధాతుర్బలాద్విధిబలాత్ త్వయి విషయే పూర్వం జా
తః జాతపూర్వః + సుప్సుపేతి సమాసః - ఉపయమో వివాహః యమ
సమీపం చ ధ్వన్యతే ॥ ని ॥ వివాహోపయమౌ సమావిత్యమరః, మాం
యమస్యాంతకస్య సమీపముపయమం + అవ్యయం విభక్తీత్యాదినావ్య
యీభావః - నయతి ప్రాపయతీత్యేవం మన్యే బుధ్యామి - ఉపయమ

తీతిమన్యే ॥ ౨౦ ॥ ౫ ॥ తదనునిజమనోరథైకపరిపూరణకృతాదరా
యైకేకేయీసాపహాసమవాదీత్ ॥ ౨౧ ॥ ప ॥ సత్యవిప్లవమపత్యసంగత
స్సంగతంభృశమపశ్యత స్తవ । ఆశ్రుతస్యవిఫలత్వమ స్తిచేదాశ్రితస్య

స్య ఉపయమపాప్రకత్వం యుక్తమతోమమాప్యేవం మరణముపయు
జ్యతఇత్యర్థః - లోకెలక్షణవతీనాంకన్యకానాం పరిణయోభర్తృజీవ
నాయభవతి ఈదృగవలక్షణ దుర్భగాయాస్తవపరిణయస్తు మమమర
ణాయభవతీతిభావః-వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౦ ॥— తదన్వితి॥ తద
నుదశరథభాషణానంతరం-నిజమనోరథస్యఏకస్య భరతాభిషేచనరామ
ప్రవ్రాజనరూపస్యాభిలాషస్యైవ పరిపూరణేనిష్పాదనే - అత్రమనో
రథైక శబ్దయోశ్శివభాగవతవత్సమాసః - అథవాఏకపరిపూరణేముఖ్యప
రిపూరణే ॥ ని ॥ ఏకేముఖ్యాన్యకేవలాఇత్యమరః కృతాదరావిహితా
స్థా, కైకేయీసాపహాసంసోల్లుంఠనమవాదీత్ ఉవాచ ॥ ని ॥ సోల్లుం
ఠనంతుసోత్ప్రాసం సాపహాసంసమాస్త్రయఇతిహలాయుధః ॥ ౨౧ ॥
అ ॥ ఉక్తిప్రకారమేవ వివృణోతి ॥ సత్యేతి ॥ అపత్యసంగతః పుత్ర
మోహాద్ధేతోః + పంచమ్యాస్తసిః సంగతం ప్రాప్తంసత్యవిప్లవంస
త్యవాక్యప్రచ్యుతిం - భృశమత్యంతమపశ్యతః అనాలోచయతః ఈష
దప్యననుసంధధతఇత్యర్థః తవఆశ్రుతస్య వరద్వయం దాస్యామీతి
ప్రతిజ్ఞాతవచనస్య ॥ ని ॥ అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః -
విఫలత్వం నైష్ఫల్యమ స్తిచేత్ తత్ప్రతిశ్రుతంవిఫలంభవతియదీత్యర్థః
ఆఇత్యపహాసే విసర్గాంతోనిపాతః - శ్రుతస్య సత్యంవద ధర్మంచ
ర స్వాధ్యాయాన్మాప్రమదః - అంగీకృతంహికృతినః పరిపాలయంతీ
త్యాది ధర్మశాస్త్రస్య ॥ ని ॥ శ్రుతంశాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః-
అయమంజలిః ప్రణామః ॥ ని ॥ తౌయుతావంజలిఃపుమానిత్యమరః ॥
రచితః విహితః, శాసనాచ్ఛాస్త్రమితి వ్యుత్పత్త్యావిధరథవ ప్రవృత్తి
ప్రతిషేధకత్వేన ప్రసిద్ధంశాస్త్రం - ఈదృక్ఛాస్త్రజ్ఞస్యాపిభవతోయ

రచితోయమంజలిః ॥ ౩౦ ॥ వ ॥ కింనాగతశ్శ్రీవసోస్సకాశమరిందమః
సత్యవతాంపురోగః । శ్యేనామిషీభూతకపోతపోతజీవాతవేశస్త్ర

ద్యేవం ప్రవృత్తిస్స్యాత్తత్రాహ కించిత్కరత్వాత్తన్నమస్కారోమిత్య
ర్థః ॥ * ॥ తస్మాచ్ఛాస్త్రంప్రమాణంతే కార్యాకార్యవ్యవస్థితా వి
త్యాదిభగవద్వచనాచ్ఛాస్త్రమనుసరతాత్వయా ప్రతిశ్రుత నిర్వాహోవ
శ్యం కర్తవ్యః - నాన్యథాశ్రేయఇతి తాత్పర్యం - భక్తిశ్రద్ధాదర బం
ధురాంతఃకరణతయా - విధీయమానో నమస్కారః ప్రసిద్ధః, తథాపహా
సాదావపినమస్కారస్సంభవతి - తథాప్రయుక్తం పూర్వైః - బిందు
ద్వంద్వతరంగితాగ్రసరణిః కర్తాశిరోబిందుకం కర్మేతిక్రమశిక్షితాన్వ
యకలాయేకేపి తేభ్యోంజలిః - యేతుగ్రంథసహస్రశాణకషణత్రుట్య
త్కళంకైర్గిరాముల్లాసైఃకవయంతిబిల్హణకవిస్తేష్వేవసన్నహ్యతీతి॥
రథోద్ధతావృత్తమ్ ॥ రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగౌ ఇతిలక్షణాత్ ॥౩౦॥
॥అ॥ ప్రతిశ్రుతమవశ్యం కర్తవ్యమితి పురాతనరాజవృత్తాంతం దృ
ష్టాంతయతి ॥ కిమిత్యాదినా ॥ సత్యవతాంపురోగః సత్యసంధానామగ్ర
ణ్యః అతఏవానామిషమామిషం సంపద్యమానమామిషీభూతం ॥ + అ
భూతతద్భావేచ్విః - కుగతిప్రాదయఇతిసమాసః - శ్యేనస్య శ్యేనభూ
మికాధారిణః ఇంద్రస్య - ఆమిషీభూతః మాంసఖండీభూతః ॥ ని ॥
పిశితంతరసంమాంసంపలలంక్రవ్యమామిషమిత్యమరః। యద్వాభోగ్య
వస్తున్యామిషంభోగ్యవస్తునీతి కేశవః - యఃకపోతపోతః కపోత
డింభవేషధారీయమః ॥ని॥ పోతఃపాకోర్భకోడింభఇత్యమరః తస్యజీవా
తవే జీవనౌషధాయార్థంతముపజీవయితుమిత్యర్థః ॥ని॥ జీవాతుర్జీవనౌ
షధమిత్యమరః ॥ + తాదర్థ్యేచతుర్థీ - శస్త్రనికృత్తగాత్రః ఖడ్గవిదళితశరీరః
అరీన్ దమయతీత్యరిందమః శిబిచక్రవర్త్యపరనామాత్వద్వంశ్యోమ
హారాజః + సంజ్ఞాయాంభృతౄవృజీత్యాదినా ఖచ్ అరుర్ద్విషదిత్యా
దినా ముమాగమః తేతవ - శ్రీవసోస్సకాశం శ్రోత్రపథం - నాగతఃకిం

నికృత్తగాత్రః ॥ కించ ॥ ౩౦ ॥ప॥ అభ్యర్చ్య యస్మై చిదుపాశ్రితాయపతి

త్వయానశు్రతః కిమిత్యర్థః - శ్రుతశ్చేత్కథమేవం వక్ష్యసీతిభావః
పురాకిలేంద్రయమాశిబిసత్యసంధతాయాం వివదమానౌతత్పరీక్షార్థం
శ్యేనకపోతౌ భూత్వాతత్ర సంకేతపూర్వకం శ్యేనేనోపద్రుతత్వమా
త్మనోనాటయన్ కపోతో యాగదీక్షితం శిబింశరణం జగామ సోపి శ్యేనో
నమహామిషీభూతోయం దేయఇతిగృహ్ణన్ శరణాగతపరిత్యాగదోష భయ
భీతః తత్పరిమాణస్వశరీరమాంసపిండదానేనైవ విమోచయితుకామః
కపోతంతులాయామారోప్యస్వమాంసశకలదానేనైవ తులాయా
మారూఢకపోతవిప్రలబ్ధః ప్రతిజ్ఞాభంగభయాదశేషశరీరంనికృత్తవానితి
ఇతి పౌరాణికథాత్రానుసంధేయా - పఠంతిచాత్రైమ శ్లోకమ్ ॥ క
ర్ణస్త్వచం శిబిర్మాంసం ప్రాణాన్ జీమూతవాహనః దదౌదధీచిరస్థీనికిమ
దేయం మహాత్మనామితి ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౩౦ ॥—॥ నను బహూ
నామనుగ్రహోన్యాయ్యఇతి లోకప్రసిద్ధైరేకైకదృష్టాంతైస్స కించరి
తార్థ ఇత్యత్రాహ ॥ కించేతి నైకఏవాయం దృష్టాంతః కింతురాజాంతర
మపి విద్యతఇత్యర్థః తమేవాహ ॥ అభ్యర్చ్యేతి ॥ ప్రజ్ఞఏవప్రాజ్ఞః
॥ని॥ ధీరోమనీషీజ్ఞః ప్రాజ్ఞ ఇత్యమరః ॥*॥ ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేణప్ర
త్యయః, అథవాప్రజ్ఞాస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః । ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యోణఇతి
ణప్రత్యయః - ప్రథితప్రభావః ప్రఖ్యాతతేజాః ॥ ని ॥ స ప్రతాపః
ప్రభావశ్చ యత్తేజఃకోశదండజమిత్యమరః - అలర్కనంజ్ఞోఅలర్క
నామాకశ్చిద్రాజా ॥ ని ॥ సంజ్ఞానామనిగాయత్ర్యాం చేతనాయాం
రవిస్త్రియామితివిశ్వః ॥ ఉపాశ్రితాయ నేత్రయాచనార్థమతిథిభా
వేన సమీపమాశ్రితాయేత్యర్థః ॥కస్మైచిదజ్ఞాతకులగోత్రాయనతు
పరిచితాయ, విశేషంప్రాపయతీతి విప్రాయ బ్రాహ్మణాయ, వేదపా
రాంగపారగాయ + కర్ణరాయమభిప్రేతి ససంప్రదానమితిసంప్ర
దానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ అభ్యర్చ్య-పూజయిత్వా, నత్వవజ్ఞాయేత్యర్థః

రచితోఽయమఞ్జలిః ॥ ౩౦ ॥ వ ॥ కిన్నాగతస్తే శ్రవసోస్సకాశమరిన్ద
మస్సత్యవతాం పురోగః । శ్యేనామిషీభూతకపోతపోతజీవాతవే శస్త్ర

ద్యేవం ప్రవృత్తిస్స్యాత్తథాపి కిఞ్చిత్కరత్వాత్తన్నమస్కారోఽమిత్య
ర్థః ॥ * ౧ తస్మాచ్ఛాస్త్రం ప్రమాణం తే కార్యాకార్యవ్యవస్థితా వి
త్యాదిభగవద్వచనాచ్ఛాస్త్రమనుసరతా త్వయా ప్రతిశ్రుత నిర్వాహోఽవ
శ్యం కర్తవ్యః - నాన్యథా శ్రేయ ఇతి తాత్పర్యం - భక్తిశ్రద్ధాదర బం
ధురాన్తఃకరణతయా విధీయమానో నమస్కారః ప్రసిద్ధః, తథాపహా
సాదావపి నమస్కారస్సంభవతి - తథా ప్రయుక్తం పూర్వైః - బిందు
ద్వంద్వతరంగితాగ్రసరణిః కర్తా శిరో బిందుకం కర్తేతి క్రమశిక్షితాన్వ
యకలా యే కేఽపి తేభ్యోఽఞ్జలిః - యే తు గ్రంథసహస్రశాణకషణత్రుట్య
త్కళంకైర్గిరాముల్లాసైః కవయన్తి బిల్హణకవిస్తేష్వేవ సన్నహ్యతీతి॥
రథోద్ధతా వృత్తమ్ ॥ రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగావితి లక్షణాత్ ॥౩౦॥
॥అ॥ ప్రతిశ్రుతమవశ్యం కర్తవ్యమితి పురాతనరాజవృత్తాన్తం దృ
ష్టాన్తయతి ॥ కిమిత్యాదినా ॥ సత్యవతాం పురోగః సత్యసంధాగ్రగ
ణ్యః అత ఏవానామిషమామిషం సంపద్యమానమామిషీభూతం ॥ + అ
భూతతద్భావే చ్విః - కుగతిప్రాదయ ఇతి సమాసః - శ్యేనస్య శ్యేనభూ
మికాధారిణ ఇంద్రస్య - ఆమిషీభూతః మాంసఖండీభూతః ॥ ని ॥
పిశితం తరసం మాంసం పలలం క్రవ్యమామిషమిత్యమరః । యద్వా భోగ్య
వస్తుమాత్రేఽప్యామిషం భోగ్యవస్తునీతి కోశః - యః కపోతపోతః కపోత
డింభవేషధారీ యమః ॥ని॥ పోతః పాకోఽర్భకో డింభ ఇత్యమరః తస్య జీవా
తవే జీవనౌషధాయాంతముపజీవయితుమిత్యర్థః ॥ని॥ జీవాతుర్జీవనౌ
షధమిత్యమరః ॥ + తాదర్థ్యే చతుర్థీ - శస్త్రనికృత్తగాత్రః ఖడ్గవిదళితశరీరః
అరీన్ దమయతీత్యరిందమః శిబిచక్రవర్త్యపరనామా త్వద్వంశ్యో మ
హారాజః + సంజ్ఞాయాం భృతృవృజీత్యాదినా ఖచ్ అరుర్ద్విషదజంత్యా
దినా ముమాగమః తే తవ - శ్రవసోస్సకాశం శ్రోత్రపథం - నాగతః కిం

నికృత్తగాత్రః ॥ కించ ॥ ౩౦ ॥వ॥ అభ్యర్చ్య కస్మైచిదుపాశ్రితాయేతి

త్వయా నశ్రుతః కిమిత్యర్థః - శ్రుతశ్చేత్కథమేవం వక్ష్యసీతి భావః పురా కిలేంద్రాగ్నీ శిబిసత్యసంధతాయాం వివదమానౌ తత్పరీక్షార్థం శ్యేనకపోతౌ భూత్వా తత్ర సంకేతపూర్వకం శ్యేనేనానుద్రుతత్వమాత్మనో నాటయన్ కపోతో యాగదీక్షితం శిబిం శరణం జగామ సోపి శ్యేనేన మమాహారభూతోయం దేయ ఇతి ప్రార్థ్యమానః శరణాగతపరిత్యాగదోషసభయాత్ తత్పరిమాణస్వశరీరమాంసపిండదానేనైవ విమోచయితుకామః కపోతం తులాయామారోప్య స్వమాంసశకలదానే కృతేపి న భారాయమాణకపోతవిప్రలబ్ధః ప్రతిజ్ఞాభంగభయాదశేషశరీరం నికృత్తవానితి పౌరాణికకథాత్రానుసంధేయా - పఠంతి చాత్రేమం శ్లోకమ్ ॥ శ్యేనస్య చ శిబిర్మాంసం ప్రాణాన్ జీమూతవాహనః దదౌ దధీచిరస్థీని కిమదేయం మహాత్మనామితి ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౩౦ ॥—॥ నను బహూనామనుగ్రహో న్యాయ్య ఇతి లోకప్రసిద్ధైరేకస్య దృష్టాంతేన కించరితార్థత్వేత్యత్రాహ ॥ కించేతి నైక ఏవాయం దృష్టాంతః కిం తు రాజాంతరమపి విద్యత ఇత్యర్థః తమేవాహ ॥ అభ్యర్చ్యేతి ॥ ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః ॥ని॥ ధీరో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞ ఇత్యమరః ॥*॥ ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేణ్ప్రత్యయః, అథవా ప్రజ్ఞాస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః । ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యో ణ ఇతి ణప్రత్యయః - ప్రథితప్రభావః ప్రఖ్యాతతేజాః ॥ ని ॥ సప్రతాపప్రభావస్తు యత్తేజః కోశదండజమిత్యమరః - అలర్క ఇతి సంజ్ఞో అలర్కనామా కశ్చిద్రాజా ॥ ని ॥ సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాం చేతనాయాం రవిస్త్రియామితి విశ్వః ॥ ఉపాశ్రితాయ నేత్రయాచనార్థమతిథిభావేన సమీపమాశ్రితాయేత్యర్థః ॥ కస్మైచిదజ్ఞాతకులగోత్రాయ న తు పరిచితాయ, విశేషం ప్రాపయతీతి విప్రాయ బ్రాహ్మణాయ, వేదవేదాంగపారగాయ + కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదానమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ అభ్యర్చ్య పూజయిత్వా, నత్వనజ్ఞాయేత్యర్థః

ర్యవిప్రాయ విలోచనే స్వే । అపూరయత్కశ్చిదలర్కసంజ్ఞః ప్రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞాం ప్రథితప్రభావః ॥ ౩౭ ॥ అసురసమరవేళాజాతబాధావసానే వరయుగమదిశస్త్వం ప్రీతిపూర్వం యయా మే । అశిథిలగుణబంధాస్స

అన్యథా * అసత్కృతమవజ్ఞాతం తత్తామసముదాహృతమితి గీతాయాం శ్రీభగవదుక్తరీత్యా అప్రఖ్యాపనీయతా స్యాదితి భావః ॥ స్వే-స్వకీయే, ని ॥ స్వాజ్ఞాతావాత్మనిస్వం త్రిష్వాత్మీయ ఇత్యమరః ॥ విలోచనే-నేత్రే, ద్వితీయాద్వివచనమేతత్ నత్వేకమిత్యర్థః ॥ వితీర్య-దత్వా, ప్రతిజ్ఞాం-సత్యసంధతాం, అపూరయత్పరిపూరయామాస, సమర్థితవానిత్యర్థః ॥ సత్యసంధతానిర్వాహేణ కీర్తిసంపాదనతత్పరా రాజానో నాత్మక్లేశం గణయంతీతి భావః ॥ భవతు నైవంవిధక్లేశః । తథాప్యాశ్రితం పరిపాలనీయమితి శ్లోకద్వయస్య తాత్పర్యం ॥ వృత్తం పూర్వవత్ * శైబ్యః శ్యేనకపోతీయే స్వమాంసం పక్షిణే దదౌ । అలర్కశ్చక్షుషీ దత్వా జగామ గతిముత్తమామ్ ॥ తథా ॥ సంశ్రుత్య శైబ్యశ్శ్యేనాయ స్వాం తనుం జగతీపతిః । ప్రదాయ పక్షిణే రాజా జగామ గతిముత్తమామ్ ॥ తథాప్యలర్కస్తేజస్వీ బ్రాహ్మణే వేదపారగే । యాచమానే స్వకే నేత్రే ఉద్ధృత్యావిమనా దదావిత్యేతత్ ఉక్తశ్లోకద్వయస్యాపి మూలమ్ ॥ ౩౭ ॥ — ౮ ॥ యద్యేవమప్యాశ్రితం న పరిపాల్యేత తర్హి సత్యసంధసమానస్కంధగర్వాణరూపానర్థస్సమాపతేదిత్యాహ ॥ అసురేతి ॥ అసురసమరవేళాయాం-శంబరాసురయుద్ధసమయే, జాతా-సముత్పన్నా, యా బాధా అసురశస్త్రక్షతిజనితవేదనా, తస్యా అవసానే-అంతే, సంగ్రామావన్యా అపసారణేన తద్బాధాయా నివర్తితత్వాదితి భావః ॥ త్వం యయా గిరా వాచా, మే-మహ్యం, వరయోర్యుగం-యుగళం ॥ ని ॥ యుగ్మం తు యుగళం యుగమిత్యమరః ॥ ప్రీతిపూర్వం బాధానివర్తనజనితపరితోషపూర్వకం యథా తథా అదిశః-దత్తవానసి పారితోషికతయా వరద్వయం దాస్యామీతి

త్యసంధాన రేంద్రాజలలిపిరితి కామంసంగిరంతాంగిరంతామ్ ॥ 33 ॥
సత్యోద్యాంగిరమిహానిర్వహస్వమావాసస్నానంభువినసహేయరామ
మాతుః । సంస్థాస్యేవిషమపభుజ్యపశ్యతస్తే సస్నాహం త్యజసి నచే

యాం గిరముక్తవానసీత్యర్థః ॥ తాంగిరమశిథిలః-అవిచ్ఛిన్నాః, గుణ
బంధః దానదాక్షిణ్యాదిగుణానువృత్తిర్యేషాం తే సద్గుణసంపాదనవ్ర
తీకరణతత్పరా ఇత్యర్థః ॥ సత్యసంధా విశేషతః సత్యప్రతిజ్ఞాః, శిలా
క్షరవిన్యాసతుల్యవచనా ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ సంధా ప్రతిజ్ఞామర్యాదే
త్యమరః ॥ నరేంద్రాః-రాజానః, ॥ ని ॥ నరేంద్రఃపార్థివే రా
జ్ఞివిషవైద్యేపిచస్మృతఇతి వైజయంతీ ॥ తాంగిరం జలలిపిరితి జలాక్షర
విన్యాసరూపేతి ॥ ని ॥లిఖితాక్షరవిన్యాసేలిపిలిబిరుభే స్త్రియామి
త్యమరః ॥ కామమత్యంతం సంగిరంతామాలపంతాం + సంభావనా
యాంలోట్ ॥ దశరథవచనం జలలిపివదప్రతిష్ఠితమితిసత్యసంధకృతం
గర్హణం సంభవిష్యతీత్యర్థః ॥ సత్యసంధనరేంద్రవిరచితాద్వాక్య
ప్రతిష్ఠాభంగప్రయుక్తగర్హణాదన్యః కోవాఽనర్థపదార్థోఽస్తిసంభావి
తానామితిభావః ॥ జలలిపేఃకర్మత్వేపినిపాతేనాభిహితత్వాన్నద్వితీ
యేత్యుక్తం ॥ అత్ర గిరోజలలిపిత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః ॥మా
లినీవృత్తమ్॥ 33 ॥ —కింబహునా మన్మనోరథావరిపూరణేస్వస్య
మరణం నిశ్చితమిత్యాహ ॥ సత్యేతి ॥ గిరం-వరయుగందాస్యామీత్యే
వం రూపాంవాచం, సత్యేనోద్యత ఇతి సత్యోద్యాం-యథార్థవా
చ్యాం, + వదస్సుపిక్యప్చేతివదేఃక్యప్ ఉపపదమతిజితిసమాసః ॥ఇ
హేదానీం నిర్వహస్వసమర్థయస్వవా ॥ ఉతమావామానిర్వహస్వ,స
త్యోద్యాం మృషోద్యాంవా కురుష్వేత్యర్థః । నాత్ర మమాభినివే
శఇతిభావః ॥ కింతు భువి లోకే రామమాతుః కౌసల్యాయాస్స్నా
నం రాజమాతృత్వప్రయుక్తసత్కారం నసహేయనక్షమిష్యే సోఢుం
నశక్నుయామిత్యర్థః + సహేలిఙ్ ॥ రామసన్నానస్య సహ్యత్వేపి

ప్రవర్తమానమ్ ॥ ౩౪ ॥ ౫ ॥ ఏవంవాదినీమేనాం భూయోపి భూపతి రవాదీత్ ॥ ౩౫ ॥ అయి కఠినహృదయే కిము త్వముత్సృష్టలోకమర్యాదయా దయాపేతయా త్వయా ॥ ౩౬ ॥ ప ॥ నైవాభవస్త్వమిహ శీలవతీషు గణ్యా నైవాభజత్త్రిష్వమితాం గణనాం స రామః । నైవాపమా

సపత్నిసన్నాహస్య హైమాంశ్యస్యాప్యనస్సహాత్వదతిశయః ॥ అతః ప్రవర్తమానం-సంపద్యమానం, సన్నాహం-రామాభిషేకసంభ్రమం, నత్యజసి చేత్-నవిసృజసియది, తే-తవ, పశ్యంతస్సతః-పశ్యంతం త్వామనాదృత్యేత్యర్థః + షష్ఠీచానాదరఇతిషష్ఠీ, విషముపభుజ్య గరళమభ్యవహృత్య ॥ ని ॥ క్ష్వేళస్తుగరళంవిషమిత్యమరః ॥ సంస్థాస్యే-మరిష్యే, హీనజీవనాద్వరం మరణమేవేతిభావః ॥ ని ॥ సంస్థాభారే స్థితౌ మృతావిత్యమరః + సమవప్రవిభ్యస్థఇత్యాత్మనేపదం॥ ఉపసర్గవశాదర్థాంతరం ॥ అత్ర రామాయణశ్లోకః ॥ * తత్పాత్రిభిస్త్వదరేణ నచేద్దాస్యసిమేవరమ్ । అద్యైవహిపరిత్యక్ష్యే జీవితంత్వద్విమానితా ॥ అహం హి విషమద్యైవపీత్వా బహుతవాగ్రతః । పశ్యంస్తే మరిష్యామి రామోయద్యభిషిచ్యతఇతి ॥ ప్రహర్షిణీవృత్తమ్ ॥ మ్నౌ జ్రౌగస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమితిలక్షణాత్ ॥ ౩౪ ॥—ఏవమితి ॥ ఏవంవాదినీమేనాం కైకేయీం, భూయః-పునరపి, భూపతిర్దశరథః, అవాదీత్-ఉవాచ ॥ ౩౫ ॥—॥ తదేవాహ ॥ అయీతి ॥ కఠినహృదయే-కఠినచిత్తే, పునఃపునరసకృదేవ మూర్ఖా వార్ధక్యాదయస్య ఇదం సంబోధనం, ఉత్సృష్టా-పరిత్యక్తా, లోకమర్యాదా సతీ పతిన్యాయరూపా యయా తయా సమతిక్రాంతమలవస్థానసమాచారయేత్యర్థః ॥ దయాపేతయా-దయాహీనయా, క్రూరయేతియావత్, త్వయా కిము ఉక్తవచసముక్తం బహ్వనర్థమూలత్వాత్సర్వైరత్యాజ్యమిత్యాదికుత్సితవచనం వక్తు మనుచితమిత్యర్థః ॥ ని ॥ కుత్సాపక్షోపితర్కేషామాక్షేపే కింశబ్దఇష్యతే ఇతిశాశ్వతః ॥ ౩౬ ॥—అనర్థాన్నేవాహ ॥ నైతి ॥

త్మజసుఖాన్యహమప్యనార్యే నైవాపమంబు భరతేన న మే ప్రదేయమ్ ॥

హే అనార్యే-దుశ్శీలే, అతఏవ త్వమిహలోకే శీలవతీషు-సద్వృత్తిషు పన్నాసు, సాధ్వీష్విత్యర్థః + శీలం స్వభావే సద్వృత్తావిత్యమరః గణ్యా గణనీయా నైవాభవః నైవాసీః + భువో లఙ్ పరోపతాపిన్యాత్మన శ్శ్రేయోఽభావేన భక్షితే పిలశనే వ్యాధిర్న నివృత్తః ప్రతిభ్యం శేపి సుఖాప్రాప్తిరిత్యాదివత్ ఉభయభ్రష్టాసీత్యర్థః ॥ తథా స రామః పితృమతాం-జీవత్పితృకాణాం, రాజన్యానాం మధ్యగణనాం-సంఖ్యాం నైవాభజత్-నప్రాప్స్యతి, పిశాచికయైవ త్వయా కాంతస్య మమా కించిత్కరత్వాత్ పితృకర్తవ్యాభిషేకాదిసన్మానాసిద్ధేరితి భావః ॥ తథాహమప్యాత్మజైర్యాని సుఖాని తాని నైవాపం వార్ధకే పుత్రకృతోపచారాదిజనితసౌఖ్యాని నైవ ప్రాప్స్యామిత్యర్థః॥ రామప్రవ్రాజనేన మహాదుఃఖపూర్వకమరణస్యావశ్యంభావిత్వాదితి భావః ॥ సర్వత్ర వకారోఽవధారణార్థః + ఆప్లౌ తేలుఙ్, పుషాదిత్వాచ్చ్లేరఙాదేశః ॥ తథా భరతేన మే-మహ్యం, నివాపః-పితృతర్పణం ॥ ని ॥ పితృదానం నివాపస్స్యాదిత్యమరః ॥ తస్యసంబంధి నైవాపం + సంబంధార్థేఽణ్ ॥ అంబు-ఉదకం, నప్రదేయం-నదాతవ్యం, భరతస్యార్యత్వేప్యనార్యాయాస్తవదుర్భగగర్భసంభూతత్వాత్ * సద్బీజాన్యపి సస్యానిదుష్యేయుః క్షేత్రదోషతః । ఇతిన్యాయేన అయోగ్యతయా మమార్ధ్వదైహికక్రియా న కర్తవ్యేత్యర్థః । భవన్మరణభయాద్రామే ప్రవ్రాజితే ఆత్మనోపి మరణం సునిశ్చితమేవేతి భావః ॥ అత్ర పరేతస్య నివాపోదకమిష్టమేవ తథాపి నదేయమితినిషేధితత్వాదనిష్టవిధేరివేష్టనిషేధస్యాప్యనుపపద్యమానతయా ఆభాసత్వాత్తేననిజమరణమాక్షిప్యత ఇత్యాక్షేపాలంకారః, ఉక్తంచవిద్యానాథేన * నమానార్థతయా నిష్టవిధ్యాభాసోప్యాక్షేపఇత్యుపగమ్యతే యథాచేష్టనిషేధస్యాప్యనుపపద్యమానతయా ఆభాసత్వం తథా అనిష్టవిధేరప్యనుపపద్యమానత

౩౮ ॥ కించ ॥ వాసస్త్వచాంభవతుకించనతారవీణాం ఛాయాద్రుమా
శ్చభవనానిభవంతువధన్యాః । కైకేయితస్యశయనానికథంభవేయుస్త్వ

యా ఆభాసత్వమితి రామాభిషేకవిఘాతేపి పుత్రస్య రాజ్యలాభ
స్స్యాదితిలోభేనశీలవతీషుగణ్యత్వాభావాద్యనర్థాంగీకారిత్వేపిస్వ
స్యవైధవ్యం స్వపుత్రస్య పితృకర్మాచరణానర్హత్వంచేత్యైహి
కాముష్మిక విరుద్ధమనర్థద్వయం స్యాదితివా మత్వా అస్మాదభినివే
శాద్విరతాభవిష్యతీతి మన్వానేనరాజ్ఞా భరతనివాపాంబుదాననిషే
ధోవన్యాసేన నిజనిధనం సూచితమితిపరమరహస్యం + అత్రరామా
యణశ్లోకః ॥ రామఃకారయితవ్యోమే మృతస్యసలిలక్రియాం - సపు
త్రయాత్వయానైవ కర్తవ్యాసలిలక్రియేతి; యచ్చాభరతేననైవాప
మంబు- మేనప్రదేయమితి కాకుః ప్రదేయమేవేత్యర్థః - రామప్ర
వ్రజనోత్తరక్షణమేవనిజమరణస్యావశ్యం భావిత్వాత్తత్సాన్నిధ్యాభా
వేన భరతఏవమహోర్ధ్వదైహికక్రియాచరణ తత్పరోభవిష్యతీతిభా
వః - వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౩౮ ॥ వక్తవ్యాంతరం వివృతఇత్యాహ ॥
కించేతి ॥ హేకైకేయి తస్యరామస్యదివ్యాంబరధారిణఇతిభావః ,తా
రవీణాం తరుసంబంధినీనాం + సంబంధార్థే-ఖ-టిడ్ఢాణఞిత్యాది
నాఙీప్- త్వచాంసంబంధికించన కించిద్వల్కలాదికమిత్యర్థః ॥ ని ॥
త్వక్స్త్రీవల్కంవల్కలమస్త్రియామిత్యమరః - వాసోవస్త్రంభవతు
తథాధన్యాః శ్రీరామస్యనివాసత్వేన సఫలజన్మానః-ఛాయాప్రధానా
ద్రుమావృక్షాఃఛాయాద్రుమాఃనమేరుతరవః॥ + శాకపార్థివాదిత్వా
న్మధ్యమపదలోపీసమాసః ॥ ని ॥ ఛాయావృక్షోనమేరుస్స్యాదితి శ
బ్దార్ణవః - నీరంధ్రద్రుమావా భవనానిగృహాభవంతుదివ్యభవనసం
చారిణఇతిభావః - వన్యాఇతిపాఠాంతరం + కాననతారవీణాం కానన
తారవీణామితి పాఠద్వయేప్యనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః । అనుశ
తికాదేరాకృతిగణత్వాత్ ।రురుర్మృగః॥ని॥ కృష్ణసారరురున్యంకురంకుశ

శ్చేతసోపి కఠినాని శిలాతలాని ॥ ౩౮ ॥ ఏవంభర్త్రాభర్త్సితాప్యేర్వ్య చిత్తామాభూదేషా మంథరాకాన్తవృత్తిః । రాకాచంద్రే రాజమానే

మ్బరరాహితా ఇత్యమరః । తత్సంబంధినీనాం । త్వచాం అజినానాం కింతు, త్వచ్చేతసః తవహృదయాదపి కఠినానికరోరాణి త్వచ్చేతస ఏవా తికఠినం తతోప్యతికఠినత్వేపి తేషాంయోగ్యతాకింవక్తవ్యేతిభావః- శి లాతలాని శిలాప్రదేశాః శయనానిశయ్యాః కథంభవేయుః- వల్కలచ్ఛా యాదుర్మేర్యథాకథంచిద్దేహయాత్రా భవిష్యతి కింతుశిరీషపుష్పాధి క సౌకుమార్యసంపన్న శరీరస్య హంసతూలికాతల్పస్యాపోచితస్యక ఠినతర శిలాతలాన్యేవ శయనానిభవితుం నార్హంతీత్యర్థః ॥ * ॥ ఏ తదేవమమహృదయం నికృంతతీతిభావః - వృత్తంతుపూర్వవత్ ॥౩౮॥ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యాభర్త్రా తాచ్ఛీల్యేన భరణకర్త్రాతేనపార్థివే శ్వరేణ దశరథేన +భృశంస్తాచ్ఛీల్యేత్యర్థ భర్త్సితా అపవాదితాపి ॥ని॥ భర్త్సనంత్వపవాదనమిత్యమరః - మంథరయాపిశాచకల్పయాకాన్తాథస్యానిహ్నుతేతియావత్, వృత్తిస్సద్వర్తనంయస్యాస్సా ॥ ని ॥ వృత్తిర్వర్తనజీవనేఇత్యమరః - ఏషాకైకేయీరాకాచంద్రేపూర్ణిమా చంద్రే ॥ ని ॥ పూర్ణేరాకానిశాకరఇత్యమరః- అబాధం మేఘావర ణాదిప్రతిబంధరహితం యథాతథా, రాజమానేప్రకాశమానేసత్యపి వీరుధ్ఘన్నాలతాచ్ఛాదితా ॥ ని ॥ లతాప్రతానినీవీరుదిత్యమరః, చం ద్రకాంతస్థలీచంద్రకాంతమణిభూమిరివ +జానపదేత్యాదినా అకృ త్రిమార్థేఙీప్ - ఆర్ద్రచిత్తాస్నేహార్ద్రహృదయారామాభిషేకవి ఘాతాభినివేశపరాఙ్ముఖీతియావత్, మాభూత్ నాసీత్ నహిదుష్టా కాన్తాః ప్రియతేనాపిప్రకృతిం ప్రతిపద్యంతఇతిభావః ॥ +॥అత్ర మాఙోనజర్థకత్వాన్మాఙిలుఙోనాశీరర్థత్వావకాశః అత్రాసత్యపిభ ర్త్సితత్వకారణేచిత్తస్యార్ద్రభావరూపకార్యానుదయాత్ విశేషో క్తిరలంకారః ॥ * ॥ తత్రాసమగ్రావిమనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యతే॥

వ్యబాధంవిరుచ్ఛన్నా చన్ద్రికాన్తస్థలీవ ॥ ౩౯ ॥ ౫ ॥ తదనుముహూ
ర్తమాత్రమపి రామముఖావలోకనసుఖమనుబుభూషుః కుమారమా
నయేతి దశరథస్సుమన్త్రమాదిదేశ ॥ ౪౦ ॥ ౫ ॥ తేనసత్వరం రాజభ
వనం ప్రవేశితో రామః కృతప్రణామః పితరమయథాభూతముఖవికాస
మారాదాలక్ష్య చకితమతిః కిమిదమితి కైకేయీమన్వయుఙ్క్త ॥ ౪౧॥

క్షతిలక్షణాత్ - తథామన్థరాశ్రాంతవృత్తిత్వస్య విశేషణగత్యాచిత్తా
దీర్ఘభావాభావం ప్రతిహేతుత్వాత్కావ్యలింగమలంకారః - తథాచ
చన్ద్రికాంతస్థలీవేత్యత్ర ఉపమేతి త్రయాణామన్యోన్యసాపేక్షత్వా
త్సంకరః-శాలినీవృత్తం-శాలిన్యుక్తా మ్తౌ తగౌ గోబ్ధిలోకైరితి లక్షణా
త్ ॥ ౩౯ ॥——॥ తదన్వితి ॥ తదనుకైకేయ్యాదిత్తస్యాసాదీర్ఘభావాన
న్తరం, ముహూర్తమాత్రం క్షణమాత్రం ఘటికాద్వయమపివా- సమ
నంతరం శ్రీరామవిరహస్యావశ్యంభావిత్వాదితిభావః - ఏతేన కైకే
య్యా అనివార్యనిశ్చయత్వమథమహాభీరో రాజ్ఞో రామప్రవ్రజన వినిశ్చి
తత్వంచ సూచ్యత ఇత్యవగంతవ్యం ॥ ని ॥ ముహూర్తమల్పకాలస్యా
ష్ఘటికాద్వితయమపి చేతి విశ్వః - రామముఖావలోకనేన యత్సుఖమా
నందస్తదనుబుభూషుః అనుభవితుమిచ్ఛుః, శ్రీరామందిదృక్షుస్స
న్నిత్యర్థః + భువనస్సన్నంతాత్సనాశంసభిక్షుడః దశరథః, కుమారం
రామమానయసమీపం ప్రాపయేతి సుమంత్రంనామ మంత్రిణమాది
దేశ ఆజ్ఞాపయామాస ॥౪౦॥——తేనేతి॥ తేనసుమంత్రేణసత్వరమవిలంబి
తం రాజ్ఞో విలంబాసహిష్ణుత్వాదితిభావః ॥ని॥ సత్వరంచపలం తూర్ణ
మవిలంబితమాశుచేత్యమరః- రాజభవనం దశరథగృహం ప్రవేశితస్సన్
+ విశేష్యనింగాత్కృయోః శక్త్రః - రామఃకృత ప్రణామఃకృతాభివాద
నస్సన్ అయథాభూతః పృథగ్భావః ప్రాగ్వాపేక్షయా విలక్షణో ముఖవి
కాసోవక్త్రశ్రీర్యస్య తంపితరం దశరథమారాత్సమీపే ॥ ని ॥ ఆరా
ద్దూరసమీపయోరిత్యమరః - ఆలక్ష్య దృష్ట్వా-చకితమతిః భయసంభ్రా

సాపి హా హా శయా ప్రత్యవాదీత్ ॥ ౪౨ ॥ వత్స ప్రతిశ్రుతవరద్వయ ని
ర్వహణే ప్రవీణతరః తాతస్తే సంప్రతి సానుశయస్తనయ వాత్సల్యాత్స
త్యవ్యత్యాస (త్రా) సాచ్చ గాఢమగాధే శోకసాగరే నిమజ్జతీతి ॥ ౪౩ ॥
వరద్వయం తావత్తపమునివృత్త్యైవ వనే వత్స్యన్ పావనేరవనం భరతస్యేతి ॥ ౪౪

స్తబుద్ధిస్సన్ ఇదం రాజ్ఞో ముఖవికాసరాహిత్యం కింకృతో వా జాతమి
తిభీత్యా, ఇత్యేవం కైకేయీ మన్వయజ్ఞః అపృచ్ఛత్ ॥ ని ॥ ప్రశ్నా
నుయోగః పృచ్ఛా చేత్యమరః ॥ ౪౧ ॥—సేతి॥ తతః సా హా శయా హా హా
భిప్రాయాదుస్సంకల్పేతియావత్ ॥ ని ॥ ఆశయస్స్యాదభిప్రాయః
మాససాధారయోరపీతి విశ్వః- సా కైకేయ్యపి ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువా
చ (త్రిం) రామప్రశ్నస్యోత్తరం దదావిత్యర్థః + వదతేర్లుఙ్ సిచివృద్ధిః ॥
౪౨ ॥—॥ తదేవ వృణోతి ॥ వత్సేతి ॥ హే వత్స రామ, తే తవ తాతః
పితా ॥ని॥ తాతస్తు జనకః పితేత్యమరః - సంప్రతీదానీం - ప్రతిశ్రుతం
పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం యద్వరద్వయం తస్య నిర్వహణే సమర్థే నే వరద్వ
యం సమనంతరం స్వయమేవ వివరిష్యతి- ప్రవీణో నిపుణః శిక్షాదితరః
అసమర్థస్సన్నిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞవిజ్ఞనిష్ణాతశిక్షితా
ఇత్యమరః- అత ఏవ సానుశయస్సమనస్సంతాపస్సన్ ॥ ని ॥ రంధ్రే శబ్దే
థానుశయో దీర్ఘద్వేషానుతాపయో రిత్యమరః.. తనయే త్వయి వాత్స
ల్యాత్ స్నేహాత్ ॥ ని ॥ (త్రిం) మార్దస్నిగ్ధస్తు వత్సలఇత్యమరః - తథా
సత్యవ్యత్యాసః భరతాభిషేకాకరణ ప్రయుక్తసత్యవిపర్యాసః తత్త్రా
సాత్తద్భయాచ్చ హేతోరగాధే గమ్భీరే దుస్తరఇత్యర్థః శోకసాగరే
దుఃఖార్ణవే, గాఢం భృశం అసంభావితో న్మజ్జనమిత్యర్థః॥ ని ॥ప్ర
గాఢం భృశదృఢ్వ యోరిత్యమరః - మజ్జతి నిమగ్నో భవతీత్యేవం
ప్రత్యవాదీదితి పూర్వేణ సంబంధః ॥౪౩ ॥—॥ కింతద్వరద్వయమిత్యా
శంకాయామాహ ॥ వరేతి ॥ వరద్వయం వరయుగళం, తావద్భవతో
మద్ధారణార్థకః॥ ని ॥ యావత్తావచ్చ సాకల్యేవధౌ మానేవధారణే ఇ

రామస్తదాకర్ణ్య ప్రముదితహృదయః కృతాంజలిరేనాం ప్రత్యవ్యజిజ్ఞపత్ ॥ ౪౫ ॥ ప ॥ భీతో భూభారతః కిమంబ భరతః కిం వా వనాత్పావనాత్త్రాస్తోఽహం సగరాన్వవాయకకుదస్తాతః కుతశ్శోచతి । దివ్యా

త్యమరః-తవ భవతః మునివృత్త్యా తాపసవృత్త్యైవ ఏవకారో భేదబుద్ధిజనక వృత్త్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థకః వనే దండకావనే వర్తనం చతుర్దశవత్సరావస్థానం తథా భరతస్య అవనేః అవనం భూరక్షణం చ + అవ రక్షణే ధాతోర్ల్యుట్, తవ వనవాస ఏకో వరః, భరతస్య భూపరిపాలనమపరః ఇత్యర్థః ॥ ఇతి ర్వాక్యసమాప్తౌ - అథవా ఇతి చ ప్రత్యవాదీదితి సంబంధః యద్వా ఇతి వరద్వయం తావత్ వరద్వయం ఖల్విత్యన్వయః ॥ ౪౪ ॥ రామ ఇతి ॥ రామస్తద్వరద్వయమాకర్ణ్య-సవిశేషం శ్రుత్వా, ప్రముదితహృదయః-ధీరోదాత్తతయా వికారమంతస్సంస్తభ్య - సంతుష్టాంతఃకరణ ఇవ సన్, ధీరోదాత్తలక్షణం తు * మహాసత్త్వోఽతిగంభీరః కృపావానవికత్థనః । సువర్ణాచలవద్ధీరో ధీరోదాత్తస్స సంమతః ఇతి ॥ ఏతేన ధైర్యముక్తమ్ * మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతుష్విత్యాలంకారికాః ॥ అత ఏవ కృతాంజలిః-విరచితకరసంపుటో భక్తివినయవిధేయతాలక్షణమేతత్ ॥ ఏనాం కైకేయీం ప్రతి వ్యజిజ్ఞపత్-విజ్ఞాపయామాస ॥ ౪౫ ॥—తదేవాహ ॥ భీత ఇతి ॥ హే అంబ-మాతః, ని ॥ అంబా మాతాఽథ బాలా స్యాదిత్యమరః + అంబార్థనద్యోర్హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వః ॥ అత్ర సపత్నీమాతృత్వేఽపి సాంప్రతికవిరోధాచరణతత్పరత్వేఽపి భర్తృప్రాతికూల్యపరాయణత్వేఽపి స్వయం నిర్వికారత్వాదేవ మాతృత్వేన సంబోధితవానిత్యవగంతవ్యమ్ ॥ భరతః త్వత్పుత్రః భూభారతః భూభారాత్, నను పృథ్వీభారాత్ + పంచమ్యాస్తసిః ॥ భీత్రార్థానాం భయహేతురిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥ భీతః-భయవిభ్రాంతః, కిం న భీత ఏవేత్యర్థః ॥ తథాఽహం రామః పావయతీతి పావనాత్పవిత్రతా హేతోః, న తు నైరర్థక్యాపాదకాత్ + పూఙ్ పవనే కర్త

యాస్సరితోనివాపకరణాల్లక్ష్మీంప్రతిజ్ఞామిమా మావాభ్యామభిపూర

రిత్యుః ॥ వనాత్-తపోవనసాత్, పూర్వపత్నీచమీ త్రిస్తాభీతః, కిం నత్రస్తఏవేత్యర్థః ॥ ని ॥ చతుర్దశదగత్రా సాభీతిర్భీసాధ్వసంభయ మిత్యమరః ॥ అతస్సగరస్య-సగరచక్రవర్తినః, అన్వవాయస్య-కుల స్య, కకుదః-శ్రేష్ఠః, అథవా సగరాన్వవాయానాం రాజ్ఞాంశ్రేష్ఠః॥ ని ॥ వంశోన్వవాయస్సంతానఇత్యమరః ॥ కకుద్వత్కకుదా శ్రేష్ఠే వృషాంగె రాజలక్షణీతి విశ్వప్రకాశః ॥ అత్ర సగరాన్వవాయగ్రహ ణం సర్వేపి సగరకులోద్భవా భగీరథాదయోరాజానః దుస్తరప్రతిజ్ఞా పారావారపారిణాఏవ, అతస్తత్కుల శ్రేష్ఠస్యాస్య ఈదృక్ప్రతిజ్ఞాకు ల్యాతరణం కిముదితిసూచనార్థ-మిత్యవగంతవ్యమ్ ॥ అతోస్మత్పితా మాదృశపుత్రజనకః దశరథః కుతోహేతోఃశోచతి-ఖిద్యతి, నకుతోపి శోచితవ్యమిత్యర్థః ॥ శోకకారణయోరుభయోరప్యన్యతరస్యాభా వా దితిభావః ॥ తతుఽతఇత్యాశంక్యాహ॥ దివిభవాదివ్యా తస్యాస్సరితో వియద్గంగాయాః నివాపకరణాత్పితృతర్పణాంజలివిధానాత్, అస్మ త్పూర్వమహారాజభగీరథకర్తృకాదితిభావః ॥ ని ॥నివాపఃపితృతర్ప ణమిత్యమరః ॥ లక్ష్మీమల్పాం, నతత్సమాం-నతతోప్యధికాంవేత్యర్థః + వోతోగుణవచనాదితి జీప్ ॥ ఇమాంప్రతిజ్ఞాం-వరద్వయరూపాం, అయమస్మత్తాతఃఆవాభ్యాం-సచఅహంచఆవాంతాభ్యాంసాధనభూతా భ్యాం భరతేన మయాచేత్యర్థః + త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమితి స ర్వగ్రహణాదత్యదాదినా భరతేనసహాస్మదస్త్యదాదిత్వాదేకశేషః ॥ యువావౌద్వివచనఇత్యావాదేశః ॥ యుష్మదస్మదోరనాదేశఇత్యాకా రోంతాదేశశ్చ ॥ నాభిపూరయిష్యతిచెత్-ననిర్వహిష్యతిచేత్, క థం కుతః పుత్రి-ప్రశస్తపుత్రవాన్+ ప్రశంసాయామినిః,స్యాత్ భవె త్ నస్యాదేవ పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయతఇతివ్యుత్పత్త్యాఽనన్యసా ధారణనిరయోద్ధరణైకసూత్రాణాం పుత్రాణామస్మాకంజననెబహు

దుష్యతి న చేత్పుత్రిక థం స్యాదయమ్॥౮౬॥ వనభువి తనుమాత్రత్రాణమాజ్ఞాపితం మే సకలభువనభారస్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని । తదిహ సుకరతాయామావయోస్తర్కితాయాం మయి పతతి గరీయానంబ తే పక్షపాతః॥

శోకభాగినోఽస్య రాజ్ఞోఽస్మత్పూర్వరాజస్య నిర్వ్యూఢప్రతిజ్ఞాపేక్షయా అల్పతరాయా అస్యా నిర్వహణాభావే కుతో వా నః పుత్రశబ్దవాచ్యతా కుతోఽయం వా పుత్రవాంస్తత్తస్మాదావాభ్యామేతదవశ్యమనుష్ఠేయమితి తాతేనాపి న శోచితవ్యమిత్యర్థః ॥ శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥ ౮౬ ॥ —— వనేతి ॥ హే అంబ మే-మహ్యం, వనభువి-కాన్తారసీమ్ని, తనుమాత్రస్య-మామకదేహస్యైకస్యైవ, త్రాణం-రక్షణమల్పభారభరణమిత్యర్థః ॥ ఆజ్ఞాపితమాదిష్టం, మహ్యమేతత్సుకరమితి భావః ॥ కింతు వత్సో బాలః భారోద్వహనాసమర్థ ఇతి యావత్ తస్య భరతస్య స్వగర్భసంభూతస్య, మూర్ధ్ని-శిరసి, సకలభువనభారః-అశేషభూభారః, గురుతరత్వాద్దుర్వహ ఇత్యర్థః ॥ స్థాపితో-నిక్షిప్తః ॥ ని ॥ భువనం విష్టపే లోకే సలిలేఽపి వియత్యపీతి విశ్వః ॥ తత్తస్మాత్కారణాదిహ అస్మిన్ కార్యద్వయవిషయే, ఆవయోః-భరతస్య మమ చేత్యర్థః ॥ సుకరతాయాం-సౌకర్యే తర్కితాయాం, ఆలోచితాయాం సత్యాం, గరీయాన్-గురుతరః, + గురుశబ్దాదీయసుని ॥ ప్రియస్థిరేత్యాదినా గురోః గరాదేశః ॥ తే-తవ, పక్షపాతః-ఆదరః, మయి పతతి-ప్రసరతి, స్వతనయే భరతే సపత్నీనందనే మయి చాదరానాదరాభ్యాం సుఖాసుఖసంపాదక రాజ్యాభిషేకవనవాసవిధానార్థం ప్రయత్నః కృతః సోఽయం విచార్యమాణ విపరీతో జాతః ॥ అతస్తదేతద్దురాకరణప్రవృత్తా మర్కటభావస్యాయమప్రియం సుఖార్థం చందనలేపపాతో దోషప్రసంగకల్పం చాభూదిత్యర్థః ॥ అతఏవ విషమాలంకారః ॥ విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్ ॥ విరూపఘటనా ప్రోక్తా సా స్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రిధేతి లక్షణాత్ ॥ మాలినీ వృత్తమ్ ॥౮౭॥

॥ ౪౨ ॥ కించ ॥ తాతస్స్వవాచా వ్యవహృత్య హృద్యం వత్సా భిషేకోత్సవమంగళం మే। పాత్రీ నామసంజ్ఞస్య మయార్పితస్య కిం పూర్ణ పాత్రస్య న పాత్రమాసీత్ ॥ ౪౩ ॥ X ॥ తత్క్షణమశనిహత ఇవ పర్వతః

అ ॥ ఆస్తాం తావదుక్తిరచనాసునిశ్చితం వక్తవ్యాంతరమస్తీత్యాహ॥ కించేతి ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ తాతఇతి ॥ తాతోఽస్మత్పితా, స్వవాచా-స్వముఖోచ్చారితేననియోగవచనేన, భవద్వచనేనైవ భరతాభిషేకమభినందయితా మమ స్వవచనేనచేతిరామువక్తవ్యమితిభావః॥ హృద్యం-మనోహరం, వత్సస్య ఉభయోరప్యుపలాలనీయస్య భరతస్యాభిషేకోమూర్ధాభిషేకస్సఏవోత్సవః ❋ ఉత్సూతెహర్షఇత్యేష ఉత్సవఃపరికీర్తితఇత్యుక్తలక్షణః సఏవ మంగళం - కల్యాణం, మే-మహ్యం, వ్యవహృత్యోక్త్వా, కథయిత్వేతియావత్ ॥ ని ॥ వ్యాహారఉక్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ మయా అర్పితస్య-దత్తస్య, పాత్రీనామసంజ్ఞస్య నమస్కారాఖ్యస్య, పూర్ణపాత్రస్య ఉత్సవాదిము దేయవస్తునఃపాత్రం యోగ్యః, నాసీత్కిం-నజాతఃకిమితికాకుః ॥ తాతేన భరతాభిషేకః క్రియతఇతివక్తవ్యం ॥ మయాచాంగీకారపూర్వకం నమస్కర్తవ్యంచేత్యర్థః ॥ సత్యసంధస్య స్వస్య స్వముఖోచ్చారణే కస్సంకోచః తతోనిస్సంకోచం వదత్వితితాత్పర్యమ్ ❋ ఉత్సవాదిషుయద్దేయం పూర్ణపాత్రంతదుచ్యతఇత్యభియుక్తాః ॥ ని ॥ యోగ్యభాజనయోః పాత్రమిత్యమరః ॥ అత్ర నాసీత్కిమితి కాక్వా రాజ్ఞోయోగ్యతాపాదనద్వారా రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణమాక్షిప్యతఇతిగుణీభూతవ్యంగ్యమ్ ॥ తదుక్తమ్ ॥ అగూఢమపరస్యాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగమస్ఫుటమ్। సందిగ్ధతుల్యప్రాధాన్యే కాక్వాక్షిప్తమసుందరమితి॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౪౩ ॥ —తత్క్షణమితి ॥ తస్మిన్నేవక్షణే రామస్యభరతాభిషేకాంగీకరణసమయఇత్యర్థః + అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ॥ పఙ్క్తిరథోదశరథః॥ ని ॥ పఙ్క్తిర్ద్వశాక్షరచ్ఛందోదశసంఖ్యా

సర్వతః పరీతదవదహన ఇవ వనస్పతి ర్దివస్పతిపదభ్రంశవిధుర ఇవ న
హుషః పపాత నిస్సంజ్ఞః పఙ్క్తిరథః ॥ ౪౯ ॥ తతస్సా పితృనిదేశమవిచా
రమచిరాదాచరేతి రామమాదిదేశ ॥ ౫౦ ॥ స ఏషః ॥ ప ॥ మాతురా
జ్ఞాం వహన్మూర్ధ్నా మాలామివ మహాయశాః । వనాయ రామో వవ్రా

జీము(స్త్రి)యామితి కోశః ॥ అశనిహతో వజ్రవిదారితః, పర్వత ఇవ స
ర్వతస్సమన్తాత్పరీతదవదహనో వ్యాప్తదవాగ్నిః వనస్పతిర్వృక్ష ఇవ
॥ ని ॥ వనస్పతిర్వృక్షమాత్రే వినాపుష్పైః ఫలద్రుమ ఇతి విశ్వః ॥ ది
వః-స్వర్గస్య, పతిర్దివస్పతిరింద్రః ॥ ని ॥ శతమన్యుర్దివస్పతిరిత్యమ
రః + షష్ఠ్యాః పతిపుత్రేత్యాదినా అలుకి కస్కాదిత్వాత్ విసర్జనీయ
స్య సత్వం తస్య పదాద్భ్రంశేన ప్రచ్యుత్యా విధురః విశ్లిష్టః ॥ ని ॥
విధురః పత్న్యపేతే స్యాత్ క్లిష్టవిశ్లిష్టయోరపీతి వైజయంతీ ॥ నహుషో
యయాతిపితేవ విసంజ్ఞో విచేతనస్సన్ పపాత రామవిరహాసహిష్ణు
త్వాన్మూర్ఛేత్యర్థః । పురా కిల నహుషః కుతశ్చిత్పుణ్యోదయా
త్స్వర్గే ఇంద్రత్వం ప్రాప్య తత్ర నిజాహంకారహుంకారప్రకోపితే
న కుంభసంభవేన భుజంగో భవేతి శప్తః స్వర్గపదాత్ప్రచ్యుతో భు
వి పపాతేతి పౌరాణికీ కథా ॥ వక్ష్యతి చారణ్యకాండే ॥ మాలోపమా
లంకారః ॥ ౪౯ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, సా కైకేయీ పితు
ర్దశరథస్య నిదేశమాజ్ఞాం అవిచారమనాలోచనం, అచిరాజ్ఝడితి, ఆ
చర-విధేహీతి రామమాదిదేశ-ఆజ్ఞాపయామాస ॥ ౫౦ ॥—తతో రా
మః కిమకార్షీదిత్యత ఆహ ॥ స ఇతి ॥ యోయం కైకేయ్యాజ్ఞప్తస్స
ఏషః మహాయశాః-కీర్తిసంపన్నః, రామః మాతుః-కైకేయ్యాః, ఆ
జ్ఞాం వనవాసాయ వ్రజేత్యేవం రూపశాసనం మాలాం-పుష్పస్రజ
మివ మూర్ధ్నా వహన్ శిరసా ధారయన్నిత్యాదరోక్తిః ॥ వనాయ
దండకావనం గంతుమిత్యర్థః + క్రియార్థోపపదస్యేత్యాదినా చతుర్థీ ॥
తథా జగతామవనాయ-జగద్రక్షణాయ చ, వవ్రాజ-జగామ, వనం ప్ర

జ జగతామవనాయచ ॥ ౫౧ ॥ ౪ ॥ అసౌసమాసాద్యసద్యఃకౌసల్యా సదనమభిషేక ప్రతిబంధం కైకెయీనిర్బంధమాత్మనశ్చవనవాసంప్రణామానంతరం తస్యైన్యవేదయత్ ॥ ౫౨ ॥ సైతదాకర్ణ్య విదీర్ణహృదయా విషదిగ్ధముఖశిలీముఖవిద్ధశ్రవణయుగళేవ సహసా నిపత్య విలలాప ॥ ౫౩ ॥ ప ॥ రేఖారథాంగసరసీరుహశంఖచిహ్నా క్షేమంక

తి గంతుమైచ్ఛదిత్యర్థః ॥ వనవాసేదుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనాభ్యాం లోకనిర్వాణస్య జాయమానత్వాజ్జగతామవనాయచేత్యుక్తమిత్యవగంతవ్యమ్ ॥ ఉపమాలంకారః ॥ ౫౧ ॥ — అసావితి ॥ అసౌరామః సద్యః-అవిలంబేన, కౌసల్యాసదనం-నిజమాతృగృహం, ఆసాద్య-ప్రవిశ్య, అభిషేకస్య-నిజరాజ్యాభిషేకస్య, ప్రతిబంధమంతరాయభూతం కైకెయ్యానిర్బంధం-సంకటం, వరద్వయాఖ్యపాశేన రాజానంనిర్బంధ్య భరతస్యాభిషేకప్రవర్తనరూపాభినివేశమిత్యర్థః ॥ తథా ఆత్మనో వనవాసంచ ప్రణామానంతరం-నమస్కారానంతరకాలే, తస్యై కౌసల్యాయై, న్యవేదయత్-కథితవానిత్యర్థః ॥ ౫౨ ॥ — సైతదితి ॥ సాకౌసల్యా ఏతద్రామవనవాసవచనమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా, విదీర్ణహృదయా-విదళితాంతరంగాసతీ, తస్య వజ్రప్రహారప్రాయత్వాదితి భావః ॥ శిలీ శల్యంముఖే యస్యశిలీముఖః, విషదిగ్ధం-విషరూషితం, ముఖమగ్రభాగోయస్యసతథోక్తోయశ్శిలీముఖో బాణః ॥ ని ॥ ముఖంస్యాదగ్రభాగేపి। అళిబాణౌశిలీముఖావిత్యుభయత్రాప్యమరః ॥ తేనవిద్ధం సంప్రహృతం శ్రవణయుగళం-కర్ణయుగ్మం, యస్యాస్సాతథోక్తేవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ తయాచైతద్వచనస్య విశిష్టబాణవదత్యంతదుస్సహత్వంసూచ్యతే ॥ సహసా-శీఘ్రం + స్వరాదిపాఠాదవ్యయమితి శాకటాయనః ॥ నిపత్య-భువిపతిత్వా, స్థాతుమశక్యత్వాదితిభావః ॥ విలలాప-పరిదేవితవతీ ॥ ని ॥ విలాపఃపరిదేవనమిత్యమరః॥ ౫౩ ॥ — అ ॥ తదేవాహ ॥ రేఖేతి ॥ రేఖాఏవ రథాంగాని-చక్రాణిచ, సరసీరు

ఛితతవకరే జగతాం త్రయాణామ్ ॥ కాన్తారకన్దఖననం రచయేతి నూనమ్ మాముక్తవాన్ప్రతిసరం భగవాన్వసిష్ఠః ౫౪ ॥గ॥ తత్ర సౌమిత్రిరతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుర్జ్ఞాతమన్యుసమానమగ్రజన్మానం ప్రత్యేవమకథయత్ ॥

హణేచ. శఙ్ఖాశ్చ రథాఙ్గాద్యాకారరేఖా ఇత్యర్థః ॥ తేచిహ్నానియస్యతస్మిన్ సాముద్రికశాస్త్రోక్తమహాభాగ్యసంపత్తిసూచకతయా తాదృగ్లక్షణలక్షిత ఇత్యర్థః ॥ త్రయాణాం జగతాం భూర్భువస్స్వర్లోకానాం, స్వర్గమర్త్యపాతాళానాం వా, ఉపలక్షణమేతత్ అశేషలోకానామిత్యర్థః ॥ క్షేమంకరోతీతి క్షేమంకరే-శుభకరే, + క్షేమప్రియమద్రేఽణ్చేతి ఖశ్ అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః॥ తవకరే-హస్తే ॥ ని ॥ బలిహస్తాంశవః కరా ఇత్యమరః ॥ కాన్తారే-అరణ్యే, కన్దానామభ్యవహారోచితానాం మూలవిశేషాణాం ఖననమవదారణం ॥ని॥ కాన్తారం వర్త్మ దుర్గమమిత్యమరః ॥ రచయ-విధేహి, జీవనోపాయార్థమితి భావః ॥ ఇతి మత్వేతి శేషః భగవాన్ * ఉత్పత్తిం చ వినాశం చ భూతానామాగతిం గతిమ్ । వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానిత్యుక్తలక్షణః ॥ వసిష్ఠః ప్రతిసరం-హస్తసూత్రం, ఆముక్తవాన్-నిబద్ధవాన్, ఆఙ్ప్రతిభ్యాం పరస్య ముచధాతోర్బన్ధకార్థకత్వం ॥ని॥ ఆముక్తః ప్రతిముక్తశ్చేత్యమరః ॥ నూనం-అన్యథా కథమేవం భవేదితి భావః ॥ ని ॥ నాచమూజఘనే హస్తసూత్రే ప్రతిసరో(స్త్రి)యామిత్యమరః ॥ అత్ర రాజ్యాభిషేకాఙ్గత్వేనాముక్తస్య ప్రతిసరస్య కన్దఖననార్థత్వేనోత్ప్రేక్షితత్వాదుత్ప్రేక్షా ॥ సా చ నూనమితి వ్యఞ్జకసద్భావాద్వాచ్యా * య(త్రా)న్యధర్మసంబన్ధాదన్యత్వేనోపకల్పితమ్॥ ప్రకృతం హి భవేత్ప్రాజ్ఞాస్తాముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షత ఇతి లక్షణాత్ ॥౫౪॥

అ ॥ అ(త్రా)న్తరే రామాభిషేకవిఘాతమసహమానో నిరూఢాభిమానో లక్ష్మణస్తావమాచ ఇత్యాహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర కౌసల్యావిలాపసమయే- సుమి(త్రా)యాః అపత్యం సౌమిత్రిర్లక్ష్మణః + బాహ్వాదిభ్య

౫౫ ॥ ఆర్య నకార్యమిదమ్ ॥ ౫౬ ॥ లోకగర్హ్యణార్హాయాః కైకే
య్యాః వచసా రజసా జరసాచ సమాక్రాంతస్వాంతతయాకృత్యాకృ
త్యవివేకమూఢస్యరాజ్ఞః ప్రజ్ఞాశైథిల్యాన్నిస్సృతేనవచసా సంత్యజ్య
రాజ్యమటవీపర్యటనంవిధాతుమ్॥౫౭॥కింతు తుభ్యమనర్థయమానా యు

ష్మేతిఙ్ప్రత్యయః ॥ అతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుః శ్రీరామవనవాసక
థాయాః శ్రోతుమశక్యత్వాదత్యంతప్రవృద్ధకోపస్సన్, శతమన్యుస
మానం-భోగైశ్వర్యాదిసంపత్త్యా ఇన్ద్రతుల్యమిత్యుపమా॥అగ్రజన్మానం
జ్యేష్ఠభ్రాతరం శ్రీరామం ప్రత్యేవం వక్ష్యమాణరీత్యా అకథయద
వోచత్ ॥ ౫౫ ॥—అ ॥ తత్ప్రకారమేవవివృణోతి ॥ ఆర్యేతి ॥ హే
ఆర్య-పూజ్య, ఇదమేతన్నకార్యంఅకార్యం-అయుక్తంతవైతన్నోపప
ద్యతఇత్యర్థః ॥ ౫౬ ॥ —అ ॥ కిమిదమిత్యతఆహ ॥ లోకేతి ॥లో
కగర్హణార్హాయాః ఈదృగకార్యకరణశీలత్వాల్లోకనింద్యాయాః॥ని ॥
కుత్సానిందాచగర్హణఇత్యమరః ॥ కైకేయ్యాః వచసా విప్రలాపేన
రజసా-రజోగుణేనచ, ని ॥ రజోరజోగుణేస్త్రీపుష్పే పరాగార్తవయోర
పీతిశాశ్వతః ॥ జరసా-వార్ధకావస్థయాచ, + జరాయాః జరసన్యతర
స్యామితిజరాశబ్దస్య జరసాదేశః ॥ సమాక్రాంతస్వాంతతయాసమభి
భూతాంతఃకరణతయాహేతునా ॥ ని ॥ స్వాంతంహృన్మానసంమనఇ
త్యమరః ॥ కృత్యాకృత్యవివేకమూఢస్య కార్యాకార్యవివేకశూన్య
స్య, ఉక్తత్రితయమధ్యే ఏకైకమప్యనర్థాయ భవతి మేళనేతు కిము
వక్తవ్యమితిభావః ॥ రాజ్ఞః ప్రజ్ఞాశైథిల్యాద్బుద్ధిమాంద్యాత్, ని
స్సృతేన వచసా-నిర్గతేనానర్థకవాక్యేన,రాజ్యం-ప్రజాపరిపాలనా
త్మకం రాజకృత్యం సంత్యజ్య-విహాయ, అటవీపర్యటనమరణ్యసంచా
రం విధాతుం కర్తుంఅకార్యమితి పూర్వేణసంబంధః ॥ ౫౭ ॥—అ ॥
నను భవతుయథాతథావా శ్రేయస్కామేన పుంసా గురునిదేశోవ
శ్యంకర్తవ్యః ॥ అన్యథా నిషేధస్మరణాదిత్యాశంక్య తత్రయుక్తింవక్తి ॥

ప్రథమమేవ పిత్రా ప్రదత్తామనుపృథ్వీ ॥ ౫౮ ॥ క్షత్రధర్మోపిధర్మ్యా
త్పథః ప్రమాద్యాపి వర్ణాశ్రమరక్షణతః సమీచీనః ప్రాయేణ పురు

కింత్వితి ॥ కింతు తతః కిముచ్యతేచేదిత్యర్థః ॥ అనభ్యర్థయమానా
యా-అయాచమానాయై పునఃపునర్యాచ్ఞానిర్బంధేనానుపద్రవకారిణ
ఇత్యర్థః ॥ అభ్యర్థయమానాయైవదత్తం పునర్నగ్రాహ్యం అనభ్య
ర్థయమానాయైచేత్కిమువక్తవ్యమితిభావః ॥ * అత్రేమేర్థయతే
రర్థాయాంనేయాచ్ఞావరోధయోరితివచనాత్ తుభ్యం-భవతే, + కర్మ
ణాయమభిప్రైతి ససంప్రదానమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ పి
త్రా పృథ్వీ భూర్దత్తా నను నిర్ణీతాఖలు, అతః ప్రగృహీతాయాఃపు
నరగ్రహణేన తవాపి ప్రతిగ్రహపరిత్యాగదోషః తస్యాపి నన్వయం
దత్తాపహరణదోషః తస్మాదుభయతారకత్వాత్త్వయాపునరవశ్యం పృ
థ్వీగ్రాహ్యేతి తాత్పర్యమ్ ॥ ౫౮ ॥ —అ ॥ నను తథాపి న మమా
యంధర్మః పురుషార్థవ్యాహతి హేతుత్వాదితినమంతవ్యమ్ * క్షత్రి
యస్యపరోధర్మః ప్రజానామేవపాలనమితి మనువచనాత్ ॥ వస్తుతః
ధర్మమార్గభ్రంశేపి సమ్యక్ప్రజాపరిపాలనతత్పరస్య పురుషస్య మో
క్షసాధకత్వాదిత్యాహ ॥ క్షత్రేతి ॥ సమీచీనస్సమర్థః, క్షత్రధర్మః-
క్షత్రియకులాచారోపి వస్తుస్వభావావధారణార్థకోయమపి శబ్దః ధ
ర్మాదనపేతోధర్మ్యః + ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతఇతియత్ప్రత్య
యః ॥ తస్మాత్పథోమార్గాత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినాపంచమీ
ప్రమాద్యాపి- ప్రమాదంప్రాప్యాపి, ధర్మమార్గానవహితో భ్రాంత్వా
పీత్యర్థః ॥ వర్ణా బ్రాహ్మణాదయః, ఆశ్రమాః బ్రహ్మచర్యాదయః
తేషాం రక్షణతః-పరిపాలనాద్ధేతోః, ప్రాయేణ-భూమ్నా, ని ॥ ప్రా
యోభూమ్న్యంతగమనఇత్యమరః ॥ పురుషం నితరాం శ్రేయోనిశ్శ్రే
యసం + అచతురాదినా సూత్రేణాచ్ప్రత్యయాంతోనిపాతితః ॥ త
స్మిన్ సకలపురుషార్థాధ్యక్షే మోక్షేనియోజయేత్ ॥ ప్రవర్తయేత్,

షం నిశ్శ్రేయసే నియోజయేత్ ॥ ౫౯ ॥ నియతం నియతిబలమతిలంఘ్య పౌరుషమేవ ధీరస్య పురుషార్థాన్ సమర్థయేత్ ॥ ౬౦ ॥ ప ॥ మా భూత్తత్త్వత్పదపద్మయోరరుణిమా కాంతారసంచారతః పాణౌ పాటలిమా

మోక్షాధికారిణం కుర్యాదిత్యర్థః ॥ కుతశ్చిత్కారణాద్ధర్మమార్గప్రమాదేన వైగుణ్యేపి స్వధర్మత్వాత్సమ్యక్ప్రజాపరిపాలనాత్మకస్య క్షత్రధర్మస్య మునిజనోచితాటవీపర్యటనరూపపరధర్మానుష్ఠానాపేక్షయా శ్రేష్ఠత్వాచ్ఛ్రేయస్కరత్వం సంభవతి ॥ శ్రేయాన్ స్వధర్మో విగుణః పరధర్మాత్స్వనుష్ఠితాత్ । స్వధర్మే నిధనం శ్రేయః పరధర్మో భయావహ ఇతి భగవద్వచనాదితి భావః ॥ ౫౯ ॥ —అథ దైవబలోల్లంఘనేనాపి పౌరుషస్య పురుషార్థసమర్థనసామర్థ్యసంభవాత్త్రిధర్మనిర్వాహకః పురుషకార ఏవ సమాశ్రయణీయ ఇత్యాహ ॥ నియతమితి ॥ పురుషస్య కర్మ పౌరుషం పురుషకార ఏవ ॥ ని ॥ పౌరుషం పురుషస్యోక్తం భావే కర్మణి తేజసీతి విశ్వః + యువాదిత్వాదణ్ ॥ అవధారణార్థోయమేవకారః ॥ నియతం నిశ్చితం యథాతథా, నియతిబలం-దైవబలం, ని ॥ నియతిర్నియమే దైవ ఇతి విశ్వః ॥ అతిలంఘ్య అతిక్రమ్య, ధీరస్య-ధైర్యశాలినః పుంసః, పురుషార్థాన్-ధర్మార్థకామమోక్షరూపచతుర్విధపురుషార్థాన్, సమర్థయేన్నిర్వహేత్ ॥ స్వశక్త్యా పౌరుషనిర్వాహకస్యైవ పురుషార్థలాభః నత్వన్యస్య, అతః పురుషకార ఏవ సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః ॥ ౬౦ ॥ —అ ॥ ఇత్థం స్వమతముపన్యస్య తస్య ఫలితమాహ ॥ మాభూదితి ॥ హే ఆర్య-పూజ్య, శౌర్యజలధే- అపారశౌర్యసంపన్నేత్యర్థః ॥ త్వత్పదపద్మయోః-త్వచ్చరణారవిందయోః, కాంతారసంచారతః-అరణ్యసంచారాత్, అరుణిమా-ఆరుణ్యం, లౌహిత్యమితి యావత్ + వర్ణదృఢాదిభ్యష్ష్యఞ్చేతి చ కారాదిమనిచ్ ॥ మాభూన్మాస్తు + మాఙి లుఙిత్యాశిషి లుఙ్ ॥ కింతు జ్యాకర్షణాత్ - మౌర్వ్యాకర్షణాత్, ని ॥ మౌర్వీ జ్యా శింజినీ గుణ ఇత్యమరః ॥ మౌ-మ

మనాక్ప్రసరతు జ్యాకర్షణాదేవమే । కైకేయీపరిభూతతాతవచనే సమ్మోహభవాన్మాస్మభూత్కిం చిన్నామకమార్యశౌర్యజలధే నమ్రం ధనుర్వర్త

మ్, పాణౌ-హస్తఏవ, పాటలిమా-రక్తిమా, ని ॥ శ్వేతరక్తస్తు పాట లఇత్యమరః + పూర్వవదిమనిచ్ ॥ మనాగీషత్, ప్రసరతు ప్రవర్త తాం, తథా భవాన్ కైకేయ్యాపరిభూతస్య-విమోహితస్య, తాతస్య పితుర్వచనేవిషయే, సమ్మోహః-ప్రమాదః, విధేయఇతియావత్ ॥ మాస్మ భూత్-మాభూదిత్యర్థః॥ స్త్రైణవచనస్యానాదరణీయత్వాదితిభావః ॥ + స్మోత్తరేలఙ్చేతిచకారాదాశీలర్థేలుఙ్ నమాఙ్యోగఇత్యట్ప్రతిషే ధః ॥ శేషే ప్రథమఇతిప్రథమపురుషత్వం కింతు కించిదీషన్నామకంమ దీయం + తవకమమకావేకవచనఇతి మమకాదేశః ॥ ధనుః నమ్రంస త్ వర్తతాం స్త్రీపరతంత్రస్య పితుర్వచననియంత్రితతయా కాంతా రసంచారతత్పరోనభవ కింతు మౌర్వ్యాకర్షణపూర్వకం మదీయం ధనురాయమ్య బాణప్రయోగేన కార్యాకార్యవిచారవిధురమమిత్ర భూతం పితరం హనిష్యామీత్యర్థః ॥ తథాచరామాయణమ్ ॥ * ॥ ప్రోత్సాహితోయంకైకేయ్యాసంతుష్టోయదినఃపితా । అమిత్రభూతో నిస్సంకం వధ్యతాంబధ్యతామితి ॥ తథాస్మృతిశ్చ * గురోరప్యవలిప్త స్య కార్యాకార్యమజానతః । ఉత్పథంప్రతిపన్నస్య కార్యంభవతిశా సనమితి ॥ లక్ష్మణస్య ధీరోద్ధతత్వాదిత్థముక్తిరిత్యనుసంధేయం ॥ లక్ష ణంతు * దర్పమాత్సర్యభూయిష్ఠశ్చండవృత్తిర్వికత్థనః । మాయాపీసు లభకోధస్సధీరోద్ధతఉచ్యతఇతి ॥ అత్ర సామయికత్వేన ప్రాప్తయోః శ్రీరామపాదపద్మహస్తారుణిమపాటలిమ్నోః శ్రీరామపాదపద్మారు ణిమానం కంఠోక్త్యా నిషిధ్య పాణౌ నియమనాదేకః పరిసం ఖ్యాలంకారః ॥ తథోత్తరార్ధే శ్రీరామధనుర్నమ్రత్వయోః ప్రాప్త యోః శ్రీరామనమ్రత్వం నిషిధ్య ధనుషి నియమనాదపరఇతి త యోస్సాపేక్షితత్వాత్సంకరః ॥ ఏకస్యవస్తునః ప్రాప్తావనేకత్రైక

తామ్ ॥ ౬౧ ॥ గ ॥ ఏవమాచక్షాణం లక్ష్మణం రామస్సాంత్వయన్న వోచత ॥ ౬౨ ॥ వత్స సవితృవంశజాతానాం రాజ్ఞాం పితృనిదేశఏవ దేశికస్సర్వకర్మసు ॥ ౬౩ ॥ బహవఃఖలు పితృనిదేశగౌరవాద్గోహ త్యామపి మాతృవధమపి తారుణ్యవినిమయమపి కండుర్రైణుకేయపూ

డాయదా । ఏకత్ర నియమస్సాహిపరిసంఖ్యానిగద్యతఇతిలక్షణాత్ ॥ ౬౧ ॥ —ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా ఆచక్షాణం-వదంతం + చక్షిఙ్ వ్యక్తాయాంవాచీత్యస్మాద్ధాతోశ్శానచ్ ॥ లక్ష్మణంరామస్సాంత్వయన్ సామవాదైరుపలాలయన్ ॥ ని ॥ సామసాంత్వముభేసమేఇత్యమరః ॥ అవోచత ॥ ౬౨ ॥ —అ ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ వత్సేతి ॥ హేవత్స లక్ష్మణవాత్సల్యాదరేణామంత్రణమ్, సవితృవంశజాతానాం-సూర్యవంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం పితృనిదేశః-పితృనియోగఏవ, సర్వకర్మసు - సకలకార్యేషు, దేశికః-ఆచార్యః, ఉపదేష్టేతియావత్ ॥ ని ॥ గురౌ దేశ్యేపిదేశికఇత్యమరః ॥ సూర్యవంశోద్భవాస్సర్వేపి గుర్వాజ్ఞాపరిపాలనతత్పరాఏవేత్యర్థః ॥ అతోనాస్మాకమిదంవిరుద్ధమితిభావః ॥ ౬౩ ॥ అ ॥ నకేవలమస్మాకమియం మర్యాదా కింతు పూర్వేషామన్యేషామపీత్యాహ ॥ బహవఇతి ॥ కండుర్నామమహర్షిః రేణుకాయాః అపత్యంరైణుకేయోజామదగ్న్యోరామః + స్త్రీభ్యోఢక్ ॥ పూరుర్యయాతినందనః ప్రభృతిగ్రహణాత్సగరపుత్రాదయః ॥ కండుశ్చ రైణుకేయశ్చపూరుశ్చేతిద్వంద్వః ॥ తేప్రభృతిరాదిర్యేషాం తేతథోక్తాః ॥ బహవః-అనేకే, పూర్వే మహాత్మానః పితృనిదేశే - పిత్రాజ్ఞాయాం, గౌరవాదాదరాతిశయాద్గోహత్యామపి నతు యస్యకస్యచి జ్జంతోర్హత్యాం + హనస్తచేతిహంతేర్భావేక్యప్ తకారశ్చాంతాదేశః స్త్రీత్వంలోకాత్ ॥ తథా మాతృవధమపి నతుయస్యాఃకస్యాశ్చిత్స్త్రియాఃవధం, తథా తారుణ్యస్య-యౌవనస్య, వినిమయో బుద్ధిపూర్వకపరివృత్తిః తమపి నతు యస్యకస్యచిద్వయసోవినిమయం అత్యం

రు ప్రభృతయః కుర్వాణా నిర్విచారం తేనాచారవతామగ్రిణ్య ఇ
తి గణ్యంతే ॥ ౭౮ ॥ తస్మాదవశ్యం వశ్య ఏవ పితురవగాహో గహనమితి॥

తాకృత్యవినియోజకోపి పితృనిదేశో నలంఘనీయః॥ ఇయతా కేవలవచసా
సహితవినియోజకస్తు కిం వక్తవ్య ఇత్యపిశబ్దత్రయార్థః ॥ నిర్విచా
రం-విచారరహితం యథాతథా ధర్మశాస్త్రనిషిద్ధం గోహత్యాది మహా
పాతకం కథంకారం కర్తుం యుక్తం స్యాదితి శంకాశూన్యమిత్యర్థః ॥
కుర్వాణాః-ఆచరితవంతః + కర్తేస్తాచ్ఛీల్యే శానచ్ ॥ తేనాచరణే
న ఆచారవతాం సదాచారసంపన్నానాం అగ్రముత్కృష్టం - నయంతి
ప్రాప్నువంతీత్యగ్రిణ్యః శ్రేష్ఠాః + సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్ ॥
అగ్రిగ్రామాభ్యాం నయతేర్ణో వక్తవ్య ఇతి ణత్వం ॥ ఇత్యేవం గణ్యంతే
సంఖ్యాయంతే-ప్రశస్యంత ఇత్యర్థః ॥ పితృనిదేశం గురూకుర్వ
తామీదృగకార్యకరణమేవ ప్రశంసాహేతురథాత్ కిముత వనవాసాది
కార్యకరణమితి భావః ॥ కుర్వాణా నిర్విచారమాచారవతామగ్రగణ్యా
ఇతి పాఠః ॥ నిర్విచారమిత్యస్య గణనక్రియాయాం విశేషణత్వేనాన్వ
యః ఇతి కేచిత్ ॥ ౭౮ ॥ —ఉక్తమర్థం నిగమయతి ॥ తస్మాదితి॥ య
స్మాత్పితృనియోగోవశ్యమనుష్ఠేయస్తస్మాత్కారణాదిత్యర్థః ॥ అవ
శ్యం నిశ్చితం పితుర్వశ్య ఏవ వశం గతఏవ సన్ నతు విముఖ ఇత్యేవకారా
ర్థః + వశం గత ఇతి యత్ప్రత్యయః ॥ గహనమరణ్యమవగాహో ప్రవి
శామి ఇత్యవోచతేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ అత్ర రామాయణమ్* ఋ
షిణా చ పితుర్వాక్యం కుర్వతా వ్రతచారిణా । గౌర్హతా కండునా ధర్మం
జానతాపి విపశ్చితా ॥ జామదగ్న్యేన రామేణ రేణుకా జననీ స్వయం ।
కృత్తా పరశునారణ్యే పితుర్వచన కారణాత్ ॥ అస్మాకం తు కులే పూర్వం
సగరస్యాజ్ఞయా పితుః । ఖనద్భిస్సాగరైర్భూమిమవాప్తస్సుమహాన్వ
ధ ఇతి ॥ పూరుస్తు న రామాయణే సంగృహీతః ॥ తస్యేయం కథా మహా
భారతాదౌ కథితా ॥ పూర్వం శుక్రశాపవశాదసమయే సంప్రాప్తము

॥ ౬౫ ॥ తత్ర విస్తృత పుత్రవాత్సల్యా కౌసల్యా తేనసహ గం
తుమభిలషంతీ కృత ప్రణామేన రామేణసవినయమేవమభిహితా॥౬౬
॥ అ ॥ కాంతారభాజిమయికైకయరాజపుత్ర్యాః కార్కశ్యకందళిత
యాదళితస్యవాచా । తాతస్యశోకదహనగ్లపితంశరీరంమాతస్త్వయా

స్సహజరాభారవిహ్వలేన పిత్రా యయాతినానియుక్తః పూరుఃస్వ
తారుణ్యంతస్మైదత్వా తజ్జరాం స్వయం గృహీతవానితి ॥ అత్రగోహ
త్యాద్యుద్దిష్టక్రమేణ కండ్వాదీనాము ద్దేశాత్క్రమాపరనామా యథా
సంఖ్యాలంకారః * ఉద్దిష్టానాంపదార్థానాం పూర్వం పశ్చాద్యథా
క్రమమ్ । ఉద్దేశస్తు భవేద్యత్ర తద్యథాసంఖ్యముచ్యతఇతిలక్షణాత్ ॥
౬౫॥—తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్ సమయే,విస్తృతపుత్రవాత్సల్యా-సమ
ధికపుత్రస్నేహా, కౌసల్యా, తేనసహ-పుత్రేణసాకం, గంతుం వనం
ప్రతీతి శేషః ॥ అభిలషంతీ-కామయమానాసతీ, కృతప్రణామేన-విహి
తనమస్కారేణ, రామేణ సవినయం-సప్రశ్రయం, ఏవం వక్ష్యమా
ణరీత్యా అభిహితా-ఉక్తా ॥ ౬౬ ॥ —అ ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥
కాంతారేతి ॥ హేమాతః మయి కాంతారభాజి-అరణ్యంగతేసతి, కైక
యరాజపుత్ర్యాః-క్షత్రియతనయాయాః కైకేయ్యాః, అతః క్షాత్ర
యుక్తమేవ కరిష్యతీతిభావః ॥ కార్కశ్యేన-క్రౌర్యేణ, ని ॥ కర్క
శంకఠినంక్రూరమిత్యమరః ॥ కందళితయా-ఉత్పన్నయావాచా,శస్త్ర
ధారాకల్పయేత్యర్థః ॥ దళితస్య-విదారితస్య,పీడితస్యేత్యర్థః ॥
తాతస్యాస్మత్పితుః సంబంధిశోకదహనగ్లపితం-మద్విరహజనితశోకా
నలేనపీడితం, సంతప్తమితియావత్ ॥ శరీరం త్వయా కదాచిత్ క్షణ
మాత్రమపీత్యర్థః । నోపేక్షణీయం-నానాదరణీయం, తురవధారణా
ర్థకః॥కింతుతత్తత్కాలోచితోపచారైస్సద్వాచాపరితోషణీయమిత్య
ర్థః । వాక్ఛస్త్రవిదళనమేవ దుస్సహం తత్రాపి శోకానలసంతా
పశ్చేతిక్రమేణవక్తవ్యం ॥నను ప్రాణోపరిముసలఘాతప్రాయత్వాదితిభా

నతు కదాచిదుపేక్షణీయమ్ ॥ ౬౭ ॥ గ ॥ తతస్సా తనయస్య స్వస్త్య
యనాయ సమస్తదేవతాసంకీర్తనపురస్సరీమాశిషమాచచక్షే ॥ ౬౮ ॥
తదను రామస్తామభివంద్య నిష్క్రాంతః ప్రక్రాంతనైపథ్యాయాస్సీ
తాయాః ప్రాసాదమాససాద ॥ ౬౯ ॥ వ ॥ *కల్యాణవాదసుఖితాం
సహైవ కాంతాం కాంతారచారకథయా కలుషీచకార । అంభోదనా
దముదితాం విపినే మయూరీం సంత్రాసయన్నివ ధనుర్ధ్వనినా పులిందః

వః ॥ మయైకేనైవ వనం ప్రతిగమ్యతే పతిదేవతయా త్వయా తు తదు
పచారతాత్పర్యేణ గృహ ఏవ స్థాతవ్యమితి భావః ॥ వసంతతిలకావృ
త్తమ్ ॥ ౬౭ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, సా కౌసల్యా తనయస్య
రామస్య స్వస్త్యయనాయ మాంగల్యసంపాదనార్థమిత్యర్థః । స
మస్తదేవతాసంకీర్తనపురస్సరీం ఇంద్రాదిసకలదేవతాస్తుతిపూర్వికాం ॥
+ పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్తేరితి ట ప్రత్యయే డిడ్ఢాణఞిత్యాదినా జీప్ ॥ ఆ
శిషమాచచక్షే-ఉవాచ * యన్మంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమస్కృ
తే । వృత్రనాశే సమభవత్తత్తే భవతు మంగళమిత్యాద్యాశీర్వాదం చ
కారేత్యర్థః ॥ ౬౮ ॥ —తదన్వితి ॥ తదను ఆశీరుక్త్యనంతరం, రామ
స్తాం కౌసల్యామభివంద్య-నమస్కృత్య, నిష్క్రాంతః-మాతృగృహాద్వి
నిర్గతస్సన్, ప్రక్రాంతం సఖీభిరారబ్ధం నైపథ్యమభిషేకోచితవేషో
యస్యాస్తస్యాస్సీతాయాః ప్రాసాదం-సదనమాససాద-వివేశ ॥ ౬౯
—అ ॥ తతః శ్రీరామః కిమకరోదిత్యాహ ॥ కల్యాణేతి ॥ కల్యాణ
వాదేన-రాజ్యాభిషేకమంగళకథనేన, సుఖితాం-సంజాతసుఖాం, +
తారకాదిత్వాదితచ్ ॥ తాం కాంతాం ప్రియతమాం సీతాం కాంతార
చారకథయా-అరణ్యసంచారవార్తయా, విపినే-అరణ్యే, అంభోదనా
దేన-జలదగర్జితేన, ముదితామానందితాం, మహ్యమతిశయేన రాతీ
తి మయూరీ తాం మయూరాంగనాం + పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః ॥
జాతేరస్త్రీవిషయాదితి జీప్ ॥ ధనుర్ధ్వనినా-ధనుష్టంకారేణ, పులిం

||౭౦||౫||అయమేనామనుగంతుముపక్రాంతాంకాంతామకథయత్ ||౭౧||
ప || ప్రియేజనకనందిని ప్రకృతిపేశలామీదృశీం కథంగ్లపయితుంసహే తవశిరీషమృద్వీంతనుం । గృహీతహరిణీగణత్రికవిసారినానాసిరాక్ష

టో-వ్యాఘ్రఇవ, సంత్రాసయన్-భీషయన్, సహసా-సద్య ఏవ కలుషీచకార-సంక్షోభయామాస ॥ కైకేయీవచననియంత్రితేన రాజ్ఞానియుక్తోహం వనం ప్రతి గమిష్యామీత్యేవంరూపవచనేన విమనీచకారేత్యర్థః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ నాత్రనీచోపమాశంకాధర్మిప్రాధాన్యకథనేనైవ తథాత్వోపపత్తేః ॥ కింత్వత్ర సంత్రాసనమాత్రఏవ కవివిశ్రాంతిఃఅన్యథాతిప్రసంగాదిత్యలం ॥ వృత్తం పూర్వవత్ ॥౭౦॥
తతఃకిమతఆహ॥అయమితి॥అయంశ్రీరామః అనుగంతుమనుసర్తుముపక్రాంతాం కృతాదరాం కాన్తామేనాంసీతాం ప్రతిఅకథయదవోచత్ ॥ ౭౧ ॥—తదేవాహ ॥ ప్రియఇతి ॥ ప్రీణాతీతిప్రియా + ఇగుపధేతికప్రత్యయః అకారాంతత్వాట్టాప్ ॥ హేప్రియే జనకనందిని - జనకరాజపుత్రి + కృత్యల్యుటోబహులమితిబహులగ్రహణసామర్థ్యాల్ల్యుట్ప్రత్యయః॥ టిత్వాత్ జీప్ ఏతత్సంబోధనద్వయం కాంతాసంచారక్లేశానర్హతాద్యోతనార్థం ప్రకృత్యా పేశలాం-చారుతరాం,ని॥ చారౌదక్షేచ పేశలఇత్యమరః ॥ అతఏవ శిరీషమృద్వీం-శిరీషపుష్పవన్మృదులాం, ఈదృశీమిత్థంభూతాం సుఖోపచారోచితామిత్యర్థః ॥తవ తనుం శరీరం, గృహీతం దష్టం యద్ధరిణీగణత్రికం కురంగనికురుంబత్రికప్రదేశః ॥ వృకాహిజిఘృక్షితజంతోస్త్రికప్రదేశమేవప్రథమం గృహ్ణంతీతి ప్రసిద్ధిః ॥ ని ॥ పృష్ఠవంశాధరే త్రికమిత్యమరః॥ తత్ర విసారిణ్యో నిస్సరంత్యో యాః నానాసిరాః నానావిధనాడ్యః ॥ ని ॥ నాడీతుధమనీసిరేత్యమరః ॥ తాభ్యః అక్షతమవిచ్ఛిన్నంయథాతథా యద్వా తాసాంక్షతేభ్యో-వ్రణేభ్యః, క్షరితం పరిస్రుతం యచ్ఛోణితమసృక్ తేనారుణాని వృకాణామీహామృగాణాం ఆననాని

తక్షరితక్షోణితలారుణవ్యకాననే కాననే ॥ ౭౨ ॥ ౫ ॥ తదను నానావిధ ప్రియయత్నేనాప్యనున్మిషదనుజిగమిషాశైథిల్యాయాం మైథిల్యాం లక్ష్మణేప్యనవసితానుగమనవ్యవసాయే వాసిష్ఠాయ సుయజ్ఞాయ భూషణమశేషం నాగసహస్రేణ సహ శత్రుంజయాహ్వయం మాతులదత్తం మత్తహస్తినమగస్త్యకౌశికాభ్యాం చ వితీర్య మహార్హాణి రత్నాని త

యస్మిన్ తస్మిన్ హింస్రప్రచురతయాత్యంతభయంకర ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ కోకస్త్వీహామృగో వృక ఇత్యమరః ॥ కాననే-అటవ్యాం, గ్లపయితుం-పరిక్లేశయితుం, కథం సహే కుతో వా మృష్యే న కథంచిదపి సహ ఇత్యర్థః ॥ ఏవమకథయదితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ లక్షణంతూక్తమ్ ॥ ౭౨ ॥—తదన్వితి ॥ తదను-తదనంతరం, మైథిల్యాం-జానక్యాం, నానావిధేన *హితబుద్ధ్యా ఖలు వచో మయైతదభిధీయతే। సదా సుఖం న జానామి దుఃఖమేవ సదా వనమిత్యాది రామాయణోక్త ప్రకారేణాపి యత్నేన బహుప్రకారైః ప్రియోపాయైరిత్యర్థః॥ అనున్మిషదనుదయాత్ అనుజిగమిషా శైథిల్యమనుగమనేచ్ఛా దౌర్బల్యం యస్యాస్తస్యామనివృత్తానుసరణేచ్ఛాయాం సత్యామిత్యర్థః ॥ తథా లక్ష్మణేపి అనవసితానుగమనవ్యవసాయే-అనువర్తితానుయాత్రోద్యోగే సతి అనవసితేత్యత్ర + షోంతకర్మణీతి ధాతోః కర్మకర్తరి క్తః తతో నఞ్సమాసః ॥ తతః వాసిష్ఠాయ-వసిష్ఠపుత్రాయ, + తస్యాపత్యమిత్యణ్ సుయజ్ఞాయ-సుయజ్ఞనామ్నే ఆచార్యాయ, అశేషం భూషణం, భూషణజాతం కనకరత్నమయకేయూరకటకకుండలాద్యశేషభూషణానీత్యర్థః ॥ శత్రూన్ జయతీతి శత్రుంజయః + సంజ్ఞాయాం భృతృవృజి ఇత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయః ॥ అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః ॥ స ఇత్యాహ్వయో యస్య తం శత్రుంజయనామ్నా ప్రసిద్ధమిత్యర్థః ॥ మాతులేన దత్తం మత్తహస్తినం మత్తేభం చ నాగసహస్రేణ సహ-గజసహస్రేణ సాకం, ని ॥ గృహాభ్రశిగజా నాగా ఇతి వైజయంతీ ॥ వితీర్య-దత్వా

దనునిర్జరారాతివీర్యముషీధనుషీనిరపాయత్రాణకర్మణీవర్మణీ నిర్మ
ర్యాదశిఖిముఖకృతానుషంగౌ నిషంగౌ నిర్వర్తితవీరపాణౌ కృపాణౌ
వరుణేన జనకసదసి మేదత్తమేతత్సమస్తమాయుధజాతమాదాయమా
తద్భాగస్త్యకౌశికాభ్యాం కుంభసంభవవిశ్వామిత్రాభ్యాంచ మహా
ర్ఘాణ్యమాల్యాని ॥ ని ॥ మాల్యేప్రాజావిధావర్ఘ ఇత్యమరః ॥ రత్నా
ని-మణికాంచనాదీని శ్రేష్ఠవస్తూనిచ ॥ ని ॥ రత్నంస్వజాతిశ్రేష్ఠేపీతి
విశ్వః ॥ వితీర్య తదను నిర్జరారాతీనాం దేవద్విషాం దైత్యానాం వీ
ర్యం ప్రభావం-సామర్థ్యంవా, ముష్ణీతః-అపహరతఇతితథోక్తే ॥ని॥
అమరానిర్జరాదేవాః ॥ వీర్యంశక్తౌప్రభావేచ తేజస్సామర్థ్యయో
రపీత్యమరశాశ్వతౌ ॥ ధనుషీచ నిరపాయం-నిరాతంకం, త్రాణ
కర్మ రక్షణకృత్యం యయోస్తే తథోక్తే వర్మణీ కంచుకే ॥ ని ॥ తనుత్రంవ
ర్మదంశనమిత్యమరః ॥ తథా నిర్మర్యాదా-అసంఖ్యయా యే శిఖిము
ఖా బాణాః తైః కృతః అనుషంగో-అనుబంధో యయోస్తౌ అక్షయసా
యకావిత్యర్థః ॥ నిషంగౌ-తూణీరౌచ ॥ ని ॥ తూణోపాసంగతూ
ణీరనిషంగాఇషుధిర్ద్వయోరిత్యమరః ॥ నిర్వర్తితం-నిష్పాదితం, వీరపా
ణం-రణసమాప్త్యనంతరకర్తవ్యమధుపానం యాభ్యాంతౌ శత్రుసంహా
రకావిత్యర్థః ॥ ని ॥ వీరపాణంతుయత్పానంవృత్తేభావినివారణఇత్య
మరః ॥ కృపాణౌ-ఖడ్గౌచేత్యేతత్సమస్తం ÷ నపుంసకమనపుంసకేనే
త్యేకశేషః ॥ జనకసదసి-జనకయజ్ఞసభాయాం, వరుణేన మే-మహ్యం
దత్తమాయుధజాతమస్త్రకలాపం- ఆదాయ-గృహీత్వా మాం అనుగ
చ్ఛ-అనుసర ఇతి లక్ష్మణమన్వగ్రహీత్ -అనుగృహీతవాన్, ఆజ్ఞాపితవా
నిత్యర్థః * తథా శ్రీరామాయణమ్ ॥ యేచ రాజ్ఞో దదౌ దివ్యే మహా
త్మావరుణస్స్వయమ్ । జనకస్య మహాయజ్ఞే ధనుషీ రౌద్రదర్శనే ॥ అభేద్య
కవచేదివ్యే తూణీచాక్షయసాయకౌ । ఆదిత్యావిమలౌచోభౌ ఖడ్గౌ
హేమపరిష్కృతౌ ॥ సత్కృత్యనిహితం సర్వమేతదాచార్యసద్మని । స

మనుగచ్ఛతి సౌమిత్రిమన్వగ్రహీత్ ॥ ౨౩ ॥ సీతాపి నిజాభరణజాతం సుయజ్ఞపత్న్యై వ్యదాత్ ॥ తతస్సౌమిత్రిరపి స్వాధీనేనధనేన కంచిత్కౌసల్యాశ్రితముపాధ్యాయమతోషయత్ ॥ ౨౪ ॥ తత్రసకుంటుంబాయ త్రిజటాభిధానాయ నిర్ధనాయశమధనాయస్వహస్తవిక్షిప్తదండత్వమాయధమాదాయ క్షిప్రమావ్రజలక్ష్మణేతి ॥ అత్రైకేవ్యాఖ్యాతారః కించిదాశంక్యసమాదధుః ॥ తత్ప్రకారస్తు ॥ నను జనకయజ్ఞే ధనురాదిప్రదానస్యాశ్రవణాత్ కథమప్రసిద్ధస్యానువాదఃక్రియతే ॥ సత్యమేతత్ ॥ భగవతో వాల్మీకేరియం శైలీప్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపారవశ్యాత్ యత్ర యోవక్తవ్యోర్థః తం తత్రానుక్త్వోత్తరత్ర కేనచిద్వ్యాజేన ప్రసిద్ధవదనువదతీతి ॥ యథా బాలకాండేనభిహితంమణిబంధనమ్ ॥ * మణిరత్నమిదందత్తం వైదేహ్యాశ్శ్వశురేణమ ఇతిసుందరకాణ్డే అభిహితవాన్ ॥ అయోధ్యాకాండే వక్తవ్యం కాకాసురవృత్తాంతమ్ * సపిత్రా చ పరిత్యక్తస్సురైస్సర్వైమహర్షిభిరిత్యాదిసుందరకాండే ఉక్తవానితి ॥ అతస్తదనుసారిణా తత్రభవతా భోజేనాపితథైవోక్తత్వాన్నవిరోధఇతిమంతవ్యమ్ ॥ ౨౩ ॥ ——తతఃకిమిత్యతఆహ ॥ సీతాపీతి ॥ చార్థోపిశబ్దః నిజాభరణజాతం రత్నకేయూరకంకణరశనాదిస్వకీయభూషణకలాపంసుయజ్ఞస్యపత్న్యై-భార్యాయై,వ్యదాత్-దత్తవతీ, మహాప్రభోః శ్రీరామస్యాచార్యసంభావనంతత్పత్న్యాస్సీతాయాస్తత్పత్నీసంభావనంచయుక్తమితిభావః ॥ తతః సౌమిత్రిర్లక్ష్మణోపి స్వాధీనేన-స్వాయత్తేన, ని ॥ అధీనోనిఘ్న ఆయత్తఇత్యమరః ॥ ధనేన-రత్నకాంచనాదిరూపేణద్రవ్యేణ, కౌసల్యాశ్రితం కౌసల్యాయాః ప్రత్యేకం పురోహితమిత్యర్థః ॥ కంచిత్తైత్తిరీయాచార్యం బ్రాహ్మణమతోషయత్ ॥ స్వకీయద్రవ్యప్రదానేనసంభావయామాసేత్యర్థః ॥ ఏతేన సౌమిత్రేర్నిజజనన్యపేక్షయా కౌసల్యాయామేవాత్యంతాదరస్సూచ్యతే ॥ ౨౪ ॥ ——తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్సమయే, ర

పతనదేశావధికం గోధనంచ కపింజలాదిభ్యోద్విజాతిభ్యశ్చ రఘుపతి ర్విత్తానివివిధాని వితతార ॥ ౭౫ ॥ తతస్తేపౌరనారీణాం నిశ్వాసజం ఝానిలచలదధరకిసలయానామస్రసలిలాసారేణ శోకపావకేనచ వపూంషి మనాంసిచ సిక్త్వా దగ్ధ్వాచనిషిద్ధపరిజనానుగమనతయా ర

ఘుపతిః సకుటుంబాయ-కుటుంబసహితాయ, పత్నీపుత్రసమేతాయేత్యర్థః ॥ త్రిజటఇత్యభిధానం నామధేయంయస్యతస్మై శమథనాయశాన్తాయ కస్మైచిద్ద్విజాతయేఇత్యర్థః స్వహస్తేన-త్రిజటహస్తేనవిక్షిప్తః, పరిక్షిప్తదండపతనేన యావద్భూతలమాక్రమ్యతే తావద్భూతలపరిమితం గోధనమవాప్స్యసీతి బ్రాహ్మణానాం గోగ్రహణచాపల్యప్రదర్శనార్థముదీరిత(శ్రీ)రామవచనవశాత్ప్రేరితో యోదండః తస్యపతనం పాతః తదధికరణం యోదేశః సఏవావధిర్మర్యాదాయస్యతథోక్తం తావద్దేశస్థమిత్యర్థః ॥ గోధనం-గోవ్రజంచ ॥ ని ॥ గోకులంతు గోధనంస్యాద్గవాంవ్రజఇత్యమరః ॥ తథా కపింజలోనామ బ్రాహ్మణఆదిర్యేషాంతే తథోక్తాస్తేభ్యోద్విజాతిభ్యః కఠకలాపదండమాణవాదిభ్యో బ్రాహ్మణేభ్యశ్చవివిధాని-నానారూపాణి, విత్తాని గోరత్నాంబరయానాదీని ద్రవ్యాణి ॥ ని ॥ ద్రవ్యంవిత్తంస్వాపతేయమిత్యమరః ॥ వితతార-విశ్రాణితవాన్ ॥ ని ॥ విశ్రాణనంవితరణమిత్యమరః ॥ ౭౫ ॥—తతఇతి ॥ తతః-విశ్రాణనానంతరం, తే సీతారామలక్ష్మణాః నిశ్వాసైరేవ జంఝానిలైస్సధ్వనిమహామారుతైశ్చలంతి చలమానానిఅధరకిసలయాన్యోష్ఠపల్లవాయాసాంతాస్తథోక్తాస్తాసాం పౌరనారీణాం వపూంషి మనాంసిచ ॥ అస్రసలిలాసారేణ-అశ్రుజలధారాసంపాతేన, ని ॥ అస్రమశ్రుణిశోణితేఇతివిశ్వః ॥ శోకపావకేన-శోకదహనేనచసిక్త్వా-ఆర్ద్రీకృత్య, దగ్ధ్వా-సంతాప్యచ,వపూంష్యస్రసలిలాసారేణ సిక్త్వా మనాంసి శోకపావకేన దగ్ధ్వాచేతి యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః తథోద్వేలంవిషాదముత్పాద్యేత్యర్థః ॥ నిషిద్ధపరిజనా

కాశితప్రవాససిద్ధాంతాశ్శుద్ధాంతాన్నిశ్చక్రముః ॥ తత్ర ॥ ౭౬ ॥
వ ॥ సీతా పురా గగనచారిభిరప్యదృష్టా మాభూదియం సకలమానవనేత్రపాత్రమ్ । ఇత్యాకలయ్య నియతం పిదధే విధాతా బాష్పోదయేన నయనాని శరీరభాజామ్ ॥ ౭౭ ॥ తతః ॥ రుద్ధాపి ప్రియాంతమనుగచ్ఛతి మైథిలీ

నుగమనతయా ఐకాంతికత్వాన్నివారితభృత్యానుయాత్రతయా పౌతు
నా ॥ ప్రకాశితః-ప్రకటీకృతః, ప్రవాససిద్ధాంతో వనవాసరాద్ధాం
తో యైస్తే తథోక్తాస్సంతః శుద్ధాంతాదంతఃపురాత్, ని ॥ సమౌ సిద్ధా
న్తరాద్ధాంతౌ । శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చేతి చామరః ॥ శుద్ధః-కాపటి
కజనరహితః, అంతస్సమీపో యస్యసః ॥ ని ॥ అంతో ప్రాంత్యావసితే మృ
త్యౌ స్వరూపేనిశ్చయేంతికే ఇతి విశ్వః ॥ సిద్ధః-నిష్పన్నః, అంతో ని
శ్చయోయస్మిన్ సః సిద్ధాంతః ॥ నిశ్చక్రముర్నిర్జగ్ముః ॥ తత్ర నిర్గమ
నసమయే ॥ ౭౬ ॥ —సీతేతి ॥ సీతా పురా-పూర్వం; గగనచారిభిః
ఖేచరైరపి కిముతాన్యైరితి భావః ॥ అదృష్టా నావలోకితా మహారాజ
పరిగృహీతత్వాదితి భావః ॥ ఇయం సీతా సకలమానవనేత్రపాత్రం-సమ
స్తజనదృష్టిగోచరా, మాభూత్-మాస్తు + మాఙిలుఙిత్యాదినా ఆశీర
ర్థేలుఙ్ నమాఙ్యోగ ఇత్యట్ప్రతిషేధః ॥ ఇత్యేవమాకలయ్య-విచా
ర్య + కలిః కామధేనుః విధత్త ఇతి విధాతా యుక్తాయుక్తసమాధానత
త్పరో బ్రహ్మా బాష్పోదయేన-అశ్రూత్పాదనేన, శరీరభాజాం ప్రాణినాం
నయనాని-నేత్రాణి, పిదధే-ఆచ్ఛాదితవాన్, నియతం-నిశ్చితమిత్యు
త్ప్రేక్షాయాం, మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయో నూనమిత్యేవమాదిభిః ।
ఉత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే శబ్దైరివశబ్దోపి తాదృశ ఇత్యాచార్యదండివచనే ఆది
పదేన నియతశబ్దస్యాపి గ్రహణాత్ ॥ శ్రీరామప్రవాసమసహమానా మా
నవాస్సోద్వేగం రురుదురిత్యర్థః ॥ ని ॥ అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛా
దనానిచేత్యమరః + వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోరిత్య
పేరకారలోపః ॥ ౭౭ ॥ —తతస్తదనంతరం ॥ రుద్ధేతి ॥ మైథిలీ-సీతా, రు

మాం వత్సో జహాతినకదాచనలక్ష్మణోపి । ఇత్యేతయోరనుగతిం ప్రతి
బోధ్య గంతుం భూయోపి రాజభవనం ప్రవివేశ రామః ॥ ౭౮ ॥ ౫ ॥ త
స్మిన్ సుమంత్రేణ విజ్ఞాప్య ప్రదర్శితే భూపతిర్భూతావిష్టఇవ విష్ట
రాన్నిపత్య సదారస్సదారచితపరిదేవనో వనోత్కంఠాం స్వయమ
ప్యకరోత్ ॥ ౭౯ ॥ తదా సుమంత్రః కైకేయీమబ్రవీత్ ॥ ౮౦ ॥ దేవి

ద్ధా-బహుప్రయత్నేననివారితాపి, యాంతం-వనంప్రతిగచ్ఛంతం + యాతేశ్శతృప్రత్యయః మాం అనుగచ్ఛత్యనుసరతీతి తథావత్సోనుజః లక్ష్మణోపి, కదాచన-క్షణమాత్రమపీత్యర్థః, మాం నజహాతి-నత్యజతి, సోప్యనుగచ్ఛతీత్యర్థః ॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణైతయోస్సీతాలక్ష్మణయోరనుగతిమనుయాత్రాం, ప్రతిబోధ్య-విజ్ఞాప్య, దశరథాయేతి శేషః ॥ గంతుం-వనంప్రతియాతుం, రామః భూయః-పునరపి, రాజసదనం-దశరథగృహం, ప్రవివేశ సర్వత్ర తదాజ్ఞాయా ఏవ ప్రాధాన్యాదితిభావః ॥ ౭౮ ॥ —తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్-శ్రీరామే, సుమంత్రేణ-మంత్రివృద్ధేన, విజ్ఞాప్య రామోయంభవద్దర్శనార్థం సమాగతఇతి విజ్ఞాపనంకృత్వా ఇత్థంభూతవ్యవహారస్య రాజధర్మత్వాదితిభావః ప్రదర్శితే-దృష్టిగోచరీకృతేసతి, భూపతిః రాజాభూతావిష్టః పిశాచాక్రాంతఇవ, ॥ ని ॥ భూతంక్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ న్యాయేసత్యోపమానయోరితి విశ్వః ॥ విష్టరాదాసనాత్ +వృక్షాసనయోర్విష్టరఇతినిపాతితః ॥ ధ్రువమపాయేపాదానమిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥ నిపత్య, శోకవేగస్య సోఢుమశక్యత్వాన్మూర్ఛయా భువి పతిత్వేత్యర్థః ॥సదా అవిచ్ఛిన్నం పరిదేవనక్రియావిశేషణమేతత్ రచితపరిదేవనః-కృతవిలాపస్సన్, సదారః-కౌసల్యాసహితః, స్వయమపి వనోత్కంఠాం-వనవాసోత్కంఠాం, వనోత్కంఠా[illegible]పాఠే వనవాసోత్సుకాం బుద్ధిమకరోత్ ॥ ౭౯ ॥ —తదేతి ॥ తదా-తస్మిన్సమయే, సుమంత్రః కైకేయీమబ్రవీత్-అవోచత్ ॥ ౮౦ ॥ — అ ॥ తత్ప్రకా

విరమ రామాభిషేకసమున్మిషితాహ్లాదాంకురావగ్రహాద్వాగ్రహాత్ ॥
౬౨ ॥ పురాఖలు వరప్రసాదాదవగతసకలప్రాణిభాషణతయా ప
ర్యంకపర్యంతపరిసరత్పిపీలికాలాపే కృతహాసం తవపితరం హాసనకార
ణం పృష్ట్వా తద్వివరణం పత్యుర్మరణకారణమిత్యవేత్యాపిభూయసా
నిర్బంధాత్కుపితేనరాజ్ఞావజ్ఞాతాయాఃమాతుస్తేవిధాంమానుకుర్వీథా

రమేవాహ ॥ దేవీతి ॥ హే దేవి-కైకేయి, రామాభిషేకేణ-శ్రీరా
మరాజ్యాభిషేకోత్సవేన, సమ్యక్ జలసేకేనచ సమున్మిషితస్సము
త్పన్నోయఆహ్లాదాంకురః, ఆనందకందళఇతిరూపకం తస్యావగ్రహా
త్-ప్రతిబంధకాత్, + అవగ్రహోవర్షప్రతిబంధఇతి వైకల్పికోణ
చ్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ తద్విఘాతేవగ్రాహావగ్రహౌసమావిత్యమరః ॥ ఆ
గ్రహాదభినివేశాత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినాపంచమీ ॥ విరమ-
విరతాభవ, తాదృగాగ్రహం పరిత్యజేత్యర్థః + వ్యాఙ్పరిభ్యఇతి పర
స్మైపదం ॥ ౭౧ ॥ అ ॥ పునస్తస్యా దౌశ్శీల్యపరిత్యాజనార్థం తస్మా
త్పగోచరమితిహాసమాహ ॥ ॥ పురేతి ॥ పురా-పూర్వకాలే, ఖలుశ
బ్దోవాక్యాలంకారే ॥ వరప్రదాతుః-కస్యచిద్యోగినః వరరూపాత్ప్ర
సాదాదనుగ్రహాత్, అవగతసకలప్రాణిభాషణతయా-విజ్ఞాతసకలజం
తువచనతయాహేతునా, పర్యంకపర్యంతే-శయనసమీపే, పరిసరంతీ
నాం-ప్రసర్పంతీనాం, పిపీలికానాంభూవివరసంచారిసూక్ష్మజంతువిశే
షాణాం, ఆలాపే-భాషణవిషయే, కృతహాసం కిమేతేఅజ్ఞానిజంతవః స
మాలపంతీతిహసితవంతం తవపితరం కేకయం హాసనకారణం-హాసహే
తుం, పృష్ట్వా కేనహేతునాయమయంపరిహసతీతి జిజ్ఞాసయానుయుజ్యే
త్యర్థః ॥ తద్వివరణం హాసనకారణకథనం పత్యుర్భర్తుర్మరణకారణమిత్య
వేత్య-జ్ఞాత్వాపి, తద్వచనాదేవేతిభావః ॥ భూయసాబహులేన + బ
హోర్లోపోభూచబహోరితిభూరాదేశః బహోర్లోపశ్చ ॥ నిర్బం
ధాత్ప్రయాసకరణాద్ధేతోః, కుపితేన-క్రుద్ధేన, రాజ్ఞా-కేకయేన, అవ

ఇతి ॥ ౨౨ ॥ ప ॥ కృతాసమంజనిర్వాసంసగరంకేకయాత్మజా । నిద
ర్శనత్వేనిర్దిశ్య నిరబధ్నాన్నిజంపతిమ్ ॥ ౨౩ ॥ తత్ర ॥ సిద్ధార్థకో
మహామాత్యస్తత్పరిత్యాగమబ్రవీత్ । సరయూపాతితానేకప్రజామర
ణకారణాత్ ॥ ౨౪ ॥ గ ॥ అథ దశరథేనరామస్సపరిచ్ఛద ఏవగచ్ఛే

జ్ఞాతాయాః-అవమానితాయాస్తేతవ, మాతుర్విధాం-ప్రకారం, ॥ని॥ విధావిధౌప్రకారేచేత్యమరః ॥ మాగణమితిపాఠాంతరం మాగణం-సరణిం, మానుకుర్వీథాః-నానుకురుష్వేత్యర్థః ॥ భర్తృప్రాతికూల్యాచరణేన మాతృవద్విగర్హణీయామాభూరిత్యర్థః + కరోతేలిఙ జిథాస్ ॥ ఇత్యబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః ॥ ౨౨ ॥ అ ॥ సుమంత్రవచనంశ్రుత్వా సాకిమకార్షీదిత్యతఆహ ॥ కృతేతి ॥ కేకయాత్మజాకైకేయీ, కృతః-విహితః, అసమంజనామ్నః పుత్రస్య నిర్వాసః-పరిత్యాగః యేనతం అసమంజాఖ్యపుత్రత్యాగినమిత్యర్థః ॥ సగరం రాజానం నిదర్శనత్వే-దృష్టాంతత్వేనిర్దిశ్య సగరవత్త్వమపి పుత్రంపరిత్యజేతి నిరూప్యేత్యర్థః ॥ నిజంపతిం-స్వభర్తారం, నిరబధ్నాన్నిరుత్తరం చకారేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ అ ॥ అత్రాంతరే కైకేయీవచనమసహమానః కశ్చిదమాత్యవృద్ధః ప్రత్యవోచదిత్యాహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర-కైకేయీనిర్బంధవాక్యసమయే, సిద్ధార్థకః-సిద్ధార్థకనామా మహామాత్యస్సుమంత్రాదన్యోమాత్యప్రవరః + అమాసహభవతీత్యమాత్యః శుభాశుభకార్యేషుసదాసహావర్తతఇత్యర్థః +అవ్యయాత్త్యప్ సరయూపాతితానాం-సరయూనదీనిక్షిప్తానామనేకప్రజానాం బహుజనానాం, మరణమేవకారణం నిమిత్తం, తస్మాత్ తత్పరిత్యాగం తస్యాసమంజస్య పరిత్యాగం నిర్వాసమబ్రవీత్ ॥ అసమంజసచరిత్రత్వాదసమంజస్యత్యాగస్సమంజసః॥ సమంజసస్య సకలసద్గుణాభిరామస్య శ్రీరామస్యతు పరిత్యాగః కథంసమంజసఇతిభావః ॥ ౨౪ ॥ అ ॥ ఇత్థం బహూపాలంభేష్వవార్యనిశ్చయాంతామవబుధ్య రాజా

తినిర్దిష్టః కేవలం ఖనిత్రపిటకౌ వల్కలయుగళంచ ప్రార్థయత ॥౭౫॥
వ ॥ సుఖోచితానాంసువ్యక్త దివ్యలావణ్యసంపదామ్ । త్రయాణా
మపి కైకేయీవల్కలాన్యుదపాహరత్ ॥ ౭౬ ॥ అథరఘుకులనాథో
మధ్యమాంబానియోగాద్గుణవతిపరిధానే మంగళాన్యాని రాశః । అథకు

రాపు మేవముపాచేత్యాహ ॥ అథేతి ॥ అథామాత్యోక్త్యనంతరం,
దశరథేన రామః సపరిచ్ఛదః-సపరివారస్సన్నేవగచ్ఛ వ్రజేత్యేవంని
ర్దిష్టోనియుక్తస్సన్, పరిచ్ఛాద్యతేఽనేనేతిపరిచ్ఛదఇతి విగ్రహః +
పుంసిసంజ్ఞాయాంఘః ప్రాయేణేతిఘ ప్రత్యయః ఛాదేర్ఘేఽద్వ్యుపస
ర్గస్యేతిహ్రస్వః ఖనిత్రపిటకౌ-ఖనిత్రమవదారణం, ఖననసాధనం
కుద్దాలాదికమిత్యర్థః ॥ పిటకః-కందమూలఫలాద్యాహరణయోగ్యః
కండోలః తౌ కేవలం-తావేవ ॥ ని ॥ ఖనిత్రమవదారణం । కండోల
పిటకావితిచామరః ॥ కేవలశబ్దస్త్వవధారణార్థకః ॥ తథా వల్కల
యుగళం-వల్కలవస్త్రయుగ్మంచ, ప్రార్థయత-అయాచత, త్యక్త
సంగస్య మమపరిచ్ఛదేన కిం కార్యం ॥ అపితు మునిజనోచితం వ
ల్కల ఖనిత్ర పిటకమాత్రమేవ దాతవ్యమితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః॥
౭౫ ॥ —అ ॥ అత్రాంతరే శ్రీరామవివాసనదీక్షితా కైకేయీ వి
లంబాసహిష్ణుతయా త్వరితతరం వల్కలాన్యాజహారేత్యాహ ॥ సుఖో
చితానామితి ॥ కైకేయీ సుఖోచితానాం-సుఖార్హాణాం, సువ్యక్తే
స్ఫుటే దివిభవేదివ్యే శ్రేష్ఠే + తత్ర భవఇతి భవార్థే యత్ప్ర
త్యయః ॥ లావణ్యం - శరీరసౌందర్యాది, సంపత్ - లక్ష్మీశ్చ తే యే
షాం తేతథోక్తాస్తేషాం సకలగుణసంపన్నానామిత్యర్థః ॥ త్రయా
ణాం-సీతారామలక్ష్మణానామపి, నైకస్యైవరామస్యేత్యపిశబ్దార్థః॥
వల్కలానిచీరాణి ఉదపాహరత్-పరిధత్స్వమితి ప్రాదాదిత్యర్థః ॥
౭౬ ॥ —అథేతి ॥ అథ-వల్కలాహరణానంతరం, రఘుకులనాథో-ర
ఘువంశశ్రేష్ఠః, శ్రీరామః మధ్యేభవామధ్యమా + మధ్యాన్మ ఇతి మప్ర

చతటవల్లజ్జానకీబాష్పసేకాదపగతఖరభావంవల్కలంపర్యధత్త ॥ ౮౭ ॥ ౫ ॥ తత్రాచిత్రీయంతసర్వేనిర్వికారవదనలక్ష్మీకమిక్ష్వాకకులాధ్యక్ష

త్వయోఃసాచసాఅంబాచ తస్యామధ్యమాంబాయాః కైకేయ్యాః, నియో గాదాజ్ఞావశాత్, మంగళార్హా-రాజ్యాభిషేకకల్యాణోచితే, గుణవ తి-మార్దవాదిగుణసంపన్నే, తంతునిర్మితేవాపరిధానే అధోంశుకే॥ని॥ అంతరీయోపసంవ్యానపరిధానాన్యధోంశుక ఇత్యమరః ॥ నిరాశః - ని స్పృహస్సన్, కుచతటే-అధికుచతటం + విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః తత్ర వల్గంతః-ప్లవంతః, యే జానకీబాష్పాః-సీతానేత్రాంబూని, తై స్సేకాత్ కఠినతరకుచతటపతనోత్పతనాద్బాష్పబిందూనాం తత్ప్రస క్త్రమణాదితిభావః ॥ ఏతేన జానక్యాభర్తురత్యంతసాన్నిధ్యం వల్క లధారణాసహిష్ణుత్వంచసూచ్యతే ॥ని॥ బాష్పోనేత్రాంబుధూమయో రిత్యభిధానాత్ ॥ అపగతః ఖరభావఃకార్కశ్యంయస్యతత్ సంప్రా ప్తమార్దవం స్వధారణానుకూలమిత్యర్థః ॥ వల్కలం పర్యధత్త-పరి హితవాన్, అత్రకేచిత్ రాజ్ఞః కైకేయీ-తృతీయోపమహిషీ, మధ్య మాశబ్దప్రయోగస్తు మధ్యమాఖండవోవత్ ప్రసిద్ధత్వాన్నతుమధ్యేభవ త్వాత్ అర్జునేకుంతీసుతమధ్యమశబ్దప్రయోగవదితివదంతి తదేతద విచారరమణీయం బకబంధప్రయోగస్థాయిత్వాత్ ॥ కించిజ్జప్రామాది కప్రయోగాణామేవ తాదృక్సమాధానత్వాత్ ॥ కింతుస్వర్గపాతాళయో ర్మధ్యే భవత్వాద్భూలోకేయథా మధ్యమలోకఇతిప్రయోగః ॥తథాకౌ సల్యాసుమిత్రయోరన్యాసాంచ మహిషీణాం మధ్యేభవత్వాన్మధ్యమే యమితి యుక్తముత్పశ్యామః అమధ్యమేతివాచ్ఛేదః॥ ఏతదభిప్రాయే ణైవ* నచేంబామధ్యమాతాతగర్హితవ్యాకథంచనేతి అరణ్యకాండసప్త దశసర్గస్థత్రింశశ్లోకానుసారేణ సర్వజ్ఞోభోజోపిలధరఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగాదితిప్రయుక్తవానిత్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా మాలినీవృత్తమ్॥ ౮౭॥—తత్రేతి॥తత్ర-తస్మిన్కాలే, రామపత్న్యా

మధ్యక్షయంతః తేషామేవ శోకశంకుకీలితమానసానామాననేషు పారమ్పర్యేణాస్ఫురద్వికారః ॥ ౮౫ ॥ కింతు ॥ ప ॥ సవల్కలె దాశరథౌ విషాదాదామీలితాక్షోయదభూద్వసిష్ఠః । తదేవజాతం కరణం మహా

ధారణసమయే, సర్వేఽశేషాజనాఃనిర్వికారా ధీరోదాత్తత్వాద్వికార రహితా ప్రసన్నా వదనలక్ష్మీర్ముఖశోభాయేస్యతం + శైషికికప్ ప్రత్యయః ॥ ఇక్ష్వాకుకులాధ్యక్షం-ఇక్ష్వాకుకులశ్రేష్ఠం, శ్రీరామంఅధ్యక్షం ప్రత్యక్షంకుర్వంతః అధ్యక్షయంతః పశ్యంతస్సంతఇత్యర్థః + అధ్యక్షశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః॥ అచిత్రీయంత-ఆశ్చర్యమకుర్వన్, ఆశ్చర్యమభజన్నిత్యర్థః ॥ వికారకారణసత్వేపి వికారాదర్శనమాశ్చర్యమితి భావః + నమోవరివశ్చిత్రజః క్యజిత్యత్ర చిత్రజఆశ్చర్యఇతిక్యచ్ ॥ చిత్రజోజిత్వాత్తఙ్ ॥ శోకఏవశంకుః తేన శోకశల్యేన కీలితమానసానాం విద్ధహృదయానాం తేషామేవ జనానామాననేషు-ముఖేషు, మానసేపి వ్రతిపాతే మానసేషు-హృదయేషు ॥ ని ॥ చిత్తంతుచేతోహృదయం స్వాంతం హృన్మానసం మనఇత్యమరః ॥ పారంపర్యేణ-అవిచ్ఛేదేన, వికారః-వైవర్ణ్యంవైకల్యంచ అస్ఫురత్ వల్కలం వసానం శ్రీరామందృష్ట్వాసర్వే జనా వివర్ణవదనా-వికలమానసాశ్చబభూవురిత్యర్థః ॥ నిర్వికారవదనదర్శనేన వికారోత్పత్తేర్విషమాలంకారః ॥ ౮౫ ॥ —అ ॥ తదానీంసర్వసాధారణ్యాద్వసిష్ఠస్యాప్యుత్పన్నం వికారమన్యథాయోజయతి ॥ కింత్వితి ॥తదేవాహ॥సవల్కలఇతి॥ దాశరథౌ-శ్రీరామే,+అతఇఞ్ సవల్కలె ॥ ద్రుమత్వగ్వికారవాసోధారిణిసతీత్యర్థః॥ విషాదాత్-ఖేదాత్, వసిష్ఠః ఆమీలితాక్షః ద్రష్టుమశక్తతయా ఈషన్నిమీలితనయనః + బహువ్రీహౌసక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్షచ్ ॥ అభూదితియత్ తన్నిమీలితాక్షత్వమేవ మహర్షేః ఋషిశ్రేష్ఠస్య వసిష్ఠస్య మహర్షిలక్షణముక్తమ్ ॥ కాకుత్థ్సయాథార్థ్యవిలోకితస్య శ్రీరామతత్త్వ

షేః కాకుత్స్థస్య యాథార్థ్యవిలోకితస్య ॥ ౨౯ ॥ అస్య పీతాంబరత్యా
గే కిం జాతా విక్రియా పురా । ఇతి ప్రత్యగ్దృశాం శ్రేష్ఠో వసిష్ఠో నాతివి

దర్శనస్య, భావః క్తః, కరణం సాధనం జాతం ఆమీలితనయనా సా సామ్య
షీణ్ణాం తత్త్వావమర్శసంభవప్రసిద్ధేః ॥ మహర్షేరముష్యామీలితన
యనత్వం తారకబ్రహ్మణః శ్రీరామస్య తత్త్వావబోధకత్వేనోపకా
రకమభూదిత్యర్థః ॥ తత్త్వానుసంధానసమయే సంయమినామర్ధోన్మీ
లితనయనత్వం యోగశాస్త్రప్రసిద్ధం ॥ కేవలనిమీలనే నిద్రాస్యాత్ కే
వలోన్మీలనే విషయదర్శనేన చిత్తవిక్షేపస్స్యాదితి ॥ అత్రవిషాదకృతా
మీలనస్య తత్త్వానుసంధానపరత్వోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షా ॥ వ్యంజ
కాప్రయోగాద్గమ్యా ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౨౯ ॥—అ ॥ అతఏవ న
వ్యథితోఽభూదిత్యాహ ॥ అస్యేతి ॥ అస్య శ్రీరామస్య పీతాంబరత్యా
గే-కాంచనాంబరవిసర్జనే సతి, పీతాంబరం త్యక్త్వా వల్కలం దధానే
సతీత్యర్థః ॥ అపురా-అపూర్వా, పీతాంబరధారణసమయే, అనుప
లభ్యమానేత్యర్థః + పూర్వార్థవాచినా నిపాతేన పురాశబ్దేన న
ఞ్సమాసః ॥ విక్రియా-వికారః, జాతా-ఉత్పన్నా కిం; న జాతైవేత్యర్థః
స్వతో నిర్వికారాణామలంకారానలంకారయోరకించిత్కరత్వాదితి
భావః ॥ ఇత్యాలోచ్యేతి శేషః ॥ ప్రత్యగ్దృశామంతర్ముఖానాం జ్ఞాని
నామిత్యర్థః ॥ శ్రేష్ఠః-ప్రశస్యః + ప్రశస్యస్యశ్రఇతి శ్రాదేశః ॥ వ
సిష్ఠః నాతివివ్యథే-అత్యంతవ్యథాం న (ప్రా)ప, లౌకికానువృత్త్యా కించి
ద్వ్యథాం ప్రాప్యైవేత్యతిశబ్దార్థః ॥ పీతాంబరం త్యక్త్వా వల్కలం ధృ
తవతః శ్రీరామస్య బాహ్యాభ్యంతరవికారరాహిత్యేన విశుద్ధచిత్స్వ
భావమనుసంధాయ నశుశోచేత్యర్థః ॥ ఉక్తం చ జ్ఞానవాసిష్ఠే *యో
నిత్యమధ్యాత్మమయో నిత్యమంతర్ముఖస్సుఖీ । నిత్యం చిదనుసంధానస్స
నశోకేన బాధ్యత ఇతి ॥ కేచిత్తు పురా క్షీరాబ్ధౌ రావణభీతదేవాక్రో
శనసమయే తదసహిష్ణోర్భగవతస్త్వరయా పీతాంబరః విస్మృత్యాగ

వ్యధే ॥ ౯౦ ॥ ౫ ॥ సోఽయం మైథిలీవల్కలధారణమరుణదరుణసార
థికులగురుః ॥ ౯౧ ॥ తత్ర ప్రయాణాయ ప్రణిపతంతీం స్నుషామాలిం
గ్య ప్రస్నుతపుత్రవాత్సల్యా కౌసల్యా బాష్పగద్గదమవదత్ ॥ ౯౨ ॥
ప ॥ ఘర్మైర్నిదాఘకిరణస్య కరైః కఠోరైః కాంతారమధ్యపదవీషు నఖం
పచాసు । తాం వీక్ష్య సంస్ఖలపదాం వనదేవతాభిర్నిందిష్యతే నియత

మనాశ్రితాంబరత్యాగో జని । తదా కా విక్రియా జాతేత్యర్థ ఇత్యా
హ ॥ ౯౦ ॥ —స ఇతి ॥ సోఽయమరుణసారథికులగురుః-అరుణోఽనూ
రుస్సారథిర్యస్యారుణసారథిస్సూర్యః ॥ ని ॥ సూరసూతోఽరుణోఽనూరు
రిత్యమరః ॥ తస్య కులం-వంశః, తస్య గురురాచార్యో వసిష్ఠః, మైథిలీ
వల్కలధారణమరుణత్-న్యవారయత్, అస్యాస్సుకుమార్యా-రాజకు
మార్యాః, నైవ వల్కవసనధారణం యోగ్యమితి నివారితవానిత్యర్థః +
రుధిర్లజిరుధాదిభ్యః శ్నమితి శ్నమ్ శ్నసోరల్లోప ఇత్యకారలోపే సం
యోగాంతలోపః ॥ రషాభ్యామిత్యాదినా ణత్వం ॥ అత్ర లక్ష్మణవల్క
లధారణాకథనేపి శ్రీరామస్య తద్ధారణకథనాత్సీతాయాశ్చ తన్నిషే
ధాత్సోపి ధృతవానేవేత్యనుసంధేయం ॥ ౯౧ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర
తస్మిన్సమయే, ప్రయాణాయ-వనవాసయాత్రార్థం, ప్రణిపతంతీం
నమస్కుర్వాణాం, స్నుషాం-శ్రీరామవధూం, సీతాం ॥ ని ॥ సమా
స్స్నుషాజనీవధ్వౌ ఇత్యమరః ॥ ఆశ్లిష్యాలింగ్య, ప్రస్నుతం - సముత్ప
న్నం, పుత్రే-శ్రీరామ ఇవ వాత్సల్యం-స్నేహో యస్యాస్సా తథోక్తా
స్నుషాయామపి సుతనిర్విశేషం - స్నేహవతీత్యర్థః ॥ కౌసల్యా బా
ష్పైర్గద్గదం-అవిస్పష్టం, వచనమవదత్-అవోచత్ ॥ ౯౨ ॥ —అ॥
తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి ॥ ఘర్మ ఇతి ॥ ఘర్మైః-గ్రీష్మర్తౌ, నిదాఘ
కిరణస్యోష్ణాంశోః కఠోరైః-తీక్ష్ణైః కరైః-కిరణైః, నఖాన్పచంతి-సం
తాపయంతీతి నఖంపచాసు + మితనఖేచేతి ఖశి ముమాగమః ॥ కాంతార
మధ్యపదవీషు-గహనాంతరాళమార్గేషు, సంస్ఖలపదాం-పరిస్ఖలిత

మేవనిమేషహానిః ॥ ౯౩ ॥ ౫ ॥ అథ మైథిలీనాథస్సలక్ష్మణః సప్రద
క్షిణం రాజానం జననీజనంచప్రణమ్య ప్రతిషిద్ధప్రతిహారచక్రోనిశ్చ
క్రామ ॥ ౯౪ ॥ రథోపి దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణసుమంత్రేణద్వారి స
మానీతః ॥ ౯౫ ॥ ప ॥ ప్రారబ్ధయాత్రస్యరఘూద్వహస్య ప్రాగేవ

పాదవిన్యాసాం, పరిస్ఫుటితపాదాంవా,పదవీనామత్యంతసంతప్తత్వా
త్ పరిక్లిష్టసంచారామిత్యర్థః ॥ తాంవీక్ష్య-దృష్ట్వా, వనదేవతా
భిర్వనాభిమానినీభిర్దేవతాభిరిత్యర్థః ॥ నిమేషహానిః -స్వకీయ ని
ర్నిమేషత్వం నిందిష్యతే-గర్హిష్యతఏవ ॥ నిర్నిమేషత్వాదస్మాభిరి
దృక్సుకుమారీపరిక్లేశావిచ్ఛిన్నదర్శనజనితసంతాపోనుభూయతే ॥ స
నిమేషత్వేతు నైవంస్యాద్ధి కష్టం బ్రహ్మణాకిమేతత్కృతమిత్యుపాలం
భిష్యత ఇత్యర్థః ॥ నియతమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం ॥ వసంతతిలకావృ
త్తమ్ ॥ ౯౩ ॥ —అథేతి ॥ అథానంతరం, మైథిలీనాథః-సీతాపతిః-
శ్రీరామః మైథిలీగ్రహణం-తయాచసహితస్సన్నితిసూచనార్థం స
లక్ష్మణః-లక్ష్మణసహితస్సన్, సప్రదక్షిణం-ప్రదక్షిణప్రక్రమపూర్వకమి
త్యర్థః ॥ రాజానం-దశరథం, జనన్యఏవజనః తంచ కౌసల్యాదిజననీ
శ్చేత్యర్థః ॥ ప్రణమ్య-నమస్కృత్య, ప్రతిషిద్ధప్రతిహారచక్రః నివా
రితద్వార్స్థనివహస్సన్, అనుసరతోద్వారపాలకాన్నివారయన్నిత్య
ర్థః ॥ నిశ్చక్రామ-నిర్జగామ, అంతఃపురాదితి శేషః ॥ ని ॥ ద్వా
రిద్వాఃస్థప్రతీహారఇత్యమరః ॥ ౯౪ ॥ —అ ॥ తతఃకిమిత్యతఆహ ॥
రథఇతి ॥ దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణ-రామప్రయాణార్థం రథమానయేతి
దశరథనియుక్తేనేత్యర్థః, సుమంత్రేణ రథో ద్వారి-ద్వారదేశే,స
మానీతః-సంప్రాపితః, ని ॥ (స్త్రీ)ద్వాద్ద్వారంప్రతీహారఇత్యమరః ॥అ
॥తదానీమాత్మనః కార్యప్రథమం సీతేన రథమారురోహేత్యాహ॥ప్రార
బ్ధేతి ॥ సీతాప్రారబ్ధయాత్రస్య-ప్రక్రాంతప్రయాణస్య, వనంప్రతి జి
గమిషోరిత్యర్థః ॥ రఘూద్వహస్య-రఘునందనస్య, అగ్రేసరీసతీ

సీతారథమారురోహ । ఆనీలరథ్యంరథమారురుక్షోరహ్నాంప్రభోరగ్రి
సరీవప్రభేవ ॥ ౯౬ ॥ చ ॥ దాశరథీచతంరథమారురుహాతుః ॥ ౯౭ ॥
ప ॥ యథాయథారాఘవరాజధానీం విహాయసీతావిపినోత్సుకాభూ
త్ । తథాతథాజాయతయాతుకామాలంకాంవినారాక్షసరాజలక్ష్మీః॥

ఇదంచవాక్యాంతరస్థమప్యన్వయసౌకర్యార్థమత్రానుషంజనీయం। అన్యథా + అన్యారాదితరర్తే ఇత్యాదినా పంచమీ స్యాత్ ॥ ప్రాక్-ప్రథమమేవ, రథమారురోహ-ఆరూఢవతీ, కథమివ, రథంవహంతీతి రథ్యాః + తద్వహతి రథయుగప్రాసంగమితి యత్ప్రత్యయః ॥ ఆనీలా ఈషన్నీలా హరిద్వర్ణా ఇత్యర్థః ॥ రథ్యా రథంవోఢారః అశ్వాయస్యతం రథం ఆరురుక్షోః ఆరోఢుమిచ్ఛోః + రుహేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః ॥ అహ్నాంప్రభోః అహర్పతేస్సూర్యస్య అగ్రేసరతీత్యగ్రేసరీపురస్సరీ + పురోగ్రతోగ్రేషు సర్తేరితి టప్రత్యయః ॥ బాహులకాదనేదంతత్వం ॥ టిడ్డాణ్ఞితి ఙీప్ ప్రభాదీప్తిరివేతి శ్రౌతీపూర్ణోపమా । తయాచ సీతారామయోరత్యంతావినాభూతత్వరూపంవస్తువ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥ ౯౬ ॥ —దాశరథీ ఇతి ॥ దాశరథీ-రామలక్ష్మణౌచ, తంరథమారురుహాతుః ఆరూఢవంతౌ ॥ ౯౭ ॥ —యథేతి ॥ సీతా యథాయథా-యేనయేనప్రకారేణ + వీప్సాయాం ద్విర్భావః ॥ రాఘవరాజధానీమయోధ్యాం, విహాయ-త్యక్త్వా, విపినోత్సుకా-వనవాసయాత్రోత్కంఠితాఽభూత్, తథాతథా-తేనతేనప్రకారేణ, పూర్వవద్ద్విర్భావః ॥ రాక్షసరాజస్య లక్ష్మీః - రావణస్య సామ్రాజ్యశ్రీః లంకాంవినా-లంకాంవిహాయేత్యర్థః + పృథగ్వినేత్యాదినాపాక్షికద్వితీయా ॥ యాతుంకామోయస్యాస్సాయాతుకామా-గంతుమనాః + తుంకామమనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః ॥ అజాయత-జాతా, తద్వనవాసమూలత్వాత్తదపసరణస్యేతిభావః ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౯౮ ॥ —

౯౭ ॥ ఆబాలవృద్ధమనుగచ్ఛతి రామభద్రే పాపురీతదిహ బోఖలుని
ర్గుణాస్స్యామ్ । ఇత్యాదరాదివధరాబహుధావిధాయ ధూళీచ్ఛలా
న్నిజతనుంతమనుప్రతస్థే॥౯౮॥ నృపసుఖవిముఖేన స్వేన కాంతేనసా
కం దుహితరివిధిపాకాత్కాననాయవ్రజంత్యామ్। అకుశలమితి మత్వా

ఆబాలేతి ॥ ఏపా పురీ-అయోధ్యా, బాలాశ్చవృద్ధాశ్చబాలవృద్ధాస్తా
నభివ్యాప్య ఆబాలవృద్ధం + అభివిధావవ్యయీభావః ॥ రామభద్రం
ప్రియాంతం శ్రీరామమనుగచ్ఛతి-అనుసృత్యగచ్ఛతి, తత్తస్మాత్కార
ణాదిహజగతి అహంనిర్గుణా అననుసరణాద్గుణహీనా మాస్యాంఖలు
నభవేయంకిమితి కాకుః స్యామేవేత్యర్థః ॥ భక్త్యా-గౌరవేణ, సం
గతత్వేనవా, మహదనుసరణస్య కర్తవ్యత్వాదితిభావః ॥ ఇతిమత్వేతి
శేషః ధరాభూః ఆదరాత్ప్రేమవశాత్ నిజతనుం స్వకీయమూర్తిం, ధూ
ళీచ్ఛలాద్రజోవ్యాజాత్, బహుధావిధాయ-బహుప్రకారంకృత్వా,
తమను-శ్రీరామస్య పశ్చాదిత్యర్థః॥ని॥పశ్చాత్సాదృశ్యయోరన్వీత్యమ
రః +అనుర్లక్షణఇతికర్మప్రవచనీయత్వంకర్మప్రవచనీయయుక్తేద్వితీయే
తిద్వితీయా॥పురతఇతిపాఠేతస్య పురస్తాత్ప్రతస్థే జగామేతి క్రియాస్వ
రూపోత్ప్రేక్షావాచ్యా ॥ వ్యంజకసద్భావాత్ సాచధూళీచ్ఛలాదితిఛ
లశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపాపహ్నవోజ్జీవితేతిసంకరః +సమవ
ప్రవిభ్యస్థఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౯౭॥—॥నృపే
తి ॥ నృపసుఖవిముఖేన-రాజభోగవిరక్తేన, స్వేన-స్వకీయేన, కాంతే
నసాకం-ప్రాణనాథేన శ్రీరామేణసహ, ని ॥ జీవితేశః ప్రాణనాథః
కాంతోరమణవల్లభావితిప్రతాపమార్తాండః ॥ దుహితరి-స్వపుత్రికా
యాం, విధిపాకాద్దైవవిపర్యాసాత్, కాననాయ-వనాయ + క్రియా
ర్థోపపదస్యకర్మణిస్థానినఇతిచతుర్థీ ॥ వ్రజంత్యాం-గచ్ఛంత్యాంస
త్యాం, ధాత్రీ-వసుమతీ జననీచ ॥ ని ॥ ధాత్రీజనన్యామలకీవసుమ
త్యుపమాతృషు ఇతివిశ్వప్రకాశః ॥ అకుశలమమంగళమితిమత్వా ॥ ప

నూనమహ్నాయథాత్రిపరిజనముఖబాష్పం పాంసుభిఃపర్యహార్షీత్ ॥
౧౦౦ ॥ రామానుసారరసనిర్గతపౌరవర్గా సంస్థానమాత్రగృహచ
త్వరరాజమార్గా । నిర్ముక్తభోగభుజగత్వగివక్షణేనలక్ష్మీర్బభూవ ర
ఘుపుంగవరాజధానీ ॥ ౧౦౧ ॥ X ॥ అథ దశరథస్సాంతఃపురజనఃపు
రాన్నిర్గత్య గత్యంతరాభావాత్తమేవ రామం సుచిరమాలోకయ
న్నాలోకపథమతిక్రాంతేసుమంత్రాక్రాంతస్యందనే రఘునందనే

రిజనముఖేషు-భృత్యజనవదనేషుయోబాష్పః నేత్రాంబు, అహ్నాయ
దాత్రీ పాంసుభిః-పరాగైః, పర్యహార్షీత్-పరిహృతవతీ + పరిప్రా
ర్వాద్ధరతేలుఙిసిచివృద్ధిః ॥ నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం ॥ మాలినీవృ
త్తమ్ ॥ ౧౦౦ ॥ —రామేతి ॥ రామస్యానుసరణే యోరసోరాగస్తే
ననిర్గతః పౌరవర్గః-పురజననివహోయస్యాస్సా ॥ ని ॥ గుణేరాగే
ద్రవేరస ఇత్యమరః ॥ అతఏవ సంస్థానమాత్రా అవస్థిత్యైవావశిష్టాః, న
తు తత్తదనుగుణం సంభ్రమోజ్జృంభితా ఇత్యర్థః ॥ తే గృహాః చత్వ
రాణి అంగణాని రాజమార్గాశ్చ యస్యాస్సా ॥ ని ॥ అంగణం చ
త్వరాజిరే ఇత్యమరః ॥ రఘుపుంగవానాంరాజధానీ-ప్రధాననగరీ॥ని॥
ప్రధాననగరీరాజ్ఞాం రాజధానీతికథ్యతఇతిప్రతాపమార్తాండః ॥ నిర్ము
క్తః త్యక్తఃభోగః కాయోయయాసాతథోక్తా యాభుజగత్వక్ నిర్మో
కపట్టికాసేవ క్షణేనలక్ష్మీనిస్సారాహీనేత్యతియావత్ ॥ బభూవ ॥ని॥
భోగస్సుఖేస్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చఫణకాయయోరిత్యమరః ॥ ఉపమా
లంకారః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౦౧ ॥ —అథేతి ॥ అథ-శ్రీరా
మనిర్గమనానంతరం, దశరథః సాంతఃపురజనః-సావరోధవధూకస్సన్,
పురాదయోధ్యానగరాత్, నిర్గత్య గమ్యతఇతిగతిః గంతవ్యదేశః
అన్యాగతిః-గత్యంతరం, + సుప్సుపేతిసమాసః ॥ తస్యాభావాదసం
భవాత్ ॥ ని ॥ దేశోపాయగమేగతిరితివైజయంతీ ॥ తం రామమేవ
సుచిరం బహుకాలమాలోకయన్, తతః సుమంత్రేణసారథినా, ఆ
క్రాంతోధిష్ఠితః స్యందనోరథోయస్యతస్మిన్ ॥ ని ॥ రథాంగస్స్యం

స్యందమానబాష్పప్రవాహో మోహముపగమ్య భూమ్యాం పపాత ॥ ౧౨॥ తతఃపరిజనకృతాశ్వాసాల్లబ్ధసంజ్ఞాయరాజ్ఞః కౌసల్యాసదనమరోచత ॥౧౩॥ అథదాశరథిరహమహమికయా సంమూర్ఛన్మహాజనౌఘదురవగాహతయా మందాయమానస్యందనవేగస్సకలజనవివేకకోకనదం

దనో రథఇత్యమరః ॥ రఘునందనే ఆలోకపథం-దర్శనమార్గం ॥ని॥ ఆలోకౌదర్శనద్యోతావిత్యమరః + ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః అతిక్రాంతే,అతీత్యగతేసతి, స్యందమానబాష్పప్రవాహో-విగళదశ్రుపూరస్సన్, మోహం-మూర్ఛాముపగమ్య,భూమ్యాంపపాత॥ ౧౨ ॥ అ ॥ తతఃకింజాతమిత్యతఆహ ॥ తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, పరిజనైస్సేవకజనైః, కృతః-విహితః, యఆశ్వాసః-మూర్ఛాపగమోచితోపచారః, తస్మాద్ధేతోః, లబ్ధసంజ్ఞాయ-పునఃప్రాప్తచేతనాయ, రాజ్ఞే దశరథాయ, + రుచ్యర్థానాంప్రీయమాణఇతిచతుర్థీ ॥ కౌసల్యాయాః సదనం-గృహం, అరోచత-నివాసార్హతయాఇష్టమభూత్ తద్గృహం ప్రవివేశేత్యర్థః ॥ ఏతేన రాజ్ఞః పూర్వం కైకేయీగృహమేవ నియతనివాసఇతిసూచ్యతే ॥ ౧౩ ॥ — అ ॥ తతః శ్రీరామవృత్తాంతమాహ ॥ అథేతి ॥ అథ దాశరథిః-శ్రీరామోపి, అన్యోన్యం ప్రతిప్రత్యహమిత్యభిమానో హమహమికా ॥ ని ॥అహమహమికాతుసాస్యాత్పరస్పరం యోభవేదహంకారఇత్యమరః+అహమితివిభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయంనిపాతితం ॥ తస్యవీప్సాయాంద్విరుక్తిః +సంజ్ఞాయాంకప్ప్రత్యయః ॥ తయా అహం ప్రథమికయేత్యర్థః॥ మూర్ఛన్ సమ్మిళన్, యో మహాజనౌఘః తేన దురవగాహతయా-దుష్ప్రవేశతయా, మందాయమానో-మందీభవన్, స్యందనవేగో యస్యసతథోక్తస్సన్, మోహస్తమఇవ-మోహఇవ తమశ్చేత్యుపమితసమాసః॥ తేన మోహాంధకారేణ సకలజనానామశేషజనానాం, వివేకః కోకనదం-రక్తోత్పలమివ సఇవచ కోకనదం ॥ ని ॥ రక్తోత్పలం కోకనదమి

ముకుళయన్నహహ తమసాతటముపాగమచ్చరమగిరితటమపి సహస్రదీధితిః ॥ ౧౦౪ ॥ చ ॥ ఆవిఃప్రలాపమటవీం భజతో జనస్య కాకుత్స్థపాదవిరహాసహమానసస్య । ఆస్తీర్ణపర్ణశయనాన్యభవన్ గృహాణి మూలస్థలాని తమసాతటభూరుహాణామ్ ॥ ౧౦౫ ॥

త్యమరః ॥ ముకుళయన్-సంకోచయన్, విశేషణమేతత్సూర్యస్యాపి యోజ్యం ॥ తమసా నామనదీ తస్యాస్తటముపాగమత్-ప్రాప, తథా సహస్రదీధితిస్సూర్యోఽపి చరమగిరితటమస్తాచలకూటమగమదితి సంబధః, అత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోర్దాశరథిసహస్రదీధిత్యోర్ముకుళయన్నితి సమానధర్మేణౌపమ్యస్య గమ్యత్వాద్దీపకం ॥ * ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాంచ సామాన్యే తుల్యధర్మతః । ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యత ఇతిలక్షణాత్ ॥ తచ్చోపమయా సంకీర్యతే ॥ ౧౦౪ ॥— ఆవిరితి ॥ ఆవిః-ప్రలాపమావిర్భవత్పరిదేవనం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా అటవీం భజతః-ప్రవిశతః, కాకుత్స్థపాదవిరహస్య-శ్రీరామచరణారవిన్దవియోగస్య, నసహత ఇత్యసహ మసహిష్ణు + పచాద్యచ్ ॥ తన్మానసం యస్య తస్య ఆస్తీర్ణాన్యాస్తృతాని యాని పర్ణాని తాన్యేవ శయనాని శయ్యా యేషు తాని ॥ తమసాతటభూరుహాణాం- తమసానదీతీరరుహతరూణాం, మూలస్థలాని-మూలప్రదేశాః, గృహాణి-మందిరాణ్యభవన్, తేషు విశశ్రమురిత్యర్థః ॥ యద్యపి॥ ని ॥ గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవేత్యమరః ॥ తథాపి నపుంసకత్వే కవిరేవ ప్రమాణం ॥ అత్ర మూలస్థలేషు గృహత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః ॥ ౧౦౫ ॥—

యద్యపీత్యాదిప్రమాణమిత్యంతం వాక్యం చింత్యం। సుధాదిష్వమరవ్యాఖ్యానేషు పుంస్త్వే బహువచనాంత ఏవ గృహశబ్దః నపుంసకత్వే సర్వవచనాన్తోఽపీత్యుక్తేః ॥ ఉత్తరరామచరితే నీవారముష్టిపచనా గృహిణో గృహాణీతి ॥ యాదవాభ్యుదయే సప్తమసర్గే ॥ మణిప్రదీప్తైరతమాంసి గోప్యాః ప్రవిశ్య రమ్యాణి గుహా గృహాణి ఇత్యాది ప్రయోగదర్శనాచ్చేత్యాహుః)

౫ ॥ అథనిశీథే దాశరథిస్సుమంత్రేణ సమ్మంత్ర్య వంచితజనసంహతి
రతివినతానందనేనస్యందనేన వెదశ్రుతిగోమతీనిష్యందికానామనదీత్ర
యీపరిష్కృతామిక్ష్వాకవె మనునాదత్తాంవసుమతీమతీత్యవివిధవనగ
హనవీరుత్తృణపటలపిహితరథతురగఖురముద్రియాపదవ్యాగంగాతరం
గసంగతమూలం గగనగంగాలింగితశృంగం శృంగిబెరపురాలంకార

అథేతి ॥ అథానంతరం, దాశరథిః - శ్రీరామః, నిశీథే - అర్ధ
రాత్రే, ని ॥ అర్ధరాత్రనిశీథౌద్వావిత్యమరః ॥ సుమంత్రేణ స
హ సమ్మంత్ర్యసిద్ధార్థానిమాన్పౌరాన్విలోభ్య గమిష్యామీత్యాలో
చ్య, వంచితజనసంహతిః-వ్రతారితానుగతపౌరవర్గస్సన్, వినతా
నందనమతిక్రాంతో౽తివినతానందనః తేనవైనతేయాధికజవెనేత్యర్థః ॥
+ అత్యాదయఃక్రాంతాద్యర్థేద్వితీయయేతిసమాసః ॥ స్యందనేన-ర
థేన, కరణేన వెదశ్రుతిశ్చగోమతీచనిష్యందికా చెతినామాని యస్య
తత్తథోక్తం యన్నదీత్రయం తేన పరిష్కృతాం వేదశ్రుతిగోమతీని
ష్యందికాఖ్యాభిస్తిసృభిర్నదీభిర్భూషితామిత్యర్థః + సంపర్యుపె
భ్యః కరోతెర్భూషణెసమవాయెచెతిసుడాగమః ॥ తథా ఇక్ష్వాక
వె-రాజ్ఞె, మనునాపి(త్రా) వైవస్వతమనునా, దత్తాం వసుమతీం-భూ
మిం, కోసలదేశమిత్యర్థః ॥ అతీత్యాతిక్రమ్య, ఏతెనాస్య రాజ్యల
క్ష్యం తృణీకారస్సూచ్యతె ॥ వివిధాని-నానాప్రకారాణి, వనానిస
ఞ్చారయోగ్యాని గహనాని దుష్ప్రవేశాన్యరణ్యానిచ తెషు , వీరు
ధాం-లతానాం తృణానాంచ పటలేన-జాలేన, పిహితా-ఆచ్ఛాదితా,
అనుపలభ్యమానేతియావత్ । రథతురగఖురముద్రారథాశ్వఖురన్యా
సోయస్యాంతయా పదవ్యామార్గేణ * తృతీయావిధానే+ప్రకృత్యా
దిభ్యఉపసంఖ్యానాత్తృతీయోపపత్తిః॥ గంగాయా భూతలవాహిన్యా
మందాకిన్యాః, తరంగైరూర్మిభిః, సంగతం-సంశ్లిష్టం,మూలంయస్య
తం గంగాతీరరుహమిత్యర్థః ॥ ఏతెనాత్యంతపవిత్రతాసూచ్యతె ॥

మింగుదీపాదపముపాగమత్ ॥ తత్ర ॥ ౧౦౬ ॥ ప ॥ దృష్ట్వా రామమనేకజన్మరచితైర్దుర్లభ్యం శుభైః కర్మభిః శ్రుత్వా మాతృవరద్వయాదుపనతాం వృత్తిం చ వైఖానసీమ్। అత్యుజ్జృంభితహర్షశోకజనితైర్బాష్పైర్నిషాదాధిపశ్శీతాశీతగుణాన్వితైరవిరతైస్సంపృక్తవక్త్రోఽభవత్ ॥౧౦౭॥

తథా గగనగంగయా-ఆకాశగంగయా, ఆలింగితమాశ్లిష్టం, శృంగమగ్రభాగో యస్య తమిత్యౌన్నత్యాతిశయోక్తిః ॥ శృంగిబేరపురస్య-గుహనగరస్యాలంకారమాభరణభూతం శోభావహమిత్యర్థః ॥ ఇంగుదీపాదపం-తాపసతరుముపాగమత్, తన్మూలప్రదేశమశిశ్రియదిత్యర్థః। ని ॥ ఇంగుదీ తాపసతరురిత్యమరః ॥ తత్ర తస్మిన్ తరుమూలే ॥౧౦౬॥

దృష్ట్వేతి ॥ నిషాదా వనగోచరా జాత్యంతరాస్తేషామధిపో రాజా గుహః అనేకజన్మరచితైః-జన్మాంతరసహస్రాచరితైరిత్యర్థః ॥ శుభైః కర్మభిః-వ్రతనియమోపవాసాదిసత్ఫలైస్త్వైస్తైతుభిర్దుర్లభ్యం సాక్షాత్కరణీయం, రామం దృష్ట్వా తథా మాతుః కైకేయ్యాః వరద్వయాత్ ప్రార్థితాద్వరయుగ్మాద్ధేతోః ఉపనతాం-ప్రాప్తాం, వైఖానసానాం-వానప్రస్థానాం సంబంధినీం వైఖానసీం + తస్యేదమిత్యణ్ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా జీప్ ॥ వృత్తిం చ జటావల్కలధారణకందమూలాద్యశనవనవాసవ్యాపారం చేత్యర్థః ॥ ని ॥ వైఖానసో వనేవాసీ వానప్రస్థశ్చ తాపస ఇతి యాదవః ॥ శ్రుత్వా అత్యుజ్జృంభితాభ్యాం-అత్యుత్కటాభ్యాం హర్షశోకాభ్యామానందవిషాదాభ్యాం జనితైః శ్రీరామదర్శనాత్ హర్షః వనవాసశ్రవణాచ్ఛోక ఇతి చ వివేకః॥ అత ఏవ శీతాశీతగుణాభ్యాం శీతోష్ణగుణాభ్యాం అన్వితైస్సమవేతైః, హర్షజత్వాచ్ఛీతగుణాన్వితత్వం శోకజత్వాదశీతగుణాన్వితత్వమితి వివేకః ॥ అవిరతైస్సాంద్రైర్బాష్పైరశ్రుభిః సంపృక్తవక్త్రః-పరిక్లిన్నవదనః, సంపృక్తగాత్ర ఇతి పాఠాంతరం అభవత్ ॥ శ్రీరామదర్శనవనవాసశ్రవణజనితానందవిషాదాభ్యాం శీతాశీతగుణాన్వితాన్యశ్రూణ్యవర్తయదిత్యర్థః ॥ అత ఏవ యథా

౫ ॥ సోయంప్రియసుహృద్గుహస్సమాసాద్య కృతాంజలిరంజసా రఘు
నాథమనునాథితవాన్ ॥ ౧౦౭ ॥ దేవ పితృనియోగ ప్రవణాంతఃకర
ణమపి భవంతం విజ్ఞాపయితుమజ్ఞాతజానపదరీతిర్భారతీ మాం ముఖర
యతి ॥ ౧౦౮ ॥ అస్త్యేతదనివార్యవీరోద్భటభటదుర్గవర్గయుక్త

క్రమమన్వయాత్క్రమాపరనామాయథాసంఖ్యాలంకారః॥శార్దూలవి
క్రీడితంవృత్తమ్ ॥ ౧౦౬ ॥ —స ఇతి ॥ సోయంప్రియసుహృత్-ప్రియ
మిత్రం + సుహృద్దుహృదౌ మిత్రామిత్రయోరితినిపాతః ॥ గుహ
స్సమాసాద్య-సమీపమాగత్య, కృతాంజలిర్విరచితకరసంపుటస్సన్విన
యలక్షణమేతత్ ॥ అంజసా యాథార్థ్యేన నత్వౌపచారికతయేత్య
ర్థః ॥ ని ॥ తత్త్వేత్వద్ధాంజసాద్వయమిత్యమరః ॥ రఘునాథం-శ్రీ
రామమనునాథితవాన్-యాచితవాన్ ప్రార్థితవానిత్యర్థః + నా
థృయాచ్ఞాయామితి ధాతోః క్తవతుప్రత్యయః ॥ ౧౦౭ ॥—అ ॥తత్ప్ర
కారమేవ వివరిష్యన్నాదౌ తావత్స్వవినయమావిష్కరోతి ॥ దేవే
తి ॥ హేదేవ-స్వామిన్, పితృనియోగప్రవణం-పిత్రాజ్ఞాపరతంత్రమ
న్తఃకరణం యస్యతంతథోక్తమపి అనివార్య నిశ్చయమపీత్యర్థః ॥
భవంతంప్రతి విజ్ఞాపయితుం-వక్తవ్యార్థంకథయితుం, అజ్ఞాతా-అవి
దితా, జానపదానాం-జనపదవాసినాం, అపామరజనానాం రీతిశ్శైలీ
యస్యాస్సాతథోక్తా పామరసాధారణీత్యర్థః॥ భారతీ-సరస్వతీ, మాం
ముఖరయతి-ముఖంవాగస్యాస్తీతిముఖరోనిరంతరభాషీ +నఖముఖకుం
జేభ్యోరోవక్తవ్యఇతిరప్రత్యయః ॥ ని ॥ దుర్ముఖేముఖరాబద్ధముఖావి
త్యమరః ॥ తతస్తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లట్ ॥ ముఖరీకరోతి-వ్యాహార
యతీత్యర్థః ॥ అతో విజ్ఞాపయామీతిభావః ॥ ౧౦౮ ॥ —అ ॥ సం
ప్రతి యద్విజ్ఞాపనీయంతదాహ ॥ అస్తీతి ॥ అనివార్యవీరోద్భటా-అన
తిక్రమణీయపరాక్రమోజ్జృంభితా, భటా-వీరయోధాయస్మిన్సతథో
క్తోయోదుర్గవర్గః-గిరిదుర్గాదిగుప్తిస్థాననివహః, తేన యుక్తం-

మనుషక్త భోగ్యజాతమంథరం మంథరాహృదయతోదావహమస్త దీయం రాజ్యమ్ ॥ ౧౧౦ ॥ తదిదమనిదం ప్రథమప్రవృత్తం పరిగృహ్య కించిదనుగృహ్య చ పరిజనయోగ్యభాగ్యభాజనమముంజనం స్వయమముంచన్నేవ తాతాదేశాదశేషైర్విస్మయనీయానుభావమునిబృందమ

సంగతం, దుర్గేత్యత్ర దుఃఖేన గమ్యతేత్రేతి విగ్రహః + సుదురోరధికరణే ఇతి గమేర్డః ॥ ఇత్థంభూతస్యైవ రాజ్ఞామాశ్రయణీయత్వాదితి భావః ॥ తథాహ మనుః ॥ * ధనుర్దుర్గం మహీదుర్గమబ్దుర్గం వార్క్షమేవ చ । నృదుర్గం గిరిదుర్గం వా సమాశ్రిత్య వసేన్నృప ఇతి ॥ తథా అనుషక్తమనపాయి యద్భోగ్యజాతం స్రక్చందనాదిభోగసాధన వస్తువిశేషసమృద్ధిః ॥ తేన మంథరం-నిర్భరం పరిపూర్ణమిత్యర్థః ॥ ఏవంభూతస్యైవోపాదేయత్వాదితి భావః ॥ తథా మంథరాయాః యుష్మద్రాజ్యాభిషేకవిఘాతకారిణ్యాః కైకేయీదాస్యాః, హృదయతోదావహం-మనోవ్యథాకరం, ఏతద్విఘటనే తస్యా అనధికారాదితి భావః ॥ అస్మదీయమస్మత్సంబంధి + త్యదాదీని చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం వృద్ధాచ్ఛః । ఏతద్రాజ్యమయోధ్యాదేశ ఇత్యర్థః ॥ అస్తి-వర్తతే ॥ ౧౧౦ ॥ అస్తు ప్రస్తుతే కింతత్రాహ ॥ తదితి ॥ హే రామ భవాన్, ఇదం ప్రథమం ప్రవృత్తం ప్రవృత్తిః ప్రాప్తిర్యస్య తదిదం ప్రథమప్రవృత్తం తన్న భవతీత్యనిదంప్రథమప్రవృత్తం । చిరకాలప్రాప్త్యా అనూతనమిత్యర్థః + ప్రవృత్తమితి భావే క్తః ॥ పూర్వం యదాకదాచిదపీదృఙ్మహారాజాపరిపాలితత్వాదితి భావః ॥ తత్పూర్వోక్తప్రకారమిదమేతద్రాజ్యం పరిగృహ్య-స్వీకృత్య, తథా అముంజనం మామిత్యర్థః ॥ పరిజనస్య-భృత్యవర్గస్య, యోగ్యమర్హం యద్భాగ్యం -భాగధేయం, తస్య భాజనం-పాత్రం, కించిదీషత్ పూర్ణానుగ్రహస్యానర్హత్వాదితి వినయోక్తిః ॥ అనుగృహ్య-భృత్యత్వేన నియుజ్యేత్యర్థః ॥ తథా తాతాదేశం మునివృత్త్యా వనమాశ్రయేత్యేవంరూపం పితృనియో

స్థాకినీసందర్శనేనమందాయమానజననీజనవియోగదుర్దశశ్చతుర్దశ దశరథకథితాన్సమాస్సమాపయతుభవానితి ॥ ౧౧౧ ॥ స తస్మిన్నిత్థం ప్రార్థనాభాజిసఖ్యౌ ప్రత్యాచఖ్యౌ రామభద్రః ప్రియోక్త్యా । మాతుర్వాక్యాద్వల్కలేనావృతం మే గాత్రం క్షాత్రప్రక్రియాం నార్హతీతి ॥ ౧౧౨ ॥

గమిత్యర్థః ॥ స్వయమముంచన్నపరిత్యజన్నేవ, విస్మయనీయః-ఆశ్చర్యకరః, అనుభావస్తపస్సామర్థ్యం యస్య తత్తాదృశం మునిబృందం యస్మిన్ తస్మిన్ ॥ గంగాతీరత్వేనాస్యాత్యంతపుణ్యక్షేత్రత్వాన్నిరంతరమహాతపోనిష్ఠనివహాధిష్ఠిత ఇత్యర్థః ॥ ఏతేన సహవాసయోగ్యసంపన్నతయా నివాసార్హతా సూచ్యతే ॥ అస్మిన్ దేశే-జనపదే, మందాకినీసందర్శనేన హేతునా మందాయమానా-మందీభవంతీ జననీజనవిరహదుర్దశా మాతృవర్గవిశ్లేషజనితవిషాదో యస్య స తథోక్తస్సన్ లోకజననీత్వాద్గంగాయా ఇతి భావః ॥ తేన మాతౄణామత్యంతపవిత్రతా సూచ్యతే ॥ దశరథేన కథితాః-నిర్దిష్టాశ్చతుర్దశసంఖ్యాకాస్సమాః వత్సరాన్ సమాపయతు-అతివాహయతు, ఇత్యనునాథితవానితి పూర్వేణ సంబంధః + సంపూర్వాదాప్నోతేః ప్రార్థనాయాం లోట్ ॥ శేషే ప్రథమః ॥ ని ॥ సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దో హాయనోఽస్త్రీ శరత్సమా ఇత్యమరః ॥ ౧౧౧ ॥—తస్మిన్నితి ॥ సఖ్యౌ-మిత్రే, తస్మిన్ గుహే-ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, ప్రార్థనాభాజి-ప్రార్థనాం కుర్వతి సతి, రామభద్రః ప్రియోక్త్యా-ప్రియవచనేన, అన్యథా తస్య మనఃక్లేశస్స్యాదితి భావః ॥ ప్రత్యాచఖ్యౌ-ప్రత్యాఖ్యాతవాన్, తత్ప్రార్థనాం నిరాకృతవానిత్యర్థః ॥ కిమితి ॥ మాతుర్వాక్యాత్-కైకేయీనియోగవచనాత్, అత్ర మాతృగ్రహణం పితుర్నిర్దోషత్వప్రకాశనార్థం, వల్కలేనావృతం-మునివేషధారీత్యర్థః ॥ మే-మమ, గాత్రం-శరీరం, క్షాత్రప్రక్రియాం-క్షత్రియోచితప్రకారం, రాజవేషమిత్యర్థః ॥ గృహీతుమితి శేషః నార్హతి-యోగ్యం న భవతీత్యర్థః ॥ + గృహీతం నహరి

౫ ॥ తతస్తదనురోధేన రోధస్తరోరధస్తాత్సుమంత్రే నియంత్రితర
థ్యే దాశరథ్యో రాతిథ్యం సమధుపర్కం కర్తుమివ మందమంద మరవింద
బృందస్యందమానమకరందబిందుసందోహవాహినివాహినీతరంగమరు
తి వాతి కాననగమనావస్థాం కాకుత్థ్సస్య ప్రేక్షితుమక్షమాయామి
వక్ష్మాభృతి చరమే తిరోహితాయామహ్నామధిదేవతాయాం సంధ్యాం చ
త్యజేదితి న్యాయాద్గృహీతపరిత్యాగస్య అనుచితత్వాదితి భావః ॥ ఇతి
ప్రత్యాచఖ్యావితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ శాలినీ వృత్తమ్ ॥ ౧౧౨॥—

తత ఇతి ॥ తతః ప్రత్యాఖ్యానానంతరం, తదనురోధేన-గుహానువర్తనే
న, రోధస్తరోః గంగానదీతటరుహస్య, కస్యచిద్వృక్షస్యేత్యర్థః ॥ అధ
స్తాదధః ప్రదేశే సుమంత్రే నియంత్రితరథ్యే-నియమితరథాశ్వే సతి
దాశరథ్యోః-రామలక్ష్మణయోః, మధుపర్కః-మధుగుడాదిమధురద
ద్రవ్యమిశ్రితం పూజ్యానాం దేయద్రవ్యం తేన సహ సమధుపర్కం
ఆతిథ్యమతిథిసత్కారం కర్తుమివేతి ఫలోత్ప్రేక్షా ॥ అరవిందబృందా
దబ్జషండాత్, స్యందమానం-ప్రస్రవంతం, మకరందబిందుసందో
హం-పుష్పరసశీకరనికురుంబం వహతీతి తథోక్తే వాహినీతరంగమరుతి-
గంగాతరంగమారుతే, మందంమందం-మందప్రకారం- + ప్రకారే గు
ణవచనస్యేతి ద్విర్భావః ॥ కర్మధారయవద్భావాత్సుపో లుక్ ॥ ఏతేన
శైత్యమాంద్యసౌరభ్యసంపత్తిరుక్తా ॥ వాతి-ప్రసరతి సతి + వాతేశ్శతృ
ప్రత్యయః ॥ వహతీతి పాఠే వహతి ప్రవర్తమానే సతి తదా కాకుత్థ్స
స్య శ్రీరామస్య అత్రైకవచనగ్రహణం తస్యైవ ప్రాధాన్యాదిత్య
వగంతవ్యమ్ ॥ కాననగమనావస్థామరణ్యయాత్రా దుర్దశాం ప్రేక్షి
తుం-ద్రష్టుమక్షమాయామసహమానాయామిత్యుత్ప్రేక్షా ॥ అహ్నామ
ధిదేవతాయామహఃపతౌ, చరమే-క్ష్మాభృతి, అస్తాచలే ॥ అస్తస్తు
చరమక్ష్మాభృదిత్యమరః ॥ తిరోహితాయామంతర్హితాయాం సత్యాం,
సూర్యేఽస్తంగతే సతీత్యర్థః ॥ రామశ్చరమాం పశ్చిమాం సంధ్యాం స

రమాం రామస్సముపాస్యతస్యాంతరుమూలభువిలక్ష్మణపరికల్పితంపర్ణ తల్పమభజత ॥ ౧౧౩ ॥ ప ॥ రామేవిదేహసుతయా తరుమూలసంజ్ఞ మంతఃపురంవిశతిలక్ష్మణసౌవిదల్లమ్ । నిధ్యాయతంనియమితామితబా

ముపాస్య-సాయంసంధ్యావందనంకృత్వేత్యర్థః ॥ తస్యాంపూర్వోక్తా యాం తరుమూలభువి-ఇంగుదీవృక్షాధఃప్రదేశే లక్ష్మణేన పరికల్పితం విరచితం, పర్ణతల్పం-పర్ణమయశయ్యాం, ॥ ని ॥ తల్పంశయ్యాట్ట దారేష్విత్యమరః ॥ అభజత-ప్రాపత్, తత్ర సంవివేశేత్యర్థః ॥ అ త్ర సకలలోకవంద్యమానచరణారవిందస్యాపి భగవతః శ్రీరామస్య సంధ్యావందనాచరణం లోకే సంప్రదాయప్రవర్తనార్థమిత్యవగంత వ్యమ్ ॥ తదుక్తంభగవతాగీతాసు ॥ * లోకసంగ్రహమేవాపి సంప శ్యన్కర్తుమర్హసి । యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరోజనః ॥ సయ త్ప్రమాణంకురుతే లోకస్తదనువర్తత ఇతి ॥ అథవా * అహరహస్సం ధ్యాముపాసీతేత్యాదిసకలశాస్త్రాభిజ్ఞస్య సమస్తధర్మాచరణతత్పరస్య లీలావిగ్రహధారిణః శ్రీరామస్యాయురారోగ్యాదిసకలశ్రేయఃప్రద త్వాత్సంధ్యావందనం యుక్తమేవేతిద్రష్టవ్యమ్ * తథాచ మహాభార తే ॥ పితామహఃపితౄన్సృష్ట్వామూర్తింతాముత్ససర్జహ । సాప్రా తస్సాయమాగత్య సంధ్యారూపేణవర్తతే ॥ ఏతాంసంధ్యాంయతాత్మా నోయేతుదీర్ఘముపాసతే । దీర్ఘాయుషోభవిష్యంతి నీరుజఃపాం డునందనేతి ॥ ౧౧౩ ॥ — రామఇతి ॥ రామే విదేహసుతయా-వై దేహ్యా, సహేత్యర్థః ॥ అత్రసహార్థశాప్రయోగేపి తదర్థస్య గ మ్యతాయాం వృద్ధోయూనేతి సూత్రనిర్దేశాదేవ జ్ఞాపకాత్సహార్థ శానామప్రయోగేపి సహయుక్తేఽప్రధానఇతి సహార్థే తృతీయా ॥ లక్ష్మణఏవ సౌవిదల్లః కంచుకీదౌవారికోయస్యతత్ సౌమిత్రికృతసంత క్షణమిత్యర్థః ॥ ని ॥ సౌవిదల్లాఃకంచుకినఇత్యమరః ॥ తరుమూలం వృక్షాధఃప్రదేశఇతి సంజ్ఞాయస్యతం తద్రూపమిత్యర్థః ॥ అంతఃపు

షప్రవృష్టిర్నిద్రాం నిరస్య నిషసాద నిషాదనాథః ॥౧౧౪ ॥ గ ॥ వ్యతీతా యాం విభావర్యామర్యమమరీచిమాలభారిణి పూర్వోర్వీధరమూర్ధ్ని విరచితజటాబంధౌ దాశరథీ భాగీరథీకచ్ఛమగచ్ఛతామ్ ॥ ౧౧౫ ॥ తత్ర రామః ప్రహృష్టచేతాస్సీతామాచష్ట ॥ ౧౧౬ ॥ ప ॥ మేధ్యాశ్వమార్గణపరిమార్గణసంభవస్య దివ్యౌషధీం కపిలకోపమహాజ్వరస్య ।

రం-శుద్ధాంతం, ప్రవిశతి-ప్రవిష్టవతి సతి, నిషాదనాథో గుహః, తంతథాభూతం భూతలశాయినం శ్రీరామం నిధ్యాయ-దృష్ట్వా, ని ॥ నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణమిత్యమరః ॥ నియమితా - అంతర్నిరుద్ధా, అమితా-అవిచ్ఛిన్నా, బాష్పప్రవృష్టిరశ్రుసంప్రవాహో యేన స తథోక్తస్సన్ శ్రీరామస్య దశాదర్శనేన రోదనప్రవృత్తావపి అమంగలధియా-గళనిరుద్ధరోదన ఇత్యర్థః ॥ నిద్రాం నిరస్య-త్యక్త్వా నిషసాద-లక్ష్మణసల్లాపతాత్పర్యేణ జాగ్రదేవ తత్రోపవిష్టవానిత్యర్థః వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౧౪ ॥ —వ్యతీతాయామితి ॥ విభావర్యాం-రజన్యాం, ని ॥ విభావరీ తమస్విన్యౌ రజనీ యామినీ తమీత్యమరః ॥ వ్యతీతాయాం-అపగతాయాం సత్యాం, పూర్వోర్వీధరమూర్ధ్ని-ఉదయాచలశిఖరే, ని ॥ ఉదయః పూర్వపర్వత ఇత్యమరః ॥ అర్యమ్ణస్సూర్యస్య, మరీచిమాలా-కిరణపఙ్క్తిః, తాం బిభర్తీతి అర్యమమరీచిమాలభారి తథాభూతే సతీత్యర్థః ॥ సూర్యకిరణప్రసరణానంతరమితి యావత్ + ఇష్టకేషీకామాలానాంచితతూలభారిష్విత్రిహ్రస్వః ॥ దాశరథీ-రామలక్ష్మణౌ, విరచితః-విహితః, జటానాం బంధః వటవృక్షక్షీరైర్గ్రంథనం యాభ్యాంతౌ సీతయా సహ భాగీరథీకచ్ఛం-గంగాతీరమగచ్ఛతాం ప్రాప్తవంతౌ ॥ ని ॥ జలప్రాయమనూపం స్యాత్పుంసి కచ్ఛస్తథావిధ ఇత్యమరః ॥ ౧౧౫ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర భాగీరథీకచ్ఛే, రామః ప్రహృష్టచేతాః-తద్దర్శనేనాత్యంతసంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, సీతామాచష్టావోచత్ ॥ ౧౧౬ ॥ —అ ॥ తదేవాహ ॥ మేధ్యేతి ॥ మేధ్యః-పవిత్రః

తాతానుతర్పణపచేళిమభాగధేయాం భాగీరథీం భగవతీం శరణంభజామః ॥ ౧౧౭ ॥ ౫ ॥ తదనంతరం రామస్సాంత్వవచనవారితసుమంత్రి

యద్వా * ప్రజాపతిరశ్వమేధమసృజత ॥ యోమేధాయాలభ్యతే ॥ ఆశాసానామేధపతిభ్యాం మేధమిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనాన్మేధశబ్దోయాగవచనః ॥ యథా త్వమేవపితృమేధఇతివత్ ॥ ని ॥ మేధఃక్రతౌ మతౌమేధేతివిశ్వశ్చ ॥ తథాచ మేధేసాధుర్మేధ్యః + తత్రసాధురితి యత్ప్రత్యయః ॥ అథవా మేధార్హః మేధ్యః + తదర్హమితి యత్ప్రత్యయః ॥ సచాసావశ్వశ్చ అశ్వమేధీయాశ్వఇత్యర్థః ॥ తస్యమార్గపరిమార్గణే-వర్త్మాన్వేషణే, సంభవః ఉత్పత్తిర్యస్యతస్య కపిలకోపమహాజ్వరస్య-కపిలమునిక్రోధరూపమహామయస్య, దివ్యౌషధీమసౌ-ధారణౌషధీభూతాం, తదుపశాంతికరీమిత్యర్థః ॥ తథా తాతానుతర్పణేనాస్మత్పూర్వపితృసంతర్పణేన, పచేళిమం-పరిపక్వం, భాగధేయం-భాగ్యంయస్యాస్తాం పరోపకారాచరణోపయోగితయైవజన్మసాఫల్యసంభవాదితిభావః ॥ పచేళిమేత్యత్ర + కర్మకర్తరికేళిమరఉపసంఖ్యానమితి కేళిమర్ప్రత్యయః ॥ భగవతీం-పూజ్యాం, భాగీరథీం-గంగాం, శరణంభజామః-ప్రాప్నుమః, యతోస్మత్కులమహత్తరేణభగీరథేనేంద్రపరిముషితాశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయే కాపిలకోపానలదగ్ధానాం పితౄణాం స్వర్లోకప్రాపణాయావతారితా కార్యసిద్ధిం కృతవతీ అతో భాగీరథీనామ్నా ఇయం వ్యవహ్రియతే ॥ తస్మాదస్మాకమపి శరణాగతానాం కార్యసిద్ధింకరిష్యతీతి తద్భజనం యుక్తమేవేతిభావః ॥ స్పష్టోత్ప్రేక్షారూపకాలంకారః ॥ వసంతతిలకావృత్తం॥౧౧౭॥ తదితి ॥ తదనంతరం భాగీరథీభజనానంతరం, రామః సాంత్వవచనైః-

---

తాతానువర్తనేతిపాఠేతాతస్య పూర్వపురుషస్య, భగీరథస్యకర్మణః అనువర్తనేనానుసరణేన, పచేళిమంభాగధేయం భాగ్యంయస్యాస్తాం ॥ భగీరథకర్మకానుసరణేన గంగాపుణ్యప్రభావః ప్రకటితఇతిభావః ॥

స్ససౌమిత్రిర్మంగళాని ప్రార్థయమానయా తయా మైథిల్యాసహ గుహేనానీతాం నావమారురోహ ॥ ౧౧౮ ॥ స ఏష నిషిధ్య నిషాదాధిపతేరనుగమనమపి తూర్ణమేవ నిస్తీర్ణసురసరిత్పూరస్సంపూర్ణసస్యే వత్సాభిధానే జనపదే కృతపదశ్చలలక్ష్యవేధనచతురశ్చతురో మృగాన్నిహత్య కుత్రచిద్వనస్పతిమూలే నిశామనైషీత్ ॥ ౧౧౯ ॥

ప్రియోక్తిభిరేవ వారితః త్వం పునరయోధ్యాం ప్రతియాహీతి నివర్తితః సుమన్త్రో యేన స తథోక్తః ॥ అత్ర సాన్త్వగ్రహణం తన్మనఃఖేదనిరాసార్థమిత్యవగన్తవ్యమ్ ॥ ససౌమిత్రిస్సలక్ష్మణస్సన్ మంగళాని * పుత్రో దశరథస్యాయం మహారాజస్య ధీమతః । నిదేశం పారయిత్వేమం గంగే త్వదభిరక్షిత ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తకల్యాణానీత్యర్థః ॥ ప్రార్థయమానయా-యాచమానయా * యాచ్ఞాయామభియానెచ ప్రార్థనాకథ్యతెబుధైరిత్యభిధానాత్ ॥ తయా అనుసృతయా మైథిల్యాసహ జానక్యాసాకం, గుహేన ఆనీతాం భృత్యద్వారా ప్రాపితామిత్యర్థః నావం తరిమారురోహ-అధిష్ఠితవాన్ ॥ ని ॥ స్త్రియాం నౌస్తరణిస్తరిరిత్యమరః ॥ ౧౧౮ ॥ — స ఇతి ॥ యో నావమారురోహ స ఏష రామః నిషాదాధిపతేర్గుహస్యాపి సుమన్త్రానుసరణనిషేధసముచ్చయార్థకోయమపిశబ్దః ॥ అనుగమనమనుసరణం నిషిధ్య త్వయా సమ్యగ్భక్తిః ప్రదర్శితా అతస్త్వమత్రైవ వసేతి నివార్య తూర్ణం క్షిప్రమేవ విలంబేంతరాయస్స్యాదితి భయాదితి భావః ॥ నిస్తీర్ణసురసరిత్పూరః-విలంఘితగంగాప్రవాహస్సన్, సంపూర్ణసస్యే వ్రీహ్యాదిసకలసస్యసమృద్ధ ఇత్యర్థః ॥ వత్స ఇత్యభిధానమాఖ్యా యస్య తస్మిన్ జనపదే-దేశే ॥ ని ॥ నీవృజ్జనపదౌ దేశవిషయావిత్యమరః ॥ కృతపదః-ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః ॥ చలలక్ష్య వేధనచతురశ్చంచలశరవ్యప్రహారనిపుణః, అతఏవ చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్ మృగాన్ వరాహాదీన్ నిహత్య-ప్రహృత్య, క్షత్రధర్మత్వేనానిషిద్ధత్వాదితి భావః ॥ కుత్రచిత్కస్మింశ్చిద్వనస్ప

అన్యేద్యుస్సర్వన్యేనపథా ప్రయాతాస్తే ప్రయాగే ప్రతాయమానేహోమ
ధూమప్రాగ్భారం భరద్వాజాశ్రమమాశ్రయంతః పశ్చాదభివాద్య త
మమందహర్షం మహర్షిమనేనాదిష్టవర్త్మనా హైకత్రనీపూరోపప్లవం ప్ల

తిమూలె-వృక్షాధఃప్రదేశే, నిశాం-రాత్రిమనైషీత్-వ్యగమయత్, మత్స్యాభిధానఇతిప్రామాదికఃపాఠః ॥ ఉక్తంచశ్రీరామాయణే ॥

తతస్సమృద్ధాన్ శుభసస్యశాలినః క్షణేనవత్సాన్ముదితానుపాగమత్ ।
తౌతత్రహత్వాచతురో మహామృగాన్ వరాహమృశ్యంపృషతం మహారురుమిత్యాది ॥ ౧౨౯ ॥

—అన్యేద్యురితి ॥ అన్యేద్యురన్యస్మిన్ దినే + సద్యఃపరుదిత్యాదినానిపాతితమవ్యయం ॥ని ॥ అద్యాత్ర హ్యశ్వధపూర్వేహ్నిత్యాదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్ ॥ తథాధరాన్యాన్యతరేతరాత్పూర్వేద్యురాదయఇత్యమరః ॥ తే సీతారామలక్ష్మణాః వనేభవో వన్యస్తేనపథా ఆరణ్యకవర్త్మనా, ప్రయాతాః-ప్రస్థితాస్సంతః, ప్రయాగె-ప్రయాగాఖ్యే పుణ్యక్షేత్రే, ప్రతాయమానః-స్వయం ప్రతన్యమానో వ్యాప్నువానఇతియావత్ + తనోతేఃకర్మకర్తరి యకిలట, శ్యానచిముమాగమః ॥ తనోతేర్యకీతిఅనునాసికస్య వైకల్పికఆకారః; హోమధూమప్రాగ్భారో-హోమధూమసమూహో యస్మిన్ తం హవ్యగంధిధూమానుమేయమిత్యర్థః ॥ ప్రాగ్భారశబ్దస్సమూహే రూఢః భరద్వాజాశ్రమం-భరద్వాజాఖ్యమహర్షేస్తపోవనం, ఆశ్రయంతః-ప్రాప్నువంతస్సంతః, అమందహర్షం-నిజాగమనాదమందఃఅనల్పః హర్షః ఆనందో యస్య తం మహర్షిం-ఋషిశ్రేష్ఠం,తం భరద్వాజం-అ

గంగాయమునయోర్మధ్యే ప్రయాగప్రదేశో వత్సదేశః తతః పశ్చిమభాగే పాంచాలః, యమునాదక్షిణదేశే శూరసేనః,తస్మాత్పశ్చిమతో మత్స్యదేశఇతి, ఇత్థం దేశవ్యవస్థాయా దృశ్యమానత్వాన్మత్స్యానితి పాఠః ప్రామాదికఇతిశ్రీరామాయణాయోధ్యాకాండత్రిపంచాశస్సర్గవ్యాఖ్యానే గోవిందరాజీయే ॥

వేన వైణవేన నిస్తీర్య శమధనజనసన్నిధానశమితశాత్రవసకలసత్త్వచరిత్రవిచిత్రం చిత్రకూటాచలమభజత్ ॥ ౧౭౦ ॥ ప ॥ అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యాసు మాద్యత్పరభృతగళచంచత్పంచమైరంచితాసు । జనకదుహితృయోగాజ్జాతసాకేతసౌఖ్యశ్చిరమరమత రామశ్చిత్రకూటస్థలీ

అభివాద్య-నమస్కృత్య చ, రామస్య వయసా తాటకబ్రహ్మోపి క్షత్రియరూపేణావతీర్ణత్వాద్యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇత్యాదిస్మరణాత్ క్షత్రియమర్యాదాం ప్రవర్తితవానితి సూచితం ॥ అనేన మహర్షిణా ఆదిష్టం యద్వర్త్మ చిత్రకూటమార్గస్తేన వికర్తనస్య సూర్యస్యాపత్యం వైకర్తనీ యమునానదీ + తస్యాపత్యమిత్యణ్ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ ॥ తస్యాః పూరః-ప్రవాహ ఏవ, ఉపప్లవ ఆపత్ తం మార్గనిరోధకత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ కాళిందీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్వసేత్యమరః ॥ వైణవేన-వేణుమయేన, ప్లవేనోడుపేన ॥ ని ॥ ఉడుపం తు ప్లవః కోల ఇత్యమరః, నిస్తీర్య-తీర్త్వా, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం స ఏవ ధనం యేషాం తే శమధనా మహర్షయస్త ఏవ జనాః తేషాం సంనిధానేన-సాన్నిధ్యేన- శమితశాత్రవాణి-ప్రశాంతవైరాణి, యాని సకలసత్త్వాని గోవ్యాఘ్రాదిసమస్తజంతవః తేషాం చరిత్రైరన్యోన్యసాహచర్యరూపైః విచిత్రమాశ్చర్యకరం నిర్వైరదేశత్వాన్నివాసార్హమిత్యర్థః ॥ చిత్రకూటం నామ అచలం పర్వతమభజత్-ప్రాపః ॥ ౧౭౦ ॥ అనుజేతి ॥ అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యాసు- సౌమిత్రినిర్మితపర్ణశాలామనోహరాసు, తథా మాద్యత్పరభృతానాం మత్తకోకిలానాం, గళేషు-కంఠకుహరేషు, చంచంతః-ప్రసరంతో యే పంచమాః-స్వరవిశేషాస్తైః ॥ ని ॥ పికః కూజతి పంచమమిత్యభిధానాత్ ॥ ని ॥ వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక ఇత్యమరః ॥ అంచితాసు-మనోహరాసు + అంచేః పూజాయామితీడాగమః ॥ చిత్రకూటస్య స్థలీష్వకృత్రిమభూమిషు + జానపదేత్యాదినా అకృత్రిమార్థే ఙీప్ ॥ రామః జనకదుహితృయో

షు ॥ ౧౨౧ ॥ ౪ ॥ అథ మాంవనవాసవైరస్యాదపి నామ రామస్సమా
హ్వయేదితి ప్రత్యాశాపరతంత్రస్సుమంత్రః కానిచిదహానిగుహసకా
శే నీత్వా నిరాశస్తతః ప్రతినివృత్తో నివృత్తోత్సవామయోధ్యామాసా
ద్య నిర్దాశరథిస్సారథిరయంసమాగతఇతి శోకాతిరేకాతురపౌరజనజ
నితదీనాక్రందమందీభూతనేమిఘోషాదవరుహ్య రథాద్దశరథంప్రయా

గాత్ -జానకీసాంగత్యాద్ధేతోః ॥ ని ॥ యోగస్సన్నహనోపాయధ్యా
నసంగతియుక్తిషిత్యమరః ॥ జాతముత్పన్నం సాకేతే అయోధ్యా
యాం యత్సౌఖ్యమానందః తత్సదృశంసౌఖ్యంయస్యసతథోక్తస్సన్ని
తినిదర్శనాలంకారః ॥ చిరం బహుకాలమరమత-ఆక్రీడత్ ॥ ని ॥ సా
కేతంస్యాదయోధ్యాయాంకోసలానందినీతథేతియాదవః ॥ ౧౨౧ ॥—
అథేతి ॥ అథ చిత్రకూటభజనానంతరం, వనవాసే క్లేశభూయిష్ఠే వన
సంచారే వైరస్యాత్ ద్వేషాదపినామ అస్తత్సహవాసానురాగాభా
వేపీత్యపిశబ్దార్థః ॥ నామేతిసంభావనాయాం ॥ ని ॥ నామప్రాకా
శసంభావ్యకుత్సాభ్యుపగమేషుచేతివిశ్వః ॥ రామః మాం సమాహ్వ
యేత్ ఆకారయేదిత్యేవంభూతాయాః ప్రత్యాశాయాః-ప్రత్యాకాం
క్షాయాః పరతంత్రః-పరాధీనః, తాదృగాశాబద్ధస్సన్నిత్యర్థః ॥ సు
మంత్రః గుహసకాశే-గుహనికటే, కానిచిదహాని ద్వి(త్రా)ణి దినానీ
త్యర్థః ॥ తథా రామాయణమ్ * తతస్సాయాహ్నసమయే తృతీయే
హని సారథిరితి ॥ నీత్వా-గమయిత్వా, తతస్తదనంతరం, నిరాశః దృ
ఢప్రతిజ్ఞస్య కుతో వైరస్యం కుతః పునరాహ్వానమిత్యాశారహితస్సన్,
ప్రతినివృత్తః-ప్రత్యావృత్తః, నివృత్తోత్సవాం-నిరానందామిత్యర్థః ॥
అయోధ్యాం సమాసాద్య-(ప్రా)ప్య, నిర్దాశరథిః-దాశరథిరహితః, అ
యంసారథిస్సుమంత్రః సమాగతఇతి హేతోః యశ్శోకాతిరేకః - వి
షాదాతిశయస్తేనాతురైః పీడితైః పౌరజనైర్జనితః ఉత్పాదితః
యో దీనాక్రందః ఆర్తఘోషస్తేన మందీభూతోంతర్లీనో నేమిఘో

గాన్ముఖః ప్రాణం ప్రాణంసీత్ ॥ ౧౨౨ ॥ ఏతద్వర్ణనేన విసంజ్ఞో ద
శరథః కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం సమాశ్వాసితః కథంప్రయాతం రా
మేణ కథంకథితం మైథిల్యాకింవృత్తస్వామిత్రిరితి ముహుర్ముహురశ్రు
కుంఠితకంతస్సుమంత్రమన్వయుజ్క ॥ సోపిరాజ్ఞేవ్యజిజ్ఞపత్ ॥౧౨౩॥
దేవ కథంబ్రవీమి కఠినహృదయోహం॥కుతః ॥ ౧౨౪ ॥

పశ్చక్రిధారాధ్వనిర్యస్యతస్మాదిత్యాక్రందాతిశయోక్తిః ॥ ని ॥ చక్రి
ధారాప్రధిర్నేమిరిత్యమరశేషః ॥ రథాదవరుహ్యాప్రయాణోన్ముఖాఉ
త్క్రమణోద్యుక్తాః ప్రాణాః యస్యతం పుత్రవియోగవేదనాసహిష్ణు
త్వేన ఆసన్నమరణమిత్యర్థః ॥ దశరథం ప్రాణంసీత్ప్రణతవాన్ ॥
+ నమేర్లుఙ్ యమరమనమాతాంసక్చేతిసగాగమః చకారాదిడా
గమశ్చ ఇటఈటీతిసిచోలుక్ నేటీతిప్రతిషేధాభావ్రద్ధ్యభావః ॥ అడ
భ్యాసవ్యవాయేపీతిణత్వం ॥ ౧౨౨॥ —ఏతదితి ॥ ఏతద్వర్ణనేన సు
మంత్రస్య కేవలస్యాలోకనేనేత్యర్థః ॥ విసంజ్ఞోవిచేతనః, మూర్ఛి
తఇతియావత్ ॥ అథ కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం కైకేయ్యాఅనభిమ
తతయా బహిర్భూతత్వాదితిభావః ॥ సమాశ్వాసితః యథా ససంజ్ఞ
స్స్యాత్తథోపలాలితస్సన్నిత్యర్థః ॥ దశరథః రామేణ కథం కేనప్ర
కారేణ ప్రయాతం ప్రస్థితం భావేక్తః ॥ నతు దుఃఖేన ప్రయాతంకిమి
త్యర్థః ॥ తథా మైథిల్యా కథం కయారీత్యా కథితముక్తం నతు ని
ర్వేదేన కథితంకిమిత్యర్థః ॥ తథా సౌమిత్రిః కింవృత్తః కథంభూత
వ్యాపారః, అనువర్తనతత్పరోవా ఉతనవేత్యర్థః॥ ఇత్యేవం ముహు
ర్ముహుః-పునఃపునః, + వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః ॥ అశ్రుకుంఠితకంఠః-
బాష్పగద్గదవచనస్సన్, సుమంత్రమన్వయుజ్క-అపృచ్ఛత్ ॥ ని ॥
ప్రశ్నోనుయోగఃపృచ్ఛాచేత్యమరః ॥ సోపిసుమంత్రోపి రాజ్ఞే-దశ
రథాయ వ్యజిజ్ఞపత్-విజ్ఞాపితవాన్ ॥ ౧౨౩ ॥— తత్ప్రకారమేవా
హ ॥ దేవేతి ॥ హేదేవ రాజన్ కథం కుతోవాబ్రవీమి కథయామి

॥ ప ॥ సేవారసానుగతపౌరమనోరథస్య దూరేరథస్యచ సుతౌ తవ వర్తమానౌ । భూత్వావిదేహదుహితుర్నవసౌవిదల్లౌ భాగీరథీతటవనే పథికావభూతామ్ ॥ ౧౨౫ ॥ కించ ॥ దేవత్వత్తనయస్యకుంతలభరంక్షీరైస్స్వధేనూద్భవైస్స్నేక్తుంనాలమరుంధతీపతిరభూత్తస్యాభిషేకో

పత్యుత్తరమితి శేషః, కుతః॥ యతః అహం కఠినహృదయో-నిర్దయుచిత్తః, అరణ్యే రామంవిహాయ పునరాగతత్వాత్తస్య తాదృగ్వ్యత్రాకథనవ్యాలోలరసనత్వాచ్చేతిభావః ॥ ౧౨౪ ॥ — ౭ ॥ ఏవమాత్మానం వినింద్య సంప్రతి ప్రశ్నత్రయస్య క్రమేణోత్తరమాహ ॥ సేవేతి ॥ హేదేవ తవసుతౌ-త్వత్పుత్రౌ, రామలక్ష్మణౌ, సేవారసేన-భజనానురాగేణ, అనుగతాః-అనుసృతాః, యే పౌరాః, పురవాసినోజనాస్తేషాం మనోరథస్యానువర్తనరూపాభిలాషస్య తథా రథస్య-స్యందనస్యచ, దూరే-విప్రకర్షే, వర్తమానౌ తమసాతీరే నిద్రాణానాం పౌరాణాం విసృష్టత్వాద్వనవాసతత్పరాణామస్మాకం కిమనేన రథేనేతి పరిత్యక్తత్వాచ్చేతిభావః ॥ భాగీరథీతటే యద్వనం తత్రవిదేహదుహితుర్వైదేహ్యాః, నవసౌవిదల్లౌ-నూతనకంచుకినౌ, భూత్వా తత్పరిరక్షణతత్పరౌ సంభూయేత్యర్థః ॥ ఏతతౌసౌవిదల్లస్యేదం ప్రథమత్వాజ్జాగరూకత్వద్యోతనార్థత్వాన్నవత్వం ద్రష్టవ్యమ్ ॥ పంథానం గచ్ఛతఇతిపథికౌ పాదచారిణావితియావత్ + పథష్ఠన్నితి తన్ప్రత్యయః॥ అభూతాం॥ అత్ర పూర్వార్ధే మనోరథరథయోః కేవలప్రకృతయోర్మాఽరికృతత్వరూపతుల్యధర్మేణౌపమ్యస్యగమ్యమానత్వాత్కేవలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా॥ఉత్తరార్ధేతుదాశరథ్యోర్నవసౌవిదల్లత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః ఇత్యనయోరన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౨౫ ॥ — వక్తవ్యాంతరమప్యస్తీత్యాహ ॥ కించేతి ॥ తదేవాహ ॥ దేవేతి ॥ హేదేవ అరుంధతీపతిర్వసిష్ఠః, అభిషేకోత్సవే-రాజ్యాభిషేకమహోత్సవే, తవ - త్వ

త్సవే । సిక్తో హా హంత స ఏష మైథిలసుతాబాష్పోదకోత్పాదకైర్న్య
గ్రోధక్షరితైర్జటా రచయితుం క్షీరైర్నిషాదాహృతైః ॥ ౧౨౮ ॥ త
స్యా విదేహదుహితుః పదయోర్నఖేషు లాక్షాం వినాప్యరుణిమా సహ
సా బభూవ । వన్యేపథి ప్రియతమేన సహ వ్రజంత్యా వైవర్ణ్యమావిర

త్తనయస్య, యుష్మత్పుత్రస్య రామస్య కుంతలభరం-చికురనికురుంబం ॥ ని ॥ చికురః కుంతలో వాల ఇత్యమరః ॥ స్వర్ధేనూద్భవైః-స్వస్య యా ధేనుః కామధేనుః తదుద్భవైస్తత్సంభూతైః, అత్యంతశ్లాఘ్యైరిత్యర్థః ॥ క్షీరైస్సేక్తుమార్ద్రీకర్తుం, తదానీం గోక్షీరాభిషేకస్య శాస్త్రవిహితత్వాదితి భావః ॥ అలం శక్తో నాభూత్ వైవర్ణ్యాపత్తిభయాదితి భావః * అలంశబ్దయోగే + పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేష్వితి తుమున్ ॥ ని ॥ అలంభూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః॥ స ఏవ కుంతలభరః మైథిలసుతాయాః-సీతాయాః, బాష్పోదకోత్పాదకైరశ్రుజలోత్పత్తిహేతుభిః నిషాదాహృతైః-గుహపరిజనానీతైః, న్యగ్రోధక్షరితైర్వటవృక్షోద్భవైః ॥ ని ॥ న్యగ్రోధో బహుపాద్వట ఇత్యమరః ॥ క్షీరైః జటాః రచయితుం-గ్రంథయితుం, సిక్తః-ఆర్ద్రీకృతః హా హంతేతి ఖేదే ॥ అత్రారుంధతీపతేః కామధేనుక్షీరాభిషేకశక్తత్వేపి తదశక్తత్వోక్తేః సంబన్ధే అసంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ తయా చ కుంతలభరస్య తాదృగ్రామణీయకం వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥ ౧౨౮ ॥ —తస్యా ఇతి॥ వన్యేపథి-కాంతారమార్గే, ప్రియతమేన-భర్త్రా, శ్రీరామేణ సహ వ్రజన్త్యా-గచ్ఛంత్యాస్తస్యాః విదేహదుహితుర్వైదేహ్యాః, పదయోశ్చరణయోర్నఖేషు లాక్షాం వినాపి-అలక్తద్రవ్యాభావేపీత్యర్థః + పృథగ్వినేత్యాదినా ద్వితీయా ॥ అరుణిమా-లౌహిత్యం + వర్ణదృఢాదిభ్యష్ష్యఞ్చేతి చకారాదిమనిచ్ ॥ సహసా-శీఘ్రం, బభూవ-ప్రాదుర్బభూవ, పల్లవకోమలత్వాచ్చరణనఖేష్వారుణ్యమరణ్యసంచారేణావిరభూదిత్య

భవన్నకదాపివక్త్ర ॥ ౧౨౭ ॥ సీతాపతేఃకిసలయైఃకరికల్ప్యతల్పం సంచార్యసత్త్వదమనాయనిశాసుదృష్టిమ్ । ధన్వీతదంఘ్రిభజనాదివ పుణ్యలభ్యాదస్వప్నఏవ వనవర్త్మనిలక్ష్మణోఽభూత్ ॥ ౧౨౮ ॥౫॥ ఏవం సుమంత్రనివేదితపుత్రచరిత్రశ్చరమగిరిశిఖరజుషి నిగమవపుషి

ర్థః ॥ వక్త్రే-ముఖేతు, కదాపి-కదాచిదపి వైవర్ణ్యం-కాంతిహైన్యం, నావిరభవత్-నప్రాదురభూత్, పూర్వవదేవ వక్త్రమశోభతేత్యర్థః ॥ ప్రియతమసాహచర్యాదితిభావః ॥ తద్వచనంతు కిమపి నశ్రుతమితి వాక్యశేషః ॥ అత్ర లాక్షారూపకారణంవినాప్యరుణిమరూపకార్యోత్పత్తికథనాద్విభావనాలంకారః ॥ తథా కాంతారసంచారరూపకారణసద్భావేపి వైవర్ణ్యరూపకార్యానుత్పత్తికథనాద్విశేషోక్తిరిత్యనయోః పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః స్పష్టా ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౨౭ ॥ —సీతేతి ॥ ధన్వీ-ధనుర్ధరః + వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః ॥ లక్ష్మణః వనవర్త్మని-కాంతారమార్గే, నిశాసు-రాత్రిషు, సీతాపతేస్సీతాసమేతస్య శ్రీరామస్యేత్యర్థః ॥ కిసలయైః-పల్లవైః, తల్పం-శయ్యాం, పరికల్ప్య-నిర్మాయ, సుఖశయనార్థమితిభావః ॥ తథా సత్త్వదమనాయ-దుష్టజంతూన్ దమయితుమిత్యర్థః ॥ ని ॥ సత్వమస్త్రీతుజంతుషి త్యమరః ॥ దృష్టింసంచార్య-దిక్షుప్రసార్య, పుణ్యలభ్యాత్-పుణ్యైర్వ్రతోపవాసాది సుకృతవిశేషైర్లభ్యాత్ప్రాప్యాత్ తదంఘ్రిభజనాత్తస్య శ్రీరామస్యాంఘ్రిభజనాచ్చరణసేవనాదివేతిహేతూత్ప్రేక్షా ॥ అస్వప్నో-నిర్నిద్రః, జాగరూకఏవేతియావత్, దేవశ్చేతిగమ్యతే ॥ ఏవకారః క్షణమాత్రనిద్రాసంబంధమపి వ్యవచ్ఛినత్తి అభూత్-జాతః, మహాత్మనః తత్రభవతః శ్రీరామస్య పాదసేవాయాదేవఘాయప్రాపకత్వాదితిభావః ॥ అస్వప్న ఇత్యత్ర అభిధాయాః ప్రస్తుతైకగోచరత్వాద్దేవవిషయశబ్దశక్తిమూలోధ్వనిః ॥ సచోత్ప్రేక్షానిర్వాహకత్వాద్వాచ్యసిద్ధ్యంగం ॥ ౧౨౮ ॥— ఏవమి

జ్యోతిషి హృదయలగ్నశోకశల్యాం కౌసల్యాంసమాశ్వాస్య నరపతిరి
త్థమకథయత్ ॥ ౧౨ ॥ పురాఖలు సరయూరోధసి వివిధతరునివ
హ పిహితదివసపతౌ మృగయాస్పృహయా కమపిసమయమగమం॥
తత్ర ॥ ౧౩ ॥— వ ॥ తోయాదానసనాదపుష్కరగజభ్రాంత్యాత
పస్వీమయా విద్ధఃకశ్చనశబ్దవేధనవిధాపాథస్సరయ్వాంహరన్ । తత్వే

తి ॥ ఏవముక్తరీత్యా సుమంత్రేణ నివేదితం-విజ్ఞాపితం, పుత్రయోః-
రామలక్ష్మణయోః, చరిత్రంవ్యాపారోయస్యసతథోక్తః ॥ సుమంత్ర
ముఖాదాకర్ణితపుత్రస్వాపావృత్తాంతఇత్యర్థః ॥ నరపతిర్దశరథః,
నిగమవపుషి-త్రయీతనౌ, జ్యోతిషి-సూర్యే, చరమగిరిశిఖరజుషి-అ
స్తాచలకూటభాజి అస్తంగతేసతీత్యర్థః ॥ హృదయలగ్నం-శోకఏవ
శల్యం శంకుః యస్యాస్తాం దురంతశోకాక్రాంతాంతఃకరణామిత్యర్థః॥
కౌసల్యాం సమాశ్వాస్య తత్కాలోచితైర్వచనైః ఉపలాల్య, ఇత్థం-
వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయదవోచత్ ॥ ౧౨ ॥—అ ॥ తత్ప్రకా
రమేవాహ ॥ పురేతి ॥ పురా-పూర్వకాలె, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకా
రె ॥ వివిధతరునివహేన-నానావిధవృక్షసందోహేన, పిహితదివసప
తౌ-ఛాదితసూర్యే, సూర్యతెజసోప్యనవకాశప్రదఇతి తరూణాంసాం
ద్రత్వాతిశయోక్తిః + తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం పుంవద్గాలవ
స్యేతి పుంవద్భావప్రాప్తౌ వైకల్పాద్వనపతావితిసిద్ధం ॥ సరయూరో
ధసి-సరయూనదీతీరె, మృగయాస్పృహయా-ఆఖెటకెచ్ఛయా, కమ
పిసమయం-కస్మింశ్చిత్కాలఇత్యర్థః ॥ ని ॥ సమయాశ్శపథాచార
కాలసిద్ధాంతసంవిదఇత్యమరః + కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ద్వి
తీయా ॥ అగమమగచ్ఛం ॥ తతఃకిమతఆహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్రసరయూ
రోధసి ॥ ౧౩ ॥— తోయేతి ॥ తోయాదానేనోదకగ్రహణేన, స
నాదం-సబృంహితం పుష్కరం శుండాగ్రంయస్యసతథోక్తో యోగజ
స్సఇతి భ్రాంత్యా-భ్రమేణ, ని ॥ పుష్కరంకరిహస్తాగ్రేవాద్యభాండ

త్రోర్జరదంధయోరనుస్మృతిం కర్తుం చితిం చిన్వతోః శాపో మయ్యపత
ద్భవానపి సుతప్రేమ్ణా ప్రణశ్యేదితి ॥ ౧౩౧ ॥ అహం వైశ్యస్య శూద్రా
యాం జాతస్తస్మాన్న సంభవేత్ । బ్రహ్మహత్యేతి మాముక్త్వా స్వర్గతో

ముఖౌ జల ఇత్యమరః ॥ శబ్దవేధనవిదా-శబ్దానుసారేణ లక్ష్యసంప్రహారాభిజ్ఞేనేత్యర్థః ॥ మయా సరయ్వాం నద్యాం పాథః ఉదకం ॥ ని ॥ కబంధముదకం పాథ ఇత్యమరః ॥ హరన్-పిత్రర్థం కమండలునా స శబ్దం సంగృహ్ణన్ కశ్చన తపస్వీ మునిపుత్రః శరేణ విద్ధః సంప్రాప్తః ॥ తతః కిమత ఆహ ॥ తదితి ॥ జరంతౌ జరాజీర్ణౌ తౌ చ తావంధౌ చ తయోః ॥ ని ॥ జీనో జీర్ణో జరన్నపీత్యమరః ॥ విశేషణయోరపి మిథో విశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం + విశేషణం విశేష్యేణ బహులమితి సమాసః ॥ అత ఏవానుస్మృతిం పుత్రమనుస్మృత్య మరణం కర్తుం చితిం వహ్నిదీప్యకాష్ఠసంచయం చిన్వతోః-(ప్రా)ర్థయతోః, న చాత్రాత్మఘాతదోషః ॥ * అనుష్ఠానాసమర్థస్య వానప్రస్థస్య జీర్యతః । భృగ్వగ్నిజలసంపాతైర్మరణం ప్రవిధీయత ఇతి స్మరణాత్ ॥ తస్య తపస్వినః పిత్రోః మాతాపిత్రోః + పితా మాత్రేత్యేకశేషః ॥ శాపః మయ్యపతత్ప్రాప్తః, అగర్జితాశనివదితి భావః ॥ కిమితి ॥ భవాన్ త్వమపి సుతప్రేమ్ణా-పుత్రస్నేహేన, ప్రణశ్యేత్-మ్రియాదితి + శేషే ప్రథమ ఇతి ప్రథమః ॥ శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥ ౧౩౧ ॥—శరవిద్ధస్తపస్వీ కిం జాత ఇత్యత ఆహ ॥ అహమితి ॥ అహం వైశ్యస్య-వణిజః, శూద్రాయాం-శూద్రజాతీయాంగనాయాం ॥ ని ॥ శూద్రా తజ్జాతిరంగనేత్యమరః + శూద్రాచామహత్పూర్వా జాతిరిత్యుక్తత్వాన్న జీప్ ॥ జాతః కరణః న తావద్వైశ్యస్యేత్యర్థః ॥ వైశ్యాత్కరణః శూద్రాయామితి యాజ్ఞవల్క్యః ॥ ని ॥ శూద్రావిశోస్తు కరణ ఇత్యమరశ్చ ॥ తస్మాత్కారణాత్ బ్రహ్మహత్యా న సంభవేత్ కుతో బ్రహ్మహత్యేతి భావః ॥ ఇతి మాం ప్రత్యుక్త్వా ఉగ్రతః శరసంప్రహారదుఃఖావస్థాక్రాంతః మునిః స్వ

దుఃఖితో మునిః ॥ ౧౩౨ ॥ గ ॥ తదవశ్యం వశ్య ఏవాస్మి మృత్యోరితి స్మృతిపథగతరామ ఏవ విరరామ ॥ ౧౩౩ ॥ ప ॥ మునిశాపకృతోత్పత్తిర్విపత్తిర్నిష్ప్రతిక్రియా । తతో దశరథాయాశు దిదేశ దశమీం దశామ్ ॥ ౧౩౪ ॥ నాకాన్తస్త్రిదివః పర్వైస్సుమనసాం కాంతానబంధీ

గతః-స్వర్లోకం గతః ॥ వి ॥ స్వరవ్యయం స్వర్గనాకత్రిదివత్రిదశాలయా ఇత్యమరః ॥ తథా చ శ్రీరామాయణే * బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృదయాదపనీయతామ్ । న ద్విజాతిరహం రాజన్ మాభూత్తే మనసో వ్యథా । శూద్రాయామస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిపేతి ॥ ౧౩౨ తదితి ॥ తత్తస్మాన్మునిశాపకారణాత్, అవశ్యం నిశ్చితం మృత్యోరన్తకస్య, వశ్యో వశం గత ఏవాస్మి, నాత్ర సందేహ ఇత్యేవకారార్థః ॥ ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ స్మృతిపథగతః-స్మరణగోచరో రామో యస్య స తథోక్తస్సన్నేవ రామమనుశోచన్నేవేత్యర్థః ॥ విరరామ-నిర్వచనోభూత్, కంఠగతప్రాణోభూదిత్యర్థః + వ్యాఙ్పరిభ్యో రమ ఇతి పరస్మైపదమ్ ॥ ౧౩౩ ॥ —మునీతి ॥ తతో విరామానంతరం, మునిశాపేనోక్తరూపేణ కృతా ఉత్పత్తిర్యస్యాస్సా తథోక్తా మునిశాపజనితేత్యర్థః ॥ నిష్ప్రతిక్రియా-ప్రతిక్రియారహితా, ఉపాయాంతరైరపరిహార్యేత్యర్థః ॥ విపత్తిరాపత్ దశరథాయ దశానాం పూరణీ దశమీ + తస్య పూరణే డట్ ఇతి డట్ ॥ నాన్తాదసంఖ్యాదేర్మడితి డటో మడాగమః ॥ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ ॥ తాం దశమీం దశాం-మరణావస్థాం, దిదేశ-దత్తవతీ, అమోఘమునిశాపానుసారేణైవాయం మమారేత్యర్థః ॥ మన్మథావస్థాసు అస్యా దశమత్వాదిత్థం నిర్దేశః ॥ తదుక్తమ్ ॥ దృఙ్మనస్సంగసంకల్పో జాగరః కృశతారతిః । హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాన్తా ఇత్యనంగదశా దశేతి దశరూపకే ॥ ౧౩౪ ॥ —నేతి ॥ అత్ర యద్యపీతిపదం సర్వత్రాప్యనుబధ్యతే ॥ యద్యపి విచార్యమాణే పర్వైశ్చతుర్భిః, త్రిదివః స్వర్గో నాకాన్తః-నాస్మాదితః, తథా యద్యపి సుమన

కృతానాకీర్ణం పురుహూతశాసనధరైస్సాకేతబాహ్యాంగణమ్ । నాదిష్టా
స్సచివాశ్చభూతలపరిత్రాణాయయద్యప్యహో నాకం శోకవశాదగాద్ద
శరథో నాస్థాంవహన్వాహనే ॥ ౧౩౪ ॥ ౫ ॥ అథ దశరథప్రశంసా
మాంసలైః కైకేయీనిందాకందళితైః రామగుణకీర్తనద్విగుణితైరవ

సాం-దేవానాం, ని ॥ సుమనసః పుష్పమాలత్యోః స్త్రీ దివ్యబుధయోః
పుమానితి వైజయంతీ ॥ కాంతాః నబందీకృతాః - నోపగృహీతాః, శ
త్రుభిరితి శేషః ॥ ని ॥ ప్రగ్రహోపగ్రహౌబంద్యామిత్యమరః ॥ త
థా యద్యపి పురుహూతశాసనధరైః-ఇంద్రాజ్ఞాకరైర్దూతైః, సాకేత
బాహ్యాంగణం-అయోధ్యాపురబహిశ్చత్వరం, ॥ ని ॥ స్యాత్సాకేతమ
యోధ్యాయామిత్యమరః ॥ నాకీర్ణం-నసంకీర్ణం, ఇంద్రాజ్ఞయా నిజా
హ్వానార్థమాగతైర్దేవదూతైర్నసంకులమిత్యర్థః॥ తథా యద్యపిభూ
తలపరిత్రాణాయ భూమండలసంరక్షణార్థం, సచివా మంత్రిణో నా
దిష్టానాజ్ఞప్తాః రాజ్ఞా దేశాంతరగమనే భూభారస్య సచివేషు నిక్షే
ప్యత్వాదితిభావః ॥ తథాపీతి శేషః ॥ దశరథః శోకవశాత్పుత్రవిరహజ
నితశోకాయత్తత్వాద్ధేతోః ॥ ని ॥ వశఆయత్తతాయాం చేత్యమరః ॥
వాహనే-రథే, ఆస్థామాదరం, నవహన్నగృహ్ణన్నేవ వాహనం విహా
యైవేత్యర్థః ॥ నాకం-స్వర్గం ॥ ని ॥ ఆకాశే త్రిదివేనాక ఇత్యమరః ॥
అగాత్ప్రాప అహో పూర్వం త్రిదివస్యపరాక్రమణాదినిమిత్తసంభ
వే తత్రగచ్ఛతిస్మ, ఇదానీంతు తాదృఙ్నిమిత్తాభావేప్యగాదిత్యా
శ్చర్యమిత్యర్థః ॥ ని ॥ అహోహీచవిస్మయేఇత్యమరః ॥ అతఏవ విభా
వనాలంకారః ॥ పుత్రశోకాతురతయా స్థూలశరీరంవిహాయ సూక్ష్మ
శరీరేణ స్వర్లోకం జగామేతి తాత్పర్యమ్ ॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృ
త్తమ్ ॥ ౧౩౪ ॥ —అథేతి ॥ అథ-రాజ్ఞః స్వర్లోకగమనానంతరం,
దశరథస్య ప్రశంసయా మహారాజోయం సత్యసంధః స్వర్లోకంగ
తఇత్యాద్యుపశ్లోకేన మాంసలైః-ప్రచురైస్తద్భూయిష్ఠైరిత్యర్థః +సి

రోధవధూజనపరిదేవనరవైర్ముఖరితేషు దిఙ్ముఖేషు ॥ ౧౩౬ ॥ వ ॥ అభూ
దరాజకం మ్లానసద్గణం గగనాంగణమ్ । ఆలోక్యేవ తదా శాంతమశే
షం చ మహీతలమ్ ॥ ౧౩౭ ॥ గ ॥ తతః ప్రభాతే వసిష్ఠవచసా సచివా

ర్థాదిత్వాన్మత్వర్థీయోఽచ్ప్రత్యయః ॥ కైకేయ్యాః నిందయా పాపి
ష్ఠయా అనయా రామే ప్రవ్రాజితే తద్విరహశోకాతురో రాజా కా
లధర్మం గత ఇత్యాదిగర్హ్యాఖ్యానేన కందళితైః-కందళైః కిసలయైః, తద్వంతః
కృతాః కందళితాః తైః సంవర్ధితైరిత్యర్థః + కందళవచ్ఛబ్దాణ్ణిచి ణౌ
విష్ఠవద్భావాత్ విన్మతోర్లుగితి లుక్ ॥ రామస్య గుణకీర్తనేన గు
ర్వాజ్ఞాపరతంత్రః సత్యధర్మపరాయణోఽయం మునివ్రతచారీ వనం గత
ఇత్యాదిసద్గుణవర్ణనేన ద్విగుణితైః-ద్విరావర్తితైః, అవరోధవధూజన
పరిదేవనరవైరంతఃపురస్త్రీజనవిలాపాక్రందైః, దిఙ్ముఖేషు-హరిదంత
రాలేషు, వదనేషు చేతి గమ్యతే ॥ ముఖరితేషు-వాచాలితేషు, ప్ర
తిధ్వనితేషు ఇత్యర్థః ॥ ౧౩౬ ॥—తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ ॥ అ
భూదితి ॥ తదా-తస్మిన్ సమయే, న విద్యతే రాజా చంద్రో యస్మిన్ త
త్తథోక్తం కృష్ణపక్షరాత్రిత్వాచ్చంద్రరహితమిత్యర్థః + శైషికకక్
ప్ ప్రత్యయః ॥ అతఏవ మ్లానాః-తేజోహీనాస్సద్గణాః నక్షత్రమండలం
యస్మిన్ తత్తథోక్తం గగనాంగణం-నభస్థలమాలోక్య దృష్ట్వేవేత్యు
త్ప్రేక్షా ॥ అశేషం-కృత్స్నం, మహీతలం-భూమండలం చ, అరాజ
కం-దశరథరహితం, అతఏవ మ్లానస్సద్గణః సాధుజననివహో యస్మిన్ త
త్తథోక్తం సత్ శాంతం-స్తిమితమభూత్ + వా దాంతశాంతేత్యాదినా
నిపాతః ॥ చంద్రరాహిత్యేన గగనం యథా తేజోహీననక్షత్రకం భ
వతి తథా దశరథమహారాజరాహిత్యేన భూతలమపి ఖిన్నసాధుజన
మభూదిత్యర్థః ॥ ని ॥ రాజా మృగాంకే క్షత్రియే నృపే ఇత్యమరః ॥ ని ॥
సన్ సత్యే విదుషి శ్రేష్ఠే సాధౌ భవతి చ త్రిషు ॥ సత్స్త్రీ బమృక్ష ఇతి నానా
ర్థరత్నమాలా ॥ అత్రోత్ప్రేక్షాశ్లేషయోస్సాపేక్షత్వాత్సంకరః ॥ ౧౩౭
తత ఇతి ॥ తతః-పరిదేవనానంతరం, ప్రభాతే-ప్రాతఃకాలే, సచివా-

స్తైలద్రోణ్యాం నిక్షిప్య క్షితిపతే స్తనుం క్షిప్రమేవ భరతమకథితదశర
థకథాపివానయతేతి దూతాన్ కేకయేషు ప్రేషయామాసుః ॥౧౩౮॥
తేపి జితపవనజవనహయసంకోచితపథాః తురగపతిపురేదుస్స్వప్నదర్శ
నదూయమానమానసం భరతమభివంద్య గురునియోగం వ్యజిజ్ఞపన్ ॥
సోయం మాతామహేన మాతులేన యుధాజితాచానుజ్ఞాతః కతిపయై

మంత్రిణః॥ ని ॥ మంత్రీధీసచివోమాత్య ఇత్యమరః ॥ వసిష్ఠస్యవచసా భరతాగమనపర్యన్తమేతచ్ఛరీరం రక్షంత్వితినియోగవచనేన ॥ క్షితిపతేః పరేతస్య దశరథస్య తనుం-కళేబరం, తైలద్రోణ్యాం-తైలపూరితకాష్ఠాంబువాహిన్యాం, నిక్షిప్య-ఉచ్చూనత్వాదిసా వైరూప్యాభావార్థమితి భావః ॥ ని ॥ ద్రోణీకాష్ఠాంబువాహినీత్యమరః ॥ అకథితదశరథకథా-అనివేదితదశరథవృత్తాన్తాన్సంతమేవ, అన్యథా కార్యవిఘాతాపత్తేరితిభావః ॥ భరతం క్షిప్రమవిలంబితమేవ, ఆనయత-ప్రాపయత, ఇత్యాదిశ్యేతి శేషః ॥ దూతాన్-సందేశహారిణః, కేకయేషు-తన్నామకదేశేషు, ప్రేషయామాసుః-ప్రహితవంతః॥ ని ॥స్యాత్సందేశహరో దూతఇత్యమరః ॥ ౧౩౮ ॥—తేపీతి ॥ తేపి దూతాశ్చ జితపవనాః-పవనాధికవేగాః, జవనా-జవశీలాశ్చ + జుచంక్రమ్యేత్యాదినాయుచ్ యేహయాఅశ్వాస్తైస్సంకోచితస్సంకోచంప్రాపితఇవపంథా యేషాంతే తథోక్తాస్సంతః తాదృగశ్వవేగవశాత్సంకుచితతయా ప్రతీయమానమార్గదైర్ఘ్యాఇత్యర్థః ॥ తురగపతేరశ్వపతేః, కేకయస్యపురే-పత్తనే దుస్స్వప్నదర్శనేన స్వపితుర్దురవస్థాశంసి స్వప్నదర్శనేన దూయమానం-పరితప్యమానం, మానసంయస్యతం, తాదృశం భరతమభివంద్య-నమస్కృత్య, గురోర్వసిష్ఠస్య నియోగం శీఘ్రమాగంతవ్యమిత్యేవంరూపామాజ్ఞాం వ్యజిజ్ఞపన్-విజ్ఞాపయామాసుః ॥ ౧౩౯ ॥—॥సోయమితి ॥ సోయంభరతః మాతామహేన-మాతుఃపిత్రా, కేకయేనమాతులేన-మాతృభ్రాత్రా, యుధాజితాచానుజ్ఞాతః, కతిపయైరేవదినైః

శ్రేవది నైరనిమిత్తసంపాతసాతంకస్సాకేతమాససాద ॥ ౧౪౦ ॥ ప ॥ అ
తిచకితమతిః పురైవపశ్యన్ పురమయథాపురచారపౌరవర్గమ్ । న్యవి
శత భరతః పరీతదూతః పితృభవనం పితృకాననాదనూనమ్ ॥ ౧౪౧ ॥ స పి
తరమనవేక్ష్య తత్ర మాతుస్సదనగతః ప్రణిపత్య తామపృచ్ఛత్ । కస్మిను

కైశ్చిద్దేవాహోభిః, మాతులగృహనిర్గమనదినమారభ్యాష్టమేదిన ఇత్య
ర్థః ॥ తథా రామాయణే ॥ అద్య మే సప్తమీ రాత్రిశ్చ్యుతస్యార్యక
వేశ్మన ఇతి కైకేయీం ప్రతి భరతవచనమ్॥ అనిమిత్తసంపాతేన-దుర్ని
మిత్తపరంపరయా, సాతంకస్సభయసంభ్రమస్సన్, సాకేతమయోధ్యా
మాససాద-ప్రాప॥౧౪౦— అతీతి॥ పరీతదూతః-పరివేష్టితదూతో భరతః
పురా-పురాభావమనతిక్రమ్యయథాపురం-యథాపూర్వం+యథార్థే
అనతిక్రమణే౽వ్యయీభావః ॥ అవ్యయీభావశ్చేతి నపుంసకత్వం ॥
* హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యేతి హ్రస్వత్వం తన్న భవతీత్యయ
థాపురం తతశ్చాగశబ్దేన సుప్సుపేతి సమాసః ॥ అయథాపురం చారః
ప్రచారః పరిపాటీ యస్య స తథోక్తః ॥ పౌరాణాం వర్గః సమూహో
యస్మిన్ తత్తథోక్తం ॥ శ్రీరామవనవాసరాజవిపత్తిభ్యాం విషణ్ణజనస
ఙ్కులమిత్యర్థః ॥ పురమయోధ్యాం, పురా నికటఏవ, పశ్యన్నవలో
కయన్, ని ॥ స్యాత్ప్రబంధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురేత్యమరః ॥
అత ఏవాతిచకితమతిరత్యంతభయసంభ్రాంతాంతఃకరణస్సన్, పితృకా
ననాత్-శ్మశానాదనూనమన్యూనం భూతాక్రోశభూయిష్ఠత్వాత్తత్క
ల్పమిత్యర్థః ॥ పితుర్దశరథస్య భవనం-గృహం, న్యవిశత-ప్రవిష్ట
వాన్ ॥ ని ॥ శ్మశానం స్యాత్పితృవనమిత్యమరః ॥ పుష్పితాగ్రావృ
త్తమ్ ॥ అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పి
తాగ్రేతి లక్షణాత్ ॥ ౧౪౧ ॥—స ఇతి ॥ స భరతః తత్ర భవనే పితరం ద
శరథమనవేక్ష్యాదృష్ట్వా, మాతుః-కైకేయ్యాస్సదనగతో-గృహం ప్రవి
ష్టస్సన్, తాం మాతరం ప్రణిపత్య గురుజనాదరతత్పరత్వాన్నమస్కృ

మమగతవాన్పితేతి సైషాపరుషతరం భరతాయవాచమూచే ॥౧౪౨॥
వనచరఇవసాకం మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం పితృవిధిమనురోద్ధుం ప్రస్థితో
రామభద్రః । తదనుతవపితాభూత్కాలధర్మానుకూలస్త్వమనుభవయ
థేచ్ఛంనిస్సపత్నాంధరిత్రీమ్ ॥ ౧౪౩ ॥ మయూరీవమహానాగం కేక
యాకేకయాత్మజా । భారత్యాభరతంచక్రే పరిక్షుభితమానసమ్॥౧౪౪
౫ ॥తదనుభరతశ్చిరతరం విలప్య విలుప్యమానవివేకః కైకేయీమిత్థమ

త్య మమ పితా-దశరథః,క్వను-కుత్రగతవానిత్యపృచ్ఛత్-పృష్టవాన్
అథ సైషా కైకేయీ భరతాయ-భరతంప్రతీత్యర్థః ॥ క్రియాగ్రహ
ణమపి కర్తవ్యమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ పరుషతరమత్యంతక
ర్ణకఠోరంయథాతథా వాచమూచే-ఉక్తవతీ, వృత్తం పూర్వవత్ ॥
౧౪౨ ॥ —అ ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ వనచరఇతి ॥ రామభద్రః
మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాంసాకం పితృవిధిం-పితృనియోగం, అనురోద్ధుమను
వర్తితుం, వనచరో మునిరివ ప్రస్థితో గతః, మునివేషధారీసన్ త్వం
గచ్ఛేతి పిత్రాజ్ఞప్తస్సన్ అరణ్యంగతఇత్యర్థః ॥ తదనుతదనంతరం
తవ పితా దశరథః కాలధర్మస్య-మరణస్య, అనుకూలః-యోగ్యః,అభూ
జ్జాతః,మృతఇత్యర్థః॥ని॥స్యాత్పంచతా కాలధర్మ ఇత్యమరః॥అతస్త్వం ని
స్సపత్నాం-నిష్కంటకాం, ధరిత్రీం, యథేచ్ఛం-స్వచ్ఛందమనుభవప
రిపాలయేత్యర్థః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౪౩ ॥—మయూరీతి ॥ కేక
యాత్మజా-కైకేయీ, భారత్యా-ఉక్తరూపయావాచా, భరతం మ
యూరీబర్హిణీ + జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాదితిఙీష్ ॥ కేకయా
స్వవాణ్యా, ని ॥ కేకావాణీమయూరస్యేత్యమరః ॥ మహానాగం-మ
హాభుజంగమివ, పరిక్షుభితమానసం-క్షుబ్ధహృదయం, చక్రే ॥ ని॥మ
యూరోబర్హిణోబర్హీ నీలకంఠో భుజంగభుగిత్యభిధానాన్మయూ
ర్యాస్తద్విరోధిత్వాదితిభావః ॥ పూర్ణోపమాలంకారః ॥ ౧౪౪ ॥
తదన్వితి ॥ తదను-కైకేయీవచనానంతరం, భరతశ్చిరతరం-బహుకా

కథయత్ ॥ ౧౮౫ ॥ ప ॥ పరిణతిపరుషాణాం పాప్మనాం సన్నిపాతాన్న హి భవసి చతుర్ణాం సా త్వమస్మాకమమ్బా । తదిహ తనయవత్యస్సల్లపిష్యన్తి కామం శ్రుతిపుటరచితార్తిస్త్వాం సవిత్రీమకీర్తేః ॥ ౧౮౬ ॥ గ ॥ తదను తన్ముఖాదాకృష్టదృష్టిరనుజమిదమవాదీత్ ॥ ౧౮౭ ॥ ప ॥

లం, విలప్య-పితృభ్రాతృద్దేశేన పరిదేవనం కృత్వేత్యర్థః॥ విలుప్యమానో లోపం ప్రాప్నువన్ వివేకో యస్య స తథోక్తః॥ పితృమరణభ్రాతృప్రవ్రాజనశ్రవణలుప్తబుద్ధిస్ఫురణతయా కర్తవ్యాకర్తవ్యవిచారవిధుర ఇత్యర్థః ॥ కైకేయీమిత్థమకథయదవోచత్ ॥౧౮౫॥—తదేవ వివృణోతి ॥ పరిణతీత్యాదినా॥ హే కైకేయి పరిణతిపరుషాణాం-పర్యన్తే దుర్దశానుసంధాయకానాం, పాప్మనామేవంవిధపాపానాం ॥ ని ॥ అస్త్రీ పంకం పుమాన్పాప్మేత్యమరః ॥ సన్నిపాతాత్సంఘాతాద్ధేతోస్సా తథాభూతా త్వం చతుర్ణాం శ్రీరామాదీనామస్మాకం, అమ్బా-మాతా, న భవసి హి-న జాయసే ఖలు, ఈదృశ్యా పాపిష్ఠయా త్వమస్మాకమమ్బా భవితుం నార్హసీత్యర్థః ॥ తత్తస్మాత్కారణాత్ ఇహ-అస్మిన్ లోకే, తనయవత్యః-పుత్రవత్యః, స్త్రియః తథాభూతానామేవ పరిజ్ఞానసంభవాదితి భావః ॥ త్వాం శ్రుతిపుటయోః శ్రోత్రగోళకయోః, రచితా-విహితా, ఆర్తిః-పీడా యయా సా తథోక్తా తస్యాశ్శ్రోత్రాణామత్యంతఖేదకారిణ్యా ఇత్యర్థః ॥ అకీర్తేరపకీర్తేః, సవిత్రీమమ్బాం కామమత్యంతం సల్లపిష్యన్తి పాపాచారేయం కిమేతదకృత్యమకరోత్ యతో దుర్నివారాపకీర్తిమూలమభూదిత్యన్యోన్యసంభాషణం కరిష్యన్తీత్యర్థః ॥ ని ॥ సల్లాపో భాషణం మిథ ఇత్యమరః ॥ సంభావితస్య చాకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యత ఇతి భగవద్వచనాదితి భావః ॥ అత్ర కైకేయ్యా నిజమాతృత్వమపహ్నుత్య అకీర్తిమాతృత్వస్యారోపాదపహ్నవభేదః॥ ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయం మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౮౬ ॥— తదితి ॥ తదను-తదనంతరం, తన్ముఖాత్కైకేయీవదనాదాకృష్టా-అపసారితా దృ

అవిరళమివవంశందగ్ధుమాశ్రిత్యతాపంజనమనసికిరన్త్యాం హంతసత్యాం భవత్యామ్। అనుసవనమపాస్తై ర్దేవతాపూజ్యమానావహతికథమిదానీమాశ్రయాశాభిధానమ్ ॥ ౧౪౮ ॥ అవిరతకృషితాంతం వత్సమాలో

ష్టిర్యేన సతథో క్తః ॥ ఈదృగపకారకారిణ్యా ముఖం కిమవలోకనీయమితి జుగుప్సయా తదపనీతచక్షుస్సన్నిత్యర్థః॥ అనుజం-శత్రుఘ్నం ప్రతీదంవచనమవాదీదవోచత్ ॥ ౧౪౭ ॥—తదైవవిన్యణోతి ॥ అవిరళమితి ॥ భాతీతిభవత్యాం పూజ్యాయాం + భా లెడ్దీపతురిత్యాణాదికొడవతుప్రత్యయః ఉగితశ్చేతిజీప్ ॥ సత్యాం-సాధ్వ్యమస్యాంకైకెయ్యామితి సొల్లుంఠనొ క్తిః ॥ ని ॥ సతీసాధ్వీపతివ్రతేత్యమరః ॥ అవిరళం-సాంద్రం, ప్రవృద్ధమితియావత్ ॥ అవికలమితిపాఠే వైకల్యరహితమక్షతమిత్యర్థః ॥ ఇనవంశం-సూర్యవంశం, వేణువనంచగమ్యతె॥ దగ్ధుం-నాశయితుం, భస్మీకర్తుంచ, ఆశ్రిత్యాధిష్ఠాయ జనానాం మనసి-హృదయే,తాపం-సంతాపమాష్ణ్యంచ, కిరంత్యాం-విక్షిపన్త్యాం ప్రవర్తయన్త్యాంసత్యామిత్యర్థః॥వంశవినాశకారిణ్యా స్తస్యాస్సజ్జనమనస్సంతాపహేతుత్వాదితిభావః॥ సవనేష్వనుసవనం ప్రాతరాదిసవనత్రయేపీత్యర్థః + విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః॥అపాస్తైస్సుకృతిభిర్యజమానైః, పూజ్యమానా దేవతా పావకఇత్యర్థః ॥ ఇదానీమస్మిన్నవసరే, ఆశ్రయం-కాష్ఠగుల్మాదికమశ్నాతీత్యాశ్రయాశః సఇత్యభిధానం నామధేయం కథం వహతి ప్రాప్నోతి-నవోఢవ్యమిత్యర్థః ॥ సతిప్రతిపక్షే స్వప్రతిష్ఠాయాఅనిర్వాహ్యత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ ఆశ్రయాశోబృహద్భానుఃకృశానుఃపావకోనలఇత్యమరః ॥ హంత ఆప్రచ్యుతస్యాస్మద్వంశస్యేయంప్రచ్యుతిం సంపాదితవతీతిఖేదఇత్యర్థః ॥ అత్రోపమేయస్యాధిక్యకథనాద్వ్యతిరేకాలంకారః ॥ ఆశ్రయాశాభిధానవహనాక్షేపాత్పృతీపాలంకారః * యత్రోపమానస్యాక్షేపః తేమఫల క్యసకల్పతె। యదుక్తం-యత్రోపమానస్యాక్షేపః ప్రతీపస్యాదలం

కృద్ధేనోరపి తనుజశతానాం మాతురస్రం బభూవ । తదిహ తనయశోకం సంతరేదేకపుత్రా కథయ కథమిదానీం కోసలేంద్రస్య పుత్రీ ॥ ౧౪౯

కృతిరితి లక్షణాత్ ॥ ౧౪౮ ॥ — అ ॥ పుత్రపీడనమతిమస్సహదుఃఖకారణమితి దర్శయితుమితిహాసమాహ ॥ అవిరతేతి ॥ అవిరతా-అవిచ్ఛిన్నా, మధ్యాహ్నపర్యంతేతి యావత్ ॥ తయా కృష్యాకర్షణేన తాన్తం-గ్లానం, ఖిన్నం వత్సం తనయా-బలీవర్దావిత్యర్థః ॥ జాతాపేకవహనం ॥ ప్వపంశ్యత్వాద్వత్సత్వేన నిర్దేశః ॥ ని ॥ వత్సో నా కుటజే వర్షే తర్ణకే తనయాదిక ఇతి వైజయంతీ ॥ ఆలోక్య - దృష్ట్వా, తన్వాం జాతా స్తనుజాః-పుత్రాః తేషాం శతానాం మాతుః అనేకపుత్రజనన్యా అపీత్యర్థః ॥ ధేనోః-కామధేనోః, గగనస్థాయా ఇతి శేషః అస్రమశ్రు బభూవ తనయక్లేశజనితశోకవశాద్రుదితవతీత్యర్థః ॥ ని ॥ రోదనంచాస్రమశ్రు చేత్యమరః ॥ తత్తస్మాత్కారణాదేకః శ్రీరామః పుత్రో యస్యాస్సా తథోక్తా ఏకపుత్రా కోసలేంద్రస్య పుత్రీ - కౌసల్యా, ఇహాస్మిన్ లోకే ఇదానీం తనయశోకం-పుత్రవిరహజనితశోకం అతిదుస్తరమితి భావః । కథం కేనోపాయేన సంతరేత్-తరితుం శక్నుయాత్, న కేనాపి సంతరేదేవేత్యర్థః ॥ కథయ-బ్రూహీత్యతివిషాదాభినయవచనం బహుపుత్రసంపన్నాపి స్వర్లోకనివాసిన్యపి కామధేనురపి సాక్షాదనాత్మజస్యాపి వత్సస్య క్లేశమసహమానా శోచితవతీ ఏవంభూతా కౌసల్యా శోచిష్యతీతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః ॥ తథా శ్రీరామాయణమ్ * యస్యాః పుత్రసహస్రాణి సాపి శోచతి కామధుక్ । కింపునర్యా వినా రామం కౌసల్యా వర్తయిష్యతి ॥ ఏకపుత్రా చ సాధ్వీ చ వివత్సేయం త్వయా కృతేతి ॥ అత్ర కామధేన్వపేక్షయా అసారాయాః కౌసల్యాయాః శోకసంతరణాశక్తత్వస్య కైముత్యన్యాయేన కథితత్వాదర్థాపత్తిరలంకారః ॥ ఏకస్య వస్తునో భావాద్యత్ర వస్త్వన్యథా పతేత్ । కైముత్యన్యాయతస్సా స్యాదర్థాపత్తిరలంక్రియేతి ల

అపిబదియమమంత్రే కాలయోగాన్నరేంద్రే వరయుగరసనాభ్యాం ప్రాణవాయుం తదీయమ్ । అపనగరమముష్యా వర్తనం యుక్తరూపం పితృవనవసుమత్యాం క్వాపి వల్మీకవత్యామ్ ॥ ౧౪౦ ॥ ఏషా నికృష్టమతిరాత్మగుణోచితేషు వంశేషు సత్సు బహుధా పిశితాశనానామ్ । మాకంద

క్షణాత్ ॥ ౧౪౧ ॥—అపిబదితి ॥ ఇయం కైకేయీ భుజగీచ ప్రతీయతే. నరేంద్రే-రాజ్ఞి, దశరథే, విషవైద్యేచ ॥ ని ॥ నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞి విషవైద్యేచ కథ్యత ఇతి విశ్వః ॥ కాలయోగాత్ కాలవశాత్, నవిద్యతే మంత్రః ఉపాయచింతనం భుజగస్తంభనమంత్రశ్చ యస్య తస్మిన్ అమంత్రే పూర్వం మంత్రసంపన్నస్యాపి కాలవశాత్తద్విహీనేనేత్యర్థః ॥ వరయుగమేవ రసనే తాభ్యాం తదీయం నరేంద్రసంబంధినం + త్యదాదీని చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం వృద్ధాచ్ఛ ఇతి ఛప్రత్యయః ॥ ప్రాణవాయుమపిబత్-పీతవతీ, వరయుగాపదేశేన నరేంద్రం నిహతవతీత్యర్థః + పాఘ్రాధ్మేత్యాదినా పిబాదేశః ॥ అముష్యాః-కైకేయ్యాః నగరాదపసృత్య అపనగరం అయోధ్యానగరం వర్జయిత్వేత్యర్థః + అపపరిబహిరంచవః పంచమ్యా ఇత్యవ్యయీభావసమాసః ॥ అవ్యయీభావశ్చేతి నపుంసకత్వం ॥ వల్మీకవత్యాం భుజగీనివాసోచిత వామలూరుప్రచురాయాం ॥ ని ॥ వామలూరుశ్చ నాకుశ్చ వల్మీకం పున్నపుంసకమిత్యమరః ॥ క్వాపి కస్యాంచిత్ పితృవనవసుమత్యాం-శ్మశానభువి వర్తనమవస్థానం యుక్తరూపం ప్రాశస్త్యేన యుక్తం + ప్రశంసాయాం రూపప్ ॥ ఈదృశక్రూరసమాచారేయం నగరాన్నిర్వాసనీయేత్యర్థః ॥ అత్ర వరయుగే రసనాత్వరూపణాత్ కైకేయ్యా భుజగీత్వప్రతీతేః శ్లేషసంకీర్ణైకదేశవర్తిసావయవరూపకం తథా పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థం ప్రతి హేతుత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమిత్యనయోరంగాంగిభావేన సంకరః ॥ ౧౪౦ ॥— ॥ ఏషేతి ॥ నికృష్టమతిర్నీచబుద్ధిరేషా కైకేయీ ఆత్మగుణోచితేషు నిజదు

శాలినివనే విషవల్లరివహాంత కేకయకులే కథమావిరాసీత్ ॥ ౧౫౧ ॥
జననీతి విహీనా మే జననీతి సధర్మవిత్ । నిరయాన్నిరయాద్వీరో నిరయాదివ సానుజః ॥ ౧౫౨ ॥ గ ॥ తత్ర సామాత్యస్సముపేత్య పత్యుశ్చితాధిరోహణమభిలషంతీం కౌసల్యాం భరతశ్శపథశతైర్నివార్య వసిష్ఠా

గుణానుగుణేషు, పిశితాశనానాం-రాక్షసానాం, వంశేషు బహుధా బహుప్రకారేణ, సత్సు-విద్యమానేషు, మాకందైర్మ్యూతవృక్షైశ్శాలత ఇభీక్ష్ణమితి మాకందశాలిని + బహుళమాభీక్ష్ణ్యఇతినినిః ॥ తస్మిన్ వనే-ఉద్యానే, విషవల్లరీ-విషమంజరీవ ॥ ని ॥ వల్లరీమంజరీసమే ఇత్యమరః ॥ కేకయస్య రాజ్ఞః కులే సకలలోకశ్లాఘ్యే మహారాజవంశే ఇత్యర్థః ॥ కథం కుతః ఆవిరాసీత్-ఉదితాభూత్, తాదృక్షహారాజకులే అస్యాఉత్పత్తిరనుచితేత్యర్థః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౫౧ ॥—జననీతి ॥ వీరః దేయదానాదిషువీర్యశాలీ, ధర్మవిద్ధర్మజ్ఞః సః భరతః మే-మమ, జననీ-మాతా, జనానాం నీత్యా మర్యాదయా- విహీనేత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ సానుజస్సశత్రుఘ్నస్సన్, నిరయాత్-రలయోరభేదాన్నిలయాత్, కైకేయీగృహాత్ నిరయాన్నరకాదివ ॥ ని ॥ స్యాన్నారకస్తునరకో నిరయో దుర్గతిః స్త్రియామిత్యమరః ॥ నిరయాత్-నిరగాత్ + నిర్పూర్వాత్ యా ప్రాపణే ఇత్యస్మాద్ధాతోర్లఙ్ ॥ ఉపమానుప్రాసయోస్సంసృష్టిః ॥ ౧౫౨ ॥—తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్ సమయే, భరతస్సామాత్యస్సమంత్రివర్గస్సన్ సముపేత్య-సమీపమాగత్య, కౌసల్యాయా ఇతి శేషః ॥ పత్యుః భర్తుర్దశరథస్య, చితాధిరోహణమనుగమనమభిలషంతీం కామయమానాం ॥ శ్లో ॥ ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా । మృతే మ్రియేత యా నారీ సా స్త్రీజ్ఞేయా పతివ్రతేతి స్మృత్యా తస్య పతివ్రతాధర్మత్వాదితి భావః ॥ కౌసల్యాం శపథశతైః * కృతా శాస్త్రానుసారా బుద్ధిర్యా భూతస్యకదాపన । సత్యసంధస్సతాంశ్రేష్ఠో యస్యార్యోనుమతే గత

దిష్టేనపథా దశరథాయ సదాయాగశీలాయ యాయజూకాభిప్రేతం
ప్రేతకృత్యమకరోత్ ॥ ౧౩ ॥ ప ॥ తాతే పితృవనం యాతే యాతుం
భ్రాతృవనం తదా। భరతః ప్రార్థయామాస ప్రాంజలిః ప్రకృతీః కృతీ॥ ౪॥
అథ తాభ్యాంకౌసల్యాసుమిత్రాభ్యమంతఃపురజనేనచసాకమనునీతో

ఇత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తానేకశపథైరిత్యర్థః ॥ నివార్య చితాధి
రోహణాభినివేశాన్నివర్త్య, వసిష్ఠేన-నిజకులాచార్యేణ, మహర్షిణా
ఆదిష్టేన పథా అంత్యేష్టిమార్గేణ సదా యాగశీలాయ దశరథాయ
యాయజూకః-అశ్వమేధాదిబహుయజ్ఞకర్తా ॥ ని ॥ ఇజ్యాశీలో యా
యజూక ఇత్యమరః ॥ + యజజపదశాం యజ ఇతి యజతేర్యజంతాదూ
కప్రత్యయః ॥ తస్యాభిప్రేతమభిమతం ॥ ప్రేతకృత్యం దహనాదిమృ
తసంస్కారమకరోత్ ॥ ని ॥ మృతః ప్రేతః పరాసుశ్చేతి వైజయంతీ।
౧౩ ॥—తతః కింజాతమిత్యత ఆహ ॥ తాత ఇతి ॥ కృతమనేనకృతీ
కుశలః కృతకృత్య ఇత్యర్థః + ఇష్టాదిభ్యశ్చేతి ఇనిప్రత్యయః ॥ భరతః
తాతే పితరి దశరథే పితృవనం-శ్మశానం, యాతే-గతే సతి, పరలోక
గామిని సతీత్యర్థః ॥ తదా తస్మిన్ సమయే స్వయం భ్రాతృవనం శ్రీ
రామాధిష్ఠితం దండకావనమిత్యర్థః ॥ యాతుం-గంతుం, ప్రాంజ
లిః-కృతాంజలిస్సన్, + ప్రాదిభ్య ఇత్యాదినా ప్రబద్ధోఽంజలిర్యేనేతి బహు
వ్రీహిః ప్రకృతీరమాత్యాదీన్ ॥ ని॥ ప్రకృతిస్సహజే యోనావమాత్యే పరమా
త్మనీతి విశ్వః॥ స్వామ్యమాత్యసుహృత్కోశరాష్ట్రదుర్గబలానిచ । రా
జ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోఽపి చేత్యమరః ॥ ప్రార్థయా
మాస-యాచితవాన్ ॥ ౧౪॥ —తదనంతరవృత్తాంతమాహ ॥ అథేతి ॥ భ
రతః అనునీతః వసిష్ఠసుమంత్రాదిభిః ప్రార్థితస్సన్ తాభ్యాం మా
తృత్వేన ప్రసిద్ధాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం కైకేయ్యా అనా
దరాభిఘాతత్వాదితి భావః ॥ తథాంతఃపురజనేన అన్యేన రాజావరో
ధవధూజనేనచసాకం భవనం-గృహం, అభజత-ప్రవివేశ॥ ౧౫ ॥—

భరతో భవనమభజత ॥ ౧౫౫ ॥ అథ యథావిధివిహితౌర్ధ్వదైహికం గమితచతుర్దశదివసం దివసకరకులహితేన పురోహితేన నగరవృద్ధైశ్చ సార్ధమమాత్యాస్సముపేత్య ముకుటభరణాయ భరతం ప్రార్థయామాసుః ॥

అథేతి ॥ అథ-గృహప్రవేశానంతరం, విధిమనతిక్రమ్య యథావిధి-యథాశాస్త్రం + యథాసాదృశ్య ఇత్యవ్యయీభావః ॥ ఊర్ధ్వం దేహాద్భవమౌర్ధ్వదైహికం పరలోకక్రియాం ॥ ని ॥ మృతార్థం తదహే దానం త్రిషుస్యాదౌర్ధ్వదైహికమిత్యమరః + ఊర్ధ్వదేహాచ్చేతి వక్తవ్యాట్ఠక్ ॥ అనుశతికాదేరాకృతిగణత్వాదుభయపదవృద్ధిః ॥ విహితమాచరితమౌర్ధ్వదైహికం యేన తం తథోక్తం గమితాః నీతాశ్చతుర్దశసంఖ్యాకా దివసా యేన తం భరతం అమాసహవసంతీత్యమాత్యాః మంత్రిణః + అవ్యయాత్త్యప్ ॥ దివసకరకులహితేన-పురోహితేన వసిష్ఠేన తథా నగరే పత్తనే, యే వృద్ధా-జ్ఞానవిద్యావయోవృద్ధాః తైశ్చ సార్ధం సముపేత్య-సమీపమాగత్య, ముకుటస్య-రాజచిహ్నస్య, కోటీరస్య భరణాయ-భరతం ప్రార్థయామాసుః యాచితవంతః మూర్ధాభిషిక్తో భూత్వా భువం పరిపాలయేత్యనునీతవంత ఇత్యర్థః ॥ నను క్షత్రియస్య షోడశాహానీతి షోడశాహాశౌచసద్భావాత్ కథం చతుర్దశదివసమిత్యుచ్యత ఇతి చేత్సత్యం ॥ * క్షత్రియస్తు దశాహేన స్వకర్మనిరతశ్శుచిరిత్యాది విశేషశాస్త్రానుసారేణ దశాహేనాశౌచనివృత్తౌ ద్వాదశేహని శ్రాద్ధం కృతవానితి మంతవ్యం ॥ చతుర్దశదివసమితి తు వాస్తవత్వాన్న విరోధః ॥ తథా చ రామాయణమ్ ॥ * తతో దశాహేఽతిగతే కృతశౌచో నృపాత్మజః ॥ ద్వాదశేహని సంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్ ॥ తథా ॥ తతః ప్రభాతసమయే దివసే చ చతుర్దశే । సమేత్య రాజక

దేహాదూర్ధ్వమూర్ధ్వదేహః । రాజదంతాదిః । ఊర్ధ్వదేహే భవం ఔర్ధ్వదైహికం । అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్ ॥ అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః । కేచిదుత్తరపదవృద్ధిం నేచ్ఛంతీత్యమరసుధాయాం ॥

॥ ౧౫౬ ॥ తతస్తన్నిగృహ్ణన్తో భరతః ప్రత్యవాదీత్ ॥ ౧౫౭ ॥ —
॥ ౫ ॥ బహుభిరిహ కిముక్తైస్త్యక్త సౌమిత్రివృత్తిర్మకుటమపి వహేయం యుష్మదాజ్ఞా హి పూజ్యా । మమ పరమవకాశః పర్ణశాలానుకూలః క్వచిదపి విపులాయాం నాస్తి చేద్దణ్డకాయామ్ ॥ ౧౫౮ ॥ ౫ ॥

ర్త్తాహో భరతం వాక్యమబ్రువన్నితి ✻ తతః ప్రభాతసమయే దివసేఽథ త్రయోదశే । విలలాప మహాబాహుర్భరతశ్శోకమూర్ఛిత ఇతి ॥ త్రయోదశేఽహ్ని భరతస్య శోకవిహ్వలత్వేన ప్రసాదయితుమయుక్తత్వాద్ద్వితీయేచ చతుర్దశ ఇతి శ్రీరామాయణేఽభిహితమ్ ॥ అత్ర తు గమితచతుర్దశదివసమిత్యనేన చతుర్దశస్యాప్యహ్నో గమితత్వాత్పఞ్చదశేఽహ్ని త్యాయాతం ॥ తథా చ శ్రీరామాయణవిరోధ ఇతి చేత్ ॥ తర్హి యద్యపి విరోధో దుర్వారః ॥ తథాపి యథాకథంచిదుపాంత్యన్యాయేన చతుర్దశదివస ఏవ పరిణమయితవ్యమ్ ॥ యద్వా గమిత ఇత్యత్ర వర్తమానార్థే క్తప్రత్యయే క్రియమాణే గమితో గమ్యమానః నీయమాన ఇతి యావత్ ॥ చతుర్దశః దివసో యేన తమితి చతుర్దశదివస ఏవ పర్యవస్యతీతి తదానకోఽపి విరోధ ఇత్యలమతి ప్రసంగేన ॥ ౫౬ ॥ — తతః ప్రార్థనానన్తరం, నిగృహ్ణతః ముకుటభరణార్థం నిర్బన్ధం కుర్వతః, తానమాత్యాన్ ప్రత్యవాదీత్ - ఉవాచ ॥ ౧౫౭ ॥ — తదేవాహ ॥ బహుభిరితి ॥ ఇహేదానీం బహుభిరనేకైరుక్తైః ఉక్తిభిః + భావే క్తః ॥ కిం న కించిదపీత్యర్థః ॥ వృథా కాలక్షేపావహత్వాదితి భావః ॥ కింతు త్యక్తా - విసృష్టా, సౌమిత్రేర్లక్ష్మణస్య, వృత్తిః వర్తనం శ్రీరామకైంకర్యరూపం యేన స తథోక్తస్సన్ ముకుటమపి వహేయం - ధారయేయం రాజ్యాధిపత్యమంగీకుర్యామిత్యర్థః ॥ అపిశబ్దస్సంభావనాయాం ॥ కుతః యుష్మాకమాప్తానాం భవతామాజ్ఞానియోగః పూజ్యా హి - మాననీయా ఖలు, అవశ్యకర్తవ్యేత్యర్థః ॥ కథం చేత్ విపులాయాం - విస్తృతాయాం దణ్డకాయాం క్వచిత్కుత్రచిదపి మమ పర్ణశాలానుకూ

ఇత్యుక్త్వా శ్రీరామసేవోత్సుకమనా నిశ్చక్రామ ॥ తత్ర ॥ ౧౫ ॥
ప ॥ అనుపధి రచయిత్వా సత్పథే పాంసులత్వం సుజననయనసౌఖ్యప్రా
తికూల్యం చ కృత్వా । నరపతిగృహమధ్యాత్ఘూర్ణమాన ఘూర్ణమానా

లః పర్ణశాలానిర్మాణానుగుణః తావన్మాత్రక ఇత్యర్థః ॥ అవకాశాంత
రం పరమత్యంతం నాస్తి చేత్ తదా వనాయమితి సంబంధః ॥ అతో
లక్ష్మణవత్ శ్రీరామకైంకర్యతత్పరేణైవ మయా భూయతే న తు ముకు
టభరణాదరవతేతి తాత్పర్యమ్ ॥ ౧౪ ॥ — ఇతీతి ॥ ఇత్యనేనప్రకా
రేణోక్త్వా శ్రీరామసేవోత్సుకం-శ్రీరామకైంకర్యోత్కంఠితం, మ
నః చిత్తం యస్య స తథోక్తస్సన్ నిశ్చక్రామ-నిజగామ, గృహాది
తి శేషః ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్ భరతనిర్గమనసమయే ॥ ౧౫ ॥
అనుపధీతి ॥ అనుపధి-అకపటం, అగూఢమితి యావత్ ॥ క్రియావిశే
షణమేతత్ ॥ ని ॥ కపటో(స్త్రీ)వ్యాజదంభోపధయ ఇత్యమరః ॥ స
త్పథే శ్రీరామాభిషేకాచరణరూపసాధుమార్గే, అన్యత్ర సతాం న
క్ష(త్రా)ణాం పంథాస్తస్మిన్నాకాశే + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాం
తః ॥ పాంసవో దోషా అస్యాస్సంతీతి పాంసులా ॥ ని ॥ స్వైరిణీ పాం
సులా చ స్యాదిత్యమరః ॥ + సిధ్మాదిత్వాల్లచ్ప్రత్యయః ॥ తస్యా భావ
స్తత్త్వం తద్విఘాతకరణరూపదోషకారిత్వమిత్యర్థః + త్వతలోర్గు
ణవచనస్యేతి పుంవద్భావో వక్తవ్యః ॥ అన్యత్ర పాంసవః-పరాగా అ
స్య సంతీతి పాంసులః తద్భావస్తత్వం రచయిత్వా-ప్రకటయిత్వా, ఆ
పాద్య చ, అత ఏవ సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం సజ్జననేత్రోత్స
వవిఘాతం, అన్యత్ర సుష్ఠుజనానాం నయనసౌఖ్యస్య-నేత్రసుఖస్థితేః
(ప్రా)తికూల్యం-విరోధం చ కృత్వా ఉద్ఘూర్ణమానా-పరిభ్రమమాణా,
ఏకత్రోన్మత్తత్వాదన్యత్ర స్వాభావ్యాచ్చేతి భావః ॥ కుటిలగతిః వక్ర
గతిః, ఏకత్ర కుబ్జత్వాదన్యత్ర తాదృక్చక్రచంక్రమణశీలత్వాచ్చేతి
భావః ॥ మంథరా నామ-మంథరేతి ప్రసిద్ధా, వాత్యా-వాతసంహతిః,

కుటిలగతిరుదస్థాన్మంథరానామదాత్యా ॥౧౬౦॥ కేశహస్తం సహస్తే
న గృహీత్వా తద్వధోద్యతమ్ । కౌసల్యా వారయామాస క్రుద్ధం రామా
నుజానుజమ్ ॥ ౧౬౧ ॥ × ॥ తతస్సాంతఃపురజనస్సపౌరాన్నిర్గత్య శి
ల్పివర్గసమీకృతసరణిస్స్వగతః పురతః ప్రసృతనరగజరథతురగచరణక్షుణ్ణ
క్షోణీతలసముత్థితేన రేణునికురుంబేణ జంబాలయన్నంబరగంగాం

+ పాశాదిభ్యో యస్ఫాతియప్రత్యయః నరపతిగృహమధ్యాత్ -రాజభవ
నాంతరాత్, తూర్ణం-క్షిప్రముదస్థాదుత్థితవతీ నిర్గతవతీత్యర్థః ॥
+ ఉపోన్మూల్యకర్ణీకృతస్య ప్రత్యాహరణమేతత్ ॥ అత్ర ప్ర
కృతాప్రకృతగతః శ్లేషాలంకారః ॥ * ప్రకృతాప్రకృతోభయగతము
త్రం చేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం॥ శ్లేషోయం శిష్టత్వం సత్వా త్ర్యర్థద్వయై
నాంత్య ఇతి లక్షణాత్ ॥ ౧౬౦ ॥— కేశహస్తమితి ॥ తతస్తదనంతరం
క్రుద్ధం తద్వధ్యనాశోపాదిక్రం అతఏవ స్వహస్తేన-నిజకరేణ, కేశ
హస్తం-మంథరాకేశకలాపం ॥ ని ॥ పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపా
ర్థాః కచాత్పర ఇత్యమరః ॥ గృహీత్వా తస్యాః మంథరాయాః వధేఉ
ద్యతముద్యుక్తం ఈదృశ్యాపి స్త్రియా వధేన స్త్రీహత్యాదోషానప్రస
జ్యేతేతి తద్వినాశం సనే విహితా గ్రహమిత్యర్థః ॥ రామానుజస్య-భ
రతస్య, లక్ష్మణస్య వా అనుజం శత్రుఘ్నం కౌసల్యా వారయామాస కి
మనేన క్షుద్రవాసేనిగ్రహేణేతి తన్నిర్బంధాభినివేశాన్నివారితవతీత్య
ర్థః ॥ ఏతేనాస్యాస్స్వజనసూచితదయాసౌశీల్యాదిగుణసంపత్తిస్సూ
చితేతి మంతవ్యమ్ ॥ ౧౬౧ ॥ — తత ఇతి ॥ తతః-తదనంతరమ్, భ
రతస్సాంతఃపురజనః పితౌకౌసల్యాద్యంతఃపురస్త్రీసహితస్సన్నె పశిల్పివ
ర్గేణ ఖనకవర్ధకిన్యక్షతక్షకప్రముఖశిల్పినివహేన, సమీకృతా గర్త
పాషాణగుల్మాదినిరసనేన ఋజూకృతా సరణిర్మార్గో యస్య సతథోక్త
స్సన్ పురతః-పురస్తాత్, ప్రసృతానాం-ప్రవృత్తానాం, నరాణాం గ
జానాం రథానాం తురగాణాంచ, చరణైః-పాదైః, క్షుణ్ణమవదారి

గంగాంచ సుమన్త్రభణితగుణనివహగుహానుమత్యా నిస్తీర్య దూరాదేవాశ్రమద్వారి నివేశితబలభారో భరద్వాజాభివన్దనమకరోత్ ॥ ౧౬౨ ॥ సోఽయం ప్రీతమనా మునిర్భరద్వాజో భరతం జననీజనమపి ప్రత్యేకమాలోక్య సేనామప్యాహూయ యథోచితమాతిథ్యమ

తంయత్ క్షోణీతలం తస్మాత్సముత్కీర్ణేన-సముత్థితేన, రేణునికురుంబేణ పాంసుభరేణ, అంబరగంగామాకాశగంగాం జంబాలయన్ జంబాలవతీం కుర్వన్ పంకిలయన్నిత్యర్థః ॥ అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ ని ॥ నిషద్వరస్తు జంబాలః పంకోఽస్త్రీ శాదకర్దమావిత్యమరః + జంబాలశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యన్తాల్లటశ్శత్రాదేశః ॥ తథా సుమన్త్రేణ భణితో వర్ణితః గుణనివహస్సౌశీల్యసౌహార్దాది సద్గుణసంపత్తిర్యస్య తథోక్తస్య గుహస్య నిషాదనాథస్యానుమత్యాఙ్గీకారేణ గంగాం-భూతలవాహినీంచ, నిస్తీర్య-తీర్త్వా, అత్రాస్మాభిః క్రియమాణమతిథిసత్కారం పరిగృహ్య పునర్గన్తవ్యమితి ప్రార్థయమానం గుహం సాన్త్వవచనైః ప్రసాద్య తదనుమత్యా తేనసహైవ గంగాం సంతీర్యేత్యర్థః ॥ దూరాద్దూరతఏవ-విప్రకృష్టదేశఏవ, మహర్షేరవరోధభయాదితి భావః + దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చేతి చ కారాత్పంచమీ ॥ ఆశ్రమద్వారే-తపోవనప్రతిహారప్రదేశే, నివేశితబలభారస్సంస్థాపితసేనానివహస్సన్ మహర్ష్యాశ్రమపీడాభయాత్క్రోశాదేవవిసృష్టసైన్య ఇత్యర్థః ॥ తథా శ్రీరామాయణమ్ ॥ ॥ భరద్వాజాశ్రమం దృష్ట్వా క్రోశాదేవ నరర్షభః । బలం సర్వమవస్థాప్య జగామ సపురోహితః ఇతి ॥ అథ భరద్వాజస్య మునేరభివన్దనం-పాదవన్దనమకరోత్ ॥ ౧౬౨ ॥ —స ఇతి॥ సోఽయం మునిర్మననశీలః భరద్వాజః ప్రీతమనాస్సంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, భరతం జననీజనమపి కౌసల్యాదిభరతమాతృజనంచ ప్రత్యేకం వివిక్తమాలోక్య దయాదృష్ట్యానుగృహ్యేత్యర్థః ॥ సేనాం-భరతచమూమప్యా

కురుత ॥ ౧౬౩ ॥ ప ॥ తథాతిథ్యంచక్రే భరతబలభాజాంతనుభృతాంభ
రద్వాజస్సోయంభ్రుకుటిఘటకల్పాఖిలసురః । తపస్తప్త్వాఘోరం దివి
సుమనసస్తత్ఫలభుజో యథాతేషాం తోషంక్షణమభిలషేయుర్మునికృ
హాయ-అనీయతామితస్సేనేతి భరతమాజ్ఞాప్య తద్భృత్యైర్ముఖేనా
కారయిత్వేత్యర్థః । యథోచితం-యథార్హమాతిథ్యమతిథిసత్కారం
అకురుత-కృతవాన్ ॥ ౧౬౩ ॥ —తత్ప్రకారమేవవర్ణయతి॥ తథేతి॥
భ్రుకుట్యా-భ్రూభంగమాత్రేణైవహేతునా, ఈషదసమాప్తా ఘటాభ
టకల్పాః కింకర ప్రాయాఇతియావత్ + ఈషదసమాప్తౌ కల్పబ్దే
శ్యదేశీయరఇతి కల్పప్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ కల్పబ్దేశ్యదేశీయఃప్రత్య
యాఃకించిదూనకేఇత్యమరః ॥ తే అఖిలసురా-అఖిలదేవా యస్యసత
థోక్తః ॥ లోకత్రయేప్యస్యాసాధ్యం నకించిదస్తీతిభావః ॥ అతఏవసో
యంభరద్వాజః భరతస్య బలభాజాం చమూచరాణాం + భజోణ్విః
తనుభృతాం-శరీరిణాం, తథా తేన ప్రకారేణ ఆతిథ్యం-అభ్యంగస్నా
నవాసో గంధమాల్యాలంకారమృష్టాన్నపానాద్యతిథిసత్కారం చక్రే
చకార + అతిథేర్న్యఇతితాదర్థ్యేఞ్యప్రత్యయః ॥ కథం చకారేత్య
తఆహ ॥ ఘోరం దుష్కరం తపః వ్రతోపవాసాదిరూపంతప్త్వా కృ
త్వా, సుమనసో దేవాస్సంతః అతఏవ దివి-స్వర్గే, తత్ఫలభుజఃత
స్య తపసః ఫలభుజః రంభాసంభోగాదిఫలభోక్తారః పురుషాః ముని
కృతం-భరద్వాజేన విహితం తేషాం భరతచమూచరాణాం తోషమా
నందం, క్షణం-క్షణమాత్రం, యథాఽభిలషేయుః-క్షణమాత్రమపీదృక్ప
రితోషస్స్వర్గసంభవేత్యపి తత్ర కృతార్థా నస్యురితి యథావాంఛేయు
స్తథాచకారేత్యన్వయః ॥ సత్స్వపి వినయాదిగుణే [illegible] తిథ్యవశాత్స్వ
గణేషు ఘాటపర్యంకేషు సుఖమనుభవం [illegible] ॥ అత్ర స్వర్గిణాంత
త్సురి [illegible] ఫలభుజాం [illegible] క్తేతిశ్లేషయోక్తిభేదః ॥
శిఖరిణీవృత్తమ్ ॥ రసైరుద్రైశ్ఛిన్నాయమనసభలాగశ్శిఖరిణీతిలక్షణా

తమ్ ॥ ౧౬౪ ॥ ౫ ॥ ఇతి తద్దినం దినశతకల్పం తత్ర నీత్వా మునేర్ని
దేశేన సర్వే చిత్రకూటవనోద్దేశమవిశన్ ॥ ౧౬౫ ॥ తత్ర స న్యస్త
సైన్యస్తత ఇతో గుహేన సహ రామమన్విష్యన్ హవ్యగంధినా గంధ
వాహేన హోమధూమేనచ దూరాదేవ విభావ్యమానమచలమృగగ
ణం అదృశ్యరూపాభిర్వనదేవతాభిరవకీర్యమాణబలికుసుమమశేషపి
శితాశనపిశాచోచ్చాటనమంత్రాయమాణ లక్ష్మణచాపఘోషశ్రవణ

త్ ॥ ౧౬౪ ॥ —ఇతీతి ॥ ఇత్యనేనప్రకారేణ తద్దినం మునిదర్శనదివ
సం దినశతకల్పం శ్రీరామదర్శనోత్సుకత్వాద్బహుదినతుల్యమిత్యర్థః॥
* తత్ర భరద్వాజాశ్రమే నీత్వా-గమయిత్వా, అథ మునేః నిదేశే
న-భరద్వాజాజ్ఞయా సర్వే భరతాదయశ్చిత్రకూటస్య పర్వతస్య వ
నోద్దేశం-వనప్రదేశమవిశన్-ప్రవిష్టవంతః ॥ ౧౬౫ ॥ — తత్రేతి॥
భరతః తత్ర వనోద్దేశ ఏవ సన్యస్తసైన్యః న్యస్తానీకస్సన్, శ్రీరా
మమనస్యన్యథాప్రతీత్యనుదయార్థమితి భావః ॥ తథా గుహేనసహ
గహనమార్గవేదినా నిషాదాధిపేన సాకం తత ఇతః ప్రదేశే రామమ
న్విష్యన్ మృగయన్ హూయత ఇతి హవ్యమాజ్యాదితద్గంధోఽస్యాస్తీతి
తథోక్తేన హవ్యగంధినా గంధవాహేన వాయునా హోమధూమేన-ఔ
పాసనాద్యగ్నిసూచకహోమధూమేనచ దూరాద్విప్రకృష్టదేశ ఏవ వి
భావ్యమానమనుమీయమానం అచలాః నిశ్చయదేశత్వాదపలాయమానా
మృగగణాః-హరిణాదిమృగయూథాని, యస్మిన్ తం అదృశ్యరూపాభి
రంతర్హితాకారాభిర్వనదేవతాభిర్వనాభిమానినీభిర్దేవతాభిః అ
వకీర్యమాణాని-విక్షిప్యమాణాని బలికుసుమాని-పూజోపహారపుష్పాణి
యస్మిన్ తం వనదేవతానామపస్కృచ్ఛనిమిత్యర్థః ॥ ని ॥ కరోపహార
యోగ్యపుంసి బలిరిష్యమరః ॥ అశేషాస్సమస్తాః పిశితాశనాః - క్రి

* స్వైరుత్తరత్ర దత్వమి । నివసం[illegible]తీతా[illegible]యత్ర
త్యత్ర ఆదితోబ్దపరిగృహీత్వకల్పకాస్తేన సహ[illegible]విగ్రహం ।

సముచితసామీప్యప్రదేశం నూతనపరికల్పితపర్ణశాలావాస్తవ్యవైఖానసకుటుంబినీనిబిరీసభూభాగం అనోకహశాఖావలంబమాన వల్కలాజినమమరతరుశాఖాపచిత్రైరంబరచరపతికరకిసలయవిముక్తైః అభిన

వ్యాదాస్త ఏవ పిశాచాక్రాంతగృహవిశేషాస్తేషాముచ్చాటనమంత్రవదాచరన్నుచ్చాటనమంత్రాయమాణో ǂ యో లక్ష్మణచాపఘోషః సౌమిత్రిధనుష్టంకారః తచ్ఛ్రవణస్య తదాకర్ణనస్య సముచితో యోగ్యస్సామీప్యప్రదేశః ॥ ప్రాంతభూమిర్యస్యతం నిరంతరలక్ష్మణచాపఘోషఘుమఘుమాయమానసమీపదేశమిత్యర్థః ॥ నూతనపరికల్పితాః శ్రీరామసహవాసేన కృతార్థత్వసంపాదనార్థం ప్రత్యగ్రం నిర్మితాస్తాసు పర్ణశాలాసు వసంతీతివాస్తవ్యా వసంతీ + వసేస్తవ్యత్కర్తరిణిచ్చేతి కర్తరితవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ ॥ వైఖానసాస్తపోవిశేషలబ్ధసంజ్ఞాస్తాపసవిశేషాః ॥ యద్వా బ్రహ్మణో నఖజాతా వైఖానసాః ॥ యేనఖాస్తే వైఖానసా ఇతి శ్రుతేః ॥ యద్వా విఖనసమునినాప్రోక్తం సూత్రమధికృత్య తన్మార్గానుసారిణో వైఖానసాః నూతనపరికల్పితపర్ణశాలావాస్తవ్యాశ్చ తే వైఖానసాశ్చ తేషాం కుటుంబిన్యః పురంధ్ర్యః తాభిర్నిబిరీసః నిబిడో భూభాగో భూప్రదేశో యస్యతం ॥ ని ॥ నిబిడం నిబిరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత ఇతి వైజయంతీ + నేర్బిడచ్బిరీసచావితి నిశ్శబ్దాద్బిరీసచ్ప్రత్యయః॥ నిబిడీ తేతి పాఠే నిబిడశబ్దాన్నియుక్తాత్తత్కరోతీతిణిచికర్మణి క్తః సాంద్రీకృతేత్యర్థః ॥ అనోకహానాం-వృక్షాణాం, శాఖాసు లంబమానాని స్రంసమానసంస్థానకాని వల్కలాని చీరవసనాన్యజినాని కృష్ణాజినానిచ యస్మిన్తం తథా అమరతరుశాఖాఖ్యైః-కల్పవృక్షశాఖాభ్యః, అపచిత్రైర్విలూనైః అంబరచరపతయః-సిద్ధగంధర్వాదిఖచరాధీశ్వరా ఇంద్రాదయః, తేషాం కరకిసలయవిముక్తైః-పాణిపల్లవనికీర్ణైః, అభినవప

ǂ మంత్రవదాచరతీత్యర్థే + కర్తుఃక్యఙ్సలోపశ్చేతి క్యఙ్ తస్మాల్లటశ్శానచ్

వపల్లవభఙ్గశబలైరవిరలైః కుసుమనికరైరభ్యర్చ్యమానజానకీనివాస
తరుమూలవేదికమాలక్ష్యమాణఖడ్గకార్ముకనిషఙ్గమతిథిజనసపర్యాప
ర్యుత్సుకసౌమిత్రిసమాహృతకన్దమూలఫలకలితైకదేశమవినాభూత
జనకదుహితృచరణనలినవిన్యాసమపహసితసాకేతరామణీయకం రా
మాశ్రమం భరతస్ససంభ్రమమభజత ॥ ౧౬౬ ॥ వ ॥ అథావాసం శాం
తేరకృతసుకృతానామసులభం నవామ్భోదశ్యామం నళిననయనం వల్క

ల్లవభఙ్గశబలైః బాలప్రవాళశకలమిశ్రైః కర్బురవర్ణైః ॥ ని ॥ చి
త్రకిమ్మీరకల్మాష శబలైతాశ్చకర్బుర ఇత్యమరః ॥ అవిరలైస్సాన్ద్రైః,
కుసుమనికరైః-పుష్పనికురుమ్బైః, అభ్యర్చ్యమానా-సంపూజ్యమా
నా జానకీనివాసతరుమూలవేదికా సీతానికేతనవృక్షాధఃప్రదేశవితర్ది
కాయస్మిన్ తం ॥ ని ॥ స్యాద్వితర్దిస్తువేదికేత్యమరః ॥ ఆలక్ష్యమాణాః
పరిదృశ్యమానాః, ఖడ్గకార్ముకనిషఙ్గాయస్మిన్ తం ॥ అతిథిజనానాం
సపర్యాయాం పర్యుత్సుకేనప్రోత్సాహవతా సౌమిత్రిణా సమాహృ
తైరానీతైః, కన్దమూలఫలైః కలితస్సమృద్ధః ఏకదేశోయస్యతం క
న్దావర్తులమూలపిణ్డాః, మూలాని దీర్ఘాకారాణీతివివేకః ॥ అవినా
భూతాః నిరన్తరానువృత్తాః జనకదుహితృచరణనలినవిన్యాసాః-జానకీ
పాదపద్మముద్రాః యస్మిన్ తం ॥ అతఏవ అపహసితం-పరిహసితం ధి
క్కృతమితియావత్ తత్సాకేతరామణీయకమయోధ్యాపుర సౌభా
గ్యం యేన తం + రమణీయస్యభావో రామణీయకం యోపధాద్గురూపో
త్తమాద్వుఞ్ ॥ రామాశ్రమం-శ్రీరామనివాసస్థానం, సంభ్రమేణ-
సన్తోషజనితవేగేన, సహితం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథా ససం
భ్రమం ॥ అభజత-ప్రాప, అత్రసాకేతరామణీయకస్యాపహసితత్వా
సంబన్ధేపి తత్సంబన్ధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః ॥ ౧౬౬ ॥ —అథేతి ॥
అథాశ్రమభజనానన్తరం, శాన్తేరావాసం శమైకనికేతనం అకృతసుకృ
తానామనాచరితపుణ్యకర్మణాం జనానామసులభం-దుష్ప్రాపం, న

లధరమ్ । జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం దదర్శ శ్రీమంతం విపినభువి సీతాసహచరమ్ ॥ ౧౬౭ ॥ తతస్తస్యోపాంతే జనకయజనాధీనజననాం వవందే వైదేహీం రజనికరరేఖామివ నవామ్ । అరణ్యా

వాంభోదశ్యామం-నీలమేఘకోమలాంగం, నళిననయనం-పుండరీకాక్షం, వల్కలధరం-వల్కలవస్త్రధారిణం, జటాజూటఏవ ఆపీడః శేఖరో యస్యతం ॥ ని ॥ శిఖాస్వాపీడశేఖరావిత్యమరః ॥ భుజగపతేరాదిశేషస్య భోగః కాయః స ఏవ ఉపమా సదృశః యయోస్తౌ తాదృశౌ భుజౌ యస్యతం ఉపమోపమానంస్యాదిత్యత్ర పఠితోపమాశబ్దస్య నిత్యస్త్రీలింగస్య సదృశసాదృశ్యోభయార్థకత్వాత్ ॥ వృత్తాయతపీవరబాహుమిత్యర్థః ‡ శ్రీమంతం సహజశోభాసంపన్నం + నిత్యయోగేమతుప్ ॥ సీతాసహచరం-జానకీసమేతం, శ్రీరామం, విపినభువి-కాంతారసీమ్ని, దదర్శ ॥ ఏతదాదిశ్లోకత్రయం శిఖరిణీవృత్తం। ౧౬౭ ॥ —తతఇతి ॥ తతః-శ్రీరామదర్శనానంతరం, తస్య శ్రీరామస్యోపాంతే-పార్శ్వదేశే, నవాం-నూతనాం, రజనికరరేఖాం-చంద్రకలామివస్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా ॥ భూలోకగతాయాశ్చంద్రకలాయా అప్రసిద్ధత్వాన్నోపమా ‡ జనకస్యరాజ్ఞో యజనాధీనం-యజ్ఞాయత్తం జననం-జన్మయస్యాస్తాం ॥హలముఖకృష్టజనకయజ్ఞక్షేత్రసముత్పన్నామిత్యర్థః ॥ ని ॥ అధీనోనిఘ్న ఆయత్త ఇత్యమరః ॥ తథాపుణ్యోత్ప

‡ యద్వా భుజగపతిభోగస్య సదృశౌ భోగోపమౌ తాదృశౌ భుజౌ యస్యతం। వాచ్యలింగా ఇత్యాలభ్య స్యురుత్తరపదేత్వమీ। నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయ ఇత్యుక్తేః ప్రకృతే విశేష్యనిఘ్నేన సదృశార్థకోపమశబ్దేనాస్వపదవిగ్రహః ॥

‡ *యదాయముపమానాంశో లోకసిద్ధిమపేక్షతే। తదోపమైవ యేనేవశబ్దస్సాధర్మ్యవాచకః ॥ యదాపునరయంలోకాదసిద్ధః కవికల్పితః। తదోత్ప్రేక్షైవ యేనేవశబ్దస్సంభావనాపరః ॥ఇతిహరివచనాత్ ॥

నాంపుణ్యాత్పదకమలముద్రాపరిచయాదయోధ్యాసధ్రీచీమవికలమవ
స్థాంవిదధతీమ్ ॥ ౧౬౭ ॥ స్వతస్సిద్ధంయస్మిన్నితరదురవాపంవిజయతే
సుమిత్రాపుత్రత్వాదపిజగతిరామానుజపదమ్ । యదీయాంఘ్రిద్వంద్వ

విత్రాత్, పదకమలముద్రాపరిచయాత్, నిజపాదపద్మవిన్యాససంస్థానాద్ధేతోః అరణ్యానాం-విపినానాం, ॥ ని ॥ అటవ్యరణ్యంవిపినమిత్యమరః ॥ అవికలం-దృఢంయథాతథా అయోధ్యాసధ్రీచీమయోధ్యాసహచరీం, తత్సదృశీమిత్యర్థః ॥ అతఏవోపమాలంకారః॥ అవస్థాం దశాం, విదధతీం-సంపాదయంతీమిత్యర్థః ॥ యత్ర నిజసంచారస్తత్రైవాయోధ్యాపురసబ్రహ్మచారిత్వాదితిభావః + దధాతేశ్శతర్యుగితశ్చేతిజీప్ ॥ నాభ్యస్తాచ్ఛతురితినుమభావః ॥ వైదేహీం-జానకీం, వవందే-నమశ్చకార, శ్రీరామస్య దర్శనం సీతాయాశ్చ వందనంచేతి నైతచ్చోద్యముద్భావనీయం ॥ శ్రీరామాపేక్షయాపి తత్పత్న్యాం పరమపతివ్రతాయాం తస్యామేవాత్యంతాదరసంభవాదితిభావః + సధ్రీచీమిత్యత్ర సహాంచతీతి సధ్రీచీ అంచతేః ఋత్విగిత్యాదినాక్విన్ ప్రత్యయః ॥ సహస్యసధ్రిరితిసహశబ్దస్య సధ్ర్యాదేశః ॥ అనిదితామిత్యాదినా నకారలోపః ॥ అచఇత్యకారలోపేచావితిదీర్ఘః ॥ ఉగితశ్చేతిజీప్ ॥ ఉక్తాలంకారయోఃపరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః॥౧౬౭ స్వతస్సిద్ధమితి ॥ ఇతరదురవాపం-భ్రాత్రంతరదుష్ప్రాపం, భిన్నోదరదుర్లభమిత్యర్థః ‖ రామానుజఇతిపదం శబ్దః యస్మిన్లక్ష్మణేసుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సపత్నీమాతృజన్యత్వేన భిన్నోదరత్వాదపీత్యర్థః ॥ కౌసల్యాగర్భసంభూతత్వాభావేపీత్యపిశబ్దార్థః ॥ తథాత్వే

‖ రామానుజస్త్వాదిశేషే లక్ష్మణేపిధనంజయఇత్యభిధానాద్రామానుజశబ్దస్య తత్రైవరూఢేః స్వతస్సిద్ధంసదితరదురవాపం విజయతఇత్యన్వయః ॥ రూఢ్యా స్వతస్సిద్ధత్వమత్ర । అన్యత్ర రూఢ్యభావాత్తయా తదితరదురవాపత్వంచసిద్ధమ్ ॥

ప్రతినిధిభవేదంబుజయుగంనిశీథేనిర్నిద్రంయదితమపిసాక్షాదకృతసః॥

రామానుజత్వస్య స్వతస్సిద్ధత్వే అవివాదఏవేతిభావః ॥ యద్వా సుమిత్రాయాఅపుత్రత్వాదీషత్పుత్రత్వాత్ ॥ అస్య సుమిత్రాగర్భసమ్భూతత్వమాత్రమేవ పుత్రలాభఫలస్యతు కౌసల్యాగామిత్వాదితిభావః ॥ అత్రాపిరవధారణార్థకః ॥ అథవా సుమిత్రమకృత్రిమసుహృత్ అపుత్రఈషత్పుత్రః పుత్రకల్పఇత్యర్థః ॥ పితృసమోజ్యేష్ఠ ఇతి న్యాయస్యాత్రైవప్రసిద్ధత్వాదితిభావః ॥ సుమిత్రంచాసావపుత్రశ్చేతి విశేషణసమాసః ॥ తస్యభావస్తత్త్వాత్ ॥ అన్యస్యైతాదృశత్వాభావాదిత్యపిశబ్దార్థః ॥ యద్వా సుమిత్రా పుత్రత్వాత్సుమిత్రాపుత్రత్వంవిహాయేత్యర్థః + ల్యబ్లోపేకర్మణ్యధికరణేచేతి పంచమీ ॥ అత్రాపి రేవకారార్థకః స్వతస్సిద్ధం నిసర్గసిద్ధంసత్ జగతి లోకే విజయతే-సర్వోత్కర్షేణవర్తతే ॥ పుణ్యైర్యశోలభ్యతఇతి న్యాయాదితిభావః ॥ విపరాభ్యాంజేరిత్యాత్మనేపదం ॥ తథా అంబుజయుగం-అరవిందయుగ్మం, కర్తృ నిశీథే-అర్ధరాత్రే ॥ ని ॥ అర్ధరాత్రనిశీథౌద్వావిత్యమరః ॥ నిర్నిద్రం యదిప్రఫుల్లంచేత్, యస్య లక్ష్మణస్య సంబంధి యదీయంతచ్చతత్ అక్షిద్వంద్వం-నేత్రయుగళం చ తస్య ప్రతినిధిఉపమానంభవేత్, స్యాత్ నాన్యోపమానంకించిత్పశ్యామఇతిభావః ॥ ఏతేన లక్ష్మణస్య సర్వదా నిద్రారాహిత్యం సూచ్యతే॥ తంలక్ష్మణమపి సఃభరతః సాక్షాదకృత ప్రత్యక్షీచకార-అపశ్యదిత్యర్థః ॥ + కరోతేలుఙ్-జేసిచఃకిత్త్వాన్నగుణః హ్రస్వాదంగాదితి సలోపః ॥ అత్రాంబుజయుగస్య నిశీథే నిర్నిద్రత్వాసంబంధేపి తత్సంభావనయా సంబంధకథనాదతిశయోక్తిః । తదేతత్,పుష్పం ప్ర

॥ యదీయాక్షిద్వంద్వం ప్రతినిధిర్యస్యేతి బహువ్రీహిః పుంసిప్రతినిధిరిత్యుక్త్వా తస్య నిత్యపుంస్త్వాత్ ॥ ఉపమానస్య కమలద్వంద్వస్యోపమేయత్వప్రకల్పనాత్ప్రతీపాలంకారః *ప్రతీపముపమానస్యోపమేయత్వప్రకల్పనమితిలక్షణాత్ ॥

౧౬౯ ॥ గ ॥ తదనంతరం మరుపథే పృథుతరగ్రీష్మోష్మణి దైవాత్కృతోపలంభమంభోరుహతటాకం సుధాసారపూరితాపం సతృష్ణఇవ కృష్ణసారో భరతస్సరభసం సముపేత్య రామం పాదయోర్నిపత్య చిరం రుదన్ దశరథకథామపి కథయిత్వా మైథిలీసహితాయ సలక్ష్మణాయ రామాయ శోకమూర్ఛాం ప్రాయచ్ఛత్ ॥ ౧౭౦ ॥ జననీజనోపి తతః

వాళ్ళోపహితం యదిస్యాదిత్యాద్యుదాహృత్యాలంకారసర్వస్వకారః స్పష్టీచకార॥ ౧౬౯ ॥ — తదనంతరమితి ॥ తదనన్తరం శ్రీరామసీతాలక్ష్మణదర్శనానంతరం, పృథుతరో అత్యంతబహుళః గ్రీష్మోష్మా-గ్రీష్మర్తుజనితసంతాపో యస్మిన్ తస్మిన్ దుస్సహసంతాపకారిణీత్యర్థః మరుపథే-ఊషరస్థలవత్యధ్వని, నిర్జలదేశ ఇతి యావత్ + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః ॥ దైవాద్భాగ్యవశాత్ ॥ ని ॥ దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యమిత్యమరః ॥ కృతోపలంభముపలబ్ధిం ప్రాప్తమిత్యర్థః॥ సుధాయా అమృతస్య సార ఇవ సారః ఉత్కృష్టాంశో యాసాం తాః పూరితాః పరిపూర్ణాశ్చ కర్తరి క్తః ॥ ఆపో యస్మిన్ తత్ అమృతప్రాయపయఃపరిపూర్ణమిత్యర్థః + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః ॥ అంభోరుహతటాకం-పద్మసరోవిశేషం, భూరితాపః-బహుళసంతాపః, అత ఏవ సతృష్ణః-పిపాసాతురః, కృష్ణసారో-హరిణవిశేష ఇవేత్యుపమా। భరతః సరభసం-సవేగం యథా తథా ॥ ని ॥ రభసో వేగహర్షయోరిత్యమరః ॥ రామం సముపేత్య-ప్రాప్య, పాదయోర్నిపత్య చిరం రుదన్ రోదనం కుర్వన్, దశరథస్య కథాం పరలోకయాత్రారూపాం వార్తామపి కథయిత్వా మైథిలీసహితాయ-సలక్ష్మణాయ, రామాయ శోకేన యా మూర్ఛా తాం ప్రాయచ్ఛత్-దత్తవాన్, భరతముఖాత్ దశరథపరలోకయాత్రాం శ్రుత్వా సీతారామలక్ష్మణాః శోకవశాన్మూర్ఛాం ప్రాపురిత్యర్థః + పాఘ్రాధ్మేత్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః ॥ ౧౭౦ ॥ —జననీజనోపీత్యాదిస్పష్టం ॥ తతః కిమిత్యత ఆహ ॥

నిపత్య సుచిరమరోదీత్ ॥ ౧౮౦ ॥ వేలోల్లంఘనమేతేషాంశోకోదన్వ
తితన్వతి । అగస్త్యాయితమేతస్మిన్వసిష్ఠేనాత్మవేదినా ॥ ౧౮౧ ॥ x ॥త
తః ప్రతిపద్య సంజ్ఞామనుజ్ఞయా గురోరమరసరితివిరచితసముచిత ని
వాపకృత్యం ప్రణిపత్య రామం ప్రతినివర్తయితుం భరతః ప్రావర్తత ॥

వేలేతి॥ ఏతేషాం శ్రీరామాదీనాం సంబన్ధిని ఏతస్మిన్ పూర్వోక్తశోక
ఉదన్వానివేత్యుపమితిసమాసః ॥ అగస్త్యాయితమిత్యుపమాలింగాత్
తస్మిన్ శోకోదన్వతి-దుఃఖసాగరే + ఉదన్వానుదధౌచేతి నిపాతనా
త్సాధుః ॥ వేలోల్లంఘనం-కూలాతివర్తనం మర్యాదాతిక్రమణంచ ॥
ని ॥ అబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలా కాలమర్యాదయోరపీత్యమరః ॥ తన్వతి
కుర్వతి, ఉద్వేలసతీత్యర్థః ॥ ఆత్మవేదినా-ఆత్మతత్త్వజ్ఞేన శోకాపన
యకోవిదేనేత్యర్థః॥ వసిష్ఠేన మహర్షిణా అగస్త్యేనేవాచరితమగస్త్యా
యితం కుంభసంభవోంభోధిమివ వసిష్ఠస్తదీయశోకసంరంభం స్తంభి
తవానిత్యర్థః +కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చేతి క్యఙ్ ॥ అకృత్సార్వధాతుకయో
ర్దీర్ఘ ఇతిదీర్ఘః, తతోభావే క్తః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ ౧౮౧ ॥—తత
ఇతి ॥ తతస్తదనందరం సంజ్ఞాం-చేతనాం ప్రతిపద్య-ప్రాప్య, ప్రతిబు
ద్ధ్యేత్యర్థః ॥ ని ॥ సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాం చేతనాయాం రవి
స్త్రియామితివిశ్వః ॥ గురోరనుజ్ఞయా వసిష్ఠనిదేశేన అమరసరితి-
గంగాయాం, విరచితమాచరితం సముచితం న్యాయ్యం తత్కాలోచి
తంవా నివాపకృత్యం-పితృతర్పణకర్మ యేనతం ॥ * ఇదం భుంక్ష్వమ
హారాజప్రీతో యదశనావయం । యదన్నః పురుషో భవతి తదన్నా
స్తస్యదేవతాః ఇతి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ॥ తదానీం సంభవద్భిః
పదార్థైర్నిర్వర్తిత పితృయజ్ఞమిత్యర్థః ॥ రామం ప్రణిపత్య - నమ
స్కృత్య, భరతః ప్రతినివర్తయితుం-వనవాసాత్ప్రత్యావర్తయితుం,
ప్రావర్తత-ప్రవృత్తోభూత్, శ్రీరామప్రతినివర్తనార్థం విజ్ఞాపయి
తుముపాక్రమతేత్యర్థః ॥ ౧౮౨ ॥—తత్ప్రకారమేవవివృణోతి ॥

వికర్తనకులస్య యదనుకూలం గుణగణస్య యదనుగుణం యశోరూపస్య యదనురూపం సమాచారస్య యత్సముచితం ప్రాచీనభాగ్యస్య యద్యోగ్యం లోకగర్హణాయా యదనర్హం శ్రుతస్య యత్సదృశం తాదృశమాశయం ప్రకాశయంతీ భరతోపజ్ఞం విజ్ఞాపనా ॥ ౧౭౩ ॥

వికర్తనేతి॥ అత్రానుకూలాదిశబ్దానాం ప్రాయశస్తావదేకార్థకత్వం॥ తథాపి కించిద్వ్యాఖ్యాయతే ॥ వికర్తనకులస్యార్క-వంశస్య ॥ వి ॥ వికర్తనార్కమార్తండేత్యమరః ॥ యత్ యాదృగితి సర్వత్ర యచ్ఛబ్దార్థః ॥ అనుకూలం-సమ్మతం, గుణగణస్య విద్యావినయాదిసంపత్తేః, యదనుగుణమనువృత్తంయోగ్యమిత్యర్థః ॥ యశోరూపస్య-ప్రశస్తయశసః + ప్రశంసాయాం రూపప్ప్రశంసావచనైశ్చేతిసమాసః ॥ యదనురూపమర్హం సమాచారస్య-సమ్యగాచారస్య, [1] యత్సముచితం న్యాయ్యం ప్రాచీనభాగ్యస్య-పురాతనపుణ్యస్య, యత్ యోగ్యంయుక్తం, లోకగర్హణాయాలోకాపవాదస్య యదనర్హమయోగ్యం లోకనిందానివర్తకం యాదృగిత్యర్థః ॥ శ్రుతస్య-శాస్త్రస్య, యత్సదృశం సమానమవిరుద్ధమిత్యర్థః ॥ ని ॥ శ్రుతంశాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః ॥ తాదృశం-తాదృక్ప్రకారమేవ, విధేయప్రాధాన్యాత్పుల్లింగనిర్దేశః ॥ ఆశయమభిప్రాయం ॥ ని ॥ ఆశయస్స్యాదభిప్రాయేమావసాధారయోరపీతివిశ్వః ॥ ప్రకాశయంతీ-ప్రకటయంతీ, విజ్ఞాపనా-ప్రార్థనా, + ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానవిషయః + ఆతశ్చోపసర్గే ఇతి కర్మణ్యఙ్ప్రత్యయః॥ భరతస్యోపజ్ఞాభరతోపజ్ఞం భరతేనాదౌజ్ఞాతేత్యర్థః ॥ కర్తరిషష్ఠ్యాసమాసే ఉపజ్ఞోపక్రమమిత్యాదినా నపుంసకత్వం ॥ ని ॥ ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చతదాదిత్వప్రకాశనఇత్యమరః ॥ మహాకులీనత్వాదిగుణసంపన్నత్వస్య యథాయుక్తంస్యాత్తథా భరతోవిజ్ఞాపితవానితి ఫలితార్థః ॥ శ్రీరామప్రతిని

[1] సమచారాచారస్యేతిపాఠే సంప్రదాయాచరణస్యేత్యర్థః ॥

తత్క్షణాంక్షణప్రభాభంగురలక్ష్మీసమావేశలక్షణౌ క్షోణీపతిశతధృతోజ్ఝితే
ముకుటేవిఘటితాశంసాదరం ప్రణిపత్యమాం పాదుకాభ్యాం పరిష్కు-
రుతం యువామితిరఘువరచరణౌ స్వయమేవ ప్రార్థ్య ప్రతిశ్రయి
తుం స్థండిలశాయిచరితమివ బభార భరతస్యోత్తమాంగమ్ ॥ ౧౨౪॥ప॥

వర్తనార్థం అనన్యసాధారణీం విజ్ఞాపనాం కృతవానితితాత్పర్యమ్ ॥ ౧౨౩ ॥ —తతఃకింజాతమిత్యతఆహ ॥ తత్క్షణమితి ॥ తస్మిన్నేవక్షణే తత్క్షణం + అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ॥ క్షణం ప్రభాద్యుతిర్యస్యాస్సా క్షణప్రభా-విద్యుత్, తద్వద్భంగురా-భంగశీలా, అతిచంచలేత్యర్థః + భంజభాసమిదోఘురచ్ ॥తస్యాలక్ష్మ్యాః రాజ్యశ్రియః-సమావేశస్య సంప్రాప్తేఃలక్షణే-చిహ్నే, తథా క్షోణీపతిశతైరనేకక్షోణీపతిభిః, ధృతంచ-తదుజ్ఝితం త్యక్తంచేతిస్నాతానులిప్తవత్పూర్వకాలేత్యాదినాసమాసః తస్మిన్ విశేషణద్వయేనాపి హేయత్వంసూచ్యతే॥ ముకుటే-కోటీరే, విఘటితాశం-త్యక్తస్పృహం, భరతస్యోత్తమాంగం శిరః ॥ ని ॥ ఉత్తమాంగంశిరశ్శీర్షమిత్యమరః ॥ అతఏవ సాదరం-సగౌరవం, ప్రణిపత్య-నమస్కృత్య, యువాం పాదుకాభ్యాం భవదీయాభ్యాం పరిష్కురుతం-మామలంకురుతం, నహిమేతద్వ్యతిరేకేణముకుటమలంకారఇతిభావః + సంపర్యుపేభ్యః కరోతౌభూషణఇతిసుట్ ॥ కరోతేర్లోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం ॥ ఇత్యేవం రఘువరచరణౌ-రఘునాయకపాదౌ, స్వయమేవోత్తమాంగమేవ ప్రార్థ్య - యాచయిత్వా, ప్రతిశ్రయితుం-నిజప్రార్థనామంగీకర్తుం ॥ ని ॥ అంగీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయఇత్యమరః ॥ స్థండిలే-భూతలే, శేతే వ్రతవశాదితిస్థండిలశాయీ ॥ ని ॥ యస్థండిలేవ్రతవశాచ్ఛేతేస్థండిలశాయ్యసావిత్యమరః + స్థండిలాచ్ఛయితరి వ్రతఇతిణినిః ॥ తస్య యచ్చరితమాచరణం స్థండిలశాయిత్వరూపం తద్బభారేవేత్యుత్ప్రేక్షా॥ యథా కశ్చిద్వ్రతీ స్వేష్టదేవతాయా యావదనుగ్రహంస్థండిలశయనే

త్వయా మయా చ కర్తవ్యస్సత్యవాచః పితుర్విధిః । ఇతి ప్రత్యాదిశద్రామో భారతీమపి భారతీమ్ ॥ ౧౭౫ ॥ ౫ ॥ తత్ర జాబాలిప్రార్థనాయామపి వ్యర్థాయామ్ ॥ ౧౭౬ ॥ ప ॥ భరతస్తదనుప్రార్థ్య లేఖలాభ

ప్రతినియమాదితాత్పర్యేణావతిష్ఠతే ॥ తథా భరతస్యోత్తమాంగమపి శ్రీరామచరణనికటే పాదుకాదానరూపానుగ్రహపర్యంతం నిపత్య తిష్ఠదిత్యుత్ప్రేక్షార్థః ॥ ౧౭౪ ॥ — తతశ్శ్రీరామః కిమకరోదిత్యత ఆహ ॥ త్వయేతి ॥ సత్యవాచస్సత్యవచనస్య, పితుర్దశరథస్య విధిః చతుర్దశవత్సరావధికభూపరిపాలనవనవాసనియోగ ఇత్యర్థః ॥ త్వయా మయా చ పుత్రాభ్యామావాభ్యామిత్యర్థః ॥ కర్తవ్యః-అవశ్యం విధేయః, అన్యథా దోషస్మరణాదితి భావః ॥ ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ భారతీం భరతసంబంధినీమపి, భారతీం ప్రార్థనావాచం ప్రత్యాదిశత్ప్రత్యాఖ్యాతవాన్, పుత్రస్య పిత్రాజ్ఞోల్లంఘనమనుచితమతోఽవశ్యం మయా నియతకాలం వనేవస్తవ్యం త్వయా చ ప్రజాపరిపాలనతత్పరేణ భవితవ్యమితి నిరాకృతవానిత్యర్థః ॥ తాదృగ్వినయాదిసద్గుణసంపన్నస్య భరతస్యైవ ప్రార్థనాం ప్రత్యాఖ్యాతవాన్ కిముతాన్యస్యేతి కిం వక్తవ్యమస్యసత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలకత్వమపీత్యపిశబ్దార్థః ॥ ౧౭౫ ॥ అథ కిం తత్రాహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్ సమయే, ॥ జాబాలీతి ॥ అత్ర రామాయణం ॥ * ఆశ్వాసయంతం భరతం జాబాలిర్బ్రాహ్మణోత్తమః (ఆలోక్యేతి శేషః) ఉవాచ రామం ధర్మజ్ఞం ధర్మాపేతమిదం వచః ॥ సాధు రాఘవ మాభూత్తే బుద్ధిరేవం నిరర్థికా । ప్రాకృతస్య నరస్యేవ హ్యార్యబుద్ధేస్తపస్వినః ॥ కః కస్య పురుషో బంధుః కిమాప్యం కస్య కేనచిత్ । యదేకో జాయతే జంతురేక ఏవ వినశ్యతి । తస్మాన్మాతా పితా చేతి రామ సజ్జేత యో నరః ॥ ఉన్మత్త ఇవ స జ్ఞేయో నాస్తి కశ్చిద్ధి కస్యచిదిత్యేవంభూతాయాం జాబాలేర్మహర్షేః ప్రార్థనాయాం యాచ్ఞాయామపి వ్యర్థాయామసంగీకృతాయాం సత్యాం జాబాలివచనేఽపి నిరాకృతే సతీత్యర్థః ॥

విదాం వరః । కాకుత్స్థపాదుకాకారం మహార్హం ముకుటద్వయమ్॥౧౨౭
స ఏష సానుజః ప్రాయాదయోధ్యాం భ్రాతృశాసనాత్ । అటవీం పితృ

మహర్షేరపి వచనం నాంకీకృతం కిముతాన్యస్యేత్యపిశబ్దార్థః ॥ భ
రతప్రార్థనానంగీకారసముచ్చయార్థకో వా ॥ ౧౨౬ ॥ —భరత
ఇతి ॥ తదను-జాబాలిప్రార్థనానంతరం, లాభవిదామధికఫలప్రాప్తి
వ్యవహారపరిజ్ఞాతౄణాం, + విదేజ్ఞానాధాత్సంపదాదిత్వాత్క్వి
ప్ ॥ వరః-శ్రేష్ఠః ॥ ని ॥ దైవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠ ఇత్యమరః ॥ భరతః
ప్రార్థ్య * అధిరోహార్యపాదాభ్యాం పాదుకే హేమభూషితే । ఏ
తే హి సర్వలోకస్య యోగక్షేమం విధాస్యత ఇతి రామాయణోక్తరీత్యా
యాచయిత్వా కాకుత్స్థస్య-శ్రీరామస్య, పాదుకాకారం మహార్హమ
మూల్యం ॥ ని ॥ మూల్యే పూజావిధావర్ఘ ఇత్యమరః॥ ముకుటద్వయం
కోటీరయుగళం, లేభే-ప్రాప, కిమేతేనాపకర్షావహేన రాజలక్ష్మ
ణో కోటీరేణేతి పరిహృత్యోత్కర్షావహం మస్తకాలంకారోత్తమం
పాదుకాద్వయం స్వీకృతవానిత్యర్థః ॥ ధర్మిష్ఠం జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్య
రాజ్యపరిపాలనమపూజ్యమితి మత్వా తదీయపాదుకాద్వయపురస్కా
రేణ రాజ్యం కర్తుం తద్ద్వయం సంగృహీతవానితి భావః ॥ అత్ర లాభ
విద్వరపదార్థస్య విశేషణగత్యా ముకుటద్వయప్రాప్తిపదార్థహే
తుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః ॥ హేతోర్వా
క్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమితి లక్షణాత్ ॥ ౧౨౭ ॥—
అనంతరవృత్తాంతమాహ ॥స ఇతి॥ స ఏష భరతస్సానుజశ్శత్రుఘ్నసహిత
భ్రాతృశాసనాచ్ఛ్రీరామనియోగాత్, అయోధ్యాం ప్రాయాత్ప్రా
పత్, తథా రామస్సలక్ష్మణస్సీతః పితృనియోగాత్పితృశాసనాత్, అ
టవీం-దండకారణ్యం, యయౌ యథా శ్రీరామస్య పిత్రాజ్ఞాపరిపా
లనీయత్వేన గరిష్ఠా, తథా భరతస్య భ్రాత్రాజ్ఞేతి భావః ॥ ఏతేన భ
రతస్య పిత్రాజ్ఞాపేక్షయాపి భ్రాత్రాజ్ఞైవ గరీయసీతి సూచ్యతే ॥౧౨౮

సందేశాద్వ్యయాద్రామస్సలక్ష్మణః॥ ౧౪౬ ॥విలంఘ్యవివిధాన్ దేశాన్ భరతో ధృతవల్కలః। విషయం స్వముపాశ్రిత్య విషయే విముఖో భవత్ ॥ ౧౪౭ ॥X॥ తతశ్చాయం యావదార్యస్య ప్రత్యాగమనం తావదయోధ్యాం నాధ్యాస్యే, తస్మిన్నవధిమతిక్రమ్య చిరాయతి సతి సద్య ఏవాశ్రి

విలంఘ్యేతి ॥ భరతః ధృతవల్కలస్సన్ జ్యేష్ఠే ధర్మిష్ఠే వల్కలధారిణి సతి మమ సమీచీనవస్త్రధారణమయుక్తమితి పరిధృతవల్కలవసన ఇత్యర్థః ॥ వివిధాన్నానావిధాన్ దేశాన్ భరద్వాజాశ్రమాది ప్రదేశాన్, జనపదాన్వా, విలంఘ్యాతిక్రమ్య, తతః స్వం-స్వకీయం విషయం కోసలదేశముపాశ్రిత్య విషయే-రాజార్హభోగే, విముఖో-నిరాస్థో భవత్ భ్రాతృవత్కందమూలఫలాహారేణ శరీరయాత్రాం తత్ప రోభూదిత్యర్థః ॥ అత్రాయం ధ్వనిః ॥ భరతో నామ కశ్చనమునిః వివిధాన్ తిర్యఙ్మనుష్యాదిరూపేణ బహుప్రకారాన్ దిశ్యంత ఇతి దేశాన్ శరీరాణి విలంఘ్య తత్తత్కర్మానుసారేణ తత్తచ్ఛరీరోపాధ్యవచ్ఛిన్నతయా యావత్కర్మానుభవం స్థిత్వా తత్తత్కర్మక్షయే తాని సర్వాణ్యతిక్రమ్యేత్యర్థః ॥ ధృతవల్కలః చరమశరీరావచ్ఛిన్నదశాయాం వైరాగ్యాద్వల్కలధారీసన్ స్వం స్వహృదయాకాశాంతస్థం విషయం జ్ఞేయతయా నిర్దిష్టం చిదానందాత్మకం బ్రహ్మోపాశ్రిత్య కుతశ్చిద్భాగ్యోదయాద్ధ్యానగోచరం కృత్వా విషయే తుచ్ఛసాంసారికసుఖే విముఖః విరక్తో భవత్, అత్రాభిధాయాః ప్రకృతార్థనియంత్రణాదప్రకృతమునిగోచరశబ్దమూలోయం ధ్వనిరితి సంక్షేపః ॥ ౧౪౭ ॥ తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరమయం భరతః యావత్ యావత్పర్యంతం, ఆర్యస్య-శ్రీరామస్య, ప్రత్యాగమనం-ప్రత్యావృత్తిః, తావత్ తావత్పర్యంతం అయోధ్యాం నగరీం + అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేతి కర్మత్వం నాధ్యాస్యే నాధితిష్ఠామి, సతి వనవాసిని జ్యేష్ఠే తత్ర రాజ్యస్య కర్తుమనర్హత్వాదితి భావః ॥ తథా తస్మిన్ శ్రీరామే అవధిం-చతుర్దశవత్సరాత్మకమర్యా

యాశమాశ్రిత్యాపి ప్రాణాన్నందయిష్యామీతి నందిగ్రామసంజ్ఞమా
శ్రమమశిశ్రియత్ ॥ ౧౭౦ ॥ దాశరథిరపి శమధనజనకథితనిశిచరగణ
కదనపరిహరణాయ గహనజఠరమవజగాహే ॥ ౧౭౧ ॥

దామతిక్రమ్యోల్లంఘ్య, చిరాయతిసతి సశీఘ్రం నాయాతిచేదిత్యర్థః
సద్యఏవ-అవిలంబేనైవ, ఆశ్రయమశ్నాతీత్యాశ్రయాశమనలంఆశ్రిత్యా
పిప్రాణాన్నందయిష్యామి-సంతోషయిష్యామి, తదనంతరవిరహాస్యా
గ్నిప్రవేశాదప్యత్యంతదుస్సహత్వాదితిభావః॥ ప్రాణపరితోషకోపా
యాంతరాత్యంతాభావసూచకోయమపిశబ్దః ఇతి ప్రతిజ్ఞాయేతి శేషః॥
నందిగ్రామఇతిసంజ్ఞా నామధేయం యస్యతం ఆశ్రమం-తపోర్హంనివా
సం,అశిశ్రియత్-ఆశ్రితవాన్, తత్రార్యపాదుకయోః రాజ్యాభిషేకం
కృత్వాతత్పరతంత్రతయా రాజ్యం పరిపాలయన్నతిష్ఠదిత్యర్థః + శ్రి
యతెల్వుణిజిశ్రిద్రుస్రుభ్యఃకర్తరి చఙితిచఙ్॥ చఙిచేతిద్విత్వం॥ననుఅ
సూర్యానామతేలోకా అంధేనతమసావృతాః । తాంస్తే ప్రేత్యాభిగ
చ్ఛంతి యేకేచాత్మహనోజనాఇతిశ్రుతేరాత్మహంతౄణాం మహాన
ర్థశ్రవణాద్ధర్మశాస్త్రరహస్యాభిజ్ఞోయంభరతః కథమాశ్రయాశాశ్ర
యణరూపప్రతిజ్ఞాంకృతవానితిచేత్సత్యం ॥ ఏవం కథయతి భగవతీశ్రు
తిః ॥ తథాప్యాతురస్య భరతస్యాత్యంతసౌభ్రాత్రప్రదర్శనార్థకత్వాది
త్థం ప్రతిజ్ఞేతివేదితవ్యమ్ ॥ ౧౭౦ ॥—దాశరథిరితి ॥ దాశరథిః-శ్రీ
రామోపి, శమధనజనైర్మహర్షిభిః కథితం-నివేదితం, నిశిచరగణర
చితం-రాక్షసనివహకృతం, యత్కదనమాశ్రమోపప్లవరూపం తస్య
పరిహరణాయ-నిరసనార్థం, మహోపద్రవకారిరాక్షససంహరణేన
మహర్షీన్ స్వస్థాన్కర్తుమిత్యర్థః ॥ గహనజఠరం-కాంతారాంత

(భావలక్షణసప్తమ్యాఃగోషుదుహ్యమానాసుగతఇత్యాదౌజ్ఞాప్యజ్ఞాప
కభావః॥పాథసిపీతే తృష్ణాశామ్యతీత్యాదౌహేతుహేతుమద్భావః॥ప్ర
కృతె శ్రీరామాగమనవిలంబస్యాగ్నిప్రవేశహేతుత్వాద్ధేతుహేతుమ
ద్భావోర్థః ॥)

వ॥ విస్తీర్ణాక్షైర్విపినహరిణైర్వీతభీతిప్రరోహైర్దర్భగ్రాసేవ్యకృతరుచిభిస్సస్పృహంవీక్ష్యమాణః। రామఃప్రాప్యప్రకృతిమహితంస్థానమత్రేర్మహర్షేర్జగ్రాహాస్యప్రముదితధియఃప్రేమపర్యాంసపర్యామ్॥ ౧౮-౨॥

రాశ్రం, అవజగాహే-ప్రవివేశ ॥ ౧౮౧ ॥ —విస్తీర్ణేతి ॥ రామఃవీతాః-అపగతాః భీతిప్రరోహాః-భయావిర్భావా యేషాం తైః ప్రసన్నత్వాది గుణదర్శనజనితవిస్రంభాదనుత్పన్నభయైరిత్యర్థః ॥ అతఏవ విస్తీర్ణాక్ష్యౌత్సుక్యాద్విస్తారితాన్యక్షీణి యేషాం తైః + బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్షచ్ ॥ తథా దర్భాణాం గ్రాసే-కబళేపి, అకృతరుచిభిరవిహితాదరైః, శ్రీరామదివ్యమూర్తిదర్శనవ్యాసంగాన్నిజదేహయాత్రాయామప్యాసక్తిరహితైరిత్యర్థః ॥ విపినహరిణైః-అరణ్యమృగవిశేషైః, సస్పృహం-సాభిలాషంయథాతథా వీక్ష్యమాణః-అవలోక్యమానస్సన్, శ్రీభవపద్మభవప్రముఖానామప్యగోచరో భగవాన్ సీతాలక్ష్మణోపేతః శ్రీరామః పంగూపరిగంగాప్రవాహవదస్మాకం పురతః ప్రాదురాసీదితి సకలజగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానన్దవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితైర్నేత్రైర్విశిష్టమృగాదిభిరపి సవిస్మయం పరిదృశ్యమానఇత్యర్థః ॥ తిరశ్చామప్యయంవిలోకనీయః కిముతాన్యేషామితిభావః ॥ ప్రకృత్యా-స్వభావేనైవ, మహితం-పూజ్యం, అత్రేరితినామ్నో, మహర్షేః-ఋషిశ్రేష్ఠస్య, స్థానమాశ్రమం ప్రాప్య, ప్రముదితధియః-నిజాగమనాత్సంతుష్టాంతఃకరణస్య, అస్యాత్రిమహర్షేస్సంబంధినీం ప్రేమపర్యాం-ప్రీతిపూర్వకత్వాదుత్కృష్టాం సపర్యామతిథిపూజాం, జగ్రాహ-స్వీకృతవాన్, యథార్హాతిథిసత్కారాచరణతత్పరేణ మహర్షిణా యామనుత్సాహం సంభావితాం-పూజాం, గృహీతవానిత్యర్థః ॥ ని ॥ పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్హణాస్సమాఇత్యమరః ॥ సకలలోకపూజ్యస్యాప్యస్య భగవతో రఘునందనస్య మహర్షిపూజ్యత్వం యుక్తమేవేతిభావః ॥ ౧౮-౨ ॥

॥౨॥సీతామప్యనసూయాభిధానా తస్యపత్నీస్వభూషణైరతోషయత్ ॥౯౩ ॥౩॥ ఖండనాయవసుధావధూమనఃపుండరీకతుహినత్విషాంద్విషామ్ । దండకావనమవాప రాఘవశ్చండభానురివమేఘమండలమ్ ॥

తతఃకిమతఆహ ॥ సీతామపీతి ॥ అనసూయేత్యభిధానమాఖ్యా యస్యాస్సాతథోక్తా తస్య మహర్షేరత్రేః పత్నీ-భార్యా,సీతాం-శ్రీరామధర్మపత్నీమపి, స్వభూషణైః-స్వకీయాలంకారైః, అతోషయదమోదయత్, వస్త్రమాల్యాదిదానేన సంభావయామాసేత్యర్థః ॥ సాధ్వీమన్యాసాధ్వీమణితోషణం యుక్తమితిభావః ॥ తథారామాయణం * ఇదందివ్యంవరంమాల్యం వస్త్రమాభరణానిచ । అంగరాగంచవైదేహిమహార్హంచవిలేపనమ్ ॥ మయాదత్తమిదంసీతే తవగాత్రాణిశోభయేదితి ॥ ౯౩ ॥ ——ఖండనాయేతి ॥ రాఘవః-రఘువంశోద్భవః, శ్రీరామః వసుధైవవధూః భార్యాతత్త్వతస్తస్య శ్రీమహావిష్ణుత్వేన భూపతిత్వాదితిభావః ॥ తస్యామనఏవ పుండరీకం-సితాంభోజం ॥స్యా॥ పుండరీకంసితాంభోజమిత్యమరః ॥ తస్య తుహినత్విషాం-హిమకరాణాం- చంద్రాణామితియావత్ ॥ చంద్రవత్తదుల్లాసనిరసనహేతుభూతానామిత్యర్థః ॥ అధర్మాచరణతత్పరత్వేన మనస్సంతాపకారిత్వాదితిభావః ॥ నచానేకచంద్రగ్రహణం దోషాయ, విశేష్యబాహుళ్యేనోపచరితత్వాదిత్యుక్తం విద్యానాథేన ॥ * పోత్రిద్యన్ముక్తాఘరారోపక్రీకరపరివృతస్వర్వధూపక్త్రచంద్రేతి ॥ ద్విషాం-రాక్షసానాం, ఖండనాయ-సంహరణార్థం, వస్తుతః స్వయం దుష్టరాక్షసశిక్షణార్థమవతీర్ణత్వాత్తేషాంచావశ్యముపలాలనీయాయా వసుధారూపనిజభార్యాయా మానసోల్లాసనిరాసనకృత్యకారిత్వాచ్చేతిభావః ॥ చండభానుస్సూర్యో మేఘమండలమభ్రబృందమివ దండకావనమవాప తత్సమీపం జగామేత్యర్థః॥ రూపకోపమయోస్సంసృష్టిః ॥స్వస్టా॥రథ్యాలజ్యాకారస్తస్సమహాశ్రిసః॥చమత్కారకారితయాసంప్రదాయశుద్ధిఖ్యా

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతిచంపూరామాయణే

అయోధ్యాకాండస్సమాప్తః

అథ అరణ్యకాండప్రారంభః

ప్రవిశ్య విపినం మహత్తదను మైథిలీవల్లభో మహాబలసమన్వితశ్చలితనీలశైలచ్ఛవిః । నిశాచరదవానలప్రశమనం విధాతుం శరైశ్చచార

తకతయా చ శ్రీరామాయణాయోధ్యాకాండాంతిమశ్లోకతురీయపాదాంతిమోపమామాత్రాద్వ్యంతే ప్రయుక్తవానిత్యనుసంధేయం ॥ తథా చ శ్రీరామాయణం * ఇతీవ తైః ప్రాంజలిభిస్తపస్విభిర్ద్విజైః కృతస్వస్త్యయనః పరంతపః । వనం సభార్యః ప్రవివేశ రాఘవః సలక్ష్మణస్సూర్య ఇవాభ్రమండలమితి ॥ రథోద్ధతా వృత్తమ్ ॥ రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగావితి లక్షణాత్ ॥ ******************

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహ-
మంచానందలాభాభినందిత రఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదన
కందళితసారస్వతేనాఖండతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాం
డిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారావారపారి
జాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్య ఆయుర్వేదప్రముఖ నిఖిలవిద్యా
సారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కొండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాం
బికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ
విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం
సాహిత్యమఞ్జూషికాసమాఖ్యాయాం, అయోధ్యాకాణ్డః

అథ శ్రీమదరణ్యకాండో వ్యాఖ్యాయతే ॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ తదను- దండకావనప్రాప్త్యనంతరం, మహాబలసమన్వితః-అప్రమేయపరాక్రమశాలీత్యర్థః ॥ ఏతేన అవిసంవాదితయా సకలరాక్షసశిక్షణదక్షత్వం సూచ్యతే ॥ అన్యత్ర మహాబలో వాయుః తేన సమన్వితః తత్ప్రేరిత ఇత్యర్థః ॥ చలితస్య సంచలతో నీలశైలస్య-ఇంద్రనీలాచలస్య ఛవిరివ ఛవిర్యస్య స తథోక్తః ॥ సమాసమేతత్ ॥ ఏతేనాత్యంతాశ్చర్య

సశరాసనస్సురపథేతటిత్త్వానివ ॥ ౧ ॥ ౫ ॥ తదను కండూలవనశుం
డాలకపోలకషణవిషమితామిత విటపసాలషండనిర్యాత నిర్యాసగం

కరత్వం మహాన్నత్యంచసూచ్యతే ॥ మైథిలీవల్లభః-సీతాపతిః, శ్రీ
రామః మహద్విపులం విపినం-దండకారణ్యం, ప్రవిశ్య శరైర్బాణై
ర్నిరైశ్చ ॥ ౨ ॥ శరోదధ్యాద్యగ్రసారెబాణేకాండెత్యణాంతరె । శ
రంతునీరఇతినానార్థరత్నమాలా ॥ నిశాచరా-రాక్షసాః, దవానలా
వనవహ్నయఇవేత్యుపమితిసమాసః ॥ తటిత్త్వానివేతిస్పష్టోపమాలిం
గాత్ ॥ తేషాం ప్రశమనం వినాశముపశమనంచ విధాతుం-కర్తుం,
సశరాసనోధనుర్ధరస్సన్, అన్యత్ర సేంద్రచాపః, సురపథే-ఆకాశే,
+ ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః ॥ తటితోస్యసంతీతితటిత్త్వాన్ మే
ఘఇవ + తసౌమత్వర్థఇతిభసంజ్ఞాయామేకసంజ్ఞాధికారేణాపదత్వా
త్పదకార్యం జశ్త్వం నభవతి ॥ కింతు ఝయఇతిమతుపోమకారస్య
వకారః ॥ చచార-విజహారేత్యర్థః ॥ అత్రోత్తరార్ధే శ్లేషానుప్రా
ణితోయముపమాలంకారః స్పష్టః, చలితనీలశైలేత్యత్ర నీలశైలస్య
చలనాసంభవాత్ ॥ ఇయమభూతోపమేత్యాచార్యదండిప్రభృతయో
బభణుః అతఏవాప్రసిద్ధస్యోపమానత్వాయోగాదుత్ప్రేక్షేత్యాధునికా
లంకారికాస్సర్వే వర్ణయంతి ॥ పక్షచ్ఛేదాత్పూర్వం యది వివక్షా
తదోపమైవేత్యలం ॥ పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ లక్షణంతూక్తమ్ ॥ అత్ర శ్రీ
రామాయణారణ్యకాండాద్యపద్యాద్యపదం ప్రయుక్తమిత్యవగంత
వ్యమ్ ॥ తచ్చ ప్రవిశ్యతుమహారణ్యమితి ॥ ౧ ॥—తదన్వితి ॥ కండూ
ర్నామ నఖాద్యుల్లేఖనాపనేయస్త్వగ్రోగవిశేషః సా ఏషామస్తీతి
కండూలాః + సిధ్మాదిత్వాల్లచ్ ॥ ౨ ॥ కండూఃఖర్జూశ్చకండూయే
త్యమరః ॥ శుండాస్తుండా ఏషాం సంతీతిశుండాలాః + ప్రాణిస్థాదా
తోలజన్యతరస్యామితిమత్వర్థీయోలచ్ప్రత్యయః ॥ రేఫాంతపక్షేతు
టీకాయాం శుండాభ్యోరఇతి రప్రత్యయః ॥ కండూలాః యౌవనశుండా

ధానసాత్కృత్తగంధాన్విదధానైరాహుతిగంధైరనుమీయమానా నవినా
భూతజలాశయానాశ్రమభాగానభితశ్చరతో రాతిథ్యప్రశమిత మార్గ
శ్రమయో రామలక్ష్మణయో రధ్వానం తరసా రురోధ విరాధాభిధానో

లకపోలాః అరణ్యమత్తేభగండస్థలాని తేషాం కషణేన సంఘర్షణేన విషమితాః-విశకలీకృతాః, అమితా-అసంఖ్యాతాశ్చ విటపాశ్శాఖా యస్యసతథోక్తః ॥ ని ॥ విటపఃపల్లవేషిద్గవిస్తారే స్తంబశాఖయోరితి విశ్వః ॥ తాదృశోయస్సాలషండస్సర్జకతరునివహః తస్మాన్నిర్యాతఃనిగతః, నిర్యాసగంధోమజ్జావిశేషామోదోయేషాంతేతథోక్తానపిఆత్తగంధాన్ పునఃస్వీకృతామోదాన్ అభిభూతామోదానితిచగమ్యతే ॥ విదధానైః నిర్యాసగంధవిధురత్వేపి పునస్సర్వాభివ్యాప్త్యా బహుళతరగంధసంపన్నాన్ కుర్వాణైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ సాలేతు సర్జకార్శ్యాశ్వకర్ణకాస్సస్యసంవరః । ఆత్తగంధోభిభూతస్స్యాదితిచామరః ॥ ఆహుతిగంధైర్హూయమానహవిరాద్యామోదైర్హేతుభిః ॥ ని ॥ గంధోగంధకఆమోదలేశేసంబంధగర్వయోరితివిశ్వః ॥ అనుమీయమానానభ్యూహ్యమానాన్, దూరాదేవేతి శేషః ॥ ఇమే ఋష్యాశ్రమాభవితుమర్హంతి ఆహుతిగంధవత్త్వాత్సంప్రతిపన్నాశ్రమవత్ ఇత్యనుమితివిషయీక్రియమాణానిత్యర్థః ॥ అవినాభూతాః సర్వతః ప్రతిపన్నాః జలాశ్రయాః హ్రదాదయోయేషుతాన్ ఆశ్రమహారిణ ఇత్యర్థః। ఆశ్రమభాగానభితః-తపోవనానాంసమంతాత్ + అభితఃపరితఇత్యాదినాద్వితీయా ॥ చరతః సంచారతత్పరయోః, అతిథ్యేన-మునివిరచితాతిథిసత్కారేణ + అతిథేర్ణ్య ఇతిణ్యప్రత్యయః ॥ శమితః - శాంతింగమితః, మార్గశ్రమోధ్వగమనప్రయుక్తఖేదోయయో స్తయోఃశ్రమః ఖేదోధ్వరత్యాదేరితిలక్షణమ్ ॥ రామలక్ష్మణయోః దాశరథ్యోః, అధ్వానం-మార్గం, తరసా-వేగేన ॥ ని ॥ రంహస్తరసీతురయస్స్యద ఇత్యమరః ॥ విరాధ ఇత్యభిధానం నామయస్యసతథోక్తో యాతు

యాతుధానః ॥ ౨ ॥ X ॥ సఏషరోషభీషణవేషస్త్రిశిఖశిఖావతంసిత
వివిధమృగశవశతహృదయోన్నతహృదా తనయస్సీతామపజహార వ్యాజ
హారదాశరథీచ ॥ ౩ ॥ కౌయువాంయువానౌ కుతస్త్యౌ వామాచారవ
త్ప్రతిభాతి మేవామాచారః చీరంవపుషిజటాశ్శిరసికరేచచండకోదండ

ధానో రాక్షసః రురోధ-నిరుద్ధవాన్ ॥ ౨ ॥ యాతుధానః పుణ్యజనో
నైరృతో యాతురక్షసీ ఇత్యమరః ॥ ౨ ॥ — స ఇతి ॥ రోషేణ-సహ
జామర్షేణ, భీషణో భయంకరః, వేషోయస్యసతథోక్తః + సంజ్ఞా
దిత్వాల్లుక్ ॥ త్రిశిఖశిఖయా-త్రిశూలాగ్రేణ, అవతంసితాని-ప్రోతా
ని వివిధమృగశవశతహృదయాని శతసంఖ్యాకసింహాదినానావిధమృగ
మృగశరీరవక్షఃప్రదేశాయస్యసతథోక్తః ॥ భక్షణార్థం శూలాగ్రప్రో
తసింహాద్యనేకమృగనివహ ఇత్యర్థః ॥ తథారామాయణమ్ * త్రీన్
సింహాంశ్చతురోవ్యాఘ్రాన్ ద్వౌవృకౌ పృషతాన్ దశ । సవిషాణంవ
సాదిగ్ధం గజస్యచశిరోమహత్ ॥ అవసజ్యాయసేశూలే వినదంతం మ
హాస్వనమితి ॥ శతహ్రదాయాస్తనయః సఏషః సోయంవిరాధః సీ
తామపజహార-అపహృతవాన్, దాశరథీ-రామలక్ష్మణౌ, ప్రతివ్యాజ
హార వాచచ ॥ ౨ ॥ వ్యాహారఉక్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ ౩ ॥ — వ్యా
హారప్రకారమేవాహ ॥ కావితి ॥ యువానౌ-తరుణౌ, యువాం-భ
వంతౌ, కౌ కస్మిన్వంశేజాతావిత్యర్థః ॥ కుతః కస్మాద్దేశాదాగతౌ
కుతస్త్యౌ + అవ్యయాత్త్యప్ ॥ వాం-యువయోః + యుష్మదస్మదో
ష్షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వాన్నావావితి వామాదేశః ॥ ఆచా
రః-ప్రవృత్తిః, వామాచారవద్వక్రాచారవదతిరమ్యాచారవదితిపరమా
ర్థః ॥ ౨ ॥ వామస్తువక్రేరమ్యేస్యాత్సవ్యేవామస్త్రిలేపిచేతిశబ్దార్ణవే
+ తేనతుల్యం క్రియాచేద్వతిరితివతిప్రత్యయః ॥ మే-మమ, ప్రతిభా
తి-పరిస్ఫురతి, కుతః వపుషి-దేహే, చీరం-వల్కలం, శిరసి జటాఃక
రేచచండః ప్రకాశమానః కోదండదండః ధనుర్యష్టిశ్చాస్తి అయంపరిదృ

దండః కాన్వయమాకల్పః క్వచనకల్పలతాకల్పేయమనల్పాభరణా తరుణీతి ॥ ౪ ॥ దాశరథిరపి కథితనిజాన్వయో విరాధాంకే వేపమానాం విదేహదుహితరంవిలోక్య సకోపస్సౌమిత్రిణాసాకం రక్షోవక్షసి శిలీముఖాన్నిచఖాన ॥ ౫ ॥ ప ॥ విశిఖవిశిఖతస్మిన్విధాతృవరవర్మణి ॥ సీ

శ్యమానః ఆకల్పః జటావల్కలశరచాపాసిధారణరూపో వేషః ॥ ని ॥ ఆకల్పవేషౌనైపథ్యమిత్యమరః ॥ క్వ॥ ఈషదసమాప్తౌ కల్పలతా కల్పలతాకల్పా-కల్పవల్లీసదృశీ, సకలమనోరథపూరణీత్యర్థః + ఈషదసమాప్తౌకల్పబ్దేశ్యదేశీయరఇతికల్పప్రత్యయః ॥ అనల్పాభరణా-సకలాభరణభూషితా ఇయమేషాతరుణీ సుందరీ,క్వచన, మునివేషధారణస్త్రీసాహచర్యయోరత్యంతవిరుద్ధత్వాదితిభావః ॥ ఇతివ్యాజహారేతి సంబంధః ॥ ౪ ॥ —దాశరథిరితి ॥ దాశరథిః-శ్రీరామోపి, కథితః ఉక్తః, నిజాన్వయః-నిజవంశోయేనసతథోక్తస్సన్ ఇక్ష్వాకువంశప్రభవత్వాది నిజకథాంకథయిత్వేత్యర్థః ॥ విరాధస్యాంకే కటిప్రదేశఇతియావత్ ॥ వేపమానాం భయసంభ్రాంతతయా కంపమానాం, విదేహదుహితరం-వైదేహీం, విలోక్య అతఏవ సకోపస్సామర్షస్సన్, సౌమిత్రిణాసాకం-లక్ష్మణేనసహ, రక్షోవక్షసి-విరాధోరస్థలే, శిలీ శల్యంముఖే యేషాంతే శిలీముఖా బాణాస్తాన్నిచఖాన-నిఖాతితవాన్ సప్తభిర్బాణైః రక్షోవక్షో విదారయామాసేత్యర్థః ✱ ధనుషాజ్యాగుణవతా సప్తబాణాన్ముమోచ హేతి శ్రీరామాయణే॥ ని ॥ అళిబాణౌ శిలీముఖావిత్యమరః ॥ ౫ ॥ —తతఃకింతత్రాహ ॥ విశిఖఇతి ॥ విధాతృవరో-బ్రహ్మవరఏవ వర్మ కంచుకం యస్య తస్మిన్ వరరూపాభేద్యకవచఇత్యర్థః ॥ ని ॥ తనుత్రంవర్మదంశనమిత్యమరః ॥ అతఏవతస్మిన్ విరాధవిషయే విశిఖ రామబాణష్విత్యర్థః ॥ జాతావేకవచనం ॥ అతఏవ శిలీముఖానితి నబహువచనవిరోధః ॥ విగతాః శిఖా అగ్రాణి యస్యతస్మిన్ అకించిత్కరేషుసత్స్విత్యర్థః ॥ రక్షః విరా

తాంనిక్షిప్యచిక్షేప శూలంరఘూద్వహౌ ॥ ౬ ॥తదనుశూలమఖండయదంజసా శితశిఖంరఘునాయకసాయకః । నియతమేవ విరాధవిరోధినాం హృదయశూలమపి త్రిదివౌకసామ్ ॥ ౭ ॥ ౫ ॥ విరాధోపి క్రుధాసరభసమభిపత్య స్కంధేనిధాయ రామలక్ష్మణౌ గతినిరోధాపరాధపరిహారాయేవ మిహిరహిమకరౌప్రస్థేవహన్వింధ్యఇవప్రతస్థే॥

ధః సీతాం నిక్షిప్య నిధాయ, రఘూద్వహౌ-రఘునాయకేవిషయే, శూలంచిక్షేప-ప్రయుయోజ ॥ ౬ ॥—తదన్వితి ॥ తదను-తదనంతరం, రఘునాయకస్య సాయకోబాణః, శితశిఖం-తీక్ష్ణాగ్రం, శూలం-విరాధప్రయుక్తం త్రిశూలం, అంజసా శీఘ్రం అఖండయదచ్ఛినత్, తథా విరాధవిరోధినాం-విరాధోపద్రుతానామిత్యర్థః ॥ త్రిదివః-స్వర్గః, ఓకః స్థానం యేషాం తేషాం దేవానాం నియతంనిత్యానుస్యూతం ఏవకారస్తద్వయోగవ్యవచ్ఛేదార్థకః ॥ హృదయశూలం-హృచ్ఛల్యమప్యఖండయత్ శ్రీరామబాణఖండితం విరాధశూలంనిరీక్ష్య దేవావిశల్యాంతఃకరణాబభూవురిత్యర్థః ॥ అత్రద్వయోశ్శూలయోః ప్రకృతయోరేవ ఖండనక్రియారూపసామ్యాదౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా ॥ ద్రుతవిలంబితం ॥ ❋ ద్రుతవిలంబితమాహనభౌభరావితిలక్షణాత్ ॥ ౭ ॥ — విరాధఇతి ॥ విరాధోపి క్రుధా శూలఖండనజనితక్రోధేన సరభసం-సవేగం, ని ॥ రభసౌ వేగహర్షయోరితివిశ్వః ॥ అభిపత్యాభ్యుపగమ్య గతినిరోధాపరాధపరిహారాయేవనిజాగమనప్రతిబంధనిరాకరణార్థమివరామలక్ష్మణౌ స్కంధే అంసయోరిత్యర్థః । నిధాయారోప్య మిహిరహిమకరౌ-సూర్యాచంద్రమసౌ, ప్రస్థే సానౌ ॥ ని ॥ స్నుఃప్రస్థస్సానుః (స్త్రి) యామిత్యమరః ॥ ఉభయత్ర జాత్యేకవచనమ్ ॥ వహన్-ధారయమాణో, వింధ్యః-వింధ్యాచలఇవ, ప్రతస్థే-చచార+సమవప్రవిభ్యస్థఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ అత్ర వింధ్యస్య మేరుస్పర్థయా సూర్యచంద్రగతినిరో

౮ ॥ రామస్తతస్సౌమిత్రిం విరాధవధోద్యుక్తమభిదధే ॥ ౯ ॥ ప ॥

యాతునః పదవీ సైషా యాతునశ్చాస్య లక్ష్మణ । యాతుకామం తథాప్యేష పదం యాతుకామం న హన్యతామ్ ॥ ౧౦ ॥ అయి కబళయ మామమూ వి ముంచేత్యాశికరుణం రుదతీమవేక్ష్య సీతామ్ । అరమరచయతామముం భావసి

ధకౌన్నత్యసంభవేపి ప్రస్థానాసంభవాదుత్ప్రేక్షా ॥ ౮ ॥ రామ ఇతి ॥ తత్రాత స్మిన్ సమయే రామః విరాధస్య వధే హింసాయాముద్యుక్తం సన్నద్ధం సౌమిత్రిం అభిదధే-ఉవాచ ॥ ౯ ॥—తదేవాహ ॥ యేతి ॥ హే ల క్ష్మణ యాతు ర్యైవ, తుశబ్దస్త్వవధారణార్థకః ॥ నః-అస్మాకం సంబంధినీ పదవీ-మార్గః, యాఽస్మాభిర్జిగమిషితా పదవీత్యర్థః ॥ సైషైవ అ స్య యాతునో రక్షసశ్చ పదవీ ॥ ౧ ॥ నైరృతో యాతు రక్షసీ ఇత్యమ రః ॥ అస్త్వేవం కింతత్రాహ ॥ ఇదం రక్షః తయా పదవ్యైవ యాతుం కామో యస్య తత్ యాతుకామం-గంతుకామం + తుం కామమనసోరి పీతి తుమునో మకారలోపః ॥ అతః కామం యథేచ్ఛం యాతు-గచ్ఛ తు + యాతేర్లోట్ ॥ న హన్యతాం-నవధ్యతాం, దుర్గమేఽస్మిన్ కాంతారమార్గే, అస్మద్వహనతాత్పర్యేణోపకారకత్వాత్ అయం న హంతవ్య ఇత్యర్థః ॥ న హ్యస్మాభిః అస్మాత్ క్షుద్రరక్షః కీటకాద్భేత వ్యం ॥ కింతు కతిపయప్రదేశోద్వహనేన సుఖం గత్వా అనంతరమముం నిహనిష్యామః ॥ అతో యథేచ్ఛం గచ్ఛత్వితి భావః ॥ ఏతేనాస్యాత్యం తధైర్యసంపత్తిస్సూచ్యతే ॥ మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతుష్వితి రసికాః ॥ అత్ర శ్రీరామస్య కాంతారసుఖసంచారే కా కతాళీయన్యాయేనాన్యస్యార్థస్య రక్షోవహనస్య కారణత్వకథనాత్స మాధిరలంకారః ॥ కారణాంతరయోగాత్కార్యస్య సుకరత్వం సమాధి రితి సూత్రమ్ ॥ ౧౦ ॥ అయీతి ॥ అయి హే రాక్షస మాం కబళయ-భక్షయ, అమూ రామలక్ష్మణౌ విముంచ-త్యజ + శేముచాదీనామితి నుమ్ ॥ ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ స్వాపేక్షయాపి తయోరత్యంతప్రేమాతి

భ్యాం పిశితభుజంభుజభారహీనమేనమ్ ॥ ౧౧ ॥ * ॥ తతస్తేన తీక్ష్ణతర ప్రహారేణ గవాక్షితవక్షసాపి రక్షసానపరిత్యక్తేషు ప్రాణేషు పరా క్రమావిషయపరాక్రమాయాం ప్రాక్రమేతామేతౌ తదంగగళితరు

శయవిషయత్వస్య సంభవాదితిభావః ॥ అతికరుణమతిదీనం, రుదతీం శోదనంకుర్వాణాం, సీతామవేక్ష్య-దృష్ట్వా, ఉభౌ రామలక్ష్మణౌ, అరణ్యే-క్షిప్రం ॥ ని ॥ లఘుక్షిప్రమరందుతమిత్యమరః ॥ అసిభ్యాం-ఖ డ్గాభ్యాం, ఏనం పిశితభుజం క్రవ్యాదం విరాధం భుజావేవభారఃతే నహీనం రహితం, అరచయతామకురుతాం, లక్ష్మణస్సవ్యబాహుం రామోదక్షిణంచ చిచ్ఛేదేత్యర్థః ॥ తథాచశ్రీరామాయణమ్ ॥ *తస్య రౌద్రస్యసౌమిత్రిస్సవ్యంబాహుంబభంజహ । రామోపి దక్షిణం బా హుం తరసాతస్యరక్షసఇతి ॥ పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥ అయుజినయు గరేఫతోయకారో యుజిచనజౌజరగాశ్చపుష్పితాగ్రేతిలక్షణాత్ ॥ ౧౧ ॥ —తతఇతి ॥ తతోభుజచ్ఛేదానంతరం, తీక్ష్ణతరప్రహారణేన - గాఢతరప్రహారేణ, గవాక్షవత్ప్రోతంగవాక్షితం-ఛిద్రితం + తతరోగ తీతిణ్యంతాత్కర్మణిక్తః ॥ తద్వక్షః-ఉరస్థలం యస్యతేనతథోక్తేన + శైషికస్యకపోవైభాషికత్వాన్నకప్ ॥ తేనరక్షసా-విరాధేన, ప్రాణే షు నపరిత్యక్తేషుసత్సు తస్మిన్నమృతేసతీత్యర్థః + నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతిసమాసః॥ఏతౌరామలక్ష్మణౌ పరాక్రమస్య-భుజబలస్యవి షయః అగోచరః పరాక్రమః కాఠిన్యం యస్యాస్సా॥ తస్యాంఖనన-శ క్యాయామిత్యర్థః॥తథాతస్యవిరాధస్యాంగేభ్యోవయవేభ్యోగళితయా- పరిస్రవంత్యా రుధిరధారయా-రక్తప్రవాహేణ, యస్సేకఆప్లవస్తేనఖ ననక్షమాయాం అవధారణయోగ్యాయాంకాననక్షమాయాంకాంతాంగ-

---

పరాక్రమావిషయపరాక్రమావితిద్వివచనాంతపాఠే పరేషామరీణాం ఆక్రమస్యావస్కందనస్య అవిషయః-అగోచరః-పరాక్రమః శౌర్యం యయోస్తావితి రామలక్ష్మణవిశేషణమ్ ॥

ధిత్ధారాసేకేన ఖననక్షమాయాం కాననక్షమాయాం రాక్షసశవోచితమతివికటమవటముత్పాదయితుమ్ ॥౧౨॥ తత్క్షణమేవ క్షణదాచరోఽపి సంజాతప్రత్యభిజ్ఞో రామాయ వ్యజిజ్ఞపత్ ॥ ౧౩ ॥ ఆత్మనో గంధర్వకులసంభవం రమ్భాపరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భం తచ్ఛ్రవణకుపితవైశ్రవణ

క్షిత్యాం ॥ని॥ క్షితిక్షాన్త్యోః క్షమాయుక్తే క్షమం శక్తే హితే త్రిషు ఇత్యమరః ॥ రాక్షసశవస్య - రక్షః కుణపస్య, ఉచితమనురూపం తాదృశం - తాదృశీగతిరితి వచనాద్రాక్షసానాం ప్రేతానాం గర్తప్రక్షేపణస్య ధర్మత్వాదితి భావః ॥ తేనైవోక్తం (శ్రీ)రామాయణే శ్రీరామం ప్రతి ॥ *రక్షసాం గతసత్వానామేషధర్మస్సనాతనః । అవటే యే నిధీయన్తే తేషాం లోకాస్సనాతనా ఇతి ॥ అతివికటమత్యంతవిశాలం ॥ని॥ వికటం పృథు బృహద్విశాలం పృథులం మహదిత్యమరః ॥ అవటం-గర్తం ॥ని॥ గర్తావటౌ భువిశ్వభ్ర ఇత్యమరః ॥ ఉత్పాదయితుం-రచయితుం, ప్రాక్రమేతాం-ఉపక్రాన్తవన్తౌ ॥ ౧౨ ॥ — తత్క్షణమేవేతి ॥ తత్క్షణమేవ-తస్మిన్నేవక్షణే, గర్తరచనాసమయ ఏవేత్యర్థః + అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ॥ క్షణదాచరః-విరాధోఽపి, సంజాతా స్మృత్యారూఢా ప్రత్యభిజ్ఞా పూర్వానుభూతస్వవృత్తాన్తపరామర్శో యస్య స తథోక్తస్సన్ రామాయ వ్యజిజ్ఞపత్-విజ్ఞాపయామాస, నిజవృత్తాన్తమితి శేషః + క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్యమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ ౧౩ ॥— తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి ॥ ఆత్మన ఇతి ॥ ఆత్మనః స్వస్యేతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే ॥ గంధర్వాణాం-దేవయోనివిశేషాణాం, దేవగాయకానాం కులే-వంశే, సంభవముత్పత్తిం, తథా రంభాయాః వైశ్రవణస్నుషాయాః పరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భం-ఆలింగనోద్యోగసంభ్రమం చ తథా తచ్ఛ్రవణేన రమ్భాపరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భాకర్ణనేన కుపితః క్రుద్ధో వైశ్రవణః కుబేరః తేనైవ దత్తామతిసృష్టాం + విశ్రవసోఽపత్యం వైశ్రవణ ఇతి విగ్రహః ॥ తస్యాపత్యమిత్యణ్ విశ్రవసో విశ్రవణరవ

దత్తాం రక్షోరూపిణీంశాపవ్యాపదంతస్యాస్తథావిధమవసానంచ ॥౧౪॥

॥వ॥రక్షోవధఃప్రకృతఇత్యయమేవమంసేత్స్వర్గాయగాయకపదం గమి

తోవిరాధః । నాగాలయాయవపురస్యవదేదితివర్ణ్యభ్రేతద్క్షిపదిషుప్ర

హాతంసరామః ॥ ౧౫ ॥ ౫ ॥ తదనునాకలోకభజనాయపురుహూతే

కావితిప్రకృతేర్వైశ్రవణాదేశః ॥ ని ॥ కిన్నరేశోవైశ్రవణఇత్యమరః-

రక్షోరూపిణీంరాక్షసరూపదాయినీమిత్యర్థః, శాపవ్యాపదంశాప

రూపమహావిపత్తించ, తస్యాశ్శాపవ్యాపదస్తథావిధంతాదృక్ప్రకా

రం వనవాససంచారితత్పరేణ శ్రీరామేణశ్వభ్రప్రక్షేపణరూపమిత్య

ర్థః అవసానమంతంచ వ్యజిజ్ఞపదితిసంబంధః- అత్రోదంశ్రీరామాయణ

వచనం ॥ * ॥ అభిశాపాదహంఘోరాం ప్రవిష్టోరాక్షసీంతనుంతు

ంబురుర్నామగంధర్వశ్శప్తోవైశ్రవణేనహ ॥ ప్రసాద్యమానశ్చమయా

సోబ్రవీన్మాంమహాయశాః - యదాదాశరథీరామస్త్వాంవధిష్యతి సం

యుగే ॥ తదాప్రకృతిమాపన్నోభవాన్స్వర్గంగమిష్యతి , ఇతివై

శ్రవణోరాజారమ్భాసక్తమువాచహేతి ॥ ౧౪ ॥—॥ రక్షఇతి॥ రక్షో

వధః రాక్షససంహారః ప్రకృతఃప్రక్రాంతః - రామేణేతిశేషః - ఇతి

ఏతద్వచనమిత్యర్థః - గాయకపదం గంధర్వస్థానం గమితఃప్రాపి

తః అయంవిరాధఏవస్వర్గాయస్వర్గలోకవాసిభ్యఇత్యర్థః- శం

సేత్ - స్వలోకగతమముంద్రష్ట్వాదేవాః ప్రక్రాంతోరాక్షసవధ

ఇతిజానీయురిత్యర్థః , తథాస్యవిరాధస్యవపుర్మృతశరీరం కర్తృ,

నాగాలయాయపాతాళలోకవాసిభ్యఇత్యర్థః ॥ ని ॥ అథోభువనపా

తాళ బలిసద్మరసాతలం - నాగలోకఇత్యమరః , రక్షోవధః ప్రవృత్త

ఇతివదేత్ కథయేత్ - భూలోకేతుప్రసిద్ధమేవేతిభావః , ఇతిమత్వే

తిశేషః - స రామః - ఇషుభిర్బాణైఃప్రహతంప్రకర్షేణహతం త

ద్విరాధవపుః - శ్వభ్రేగర్తే, అక్షిపత్ క్షిప్తవానివేత్యుత్ప్రేక్షా, పా

తాళపర్యంతగంభీరేగర్తేతద్వపుర్నిపాతితవానిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥—

న సమాహూతస్య భగవతశ్శరభంగస్యాశ్రమపదం రఘుపతిరభజత ॥౧౬
ప ॥ తత్ర ॥ దశశతనయనేపి వీక్ష్యమాణే దశరథపుత్రే సిషేవిషైవ జా
తా ॥ మనసిజశరభంగకారివృత్తేశ్శరనసిమునేశ్శరభంగనామభాజః ॥౧౭॥
॥ గ ॥ సమునిరాశ్రమస్థం కాకుత్స్థమాతిథ్యేనసమారాధ్యతత్సాన్నిధ్యేశు

॥ తదన్వితి ॥ తదనువిరాధవధానంతరం, రఘుపతిః శ్రీరామః, నాక
లోకభజనాయస్వలోకనివాసార్థం, పురుహూతేనేంద్రేణ, స
మాహూతస్యతావకంతపః ఫలితంఅతఃస్వలోకంభజేత్యాకారితస్యే
త్యర్థః, సమస్తమునిజన సమభిలషణీయసాన్నిధ్యేనేంద్రేణ సవి
ధం సమాహూతత్వాత్కింతస్యమాహాత్మ్యం కథనీయమితిభావః - భ
గవతఃపూజ్యస్య శరభంగస్య శరభంగనామ్నో మునేరాశ్రమపదం త
పోవనస్థానమభజత ప్రాప ॥ తత్ర ॥ తస్మిన్ ॥౧౬॥ — ॥ దశేతి
దశశతానినయనానియస్యతస్మిన్ సహస్రాక్షేవీక్ష్యమాణే దృశ్యమానే
సత్యపి - అలభ్యదర్శనే దేవేంద్రే దృష్టే సత్యపీత్యపిశబ్దార్థః - మన
సిజశరాణాం మన్మథబాణానాం భంగంకరోతీతి తద్భంగకారిణీవృత్తిర్వ
ర్తనం యస్యతథోక్తస్య, జితేంద్రియస్యేత్యర్థః - భంగకారిత్యత్ర
+ స్త్రియాఃపుంవదిత్యాదినాపుంవద్భావః - శరభంగఇతినామ భజ
తీతితథోక్తస్యమునేః ॥ ❁ ॥ నివృత్తస్సర్వతత్త్వజ్ఞః కామక్రోధాదివ
ర్జితః, ధ్యానస్థోనిష్క్రియోదాంతఃతుల్యమృత్కాంచనోమునిరిత్యు
క్తలక్షణస్య శరభంగమునేర్మనసి, దశరథపుత్రే సిషేవిషైవ శ్రీ
రామభజనేచ్ఛైవ + సేవతేస్సన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయేటా
ప్, జాతాసముత్పన్నా - నిరతిశయనిర్మలనిత్యానందస్వరూపస్య భ
క్తజనపారిజాతస్య భగవతశ్శ్రీరామస్య భజనానందంవిహాయస్వర్లో
కే నకిమపిభోక్తవ్యమస్తి, అతస్స్వేచ్ఛాంకృత్వాస్వలోకమాగమి
ష్యామీతి ఇంద్రంప్రేషితవానిత్యర్థః, అతఏవఇంద్రవాక్యముల్లం
ఘ్యాపి శ్రీరామభజనమస్యయుక్తమితిభావః, పుష్పితాగ్రావృత్తం
౧౭ ॥ — ॥ స ఇతి ॥ సమునిశ్శరభంగః, ఆశ్రమేతిష్ఠతీత్యాశ్రమస్థం నిజ

ద్ధాం మంత్రపూతామాహుతిమివాత్మన స్తనుమతనూష్మణి తనూనపాతి
పాతయిత్వా శాశ్వతంపదమాశ్రితవాన్ ॥ ౧౮ ॥ తతస్తీక్ష్ణతపసస్సుతీ
క్ష్ణస్య నిదేశేనదేశాత్తస్మాదుచ్చలితస్సలిలనిధిపానసంభావితజీవనాభా
వశంకయా శరణాశ్రయణాయలంబమాననీలాంబుదసందోహసందేహ

భాగ్యవశాదాశ్రమంప్రత్యాగతమిత్యర్థః + సుపిస్థఇతికప్ ప్రత్య
యః॥ కాకుత్స్థంకకుత్స్థాన్వయేవతీర్ణం శ్రీరామమాతిథ్యేనాతిథి
సత్కారేణ సమారాధ్య-సమ్యక్పూజయిత్వా, తస్య శ్రీరామస్యసా
న్నిధ్యేన-సన్నిధానేన, శుద్ధాం-పవిత్రామాత్మనః-స్వస్య, తనుం-శ
రీరం, మంత్రేణ-ఋగ్యజుస్సామాదినా, మంత్రవాదేన, పూతాం-పవి
త్రామాహుతిమాజ్యాహుతిమివేత్యుపమా ॥ అతనుః-అమందః, ఊ
ష్మాయస్యతస్మిన్ జాజ్వల్యమానఇత్యర్థః ॥ తనూనపాతి-జాతవేదసి॥
ని ॥ జాతవేదా స్తనూనపాదిత్యమరః ॥ పాతయిత్వా-నిక్షిప్య, శాశ్వ
తంపదం బ్రహ్మస్థానమాశ్రితవాన్-ముక్తోభూదిత్యర్థః ॥ ఆత్మావా అ
రేద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యోమంతవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యఇత్యాదిశ్రుత్యా పర
మాత్మరూపశ్రీరామదర్శనస్య మోక్షహేతుత్వాన్ముక్తిర్యుక్తైవేతిభా
వః ॥ * వృద్ధశ్శౌచక్రియాలుప్తః ప్రత్యాఖ్యాతభిషక్క్రియః। ఆత్మా
నంఘాతయేద్యస్తుభృగ్వగ్న్యనశనాంబుభిరితివచనాత్ శరభంగస్య
న్యాయ్యఏవాగ్నిప్రవేశఇతిమంతవ్యమ్ ॥ ౧౮ ॥—తతఇతి ॥ తతశ్శర
భంగమోక్షానంతరం, రామః తీక్ష్ణం నిశితం తపః వ్రతోపవాసాది
రూపం యస్యతథోక్తస్య సుతీక్ష్ణస్యమునేర్నిదేశేనాజ్ఞయా ఏతేనసు
తీక్ష్ణసందర్శనమపి కృతమితిసూచితం ॥ తస్మాద్దేశాత్-సుతీక్ష్ణాశ్రమప్ర
దేశాత్ + అపాదానేపంచమీ ॥ ఉచ్చలితః-ప్రస్థితస్సన్, సలిలనిధి
పానేన-సముద్రాచమనేన, సంభావితా-సంప్రతిపన్నా,యా జీవనా
భావశంకా-జీవనస్యోదకస్యజీవికాయాశ్చేతిగమ్యతే ॥ అభావశంకా
అభావోత్ప్రేక్షాతయాహేతునా॥ని॥అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షాశంకా

వహేన నానానోకహనివహేన పిహితాభోగమగస్త్యాశ్రమం రామ
స్ససంభ్రమమాససాద అకథయచ్చ మైథిలీమ్ ॥ ౧౯ ॥ వ ॥ తస్యేద
మాశ్రమపదంసరసీరుహాక్షిసంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య । భర్తా
సమస్తసరితాంకుపితస్యయస్యహస్తారవిందమకరందదశామవాప॥ ౨౦

మాహుర్మనీషిణఇత్యభిధానాత్ ॥ ఉత్ప్రేక్షా-ఊహః, శరణాశ్రయ
ణాయ-శరణంగంతుమిత్యర్థః ॥ లంబమానః-స్రంసమానో, యో నీ
లాంబుదసందోహః-నీలమేఘనికురుంబః, స ఇతిసందేహావహేన-సం
శయప్రదేన నానానోకహనివహేన-నానావిధవృక్షషండేన, పిహితా
భోగమాచ్ఛాదితదేశవిస్తారం, + వష్టిభాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపస
ర్గయోరిత్యకారలోపః ॥ ని ॥ అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాద
నానిచేత్యమరః ॥ అగస్త్యమునేరాశ్రమం ససంభ్రమమాససాద-ప్రా
ప, అకథయదితి-మైథిలీంప్రత్యకథయదుక్తవాంశ్చ, మనోవినోదార్థ
మాఖ్యాయికాః కథయితుమారబ్ధవానితిభావః ॥ అత్రా నోకహనివహే
విశిష్టనీలాంబుదసందోహ సందేహావహత్వోత్ప్రేక్షణాత్సందేహోజ్జీవి
నీగుణనిమిత్తాజాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షేతిసంకరః ॥ సందేహశబ్దస్యభ్రాం
తిపరత్వేన భ్రాంతిమదలంకారఇతివివేకః ॥ ౧౯ ॥—కథనప్రకారమే
వాహ ॥ తస్యేత్యాదిభిశ్చతుర్భిః॥ హేసరసీరుహాక్షి-పద్మలోచనే మైథి
లి,ఇదమే తత్పరిదృశ్యమానం సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య-అగ
ణనీయమాహాత్మ్యముఖ్యనిలయస్య, మునేరాశ్రమపదం-ఆశ్రమస్థానం
యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్తచ్ఛబ్దస్య యచ్ఛబ్దాకాంక్షాయామాహ ॥
సమస్తసరితాంభర్తా-సముద్రః, కుపితస్య-క్రుద్ధస్య, యస్యమునేరగ
స్త్యస్య హస్తఏవ అరవిందం తత్ర మకరందదశాం-పుష్పరసావస్థా
మవాప, ఈదృఙ్మాహాత్మ్యసంపన్నోఽయంమునిరితిభావః॥ రూపకాలం
కారః ॥ తథా పరిచ్ఛిన్నే మునిహస్తే అపరిచ్ఛిన్నసముద్రస్యాధేయ
త్వకథనాత్ అధికప్రభేదోలంకారః ❋ ఆధారాధేయయోరానురూ

ఇహాసమదగజేంద్రన్యస్తహస్తాతిభారాత్పృథువిన(నియ)మితశాఖస్సల్లకీ వృక్షఏషః । అభినయతినికామంసంగతోచ్ఛ్రాయహానిర్మునివరకర ఘాతాద్భగ్నవింధ్యాద్రిముద్రామ్ ॥ ౨౧ ॥ అస్మిన్మహాపథధియా వద

ధ్యాభావాధికోమతఇతిలక్షణాత్ ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౦ ॥

ఇహేతి ॥ ఇహాస్మిన్పథి-ఆశ్రమమార్గే, సమదగజేంద్రేణ-మత్తమహామతంగజేన, న్యస్తావిశ్రమార్థం వల్లవభక్షణార్థంవా నిక్షిప్తోయోహస్తోనిజతుండః సఏవాతిభారో భారాతిశయస్తస్మాద్ధేతోః, వినమితశాఖోభుగ్నశాఖః, అతఏవ నికామమత్యంతంసంగతాప్రాప్తా ఉచ్ఛ్రాయహానిరౌన్నత్యభంగోయస్యసతథోక్తః ఉత్కృష్టఃశ్రాయః ఉచ్ఛ్రాయఇతి + ఘఞంతేనోపసర్గస్యసమాసః నోపసృష్టాద్ధఞ్ ప్రత్యయః ॥ శ్రీనీభువోనుపసర్గఇతినియమాత్ ॥ ఏషోయంపరిదృశ్యమానః, సల్లకీచాసౌవృక్షశ్చేతివిశేషణసమాసః ॥ గజభక్ష్యాఖ్యవృక్షవిశేషః ॥ అత్రవృక్షశబ్దస్య సామాన్యవాచకత్వాన్నపౌనరుక్త్యం చూతవృక్షఇత్యాదివత్ ॥ ని ॥ గంధినీగజభక్ష్యాతు సువహాసురభీరసా । మహేరణాకుందరుకీసల్లకీ హ్లాదినీతి చెత్యమరః ॥సల్లకీస్యాద్గజప్రియేతిహలాయుధశ్చ ॥ మునివరస్యాగస్త్యస్య మహామునేః కరఘాతాత్ హస్తేననియమనాద్ధేతోః భుగ్నస్యావనతస్య వింధ్యాద్రేర్ముద్రాం పరిపాటీమభినయతి-నాటయత్యనుకరోతి ప్రకటయతీత్యర్థః ॥ ఏతస్మునినియమితవింధ్యాద్రిముద్రానుకరణమేతస్మున్యాశ్రమస్థ వృక్షస్యయుక్తమితిభావః ॥ పురాకిలమేరుస్పర్ధయా ప్రవర్ధమానం సూర్యమార్గనిరోధినం వింధ్యాచలం త్రిదశాభ్యర్థితోగస్త్యః స్వహస్తేననియమితవానితిపౌరాణికీకథా ॥ అత్రాభినయనస్యాసదృశ్యవర్యవసానాదుపమా ॥ తథా ముద్రామిత్యత్ర తత్సదృశీం ముద్రామితి సాదృశ్యస్యాక్షేపాత్ అసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారఇత్యనయోస్సంసృష్టిః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౨౧ ॥—అస్మిన్నితి ॥ అస్మి

నంవిగాహ్యనిర్గంతుమక్షమతయాజఠరేలుఠద్భిః । వన్యైర్గజైరజ
గరాః పిశితాశనేభ్యో వాతాపిదానవదశాముపదేశయంతి ॥ కించ ॥ ౨౦
చుళకగతసముద్రాస్వాదనే కుంభయోనేరితరకరనిరస్తా మక్షికోత్సారరీ
త్యా । గగనగతివిహీనా మేఘనాః పల్వలాంతే విపినమహిషవేషైః శేర

న్నాశ్రమే అజగరాస్తిలిత్సాపరనామానః-మహాంగాస్సర్పవిశేషాః క
ర్తారః, ని ॥ తిలిత్సస్స్యాదజగర ఇత్యమరః ॥ మహాపథధియా-మహామా
ర్గ ఇతి భ్రాంత్యా, అతఏవ భ్రాంతిమదలంకారః ॥ వదనం-నిజవక్త్ర
కుహరం, విగాహ్య-ప్రవిశ్య, నిర్గంతుం-పునరాగంతుమక్షమతయా
అసమర్థతయా సంకటత్వాదితి భావః ॥ జఠరే-కుక్షిగోళకే, లుఠద్భిర్వివ
ర్తమానైర్వనేభవైర్వన్యైర్గజైః, పిశితాశనేభ్యః క్రవ్యాదేభ్యః వాతా
పిదానవదశాం-వాతాపినామకదానవావస్థాం, ఉపదేశయంత్యుపదే
శం కారయంతి ఉపమా + ఉపపూర్వాద్దిశతేర్ణ్యంతాల్లట్ ॥ న్యర్థో వి
వక్షితః ॥ పూర్వమముష్య మహాత్మనో ऽగస్త్యస్య ఉదరే వాతాపినామా
దానవః ఏవమేవ పరిలుఠన్ జీర్ణో ऽభూదతో ऽయుష్మాభిః కైతవాచ
రణైః న భవితవ్యమితి బోధయంతీత్యర్థః ॥ అత్రోక్తార్థాసంబంధేపి
తత్సంబంధకథనాదతిశయోక్తిభేదః ॥ సచ పూర్వోక్తభ్రాంతిమతా సా
పేక్షత్వాత్సంకీర్యతే ॥ అత్ర శ్రీరామాయణం * అగస్త్యేన తదా దైత్యైః ప్రా
ర్థితేన మహర్షిణా ॥ అనుభూయ కిల శ్రాద్ధే భక్షితస్స మహాసుర ఇతి ॥
వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ఆశ్చర్యాంతరమపి విద్యత ఇత్యాహ ॥ కించేతి ॥
తదేవాహ ॥ చుళుకేతి ॥ మేఘనాః-మేఘాః, చుళుకగతసముద్రస్య-
గోకర్ణాకృతిదక్షిణకరతలస్థసాగరస్య, ఆస్వాదనే-పానసమయ ఇత్య
ర్థః ॥ మక్షికోత్సారరీత్యా మక్షికానిరాకరణప్రక్రియయా, కుంభయోనే
రగస్త్యస్య ॥ ని ॥ అగస్త్యః కుంభసంభవ ఇత్యమరః ॥ ఇతరకరేణ స
వ్యహస్తేన నిరస్తాః-నిరాకృతాః, జాతా ఇతి శేషః ॥ మేఘనాః గగనగ
తివిహీనాః నిరాకరణజనితదౌర్బల్యాన్నభోమార్గసంచారసామర్థ్యర

లంతేవలంతే ॥౮౩॥ ఏవంవిపినవిలోకనవిస్మితమతి స్తదుటజనికటమా సాద్య రామశ్శిష్యైః ప్రవేశితస్సకలలోకవంద్యమానచరణారవిందమర విందసంభవమివ బృన్దారకైర్మునిబృందారకైశ్చపరివృతంకోపహుంకా రనిరహంకారాయ నహుషాయభుజంగభావమాపితాయ దత్తభుజంగ

హితాస్సంతః పల్వలాంతే-అల్పసరోమధ్యే, ని॥ వేశంతఃపల్వలంచా ల్పసరఇత్యమరః ॥ విపినమహిషవ్రాతైః-అరణ్యలులాయభూమికాభిః, కేవలమత్యంతం, వలంతే-సంచరంతి, వన్యమహిషవ్యాజేన పరిలుఠం తీత్యర్థః ॥ అత్రవ్రాతశబ్దేన మహిషత్వమపహ్నుత్య విశిష్టఘనత్వప్ర తిపాదనాత్ సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా॥మా లినీవృత్తమ్ ॥ ౮౩ ॥ —ఏవమితి ॥ ఏవముక్తప్రకారేణ,విపినవిలో కనేన-తపోవనదర్శనేన, విస్మితా-విస్మయంప్రాప్తామతిర్యస్యసతథో క్తః రామః తస్యాగస్త్యస్య మునేరుటజనికటం-పర్ణశాలాభ్యర్ణం ॥ ని ॥ పర్ణశాలోటజోస్త్రియామిత్యమరః ॥ ఆసాద్య-ప్రాప్య, శి ష్యైర్మున్యంతేవాసిభిః శ్రీరామోయంమునిసందర్శనాకాంక్షితయా స మాగతస్తస్మై నివేదయంత్వితిలక్ష్మణవాక్యేన మునయేనివేద్య తదను మత్యా పునరాగతైరిత్యర్థః ॥ ప్రవేశితో మునిసమీపంప్రాపితస్సన్ సకలలోకేన అశేషభువనస్థజనేన వంద్యమానే-నమస్క్రియమాణే, చరణారవిందె-పాదపద్మేయస్యతం ॥ ని ॥ లోకస్తు భువనేజనఇత్యమ రః ॥ బృందారకైర్దేవశ్రేష్ఠైః, తథా మునిబృందారకైర్మునిముఖ్యైశ్చ పరివృతం-పరివేష్టితం, సకలసురమునిసేవ్యమిత్యర్థః ॥ ని ॥ బృం దారకాదైవతాని పుంసివాదేవతాస్త్రియాం ॥ బృందారకౌరూపిము ఖ్యావిత్యుభయత్రాప్యమరః ॥ అతఏవారవిందసంభవం-బ్రహ్మాణమి వస్థితమిత్యుపమా ॥ తథా కోపహుంకారేణ-నిజరోషజనితహుంకా రేణ, నిర్గతఃఅహంకారోయస్యతస్మైభుజంగభావేన-శచీవిటభావేన దూషితాయాపలిప్తాయ, నహుషాయ-యయాతిజనకాయ, రాజ్ఞే ద

భావం ఖగగతినిరోధకల్పవైపుల్యయోర్దురవగాహమహావనయోర్విన్ధ్య
శైలసిన్ధురాజయోరగాధతాగాధతాతస్కరకరోదరముదరజాత జాత
వేదోవిరచితవాతాపిదానవావలేపలోపం లోపాముద్రావల్లభం సక

త్తిః భుజఙ్గభావః సర్పత్వం యేన తస్మై * భుజంగో విటసర్పయోరి
త్యుభయత్రాభిధానాత్ ॥ పురాకిల నహుషో రాజా కుతశ్చిత్పుణ్య
వశాత్ సశరీరః స్వర్గం ప్రాప్య తత్రేన్ద్రస్సన్ శచీజారణార్థం యా
నమధిరుహ్య గచ్ఛన్ సోఽహంకారస్సర్పసర్పేతి భగవన్తమాక్షిప్య కో
పహుంకారకారిణా తేన సర్పో భవేతి శప్త ఇతి పౌరాణికాః కథాం క
థయన్తి ॥ ఖేగచ్ఛన్తీతి ఖగాః-పక్షిణః, తేషామపి గతినిరోధే గమన
ప్రతిబన్ధే కల్పం సమర్థం వైపుల్యం-విశాలత్వం, యయోస్తయోర్దు
రవగాహం-దుష్ప్రవేశం, మహావనం-మహాకాననం, అగాధజలం య
యోస్తయోః ॥ ని ॥ వనే సలిలకాననే ఇత్యుభయత్రాప్యమరః ॥ విం
ధ్యశైలసిన్ధురాజయోః-విన్ధ్యాచలసముద్రయోస్సంబంధిన్యౌ యే గా
ధతా గాధతే-ఔన్నత్యగాంభీర్యే తయోస్తస్కరమపలోపకం కరోద
రం కరో హస్తః ఉదరం కుక్షిశ్చ యస్య తం తథోక్తం కరతలనియమి
విన్ధ్యత్వాత్ కుక్షినిక్షిప్తసముద్రత్వాచ్చేతి భావః ॥ అసాధారణసామ
ర్థ్యైకనికేతనమిత్యర్థః ॥ అత్ర విన్ధ్యస్య గాధతా సముద్రస్య అ
గాధతేతి చ యథాక్రమమన్వయాత్ వనేత్యత్ర శ్లేషసంసృష్టో య
థాసంఖ్యాలంకారః ॥ తథా ఉదరజాతజాతవేదసా జాఠరాగ్నినా వి
రచితో విహితః వాతాపిదానవావలేపలోపో వాతాపినామక దానవ
గర్వనిర్వాపణం యేన తం తథోక్తమ్ ॥ ని ॥ అవలేపస్తు గర్వేస్యాల్లేప
నే భూషణేఽపి చేతి విశ్వః ॥ లోపాముద్రాయాః వల్లభం-దయితం, ని ॥
మైత్రావరుణిరస్యైవ లోపాముద్రా సధర్మిణీత్యమరః ॥ వల్లభో ద
యితేఽధ్యక్ష ఇతి విశ్వః ॥ సకలానామశేషాణాం, సరితాం-నదీనాం, వ
ల్లభః-పతిః, సముద్రః తస్య నిశ్శేషీకరణే-నిశ్శేషతాపాదనే, బాడ

లసరిద్వల్లభనిశ్శేషీకరణబాడబం బాడబప్రశస్తమపాస్తసమస్తాశమ
ప్యుపగతదక్షిణాశం వృషైకతానజన్మానమపికుంభజన్మానం భగవంతమ
గస్త్యమపశ్యత్ ॥ ౨౮ ॥ ప ॥ ప్రభామివార్కస్య తమసాంనిహంత్రీం

బం-బడబానలం, పూర్వం నిజోదరస్య సామర్థ్యవర్ణనమిదానీంస్వస్యేతి నపౌనరుక్త్యం ॥ అత్ర మునౌబాడబత్వరూపణాద్రూపకం తేన ప్రసిద్ధం బడబానలస్యైతచ్ఛోషకత్వమిత్యపూర్వత్వరూపం. వస్తు వ్యజ్యతే ॥ బాడబప్రశస్తం-బ్రాహ్మణోత్తమం, ని ॥ బాడబో బడబానలః । ఆశ్రమో స్త్రీ ద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబా ఇతి చామరః ॥ అపాస్త సమస్తాశం- నిరస్తాశేషతృష్ణమపి ఉపగతదక్షిణాశం ప్రాప్తదక్షిణారూపదిగ్వ్యాప్తితృష్ణమితి విరోధః అధిష్ఠితయామ్యదిశమితిపరిహారాద్విరోధాభాసాలంకారః ॥ ని ॥ ఆశాదిగతితృష్ణయోరిత్యుభయత్రాపి వైజయంతీ ॥ ఉక్తంచ బ్రహ్మాండపురాణే ॥ * అగస్త్యో దక్షిణామాశామాశ్రిత్య నభసిస్థితః । వరుణస్యాత్మజో యోగీ వింధ్యవాతాపిమర్దన ఇతి ॥ తథా వృషైకతానం-సుకృతైకాయనం జన్మ యస్యతం సకలధర్మైకనికేతనావతారతయా మహానుభావమిత్యర్థః ॥ వృషభాయత్తజన్మానమితిచ ప్రతీయతే ॥ తథాపి కుంభజన్మానం క్షుద్రకుంభోద్భవమితి విరోధః ॥ ఊర్వశీదర్శనాత్ ప్రస్కన్నస్య మిత్రావరుణతేజసః కుమ్భే నిక్షిప్తత్వాత్ తత్సంభవత్వేనాస్య వస్తుగత్యా పరిహారాత్ ॥ పూర్వవదలంకారః ॥ మాహాత్మ్యతావన్మాత్రప్రతిష్ఠానం ప్రయోజకమితిభావః ॥ భగవంతం షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం అగస్త్యమపశ్యత్ ॥ ని ॥ సుకృతేవృషభోవృషః ॥ ఏకతానోఽనన్యవృత్తిరేకాగ్ర్యైకాయనావపీతిచామరః ॥ ౨౮ ॥ —అ ॥ తతః శ్రీరామః కిమకార్షీదిత్యాశంక్యాహ ॥ ప్రభామితి ॥ అర్కస్య-అర్కసంబంధినీం, ప్రభాం దీప్తిమివ, తమసామజ్ఞానజనితమోహానాం అంధకారాణాంచ నిహంత్రీం-విధ్వంసకారిణీం + కర్తృకర్మణోః కృతీతి కర్మణి షష్ఠీ, బ్రాహ్మీం-లక్ష్మీం, బ్రహ్మతే

బ్రాహ్మీం దధానం నియమేన లక్ష్మీమ్ । తపోనిధిం శౌర్యనిధిః ప్రసన్నస్స్వ
నామసంకీర్త్య ననామ రామః ॥ ౫౫ ॥ గ ॥ తతః పరమహర్షిణా మ
హర్షిణా ప్రణీతాభిరాశీర్భిస్సహ మురశాసనశరాసనం సరసిజాసనా
స్త్రం సౌత్రామణం తూణీరయుగ్మం రుక్మమయకోశం ఖడ్గం చ ప్రతిగృహ్య

జః, నియమేన-నైయత్యేన, నిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ సమిత్కుశాద్యాగ
స్తుకసాధననిష్పాద్యకర్మవిశేషేణవా హేతునా దధానం-ధారయంతం
॥ ని ॥ నియమస్తు స యత్కర్మ నిత్యమాగంతుసాధనమిత్యమరః ॥తపసః
ప్రాణోపవాసాదిసహితమితమేధ్యాశనరూపస్య నిధిం నిధానం అగస్త్యం
శౌర్యనిధిర్మహాశౌర్యసంపన్నః, ప్రసన్నః నిర్మలాంతఃకరణ ఇతి చ విశే
షణద్వయేన దుష్టనిగ్రహశిష్టానుగ్రహసామర్థ్యోక్తిః ప్రసన్న ఇతి
పాఠే ప్రాప్త ఇత్యర్థః ॥ రామః స్వనామసంకీర్త్య ననామ శ్రీరా
మవర్మాహం భో అభివాదయ ఇతి నిజనామోచ్చారణపూర్వకం నమ
శ్చకారేత్యర్థః ॥ జ్యాయసాం నమస్కారే తథా శాస్త్రాచారాదితి
భావః ॥ * అభివాదపరం విప్రం జ్యాయాంసమభివాదయేత్ । అసౌ
నామాహమస్మీతి స్వనామపరికీర్తయేదితి మనుస్మరణాత్ ॥ అత్ర శ్లేష
సంకీర్ణోపమా ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౫౫ ॥—తత ఇతి ॥ తతః-నమ
స్కారానంతరం, రామ ఇత్యధ్యాహారః ॥ పరమహర్షేణ సాక్షాత్ప
రబ్రహ్మరూపోయం శ్రీరామః మద్దర్శనాపదేశేనాగత్య స్వయం ప్ర
త్యక్షోభూత్కృతనమస్కారశ్చాభూదిత్యుత్పన్నామందానందతుం
దిలాంతఃకరణేనేత్యర్థః ॥ మహర్షిణా అగస్త్యేన, ప్రణీతాభిః స్వ
యం మహర్షిత్వాత్ తస్య చ ప్రీత్యా రాజపుత్రత్వాచ్చ విరచితా
భిరాశీర్భిస్సహ-ఆశీర్వాదైస్సాకం, మురశాసనశరాసనం-వైష్ణవచా
పం, సరసిజాసనాస్త్రం-బ్రహ్మాస్త్రం, సుత్రామ్ణ ఇదం సౌత్రామణం
ఐంద్రం తూణీరయుగ్మం, అక్షయసాయకతూణయుగళం, తథా రుక్మ
మయకోశం-హిరణ్మయపిధానం, ఖడ్గం చ ప్రతిగృహ్య - స్వీకృత్య ॥

తదాజ్ఞయా గోదావర్యాస్తటనికటప్రకటితాం పఞ్చవటీమసేవత॥
౧౬॥ తత్ర విస్తృతపక్షద్వన్ద్వమప్రతిద్వన్ద్వమతిశౌర్యావస్థాప్రత్యయంకృతాపరోక్ష్యమివ తార్క్ష్యం మహామహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజ

ని ॥ కోశో స్త్రీసట్ట లెఖడ్గపీఠానెథాఘుదివ్యయోరిత్యమరః ॥ తదాజ్ఞయా-తస్యాగస్త్యస్యనిదేశేన, గోదావర్యాః తటనికటే-రోధస్సమీపే ప్రకటితాం-ప్రసిద్ధాం, పంచానాంవటానాంసమాహారః పంచవటీ. తాం తదుపలక్షితత్వాత్తదాఖ్యయాప్రఖ్యాతం కంచిదాశ్రమమిత్యర్థః ॥ అసేవత-నివాసార్థమభజత + పంచవటీత్యత్ర తద్ధితార్థేత్యాదినాసమాసః ॥ సంఖ్యాపూర్వోద్విగురితిద్విగుసంజ్ఞా ॥ అకారాన్తోత్తరపదోద్విగుః స్త్రియాంభాష్యతఇతి స్త్రీత్వం ద్విగోరితి ఙీప్॥
౧౬ ॥—తత్రేతి ॥ తత్ర పంచవట్యాం శ్రీరామః విస్తృతం-విశాలం, పక్షద్వన్ద్వం గరుద్యుగ్మం యస్యతం ॥ ని॥ పక్షగపార్శ్వేగరుత్పార్శ్వసహాయబలభిత్తిష్వితియాదవః ॥ అప్రతిద్వన్ద్వమప్రతిద్వన్ద్వమానప్రతిభటం జగదేకవీరమిత్యర్థః ॥ అతిశౌర్యావస్థాయాః మహాశౌర్యమర్యాదాయాః ప్రత్యయమవధిం, లోకోత్తరశౌర్యసీమానమిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్విత్యమరః ॥ అప్రతిద్వన్ద్వశౌర్యావస్థాప్రత్యయమితిపాఠే అప్రతిద్వన్ద్వాయానిరుపమాయాశ్శౌర్యావస్థాయాః ఇత్యన్వయః కృతమాపరోక్ష్యం అపరోక్షతా యేనతం ప్రత్యక్షమిత్యర్థః॥ తార్క్ష్యం-గరుడమివస్థితమిత్యుపమా ॥ ని ॥ గరుత్మాన్ గరుడస్తార్క్ష్య ఇత్యమరః ॥ మహీంధరతీతిమహీధ్రః + మూలవిభుజాదిత్వాత్కప్రత్యయః॥ యథాహవామనః ॥ మహీధ్రాదయోమూలవిభుజాదౌ తథాదృశ్యన్తాఇతి ॥ మహామహీధ్రకల్పం-ఈషదసమాప్తమహావర్వతం + ఈషదసమాప్తౌకల్పప్ప్రత్యయః గృధ్రాణాంరాజానం గృధ్రరాజం జటాయుషం+ రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్ ॥అద్రాక్షీదపశ్యత్ + దృశేర్లుఙిసిచివృద్ధిః ॥ ౧౭ ॥— పానేనేతి ॥ ఏషో

యద్వాశౌర్యావస్థాయాఃప్రత్యయోనిశ్చయోయస్మిన్నితిబహువ్రీహిః

షదబ్రాక్షీత్ ॥ ౨౭॥ప॥పానేనహీనజలమబ్ధిమపాస్యనూనం మైనాక ఏష
మునిమాశ్రయతీతిజాతామ్ । శంకామిమాం రఘుపతేఃకథితాత్మవంశో
స్తత్తాతమిత్రమహమిత్యహరజ్జటాయుః ॥ ౨౮ ॥ గ ॥ రామస్తు
దశరథమివ తంపశ్యన్ కాశ్యపసమ్భూతం సమ్పాతేరనుజమనుజరచిత

యం మైనాకః పర్వతః, సిద్ధవత్కృత్య నిర్దేశోఽత్ర తథాప్రతీయమా
నత్వాదిత్యవగంతవ్యం ॥ పానేన-మునికర్తృకపానక్రియయాహేతునా
హీనజలం-జలరహితం, స్థలప్రాయమిత్యర్థః ॥ అబ్ధిం సముద్రమ
పాస్య-త్యక్త్వా, పూర్వంపక్షచ్ఛేదోద్యత పురందరభయాత్తత్ర నిలీ
నత్వాదితిభావః ॥ యథాహ కాళిదాసః ॥ మైనాకమంభోనిధిబద్ధ
సఖ్యమితి ॥ మునిమగస్త్యమాశ్రయత్యనుసరతి స్వాశ్రయభంగకారి
ణస్తస్యైవాశ్రయణీయత్వాదితిభావః ॥నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయామ్॥
ఇత్యేవంప్రకారేణ జాతాముత్పన్నామిమాంరఘుపతేః-శ్రీరామస్య,
శంకాం వితర్కం ॥ ని ॥ శంకావితర్కభయయోరితిశాశ్వతః ॥ జటా
యుః కథితాత్మవంశః వినతాయాం కశ్యపాజ్జాతస్యారుణస్య గరుడా
గ్రజస్య తనయోహం శ్యేనీగర్భసంభవః సంపాతేరనుజఇత్యాద్యుపవ
ర్ణితనిజాన్వయవృత్తాంతస్సన్ అహం త్వత్తాతస్య దశరథస్య మి
త్రం-సుహృత్, ని ॥ మిత్రంసుహృదిమిత్రోర్క ఇతివిశ్వః ॥ ఇత్యు
క్త్వేతి శేషః ॥ అహరత్పరిహృతవాన్, శ్రీరామముక్తసందేహరహి
తమకార్షీదిత్యర్థః ॥ * తథారామాయణమ్* ద్వౌపుత్రౌవినతా
యాస్తు గరుడోఽరుణఏవచ । తస్మాజ్జాతోఽహమరుణాత్సంపాతిశ్చమమా
గ్రజః ॥ జటాయురితిమాంవిద్ధిశ్యేనీపుత్రమరిందమేతి ॥ అత్రకవిసమ్మ
తసాదృశ్యాన్మహాన్నతే జటాయుషి మైనాకసందేహోదయాత్తస్యచ
తేనైవ పరిహృతత్వాత్ ॥ నిశ్చయాంతస్సందేహాలంకారః ॥ అత్ర శం
కాశబ్దస్య భ్రాంతిపరత్వే భ్రాంతిమదలంకారః ॥ సచోత్ప్రేక్షయాం
గేనసంకీర్యతే ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౮ ॥ —రామ ఇతి ॥ రా

వర్ణశాలః పఞ్చవట్యాం కంచిత్సమయం గమయామాస ॥ ౯ ॥
అథ కదాచిదుపచీయమానమనోభవవైభవః పాకకపిశకలమమంజరీ
పుంజపింజరీభూతకేదారప్రపఞ్చః పఞ్చబాణరణప్రయాణోచితవీర
పాణవత్పత్రపుటపాత్రదృశ్యావశ్యాయబిందుసందోహః చన్ద్రాతపె

మస్తు-రామోపి, కాశ్యపసంభూతం-కశ్యపస్యపౌత్రమిత్యర్థః ॥ సం
పాతేరనుజం తంజటాయుషం, దశరథమివపశ్యన్ పితురతిసుహృత్త్వా
త్తమివ బహుమన్యమానస్సన్ అనుజరచితవర్ణశాలో-లక్ష్మణనిర్మితో
టజస్సన్, పంచవట్యాం కంచిత్సమయం-కియంతంకాలం, గమయా
మాస-యాపయామాస ॥ ౯ ॥ — అ ॥ అథ శూర్పణఖాగమనం
వక్తుం తత్కాలోద్దీపకం హేమంతంవర్ణయతి ॥ అథేత్యాదినా ॥ అ
థ పంచవట్యాం కియత్కాలయాపనానంతరం, కదాచిత్కస్మింశ్చిత్స
మయే, శరత్కాలావసానఇత్యర్థః ॥ హేమంతసమయస్సముదజృం
భతేత్యన్వయః॥కీదృశోహేమంతసమయఇత్యాకాంక్షాయాం తమేవవిశి
నష్టి॥ఉపచీయమానం-స్వయంప్రవర్ధమానం,+చినోతేశ్శకర్మకర్తరిశానచ్
మనోభవవైభవం-మన్మథప్రభావః, కామోత్సవోవాయస్మిన్ సతథో
క్తః ఉద్దీపకత్వాదితిభావః ॥ పాకేన పక్వావస్థయా కపిశాఃపిశంగ్యో
యాః కలమమంజర్యః-శాలివిశేషకణిశగుచ్ఛాః, తాసాం పుంజైః-క
దంబైః, పింజరీభూతః కేదారప్రపంచః వ్రీహిక్షేత్రవిస్తారః యస్మిన్
సతథోక్తః, తత్ర తేషాం పచేళిమత్వసంభవాదితిభావః ॥అపింజరః
పింజరస్సంపద్యమానఃపింజరీభూతః + అభూతతద్భావేచ్విః ॥ అస్య
చ్వావితిదీర్ఘః ॥ కుగతిప్రాదయఇతిసమాసః॥ ని ॥ శాలయఃకలమా
ద్యాశ్చ॥ కణిశంసస్యమంజరీతిచామరః ॥ పంచబాణస్య-మారమహావీ
రస్య, రణప్రయాణా-జైత్రయాత్రాప్రారంభే, ఉచితమనురూపం,
యద్వీరపాణం-వీరాణామవశ్యంకర్తవ్యం మధుపానం, తేషాం తథా
చారాదితిభావః ॥ ని ॥ వీరపాణంతుయత్పానంవృత్తేభావినివారణఇతి

నిరానన్దతాం చన్దనానులేపే నిర్లోలుపతాం చన్ద్రశాలాయాం నిరాశతాం చన్ద్రోపలస్థలే నిరాస్థతాం వాతాయనసేవనే నిరుత్సుకతాం వాపీకూపోపకణ్ఠే నిరుత్కణ్ఠతాం వాసరావసానే నిరాదరతాం వారివిహారే నిరాకాంక్షతాముత్పలమాలాయాముపేక్ష్యతాముపవనభజనే ప్యుద్విగ్నతాంచ జనానాంజనయన్ గమ్భీరాభోగగర్భగృహాస్వధునే

మరః ॥ తేనతుల్యంతద్వదితి తద్ధితగతార్థః ఉపమా + తేనతుల్యం క్రియాచేద్వతిరితి వతిప్రత్యయః ॥ తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిరిత్యవ్యయసంజ్ఞా ॥ వస్త్రపుటాని-తరుపలాశసంపుటాని, తాన్యేవపాత్రాణి చషకా ఇతిరూపకం లేపద్రవ్యైః సంలక్ష్యమాణాః, అవశ్యాయ బిందుసందోహః నీహారశీకరనికురుంబంయస్మిన్ సతథోక్తః ॥ ని ॥ అవశ్యాయస్తునీహారస్తుషారస్తుహినంహిమమిత్యమరః ॥ తథా చంద్రాతపే-చంద్రికాయాం, నిరానందతాం-ప్రీతిరాహిత్యం, చందనానులేపే పటీరచర్చాయాం నిర్లోలుపతాం-నిరపేక్షతాం, చంద్రశాలాయాం శిరోగృహే ॥ ని ॥ చంద్రశాలాశిరోగృహమిత్యమరః ॥ నిరాశతామభిలాషరాహిత్యం, చంద్రోపలస్థలే-చంద్రకాంతమణికుట్టిమే, ని ॥ ఉపలః ప్రస్తరే మణావితి విశ్వః ॥ నిరాస్థతామాసక్తిరహితత్వం, వాతాయనసేవనే-గవాక్షమార్గానువర్తనే, ని ॥ వాతాయనంగవాక్షస్స్యాదిత్యమరః ॥ నిరుత్సుకతామపరితోషతాం, వాపీనాం-దీర్ఘికాణాం, కూపానాం-ఉదపానానాంచ ఉపకంఠే-అంతికసంచారే నిరుత్కంఠతాం-నిరుల్లాసతాం, వాసరావసానే-సాయంకాలే, నిరాదరతామతత్పరతాం, వారివిహారే-జలక్రీడాయాం, నిరాకాంక్షతాం-నిస్స్పృహత్వం ఉత్పలమాలాయాం-కువలయదామ్ని, ఉపేక్ష్యతాముదాసీన్యవిషయతాం ఉపవనభజనే-ఉద్యానవనసేవనేప్యుద్విగ్నతాం-భీరుతాంచ, జనానాం జనయన్-ఉత్పాదయన్, కాలాంతరోపయోగినాం చంద్రాతపాదిశీతలోపచారాణాం తదానీమనుపయుక్తత్వేన అనపేక్షితత్వాత్

ష్టకచితభిత్తైరణ్ణక్తతిరస్కరిణీపటలస్య శశోదరలోమమృదులకమ్బ
లస్య కాలాగురుధూమస్య కాశ్మీరాంగరాగస్య నిర్ధూమాంగారభరిత

ము నిరానందత్వాదిజనక ఇత్యర్థః ॥ అత్ర చంద్రాతపనిరానందత్వా
దీనాం కేవల ప్రకృతానామేవోత్పాదనక్రియారూపధర్మసంబంధేనౌ
పమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవల ప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా
లంకృతిః ॥ * ప్రస్తుతానామథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః । ఔ
పమ్యం గమ్యతే యత్ర సా స్మృతా తుల్యయోగితేతిలక్షణాత్ ॥ తత్ర గం
భీరః తుషారవాతాదిప్రవేశానర్హత్వయుక్తః అభోగో విస్తారో
యస్య తత్తథోక్తం యద్గర్భగృహమాన్తసాగారం ॥ ని ॥ గర్భాగారం
వాసగృహమిత్యమరః ॥ తస్య ఘనం నీరంధ్రం యథాతథా ఇష్టకాభి
శ్చితా ఆరచితా భిత్తిః కుడ్యం తస్యాస్త్వ శీతబాధానివర్తకత్వేన తస్యా
అప్యుపయోగిత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ భిత్తిః స్త్రీ కుడ్యమేడూకమిత్య
మరః ॥ + ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారిష్వితి హ్రస్వః ॥
శ్లక్ష్ణం అతను సూక్ష్మమితి యావత్ ॥ తస్య తిరస్కరిణీ పటలస్య
ప్రతిసీరానికరస్య ॥ ని ॥ శ్లక్ష్ణం దభ్రం కృశం తను ॥ ప్రతిసీరా యవని
కా స్యాత్తిరస్కరిణీ చ సేతి చామరః ॥ + తిరసోన్యతరస్యామితి సత్వం ॥
శశస్య మృగవిశేషస్య, ఉదరే-కుక్షిప్రదేశే, యాని రోమాణి-కోమల
తనూరుహాణి, తన్నిర్మితం యన్మృదులకంబలం అథవా తద్వన్మృదులం
యత్కంబలం సుఖస్పర్శకంబలం తస్య ॥ శీతం నైవపరిహర్తుం తైః ప్రియ
తమైరాలింగనం కమ్బలమితి చారుచర్యావచనాదితి భావః ॥ కాలా
గురుధూమస్య-కృష్ణాగరుధూమస్య కాశ్మీరాంగరాగస్య కుంకుమవి
లేపనస్య * కాశ్మీరపంకేనకృతప్రలేపో హైమంతికానాశు నిహంతి
దోషానితి ॥ తస్య దోషనివర్తకత్వేన తదానీమపేక్షితత్వాదితి భావః
॥ ని ॥ కుంకుమం ఘుసృణం పుంస్యాం రక్తం లోహితచందనమ్ । కాశ్మీ
రజన్మ విద్వద్భిః కాలేయం జాంగలం స్మృతమితి హలాయుధః ॥ నిర్ధూ

హాసన్తికాయన్త్రస్యచ శుభంకరణః మదనకరేణుకరవికీర్ణశీకరనికరా
యమాణతుషారధూళీధూసరవాసరస్సరసీరుహ గహనదావపావకస్తు
హినవ్రణితలాసికాధరదళదూరీభూతదంశకృత్యః ప్రక్షీణతారుణ్యపణ్యా

ధూమాఙ్గారైః-ధూమరహితాఙ్గారైః, భరితం-పూర్ణం, యద్ధసంతికా
యన్త్రం అఙ్గారశకటీరూపయన్త్రం తస్యచ ॥ ని ॥ అఙ్గారధాని
కాఙ్గారశకట్యపిహసన్త్యపీత్యమరః ॥ నిర్ధూమగ్రహణం నేత్రయో
రనుద్వేజకత్వార్థమిత్యవగన్తవ్యం ॥ అసుభగంసుభగంకుర్వన్త్యనేనేతి
సుభంగకరణః-సౌభాగ్యకరః, గర్భాగారాదీనాం శైత్యక్లేశనివర్తకత్వే
నోపయోగిత్వాత్తజ్జన్మసత్తాసాఫల్యసంపాదక ఇత్యర్థః + ఆఢ్యసుభ
గస్థూలపలితనగ్నాన్ధప్రియేషుచ్వ్యర్థేష్వచ్వౌకృఞః కరణేఖ్యున్ని
తి ఖ్యున్ప్రత్యయః ॥ అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమాగమః ॥ అత్రాపి
పూర్వవద్గర్భగృహాదీనాం ప్రకృతానామేవ సౌభాగ్యలాభరూపధర్మ
సమ్బంధేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరాతుల్య
యోగితా ॥ తథా మదనఏవకరేణుః గజః తస్య గజో వా ॥ తస్యకరశ్శుణ్డా
తేనవికీర్ణాః యే శీకరనికరాః సూక్ష్మబిందుసందోహాః, తద్వదాచర
న్తః అతిసూక్ష్మాకారా ఇత్యర్థః కామోత్తైజకా ఇతియావత్ + ఆచా
రక్యజన్తాల్లటశ్శానజాదేశః ॥ తాదృశాఃయే తుషారాః నీహారాస్తఏ
వధూళ్యః పరాగా ఇతి రూపకం తాభిర్ధూసరాః ధూమ్రాః వాసరా
దివసాః యస్య స తథోక్తః ॥ ని ॥ క్లీబేదివసవాసరావిత్యమరః ॥ స
రసీరుహాణాం దావపావకో-దవాగ్నిః, తుషారతుషానలేనతద్ధ్వంసక
త్వాదితిభావః ॥ ని ॥ వనేచవనవహ్నౌచదవోదావశ్చకథ్యత ఇతి శా
శ్వతః ॥ తుహినేన వ్రణితానివ్రణవన్తికృతాని స్ఫుటితానీత్యర్థః ॥
+ వ్రణవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః ॥ తాదృశానియానిలా
సికానాం పణ్యస్త్రీణామధరదళాన్యధరోష్ఠపల్లవాని తేషాందూరీభూ
తం దూరతో పాస్తం దంశకృత్యం-దన్తక్షతక్రియాయస్మిన్ సతథోక్తః

ఙ్గనాఙ్గవత్ప్రియాతసౌభాగ్యప్రపాసన్నివేశస్తాలవృన్తవిశ్రాన్తికాలః
కామినీస్తనభరగిరిదుర్గసీమ్ని నిర్భయనిలీననిదాఘభావో దివాభీత

స్వతః స్ఫుటితానాం దంశకృత్యాసహత్వాదితిభావః ॥ వంశకృత్యేతి పాఠే దూరీభూతం దూరతః పరిహృతం వంశకృత్యం వేణునాదక్రియాయస్మిన్, స్ఫుటితానామధరాణాం వేణుపూరణాసమర్థత్వాదితిభావః ॥ కులవధూజనాధరపుటానాం దంశకృత్యవంశకృత్యానాది త్యాల్లాసికాగ్రహణం ద్రష్టవ్యం ॥ని॥ నర్తకీలాసికే సమే ఇత్యమరః ॥ ప్రక్షీణతారుణ్యపణ్యాంగనాంగవత్-వృద్ధవేశ్యావయవవదిత్యుపమా ॥ ప్రయాతసౌభాగ్యోపగతరామణీయకః ప్రపాసన్నివేశః పానీయశాలికాసంస్థానం యస్మిన్ స తథోక్తః ॥ విటానాం-పాంథానాంచానపేక్షితత్వాత్ప్రసాధనాభావేన వృద్ధపణ్యాంగనాంగానాం ప్రపాసన్నివేశానాంచ అపగతరామణీయకత్వం ద్రష్టవ్యం ॥ ని ॥ ప్రపాపానీయశాలికేత్యమరః + ఘఞర్థేకవిధానం ॥ తాలవృంతానాం-వ్యజనానాం, విశ్రాంతికాలో విశ్రమసమయః ॥ విశ్రాంతికర ఇతిపాఠే విశ్రమసంపాదక ఇత్యర్థః ॥ గ్రీష్మర్తావితస్తతో వ్యజనవ్యాధూననజనితజనానందసంభవాదితిభావః ॥ ని ॥ వ్యజనం తాళవృంతకమిత్యమరః ॥ కామినీనాం-తరుణీనాం, స్తనభరః-కుచభారఏవ, గిరిదుర్గసీమా-గిరిదుర్గస్థానం తత్ర నిర్భయం-నిరాతంకం యథాతథా నిలీనో నిగూఢతయా ప్రవర్తమానో నిదాఘభావః ఊష్మా యస్మిన్ స తథోక్తః * కూపోదకం వటచ్ఛాయా తాంబూలం తరుణీస్తనౌ । శీతకాలే భవేదుష్ణ ముష్ణకాలే తు శీతలమిత్యుక్తేః తదానీం కామినీకుచభరేషు అత్యంతౌష్ణ్యస్య విద్యమానత్వాత్ ॥ ఇయముత్ప్రేక్షాగర్భా రూపకసంకీర్ణా ॥ ఏతేన హేమంతనిదాఘయోః జేతృజేతవ్యభావో వ్యజ్యతే ॥ ని ॥ నిదాఘోగ్రీష్మకాలేస్యాదుష్ణ స్వేదాంబునోరపి । భావస్తత్తాస్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మస్వితి విశ్వప్రకాశామరా ॥ దివాభీతవ్రాతస్య-దివాభీ

వ్రాతస్యాప్యనతిభయంకరదివాకరశ్చకోరనికరస్యాప్యనతిక్షేమంకరసు
ధాకరః కాదంబకదంబస్యాప్యనతిప్రియంకరః కమలాకరః కృతకరయుగ
ళస్వస్తికబంధనతయా నీహారాతంకశంకయా హృదయకమలమివ గో
పాయంతమశ్రాంతదంతవీణావ్యాపారేణ వేపమానాధరపుటతయా శి

ని భయశీలస్య, ఘూకనికరస్యాపి ॥ ని ॥ దివాంధః కౌశికో ఘూకః ఇ
త్యమరః॥ అనతిభయంకరః-మందప్రకాశత్వాదీషద్భయంకరః దివాకరః
సూర్యః యస్మిన్ సః ॥ + మేఘర్తిభయేషు కృఞః ఇతి ఖచి అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః ॥ చకోరనికరస్యాపి చంద్రికాపాయిపక్షివిశేష
నివహస్యాపి ॥ ని ॥ చకోరశ్చంద్రికాపాయీత్యభిధానాత్ ॥ అనతి
క్షేమంకరః నీహారావరణేన మందరశ్మిత్వాదీషత్తృప్తికరః సుధాకరశ్చ
ంద్రః యస్మిన్ సః + క్షేమప్రియమద్రేఽణ్ చేతి ఖచి ముమాగమః ॥ కాదం
బకదంబస్యాపి-కలహంసనికురుంబస్యాపి ॥ ని ॥ కాదంబః కలహం
సస్స్యాదిత్యమరః ॥ అనతిప్రియంకరః పద్మోల్లాసహీనత్వాదీషత్ప్రీ
తిజనకః, కమలాకరః సరసీ యస్మిన్ సః + ప్రియంకరేత్యత్ర పూ
ర్వవత్ఖచ్ప్రత్యయముమాగమౌ ॥ తథా కరయుగళస్య-హస్తయుగ్మస్య,
స్వస్తికః స్వస్తికాకారస్సన్నివేశవిశేషః ॥ వృత్తాన్యస్థాపనం స్వస్తికశ
బ్దార్థః ॥ తద్రూపం యద్బంధనం తత్ కృతం శీతబాధానివర్తకవస
నకమ్బళాద్యాచ్ఛాదనాభావాదుపరచితం యేన స తథోక్తః ॥ శీ
తబాధయా వ్యత్యస్తహస్తాచ్ఛాదితోరస్థల ఇత్యర్థః ॥ తస్య భావస్త
త్తా తయా హేతునా నీహారాతంకాత్ తుహినోపద్రవాత్ యా శంకా
భీతిః తయా ॥ ని ॥ శంకావితర్కభయయోరితియాదవః ॥ హృదయక
మలం-హృత్పద్మం, గోపాయంతం-రక్షంతమివేత్యుత్ప్రేక్షా + గుపూ
ధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్య ఆయ ఇత్యాయప్రత్యయః ॥ దంతా ఏవ వీణా-వల్లకీ
వాద్యవిశేషః ॥ శైత్యజనితకంపవశేన ధ్వననశీలత్వాత్ అశ్రాంతం ని
రంతరం యో దంతవీణావ్యాపారః చలనరూపక్రియావిశేషః ॥ తేన వే

తికాపిశాచికానిహరణాయ నిపుణం మంత్రజపమివ కుర్వంతమవిరళ పులకపాళీకబళితకళేబరతయా సకరుణవిధివితీర్ణరోమకంబలకృతాంగరక్షమివ భిక్షామటంతం దుర్గతవర్గం నిర్ఘృణా కదాచిదపి కమలానాలోకితవతీతి తస్యైసాసూయేవ తదీయావాసతామరసం స

పమానాధరపుటతయా-కమ్పమానాధరోష్ఠతయా హేతునా, శీతికాయాః-శైత్యబాధాయాఏవపిశాచికాయాః నిర్హరణాయ తాం నిరాకర్తుముచ్చాటయితుమిత్యర్థః ॥ నిపుణం-సమర్థం, మంత్రజపం-మంత్రోచ్చారణం, కుర్వంతమివేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ అవిరళపులకపాళ్యాసాన్ద్ర రోమాంచప్రపంచేన కబళితం గ్రస్తం ఆచ్ఛాదితమితియావత్ ॥ కళేబరం-శరీరం, యస్యతత్తయా హేతునా సకరుణేన దయాళునా విధినా-బ్రహ్మణా, వితీర్ణం-దత్తం, యద్రోమకమ్బలం-తనూరుహరూపకంబలం తేన కృతాంగరక్షం-విరచితాంగసంగోపనమివస్థితమిత్యుత్ప్రేక్షాణాం తిసృణాం సంసృష్టిః ॥ భిక్షామటంతం-భిక్షాచరణతత్పరం, దుర్గతవర్గం-దరిద్రసమూహం ॥ ని ॥ దరిద్రోదుర్గతోపిస ఇత్యమరః ॥ నిర్ఘృణా-నిష్కరుణా ॥ ని ॥ కారుణ్యంకరుణాఘృణేత్యమరః ॥ కమలం లీలాపద్మం అస్యాః అస్తీతికమలా-లక్ష్మీః + అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ లక్ష్మీఃపద్మాలయాపద్మాకమలాశ్రీర్హరిప్రియేత్యమరః ॥-నాలోకితవతీ-నదృష్టవతీ, కరుణాకటాక్షవీక్షణేన తస్య ధన్యతాం నాపాదితవతీత్యర్థః + నఞర్థస్యనశబ్దస్యసుప్సుపేతిసమాసః ॥ అథవా అలోకితవతీనభవతీత్యర్థః + అస్తిర్భవంతిపరోప్రయుజ్యమానోప్యస్తీతిభాష్యకారవచనాత్ ॥ భవంతీతిలటః పూర్వాచార్యాణాంసంజ్ఞా॥ఇతిమత్వేతి శేషః ॥ తస్యై కమలాయై తస్యాం కమలాయామిత్యర్థః + క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూయార్థానాం యంప్రతికోపఇతిచతుర్థీ ॥ సాసూయస్సేర్ష్యస్సన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ సహస్రకోశం-స్వర్ణకుట్మలం, సవాహనార్థోఘంచ ॥ ని ॥ పత్రంవాహ

పత్రకోశం వినాశయన్నంగజమతంగజకరపుష్కరోత్థిత శీకరనికరా కారైరతి పరుషస్మరశరనిపాతప్రతప్తగగనాఙ్గస్రవత్స్వేదసదృక్షైరక్షీణమహిమమహిమప్రసారైరధ్వగాన్తఃకరణాని సీమన్తయన్ హేమన్తసమ

సపర్ణయోః ॥ కోశో(స్త్రీ)కుట్మలే ఖడ్గపిధానేర్థౌఘదివ్యయోరిత్యుభయత్రా(ప్య)మరః ॥ తస్యా ఇదం తదీయం-కమలాసంబన్ధి, యచ్చావాసతామరసం-నివాసపంకేరుహం ॥ ని ॥ పంకేరుహం తామరసమిత్యమరః ॥ తద్వినాశయన్విధ్వంసయన్, తత్రస్థాయాః కమలాయాః ప్రతీకారస్య దుష్కరత్వేన తదీయావాసతామరసప్రతీకారకథనాత్ప్రత్యనీకాలంకారః ॥ తదుక్తమ్ ॥ * బలినః ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుదుష్కరే । యస్తదీయతిరస్కారః ప్రత్యనీకం తదుచ్యత ఇతి ॥ సచోక్తాత్ప్రత్యుక్తివితఽతిసంకరః ॥ సపత్రకోశమితి శ్లేషస్తు శేషః ॥ తథా అంగజః-మన్మథ ఏవ మతంగజః-కుంజరః ॥ ని ॥ మతంగజో గజో నాగః కుంజరో వారణః కరీత్యమరః ॥ తస్య కరపుష్కరేణ-హస్తాగ్రేణోత్థితః-ఉత్క్షిప్తః యశ్శీకరనికరో జలబిందుసందోహః తదాకారైస్తద్రూపైరితి రూపకసంకీర్ణతాద్రూప్యోత్ప్రేక్షా గమ్యా ॥ ని ॥ పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాండముఖే జలే ఇత్యమరః ॥ అత్ర పుష్కరశబ్దేనైవ కరాగ్రప్రతీతేః పునః కరగ్రహణం కరికలభకర్ణావతంసాదివద్ద్రష్టవ్యం ॥ అతిపరుషస్మరశరనిపాతేన అత్యంతకఠోరమన్మథబాణనిపతనేన, ప్రతప్తం సంతప్తం, యద్గగనమేవ అంగనా తస్యాః అంగం-శరీరం, తస్మాత్స్రవత్- స్యందమానః, యస్స్వేదః-ఘర్మాంబుకణగణః, తత్సదృక్షైః-తత్సదృశైరిత్యుత్ప్రేక్షా ॥ అభూతోపమా ॥ గగనస్యాంగస్వేదయోరప్రసిద్ధత్వాదిత్యుక్తం(ప్రా)క్ + దృశేః క్స ఇతి క్స ప్రత్యయః ॥ అమూర్తస్య గగనస్యైవ స్మరశరసంతప్తత్వే కిముతాన్యస్యేత్యాశ్చర్యమితి భావః ॥ అక్షీణమహిమమహిమప్రసారైః-అవిచ్ఛిన్నవైభవతుషారాసారైః, అధ్వగాంతఃకరణాని-పాంథహృదయాని, సీమంతయన్విదారయన్, హేమంతస

యస్సముదజృంభత ॥ ౩౦ ॥ వ ॥ యత్రకాంతానపశ్యంతి క్లాంతా విర
హావహ్నినా । నిశావసానవేలాంచ వెలాంచవ్యసనామ్బుధేః ॥ ౩౧ ॥
గ ॥ తత్ర పర్ణశాలామధ్యమధ్యాసీనం లక్ష్మణాగ్రజముపససాదశూ
ర్పణఖా ॥ ౩౨ ॥ వ ॥ తస్మిన్నుజ్జృమ్భితోష్ణ స్తనతటదయితాహీన

మయః-హేమంతకాలః, సముదజృంభత-విజృంభితోభూత్ ॥ ౩౦ ॥
యత్రేతి॥యత్ర-యస్మిన్ హేమంతే, విరహావహ్నినా-ప్రియవియోగా
గ్నినా, క్లాంతా-నిపీడితాః, కాంతాః-స్త్రియః, నిశావసానవెలాం-
రజనీవిరామకాలం, వ్యసనాంబుధేః-దుఃఖసాగరస్య, వేలాం-కూలం
చ, నపశ్యంతి దుస్సహవిరహవేదనావశాత్ తయోస్తథాఽనవధికత్వే
నప్రతీయమానత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ అత్ర వంబువిక్రుతౌవేలాకాలమ
ర్యాదయోరపీత్యమరః ॥ అత్ర వెలయోరుభయోరపి ప్రకృతయోరేవా
దర్శనక్రియారూపధర్మసామ్యేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవల
ప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా ॥ ౩౦ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర-హేమంతే
శూర్పంశోణితభాజనం నఖవిదూషణ ఇతి ధాతోః కః శూర్పేణశోణిత
భాజనేన యజ్ఞాదిసత్క్రియాః నఖయతి దూషయతీతి శూర్పణఖా॥యద్వా
శూర్పాకారాణి నఖానియస్యాస్సా శూర్పణఖానామ రాక్షసీ
రావణస్వసా + పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ ఇతిణత్వం ॥ నఖముఖా
త్సంజ్ఞాయామితి నజీప్ ॥ పర్ణశాలామధ్యం తన్మధ్యఇత్యర్థః + అధి
శీఙ్స్థాసాంకర్మేతికర్మత్వం ॥ అధ్యాసీనమధిష్ఠితం + ఉదాస ఇతీకా
రః ॥ లక్ష్మణాగ్రజం రామముపసస్సాద-ప్రాప, కామాతురతయేతి భా
వః ॥ భావికార్యకరణదక్షత్వాల్లక్ష్మణగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ౩౧ ॥
తస్మిన్నితి ॥ ప్రలయాదాగతం ప్రాలేయం + తత ఆగతఇత్యణ్ * కే
కయమిత్రయుప్రలయానాంయాదేరియ ఇతి యశబ్దస్య ఇయాదేశః ॥ ప్రా
లెయధారాభిర్నీహారాసారైః, కవచితః-ఆవేష్టితః, గగనాభోగో-గ
గనవిస్తారః, దిక్చక్రవాళం దిఙ్మండలంచ యేతస్మిన్ భోక్తౄ ॥ ని ॥

సంహారకాలే కాలే ప్రాలేయధారాకవచితగగనాభోగదిక్చక్రవాళే॥
కామాన్ధా రాక్షసీ సా పతిమతిమతనోన్మైథిలీప్రాణనాథే లక్ష్మీలీలారవిన్దే

చక్రవాళం తు మండలమిత్యమరః ॥ అతఏవోజ్జృంభితోష్ణ-పరివృద్ధో
ష్మస్తనతటం, కుచమండలం యాసాం తాభిర్దయితాభిర్వధూభిః హీనా-
విహీనా వియుక్తా విరహిణ ఇత్యర్థః ॥ తేషాం సంహారకాలే ప్రలయ
కాలే- అథవా తేషాం సంహారే సంహరణక్రియాయాం కాలే కృతాం-
తరూపే ॥ ని ॥ కృతాంతో నేహసోః కాల ఇత్యమరః * హసంతీంచ హ-
సంతీంచ హసంతీం వామలోచనామ్ । హేమంతే యేన సేవంతే తేన
రాద్దైవవంచితా ఇతి వచనాత్ విరహిజనమారక ఇత్యర్థః ॥ తస్మిన్
కాలే-హేమంతసమయే, కామేనాంధా వివేకదృష్టిశూన్యేత్యర్థః ॥
సా పూర్వోక్తా రాక్షసీ శూర్పణఖా + జాతేరస్త్రీవిషయాదయోప
ధాదితి జీష్ ॥ లక్ష్మ్యాః లీలారవిందే-విహారపద్మే, లీలయా కరధృతక
మలేవా ॥ నవపిశితధియం-నూతనమాంసబుద్ధిం, తన్వతీ-కుర్వతీ, తా
దృగ్భ్రాన్తిం ప్రాప్నువతీత్యర్థః ॥ ని ॥ పిశితం తరసం మాంసమిత్య
మరః ॥ నవగ్రహణం జిఘృక్షోత్పాదనార్థమిత్యవగన్తవ్యమ్ ॥ శ్యే
నికేవ శ్యేనాంగనేవ వర్తమానా సతీతి శేషః ॥ శ్యేనో గృధ్రజాతీయః క
పింజలాదిక్షుద్రఖగగ్రాహీ పక్షివిశేషః + జాతేరస్త్రీత్యాదినా జీష్ ॥
తతః స్వార్థే కః ॥ కేణ ఇతి హ్రస్వః ॥ మైథిలీప్రాణనాథే-సీతావల్ల
భే, శ్రీరామే ఏతేనాస్య సమ్భోగార్థం ప్రవృత్తేరత్యన్తాభావ
స్సూచ్యతే ॥ పతిమతిం-పతిరయం మే భూయాదితి బుద్ధిమతనోత్-అక
రోత్, పతిత్వేనావృణోదిత్యర్థః ॥ శ్యేనికా లీలారవిందే మాంసబు
ద్ధిమివ శూర్పణఖాపి శ్రీరామే ప్రియతమబుద్ధిం చకారేత్యర్థః ॥
అథవా రాక్షసీ శ్యేనికా లక్ష్మీలీలారవిందే నవపిశితధియమివ మైథిలీ
ప్రాణనాథే పతిమతిం తన్వతీ విదధానా సతీ, అతనోద్వరణమితి శే
షః ॥ త్వం మే పతిర్భవేతి శ్రీరామమవృణోదిత్యర్థః ॥ ఉపమాలం

నవపిశితధియం తన్వతీ శ్యేనికేవ॥ 33 ॥ X ॥ తతస్తేన జానకీజానిరితి జానీహి జనమిమం మమానుజమతిమనుజభుజబలమబలావియుక్తం యుక్త

జ్ఞాకారః ॥ సచారవిందే శ్యేనికాయాః పిశితభ్రాన్త్యుదయకథనాద్భ్రాన్తిమతాంగేన సంకీర్త్యతే ॥ స్రగ్ధరావృత్తమ్ ॥ లక్షణం తూక్తమ్ ॥ 33 ॥ —తత ఇతి ॥ తతః-పతిత్వేనవర్ణనానన్తరం, ఇమమేనం జనం మామిత్యర్థః ॥ తస్యాఖండితమహిమాతిశయద్యోతనార్థమిదంశబ్దేన నిర్దేశః ॥ జానకీ-జనకమహారాజపుత్రీ, జాయా యస్య జానకీజానిః సీతాపతిః + జాయాయా నిజితి నిజాదేశః ॥ ఈదృక్సౌభాగ్యశాలినీ మహాకులప్రసూతేయం సన్నిహితా మమ భార్యా నిసర్గతోహం చైకపత్నీవ్రతశీలః తస్మాన్మమ త్వయా వరణమయుక్తమితి భావః ॥ ఇతి జానీహి జానకీపతిమవబుధ్యస్వేతి ప్రతీతికోర్థః ॥ పరమార్థస్తు దశరథనందనరూపేణ జననాజ్జనం దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనార్థం రాజపుత్రత్వేనావతీర్ణమిత్యర్థః ॥ ఇమం మాం జానీహి సీతారూపిణ్యాలక్ష్మ్యాః పతిః శ్రీమహావిష్ణుః ॥ తథా చ రాక్షససంహర్తుర్విష్ణోః న రాక్షసీవరణం యుక్తమితి భావః ॥ ఇతి జానీహి ॥ తతః కిమిత్యాశంక్యాహ * గురుణాపి సమం హాస్యం కర్తవ్యం కుటిలం వినేత్యాది న్యాయేన భ్రాతృవిషయకమపి పరిహాసం ప్రయోజయన్ రామో లక్ష్మణవిషయత్వేన ప్రవృత్త్యాభాసప్రత్యాయకైః తాత్పర్యేణ నివృత్తిప్రతిపాదకైః శ్లిష్టశబ్దైః ప్రలోభనార్థముత్తరమనుభాషతే ॥ మమేత్యాదినా ॥ మమానుజం-సోదరం, న తు యం కఞ్చన ॥ సౌశీల్యసౌన్దర్యాదిభిర్మత్తుల్యమిత్యర్థః॥ మనుజానతిక్రాన్తమతిమనుజమ్ + అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయేతి సమాసః ॥ తద్భుజబలం యస్య తం అమానుషబాహుపరాక్రమశాలినమిత్యర్థః॥ అబలావియుక్తమనూఢభార్యమసన్నిహితభార్యం వా అతో భార్యాపేక్షిణమిత్యర్థః ॥ సా చ త్వమేవ భవిష్యసీతి భావః ॥ ఈదృశం లక్ష్మణమాశ్రయితుం భార్యాత్వేనానువర్తితుం తవ

మాశ్రయితుంత్వమితి ప్రత్యాఖ్యాతా రామేణ సా సౌమిత్రిముపేత్య
యథామనీషితమభాషత ॥౩౮॥ తేనాపి భద్రే తస్యార్యస్య దాసోఽహం
దాసభార్యాపదమనార్యం నను నార్యాః కులజాతాయాస్తస్మాత్తమేవ

యుక్తమనురూపమితి పరిహాసానుకూలః ప్రాశ్నితి కాక్వర్థః॥ అన్తరా
శయస్తు మమానుజం ధర్మశీలత్వాదినా మత్సబ్రహ్మచారిణమిత్యర్థః॥
అతిమనుజః పురుషోత్తమో విష్ణురితియావత్ ॥ తస్యైవ భుజబలంయ
స్యేతం విష్ణుతుల్యపరాక్రమమిత్యర్థః ॥ అబలావియుక్తం-పరదార
పరిగ్రహాదిశూన్యం, ఏకపత్నీవ్రతమిత్యర్థః ॥ ఆశ్రయితుం యుక్తమి
తి కాకుః ॥ నయుక్తమిత్యర్థః ॥ ఇత్యనేనప్రకారేణ రామేణ ప్ర
త్యాఖ్యాతా-ప్రత్యుక్తా, నిరాకృతా వా శూర్పణఖా ॥సౌమిత్రిముపే
త్య తాత్పర్యానభిజ్ఞతయా శ్రీరామవచనం స్వానుకూలమేవమన్వా
నా మన్దబుద్ధిరియం లక్ష్మణసమీపంగత్వేత్యర్థః ॥మనీషితమనతిక్రమ్య
యథామనీషితం యావదభిలాషమిత్యర్థః ॥ అభాషత మాం పరిగృ
హాణేత్యవోచత +యథాఽసాదృశ్య ఇత్యవ్యయీభావః॥ని॥యథాసాదృ
శ్యేపీప్సార్థపదార్థానతివృత్తిషివ్యభిధానాత్ ॥ ౩౮ ॥ —తతః
కింజాతమిత్యతఆహ ॥ తేనేతి ॥ భద్రే-హేకల్యాణి, ఆర్యస్య-శ్రేష్ఠ
స్య తస్య శ్రీరామస్య యస్త్వయా ప్రథమం వృతస్తస్యేత్యర్థః ॥
అహం దాసో భృత్యః, అతః కులజాతాయాస్సత్కులప్రసూతాయాః
ఆర్యాయా ఇతియావత్ ॥ నార్యాః-వధ్వాః ॥ ని ॥ నారీసీమన్తినీవ
ధూరిత్యమరః ॥ దాసభార్యాపదం-భృత్యభార్యాస్థానం, తథాభూత
త్వమిత్యర్థః ॥ని॥ పదంవ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమ
రః ॥ అనార్యంనను-అయుక్తంఖలు, దాసభార్యాభూత్వా దాసీభా
వం గన్తుమసామ్ప్రతమిత్యర్థః ॥ తస్మాత్కారణాత్తమార్యం శ్రీరా
మమేవ భజేథాః-ప్రాప్నుయాః, ఆర్యాయా ఆర్యభజనంయుక్తమి
త్యక్షరార్థః॥ వాస్తవార్థస్తువిరుద్ధలక్షణయా అపహ్నవేన హేభద్రే

భజేథాః ॥ ౩౫ ॥ కించక్రూరసత్త్వభయానకకాననసంచారాచతురాం
విదేహరాజపుత్రీం విహాయ తత్రభవతీం భవతీమేవాసౌ పరిగ్రహీష్య

అమంగళే, కుజవాసరే అమంగళే మంగళశబ్దప్రయోగవత్ అభద్రే జాతే సర్వంభద్రం జాతమిత్యాదిప్రయోగవచ్చద్రష్టవ్యమ్ ॥ ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య, శ్రీరామస్య భార్యాత్వమేవ భవిష్యసీతిభావః ॥ ఈదృశం లక్ష్మణమాశ్రయితుం భార్యాత్వేనానువర్తితుం తవాయుక్తమననురూపమితి పరిహాసానుకూలః ప్రతీతికోఽర్థః ॥ సర్వసుపర్వసార్వభౌమస్య తస్య ప్రసిద్ధస్య శ్రీమహావిష్ణురూపిణోఽహం దాసః భక్తః శ్రీవిష్ణురూపశ్రీరామభక్తత్వేన అత్యంతపావనఇత్యర్థః ॥ అతః కులజాతాయాః నార్యాః భవత్యాః దాసస్య శ్రీవిష్ణుభక్తస్య భార్యాయాః యత్పదం తద్వరణమయుక్తం ॥ శున్యాః ఆందోళికారోహణవాంఛావదిత్యర్థః ॥ తస్మాత్తం విష్ణురూపం రామమేవ భజేథాః శరణంగచ్ఛేః, యతఈదృగుపకారిణీ త్వం ముక్తాభవిష్యసీత్యర్థః ॥౩౫ అథ గురుణాపిసమంహాస్యమిత్యాదిన్యాయేన లక్ష్మణః శ్రీరామే సీతాయామపి పరిహాసం ప్రయుఙ్క్తే ॥ కించేత్యాదినా ॥ క్రూరసత్త్వైర్వ్యాఘ్రాదిభిశ్శ్వాపదైః భయానకే-భయంకరే, కాననే సంచారాచతురాం-సంచరణాశక్తాం, భీతామిత్యర్థః ॥ యద్వా సంచారేణాచతురాం-విహ్వలాం ఖిన్నాం ఉభయథాపివనవాసప్రతిబంధకీభూతామిత్యర్థః ॥ విదేహరాజపుత్రీం నతు సదేహరాజపుత్రీం అతఏవ కృశాంగీమిత్యర్థః ॥ అనుదరాకన్యా అలవణాయవాగూరిత్యాది భాష్యకారవచనాదీషదర్థవాచినఞర్థకోఽయంవిశబ్దః అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్ ॥ విదేహశబ్దోఽయంరాజవిశేషణం రాజపుత్రీవిశేషణంవా॥త్వంతు నోక్తవిశేషణవిశిష్టేతిభావః ॥ ఈదృశీం సీతామపహాయ-త్యక్త్వా, తత్రభవతీం-పూజ్యాం, భవతీం త్వామేవేత్యర్థః ॥

+ ఇతరాభ్యోఽపి దృశ్యంతఇతి ప్రాగ్దిశీయత్రల్ప్రత్యయః. సుప్సుపే

తేతి లక్ష్మణేనాభిహితా వీతమతిస్సాహితమితి తదీయంవచనమమనుత॥

ష ॥ దశరథాత్మజయుగ్మనిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధిరియంచధౌ। ఉభయ

తిసమాసః ॥ ఉగితశ్చేతి జీప్ ॥ ని ॥ త్రిషు తత్రభవాన్పూజ్య స్తథైవా

త్రభవానపీతియాదవః ॥ అసా(ౌ)రామః పరిగ్రహీష్యతి-స్వీకరిష్య

తీతి (ప్రా) తీతికోర్థః ॥ వస్తుతస్తు అతిదుష్టశ్వాపదవిశిష్టకాననసంచారే

ణాచతురాం పీడితాం సుకుమారీమిత్యర్థః॥యద్వాతత్సంచారేభీరుమి

త్యర్థః॥భీరుత్వస్యైవ కులస్త్రీధర్మత్వాదితి భావః॥ విదేహరాజపుత్రీం-

జనకమహారాజకన్యకాం,మహాకులప్రసూతాంవిశిష్టదేహరాజపుత్రీం

చ, అతఏవ తత్రభవతీం బహుమాననీయాం సీతామేతాదృక్సకలగుణ

సంపన్నత్వేనాపరిత్యాగార్హామిత్యర్థః॥ విహాయ కఠోరహృదయాం

కులవధూధర్మపరిత్యాగేన ఆతతాయితయా కాననస్వైరసంచారతత్ప

రాం రాక్షసీత్వేనాకులజాతాం వికృతాకారాంచ అతఏవ తత్రభవతీం

విరుద్ధలక్షణయా అపూజ్యాం పరిత్యాగార్హాం త్వాం పరిగ్రహీష్యతీ

తి కాకుః ॥ నపరిగ్రహీష్యత్యేవేత్యర్థః ॥ ఇత్యేవంప్రకారేణ తేన ల

క్ష్మణేనాభిహితా ప్రత్యుక్తాసతీ,వీతమతిః పరిహాసాశయానభిజ్ఞతయా

నష్టబుద్ధిస్సాశూర్పణఖా తదీయం లక్ష్మణోక్తంవచనం హితమనుకూల

మితి అమనుత-అబుధ్యత, తత్ర వీతమతిపదార్థస్య విశేషణగత్యా

మననశబ్దార్థంప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమల

ఙ్కారః ॥ ౩౬ ॥ —తతస్సాకిమకరోదిత్యతఆహ ॥ దశరథేతి ॥ ద

శరథాత్మజయుగ్మస్య రామలక్ష్మణయోః నిరీక్షణక్షణేన దర్శనోత్సవేన

దర్శనావ్యవహితకాలేనవా సమాకులా ససంభ్రమాబుద్ధిర్యస్యాస్సా అ

నయోః కతరంభజామీతి డోలాయమానమానసేత్యర్థః॥ ని ॥ నిర్వ్యా

పారస్థితౌకాలవిశేషోత్సవయోఃక్షణఇత్యమరః ॥ ఇయంశూర్పణఖా ఉ

భేచతేకూలెచ ఉభయకూలె+ అత్రోభాదుదాత్తో నిత్యమితి పృథక్సూ

త్రకరణాదేవ నిత్యత్వేసిద్ధే పునర్నిత్యగ్రహణసామర్థ్యాదవృత్తి

కూలసమస్థితశాద్వలభ్రమగతాగతఖిన్నగవీదశామ్ ॥ ౩౨ ॥ వృషస్యం
తీవృషస్కంధం రాఘవం రావణానుజా । భూయశ్శూర్పణఖాభేజేశూ

విషయే ఉభశబ్దస్థానే ఉభయశబ్దప్రయోగ ఏవ సాధురిత్యనుసంధేయం యథాహ కైయటః ॥ అత్రోభావుదాత్తావిత్యమితినిత్యగ్రహణస్యే దం ప్రయోజనం వృత్తివిషయే ఉభశబ్దప్రయోగో మాభూత్ ॥ ఉభయశబ్దస్యైవ యథాస్యాదిత్యుభయపుత్రఇత్యాదిభవతీతి ॥ ఏతద్వ్యాఖ్యాతం మదీయశృంగారనాటకే ॥ తయోః పూర్వోక్తనదీతీరయోస్స మం తుల్యం యథాతథా స్థితౌ శాద్వలౌ శష్పశ్యామదేశౌ శాదాశ్శష్పాణ్యనయో ర్దేశయోస్సంతీతి శాద్వలావితివిగ్రహః ॥ ని ॥ శాద్వలశ్శాదహరితఇత్యమరః ॥ శాదఃకర్దమశష్పయోరితివిశ్వశ్చ + నడశాదాద్వలజితివలచ్ప్రత్యయః ॥ తయోర్భ్రమః కుత్రవా గచ్ఛామీతి చిత్తసంభ్రమః ॥ తేనహేతునా గతాగతాభ్యాం-యాతాయాతాభ్యాం, ఖిన్నా-ఖేదం (ప్రా) ప్తాయా గౌః-ధేనుఃఖిన్నగవీ+గోరతద్ధితలుకీతిసమాసాంతష్టచ్ టిత్వాత్ జీప్॥తస్యా దశామవస్థాం దధౌ-ధృతవతీ ॥ ని ॥ దశావర్తావవస్థాయామితివిశ్వః ॥ రామలక్ష్మణయోరన్యతరప్రాప్త్యాశాందోళనేన పరమోద్విగ్నేత్యర్థః ॥ అ(త్రా)న్యధర్మస్యాన్యత్రా సంభవాత్తత్సదృశీం దశామితిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపోనిదర్శనాలంకారః ॥ తదుక్తమ్ ॥ * అసంభవద్వస్తుయోగాదుపమానోపమేయయోః । ప్రతిబింబక్రియాగమ్యాయత్రసాస్యాన్నిదర్శనేతిలక్షణాత్ ॥ ఉభయకూలసముత్థితేతిపాఠే ఉభయకూలయోఃసముత్థితఉత్పన్నో యశ్శాద్వలభ్రమఇత్యన్వయః ॥ ౩౨ ॥—వృషస్యంతీతి ॥ వృషః పుమాన్ ॥ ని ॥ వృషస్స్యాద్వాసవేధర్మే సౌరభేయేచశుక్లజే ॥ పుంరాశిభేదయోశ్శృంగ్యాం మూషికశ్రేష్ఠయోరపీతివిశ్వః ॥ వృషం పురుషమాత్మనఇచ్ఛతీతి వృషస్యంతీ కాముకీ ॥ ని ॥ వృషస్యంతీతుకాముకీత్యమరః ॥ + సుపఆత్మనఃక్యజితిక్యచ్ ॥ అశ్వక్షీరవృషలవణా

ర్పణకారాతిబాధితా ॥ ౩౭ ॥ ౫ ॥ తదను జనకదుహితురనితరయువతి యోగ్యభాగ్యం రామస్య రూపరామణీయకంచ నిరూప్య పునరియ మేవమచింతయత్ ॥ ౩౮ ॥ ప ॥ లావణ్యాంబునిధేరముష్య దయితా

నామాత్మప్రీతా క్వచిత్యసుగాగమః ॥ అశ్వవృషయోర్మైథునేచ్ఛాయామితివక్తవ్యమిత్యర్థనియమః॥ తతశ్శత్రుప్రత్యయః॥ ఉగితశ్చేతి ఙీప్॥ రావణానుజా-రావణస్వసా, శూర్పణఖా-శూర్పకర్ణంబరాపరనామా కశ్చిదసురః ॥ తస్యారాతిర్మదనస్తేనబాధితాపీడితాసతీ।జగన్మోహన దివ్యమంగళవిగ్రహశ్రీరామదర్శనజనితమదనాతురాసతీత్యర్థః॥వృషస్య వృషభస్య స్కంధావివస్కంధౌ భుజశీర్షేయస్యతం, స్కంధౌన్నత్యస్య మహాపురుషలక్షణత్వాదితిభావః॥ రాఘవం-శ్రీరామం. భూయః-పునరపి, భేజే-ప్రాప ॥ ౩౭ ॥ —తదన్వితి ॥ తదను-భజనానంతరమియం శూర్పణఖా జనకదుహితుర్జానక్యాస్సంబంధి అనితరయువతియోగ్యం-అనన్యవధూసాధారణం, భాగ్యం శ్రీరామపత్నీత్వరూపం భాగధేయం, తథా రామస్య రూపరామణీయకం-ఆకారసౌందర్యంచ ॥ ని ॥ రూపంస్వభావసౌందర్యే ఆకారశ్లోకయోరపీతి విశ్వః + రూపధ్వాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్ ॥ యద్వా కుండలముక్తాహారనూపురాంగదాదిచతుర్విధభూషణాభావేపి భూషితవదవభాసమాన ఆకారవిశేషోరూపం ॥ తదుక్తంభావప్రకాశే ॥* ఆవేధ్యారోప్యనిక్షేప్యబంధనీయైరభూషితమ్ । యద్భూషితమివాభాతితద్రూపమితికథ్యత ఇతి ॥ అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రేక్షణీయైర్విభూషణైః । యేనభూషితవద్భాంతితద్రూపమితికథ్యత ఇతిభూపాలశ్చ॥తస్యరామణీయకంరమణీయత్వంచ,నిరూప్య-నిర్వర్ణ్య, పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే ॥ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాచింతయత్-చింతితవతీ ॥ ౩౮ ॥—తత్ప్రకారమేవాహ ॥ లావణ్యేతి ॥అస్మదన్వయగురోరస్మత్కులశ్రేష్ఠస్య అస్మత్కులకూటస్థస్య పులస్త్యస్యేత్యర్థః ॥ ని ॥గురుస్తుగీష్ప

మేనామివైనంజనం కస్మాన్నాసృజదస్మదన్వయగురోరుత్పత్తిభూః పద్మభూః । ఆస్తామేతదరణ్యవాసరసికే హాకష్టమస్మిన్నిమాం కాంతిం కాననచంద్రికాసమదశాం కింనిర్మమే నిర్మమే ॥ ౪౦ ॥

తౌ శ్రేష్ఠ ఇతి విశ్వః ॥ ఉత్పత్తిభూః జనన స్థానం సాక్షాజ్జనక ఇతి యావత్ ॥ తథాచాస్మత్ప్రపితామహత్వేనాస్మాకం హితాచరణతత్పరేణ భవితవ్యమితి భావః ॥ పద్మభూర్బ్రహ్మా లవణస్యైవ లావణ్యం కాంతివిశేషః ॥ + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ లవణో రససరత్నాబ్ధిభేదేషులవణారుచీతి విశ్వః ॥ యద్వా ముక్తాఫలేషు చ్ఛాయాయాస్తరళత్వమివాంతరా। ప్రతిభాతి యదంగేషు తల్లావణ్యమిహోచ్యత ఇతి భూపాలః॥ తస్యాంబునిధేః అపరిచ్ఛిన్నలావణ్యసంపన్నస్యేత్యర్థః ॥ అముష్య శ్రీరామస్య దయితాం భార్యామేనాం సీతామివ ఏనంజనంమామిత్యర్థః ॥ కస్మాద్ధేతోః నాసృజత్-నసృష్టవాన్, ప్రపితామహత్వరూపసంబంధాదిత్థమేవ స్రష్టవ్యా॥ తథాపి హా మకాంగం నసృష్టవాన్ కుహాకో విధాతేత్యర్థః ॥ ఏవం చేదియమపి స్వామహమప్యస్య లావణ్యాంభోధేః భార్యాభూత్వా ధన్యతాం ప్రాప్స్యామితి భావః ॥ కిమనయా అకాండచింతయేతి స్వమనసి స్వాభిమతమేవనిషేధతి ॥ ఆస్తామితి ॥ ఏతత్సృజనవిషయకచింతనమాస్తాం- తిష్ఠతు గతజలసేతుబంధనప్రాయేణానేన కిమిత్యర్థః ॥ కింత్వరణ్యవాసరసికే వనవాసతత్పరే, రాజ్యశ్రీసంభోగాదినిస్పృహ ఇత్యర్థః + అతఏవ నితరాం విరసశబ్దాన్మత్వర్థీయేష్ఠన్ప్రత్యయః ॥ కుతః॥ నిర్మమే మమేత్యేతద్విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం ॥ మమతావర్జితాద్రహితో నిర్మమః తస్మిన్వైరాగ్యసంపన్న ఇత్యర్థః ॥ అస్మిన్ శ్రీరామే కాననచంద్రికాసమదశామరణ్యచంద్రికాప్రాయాముపభోగానుపయోగితయా నిష్ఫలామిత్యర్థః ॥ ఇమామేతాదృశీం కాంతిం లావణ్యసంపత్తిం, కిం కిమర్థం, నిర్మమే-నిర్మితవాన్, అరణ్యచంద్రికా

సీతామాహర్తుకామామసులభవిషయప్రార్థనోద్దామకామాంసౌమిత్రిశ
స్త్రపాణేర్దశముఖభగినీంతామనార్యాంనివార్య। కామక్రోధాత్మకానామ
హమికయాప్రేంఖతామాయతానాంతస్యాశ్శ్వసానిలానామకురుతత

తన్నిరర్థకత్వాదిదృక్కాంతినిర్మాణమయుక్తమిత్యర్థః ॥ ప్రాయ
శఏతాదృశానుపయుక్తనిర్మాణైవాయంవిధాతేతిభావః ॥ హేతిఖేదే ॥
కష్టం బ్రహ్మణః ఏతాదృశకాంతినిర్మాణప్రయాసవైఫల్యాత్కృచ్ఛ్రమి
త్యర్థః ॥ అథవా ఈదృక్పురుషాలాభాదాత్మనః కష్టమిత్యర్థః ఏవ
మచింతయదితి సంబంధః ॥ ౮౦ ॥ —తతః కింజాతంతత్రాహ ॥ సీ
తామితి ॥ సీతామాహర్తుం కామోయస్యాస్తాం రామలక్ష్మణకృతావ
మానజనితక్రోధాత్సీతాగ్రహణేచ్ఛయాభ్యుద్గచ్ఛంతీమిత్యర్థః+తుం
కామమనసోరపీతితుమునోమకారలోపః ॥ అసులభో దుర్లభో
యోవిషయః శ్రీరామసంభోగరూపార్థః ॥ తస్యప్రార్థనాయాం
తత్ప్రాప్తియాచ్ఞాయాముద్దామోబహుళః ॥ కామోభిలాషో యస్యా
స్తాం మూర్ఖతయాత్యన్తాలభ్యలాభాకాంక్షిణీమిత్యర్థః ॥ ని ॥కామో
భిలాషస్తర్షశ్చేత్యమరః ॥ అతఏవానార్యాం దుర్బుద్ధిమతీం తాంపూ
ర్వోక్తాం దశముఖభగినీం-రావణానుజాం, సౌమిత్రిర్లక్ష్మణః,శస్త్రం
పాణౌయస్యసః శస్త్రపాణిః-ఖడ్గహస్తస్తస్య + సప్తమ్యుపమానే
త్యాదినా బహువ్రీహిః ॥ ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌభ
వతఇతి వక్తవ్యాత్పాణిశబ్దస్యోత్తరనిపాతః ॥ నివార్య-నిరుధ్య, అల
భ్యవస్తువాంఛావిశేషః కామః, తదభావాత్తనః ప్రజ్వలనం క్రోధఃత
దాత్మకానాం తన్మయానాం, అహమధికోహమధిక ఇత్యన్యోన్యంప్ర
తియోభిమానోసావహమహమికా ॥ ని ॥అహమహమికాతుసాస్యా
త్పరస్పరంయోభవత్యహంకారఇత్యమరః ॥ + అహమితి విభక్తి
ప్రతిరూపకమవ్యయం నిపాతితం॥ తస్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః ॥
సంజ్ఞాయాం కన్ప్రత్యయః ॥ పృషోదరాదిత్వాదితిసుధాతిచంద్రః ॥

తరసా మార్గవిస్తారకృత్యం॥ ౪౧ ॥ ౪౨॥ తతస్తస్యా నికృత్తకర్ణనాసికా-
యాః కనీయస్యాః పరిభవం వదనేవచనే చ దృష్ట్వా శ్రుత్వా చ జనస్థా-
నవర్తీ సమరముఖముఖరః ఖరశ్చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకశాఖం చతు

తయా అహమహమికయా హేతునా ప్రేంఖతాం పరిలుఠతాం, నా-
సావివరయోస్సంకుచితత్వేన సంకటత్వాదితిభావః ॥ ఆయతానాం-దీ-
ర్ఘాణాం, తస్యాః శూర్పణఖాయాః శ్వాసానిలానాం నిశ్వాసమారు-
తానాం, తరసా-బలేన, రంహసావా, ॥ ని ॥ తరసీబలరంహసీఇత్యభి-
ధానాత్ ॥ మార్గస్య విస్తారకృత్యం-విస్తారక్రియాం, అకురుత-కృత-
వాన్, సంకుచితమార్గే తద్విస్తారకృత్యస్య యుక్తత్వాదితిభావః॥ శ్రీ-
రామాజ్ఞయా ఖడ్గేన తన్నాసికాం చిచ్ఛేదేత్యర్థః ॥ తస్యాస్తథైవ
ప్రాయశ్చిత్తత్వాదితిభావః ॥ ఏతేన కర్ణచ్ఛేదోపిలక్ష్యతే ॥ తథా-
చ శ్రీరామాయణే ॥ * ఇత్యుక్త్వాలక్ష్మణస్తస్యాః క్రుద్ధో రామ-
స్యపశ్యతః । ఉద్ధృత్య ఖడ్గంచిచ్ఛేదకర్ణనాసం మహాబలఇతి ॥ అత్ర
నాసికాచ్ఛేదనరూపకారణేన ప్రస్తుతేనైవ మార్గవిస్తారరూపస్యకా-
ర్యస్యగమ్యతయా పర్యాయోక్తిరలంకారః ॥ * కారణంగమ్యతేయ-
త్రప్రస్తుతాత్కార్యవర్ణనాత్ । ప్రస్తుతత్వేనసంబద్ధంతత్పర్యాయో-
క్తిరిష్యతఇతిలక్షణాత్ ॥ ౪౧ ॥— తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, జన-
స్థానంనామ దండకారణ్యమధ్యభూప్రదేశః,తత్ర వర్తితుం శీలమస్యా-
స్తీతిజనస్థానవర్తీ తదధిపఇత్యర్థః + తాచ్ఛీల్యేణినిప్రత్యయః ॥ స-
మరముఖ-రణాగ్రే, ముఖరః-సింహనాదాడంబరతత్పరః, రణశూరఇ-
త్యర్థః ॥ ఖరోనామ రాక్షసాధిపతిః, నికృత్తం-ఛిన్నంకర్ణనాసికం
యస్యాస్తస్యాః తథాభూతాయాః కనీయస్యాః అనుజాయాస్తస్యా-
శ్శూర్పణఖాయాః పరిభవం-కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపంభంగం, వ-
దనే వదనేచ దృష్ట్వా శ్రుత్వాచ వదనే దృష్ట్వా వచనే శ్రుత్వా ఇతి
యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః ॥ తదనంతరమేవ శూ-

ర్దశాధ్యక్షరక్షితం రక్షోబలం రామలక్ష్మణౌ జిఘృక్షుః ప్రేషయామా
స ॥ ౪౨ ॥ అథ దాశరథిర్నిరీక్ష్య రక్షోగణముపసర్పంతమపసర్పభూ
తయా శూర్పణఖయా దర్శితసరణిః మరణిరివ మథనాత్పూర్వమనావి
ష్కృతతేజః ప్రసరస్సీతారక్షణే లక్ష్మణమాదిశ్య యాతుధానవధం తథా

ర్పణఖయా తత్సమీపం గత్వా ప్రత్యక్షం స్వముఖభంగం ప్రదర్శ్య శ్రీ
రామలక్ష్మణకథాయాః కథితత్వాదితి భావః ॥ వచన ఇత్యత్ర + అపాదా
నస్యైవ కర్తృత్వేన వ్యధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ ॥ రామలక్ష్మణౌ జిఘృక్షుః గ్ర
హీతుమిచ్ఛుస్సన్ + గ్రహేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః ॥ చతుర్దశసంఖ్యా
కాః శాఖాః వ్యూహాః విభాగాః యస్య తత్తథోక్తం ॥ స్వయం చతుర్ద
శసహస్రసంఖ్యాకరాక్షసాధిపతిత్వాదేకైకసహస్రకల్పితైకైకవ్యూ
హమిత్యర్థః ॥ అత ఏవ చతుర్దశాధ్యక్షైః చతుర్దశసంఖ్యాకసేనానా
యకైః రక్షితం-పరిపాలితం, ఏకైకవ్యూహస్యైకైకనాయకేన భావ్య
త్వాదితి భావః ॥ రక్షోబలం-రాక్షససైన్యం, ప్రేషయామాస-ప్రహి
తవాన్ ॥ ౪౨ ॥—అథేతి ॥ అథానంతరం దాశరథిః శ్రీరామః అ
పసర్పభూతయా చారసమావస్థానం (ప్రా)ప్తయేత్యర్థః ॥ ని ॥ అప
సర్పశ్చరః స్పశః ॥ యుక్తే క్ష్మాదావృతే భూతే (ప్రా)ణ్యతీతే సమే త్రిష్వితి
చామరః ॥ శూర్పణఖయా దర్శితా-నివేదితా, సరణిర్మార్గో యస్య
తం ॥ అత ఏవ ఉపసర్పంతం-సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛంతం, రక్షోగణం-రాక్ష
ససైన్యం, నిరీక్ష్య మథనాత్పూర్వమరణిరగ్నినిర్మంథనదార్వివ ॥ ని ॥
యూపాగ్రం తర్మ నిర్మంథ్య దారుణి త్వరణిర్ద్వయోరిత్యమరః ॥ అనావి
ష్కృతః-అప్రకటితః, తేజః ప్రసరః ప్రభావస్ఫూర్తిరనలప్రకాశశ్చ
యస్య సః నిర్మంథనదారుణ్యగ్నివన్నిగూఢప్రతాప ఇత్యర్థః ॥ శ్లేష
సంకీర్ణేయముపమా ॥ ని ॥ తేజోऽనలే ప్రభావే స్యాజ్జ్యోతిష్యర్చిషి రే
తసీతి వైజయంతీ ॥ లక్ష్మణం సీతారక్షణే ఆదిశ్య-ఆజ్ఞాప్య స్వయమసహా
[illegible]త్వాత్తాదృశసంకటే పత్నీనాం రక్షణీయత్వాన్నేతి భావః ॥ తథా

విధమకరోత్ ॥ ౪౩ ॥ యథా తపోధననిధనకరం కరనికురుంబమిదం
పరుషభాషణస్పృహయాళుతాలుజాతమిదం పరదారనిరీక్షణనిరపత్రి
పం నేత్రబృందమిదం తాపసావసథచారణచతురం చరణయుగళమిద
మితినిశితతరనిజశరశకలితనిశిచరశరీరావయవాన్ ఆహృత్యాహృత్య ప్ర
త్యుటజం ప్రదర్శయద్భిస్తపోధనాధ్వశుద్ధిం విదధ్వమితి గృధ్రరాజనిధే

విధం తాదృక్ప్రకారం, యాతుధానవధం-రాక్షససంహారం, అకరో
త్ ॥ ని ॥ యాతుధానః పుణ్యజన ఇత్యమరః ॥ ౪౩ ॥—కీదృగ్విధం రా
క్షసవధమకరోదిత్యత ఆహ ॥ యథేతి ॥ యథా-యేనప్రకారేణ, ఇద
మేతత్ తపోధననిధనం-మునిహింసాం కరోతీతి తథోక్తం కరనికురుం
బం-హస్తకదంబకం, ని ॥ నికురుంబం కదంబకమిత్యమరః ॥ ఇదం ప
రుషభాషణాయ కఠోరవచనాయ, స్పృహయాళు-స్పృహావత్+స్పృ
హయతేరదంతాచ్చురాదిణిచి స్పృహిగృహీత్యాదినాఆళుచ్ప్రత్యయః॥
అతో లోపస్య స్థానివత్త్వాన్న లఘూపధాగుణః॥ తాలుజాతం-కాకుద
నివహః, ని ॥ తాలుతు కాకుదమిత్యమరః ॥ ఇదం పరదారాణాం-ప
రస్త్రీణాం, నిరీక్షణే-సస్పృహావలోకనే, నిరపత్రపం-నిర్లజ్జం ॥ని॥
లజ్జా సాపత్రపాన్యత ఇత్యమరః ॥ నేత్రబృందం-నయనసమూహః, ఇ
దం తాపసావసథేషు-తపస్వినివాసేషు, చారణే-సంచారే, చతురం-
నిపుణం, చరణయుగళమిత్యేవంప్రకారేణ నిశితతరైరతితీక్ష్ణైర్నిజశరై
స్స్వకీయబాణైశ్శకలితాని-ఖండితాని, యాని నిశిచరశరీరాణి-రాక్షసక
ళేబరాణి, తేషామవయవాన్ పూర్వోక్తకరప్రభృతీన్యంగాన్యాహృ
త్యాహృత్య+ వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః॥ ప్రత్యుటజం-ప్రతిపర్ణశాలం+అ
వ్యయం విభక్తీత్యాదినా వీప్సాయామవ్యయీభావః ॥ ని ॥ పర్ణశా
లోటజోస్త్రియామిత్యమరః ॥ ప్రదర్శయద్భిః-ప్రత్యక్షీకుర్వద్భిః, తే
షామానందార్థమితి భావః ॥ వ్యంజకాభావాద్గమ్యోత్ప్రేక్షా । తపో
ధనాధ్వశుద్ధిం-ఆశ్రమమార్గశోధనం, విదధ్వం రాక్షసశవభక్షణేన

శాదివ దేశాంతరాదాపతద్భిః కంకకాకప్రాచీకప్రాయైః పతద్భిరనవకాశమభూదాకాశమ్ ॥ ౪౪ ॥ తతో నికృత్తశిరసి త్రిశిరసి విస్రగంధినా శరీరస్రుతవసాస్రోతసా ప్రేత్యాపి క్రియమాణాశ్రమదూషణే

కురుధ్వమిత్యేవంభూతాత్ గృధ్రరాజస్య జటాయుషో నిదేశాదాజ్ఞావచనాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా॥ అన్యో దేశో దేశాంతరం తస్మాత్ తద్విషయేభ్య ఇత్యర్థః + సుప్సుపేతి సమాసః ॥ ని ॥ నీవృజ్జనపదో దేశవిషయావిత్యమరః ॥ ఆపతద్భిరాగచ్ఛద్భిః, కంకకాకప్రాచీకప్రాయైః కంకాః లోహపృష్ఠాపరనామకాః పక్షివిశేషాః॥ ని ॥ లోహపృష్ఠస్తు కంకస్స్యాదిత్యమరః॥ కంకో గృధ్రో లోహపృష్ఠ ఇతి వైజయంతీ చ॥ కాకాః ధ్వాంక్షాః ప్రాచీకాః మాంసభుజః పక్షివిశేషాః తత్ప్రాయైః తద్బాహుళ్యైః తద్రూపైర్వా ॥ ని ॥ ప్రాయోభూమ్యో మృత్యుతుల్యబాహుళ్యానశనేషు నేత్యేకాక్షరః ॥ ప్రాచీకశబ్దః పక్షివాచకో నిఘంట్వంతరేషు మృగ్యః యద్వా ॥ ని ॥ ప్రాచీకోల్కా పిపీలికేతి స్త్రీలింగశేషే త్వమరః ॥ తత్ర మధుమక్షికాః ప్రాచీకా ఇతి తద్వ్యాఖ్యాతారః॥ తదా కంకకాకాః ప్రాచీకా ఇవ నీరంధ్రత్వసామ్యాత్ తత్ప్రాయైస్తత్ప్రచురైః పతద్భిరండజైః ॥ ని ॥ పతత్రిపత్రిపతగపతత్పత్రిరథాండజా ఇత్యమరః ॥ ఆకాశమంతరిక్షం అనవకాశమవకాశరహితం, నీరంధ్రమితి యావత్ ॥ అభూత్ తథావిధం యాతుధానవధమకరోదితి సంబంధః ॥ ౪౪ ॥—తత ఇతి ॥ తతః-రాక్షసబలవధానంతరం, త్రిశిరసి-త్రిశిరో నామ రాక్షససేనానాయకే, నికృత్తం-రామబాణచ్ఛి

సర్వత్ర కోశేషు ప్రాచీకప్రాయైరితి చ కారోత్తరదీర్ఘహ్రస్వాంతపాఠో దృశ్యతే॥ స చాసాధురితి ప్రాదికోల్కాపిపీలికేతి స్త్రీలింగశేషామరసుధాయాం ప్రాచతి అచ గతౌ ణ్వుల్ వనమక్షికేతి ముకుటః పక్షిభేద ఇతి స్వామీ ఇతి వ్యాక్రియార్థద్వయోః ప్రదర్శనాత్ ప్రాచికాప్రాయైరితి చ కారోత్తరహ్రస్వాకారదీర్ఘాంతపాఠ ఏవ సాధురితి భాతి ॥

దూషణేచ రోషభీషణవీక్షణః ఖరః ఖరో రాఘవమాహవాయాహ్వయ

న్నం, శిరో యస్య తస్మిన్ తథోక్తే సతి, తథా దూషణే-దూషణాఖ్య సేనాధిపతౌ, ప్రేత్య-మృత్వాపి, జీవద్దశాయాం కింవక్తవ్యమితిభావః॥ విస్రగంధోస్యాస్తీతి విస్రగంధినా-ఆమగంధినా, ని ॥ విస్రంస్యాదామగంధియదిత్యమరః * అతఇనిఠనావితి మత్వర్థీయ ఇనిప్రత్యయః ॥ అథవా విస్రమామగంధివస్తు తస్యేవ గంధో యస్య తత్తథోక్తేనేత్యుపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః + ఉపమానాచ్చేతి గంధస్యేకారోన్తాదేశః ॥ శరీరాత్-శరవిదళితనిజగాత్రాత్, స్రుతేన-స్రుతవతా, వసాస్రోతసా మేదఃప్రవాహేన, ని ॥ మెదస్తువపావసేత్యమరః ॥ క్రియమాణమాక్రోశమఘోషణం తపోవనబీభత్సో యేన తస్మిన్ తథోక్తే ॥ తస్మిన్నపి నిహతేసతీత్యర్థః ॥ రోషభీషణాభ్యాం క్రోధావేశభయంకరాభ్యాం వీక్షణాభ్యాం నేత్రాభ్యాం ఖరస్తీక్ష్ణః దుర్ధర్ష ఇత్యర్థః ॥ని॥ తిగ్మం తీక్ష్ణఖరంతద్వదిత్యమరః ॥ ఖరో రాక్షసః ఆహవాయ-ఆహవార్థం, యోద్ధుమిత్యర్థః ॥ రాఘవం-శ్రీరామమాహ్వయత - స్పర్ధయాహూతవాన్, నిహతైరేభీరాక్షసైః శ్లాఘామాంజిత్వాఖలు త్వకృతకృత్యతేత్యాత్మనో స్సహాయశూరత్వగర్వాదాకారితవానిత్యర్థః ॥ + హ్వయతెల్యుఙ్జి స్పర్ధాయామాఙ్జ ఇత్యాత్మనేపదమ్॥ లిపిసిచిహ్వశ్చ ఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యామితి చ్లేరఙాదేశః ॥ తత్రాయం పరమార్థః స్ఫురతి ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ శ్రీరామోయం సాక్షాద్విష్ణ్వవతారః ॥ తదేతేన నిహతానాం-నిశ్చితాననుపరమపదప్రాప్తిః ॥ ఏవంచ సత్యేతావతో రాక్షసాన్నిహత్య హతశేషమేకమముం కిం హనిష్యామీతి యద్యుపేక్షేత తర్హి తదేతన్మమానిష్టం స్యాత్ ॥ తస్మాత్ ॥ * ఆహూతో న నివర్తేత ద్యూతాదపి రణాదపీతి ॥ క్షత్రియధర్మత్వేనాహ్వానే సతి పునర్న నివర్తేత తథాచ మమేష్టసిద్ధిస్స్యాదితి మత్వాహూ

త॥ ౪౫ ॥ తత్ర విపశ్చిద్భిరప్యనిశ్చీయమానజయాపజయమనిమిషైర
ప్యననుసంధీయమానశరసంధానమోక్షమభూదభూతపూర్వం ద్వంద్వ
యుద్ధమ్ ॥ ౪౬ ॥ తతః ఖరో గృహీతకోదండస్సకృదనుభూయమాన
నమనోన్నమనాయాసస్సమరసమాపనచతురం చతురాననాస్త్రసం

తవానితి ॥ ౪౫ ॥ — తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్ సమయే, విపశ్చితో-వి
ద్వాంసః, సందిగ్ధార్థనిర్ధారకా ఇతియావల్ ॥ తైరపి కిముతాన్యై
రితిభావః ॥ అనిశ్చీయమానావనిర్ధార్యమాణౌ జయాపజయా౽న్య
తరవిషయౌ యస్మిన్ తత్తథోక్తం అన్యోన్యం తుల్యబలతయానిర్ధా
రితుమశక్యత్వాదితిభావః ॥ నవిద్యతేనిమిషో యేషాం తైరనిమిషైః సు
రైరితియావల్ ॥ ని ॥ సురమత్స్యావనిమిషావిత్యమరః ॥ తైరపి కిము
తాన్యైస్సనిమిషైరితిభావః ॥ అననుసంధీయమానావవిభావ్యమానౌ
శరాణాం రామఖరబాణానాం సంధానమోక్షౌ మౌర్వీయోజనవిసర్గౌ
యస్మిన్ తత్తథోక్తం తథా క్షిప్రహస్తత్వాదితిభావః॥ పూర్వంభూతం
భూతపూర్వం + సుప్సుపేతిసమాసః ॥ తతో నఞ్సమాసః నిరుపమ
మిత్యర్థః ॥ ద్వంద్వస్య సహాయశూరయోర్యుద్ధం ద్వంద్వయుద్ధమ
భూల్ ॥ శ్రీరామఖరయోరితిభావః॥ అత్ర జయపరాజయయోర్నిశ్చ
యాసంబంధేపి తత్త్వా శరసంధానమోక్షయోరనుసంధీయమానత్వసంబ
న్ధేప్యసంబంధాభిధానాత్సంబంధే అసంబంధరూపాతిశయోక్త్యోశ్చ ప
రస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః ॥ ౪౬ ॥ —తతఇతి॥ తతః-ద్వంద్వయు
ద్ధానంతరం, గృహీతకోదండశ్చాపపాణిః, ఖరః సకృదేకవారమను
భూయమానః అనుభవగోచరీక్రియమాణః నమనోన్నమనాయాసః
జ్యాకర్షణప్రయాసః శరసంధానమోక్షప్రయాసో వా యేనసతథోక్త
స్సన్ అసకృచ్ఛరసంధానమోక్షప్రయాసేపి క్షిప్రహస్తత్వాత్తథాభూ
తఇవ ప్రతీయమానఇతి వేగాతిశయోక్తిః ॥ సమరసమాపనే-రణసమా
ప్తికరణే, చతురం-నిపుణం, క్షిప్రమేవ రిపుమారకత్వాదితిభావః ॥ చ

ఘానదశార్ఙ్గం చాశార్ఙ్గం శరాసనం గ్రాహయితుకామ ఇవ రామహస్తాత్ప్రకృష్టం చాపం శరైరపజహార ॥ ౪౨ ॥ సోపి కోపపావకేనయా

తురానన్నాస్త్రసంధానవశార్ఙ్గం - బ్రహ్మాస్త్రసంధానక్రియాయోగ్యం, తేనైవ స్వశిరశ్ఛేదస్య క్రియమాణత్వాదితి భావః ॥ దశార్హస్య సంబంధి దాశార్ఙ్గం-వైష్ణవం, పూర్వమగస్త్యదత్తం శరాసనం-చాపం, గ్రాహయితుం-గ్రహణం కారయితుం, కామో యస్య స తథోక్త ఇవేతి ఫలోత్ప్రేక్షా ॥ రామేణేతి శేషః ॥ ఉత్తరత్ర తస్యైవ గ్రహీష్యమాణత్వాదితి భావః + గ్రహీష్యన్నాత్తుమర్ తతః తుం కామమనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః ॥ రామహస్తాత్స్వకాశాత్ప్రకృష్టం-పురాతనం, పూర్వధృతమిత్యర్థః + సాయంచిరమిత్యాదినా ట్యుప్రత్యయస్తుడాగమశ్చ ॥ చాపం శరైరపజహార-అపహృతవాన్, నిజహస్తలాఘవం ప్రదర్శయన్ శ్రీరామచాపం ముష్టిప్రదేశే అఖండయదిత్యర్థః ॥ తథా చ శ్రీరామాయణే *తతోస్య సశరం చాపం ముష్టిదేశే మహాత్మనః ఖరశ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయన్ హస్తలాఘవమితి ॥ ౪౨ ॥—సోపీతి ॥ సః శ్రీరామోపి కోపపావకేన చాపఖండనజనితకోపాగ్నినా యావకవత్కృతం యావకితం శోణీకృతమిత్యర్థః + తత్కరోతీతిణ్యన్తా

అసకృదనుభూయమానమనన్యమనాయాసమితి ద్వితీయాంతపాఠే దాశార్ఙ్గశరాసనస్య విశేషణమిదం ॥ అనుభూయమానేత్యత్ర వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేత్యనేన వర్తమానసమీపే భవిష్యతి కర్మణి లటశ్శానచ్ ॥ అసకృదాకర్షణసహత్వరూపదార్ఢ్యకారిణ్యో ద్యోతయిదే తద్విశేషణముత్ప్రేక్షాం ద్రఢయతి ॥ కించ ఖరగృహీతః కోదండదండోసకృదనుభూయమానమనన్యమనాయాస ఇతి పాఠే ఖరసమ్బంధి కోదండదండస్యైవ శ్రీరామేణ ధనురంతరస్య గ్రహణాప్రయోజకత్వం ॥ తచ్చ ఝడితి యుద్ధసమాపనద్వారా స్వకీయానమన్యమనాయాసపరిహారార్థం భవేదితి భావో వర్ణనీయః ॥

విశిఖాసనః కుంభసంభవదత్తం ధనురాదత్త ॥ ౭౮ ॥ వ ॥ ఖరపరుషే శరాసనే గృహీతే ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ తేన । ఖరరఘువరయోరణం సమాప్తం ఖరనఖరాయుధయోరివ క్షణేన ॥ ౭౯ ॥ ఖరవధపరిశుద్ధేదం

త్కర్ణణిక్తిః ॥ తదాననంయస్యసతథోక్తస్సన్ కుంభసంభవదత్తమగస్త్యమునిదత్తం, ధనుర్వైష్ణవం చాపం ఆదత్త-గృహీతవాన్ ॥ ని ॥ అగస్త్యఃకుంభసంభవఇత్యమరః ॥ ౭౮ ॥ — ఖరేతి ॥ ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ-సూర్యవంశావతంసేన, యద్వా ఖరకిరణాన్వయానాంసూర్యవంశజన్యరాజన్యానాం, శేఖరేణ-శిఖామణినా ॥ని॥ శిఖాస్వాపీడశేఖరావిత్యమరః ॥ తేన శ్రీరామేణ, ఖరాణి దృఢాని నిబిడానిపరూంషి పర్వాణియస్యతస్మిన్ దుష్ప్రధర్షణఇత్యర్థః ॥ ని ॥ గ్రంథిర్నా పర్వపరుషీఇత్యమరః ॥ శరాసనే-వైష్ణవధనుషి, గృహీతే-స్వీకృతేసతి, ఖరరఘువరయోః-ఖరాసురశ్రీరామయోః, ఖరనఖరాయుధయోః, రాసభసింహయోరివ ॥ ని ॥ రాసభాగర్దభాఃఖరాఇత్యమరః క్షణేనాల్పకాలేన,రణంసమరం ॥ని॥ అస్త్రియాంసమరానీకరణాఇత్యమరః॥సమాప్తం అభూదితి శేషః ॥ గర్దభసింహయోర్యావదంతరం తావదంతరంఖరరాఘవయోరపీత్యుపమార్థః॥శ్రీరామేణవైష్ణవధనుర్గృహీత్వా తత్రైంద్రదత్తమహాస్త్రసంధానేన క్షిప్రమేవ ఖరవధోపికృత ఇత్యర్థః ॥ సచ ప్రకృతః ప్రకృతేనైవ స్వకార్యేణ గమ్యతఇతి పర్యాయోక్తముక్తోపమయాసంసృజ్యతే ॥ ఇంద్రశరేణ ఖరవధే శ్రీరామాయణవచనమ్ * సతద్దత్తం మఘవతా సురజ్యేష్ఠేనధీమతా । సందధేచసధర్మాత్మా ముమోచచఖరంప్రతి ॥ సవృత్రఇవవజ్రేణ ఫేనేననముచిర్యథా । బలోవేంద్రాశనిహతో నిపపాతహతఃఖరఇతి ॥ కేచిత్తు ఖరనఖరాయుధయోరివేత్యత్ర ॥ ని ॥ కుక్కుటస్స్వరణాయుధఇత్యభిధానాత్ ॥తీక్ష్ణనఖకుక్కుటయోరివేతికథయంతి॥తదత్యంతారమణీయం॥శ్రీరామే హీనోపమాదిదోషప్రసంగాదిత్యలమ్ ॥ ౭౯ ॥— ఖరేతి ॥

డకారణ్యభాగే మునిభిరభిహితానామాశిషాంతాదృశీనామ్ । స్వయ
మచరమపాత్రం స్వైర్గుణైర్మంథరాభూత్తదను మనుకులేందుస్సాను

దండకారణ్యభాగే-దండకావనప్రదేశే, ఖరవధేన-ఖరాసురసంహారేణ పరిశుద్ధే పరిపూతే, నిర్బాధేసతీత్యర్థః ॥ అతఏవ మునిభిస్తద్విషయవాసిభిః తాపసైరభిహితానాం నిర్బాధస్థితిలాభజనితానందాతిరేకేణోక్తానాం, తాదృశీనాం తథావిధానామమోఘానామిత్యర్థః ॥ ఆశిషాం-స్వస్తివచసాం ॥ ౧ ॥ స్వస్త్యాశీః క్షేమపుణ్యాదావిత్యమరః ॥ మంథరా-కైకేయీదాసీ, స్వైస్స్వకీయైర్గుణైః కైకేయీదుర్మంత్రబోధనశ్రీరామరాజ్యాభిషేకవిఘాతుకత్వవనవాసప్రేరకత్వాదిభిః స్వయమచరమపాత్రమాద్యభాజనమభూత్ *దైవేనుకూలే కింనామ నశివాయప్రవర్తత ఇతిన్యాయేన దైవానుకూల్యే అగుణమపి సగుణం భవతి ॥ యతో విరుద్ధాచరణతత్పరాపి మంథరా మున్యాశీర్వాదానామపాత్రం నాభూత్ ॥ కింతు ప్రథమపాత్రమిత్యేతచ్చిత్రమిత్యర్థః॥ తస్యాఏవోక్తరీత్యా మునివిరోధిరాక్షసనాశనిదానత్వాదితిభావః ॥ ౧ ॥ యోగ్యభాజనయోః పాత్రమిత్యమరః ॥ తదను-తదనంతరం, శౌర్యరాశిరతిశౌర్యశాలీత్యర్థః ॥ సానుజస్సలక్ష్మణః, మనుకులేందుర్వైవస్వతమనుసంతానాహ్లాదకరః శ్రీరామః, స్వైర్గుణైశ్శౌర్యాదార్యమునిజనక్షేమంకరత్వాదిభిశ్చరమపాత్రమభూదితిసంబంధః ॥ మంథరామూలేనాయం సమాగత్యాస్మాకం నిరుపద్రవంచకారేతి సానందం మునయః శ్రీరామస్యాశిషం ప్రయుంజతేస్మేత్యర్థః ॥ అత్రశౌర్యరాశిరితి శౌర్యతద్వతోరభేదోక్త్యా పదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః॥ తథా మంథరాయా అచరమపాత్రత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరసంబంధేసంబంధరూపాతిశయోక్తిరిత్యనయోస్సంసృష్టిః ॥ ౨౦ ॥—నను సాక్షాద్రాక్షసహంతారం సకలసద్గుణాభిరామం శ్రీరామంవిహాయ అమాన్యాయాః మంథరాయాః కథం మునిజనాశీర్వాదాచరమపాత్ర

జశ్శౌర్యరాశిః ॥ తథాహి ॥ ౫౦॥ ప్రాఙ్మన్థరేతి మహిషీతి వరద్వయీతి ధర్మవ్యయవ్యథితభూపతిభారతీతి । కాకుత్స్థకాననకథేతి చ సంతతిసంజ్ఞాః పౌలస్త్య(హీన)భీతభువనత్రయభాగ్యపఙ్క్తేః ॥ ౫౧ ॥ ౫ ॥ అథ శూర్పణఖా లంకాపురమపి జనస్థానమివ విజనస్థానం కాకుత్స్థేన

త్వమితి కవిరాశంక్య నైతావద్రాక్షససంహారవిషయం మూలం కింతు త్రిలోకకంటకరావణాదిసంహారే చేతి మనసికృత్వా తదుక్తమేవ వ్యాఖ్యాతి ॥ తథాహీతి ॥ తదేవవివృణోతి ॥ ప్రాగితి ॥ ప్రాక్ ప్రథమం మన్థరేతి, తతః మహిషీ కైకేయీతి, తదను వరద్వయీ పూర్వదత్తవరద్వయమితి, అనంతరం ధర్మవ్యయవ్యథితస్య ధర్మచ్యుతినిపీడితస్య భూపతేర్దశరథస్య భారతీ రామవనవాసప్రేరకవాక్యమితి, కాకుత్స్థకాననకథా శ్రీరామవనవాసవార్తేతి చ, ఏవం పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరప్రేరకత్వేన ప్రసిద్ధా మన్థరాదయ ఇత్యర్థః ॥ పౌలస్త్యేన లోకకంటకేన రావణేన హీనం రహితం యద్భువనత్రయం-త్రైలోక్యం తస్య భాగ్యపఙ్క్తేః నిర్బాధస్థితిహేతుభూతభాగధేయశ్రేణ్యాః సంజ్ఞా నామధేయానివర్తంతే ॥ అతో మన్థరాయా అచరమపాత్రత్వం యుక్తమితి భావః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౫౧ ॥ —అథ శూర్పణఖాయా లంకాగమనవృత్తాంతమాహ ॥ అథేతి ॥ అథ-ఖరప్రముఖరాక్షససంహారానంతరం, శూర్పణఖా లంకాపురం-రావణరాజధానీమపి, జనస్థానం-ఖరాసురదేశమివ విజనం-జనరహితం స్థానం యస్యతత్తథోక్తం శూన్యమిత్యర్థః ॥ కాకుత్స్థేన-శ్రీరామేణ, కాయితుం-విధ్వంసయితుమిష్టేత్యర్థః ॥ అతఏవ ఫలోత్ప్రేక్షాగమ్యోపమా

పౌలస్త్యభీతభువనత్రయేతి పాఠస్సుసాధుః ॥ పౌలస్త్యహీనేతి పాఠే తు తదానీం హైన్యాభావాదాశంసాయాం భూతవచ్చేతి భవిష్యదర్థే భూతవత్ప్రత్యయః కల్పనీయః ॥ యద్వా పౌలస్త్యేన హీనం రావణహీనతాపకర్షణవద్భువనత్రయమితి సంబంధః ॥

కారయితుం దశకంఠోపకంఠే కృత్యేవ నిపత్య రామలక్ష్మణయోర్యా
థాతథ్యం వైదేహ్యా దేహసౌందర్యం ఖరప్రముఖైస్సాకమనీకస్య చతు
ర్దశసహస్రసంఖ్యాకస్య పంచతాకరణ కారణభూతామాత్మావజ్ఞాం చ వి

యాంగేన సంకీర్ణా ॥ సీతాహరణోపదేశాదినా తథాభావయిష్యమా
ణత్వాదితి భావః + కరోతేర్ణ్యన్తాత్తుమున్ ॥ హృక్రోరన్యతరస్యా
మిత్యాశికర్తుః కర్తృత్వవికల్పాత్ కర్తృకరణయోస్తృతీయేతి తృతీయా ॥ ద
శకంఠోపకంఠే-రావణసమీపే, కృత్యేవ మారణాధిదేవతేవ ॥ ని ॥ కృ
త్యా క్రియాదేవతయోస్త్రిషు భేద్యే ధనాదిభిరిత్యమరః + కృఞశ్చేతి
చకారాత్ క్యప్ ॥ నిపత్య-భువి పతిత్వా, రామలక్ష్మణయోర్యాథాత
థ్యం తథాభావమనతిక్రమ్య యథాతథం యథాస్వరూపమితి యావత్ ॥
ని ॥ యథార్థం తు యథాతథమిత్యమరః ॥ + యథార్థేఽవ్యయీభా
వః ॥ అవ్యయీభావశ్చేతి నపుంసకత్వమ్ ॥ హ్రస్వో నపుంసకే ప్రా
తిపదికస్యేతి హ్రస్వత్వం ॥ తస్య భావః యాథాతథ్యం బ్రాహ్మణాదిత్వా
ద్భావే ష్యఞ్ ప్రత్యయః ॥ కిత్యాదావాదివృద్ధిః * దీర్ఘబాహుర్విశాలా
క్షశ్చీరకృష్ణాజినాంబరః । కందర్పసమరూపశ్చ రామో దశరథాత్మజ ఇ
త్యాది రామలక్ష్మణతత్త్వస్వరూపమిత్యర్థః ॥ తథా వైదేహ్యా దేహ
సౌందర్యమన్యూనానతిరిక్తావయవసన్నివేశ ప్రయుక్తజగన్మోహనదివ్య
మంగళవిగ్రహరామణీయకమిత్యర్థః ॥ తదుక్తమ్ ॥ * అంగప్రత్యం
గకానాం యస్సన్నివేశో యథోచితమ్ । సుశ్లిష్టసంధిబంధం యత్ తత్సౌంద
ర్యమితి చోచ్యత ఇతి ॥ తథా ఖరప్రముఖైస్సాకం ఖరదూషణత్రిశిరః
ప్రభృతిభిస్సహ ॥ ని ॥ సాకం సత్రా సమం సహేత్యమరః ॥ చతురధి
కా దశ చతుర్దశసహస్రాణి యస్యాం సా తథోక్తా సంఖ్యా యస్య తస్య తథో
క్తస్య అనీకస్య-రాక్షససైన్యస్య ॥ ని ॥ అనీకం తు రణే సైన్య ఇతి విశ్వః
పంచతాకరణే-మరణకర్మణి, కారణభూతాం-కారణత్వేన పర్యవసితాం
॥ ని ॥ స్యాత్పంచతా కాలధర్మో దిష్టాంతః ప్రలయోఽత్యయః । అంతో నాశ

జ్ఞాపయామాస ॥ ౫౨ ॥ ౫ ॥ సదండకాయాంకృతదండకాయాం స్వసారమేనాం ప్రథితస్వసారః । నిశామ్య రామస్య నిశమ్య వృత్తం చక్రే రుషం రాక్షసచక్రవర్తీ ॥ ౫౩ ॥ ౪ ॥ తతః ప్రస్థాప్య జనస్థానే రాక్షసా

శోద్వయోర్మృత్యుర్మరణం నిధనో(స్త్రీ)యామిత్యమరః ॥ ఆత్మావజ్ఞాం కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపనిజావమాననాం చ, విజ్ఞాపయామాస-విజ్ఞాపితవతీ, సీతారామకథాకథనేన రావణస్య కామక్రోధావుద్దీపయామాసేత్యర్థః ॥ ని ॥ రీడావమాననావజ్ఞేత్యమరః ॥ ౫౨ ॥ — తతో రావణః కింకృతవానిత్యత ఆహ ॥ స ఇతి ॥ ప్రథితః-సకలలోకప్రఖ్యాతః, స్వసారః స్వకీయభుజబలం యస్య స తథోక్తః ॥ ని ॥ సారో బలే స్థిరాంశే చేత్యమరః ॥ రాక్షసచక్రవర్తీ-రాక్షససార్వభౌమస్స రావణః, దండకాయాం దండకారణ్యే కృతో లక్ష్మణేన విరచితో దండః కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపశాసనం యస్య స తథోక్తః కాయో దేహో యస్యాస్తామితి బహువ్రీహిగర్భిత బహువ్రీహిః ॥ ని ॥ దండో (స్త్రీ) శాసనే రాజ్ఞాం హింసాయాం లగుడేపి చ । మర్యాదాయాం సైన్యభేద ఇతి వైజయంతీ ॥ కాయో దేహః క్లీబపుంసోరిత్యమరః॥ ఏనాం స్వసారం భగినీం శూర్పణఖాం, నిశామ్య-దృష్ట్వా + శమోఽదర్శన ఇత్యనేన శామ్యతేర్దర్శనార్థే అమిత్త్వాద్ధ్రస్వాదేశాభావః ॥-తథా రామస్య వృత్తం పూర్వోక్తమాచరితం నిశమ్య-శ్రుత్వా, తన్ముఖాదేవేతి శేషః॥ని॥నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యసీతి భట్టమల్లః ॥ అత్ర నిశామ్యతేరిదం రూపమన్యథా నిశమయ్యేతి స్యాత్ ॥ అత ఏవాహ వామనః ॥ నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దౌ ప్రకృతిభేదాదితి ॥ రుషం చక్రే మత్పరాక్రమానభిజ్ఞతయా వనగోచరోఽయం రామః కియత్కార్యం కృతవానితి చుకోపేత్యర్థః ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౫౩ ॥—తత ఇతి ॥ తతః-రోషానంతరం, జనస్థానే-ఖరాలయే, అష్టరాక్షసాన్ప్రస్థాప్య, తత్పరిపాలనార్థం ప్రేషయిత్వా, నష్టనీతిర్హ్మాతన్మయః, అమార్గవర్తీ

నష్టనష్టేతిరయాంతాటకేయహాటకమృగం పురస్కృత్యసీతాహ్వయాం హరిణీం గ్రహీతుం తస్యావసథమాససాద ॥ ౫౮ ॥ మారీచోప్యాకర్ణిత రావణమతః ప్రయత్నశతైరప్యనివార్యమాణే తస్మిన్ సుబాహుమే

త్యర్థః ॥ అయం రావణః తాటకాయాః అపత్యం తాటకేయో మారీచః + స్త్రీభ్యో ఢగితి ఢక్యేయాదేశః ॥ తద్రూపో హాటకమృగః మాయా కల్పితహిరణ్మయహరిణః ॥ ని ॥ హిరణ్యం హేమ హాటకమిత్యమరః ॥ హాటకస్య హాటకమయో వా మృగో హాటకమృగ ఇతివిగ్రహః ॥ షష్ఠ్యా వివక్షితార్థాలాభేసతి మయడాదిగ్రహణాభావేప్యదోషః ॥ తం పురస్కృత్య పురోధాయ సీతాహ్వయాం-సీతాభిధానాం, హరిణీం-మృగీం, గ్రహీతుం విచార్యేతి శేషః ॥ యథా లోకే లుబ్ధకః కంచనమృగం పురస్కృత్య వనంగత్వా తద్విప్రలబ్ధం మృగాంతరం గ్రహీతుమిచ్ఛతి తద్వదిత్యర్థః ॥ తస్య మారీచస్యావసథం-స్థానం ఆససాద-ఆవివేశ ॥ ని ॥ స్థానావసథవాస్తుచేత్యమరః ॥ అత్రైవంజనస్థానంప్రతి రాక్షసప్రేరణం సీతాపహరణాత్పూర్వముక్తం ॥ శ్రీరామాయణేతు తదనంతరమిత్యేవం పౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనో విరోధః పురాణాంతరాత్సమాధేయః ॥ తాటకేయహాటకమృగమిత్యత్ర రూపకశంకా న కార్యా ॥ తస్యారోపహేతుకత్వాత్ ॥ మారీచేతు హాటకమృగత్వస్యాగమసిద్ధైరనారోప్యమాణత్వాదితి ॥ ౫౮ ॥ — మారీచ ఇతి ॥ మారీచోప్యాకర్ణితం శ్రుతం, రావణస్యమతం సీతాపహరణరూపం చికీర్షితం యేనసతథోక్తస్సన్, తస్మిన్ రావణే ప్రయత్నశతైరపి * అపిరామో న సంక్రుద్ధః కుర్యాల్లోకాన రాక్షసాన్ । అపి జీవితాంతాయ నోత్పన్నా జనకాత్మజా ॥ ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తబహుప్రయత్నైరిత్యర్థః ॥ అనివార్యమాణే నివారయితుమశక్యే సతి, తద్వినాశకాలస్య ప్రత్యాసన్నత్వాదితి భావః ॥ సుబాహుం-సుబాహునామానం, స్వభ్రాతరమేవ యో హి విశ్వామిత్రాధ్వరే శ్రీరామే

వ బహుమన్యమానో గత్యంతరాభావా త్తదభ్యర్థనా మంగీకృత్య జా
తరూపమయమ్మృగరూపం గృహీత్వా సీతాం వంచయితుం పంచవటీ
మగాహత ॥ ౫౫ ॥ దశముఖోపి జలధరపథస్థాపితరథః దాశరథివిఘ
టనే కృతాస్థ స్తస్థౌ ॥ ౫౬ ॥ వ ॥ విపినమవజగాహే రాక్షసానాం క

ణనిహత ఇతిభావః ॥ బహు భూయిష్ఠం మన్యమానః సుబాహువత్పూ
ర్వమేవ ఆత్మనో మరణే ఇదానీమేతాదృశనిర్బంధో నస్యాత్, అ
తః సఏవధన్య ఇత్యవబుధ్యమానస్సన్నిత్యర్థః ॥ గత్యంతరాభావా త్త
ద్విపరీతబుద్ధినివర్తనే ఆత్మవిమోచనేవా ఉపాయాంతరాభావాత్ ॥
ని ॥ దేశోపాయగమే గతిరితి వైజయంతీ ॥ అభ్యర్థనామంగీకృత్య త
తః జాతరూపమయః-కాంచనవికారః, వికారార్థే మయట్ ॥ యో
మృగ స్తద్రూపం తదాకారం గృహీత్వా-స్వీకృత్య, రాక్షసానాంకా
మరూపత్వాన్మాయాకనకమృగభూమికాం ధృత్వేత్యర్థః ॥ ని ॥ చా
మీకరం జాతరూపం మహారజతకాంచనే ఇత్యమరః ॥ సీతాం వంచయి
తుం ప్రలోభయితుం పంచవటీమగాహత అసేవత ప్రవివేశేత్యర్థః
పంచవటీ వ్యాఖ్యాతా ॥ ౫౫ ॥—దశముఖ ఇతి ॥ దశముఖో రావణశ్చ
జలధరాణాం-మేఘానాం, పంథాః జలధరపథః అంతరిక్షం + ఋ
క్పూరిత్యాదినా సమాసాంతోకాగప్రత్యయః ॥ ని ॥ తారాపథోంత
రిక్షం చేత్యమరశేషః ॥ తత్ర స్థాపితో నిక్షిప్తో రథో యేనసతథోక్తః ॥ నిజక
పటాప్రకాశార్థమితి భావః ॥ దాశరథి విఘటనే రామలక్ష్మణవియో
జనే, కృతాస్థా విహితాదరః, తదేకాగ్రచిత్తస్సన్నిత్యర్థః ॥ తస్థౌ-స్థి
తవాన్ ॥ ౫౬ ॥ విపినమితి ॥ అథానంతరమేషన్యంకుః కనకమృగ
రూపో మారీచః ॥ ని ॥ న్యంకుగుర్ణరుపలస్థాయాంశిషేప్యమినే మునౌ
మృగ ఇతి నానార్థరత్నమాలా ॥ కృష్ణసారరురున్యంకురంకుశంబరరౌ
హిషా ఇత్యమరశ్చ ॥ రాక్షసానాం-ఖరాదీనాం, కరోటీః-శిరోస్థీని, క
పాలానీతి యావత్ ॥ ని ॥ శిరోస్థని కరోటిః స్త్రీ త్యమరః ॥ అసకృదసకృ

గోటీరసకృదసకృద్బాష్పమాలోక్య శోచన్ । కృతరుచిరివ వర్త్మన్యంకుశానాం కుశానాం పథికచరణలావిన్యంకురేష్వంకురేషు ॥ ౪౮
తదనుజనకపుత్రీయాచ్ఞయా తం జిఘృక్షుర్హరిణమనుజగాహే చాపమాదాయ రామః ॥ సమయ ఇతి చ భేజే సత్రిమాతృత్యమృత్యోః కుశిక

త్ పునఃపునః-బహువారమిత్యర్థః ॥ పీహ్నాయాం ద్వే ర్బాష్పః ॥ ఆవిర్బాష్పం ప్రాదుర్భవదశ్రుజలం యథా తథా ॥ ని ॥ బాష్పోఽశ్రుణ్యూష్మభూమయోరితి వైజయంతీ ॥ ఆలోక్య-దృష్ట్వా, శోచన్ హాకష్టం జనస్థానవాసినా రావణేన ఖలు నిహతాస్సర్వేపి బాంధవాస్తదేషామిమాః కరోట్యః పరిలుఠంత్యో దృశ్యంతే స్వాత్మనోపి అస్మిన్ దేశే మరణం నిశ్చితమితి మనసి విషీదన్సన్నిత్యర్థః ॥ తథా వర్త్మని-విపినమార్గే, అంకుశానాం నైశిత్యసామ్యాత్సృణిప్రాయాణాం ॥ ని ॥ అంకుశోఽస్త్రీ సృణిర్ద్వయోరిత్యమరః ॥ కుశానాం-దర్భాణాం, సంబంధిని ॥ ని ॥ అస్త్రీ కుశం కుథో దర్భ ఇత్యమరః ॥ అత ఏవ పథికానాం పాంథానాం, చరణాన్పాదతలాని లునాతీతి పథికచరణలావిని + కర్తర్యణ్ ॥ అంకురే అంకురేష్విత్యర్థః ॥ కృతరుచిః-కృతాభిలాష ఇవ, పశ్యతాం స్వకపటాప్రకాశనార్థం మృగజాతిధర్మమనువర్తమాన ఇవేత్యర్థః ॥ వస్తుతస్తు న తథేతి భావః ॥ విపినం-పంచవటీనికటారణ్యమ్, అవజగాహే-ప్రవివేశ, వైదేహ్యా విలోచనగోచరీభవితుమితి భావః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౪౮ ॥—తదన్వితి ॥ తదను-మృగప్రవేశానంతరం, రామః జనకపుత్ర్యాః-జానక్యాః, యాచ్ఞయా ॥ * ఆర్యపుత్రాభిరామోఽసౌ మృగో హరతి మే మనః । ఆనయైనం మహాబాహో క్రీడార్థం నో భవిష్యతీత్యాది ప్రార్థనయా హేతునా తం హరిణం మాయాకనకమృగం జిఘృక్షుః-గ్రహీతుమిచ్ఛన్సన్ + గ్రహేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః ॥ నలోకావ్యయేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః ॥

పాశమాతత్యేతి పాఠే. పాశం రజ్జుం ఆతత్య తద్గ్రహణార్థం విస్తీర్యేత్యర్థః

సుతమఖాజౌ భ్రష్టమేనంజిఘాంసుః ॥ ౫౮ ॥ ఆకృష్యదూరముటజా
దథదర్శితాశః క్రవ్యాశ ఏష రఘునాథశరేణవిద్ధః ॥ కార్తస్వరేణ తను

చామమాదాయానుజగామ-అనుసృత్యజగామ, తథా మృత్యురంతక
శ్చ ॥ సమయః అయమేవ కబళనావసరఇతి మత్వేతి శేషః ॥ వక్త్ర
మాతత్య వ్యాదాయ కుశికసుతమఖాజౌ-విశ్వామిత్రాధ్వరసమయ
ప్రవృత్తయుద్ధే ॥ సి ॥ సమిత్యాజిసమిద్యుధ ఇత్యమరః ॥ భ్రష్టం-గళి
తం, శ్రీరామబాణేన సముద్రమధ్యే జీవతఏవ తస్య ప్రవేశితత్వాది
తిభావః ॥ ఏనం మారీచం మాయామృగం జిఘాంసుః-హంతుమిచ్ఛు
స్సన్ + హంతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః ॥ పూర్వవత్ షష్ఠీప్రతిషేధః
భేజే-తదంతికం ప్రాపేత్యర్థః ॥ శ్రీరామజిఘృక్షితస్యతస్యావశ్యం
భావిమరణకత్వాదితిభావః ॥ అత్ర పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యా
ర్థహేతుత్వాత్కావ్యలింగభేదః ॥ వృత్తంపూర్వవత్ ॥ ౫౮ ॥—ఆ
కృష్యేతి ॥ అథానంతరమేషః పూర్వోక్తః క్రవ్యంమాంసమశ్నాతీతి
క్రవ్యాశః మాయామృగరూపోమారీచః + కర్మణ్యణ్ ॥ ని ॥ పలలం
క్రవ్యమామిషమిత్యమరః ॥ దర్శితా-ఉత్పాదితా, ఆశా గ్రహణకాం
క్షాయేనసతథోక్తస్సన్ ॥ హస్తలభ్యవత్పునఃపునర్ధావయాసన్నిహి
తత్వాదితిభావః ॥ శ్రీరామముటజాత్పర్ణశాలాయాస్సకాశాత్, దూ
రం-విప్రకృష్టం, ఆకృష్యోత్తరోత్తరాశోత్పాదనేన దూరం నీత్వేత్య
ర్థః ॥ * ప్రలోభయిత్వావైదేహీం యథేష్టం గంతుమర్హసీతి॥రా
వణస్య కృతసంకేతస్య తథాభూతత్వాదితిభావః ॥ అథ రఘునాథస్య
శ్రీరామస్య, శరేణ-బాణేన, విద్ధః ప్రలోభనేన దూరాకర్షణజని
తకోపాత్సంప్రహృతస్సన్, హతోస్మి-మృతోభవామీత్యేవంరూపేణ

దర్శితాంగః క్రవ్యాదఏషఇతిపాఠే దర్శితాంగః ప్రదర్శితమృగదేహః
క్రవ్యంపక్వమాంసమత్తీతిక్రవ్యాదః + కర్మణ్యణ్ ॥ ఆమమాంసాద్య
కత్వే క్రవ్యచేతి విటిక్రవ్యాదితిరూపంస్యాత్ ॥

తాం విజహౌ హతాఽస్మీత్యార్తస్వరేణ సహ రామవచోనిభేన ॥ ౫౯ ॥
౫ ॥ ఏతదాకర్ణ్య విదీర్ణహృదయా హృదయదయిత ప్రేమ్ణా కర్తవ్యా

రామవచసా సదృశేన-రామవచోనిభేన, నిత్యసమాసత్వాదస్వపదవిగ్రహః ॥ అతఏవ ॥ ని ॥ స్యురుత్తరపదే త్వమీ । నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయ ఇత్యమరః ॥ ఆర్తస్వరేణ సహ హా సీతే హా లక్ష్మణేతి దీనాక్రందనేన సాకం, ఏవం చేత్సీతా రామం ప్రతి లక్ష్మణం ప్రేషయేత్తచ్ఛూన్యే పర్ణశాలాభ్యంతరే సీతాం రావణోఽపహరేదితి కపటోపాయాదితి భావః ॥ కార్తస్వరమయీ-హిరణ్మయీ, ఏణతనుః మృగశరీరం యస్య కార్తస్వరేణ తనుస్తస్య భావస్తత్తా తాం విజహౌ-తత్యాజ ॥ ని ॥ హిరణ్యం హేమ హాటకం । రుక్మం కార్తస్వరం జాంబూనదమష్టాపదోఽస్త్రియామిత్యమరః ॥ దీనాక్రందనపూర్వకం కృత్రిమమృగశరీరం పరిత్యజ్య పూర్వరూపం ధృతవానిత్యర్థః ॥ తథా చ రామాయణమ్ * మ్రియమాణస్తు మారీచో జహౌ తాం కృత్రిమాం తనూమ్ । కృత్వా తద్వచనం క్రోదధ్యౌ కేన తు లక్ష్మణమ్ ॥ ఇహ ప్రస్థాపయేత్సీతా శూన్యే తాం రావణోఽపహరేత్ ॥ సంప్రాప్తకాలమాజ్ఞాయ చకార చ తతః స్వరమ్ । సదృశం రాఘవస్యైవ హా సీతే లక్ష్మణేతి చ । మృగరూపం తు తత్త్యక్త్వా రాక్షసం రూపమాత్మనః ॥ చక్రే స సుమహాకాయో మారీచో జీవితం త్యజన్నితి ॥ అత్రార్తస్వరేణ సహ దేహత్యాగకథనాత్సహోక్తిరలంకారః తదుక్తం కావ్యప్రకాశే ॥ సహోక్తిః సహార్థస్య బలాదేకార్థవాచక ఇతి ॥ ౫౯ ॥ —— ఏతదితి ॥ ఏతచ్ఛ్రీరామవచనసదృశమార్తవచనం జానకీ ఆకర్ణ్య-శ్రుత్వా, హృదయదయితే మనోవల్లభే-ప్రాణేశ్వర ఇతి యావత్ శ్రీరామే ప్రేమ్ణా-స్నేహేన హేతునా ॥ ని ॥ ప్రేమా నా ప్రియతా హార్దం ప్రేమ స్నేహ ఇత్యమరః విదీర్ణహృదయా-విదళితాంతరంగా, అతఏవ కర్తవ్యాకర్తవ్యం-విధేయావిధేయం కృత్యాకృత్యమజానానా-అనవబుధ్యమానా, ఇతి కర్తవ్యతామూఢా సతీత్య

కర్తవ్యమజానానా జానకీ జానీహి భ్రాతరమితి సౌమిత్రిమాదిదేశ ॥ ౬౦
తతశ్చార్యే నకార్యమిదమాదిష్టం దిష్టదోషాన్మిథ్యాప్రతీతిః పరం పరి
భవతి భవతీమ్ ॥ ౬౧ ॥ త్రిభువనైకధనుర్ధరస్య శౌర్యరాశే రాఘవస్య

ర్థః ॥ + జ్ఞా అవబోధనే ఇత్యస్మాచ్ఛానచ్ ॥ జ్ఞాజనోర్జేతి జాదే
శః ॥ భ్రాతరం-శ్రీరామం, జానీహి పరామృశేత్యేవంప్రకారేణసౌ
మిత్రిమాదిదేశ ॥ రాక్షసేభ్యో రామస్య విపత్తిమాశంక్యత్వమాజ్ఞా
పయామాసేత్యర్థః ॥ తథా రామాయణమ్ * ఆర్తస్వరంతుతంభర్తుర్వి
జ్ఞాయసదృశంవనే । ఉవాచవచనంసీతాగచ్ఛజానీహిరాఘవమిత్యాది ॥
౬౦ ॥ —తత ఇతి ॥ తతశ్చ నిదేశానంతరంచ, హే ఆర్యే-పూజ్యే, జా
నకి, ఇదమాదిష్టమయమాదేశః +భావే క్తః ॥ నకార్యం-నకర్తవ్యం, భ్రా
తరం జానీహీత్యేవమాజ్ఞప్తుం నయుక్తమిత్యర్థః ॥ కుతః ॥ దిష్టదోషా
త్కాలవిపర్యాసాత్ ॥ ని ॥ కాలో దిష్టోప్యనేహాపీత్యమరః ॥ అథవా ది
ష్టదోషాద్దైవప్రాతికూల్యాత్ ॥ ని ॥ దైవందిష్టంభాగధేయమిత్యమరః ॥
మిథ్యాప్రతీతిర్విపర్యయజ్ఞానం, అరామసంబంధిన్యార్తస్వరే తత్సంబం
ధిత్వేన భ్రాంతిరిత్యర్థః ॥ భవతీం త్వాం పరమధికం పరిభవతి-తిర
స్కరోతి, లోకే చాకచక్యదోషాచ్ఛుక్తౌరజతప్రతిపత్తివత్తవాపి అత
స్మింస్తద్గ్రహణముత్పన్నమభూత్ అతఃపరం భ్రాంతాసీత్యర్థః ॥ ౬౧ ॥
నను త్వయాప్యయమార్తస్వరః ప్రత్యక్షమనుభూతః సహ రామస్య వి
పత్తిమంతరా నోపపద్యతే అతఃకథం మమభ్రాంతత్వమిత్యాశంక్యనై
తద్విశ్వసితుం యోగ్యమిత్యాహ ॥ త్రిభువనేతి + త్రయాణాం భువ
నానాంసమాహారస్త్రిభువనం తద్ధితార్థేత్యాదినాసమాహారసమాసః
పాత్రాదిభ్యఃప్రతిషేధో వక్తవ్య ఇతి స్త్రీలింగతాప్రతిషేధః ॥ ని ॥ పా
త్రాద్యదంతైరేకార్థోద్విగుర్లక్ష్యానుసారత ఇత్యమరః ॥ తత్రైక
ధనుర్ధరస్య-జగదేకధానుష్కస్యేత్యస్త్రబలసంపన్నత్వోక్తిః ॥ శౌర్య
రాశేర్మహాశౌర్యసంపన్నస్యేతి శారీరబలసంపన్నత్వోక్తిః ॥ ఏవంవిధ

కశ్శ్రద్దధీతకోణపఘుణనిమిత్తాం విపత్తిమితి ప్రణిపత్య ప్రత్యాచక్షాణం లక్ష్మణం హృదయతోదకారిణ్యావాణ్యా మోహవిహ్వలా సా బహ్వతర్జయత్ ॥ ౬౨ ॥ భూయోపి లక్ష్మణః ప్రాజావతీం పరుషభా

స్వైర్యస్య మహాత్మనశ్శ్రీరామస్య కోణపాః-రాక్షసాస్తేఘుణాః కీటవిశేషాఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం, యద్వా మృగభూమికయా ప్రచ్ఛన్నమప్యముం నిజబుద్ధ్యా రాక్షసం నిశ్చిత్యాహ ॥ కోణపో రాక్షసోమారీచః సః ఘుణఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం ॥ ని ॥ రాక్షసః కోణపఃక్రవ్యాదిత్యమరః ॥ విపత్తిం-ప్రాణసంకటం కః వివేకీశ్రద్దధీత-విశ్వసేత్, నశ్రద్దధీతైవేత్యర్థః ॥ * పన్నగాసురగంధర్వదేవదానవరాక్షసైః । అశక్యస్తవవైదేహి భర్తాజేతుంనసంశయఇతి శ్రీరామాయణోక్తత్వాదితిభావః॥ + శ్రదంతరోరుపసర్గవద్వృత్తిర్వాచ్యేతి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిపాతః ॥ ఇత్యేవంప్రకారేణ ప్రణిపత్య-నమస్కృత్య, ప్రత్యాచక్షాణం-ప్రత్యాలపంతం, లక్ష్మణం హృదయతోదకారిణ్యా-మనోవ్యథోత్పాదికయా, వాణ్యా-వాచా * అనార్యాకరుణారంభనృశంసకులపాంసన । అహంతవప్రియంమన్యే రామస్యవ్యసనంమహదిత్యాద్యారభ్య నత్వహం రాఘవాదన్యం పదాపి పురుషం స్పృశేఇత్యంతేన శ్రీరామాయణోక్తప్రకారయేత్యర్థః ॥ మోహేన ప్రియవిపత్త్యాశంకాజనితచిత్తవైకల్యేన విహ్వలా విక్లబాసతీ, సా జానకీ బహు-భూయిష్ఠం, అతర్జయదభర్త్సయత్, అనిందయదితి యావత్ + తర్జయతేఃపరస్మైపదంకవిప్రయోగాత్సిద్ధం॥ తర్జయతేరనుదాత్తత్వేపి తస్యానుదాత్తేతశ్చక్షిఙోజిత్కరణేనఅనుదాత్తనిమిత్తస్యాత్మనేపదస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదమితి॥అతఏవ తర్జయతి-భర్త్సయతి చేత్యపి దృశ్యతఇతిభట్టమల్లః ॥ ౬౨ ॥ —అ ॥ తామేతాం సీతావాణీమసహమానోలక్ష్మణః పునరువాచేత్యాహ ॥ భూయఇతి ॥ భూయః-పునరపి, లక్ష్మణః పరుషభాషిణీం-కర్ణకఠోరాలా

షిణీమేవమభాషత ॥ ౬౩ ॥ వ ॥ సుముఖి మమ సుమిత్రా సత్యమం బాయదాసీస్త్వదభజమవితర్కం మాతృసంపర్కసౌఖ్యమ్ । సపది విధివిపాకాద్వ్యాహరంతీ దురుక్తిం త్వమసి విపినమధ్యే మధ్యమాంబాపి జాతా ॥ ౬౪ ॥ గ ॥ ఇత్యుక్త్వా భ్రాతృసమీపగామిని లక్ష్మణే తత్క్షణమేవ

షిణీం, ప్రజావతీం-భ్రాతృభార్యాం, సీతామేవం వక్ష్యమాణరీత్యా అభాషత-అవోచత్, ని ॥ ప్రజావతీ భ్రాతృజాయేత్యమరః ॥ ౬౩ ॥ —
లక్ష్మణవాక్యమేవ వివృణోతి ॥ సుముఖీతి ॥ హే సుముఖి-మధురభాషిణి, జానకి + స్వాంగాదిత్యాదినా ఙీష్ ॥ యద్యస్మాత్కారణాత్త్వం మమ సత్యం-యథార్థం, అకపటమితి యావత్ ॥ సుమిత్రా సుమిత్రారూపిణ్యంబా-మాతా, ఆసీః-అభూః, సువచనోపలాలనాదినా నిజజననీ జాతా ఆసీరిత్యర్థః ॥ తత్తస్మాత్కారణాదవితర్కం నిశ్శంకం మాతృసంపర్కేణ-మాతృసాన్నిధ్యేన, యత్సౌఖ్యమానన్దస్తమభజం-ప్రాప్తవం, అన్వభూవమిత్యర్థః ॥ ఏతావత్పర్యంతమితి శేషః ॥ మాతృత్వే తవ తత్సహవాససౌఖ్యానుభవస్య యుక్తత్వాదితి భావః॥ సపదీదానీం తు విధివిపాకాద్దైవప్రాతికూల్యాద్ధేతోః ॥ని॥ విధిర్విధానే దైవేపీత్యమరః ॥ విపినమధ్యే-అరణ్యమధ్యే, త్వం దురుక్తిం-కర్ణకఠోరవచనం, వ్యాహరంతీ-ఆలపంతీ సతీ ॥ ని ॥ వ్యాహార ఉక్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ మధ్యమాంబా-కైకేయ్యపి జాతాసి, న కేవలం సువచనేన సుమిత్రేవ, కింతు దుర్వచనేన కైకేయ్యపి జాతేతి కృత్వా ఉభయథాపి త్వం మమాంబైవ భవసి, అతః పుత్రే మయి కాన్యశంకా కార్యేతి భావః ॥ మధ్యమాంబా వ్యాఖ్యాతా ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౬౪ ॥ —
ఇతీతి ॥ ఇత్యేవముక్త్వా లక్ష్మణే భ్రాతృసమీపం-శ్రీరామనికటం, ప్రతిగచ్ఛతీతి తద్గామిని సతి తత్క్షణమేవ-తస్మిన్నేవ క్షణే, విలంబే కార్యవిఘాతాదితి భావః + అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ॥ రంధ్రమపహరణోచితసమయమన్విష్యత్యాకాంక్షత ఇతి రంధ్రాన్వేషీ దశకంధరో-

రంధ్రాన్వేషీ దశకంధరస్స్యందనం విహాయ విహాయస్థలాదవతీర్య ని
జాంతఃకరణవృత్యమాంతంరాగం బహిఃప్రకటయన్నివ ధృతకాషాయప
టః కపటసన్యాసివేషః పర్ణశాలాభ్యర్ణమాససాద ॥ ౬౫ ॥

రావణః, స్యందనం శతాంగం ॥ ని ॥ శతాంగస్స్యందనో రథఇత్యమ
రః ॥ విహాయ-త్యక్త్వా, విహాయస్థలాదాకాశమండలాదవతీర్య అవరు
హ్య ॥ ని ॥ పుంస్యాకాశవిహాయసీ ఇత్యమరః ॥ నిజాంతఃకరణ-నిజ
మానసేప్వమాంతం అత్యుత్కటత్వాద్బహిర్నిర్గచ్ఛంతమిత్యర్థః॥
రాగమనురాగం లౌహిత్యంచ ॥ ని॥రాగోనురక్తౌమాత్సర్యేక్లేశాదా
లోహితాదిషిప్వతివిశ్వః ॥ బహిర్బాహ్యేపి ప్రకటయన్-ప్రకాశయ
న్నివస్థితఇత్యుత్ప్రేక్షా ॥ తస్యాశ్చ రాగయోః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్య
వసాయమూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితత్వాత్సంకరః ॥ కపటసన్యాసి
వేషః-మాయాభిక్షువేషధారీసన్, సద్యఏవ తస్యా అనుద్వేగార్థ
మితిభావః ॥ పర్ణశాలాభ్యర్ణం-సీతానివాసపర్ణశాలోపకంఠం,

ధృతకషాయపటః-కషాయేణరక్తః కాషాయః + తేనరక్తం రాగాది
త్యణ్ ॥ తాదృశఃపటః ధృతోయేనసః కాషాయవస్త్రధారీత్యర్థః ॥
భట్టికావ్యే పంచమసర్గే కమండులుకపాలేనేతి ద్విపష్టితమశ్లోకే
దండవాన్-త్రిదండీత్యర్థః ॥ అతఏవ పూర్వశ్లోకే శిఖీత్యుక్తం ॥ ఏ
కదండినశ్శిఖాభావాదితి మల్లినాథసూరివ్యాఖ్యానమ్ ॥ కించ శ్రీరా
మాయణారణ్యకాండే షట్చత్వారింశే సర్గే శ్లక్ష్ణకాషాయసంవీతశ్శి
ఖీ ఛత్రీ ఉపానహీ॥వామేచాంసేవసజ్యాథశుభేయష్టికమండులూ ఇతి
శ్లోకవ్యాఖ్యానే యష్టిస్త్రిదండం శిఖిత్యనేన సాహచర్యాదితివిలిఖ్య॥
యతెలింగంప్రవక్ష్యామియేనాసౌలక్ష్యతెయతిః । బ్రహ్మసూత్రంత్రి
దండంచ వస్త్రంజంతునివారణమ్ । శిక్యంపాత్రం బృసీచైవ కౌపీనం
కటివేష్టనమ్॥ యస్యైతద్విద్యతెలింగం సయతిర్నేతరోయతిరిత్యంగిర
స్మృతిరప్యుదాహృతా॥తస్మాత్త్రిదండసన్యాసివేషఏవాత్రేతినిర్ణయః॥

ప ॥ రామాశ్రమాద్విగతలక్ష్మణసన్నిధానాత్సీతాం జహార చపలః పిశితాశ
నేంద్రః । మాలాం నవోత్పలమయీం పలలభ్రమేణ దేవాలయాదివ నిరస్త

ఆససాద-ప్రాప + స దేవీకటద్విట్వం ॥ ని ॥ ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణా భ్యగ్రా అప్యభితోఽవ్యయమిత్యమరః ॥ ౬౫ ॥ — రామేతి ॥ చపలశ్చంచలః అనియతచిత్త ఇత్యర్థః ॥ పిశితాశనేంద్రః-రాక్షసచక్రవర్తీ రావణః, విగతం లక్ష్మణస్య సన్నిధానం సాన్నిధ్యం యస్య తస్మాత్ లక్ష్మణరహితాదిత్యర్థః ॥ రామాశ్రమాత్-శ్రీరామనివాసాత్, + ధ్రువమపాయేఽపాదానమిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥ సీతాం జహారాపహృతవాన్, సాధారణవధూభ్రాంత్యేతి భావః ॥ కథమివ నిరస్తజనాత్ అర్చకాదిజనశూన్యాత్ దేవాలయాత్, దేవాయతనాత్ పూర్వవత్పంచమీ ॥ నవోత్పలమయీం-నూతనేందీవరవికారం, తద్గ్రథితామిత్యర్థః ॥ నవగ్రహణమమ్లానత్వద్యోతనార్థం + వికారార్థే మయటి జీప్ ॥ మాలాం-స్రజం, పలలభ్రమేణ-సకాలఖండాంతభ్రాంత్యా, అన్యథా పలలశబ్దస్య కేవలమాంసపరత్వే తస్య రక్తవర్ణత్వేన నీలోత్పలమాలాయాం తద్భ్రాంత్యనుదయాత్ ॥ అలర్కః సాపస్మారశునక ఇవేత్యుపమా ॥ అలర్కస్య మాలాపహరణే యో లాభస్స ఏవ సీతాపహర్తుః రావణస్యాపీత్యుపమార్థః ॥ ని ॥ శునకో భషకశ్శ్వా స్యాదలర్కస్తు సయోగిత ఇత్యమరః ॥ అత్ర కశ్చిద్రహస్యోపదేశః కథితః శ్రీరామాయణవ్యాఖ్యాతృభిః ॥ యద్యపి లక్ష్మీరూపా సీతా విష్ణురూపరామస్య మృగాన్వేషణసమయే రామ ఏవ తిరోహితా తథాపి తస్మిన్ సమయే దేవైః స్వకార్యార్థం శ్రీరామానుమత్యా మాయయా నిర్మితా సీతా తత్ర స్థితా, తాం రావణో జహారేతి ॥ అన్యథా రామస్య సీతావియోగాంగీకారే క్షణమాత్రమపి విశ్లేషాభావప్రతిపాదకం విష్ణోరేషానపాయినీతి వాక్యమప్రమాణం స్యాత్ ॥ నను క్షణమాత్ర విశ్లేషస్యానంగీకారే వివాహాత్పూర్వం సంబంధాభావః కథమితి

జనాదలర్కైః ॥ ౬౬ ॥ హానాథకస్త్వచిరాయసీతిబహుశో వ్యాక్రుశ్య బాష్పావిలం చక్షుర్దిక్షు విముంచతీం దశరథస్యాద్యామపేక్ష్య స్నుషామ్ । రేరేరాక్షసమానవధూంప్రరుదతీంముంచేతిగృధ్రాధిపోరుద్ధ్వా

చేన్న ॥ సర్వథా స్వస్మిన్ విద్యమానాయా ఏవసీతాయాః లోకస్య వహారమనుసరన్ జనకస్యగృహే ఆవిర్భావం పరికల్ప్య వివాహాంజలీలాకరణాత్ ॥ అన్వేషణవిలపనాదిఅనుకరణమాత్రం ॥ తచ్చ (శ్రీ)సంగినామియమవస్థేతి ప్రఖ్యాపనార్థం ॥ అతఏవోక్తం (శ్రీ)భాగవతే॥ (శ్రీ)సంగినామితిగతింప్రథయంశ్చచారేతి ॥ రావణకుంభకర్ణయోః పూర్వం వరప్రదానాదేవ స్వవధస్యాసిద్ధే యద్యపి ప్రకారాంతరేణాపి తయోర్వధస్సంభవతి తథాపి మాయారూపసీతాంకల్పయిత్వా తదపహరణాపరాధేన రావణహననాదికథాప్రవర్తనేన లోకం పవిత్రీకర్తుం పరదారాపహర్తురేవం వినాశఇతిజ్ఞాపనార్థంచేత్యలమతికథయా ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౬౬ ॥ —తతఃకింజాతమిత్యతఆహ॥ హానాథేతి ॥ హేతిఖేదే, నాథ-(ప్రా)ణేశ్వర, (శ్రీ)రామ, కస్త్వ-పత్రచిరాయసి విలంబసే ॥ మేనైతాదృశ్యవస్థాసం(ప్రా)ప్తేతిభావః ॥ ఇత్యనేనప్రకారేణ బహుశః-బహువారం + బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యామితిశస్ప్రత్యయః ॥ వ్యాక్రుశ్య-ఉచ్చైరాక్రంద్య,బాష్పావిలమశ్రుకలుషం చక్షుః దిక్షుదిగంతరేషు విముంచతీం-ప్రసారయంతీం,(శ్రీ)రామాగమనాశయేతిభావః ॥ దశరథస్యాద్యాంస్నుషాం-జ్యేష్ఠపుత్రకళత్రత్వాత్ జ్యేష్ఠస్నుషాం, అవేక్ష్య-దృష్ట్వా, రేఇతి, ప్రకృత్యేత్యనేనే చాపలాద్విరుక్తోయం శబ్దో హీనసంబోధనవాచీ॥ ని ॥ హీనసంబోధనే రరేఽవ్యయమరః+ చాపలేద్వేభవతఇతిద్విరుక్తిః॥ సంభ్రమేణ ప్రవృత్తిశ్చాపలమితి కాశికోపదేశాచ్చ సంభ్రమః ॥ అత్ర స్వరితహా [illegible] (ప్రా)ప్తస్య ప్లుతస్య, సర్వత్ర ప్లుతః సాహస [illegible] తస్య [illegible] ॥శాస్త్రత్వా

ధ్వానమనల్పకోపమకరోదగ్రేవణం రావణమ్ ॥ ౬౭ ॥ సమభూత్సమయే తస్మింత్సమరం సమరంహసోః । మిథో మథనసంక్రుద్ధగృధ్రరాక్షసరాజయోః ॥ ౬౮ ॥ దశముఖరథమాశు ధ్వస్తరథ్యం వినూతం శిథిలతరవరూథం శీర్ణచక్రం స చక్రే । గరుదభిహతశక్తిప్రాసబాణాసఖడ్గత్రిశి

గస్సాహసమితి హారదత్తః ॥ రాక్షసేతి తస్య నామాప్యుచ్చరితుమనుచితమిత్యామంత్రితమితి మంతవ్యం॥ మా, సీతాపహరణసాహసం మా కుర్విత్యర్థః ॥ మేతి వారణే ॥ ని ॥ మాస్మ మాలంచ వారణే ఇత్యమరః ॥ ప్రరుదతీం-ప్రకర్షేణ క్రోశంతీం, వధూం-స్నుషాం, ముంచ-త్యజ, మా ప్రతిరుధ ఇతి వా పాఠః ॥ తత్పక్షే నిరోధం మా కుర్విత్యర్థః ॥ ని ॥ సమాస్స్నుషాజనీవధ్వ ఇత్యమరః ॥ అత్ర దశరథస్యాత్మప్రియసుహృద్భావేన భ్రాతృత్వాత్తత్స్నుషాయా అపి స్వస్నుషాత్వాద్వధూగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ గృధ్రాధిపో-జటాయుః, అగ్రేవణం-వనపురోభాగ ఇత్యర్థః + వనం పురగామిశ్రకాసిధ్రగాశారికాకోటరాగ్రేభ్య ఇతి వనస్య ణత్వం ॥ అధ్వానం - మార్గం, రుద్ధ్వా-నిరుధ్య, రావణం ప్రత్యనల్పకోపమధికక్రోధమకరోత్ ॥ అనుచితకారిణం రావణం విజిత్య సీతాం మోచయితుముద్యుక్తవానిత్యర్థః ॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥ ౬౭ ॥—సమభూదితి ॥ తస్మింత్సమయే-సీతాపహరణకాలే, సమరంహసోస్తుల్యవేగయోః అతఏవ మిథో మథనేన-పరస్పరప్రహారేణ సంక్రుద్ధౌ సమ్యక్కుపితౌ, యౌ గృధ్రరాక్షసరాజౌ, జటాయూరావణౌ తయోస్సమరం-యుద్ధం, సమభూత్-సమ్యక్ప్రవృత్తమిత్యర్థః ॥ ౬౮ ॥—తతః కిం తత్రాహ ॥ దశముఖేతి ॥ స శకుంతః-పక్షీ, జటాయుః ॥ ని ॥ శకుంతిపక్షిశకునిశకుంతశకునద్విజా ఇత్యమరః ॥ శక్తయః-ఆయుధవిశేషాః, ప్రాస్యంత ఇతి

రుధిరావరణే ఇతి ధాతోః మాఙిలుఙ్ ... చేతి లుఙ్ఙాదేశే న మాఙ్యోగ ఇత్యడాగమప్రతిషేధే మా ప్రతిరుధ ఇతి రూపం ॥

ఖవిశిఖతూణీపాశకుంతశ్శకుంతః ॥ ౧౯ ॥ రాక్షసాసిక్షతః క్షిప్రం పపా
తపతతాంవరః । మైథిలీపక్షపాతేన పక్షపాతమవాప్యసః ॥ ౨౦ ॥౫॥

ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయా ఆయుధవిశేషాః ॥ తదు
క్తంవృత్తికారేణ ॥ అకర్తరిచకారకేసంజ్ఞాయామిత్యత్ర ప్రాస్యంత
ఇతి ప్రాసా ఇతి ॥ బాణా ఇషవః అస్యంతేఽనేనేతి బాణాసః-కార్ము
కం॥హాలశ్చేతికరణేఘఞ్॥ని॥ ధనుశ్చాపౌధన్వశరాసనకోదండకార్ము
కం।ఇష్వాసఇత్యమరః ॥ ఖడ్గశ్చంద్రహాసః ॥ని ॥ఖడ్గేతునిస్త్రింశచం
ద్రహాసాసిరిష్టయఇత్యమరః ॥ త్రిశిఖం-త్రిశూలం, విశిఖా-బాణాః॥ని॥
పృషత్కబాణవిశిఖాఇత్యమరః ॥ తూణ్యా-తూణీరా॥ ని ॥ తూణో
పాసంగతూణీరనిషంగాఇషుధిర్ద్వయోః । తూణ్యామిత్యమరః ॥ పా
శాః-రజ్జ్వపరపర్యాయాఆకర్షణసాధనాయుధవిశేషాః, కున్తాః ప్రా
సాః ప్రసిద్ధాః ॥ ని ॥ ప్రాసస్తుకుంతఇత్యమరః ॥ తే రావణప్రయు
క్తా ఆయుధవిశేషాః ॥ గరుద్భ్యాం-పక్షాభ్యామభిహతాః-పరాహ
తా యేన స తథోక్తస్సన్ ॥ ని ॥గరుత్పక్షచ్ఛదాఃపత్రమిత్యమరః ॥ దు
శముఖరథం-రావణస్యందనం, ఆశు-క్షిప్రం, ధ్వస్తా వినాశితా రథ్యా
రథవోఢారోఽశ్వాయస్యతం ॥ ని ॥ రథ్యోవోఢారథస్యయఇత్యమరః ॥
+ తద్వహతి రథయుగప్రాసంగమితియత్ప్రత్యయః ॥ విగతసూతః
సారథ్యస్యవిసూతం ॥ ని ॥ సూతఃక్షత్తాచసారథిరిత్యమరః ॥ శిథిలత
రోత్యంతవిశ్లిష్టోవరూథోరథగుప్తిర్యస్యతం ॥ ని ॥రథగుప్తిర్వరూథో
నేత్యమరః ॥ భగ్నే-విచ్ఛిన్నే, చక్రే-రథాంగే, యస్యతం తథోక్తం
చక్రే-కృతవాన్, సీతాపమోచనాభినివేశవత్తయాయావచ్ఛక్తిబీభత్సం
చకారేత్యర్థః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౯ ॥ —తతఃకింతత్రాహ ॥
రాక్షసేతి ॥ సః పతతాంవరః అండజమండలేశ్వరో జటాయుః, మైథి
ల్యాం పక్షపాతేన ఆసక్తివిశేషేణ హేతునా, రాక్షసాసిక్షతః-రావ
ణచంద్రహాసవిదళితస్సన్, పక్షపాతం-గరుద్భంగమవాప్య క్షిప్రం ప

తత్క్షణమన్యరథాధిరూఢేన రావణేన భూయోపి నీయమానా జానకీ శృం
గసంగతప్లవంగపంచకే పంచచూడ ఇవ క్ష్మాధరకుమారకే కస్మింశ్చిత్ క్ష్మా
ధరే సుగ్రీవసాత్కృతదశగ్రీవప్రతాపానలసదృశం వాలినాశపిశునమ

హాత, పక్షపాతతత్పరాణాం పక్షపాత(ప్రా)ప్తిర్యుక్తైవేతి భావః ॥ అసిని
ర్భిన్నపక్షో భువి న్యపతదిత్యర్థః ॥ ని ॥ పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యస
హాయబలభిత్తిష్వితి వైజయంతీ ॥ తథా రామాయణమ్ * సచ్ఛిన్నప
క్షస్సహసా రక్షసా రౌద్రకర్మణా । నిపపాత హతో గృధ్రో ధరణ్యామ
ల్పజీవిత ఇతి ॥ ౭౦ ॥ —తత్క్షణమితి ॥ తత్క్షణం-తస్మిన్నేవ క్షణే, జటా
యునిపాతానంతరక్షణ ఇత్యర్థః ॥ అన్యరథాధిరూఢేన-రథాంతరాధి
ష్ఠితేన, పూర్వరథస్య జటాయుషా విధ్వస్తత్వాదితి భావః ॥ రావణేన
భూయః-పునరపి, నీయమానా-అపహ్రియమాణా, జానకీ శృంగసంగ
తం-శిఖరోపవిష్టం, ప్లవంగానాం సుగ్రీవాదికపీనాం పంచకం యస్యత
స్మిన్ తథోక్తే ॥ ని ॥ కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా ఇత్యమరః ॥
అతఏవ పంచచూడాః శిఖాః యస్య తస్మిన్ ॥ ని ॥ శిఖా చూడా కేశపా
శ ఇత్యమరః ॥ క్ష్మాధరకుమారః-రాజకుమార ఇవ స్థితః రా
జకుమారస్య పంచచూడత్వాసంభవాత్ ॥ యద్యుపనయనకాలీనత్వ
వివక్షా తదా ఉపన్యాసే వివేకః ॥ కస్మింశ్చిత్ క్ష్మాధరే-పర్వతే, ఋ
శ్యమూక ఇత్యర్థః ॥ సుగ్రీవసాత్కృతః-ఉపస్థాపితః సుగ్రీవాధీనః కృ
తః + దైవా(త్రా)న్నేత్యత్ర చకారాత్సాధితస్స్వయం ॥ తథాభూతో
యో దశగ్రీవప్రతాపానలః-రావణప్రతాపాగ్నిః తత్సదృశం-తత్తుల్యం, అ
త్ర రావణప్రతాపానలస్య సుగ్రీవసాత్కృతత్వేన స్వతస్సిద్ధత్వసందే
హాదుపమోత్ప్రేక్షయోస్సందేహసంకరః ॥ వాలివినాశస్య పిశునస్సూ
చకో యో మహోత్పాతః తత్ప్రతిమం-తత్సదృశమితి పూర్వవ
త్సందేహసంకరః ॥ ఉత్తరత్ర ఏతత్ప్రతిపాదనాత్ సుగ్రీవసఖ్యా
ఖ్యేన శ్రీరామేణ తథాకరిష్యమాణత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ కస్తా

హోల్కాపాతప్రతిమం రామసాహాయకప్రోత్సాహనాయ పుత్రమ
భిపతత్పతంగబింబశంకాపహంకనకకపిశకౌశేయోత్తరీయాంతరితమా
భరణజాలమపాతయత్ ॥ ౨౧ ॥ తత్పతనమపి స్వతేజఃపతనమివనాల
క్షయత్ లంకాలంకారభూతామశోకవనికాం మైథిలీమనయద్వనయా

వహ్నూన్చకస్స్యాత్ప్రిపతన ఇత్యమరః ॥ రామస్య యత్సాహాయకం-సహా
యకర్మ, + యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్ ॥ తత్ర ప్రోత్సాహనా
య ప్రేరణార్థం, పుత్రం సుగ్రీవంప్రత్యభిపతతః-అభ్యాగచ్ఛతః, ప
తంగస్య యద్బింబం మండలం ॥ ని ॥ పతంగౌ పక్షిసూర్యౌచేత్యమ
రః ॥ తచ్ఛంకాపహం-తత్సందేహజనకం, తద్భ్రాంతిజనకంవా అత
స్త్రాదేవాలంకారః ॥ తథా పతంగబింబస్య పతనాసంభవాత్ అభూ
తోపమోత్ప్రేక్షావా మతభేదాదిత్యుక్తం తదేతదుజ్జీవితముక్తాలంకా
రద్వయమితిసంకరః ॥ కనకేన కనకవద్వాకపిశం పిశంగంయత్కౌ
శేయం ॥ ని ॥ కౌశేయంక్రిమికోశోత్థమిత్యమరః ॥ తన్మయం-తద్రూ
పం, యదుత్తరీయం సంవ్యానం తేనాంతరితం నిబద్ధం ॥ ని ॥ సం
వ్యానముత్తరీయంచేత్యమరః ॥ ఆభరణజాలం-హారనూపురాద్యాభర
ణకలాపం, అపాతయత్ ॥ రావణేన నీయమానాం మామిమే వాన
రాః శ్రీరామాయ కథయేయురితిమత్వా పాతయామాసేత్యర్థః ॥
౨౧॥—తదితి॥ తత్పతనమపి తస్యాభరణజాలస్యపతనమపి, స్వతేజఃప
తనమివ నిజప్రతాపనిపాతమివ, నాలక్షయత్-నప్రత్యక్షయత్, నక
లయన్నితిపాఠేవ్యయమేవార్థః ॥ కామాంధత్వాదితిభావః + నఞర్థ
స్యనశబ్దస్యసుప్సుపేతిసమాసః ॥ నయాభిజ్ఞో-నీతినిపుణః, ని ॥ ప్రవీ
ణేనిపుణాభిజ్ఞవిజ్ఞనిష్ణాతశిక్షితా ఇత్యమరః ॥ సనభవతీత్యనయాభిజ్ఞః
దుర్వినీతఇత్యర్థః ॥ అనయజ్ఞఇతిపాఠే నయంజానాతీతినయజ్ఞః సన
భవతీత్యనయజ్ఞః + అత్రాతోనుపసర్గేకఇతికప్రత్యయః ॥ నభ్రాడ్గు
పథేత్యాదినాకప్రత్యయః ॥ అతఏవాహభగవాన్కాత్యాయనః ॥ ఆ

భిజ్ఞో దశగ్రీవః ॥ ౭౨ ॥ వ ॥ అశోకవనికాలబ్ధరాక్షసీపరివేష్టితాం సీతాంమారుతివాలాగ్ని స్తంభనార్హామివౌషధీమ్ ॥ ౭౩ ॥

శారాదనుపసర్గాత్కర్మోపపదోభవతివిప్రతిషేధేనేతి వార్తికవ్యాఖ్యానే భాష్యకారేణార్థజ్ఞశబ్దముదాహృత్యాన్యస్యసమర్థనాత్తతో నఞ్సమాసః ॥ అనయజ్ఞః-నీతిశాస్త్రవిచారశూన్యఇత్యర్థః ॥ దశగ్రీవో రావణః, మైథిలీం-సీతాం, లంకాయాః అలంకారభూతాం- అలంకారోపమితాం, తత్ప్రియామిత్యర్థః ॥ ని ॥ భూతంక్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ న్యాయ్యేసత్యోపమానయోరితివిశ్వః ॥ అశోకవనికాం-నిజవిహారోచితోద్యానవనికాం, అనయత్-తత్రనిక్షిప్తవానిత్యర్థః+దుహాదిత్వాన్నయతేర్ద్వికర్మకత్వం ॥ అత్రరామాయణమ్ ✽ హ్రియమాణాతువైదేహీకంచిన్నాథమపశ్యతి । దదర్శగిరిశృంగస్థాన్పంచవానరయూథపాన్ ॥ తేషాంమధ్యేవిశాలాక్షీకౌశేయంకనకప్రభమ్ । ఉత్తరీయంవరారోహాశుభాన్యాభరణానిచ ॥ ముమోచయదిరామాయ శంసేయురితిభామినీ ॥ వస్త్రముత్సృజ్యతన్మధ్యే వినిక్షిప్తసుభూషణమ్ । సంభ్రాంతస్తుదశగ్రీవ స్తత్కర్మచనబుద్ధవానిత్యాది ॥ ౭౨ ॥ —అశోకేతి ॥ అశోకవనికా కత్రీన్, రాక్షసీభిః నిగూఢసంగోపనార్థంరావణనియుక్తరాక్షసస్త్రీభిః పరివేష్టితాం-పరివృతాం, సీతాం మారుతస్యాపత్యంపుమాన్ మారుతిః-హనుమాన్ + అతఇఞితీఞ్తస్యవాలే లాంగూలే యోగ్నిస్సుందరకాండే వక్ష్యమాణరూపః తస్య స్తంభనే నిరోధనే అర్హాం యోగ్యాం, శక్తామిత్యర్థః ॥ ఓషధీం-లతావిశేషమివ, లేభే-ప్రాపేత్యన్వయః ॥ సీతాన్వేషణసమయే లంకాంప్రవిష్టో హనుమాన్ సీతామాలోక్య నిజాగమనసంజ్ఞాపనార్థమశోకవనికాం భజ్క్త్వాపిత్రనియుక్తేనేంద్రజితా నిబద్ధస్సన్ వాలే వస్త్రైస్సంవేష్ట్యాగ్నినాప్రజ్వలితోపి వైదేహీనివాసభూమికామశోకవనికామన్తరేణ కృత్స్నాం లంకాందదాహేతి సుందరకాండే వక్ష్యతి ॥ ౭౩॥

కాకుత్ స్థోప్యథరక్షసామధిపతే ర్వాగ్వాగురావేష్టితే కృత్వా-తాటక
హాటకేయహరిణ శార్దూలవిక్రీడితమ్ । ఆగచ్ఛన్ననుజేనతత్ప్రగదితా
మాకర్ణ్య వార్తాంతతస్సీతాసంగమలాలస స్తదుటజం రామః ప్రతస్థే

అనంతరవృత్తాంతమాహ ॥ కాకుత్ స్థఇతి ॥ కాకుత్ స్థో-రఘునాయకోపి॥ రక్షసామధిపతేః-రావణస్య, వాక్ప్రేరణవచనం, సైవ వాగురా మృగబంధినీ రజ్జునిర్మితజాలవిశేషఇతియావత్ ॥ తయాఆవేష్టితేఆవృత్తే నియమితఇత్యర్థః ॥ ని ॥ వాగురామృగబంధనీత్యమరః ॥ హాటకస్యవికారో హాటకమయో యస్తాటకేయో మారీచః స్తస్మిన్నసహరిణే మృగే, శార్దూలవిక్రీడితం శార్దూలో వ్యాఘ్రః ॥ ని ॥ శార్దూలద్వీపినౌవ్యాఘ్రఇత్యమరః॥ తస్య విక్రీడితవద్విక్రీడితంకృత్వా శార్దూలవ త్తంనిహత్యేత్యర్థః ॥ అథానంతరమాగచ్ఛన్ తత్రాగమనస్సమయే అనుజేన-లక్ష్మణేన, గదితాముక్తాం, వార్తాం-దీనాక్రందశ్రవణవిషణ్ణసీతానిష్ఠురవచన ప్రేరితోహమాగతోస్మీత్యేవంరూపవృత్తాంతమిత్యర్థః ॥ ని ॥ వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంతఇత్యమరః ॥ ఆకర్ణ్య-శ్రుత్వా, తత స్తదనంతరం సీతాయాస్సంగమే-సమాగమే, లాలసోత్యంతాభిలాషీసన్, విజనేవనే తద్విపత్తేరవశ్యంభావిత్వాదితిభావః ॥ తదుటజం తస్యాస్సీతాయాః ఉటజం-పర్ణశాలాంప్రతి, తదితివాచ్యేదః॥ని॥ పర్ణశాలోటజో స్త్రీయామిత్యమరః ॥ రామో ద్రుతంశీఘ్రం, ప్రతస్థే-చచాల, అత్ర భిన్నవాక్యస్థత్వాత్కాకుత్ స్థ-రామశబ్దయోర్న పౌనరుక్త్యం ॥ యద్వా కాకుత్ స్థః-కకుత్ స్థవంశోద్భవఇతి విశేషణత్వేనవాయోజనా ॥ అత్ర వాక్తాటకేయయోర్వాగురాహరిణరూపణేన కాకుత్ స్థే మృగయుత్వప్రతీతేః ఏకదేశవర్తిరూపకం ॥ తచ్ఛార్దూలవిక్రీడితమిత్యత్ర తత్సదృశం విక్రీడితమితిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపనిదర్శనయా సాపేక్షితత్వాత్సంకీర్యతే ॥ శార్దూలవిక్రీడితమిత్యత్ర అస్యాపి వృత్తస్య శార్దూలవిక్రీడితత్వాత్ కవే

ద్రుతమ్ ॥ ౨౪ ॥ అయం కథం స్యాదితి బాష్పగర్భమాలోక్యమానో వనదేవతాభిః। విలోకయన్కేవలపర్ణశాలాం వి(లీన)నష్ట)చేతా విలలాప రామః॥ ౨౫॥ హా కష్టమత్ర నహి సా కిమిదం ప్రవృత్తమాలోకయామి చటులామిహ పాదముద్రామ్ । మాం వీక్ష్య నూనమగృహీతమృగం ముహూ

శ్చాతుర్యమనుసంధేయమ్ * సూర్యాశ్వైర్మసజాస్తతాస్సగురవశ్శార్దూలవిక్రీడితమితి లక్షణాత్ ॥ ౨౪ ॥— అయం శ్రీరామః కథం-కథంభూతస్స్యాత్ భవేత్ ప్రియతమారహితపర్ణశాలాం దృష్ట్వేతి శేషః ॥ ఇతి మత్వేత్యర్థః ॥ బాష్పా అశ్రూణి గర్భే యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా ॥ వనదేవతాభిరాలోక్యమానో దృశ్యమానస్సన్, తాసామపి శోచనీయ ఇతి భావః ॥ రామః కేవలాం సీతారాహిత్యేన శూన్యాం పర్ణశాలాముటజం విలోకయన్, అతఏవ వినష్టచేతాః - భగ్నచిత్తస్సన్, విలలాప-పరిదేవయామాస ॥ ని ॥ విలాపః పరిదేవనమిత్యమరః ॥ * మహత్సు గురుదేవానామశ్రుపాతః క్షితౌ యది । దేశభ్రంశో మహద్దుఃఖం మరణం చ భవేద్ధ్రువమితి ॥ క్షితౌ దేవతాశ్రుపాతనిషేధదర్శనాత్ శ్రీరామస్య క్షిప్రమేవ మహద్దుఃఖప్రాప్తిసూచనార్థం బాష్పగర్భమిత్యుక్తమ్ ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౨౫ ॥ — విలాపప్రకారమేవాహ పంచభిః ॥ హా కష్టమితి ॥ హేతి ఖేదే, కష్టం కృచ్ఛ్రం ప్రాప్తమితి శేషః ॥ కుతః ॥ అత్రాస్యాం పర్ణశాలాయాం సా సీతా నహి-నాస్తి ఖలు, * అస్తిర్భవంతిపరః ప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీతి భాష్యకారవచనాత్ ॥ భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా ఇదమేతత్సీతాఽభావరూపం కార్యం కిం ప్రవృత్తం కేన కారణేన సంజాతమిత్యర్థః ॥ తథా ఇహాస్మిన్ ప్రదేశే చటులాం పాదముద్రాం వికలితాన్ పాదవిన్యాసానిత్యర్థః ॥ ఆలోకయామి-పశ్యామి, కిమేతదిత్యర్థః ॥ ఇత్యేవముక్త్వా స్వయం కథంచిదన్యథోత్ప్రేక్షతే ॥ మామితి ॥ అగృహీతమృగమనాహృతహిరణ్మయహరిణం, మాం వీక్ష్య సీతా

ర్తమంతర్హితా తరుషు రోషవతీవ సీతా ॥ ౩౮ ॥ త్వదభిలషితపూర్త్యా (పూర్త్యై) వంచితః పంచవట్యామచరమచరమోహం మోహభాజాం ప్రజానామ్ । తదిహ సరళబుద్ధే నైష రోషస్య కాలస్సుముఖి మమ ముఖం కిం

రోషవతీవాసి తేన, వస్తుతస్తు న తథా పరమప్రేమాస్పదే మయి రోషాభావాదితి భావః ॥ తరుషు-వృక్షేషు, ముహూర్తం-క్షణమాత్రం, ఘటికాద్వితయం వా ॥ ని ॥ ముహూర్తమల్పకాలే స్యాద్ఘటికాద్వితయేపి చేతి విశ్వః ॥ అంతర్హితా-అంతర్ధానం గతా, నూనమిత్యుత్ప్రేక్షా లోకేహి కాంతాః కాంతే స్వాభిమతార్థాసంగ్రహీతరి సతి రోషవిడమ్బనయా కుత్రచిన్నిగూఢతయా కంచిత్కాలం గమయంతి తద్వదిత్యర్థః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౩౮ ॥—ఏవం సామాన్యాకారేణ విలప్య, సంప్రతి సీతామామంత్ర్య విలపతి ॥ త్వదితి ॥ హే సరళబుద్ధే-ఋజుబుద్ధే సుముఖి, సుందరాననే జానకీతి సంబోధనద్వయేన నైవం విప్రలంభస్త్వయా కర్తుముచిత ఇతి సూచ్యతే త్వదభిలషితపూర్త్యా తవ అభిలషితం అరణ్యేపి సహ సంచారరూపమనోరథః చిత్రమృగాహరణరూపమనోరథో వా తస్య పూర్త్యా పూరణేన హేతునా వంచితః విప్రలబ్ధః ప్రతారితః వ్యామోహిత ఇతి యావత్ ॥ అహం మోహభాజాం స్త్రైణప్రియాణామిత్యర్థః ॥ ప్రజానాం-జనానాం ॥ ని ॥ ప్రజాస్యాత్సంతతౌ జన ఇత్యమరః ॥ చరమోంతిమో న భవతీత్యచరమః ఆద్యః-అగ్రేసరస్సన్నిత్యర్థః ॥ పంచవట్యామచరం సంచరితవానస్మి ॥ ఏతావత్పర్యంతం త్వత్సాహచర్యాత్త్వన్మనోరథపరిపూరణతత్పరతయా వ్యవహృతవానస్మీత్యర్థః ॥ తత్తస్మాత్కారణాదిహ మహారణ్యే రోషస్యైష కాలో న ॥ రోషం కర్తుమయం సమయో న భవతీత్యర్థః ॥ సత్యపి రోషహేతావీదృగ్వనవాససంకటే మనస్సమాధాయానుకూల్యేనైవ వర్తితవ్యత్వాదితి భావః ॥ అస్తు వాయం రోషకాలః ॥ మమ విరహాసః

పూర్త్యై ఇతి చతుర్థ్యంతపాఠే పూరణోద్దేశేనేత్యర్థః ॥

శోధసీతావియోగం ॥ ౭౭ ॥ యద్యస్తికౌతుకమపూర్వమృగే మృగాక్షి చాంద్రింహరామిహరిణం మమసన్నిధేహి । యావన్నముంచసి మయాహృతమేణమేనం తావద్దధాతుతవవక్త్రతులాంమృగాంకః॥౭౮॥

హిష్ణుత్వాద్వా త్వన్మైవంకర్తుమయుక్తమిత్యాహ ॥ హేసుముఖిమమ సుఖం యత్త్వత్సహవాసేనైవ సోల్లాసమితిభావః॥ సోఢః క్షాంతఃసీతాయాస్తవవియోగః విరహో యేనతత్తథోక్తం కిం ॥ సీతావిరహాసహిష్ణుర్భవతికిం ॥ నభవత్యేవేత్యర్థః ॥ అతస్సర్వథారోషంపరిత్యజ్య సన్నిధేయమితిభావః ॥ అత్ర సీతేత్యన్యాపదేశగ్రహణమఖండితప్రేమాస్పదత్వద్యోతనార్థం ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౭౭ ॥—తథాప్యపూర్వమృగాహరణే యది తవాభిలాషస్తదానేనతుచ్ఛేన మాయామృగేణ కిం ఇతోప్యత్యంతశ్లాఘ్యమానేష్యామీత్యాహ ॥ యదీతి ॥ హేమృగాక్షి-కురంగనయనే, జానకి, అపూర్వమృగే-అసాధారణమృగే, కౌతుకం-కుతూహలం, అభిలాషఇతియావత్ ॥ ని ॥ కౌతూహలంకౌతుకంచకుతుకంచకుతూహలమిత్యమరః ॥ అస్తియది-వర్తతేచేత్, తవేతిశేషః, తర్హి చంద్రస్యాయంచాంద్రః-చంద్రనిష్ఠఇత్యర్థః + తస్యేదమిత్యణ్ ॥ తంహరిణం హరామ్యానయామి, యద్వా హరిష్యామీత్యర్థః ॥ వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః ॥ అతః మమసన్నిధేహి-సన్నిహితాభవ, ॥ మత్సమీపంప్రత్యాగచ్ఛేత్యర్థః ॥ అతశ్చ మయాహృతమానీతంఏనంచాంద్రమేణంహరిణంయావత్ యావత్పర్యంతం నవిముంచసి-నత్యజసి, కౌతుకాదితిభావః॥ తావత్ మృగః అంకశ్చిహ్నం యస్య మృగాంకశ్చంద్రః తవవక్త్రేణ్ నిష్కళంకేన త్వదీయవదనేన తులాం-సాదృశ్యం, దధాతు-ధారయతు, + సంభావనాయాంలోట్ ॥ తదనంతరమిదానీంవా వక్త్రసాదృశ్యధారణకథైవనాస్తీత్యర్థః ॥ అత్ర తులాందధాత్విత్తి సంభావితా ఆర్థీఉపమా తయాచోపమానాదుపమేయస్యాధిక్యప్రతిపాదనరూపో వ్యతిరేకో వ్య

సప్రాణా చేజ్జనకతనయా కిం న తిష్ఠేత మహ్యాం హింస్రైస్సత్త్వైర్న ఖలు నిహతా రక్తసిక్తా న పృథ్వీ । గోదావర్యాం పులినవిహృతిం రామశూన్యా న కుర్యాద్యుక్తం న క్తంచరకబళనాత్సర్వథా సంస్థితా సా ॥ ౭౯ ॥

జ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః ॥ లోకోత్తరలావణ్యసంపన్నా భవత్యస్యాం సత్యాం లోకనాథా పే మమ కథం నిర్వాహ ఇతి ఫలితార్థః ॥ + వక్త్రతులామిత్యత్ర తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యామిత్యత్ర అసాదృశ్యవాచ్యస్యైవ తులాశబ్దస్య ప్రతిషేధాదత్ర సాదృశ్యవాచిత్వాత్తద్యోగేపి తృతీయాసమాసః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౭౮ ॥ — ॥

ఇత్థం విలాపేప్యసన్నిహితాయాస్తస్యా మృతిం నిశ్చినోతి ॥ సప్రాణేతి ॥ జనకస్య తనయా జానకీ, విశిష్టపితృజన్యత్వాత్పరమసాధ్వీత్యర్థః । సప్రాణా చేత్-సజీవితా యది, మహ్యమత్యంతవిరహాసహిష్ణువ ఇతి భావః ॥ న తిష్ఠేత కిం-ఆత్మానం ప్రకాశయంత్యేవ న వర్తేత కిం, వర్తేతైవేత్యర్థః ॥ అతో న ప్రాణసహితేతి + తిష్ఠతేర్లిఙ్ప్రకాశన స్థేయాఖ్యయోశ్చేత్యాత్మనేపదం ॥ తర్హి వ్యాఘ్రాదిభిః భక్షితా కిం నేత్యాహ ॥ హింస్రైస్సత్త్వైర్వ్యాఘ్రాదిఘాతుకజంతుభిః ॥ ని ॥ శరారుర్ఘాతుకో హింస్ర ఇత్యమరః ॥ న నిహతా ఖలు-న హింసితా ఖలు, కుతః పృథ్వీ-భూమిః, రక్తసిక్తా-రుధిరక్లిన్నా న భవతీత్యర్థః ॥ తథా చేద్రక్తసిక్తా భవేదేవేతి శేషః ॥ తర్హి గోదావరీతీరే విహర్తుం గతవతీ కిం తథా భూతాపి న భవతీత్యాహ ॥ గోదావర్యాం లక్షణయా గోదావరీతీర ఇత్యర్థః ॥ గోదావర్యా ఇతి షష్ఠ్యంతపాఠే తస్యాః పులినేషు-సైకతేషు, విహృతిం-విహారం, ని ॥ తోయోత్థితం తత్పులినం సైకతం సికతామయమిత్యమరః ॥ రామేణ ప్రియతమేన మయా శూన్యా విరహితా సతీ న కుర్యాత్ న విదధ్యాత్, యుక్తం, ప్రియతమవిరహితవిహారస్య పతివ్రతానామధర్మత్వాదితి భావః ॥ కింతు జానకీ సర్వథా-సర్వప్రకారేణ + ప్రకారవచనే థాల్ ॥ నక్తంచరకబళనాద్రాక్షసకర్తృకభక్షణాద్ధేతోః, సం

లోకాంతరగతం ప్రణయినం శ్వశురం ప్రణంతుమాజ్ఞప్తకాలమతిలంఘ్య యది
ప్రయాసి । విజ్ఞాప్య మామపి సమాహ్వయ సాధ్వి తస్మై సౌమిత్రిరేవ భర
తే నిదధాతు రాజ్యం ॥ ౧౦ ॥ ఇత్థం విలప్య విపినే దయితాం విచిన్వన్

స్థితా-నష్టా, యుక్తమేతద్విచారణం సంగతమిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ సంస్థా
స్థితౌ వ్యవస్థాయాం నాశ ఇతి విశ్వః ॥ వ్యక్తమితి పాఠే స్ఫుటమిత్య
ర్థః ॥ అత్ర త్రివిధ ఉపమా సందిహ్య నిశ్చయపర్యవసానకథనాన్ని
శ్చయాంత సందేహాలంకారః ॥ మందాక్రాంతావృత్తమ్ ॥ ౯ ॥—
లోకాంతరేతి ॥ హే జానకి, లోకాంతరగతం ప్రణయినం-స్వర్గస్థం శ్వశు
రం పత్యుః పితరం-దశరథం, ప్రణంతుం-నమస్కర్తుం, ఉపసర్గాదస
మాసేపి ణోపదేశస్యేతి ణత్వం ॥ ఆజ్ఞప్తశ్చతుర్దశవత్సరాత్మకతయా ని
యుక్తః యః కాలస్తమతిలంఘ్య ఉల్లంఘ్య తావంతం కాలమయాపయి
త్వైవేత్యర్థః ॥ ఇదానీం సాగ్రైకవత్సరస్యావశిష్టత్వాదితి భావః ॥
అవిలంఘ్యేతి పాఠే స్పష్టోర్థః ॥ ప్రయాసి యది-గచ్ఛసి చేత్, యద్య
పి పరమపతివ్రతాయాస్తవ మాం పతిముత్సృజ్య పురస్తాద్గమనమనుచి
తం తథాపి శ్వశురప్రణామౌత్సుక్యేన గచ్ఛసి చేదిత్యర్థః ॥ తర్హి,
హే సాధ్వి-పతివ్రతే, అతో మద్విరహం న సహిష్యస ఇతి భావః ॥ ని॥స
తీ సాధ్వీ పతివ్రతేత్యమరః ॥ తస్మై శ్వశురాయ విజ్ఞాప్య ప్రియవియు
క్తోహం స్థాతుం న శక్నోమీతి నివేద్య మామపి సమాహ్వయ-ఆకార
య ప్రవేశయేత్యర్థః ॥ ని ॥ హూతిరాకారణాహ్వానే ఇత్యమరః ॥ త
ద్వినాశాదాత్మనోపి వినాశో నిశ్చిత ఇతి భావః ॥ తర్హి రాజ్యస్య కా
గతిరిత్యత్రాహ సౌమిత్రిర్లక్ష్మణ ఏవ భరతే రాజ్యం నిదధాతు -నిక్షిపతు
స్వలోకయాత్రాం తత్పరేణ త్వం రామేణాహం ఇతి కర్తవ్యతాయాం ని
యుక్త ఇతి భరతం మదాజ్ఞాపరిపాలనతత్పరం సామ్రాజ్యే అభిషేక్ష్య
తీతి భావః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౦ ॥—కవేర్వాక్యం ॥ఇత్థమి
తి ॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ విలప్య-పరిదేవనం కృత్వా, రామస్తత్ర-తత్ర

రామోనతత్రధృతిమాన్నప్రీలక్ష్మణశ్చ ॥ తాదృగ్విధామపి కథాం కథ యన్ స్వవాచా వల్మీకజన్మమునిరేవకఠోరచేతాః ॥ ౭౧ ॥ ౫ ॥ తతః ప్రారభ్యమాణప్రయాణాన్ ప్రాణానవష్టభ్య జటాయుస్తతఇతఃక్రియమాణసీతాన్వేషణం రామం సలక్ష్మణమాలక్షయన్నవోచత ॥౭౨॥ అయుష్మన్స్తాంఖడ్గవిక్షతపక్షతిం క్షితితలేనిక్షిప్య క్షిప్రమపజహార జ్ఞానకీం

స్మిన్విపినే అరణ్యే, దయితాం ప్రియసీం సీతాం విచిన్వన్ మృగయన్, ధృతిమాన్-ధైర్యవాన్, నాభూత్, కింతు సీతావిరహవేదనయా వి షణ్ణహృదయోభూదిత్యర్థః ॥ తథా లక్ష్మణశ్చ ధృతిమాన్నపినాభూ దేవేత్యర్థః ॥ తద్దుఃఖస్యైతద్దుఃఖత్వాదితిభావః॥ కింతు తాదృశీవిధా ప్రకారోయస్యాస్తాం ఇత్థమితి వక్తుంశ్రోతుంవా అశక్యామిత్యర్థః॥ తథాభూతామపికథాం శ్రీరామవిలాపప్రకారవాక్యప్రబంధం స్వ వాచానిజకంఠోక్త్యా, కథయన్-పునఃపునర్వర్ణయన్, కఠోరచే తాః-కఠినహృదయః, నిర్దయహృదయఇతియావత్ ॥ వల్మీకాజ్జన్మ యస్యసతథోక్తస్సచాసౌమునిశ్చ సఏవ వాల్మీకిరేవ ధృతిమానభూత్ ॥ స కలలోకానందకరసమస్తసద్గుణాభిరామస్య తత్రభవతః శ్రీరామ స్య తాదృశవిషాదవైక్లబ్యాభివ్యంజక విలాపకథా కథనానిర్విణ్ణచిత్తత యా సఏవాతిధైర్యసంపన్నోభూదిత్యర్థః ॥ పేలవచిత్తానామస్మాకం కథం ధృతిమత్త్వమితిభావః ॥ వృత్తంపూర్వవత్ ॥ ౭౧ ॥ —తతఇ తి ॥ తతస్తదనంతరం, ప్రారభ్యమాణముపక్రమ్యమాణంప్రయాణం ప రలోకయాత్రా యేస్తానుత్క్రమణశీలానిత్యర్థః ॥ ప్రాణాన్ జటా యురవష్టభ్య-సంస్తభ్య, నిరుధ్యేత్యర్థః ॥ శ్రీరామాయ వార్తాకథ నార్థమితిభావః ॥ తతఇతఃప్రదేశేషు క్రియమాణసీతాన్వేషణం-సీ తామన్విష్యంతమిత్యర్థః॥ సలక్ష్మణం-సౌమిత్రిసహితం, రామమాల క్షయన్-పశ్యన్నేవమవోచత-ఉక్తవాన్ + బ్రూఞ్ఞోవచేరాదేశఃజీవ చడమిత్యుమాగమేగుణః ॥ ౭౨ ॥—కిమిత్యవోచత్తేత్యతఆహ ॥ ఆ

రావణాదితి ॥ ౯౩ ॥ ప ॥ స్వయమపి శరభఙ్గస్వీకృతాం భఙ్గహీనాం సపది గతిమవాప్తస్సంహృతాయుర్జటాయుః ॥ నయనసలిలమిశ్రం రామహస్తేన దత్తం దశరథదురవాపం ప్రాప నైవాపమమ్భః ॥ ౯౩ ॥

ఆయుష్మన్నితి ॥ ఆయుష్మన్ — ప్రశంసాయాం మతుప్ సకలలోకహితాచరణతత్పరతయా సఫలజీవనేత్యర్థః ॥ ఖడ్గవిక్షతపక్షతిం-చన్ద్రహాసవిదళితపక్షమూలం ॥ ని ॥ (స్త్రీ) పక్షతిః పక్షమూలమిత్యమరః ॥ మాం క్షితితలే నిక్షిప్య పరిశ్రాన్తం మాం పక్షౌ ఛిత్త్వా భూమౌ పాతయిత్వేత్యర్థః ॥ రావణః క్షిప్రం దురితగ జానకీం మైథిలీమపజహార అపహృతవానిత్యవోచత ఇతి పూర్వేణసంబన్ధః ॥ తథా చ రామాయణమ్ ॥ * పరిశ్రాన్తస్య మే పక్షౌ ఛిత్త్వా ఖడ్గేన రావణః । సీతామాదాయ వైదేహీముత్పపాత విహాయసమితి ॥ ౯౩ ॥ తతః కిం జాతం తత్రాహ ॥ స్వయమితి ॥ జటాయుః సపది-సద్య ఏవ, శ్రీరామస్య సీతాపహరణవార్తాకథనసమయ ఏవేత్యర్థః ॥ సంహృతాయుస్త్యక్తజీవితస్సన్ ॥ స్వయమపి శరభఙ్గేన మునినా స్వీకృతాం ప్రాప్తాం భఙ్గహీనామక్షతాం శాశ్వతీమిత్యర్థః ॥ గతిం వైకుంఠస్థానమవాప్తః ప్రాప్తస్సన్, నిజభాగ్యోదయేన పరబ్రహ్మరూపస్య శ్రీరామస్య దివ్యమఙ్గళవిగ్రహసాక్షాత్కారాత్ శరభఙ్గవన్ముక్తస్సన్నిత్యర్థః ॥ నయనసలిలమిశ్రం-బాష్పోదకమిశ్రితం పితృసఖత్వేన తస్య పితృవదాద్రిదనార్హత్వాదితి భావః రామహస్తేన దత్తం దశరథేన దురవాపం-దుర్లభం, అసాన్నిధ్యాదితి భావః ॥ నైవాపం పితృతర్పణసంబన్ధి ॥ ని ॥ పితృదానం నివాపస్స్యాదిత్యమరః ॥ అమ్భః ప్రాప పితృనిర్విశేషం తస్యౌర్ధ్వదైహికం రామశ్చకారేత్యర్థః ॥ ఉక్తం చ రామాయణే ॥ * తతో గోదావరీం గత్వా నదీం నరవరాత్మజౌ । ఉదకం చక్రతుస్తస్మై

జటాయురితి సకారాన్తః ఉకారాన్తోఽపి జటాయోర్మావమంస్థాస్త్వమితి భట్టిప్రయోగాత్ ॥

౫ ॥ అథ దక్షిణారణ్యానీం ప్రతిప్రస్థితే కాకుత్స్థే రాక్షసీ కాచిదయో
ముఖీ నామ సౌమిత్రిమభిధావ్య తదీయశస్త్రేణ శూర్పణఖాసిద్ధిమల
భత ॥ ౧౫ ॥ తతః క్రౌంచారణ్యసరణ్యా ప్రయాతావేతౌ మహాఖ
గృధ్రరాజాయతావుభావితి ॥ నను తిరశ్చాం కర్మానధికారాదగ్నిసం
స్కారానర్హత్వాచ్చ ఉత్తమలోకాభావేన కథమస్య ముక్తియుక్త
త్వమితి చేన్న * మయా త్వం సమనుజ్ఞాతశ్శాశ్వతీం ముక్తిమాప్నుహీతి
శ్రీరామాయణోక్తత్వాదస్త్యేవాస్య ముక్తిః ॥ తదుక్తం నృసింహపు
రాణే ॥ * మత్కృతే మరణం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ ।
తస్మాన్మత్ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీతి ॥ సుగ్రీవో హనుమాన్వ్యా
ధో గజో గృధ్రో వణిక్పథ ఇతి ముక్తమధ్యపరిగణనాచ్చ జటాయుషో ము
క్తిప్రాప్తిస్సిద్ధేత్యవగమ్యత ఇత్యుపరమ్యతే ॥ మాలినీవృత్తం ॥౧౪॥—
అథేతి ॥ అథ జటాయుర్ముక్త్యనంతరం, కాకుత్స్థే-శ్రీరామే, మహా
దరణ్యమరణ్యానీ ॥ ని ॥ మహారణ్యమరణ్యానీత్యమరః ॥ + ఇంద్రవ
రుణేత్యాదినా మహత్త్వే జీప్ ॥ అనుగాగమశ్చ ॥ దక్షిణాం దక్షిణదిగవ
స్థితాం సా చ సా అరణ్యానీ చ తాం ప్రతి ప్రస్థితే-చలితే సతి, జటాయుషా త
ద్దిగవస్థితేన రావణేన సీతాహరణస్యోక్తత్వాదితి భావః ॥ అయోముఖీ
నామ-అయోముఖీతి నామ్నా ప్రసిద్ధా, కాచిద్రాక్షసీ, సౌమిత్రిం-లక్ష్మ
ణం, అభిధావ్య * ఏహి రంస్యావ హేత్యుక్త్వా సమాలంబిత లక్ష్మణమి
త్యాద్యుక్తప్రకారేణాక్షిప్య తదీయేన-సౌమిత్రిసంబంధినా, శస్త్రేణ
ఖడ్గేన, శూర్పణఖాయాః-రావణభగిన్యాః, యా సిద్ధిః ముఖభంగరూ
పనిష్పత్తిః, తత్సదృశీం సిద్ధిమితి నిదర్శనా ॥ అలభత-ప్రాప, శూర్ప
ణఖేవ లక్ష్మణఖడ్గనికృత్తకర్ణనాసికా బభూవేత్యర్థః ॥ ఉపలక్షణ
మేతత్ ॥ నికృత్తస్తనా చ బభూవ ॥ తథా చోక్తం శ్రీరామాయణే * ఏ
వముక్తస్తు కుపితః ఖడ్గముద్యమ్య లక్ష్మణః । కర్ణనాసే స్తనౌ తస్యాః వి
చకర్తారిసూదన ఇతి ॥ ౧౫ ॥ — తతఇతి ॥ తతః-అయోముఖీకర్ణ

స్థూలశిరసశ్శాపాత్ప్రాణపతాం ప్రపన్నః పన్నగపతిభోగభీషణాభ్యాం భుజాభ్యాం బబంధయథార్థనామాకబంధః ॥ ౭౬ ॥ తదనంత

నాసికాస్తనచ్ఛేదనానంతరం, (క్రౌ)ంచారణ్యస్య సరణ్యా-మార్గేణ॥ ని ॥ అయనంవర్త్మమార్గాధ్వపంథానః పదవీసృతిః । సరణిరిత్యమరః ॥ అత్ర తృతీయోపపత్తిర్వ్యాఖ్యాతా ॥ప్రయాతౌ-ప్రస్థితౌ,ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ,కర్మ, స్థూలశిరసస్తన్నామ్నో మహర్షేః-ఋషిశ్రేష్ఠస్య, శాపాత్ప్రాణపత్తాం-రాక్షసత్వం, ప్రపన్నః-ప్రాప్తః, యథార్థనామా-అన్వర్థాభిధానః, కబంధః రాక్షసః, పన్నగపతేః-కుండలీశ్వరస్య, భోగః కాయస్తద్వద్భీషణాభ్యాం-భయంకరాభ్యాం,భుజాభ్యాం, బబంధ-రురోధేత్యర్థః ॥ వస్తుతస్తు శ్రీరామస్య సాక్షాద్విష్ణోః శేషాంకశాయిత్వాల్లక్ష్మణస్య శేషావతారత్వాచ్చ తయోరాయంబంధో నదుఃఖహేతుశ్చేతి జ్ఞాపయితుం పన్నగపతిభోగభీషణాభ్యామితి భుజవిశేషణముక్తమిత్యనుసంధేయం ॥ కబంధఇత్యత్ర విరుద్ధలక్షణయా కస్యశిరసోబంధోస్యాస్తీతికబంధఇతివిగ్రహః, అపమూర్ధకళేబరమిత్యర్థః ॥ని॥ కబంధం సలిలే ప్రోక్తమపమూర్ధకళేబరమ్ । కబంధో(స్త్రీ)క్రియాయుక్తమపమూర్ధకళేబరమితి విశ్వామరౌ ॥ ప్రకృతేపీంద్రవజ్రాభిఘాతాద్వక్షోవిభుగ్నశిరస్కతయా కబన్ధత్వాద్యథార్థనామత్వమస్యేతిభావః ॥ తథాచశ్రీరామాయణేలక్ష్మణంప్రతి కబంధవాక్యమ్ *పురారామమహాబాహో మహాబలపరాక్రమ । రూపమాసీన్మమాచింత్యంత్రిషులోకేషువిశ్రుతమ్ ॥ తతస్స్థూలశిరానామ మహర్షిః కోపితోమయా । విచిన్వన్వివిధంవన్యం రూపేణానేనధర్షితః ॥ తేనాహముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా । ఏతదేవనృశంసంతే రూపమస్త్వితిగర్హితమ్ ॥ ఇంద్రకోపాదిదంరూపంప్రాప్తమేవరణాజిరఇతి ॥ ౭౬ ॥ —తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం-నిరోధానంతరం, అనశ్రుపాతైష్వబాష్పయోగ్యేషు, ని

మనశ్శ్రిపాత్రేషు రాక్షసీనేత్రేషు సదోత్పాదితతరవారిభ్యాం రామల
క్ష్మణయోస్తరవారిభ్యాం కబంధబాహుయుగళం కదళీలావమలూయ
త ॥ ౮౭ ॥ ప ॥ తదనుదనుకబంధేనాదరాదర్థితౌ తౌ గిరితటభువి దే

జభర్తుర్మహిమ్నా కదాపిశోకాద్యుపహత్యభావాదనాఘ్రాతాశ్రి
గంధేష్విత్యర్థః ॥ ని ॥ యోగ్యభాజనయోః పాత్రమిత్యమరః ॥ రా
క్షసీనేత్రేషు-రాక్షసాంగనానయనేషు, సదా-సర్వదా, ఉత్పాదితత
రాణ్యతిశయేనోత్పాదితాని + ద్వివచనవిభజ్యేత్యాదినా తరప్ప్రత్య
యః ॥ తానివారీణి బాష్పోదకాని యాభ్యాంతౌ తాభ్యాం రాక్షస
ఖండనేనశోకోత్పాదకత్వాన్నిరంతరరాక్షసీనేత్రజలోత్పాదకాభ్యా
మిత్యర్థః ॥ రామలక్ష్మణయోస్తరవారిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం ॥ ని ॥ తర
వారిర్మండలాగ్రః ఖడ్గకౌక్షేయకౌసమా ఇత్యమరశేషః ॥ కబంధబాహు
యుగళం కదళీమివలూత్వా కదళీలావమలూయత అచ్ఛిద్యత, కదళీ
కాండమివానాయాసేనాఖండ్యతేత్యర్థః, కదళీలావవదిత్యపపాఠః +
ఉపమానేకర్మణిచేతిణముల్ప్రత్యయః ॥ కషాదిషు యథావిధ్యనుప్ర
యోగ ఇతి లూఞోనుప్రయోగః ॥ నిర్బంధకుపితౌ శ్రీరామలక్ష్మణౌ
నిజాసిభ్యాం కబంధస్య దక్షిణసవ్యబాహూచిచ్ఛిదతురిత్యర్థః, అత్ర
కరణయోరపి తరవార్యోః కర్తృత్వవ్యపదేశస్తయోరఖండితతీక్ష్ణత్వ
ద్యోతనార్థం ✻ తథా రామాయణమ్ ✻ దక్షిణోదక్షిణం బాహుమస
క్తమసినాతతః । చిచ్ఛేద రామోవేగేన సవ్యంవీరస్తులక్ష్మణ ఇతి ॥ ౮౭ ॥
తదన్వితి ॥ తదను-బాహుచ్ఛేదానంతరం, దనువంశోద్భవత్వాద్దనుః స
చాసౌ కబంధశ్చేతి విశేషణసమాసః ॥ యద్వా దనురిత్యస్య పూర్వ
నామ తథా శ్రీరామాయణే అరణ్యకాండే ✻ ఏవముక్తస్తు రామేణ
వాక్యందనురనుత్తమమితి ॥ దనోస్సకాశాత్తత్త్వేన ప్రభావం తే మ
హాత్మన ఇతి శబరీంప్రతి శ్రీరామవాక్యం ॥ తథాచ దనుర్నామ శ్రియః పు
త్రశ్శాపాద్రాక్షసతాం గత ఇతి కిష్కింధాకాండే చోక్తమ్ ॥ తథాచ

కబంధం దేహాత్తు తస్య భీమమ్ ॥ అకథయదథ శాపాపాయతుష్టః స రామం తపనతనయమైత్రీం మైథిలీం ప్రాప్నుహీతి ॥ ౮౮ ॥ ౪ ॥ తస్మిన్నృశ్యమూకమార్గముపదిశ్య స్వర్గం గతే మతంగాశ్రమవాసినీ తప-

---

ధనునామా చాసౌ కబంధశ్చ దనుకబంధ ఇతి శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః ॥ శాకపార్థివాదిరాకృతిగణః ॥ తేన దనుకబంధేనాదరాద్గౌరవాత్ అర్థితౌ * మిత్రం చైవోపదేక్ష్యామి యువాభ్యాం సంస్కృతోఽగ్నినేతి యాచితౌ, తౌ రామలక్ష్మణౌ గిరితటభువి-గిరిప్రదరసీమ్ని * గిరిప్రదరమాసాద్య పావకం విససర్జతురితి శ్రీరామాయణాత్ ॥ భీమం-భయంకరం, తస్య కబంధస్య దేహం-కళేబరం, దేహతుర్భస్మీచక్రతుః + దహ భస్మీకరణ ఇతి ధాతోర్లిట్ ॥ అత ఏకహల్మధ్యేఽనాదేశాదేర్లిటీత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ ॥ అథ దహనానంతరం, శాపాపాయేన-మునిప్రయుక్తశాపాంతేన, తుష్టః-సంతుష్టః, సః-కబంధః రామం ప్రత్యకథయత్-అవోచత్ ॥ కిమితి ॥ తపనతనయమైత్ర్యా-సుగ్రీవస్నేహేన, మైథిలీం-సీతాం, ప్రాప్నుహి-లభస్వేతి * ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే ॥ శ్రూయతాం రామ వక్ష్యామి సుగ్రీవో నామ వానర ఇత్యారభ్య స తే సహాయో మిత్రం చ సీతాయాః పరిమార్గణ ఇత్యంతేన ॥ మైత్రీ ఇత్యత్ర + బ్రాహ్మణాదిత్వాద్గుణవచనేత్యాదినా ష్యఞ్ ప్రత్యయః ॥ షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతి ఙీష్ స చ మాతరిషిచ్చేతి షిత్వాదేవ సిద్ధే మాత్రా మహాశబ్దస్య గౌరాదిషు పాఠేనానిత్యత్వజ్ఞాపనాద్వైకల్పికః ॥ అత ఏవాహ వామనః ॥ ష్యఞః షిత్కరణాదీకారో బహులమితి ॥ ౨ ॥ స్త్రీనపుంసకయోర్భావక్రియయోః ష్యఙ్ క్వచిచ్చ వుఞ్ । ఔచిత్యమౌచితీ మైత్ర్యం మైత్రీ వుఞ్ ప్రాగుదాహృత ఇత్యమరః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౮౮ ॥ —తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్-కబంధే ఋశ్యమూకమార్గం-సుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతవర్త్మ, ఉపదిశ్య-నివేద్య, స్వర్గం గతే సతి, మతంగస్య మహర్షేరాశ్రమే వసతి తాచ్ఛీల్యేనేతి

స్విన్యా శబర్యాకృతాం సపర్యాం ప్రతిగృహ్య రాఘవస్తదనుజ్ఞయా మనోజ్ఞవివిధవిహగకూజితం మృగగణవిహరణమనోహరం గహనపదమవగాహ్య, వ్యాకోచకుశేశయోపచయకషాయైర్వనదేవతాలలాటదోలానుకూలైః కూలాయతలీలాపరవశవశావల్లభమదాంబుచుంబిభిః;

మతంగాశ్రమవాసిన్యా, +- తాచ్ఛీల్యే ణినిః ॥ తపస్విన్యా-ప్రశస్తోపవాసాదితపోనిష్ఠయా. + అస్మాయామేధాస్రజో వినిరితి వినిప్రత్యయః ॥ శబర్యా-శబరస్త్రియా, మతంగశిష్యయా కయాచిద్విరక్తరమణ్యా కృతాం విహితాం, సపర్యామర్ఘ్యపాద్యాదిరూపపూజాం ॥ ని ॥ పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమా ఇత్యమరః ॥ రామః ప్రతిగృహ్య-స్వీకృత్య, నిరంతరభక్తిపరతంత్రత్వాచ్ఛబర్యాస్తద్విరచితాయా అపి పూజాయా మహాత్మనా భక్తవత్సలేన శ్రీరామేణ గ్రాహ్యత్వాదితి భావః ॥ తతః, తదనుజ్ఞయా తస్యాశ్శబర్యాః అనుజ్ఞయా నియోగేన, మనోజ్ఞాని-మనోహరాణి, వివిధాని-అనేకప్రకారాణి, విహగకూజితాని-శుకశారికాదిపక్షిరుతాని యస్మిన్ తత్ తథోక్తం, మృగగణానాం హరిణచమరరుర్వాదిమృగయూథానాం విహరణేన-స్వైరసంచారేణ, మనోహరం-హృదయానందకరం, గహనపదమరణ్యస్థానం, అవగాహ్య-ప్రవిశ్య, అథ వ్యాకోచకుశేశయోపచయేన సంఫుల్లకమలపరిశీలనేన కషాయైస్సౌరభ్యసంపన్నైః ॥ ని ॥ ప్రఫుల్లోత్ఫుల్లసంఫుల్లవ్యాకోచవికచస్ఫుటాః । సహస్రపత్రం కమలం శతపత్రం కుశేశయమితి చామరః ॥ రాగద్రవ్యే కషాయో(స్త్రీ)నిర్యాసే సౌరభే రసే ఇతి యాదవః ॥ వనదేవతానాం లలాటదోలాః-లలాటరూపప్రేంఖోళికాః తాసామనుకూలైరనుగుణైస్స్వప్రయత్నం వినైవ తత్రతత్ర చాలనహేతుత్వాదితి భావః, కూలే-పంపారోధసి, ఆయతలీలాపరవశాః-అవిచ్ఛిన్నక్రీడాపరతంత్రాః, తిర్యగ్దంతప్రహారరూపవ్యాపారతత్పరా ఇత్యర్థః, యే వశానాం-కరిణీనాం, వల్లభా మత్తమతంగజాస్తే,

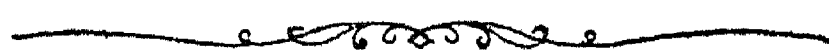
శంబరారాతిశరధిసదృశతటరుహసహకారశిఖరవిసరదాసవాసారశీకర-
శేఖరైర్వివిధలతాలాసికాలాస్యోపదేశదశికాయమానైః కాయమానస-
మానాభోగలతాగృహకేళీలుబ్ధలుబ్ధకపురంధ్రీశిథిలధమ్మిల్లమల్లికాగన్ధ

షాం మదాంబుపానోదకం చుంబన్త్యనబద్ధం తీతి తథోక్తైః, మద-
గంధసంబంధబంధురైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ వశా(స్త్రీ)కరిణీవంధ్యేత్యమరః॥
శంబరారాతిశరధిసదృశాని- పంచబాణతూణీరసరూపాణీత్యుపమా ॥
యాని, తటరుహసహకారశిఖరాణితీరరుహాతిసౌరభరసాలాగ్రిమంజర్యః
అత్ర శిఖరశబ్దేన తదగ్రమంజర్యో లక్ష్యంతే ॥ ని ॥శిఖరం శైలవృక్షాగ్ర-
శిఖాపులకకోటిష్వితి విశ్వః॥ తేభ్యో విసరన్ స్రంసమానో య ఆసవా-
సారో మకరందధారాసంపాతః తస్య శీకరాః కణా ఏవ శేఖరా అవతం-
సాః యేషాం తైస్తథోక్తైః, మాకందమకరందబిందుసందోహసుందరై-
రిత్యర్థః ॥ ని ॥ ఆమ్రశ్చూతో రసాలోసౌ సహకారోతిసౌరభః । శీ-
కరోంబుకణాః స్మృత ఇతి చామరః ॥ వివిధా-నానాప్రకారాః, లతాః-
మల్లికామాలత్యాదివల్లర్యస్తా ఏవ లాసికాః నర్తక్య ఇతి రూపకం, తా-
సాం లాస్యోపదేశే-నాట్యక్రియాసంశిక్షణే, దేశికాః గురవ ఇవాచరం-
తో దేశికాయమానాస్తైః నాట్యవిద్యాచార్యైరివ తాసాం నర్తనప్ర-
వర్తకైరిత్యర్థః + ఆచారక్యజంతాల్లటశ్శానజాదేశః ॥ అత్ర విచి-
త్రలతాచలనేన మారుతానాం దేశికాయమానత్వోత్ప్రేక్షణాత్క్రి-
యానిమిత్తా జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా ॥ ని ॥ నర్తకీలాసికే సమే । తాం-
డవం నటనం నాట్యం లాస్యం నృత్తం చ నర్తనమితి చామరః॥ కాయమితం
మానం ప్రమాణం యస్య కాయమానః అంగణాదౌ స్తంభాదినిర్మిత-
పురుషప్రమాణోన్నతో మండపవిశేషః తత్సమానస్తత్సదృశః ఆభో-
గో విస్తారో యేషాం తేషు లతాగృహేషు-లతావితానమయనికేతనేషు
కేళీలుబ్ధానాం-క్రీడాగృధ్నూనాం, లుబ్ధకపురంధ్రీణాం-పులిందసుం-
దరీణాం- యే శిథిలధమ్మిల్లాః-విశ్లథకచభరాః, తేషు యా మల్లికాః తా

మాంసలైర్మల్లికాక్షపక్షవిక్షోభక్షోదీభూతపాథః పాథేయైస్తటవనపవనైరనుకంప్యమానః పంపామభజత ॥ ౮౯ ॥ ************

ఉశీమాల్యకుసుమాని తాసాం గంధేన-సౌరభ్యేణ, మాంసలైః-పరిపూర్ణైః, ని ॥ కబరీకేశవేశోథ ధమ్మిల్లస్సంయతాఃకచాఇత్యమరః ॥ మల్లీతుమృత్పాత్రతృణమాల్యయోరితిరత్నమాలాయాం ॥ మల్లికాక్షా మలినచంచుచరణా హంసవిశేషాః ॥ ని ॥ రాజహంసాస్తులేచంచు చరణైలోహితైస్సితాః । మలినైర్మల్లికాక్షా స్తేఇత్యమరః ॥ తేషాంపక్షవిక్షోభేన-గరుదభిఘాతేన, క్షోదీభూతం-చూర్ణీభూతం, నీహారాకారేణ శకలీకృతమిత్యర్థః ॥ తాదృశం యత్పాథఉదకం తదేవ పాథేయం సంబళంయేషాంతైః సత్సహకృతైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ కబంధముదకం పాథఇత్యమరః ॥ క్షోదీభూతమిత్యత్ర అక్షోదః క్షోదఃసంపద్యమానం క్షోదీభూతమితివిగ్రహః + అభూతతద్భావెచ్వి: కుగతిప్రాదయఇతిసమాసః ॥ పాథేయమిత్యత్ర పథిసాధుపాథేయం + పథ్యతిథివసతిస్వపతేఢఞిత్యఢఞ్ప్రత్యయః ॥ ఏవంశైత్యమాంద్యసౌరభ్యసంపన్నైస్తటవనపవనైస్తీరకాంతారమారుతైః, అనుకంప్యమానో-దోధూయమానస్సన్, విరహిణాం వెదనోద్దీపకత్వాదితిభావః । పంపాంనామ పుష్కరిణీం అభజత-తత్తీరంప్రాపెత్యర్థః ॥ ************

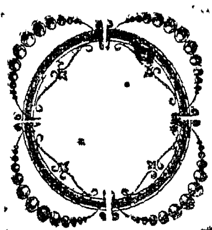
మల్లికాయాః కుసుమాని మల్లికాః+పుష్పమూలేషుబహులమితిలుపిలుపియుక్తవద్వ్యక్తివచనేఇతి స్త్రీత్వం॥ని॥పుష్పేజాతిప్రభృతయస్స్వలింగాఇత్యమరశ్చ*గంధాస్సు-భయోవాతాస్తరవఃకుసుమాంచితాః । భ్రమరాఃకోకిలాహర్మ్యావృద్ధిశయ్యాసురాసవః ॥ ఇత్యాదయోవిభావాస్స్యుర్వసంతేరాగదీపనాః । ఇతి తెషాంవిరహవెదనోద్దీపకత్వేనాభియుక్తోక్తేః ॥

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చంపూరామాయణే

అరణ్యకాండః

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందీవరసందోహామందానందలాభాభినందితరఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకన్దళితసారస్వతసాఖండలతపః ప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వర శాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య పంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కొండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భ
రత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణవిరచితాయాం
చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాఖ్యాయాం
అరణ్యకాండస్సమాప్తః

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా ।
అరణ్యకాండవ్యాఖ్యైసా పూర్ణా మంజూషికాభిధా ॥

అథ కిష్కింధాకాండప్రారంభః

సతాం సతాం బుద్ధిమివ ప్రసన్నాం పంపాం వియోగజ్వరజాతకంపః।
విలోకయన్ లోకనివిష్టకీర్తిరార్తిం రఘూణాం ప్రవరః ప్రపేదే ॥ ౧ ॥
x ॥ తతస్తస్యాస్తటవనే నానానోకహనివహపరిష్కృతే నిభృతేతరభ్రి

అథ కిష్కింధాకాండో వ్యాఖ్యాయతే ॥ సతామితి ॥ సవిరాధశిరోదూషణఖరకబంధాదీనామయత్నసంహరణేన ప్రసిద్ధపరాక్రమయుక్తః అతఏవ లోకనివిష్టకీర్తిర్జగద్విఖ్యాతయశస్సంపన్నః, రఘూణాం ప్రవరో-రఘునాయకః, సతాం-సాధూనాం, బుద్ధిం-చిత్తవృత్తిమివ, ప్రసన్నాం-నిర్మలాం, ఏకత్ర స్వాభావ్యాదన్యత్ర రాగాద్యనుపహతత్వాచ్చేతి భావః, తాం చికీర్షితరావణవధోపయోగి సుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్యమూకసమీపవర్తినీం పంపాం విలోకయన్-పశ్యన్, అతఏవ వియోగేన-సీతావిరహశోకాతిశయేన, యో జ్వరః సంతాపః ఇంద్రియక్షోభ ఇతి యావత్ ॥ తేన జాతః-ఉత్పన్నః, కంపో గాత్రవేపథుర్యస్య సతథోక్తస్సన్ ఆర్తిం-మదనపీడాం, ప్రపేదే-ప్రాప, తస్యాః ప్రసన్నత్వేపి విరహిణాముద్దీపకత్వాత్పరమయం వ్యథామనుబభూవేత్యర్థః ॥ ని ॥ ఆర్తిః పీడాధనుష్కోట్యోరిత్యమరః॥ అత్ర బుద్ధిమివేత్యేకం పదం "ఇవేన సహ నిత్యసమాసో విభక్త్యలోపః పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చే"తి వక్తవ్యాత్ ॥ అతఏవ సమాసగా శ్రౌతీపూర్ణోపమా॥ వృత్తముపజాతిః ॥ అత్రాహ * సతాం పుష్కరిణీం గత్వా పద్మోత్పలఝషాకులామ్ । రామస్సౌమిత్రిసహితో విలలాపాకులేంద్రియ ఇతి ॥ శ్రీరామాయణకిష్కింధాకాండాద్యపద్యాదిమ పదప్రయోగేణ చాతుర్యం దర్శితం కవినేత్యనుసంధేయమ్ ॥ ౧ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం నానావిధానామనోకహానాం చూతచాంపేయాది తరువిశేషాణాం నివహేన-నికురుంబేణ, పరిష్కృతే-భూషితే + సంపర్యుపేభ్యః కరోతౌ భూషణ ఇతి సుడాగమః ॥ తస్యాః పంపాయాస్తటవ

మణపరభృతవ్రాతచంచూమయవిపంచీసముదంచితపంచమాంచితాః స
న్తతాకుంచితపంచశరశరాసనశరాసారవంచితపథికజనసంచారప్రపం
చాః ప్రమదభరభరితచంచరీకకులకంచుకితమాధవీమాధవీవిభూతిరుదజృ

నే-పరిసరవర్తికాననే, నిభృతేతరమనిభృతమతిచపలం భ్రమణమాత్సుక్యప్రయుక్తసంభ్రమోయస్యతథోక్తః యః. పరభృతవ్రాతః-పికనికరః ॥ ని ॥ వనప్రియఃపరభృతఃకోకిలఃపిక ఇత్యపీత్యమరః ॥ తస్య చంచూమయీ-త్రోటీరూపా, అత్ర చంచూశబ్దేన కంఠో వివక్ష్యతే, తత్రైవ స్వరావిర్భావాత్ ॥ ని ॥ చంచుస్త్రోటిరుభే స్త్రియామిత్యమరః + తాద్రూప్యే మయట్ స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః తాదృశీ యా విపంచీ-వీణా ॥ ని ॥ విపంచీవల్లకీ వీణేతి వైజయంతీ॥ వీణా తు వల్లకీ । విపంచీత్యమరశ్చ ॥ తస్యాస్సకాశాత్సముదంచితాస్సముత్పన్నాః యే పంచమాః పంచమాఖ్యాః స్వరవిశేషాః ॥ ని ॥ పికః కూజతి పంచమమిత్యభిధానాత్ ॥ తైరంచితా-మనోజ్ఞా + అంచేః పూజాయామితీడాగమః ॥ తథా సంతతం-నిరంతరం, ఆకుంచితం-శరసంధానార్థమవనమితం, పంచశరశరాసనం మన్మథకార్ముకం తస్మాన్నిర్గతో యశ్శరాసారః-అవిచ్ఛిన్నబాణవృష్టిః; తేన వంచితో-నివారితః, పథికజనానాం-విరహిణాం, సంచారప్రపంచః యాతాయాతప్రచారో యస్యాం సా, తథా ప్రమదభరేణ-మకరందలాభజనితసంతోషాతిశయేన, భరితం-పూర్ణం, యచ్చంచరీకకులం-రోలంబనికురుంబం, తేన కంచుకితాః-కంచుకవత్యః కృతాః ఆవేష్టితా ఇత్యర్థః + కంచుకవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః ॥ తా మాధవ్యోఽతిముక్తలతాః యస్యాం సా ॥ ని ॥ ఇందిందిరశ్చంచరీకో రోలంబో బంభరశ్చ సః । అతిముక్తః పుండ్రకస్స్యాద్వాసంతీ మాధవీలతేతి చామరః ॥ మధోర్వసంతస్యేయం మాధవీ ॥ ని ॥ మధుర్వసంతే చైత్రే చేతి విశ్వః + తస్యేదమిత్యణ్ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ ॥ విభూతిస్సంపత్ ఉదజృంభత

ష్భుత ॥ ౨ ॥ ప ॥ యత్రకాంతైర్వియుక్తానాంయుక్తానామపిసుభ్రు
వామ్ । దోలాకర్మవితన్వంతి మనాంసిచవపూంషిచ ॥ ౩ ॥ కరతలైర
పచాయమథేక్షణైరపచయంచవనేషుజనేషుచ । సుమనసాంమనసామ

ఉజ్జృంభితవతీ ॥ ౪ ॥ భూతిర్భస్మనిసంపదీత్యమరః ॥ ౨ ॥ —యత్రే
తి ॥ యత్ర యస్మిన్ వసంతసమయే, కాంతైః-ప్రియతమైర్వియుక్తా
నాం కాంతైర్యుక్తానామపి సుభ్రువాం-సుందరీణాం, మనాంసి-హృ
దయానిచ, వపూంషి-శరీరాణిచ, దోలాకర్మ-దోలాలీలాంవితన్వంతి-
కుర్వంతి, విరహిణాం మనాంసి ప్రియవియోగవేదనయా దోలాయ
మానానిభవంతి ప్రియసంగతానాం వపూంషితు వసంతోత్సవే ప్రి
యైస్సాకం దోలాఖేలనలాభాత్తాదృశఖేలనజనితసుఖమనుభవంతీత్యర్థః।
అతఏవ యథాక్రమమన్వయాత్క్రమాపరనామా యథాసంఖ్యాలంకా
రః ॥ తథా మనసాం వపుషాం వర్ణ్యతయా ప్రకృతానామేవ దో
లాకర్మవితననక్రియారూపధర్మసంబంధేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వా
త్కేవలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితాఖ్యయంచోక్తాలంకారేణాంగేన
సఙ్కీర్యతే ॥౩ ॥—కరతలైరితి ॥ యద్దినే-యస్యవసంతస్య దినేష్వి
త్యర్థః ॥ విలోలవిలోచనాశ్చంచలాక్ష్యః, కరతలైర్నిజహస్తప్రదే
శైర్వనేషూద్యానవనేషు, సుమనసాం-పుష్పాణాం, ౪ ॥ స్త్రియస్సు
మనసఃపుష్పమిత్యమరః ॥ అపచీయతఇత్యపచాయఃలవనం + ఉప
సృష్టాద్ఘఙ్ అథేతివాక్యారంభే ॥ ఈక్షణైర్దృష్టిభిః,జనేషు‘మనసాం
అపచీయతఇత్యపచయః అపహారః ఆకర్షణమితియావత్ ॥ ౪ ॥ అ
పహారస్త్వపచయఇత్యమరః ॥ తంవిరచయంతి-వితన్వంతి, అలంకా
రా పూర్వవదున్నేయాః ॥ ద్రుతవిలంబితవృత్తమ్ ॥ * ద్రుతవిలంబి

అపచాయఇత్యత్ర +. హస్తాదానేచేరస్తేయఇతిఘఞ్। అపచయఇత్య
త్ర ఏరజిత్యచ్ । ఈక్షణైరుపచయమితిపాఠే జనేషు మనసాం ఉప
చయః వృద్ధిః ఉల్లాసఇతియావత్ తం విరచయంతీత్యర్థోఽబోధ్యః ॥

క్షిప్యద్దినే విరచయంతి విలోలవిలోచనాః ॥ ౮ ॥ ౫ ॥ తస్మిన్న సమయే శరసమరసమయే పంపాంసమయా పర్యటన్ పర్యాకులహృదయో హృదయదయితాం హృదిలక్షయన్ లక్ష్మణమిత్థమభాషత ॥ ౯ ॥ ౬ ॥ అథౌ సిద్ధౌషధిరివహితా కేళికాలే వయస్యా పత్నీ త్రేతాయజనసమయే క్షితి

తమ్మాహానభౌభరావితిలక్షణాత్ ॥ ౮ ॥— తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్న సమశరసమరసమయే-పంచబాణరణకాలే, వసంతసమయ ఇత్యర్థః ॥ పంపాంసమయా-పంపాయాస్సమీపే ॥ ని ॥ సమయానికషాశబ్దౌ సామీప్యేప్యవ్యయే మతావితిహలాయుధః + అభితఃపరితస్సమయానికషాహాప్రతియోగేపీతి ద్వితీయా ॥ పర్యటన్-సంచరన్, పర్యాకులహృదయః-వ్యాకులాంతఃకరణః, శ్రీరామః హృదయదయితాం-సీతాం, హృదిలక్షయన్ నిరంతరభావనయా హృదయే విలోకయన్, లక్ష్మణం ప్రతి ఇత్థమనేన ప్రకారేణాభాషత ఆవోచత ॥ ౯ ॥—తత్ప్రకారమేవాహ ॥ అథావితి ॥ అత్ర యత్తదోర్నిత్యసంబంధాదుత్తరవాక్యే తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానత్వాద్యచ్ఛబ్దో ధ్యాహార్యః ॥ యా సీతా మే-మమ, అథౌ-మానసవ్యథాయాం సత్యాం ॥ ని ॥ పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథేత్యమరః ॥ ఆధిగ్రహణేన తజ్జన్యశారీరామయో లక్ష్యతే ॥ సిద్ధౌషధిరివ-సంజీవన్యాద్యౌషధివిశేష ఇవ, హితా పథ్యా-ఆరోగ్యకరీత్యర్థః, తాదాత్వికోపచారాచరణహితోపదేశాదినా అధిం నిరస్య తజ్జనితవ్యాధేరపి నివర్తకత్వాదితి భావః ॥ తదుక్తం జ్ఞానవాసిష్ఠే * ఆధిజా వ్యాధయస్తత్ర ద్రవ్యమంత్ర శుభక్రమైః । చికిత్సనాదిశాస్త్రోక్తై ర్గచ్ఛంతి త్వం చ వేత్సి తదితి ॥ కేళికాలే-క్రీడాసమయే, వయస్యా సఖీ అనపాయినీత్యర్థః ॥ ని ॥ ఆళిస్సఖీ వయస్యా చేత్యమరః ॥ తథా త్రేతాయజనసమయే, త్రేతాయాః ఆహవనీయాద్యగ్నిత్రయస్య యజనసమయే, హవిరాదిద్రవ్యప్రదానపూజాకాలే ॥ ని ॥ త్రేతా త్వగ్నిత్రయే యుగ ఇత్యమరః ॥ త్రేతాశబ్దో వ్యాఖ్యాతో బాలకాండే త్రయస్త్రేతాగ్ని తేజస ఇత్యత్ర ॥ పత్నీ సహ

ఘూణ్యనయు ద్ధే । శిష్యా దేవద్విజపితృసమారాధనేబంధు రాతౌ౽ సీ
తాసా మేశిశిరితమహాకాన నే కానజాతా ॥ ౬ ॥ మలయగిరిచరోయం
మన్మథాథోరణాజ్ఞామథితపథికవర్గో౽ మారుతవ్యాళహ స్తీ । విరచయు

ధర్మిణీపత్యురనయాయజ్ఞస్సంపద్యతఇతిపత్నీతివిగ్రహః ॥ ౫ ॥ పత్నీ
పాణిగృహీతీచద్వితీయాసహధర్మిణీత్యమరః ॥ యుద్ధే క్షత్రియాణ్యేవ
క్షత్రియకులోద్భవైవ, క్షాత్రియ క్తధర్మోప దేశతత్పరైవేత్యర్థః ॥ వ
లాయ నాద్యుప దేశవ్యవచ్ఛేదకోయమేవ కారః + అర్యక్షత్రియా
భ్యాంవేతిస్వార్థేఙీప్ ॥ అనుగాగమచ్చ తథా దేవానామిష్టదేవా
నాం ద్విజానాం వసిష్ఠాదిబ్రాహ్మణానాం పితౄణాం దశరథకౌసల్యా
దీనాంచ సమారాధనే పూజాయాంవిషయే శిష్యా అంతేవాసినీభయ
భక్తిశ్రద్ధాపూర్వకముచితోపచారకరణతత్పరేత్యర్థః ॥ ని ॥ ఛాత్రా
న్తేవాసినౌశిష్యఇత్యమరః ॥ తథా ఆతౌ౽ ఆగంతుకపీడాయాంస
త్యాం బంధుః-ప్రియసుహృత్, హితోపాయోప దేశాదినాతన్నిరసన
నిపుణేత్యర్థః ॥ జాలేతి సర్వత్రానుషజ్యతే ॥ సా సీతా మే శిశిరి
తం స్వసాహచర్యేణ పూర్వం శిశిరీకృతం, యన్మహాకాననం-మహార
ణ్యం, తస్మిన్ కానజాతా కాపినాభూత్, అథ్యాదిషు పూర్వంత త్త
దానుగుణ్యేన తథాతథాజాతా ఇదానీంత్వస్మిన్మహారణ్యే నకాపిజాతే
తి మహత్కష్టమాపన్నమిత్యర్థః ॥ ఈదృగ్గుణగణశాలిన్యాస్సీతా
యాః విరహే కథం మమ నిర్వాహఇతిభావః ॥ సిద్ధోపధిరిపేత్యు
పమాస్పష్టా । అన్యత్ర రూపకమిత్యనయోస్సంసృష్టిః ॥మందాక్రాం
తావృత్తమ్ ॥ ౬ ॥ —మలయేతి ॥ మలయగిరిచరో - మలయాచలవ
ర్తీ, ఏకత్ర దాక్షిణాత్యత్వాదన్యత్ర తద్భవత్వాచ్చేతిభావః ॥ తదు
క్తమ్ * హిమవద్వింధ్యమలయాగజానాంప్రభవానగాఇతి ॥ తథామ
న్మథపవాధోరణో౽హస్తిపకః తస్యాజ్ఞయా-నియోగేన, మథితో-వ్యా

+ పత్యుర్నోయజ్ఞసంయోగఇతిఙీపినకారాదేశేచపత్నీతిరూపమ్ ॥

తి మదీయే శైత్యసౌరభ్యమాంద్యత్రివిధమదసమృద్ధో మానసే వప్రలీలాం।
౭ ॥ x ॥ తతో దుస్సహవిరహకృశానుభావకృశానుభావం భావసంఘు

కులితో, మర్దితశ్చ పథికవర్గః పాంథనివహో యేన స తథోక్తః, ఏకత్రోద్దీపకత్వాదన్యత్ర నిరంకుశత్వాచ్చేతి భావః ॥ ని ॥ ఆధోరణా హస్తిపకా హస్త్యారోహా నిషాదిన ఇత్యమరః ॥ అయం ప్రవర్తమానః మారుత ఏవ వ్యాళహస్తీ-మత్తగజః ॥ ని ॥ వ్యాళో దుష్టగజే సర్ప ఇత్యభిధానాత్ ॥ వ్యాళశబ్దేనైవ హస్తిప్రతీతౌ పునర్హస్తిగ్రహణం కరికలభకర్ణావతంసాదివద్ద్రష్టవ్యమ్ ॥ శైత్యసౌరభ్యమాంద్యరూపః త్రివిధస్త్రిప్రకారో యో మదో దానోదకం పరప్రహరణహేతుభూతదర్పో వా తేన సమృద్ధస్సంపూర్ణస్సన్ శైత్యాదిగుణత్రితయరూపమదోన్మత్త ఇత్యర్థః ॥ మదీయే మానసే వప్రలీలాముత్ఖాతకేళీం విరచయతి-తనోతి, అత్యంతవైకల్యాపాదకవేదనోత్పాదనేన మన్మనోవిదారణం కరోతీత్యర్థః ॥ ని ॥ ఉత్ఖాతకేళిశ్శృంగాద్యైర్వప్రక్రీడా నిగద్యత ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ హస్తిమాత్రస్యైవ వప్రక్రీడా దుస్సహా । తస్య తు పునరాధోరణాజ్ఞప్తత్వం దుష్టత్వం త్రివిధమదసమృద్ధత్వం చ యది తదా కిము వక్తవ్యమితి భావః ॥ మారుతే శైత్యాదిగుణవర్ణనస్య కవిసమయసిద్ధత్వాదితి ద్రష్టవ్యం ॥ అత్ర మారుతే వ్యాళహస్తిత్వరూపణాన్మన్మథస్యాధోరణరూపణం గమ్యత ఇత్యేకదేశవర్తి సావయవరూపకం ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౭ ॥ — ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా దుస్సహస్సోఢుమశక్యః యో విరహకృశానోర్విరహానలస్య, భావశ్చేష్టా వ్యాపార ఇతి యావత్ ॥ తేన కృశః క్షీణః అనుభావస్సామర్థ్యం చిత్తస్వాస్థ్యం యస్య తం తథోక్తం ॥ ని ॥ కృశానుః పావకోఽనల ఇత్యమరః ✦ అనుగతో భావోఽనుభావ ఇతి ఘఞ్ । తేన ప్రాదిసమాసః నతూపసృష్టాద్ఘఞ్ ప్రత్యయః ॥ శ్రిణీభువోఽనుపసర్గ ఇత్యనుపసర్గాద్ఘప

విరహకృశానుకృశానుభావమితి పాఠే విరహ ఏవ కృశానురగ్నిరిత్యర్థః ॥

క్షణవిచక్షణలక్ష్మణవచనధార్యమాణధైర్యం రాఘవమగ్రేతస్సుగ్రీవో
విలోక్య వాలిప్రహితాపసర్పధియా సుదూరమపససర్ప ॥ ౮ ॥ స
తు సమ్మంత్ర్య మంత్రిభిస్తయోరాశయమవజిగమిషుః ప్రభంజనాత్మ

తేర్ఘశ్చ్వభానాత్ ॥ అతఏవకాశికాయాం॥ కథం ప్రభావో రాజ్ఞాం ప్ర
కృష్టో భావ ఇతి ప్రాదిసమాస ఇతి చోద్యపరిహారౌ ॥ భావసంధుక్షణం
స్వభావానుసంధానం, పునః ప్రకృతిప్రాపణమితియావత్ + ధు
క్షేర్ల్యుట్ ॥ తత్ర విచక్షణాని నిపుణాని లక్ష్మణవచనాని తైర్ధార్య
మాణం-ధారణవిషయీక్రియమాణం ధైర్యం-చిత్తస్థైర్యం యేన తం తథో
క్తం * సంస్తంభ రామభద్రం తే మా శుచః పురుషర్షభ । నేదృశా
నాం మతిర్మందా భవత్యకలుషాత్మనామితి శ్రీరామాయణస్థలక్ష్మణో
క్తవచనావలంబితధైర్యమిత్యర్థః ॥ ని ॥ భావస్సత్తాస్వభావాభిప్రా
యచేష్టాత్మజన్మస్విత్యమరః ॥ రాఘవం శ్రీరామమగ్రతః పురోభాగే
సుగ్రీవో విలోక్య-దృష్ట్వా, వాలినా ప్రహితః వృత్తాంతపరిజ్ఞానార్థం
ప్రేషితః యోపసర్పో గూఢచారస్స ఇతి ధియా-తద్భ్రాంత్యేత్యర్థః ॥
ని ॥ అపసర్పశ్చరస్స్పశః । చారశ్చ గూఢపురుష ఇత్యమరః ॥ సుదూర
మతివిప్రకృష్టమపససర్ప-అపసృతవాన్, పూర్వాధిష్ఠితస్థలం పరిత్య
జ్య స్థలాంతరం జగామేత్యర్థః ॥ ౮ ॥ — స ఇతి ॥ స తు-సోఽపి, సు
గ్రీవః షాడ్గుణ్యచింతనం మంత్రః స ఏషామస్తీతి మంత్రిణః తైరమా
త్యైస్సహ ॥ ని ॥ మంత్రీధీసచివోఽమాత్య ఇత్యమరః ॥ తత్ర సహాదిశ
బ్దాప్రయోగేపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం వృద్ధో యూనేతి జ్ఞాపకా
త్తృతీయా ॥ సమ్మంత్ర్య-సమ్యగ్విచార్య, తయోః రామలక్ష్మణయో
రాశయమభిప్రాయం అవజిగమిషురవగంతుమిచ్ఛుర్జిజ్ఞాసుస్సన్ని
త్యర్థః + అవపూర్వాద్గమేస్సన్నంతాదు ప్రత్యయః ॥ ప్రభంజనా
త్మజం-పవమానతనయం, హనూమంతం ప్రాహిణోత్ప్రేషితవాన్
తత్సమీపమితి శేషః, తస్యైవ మహాబుద్ధిసంపన్నత్వేన దూత్యే ప్రే

జం ప్రాపిణోత్ ॥ ౯ ॥ ప ॥ తపనపవనయోర్యః ప్రాప్తవాన్ పుత్రీభావం శతమఖకృతవాణీవిద్యయాజన్మనాచ । సతు దశముఖకీర్తిస్తోమసోమస్యవక్షశ్చరమఇవతనూమాన్ ప్రాపరామం హనూమాన్ ॥ ౧౦

షణీయత్వాదితిభావః ॥ ౯ ॥ —అ ॥ సోపి శ్రీరామంప్రతి జగామేత్యాహ ॥ తపనేతి ॥ యః హనూమాన్ విద్యయా-సకలశాస్త్రాభ్యాసేన, జన్మనా-ఉత్పత్త్యాచ, హేతునా, తపనపవనయోస్సూర్యపవమానయోః, పుత్రీభావం-పుత్రత్వం, ప్రాప్తవాన్-గతవాన్ ॥ * మార్తండస్తవ్వబ్రవీత్తత్ర భగవాన్ తిమిరాపహః। తేజసోస్యమదీయస్య దదామిశతికాంకలామ్ ॥ యదాచశాస్త్రాణ్యధ్యేతుంశక్తిరస్యభవిష్యతి । తదాస్యశాస్త్రందాస్యామియేనవాగ్మీభవిష్యతి ॥ భవితాత్రిషులోకేషు నకశ్చిచ్ఛాస్త్రదర్శనఇతి ॥ ఉత్తరకాండే భగవతస్సూర్యాల్లబ్ధవరత్వకథనాత్తత్సకాశాత్సకలశాస్త్రాధ్యయనేన సూర్యపుత్రత్వం ప్రాప్తవాన్, శిష్యస్యోపాధ్యాయపుత్రత్వంచోక్తమ్ ॥ శ్రీరామాయణే వాలినంప్రతి శ్రీరామవాక్యం * జ్యేష్ఠభ్రాతాపితావాపి యశ్చవిద్యాంప్రయచ్ఛతి । త్రయస్తేపితరోజ్ఞేయాధర్మేచపథివర్తినఇతి ధర్మశ్చేదత్రకారణమితిపాఠాంతరమ్ ॥ జనితాచోపనేతాచయశ్చవిద్యాంప్రయచ్ఛతి । అన్నదాతాభయత్రాతాపంచైతేపితరస్స్మృతాఇతి ॥ తథా ॥తత్ర రాజా ప్రశాస్త్యస్యకేసరీనామవైపితా । యస్యభార్యాబభూవేష్టాహ్యంజనేతిపరిశ్రుతా ॥ జనయామాసతస్యాంవైవాయురాత్మజముత్తమమితి ॥ తత్రైవోక్తత్వాజ్జన్మనావాయుపుత్రత్వంచ ప్రాప్తవానిత్యనుసంధేయమ్ ॥ అతఏవ యథాక్రమమన్వయాదృథాసంఖ్యాలంకారః ॥ తథా శతమఖేనేంద్రేణ, కృతావిరచితా, పాళిరంకః-హామహనుభంగరూపోయస్యసతథోక్తః ॥ బాల్యే క్షుధార్తస్య ఫలమోహాత్సూర్యం గ్రహీతుకామస్యాస్యేంద్రవజ్రాభిఘాతేన గిరిపతనే వామహనుభంగస్య జాతత్వాదితిభావః ॥

గ ॥ సఏషస్వీకృతభిక్షువేషస్సవినయమేతావాబభాషే ॥ ౧౧ ॥ భవన్తౌ కతరౌ కాంతాకారౌ కాంతారం కథమిదమవాతరతామ్ ॥౧౨

ని ॥ పాళిస్త్ర్యశ్ర్యంకపఙ్క్తిష్విత్యమరః ॥ ఏతేన-బాల్యప్రభృతి వజ్రప్రహారసహనశక్తస్యాస్య కింవక్తవ్యం శక్తిసంపన్నత్వమితి సూచ్యతే ॥ తథాచోక్త గుణవిశిష్టతయాస్యైవ దూతత్వంయుక్తమిత్యవగమ్యతే ॥యథాహ కామందకః॥* ప్రగల్భస్స్మృతిమాన్వాగ్మీ శస్త్రే శాస్త్రేచనిష్ఠితః । అభ్యస్తకర్మా నృపతేర్దూతో భవితుమర్హతీతి ॥ దశముఖస్య-రావణస్య, కీర్తిస్తోమో-యశోమండలం, సఏవ సోమశ్చంద్రః తస్య తనూమాన్-మూర్తిమాన్ ॥ ని ॥ స్త్రియాంమూర్తిస్తనుస్తనూరిత్యమరః ॥ చరమః పక్షః కృష్ణపక్షఇవస్థితఇత్యుత్ప్రేక్షా॥ కాలక్రమేణాస్యతత్క్షయకరత్వాదితి భావః॥ సతు సోపిహనూమాన్+శరాదీనాంచేతిదీర్ఘః, రామం ప్రాప ఉక్తాలంకారయోస్సంసృష్టిః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౦ ॥ —స ఇతి ॥ స్వీకృతభిక్షువేషః-స్వీకృతసన్న్యాసివేషః, సఏషః హనూమాన్ చారాణాం తథైవాచారాదితి భావః * భిక్షురూపంతతో భేజే శఠబుద్ధితయా కపిరితి శ్రీమద్రామాయణే ॥ సవినయం-సప్రశ్రయం, ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ వాబభాషే-ఉవాచ, అత్ర మహాపుణ్యస్య పరమభాగవతాగ్రగణ్యస్య హనూమతోపి రూపాంతరస్వీకరణే కిముతాతికూరస్య దుర్వినీతస్య రావణస్య సీతాపహరణసమయ ఇత్యనుసంధేయమ్ ॥ ౧౧ ॥—భాషణప్రకారమేవాహ ॥ భవంతావిత్యాదినా ॥ కాంతాకారౌ-మనోహరరూపౌ, ని ॥ కాంతం మనోహరంరుచ్యమిత్యమరః॥ భవంతౌ ఇదమేతద్దుష్ప్రవేశమిత్యర్థః, కాంతారం-కాననం ॥ ని ॥ గహనం కాననం వనం । కాంతారమిత్యమరః ॥ కథం కేన హేతునా అవాతరతామవతీర్ణవంతౌ ప్రవిష్టవంతౌ

శతమఖకృతవాణీ విద్యయేతి పాఠే శతమఖకృతా వాణీవిద్యా ఛందః వ్యాకరణమ్ ॥

విచిత్రతరజిష్ణుకోదండమండితావపి దినస్యాస్య సుదినత్వాద్భవన్తౌ న జీమూతౌ ॥ ౧౩ ॥ జటావల్కలయుతావపి జంగమత్వాద్భవన్తౌ న కల్పవృక్షౌ ॥ ౧౪ ॥ తమోపహాలోకకలితావపి యోగపద్యభాస్వరతే

విత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥—విచిత్రతరేతి ॥ కించ విచిత్రతరాభ్యామత్యంతాశ్చర్యకరాభ్యాం, జిష్ణుకోదండాభ్యాం-జైత్రచాపాభ్యాం, తథాపి చిత్రతరేణ-నానావర్ణసంపూర్ణత్వాదతిచిత్రేణ జిష్ణుకోదండేనేంద్రధనుషా చ మండితౌ + మడిభూషణ ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః ॥ ని ॥ జిష్ణుశ్శక్రే ధనంజయే। జైత్రే చేతి విశ్వః ॥ తథాప్యస్య దినస్య సుదినత్వాత్ ॥ యుష్మద్దర్శనాన్మేఘచ్ఛన్నత్వాభావేన చ సుదినత్వాద్ధేతోః భవన్తౌ యువాం జీమూతౌ మేఘౌ న భవత ఇత్యర్థః ॥ తథా చేన్మేఘచ్ఛన్నేహ్ని దుర్దినమిత్యభిధానాద్దుర్దినత్వమేవ స్యాదితి భావః ॥ ని ॥ జీమూతౌ మేఘపర్వతావిత్యమరః ॥ జీమూతశబ్దో వ్యాఖ్యాతః ॥ ౧౩ ॥ —జటేతి ॥ కించ జటావల్కలైర్గ్రథితకచవల్కలవసనైః, శిఖాత్వగ్భిశ్చ యుతౌ సహితావపి ॥ ని ॥ శాఖా శాలే శిఖా జటే । త్వక్ (స్త్రీ) వల్కం వల్కలమ (స్త్రీ) యామిత్యమరః ॥ జంగమత్వాత్సంచారశీలత్వాద్భవంతౌ కల్పవృక్షౌ న భవతః తథాత్వే స్థావరత్వం స్యాదితి భావః ॥ ౧౪ ॥ తమోపహేతి ॥ కించ తమోపహాలోకేన-అజ్ఞాననిరాసకదర్శనేన, తద్వద్ధ్వాంతవిధ్వంసకద్యోతనేన కలితౌ-యుక్తౌ ॥ ని ॥ రాహౌ ధ్వాంతే గుణే తమః । ఆలోకౌ దర్శనద్యోతావితి చామరః ॥ తథాపి యోగపద్యభాస్వరయోః యుగపత్ప్రకాశనశీలయోః యువయోస్సాన్నిధ్యాత్సన్నిధానాద్ధేతోః భవన్తౌ పుష్పవన్తౌ దివాకరనిశాకరౌ న భవతః తథాత్వే యోగపద్యభాస్వరసాన్నిధ్యమేవ న స్యాదితి భావః ॥ అతః కౌ యువామితి వాక్యశేషః + స్థేశభాసపిసకసో వరచితి వరచ్ ॥ పుష్పం వికాసః అనయోరస్తీతి పుష్పవన్తావితి విగ్రహః ॥ ని ॥ ఏకయోక్త్యా పుష్పవన్తౌ దివాకరనిశాకరావిత్యమరః ॥ అత్ర స్థానత్రయేఽపి శ్లేష

జనాన్నిధ్యాద్భవంతౌ నవపుష్పవంతౌ ॥ ౧౬ ॥ ప ॥ కుశస్తంబేపి సం-
భూతం సౌరభ్యమివ భాసతే । తపోవేషేపి సౌందర్యం యువయోర్భువ-
యోగినోః ॥ ౧౭ ॥ యుష్మద్వార్తాసుధాస్వాద లుబ్ధయోః శ్రోత్రయోః

భంగ్యా జీమూతత్వాది నాసందిహ్య సుదినత్వాదిహేతుభిర్నిషేధపిని-
శ్చయపర్యవసానాభావాచ్ఛ్లేషసమాహితవిరోధానుప్రాణితశుద్ధవిష-
యస్సందేహాలంకారః * విషయో విషయీ యత్ర సాదృశ్యాత్కవిసమ్మ-
తౌ । సందేహగోచరౌ స్యాతాం సందేహాలంకృతిస్త్రిధేతి లక్షణాత్ ॥
౧౫ ॥—కుశేతి ॥ కుశస్తంబే-దర్భకాండే, అపిశబ్దో విరోధసూచకః
తత్ర యదాకదాపి సౌరభ్యానుదయాదితి భావః ॥ సంభూతం-సము-
త్పన్నం, సౌరభ్యమామోదమివ తపోవేషే జటావల్కలధారణరూపత-
పస్విసముచితవేషేపీత్యర్థః । యువానౌ చ తౌ యోగినౌ చ తయోర్యు-
వయోగినోః-తరుణతపస్వినోః, యువయోర్భవతోస్సౌందర్యం రామ-
ణీయకం భాసతే-ప్రకాశతే, భవతోరివ తపస్విషు సౌందర్యావభాస-
నం నకుత్రాపి దృష్టచరం అతో యువామపూర్వతపస్వినావిత్యాశ-
యః॥ అత్ర కుశస్తంబస్య పవిత్రత్వాదిధర్మైః ప్రశస్తత్వేపి హేమ్న
ఇవ తస్య కదాపి సౌరభ్యాసంభవాదభూతోపమేయం తయా చ పర-
మపవిత్రత్వనిరుపమసౌందర్యసంపన్నత్వాదివస్తువ్యజ్యతే ॥ ౧౬ ॥—
అథ మహాత్మనికటే కపటమనుచితమితి మత్వా స్వాశయం ప్రకాశ-
యన్నాహ ॥ యుష్మదితి ॥ యుష్మద్వార్తా-యుష్మద్వృత్తాన్తః, సైవ

అత్ర మతుప్ప్రత్యయప్రదర్శనాత్తాంతత్వం । అత ఏవ క్రమోదితాభ్యా-
మివ పుష్పవన్తాభ్యామిత్యాదిప్రయుక్తం అకారాంతత్వమప్యస్తి । రవి-
శశినౌ పుష్పవన్తావాఖ్యాతావిత్యమరమాలాయాం ప్రయోగదర్శనాత్ ।
ప్రాక్ప్రత్యగ్ధరణీధరశిఖరస్థితపుష్పవన్తాభ్యామిత్యాదిప్రయోగదర్శ-
నాచ్చ । అనుసింహాస్తు పక్షద్వయం మనసి నిధాయ ఏకయోక్త్యా పు-
ష్పవన్తావితి సామాన్యతో నిర్దిష్టవాన్ ॥

ర్యోస్సుఖమ్ । స్వయమేవ గ్రహీతుం మే జిహ్వా ప్రహ్వా ప్రవర్తతే ॥౧౭॥
గ ॥ కశ్చిదస్తి సమస్తవానరపతిస్సుగ్రీవ ఇతి ॥ ౧౮ ॥ తేన భ్రాతృభ
యాదృశ్యమూకముపాశ్రితేన యువాభ్యాం సమం సఖ్యమిచ్ఛతా ప్రే
షితం హనూమదభిధానం భిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నం వానరమిమం జ
ననీమాంజనేయం ప్రభంజనసంజాతం జానీతమితి ॥ ౧౯ ॥ తతస్తదీయం

సుధా అమృతం తస్యా ఆస్వాదే లుబ్ధయోర్గృధ్నో లుబ్ధ ఇత్యమరః, యుష్మన్ముఖా-
ద్భవదీయవార్తాకర్ణనలోలుపయోరిత్యర్థః, శ్రోత్రయోర్మదీయక-
ర్ణయోస్సుఖమానన్దం కర్తుం మే మమ జిహ్వా రసనా ॥ ని ॥ రసజ్ఞార-
సనా జిహ్వేత్యమరః ॥ స్వయమేవ గ్రహీతుమనుభవితుం ప్రహ్వా న-
మ్రా సతీ, ప్రవర్తతే యుష్మచ్ఛ్రీముఖాత్ భవదీయవార్తామనాకర్ణ్యై-
వ మహత్సందర్శనజనితప్రభావవశాదహమేవ వక్తుం ప్రవృత్తా-
స్మీత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ —కశ్చిదితి ॥ సుగ్రీవ ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధః కశ్చి-
త్సమస్తవానరపతిః సర్వకపీశ్వరః, అస్తి-వర్తతే ॥ ౧౮ ॥ అస్తు తతః
కిం తత్రాహ ॥ తేనేతి ॥ భ్రాతుర్వాలినో భయాద్ధేతోః ఋశ్యమూక-
మృశ్యమూకాఖ్యం గిరిముపాశ్రితేనాధిష్ఠితేన, మతంగశాపాద్వాలినస్త-
త్రాగంతుమశక్యత్వాదితి భావః, అత ఏవ యువాభ్యాం సమం - భవ-
ద్భ్యాం సాకం, సఖ్యం-మైత్రీమిచ్ఛతా-కాంక్షతా, తేన సుగ్రీవేణ ప్రే-
షితం-వృత్తాన్తపరిజ్ఞానార్థం ప్రహితం అత ఏవ భిక్షురూపేణ-సన్న్యా-
సివేషేణ, ప్రతిచ్ఛన్నం-గుప్తమిమం జననీమాంజనేయమంజనాగర్భ
సంభూతం + స్త్రీభ్యో ఢక్ ॥ ప్రభంజనాద్భ్వజనిషేత్తుః పవమానా-
త్సంజాతం-సముత్పన్నం, ॥ షి ॥ నభస్వద్వాతపవనపవమానప్రభంజ-
నా ఇత్యమరః ॥ హనూమానిత్యభిధానం యస్య తం తథోక్తం హనూమ-
దభిధానం వానరం జానీత మవధారయతేత్యాబభాష ఇతి సంబన్ధః ॥
౧౯ ॥—తత ఇతి ॥ తతస్తదనన్తరం, కర్ణయుగళసుధావర్షిణ్యాభి-
లషితార్థావేదకత్వాచ్ఛ్రవణానన్దకరమిత్యర్థః, తదీయం, హనూ-

వచనమాకర్ణ్య- కర్ణయుగళసుధావర్షి దేవర్షిప్రోక్తిమో దాశరథిస్త
ముపాశ్లిష్య తద్దర్శితేనపథా విరచితభువనసౌఖ్యం సఖ్యం తపనతన
యేనసాకమగ్నిసాక్షికమకరోత్ ॥ ౧౦ ॥ వ ॥ యోగంవితన్వతి హ
నూమతి రాఘవస్య వైవస్వతేనహరిణాసమవర్తినా చ । మేనేవిధిర్ఘట

ఘత్సంబంధివచనమాకర్ణ్య దేవర్షిః ప్రతిమః స్వమాహాత్మ్యద్దేవ
ర్షిసదృశః మహానుభావ ఇత్యర్థః, దాశరథిః- శ్రీరామః, సానుజః
ఇతి శేషః, తంహనూమంతముపాశ్లిష్యాలింగ్యేత్యర్థః * పృష్ఠమారో
ప్యతావీరౌ జగామకపికుంజరఇతి శ్రీరామాయణవచనాదితి భావః ॥
తద్దర్శితేన-హనూమన్నిర్దిష్టేన, పథా-మార్గేణ, గత్వేతి శేషః, తపన
తనయేనసాకం- సుగ్రీవేణసహ, విరచితభువనసౌఖ్యముత్పాదితనిఖిల
లోకానందం, తస్య సకలలోకకంటకరావణసంహారమూలత్వాదితి
భావః, సఖ్యం-మైత్రీం + సఖ్యుర్య ఇతియప్రత్యయః ॥ అగ్నిస్సాక్షీ
సాక్షాద్ద్రష్టా యస్మిన్కర్మణి తద్యథాతథా అగ్నిసాక్షికమకరోత్ +
సాక్షాద్ద్రష్టరిసంజ్ఞాయామితిసాక్షాచ్ఛబ్దాదినిప్రత్యయః, తతశ్శేషికః
కప్ప్రత్యయః * స్వరక్షణావ్యగ్రః కస్య కోహేతుః పరరక్షణ ఇతి న్యాయేన
నాన్యోన్యాయుర్విర్భజాతా అవస్యంభావినః కార్యస్య బ్రహ్మణాపి నివ
ర్తయితుమశక్యత్వాదితి భావః ॥ తథాచ శ్రీరామాయణమ్ * తతో౽గ్నిం
దీప్యమానంతౌ చక్రతుశ్చ ప్రదక్షిణమ్ । సుగ్రీవో రాఘవశ్చైవ వయ
స్యత్వముపాగతావితి ॥ ౧౦ ॥ —యోగమితి ॥ హనూమతి-ఆంజనే
యే, రాఘవస్య వివస్వతః సూర్యస్యాపత్యేన-వైవస్వతేన, + తస్యా
పత్యమిత్యణ్ ॥ సమంవర్తితుంశీలమస్యాస్తీతిసమవర్తినా సర్వదాపి
స్వామ్యేనైవ ప్రవర్తనశీలేనేత్యర్థః,+తాచ్ఛీల్యేణినిః ॥ హరిణా-కపినా
సుగ్రీవేణ, యోగంసంగతిం వితన్వతి-కుర్వతిసతి ॥ ౧౧ ॥ యోగస్సహ

దాశరథిస్తద్దర్శితేనపథా తముపాశ్రిత్యేతిపాఠే తంనిజకృపాచ్ఛాదితనా
థం సుగ్రీవముపాశ్రిత్య ఆశ్రయణీయత్వేన ప్రాప్యేత్యర్థః ॥

ఋక్షం(కపి)హరి)మింద్రపుత్రం వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ ॥ ౨౧
౯ ॥ తతస్తత్క్షణసంభూతవిస్రంభాయ ప్రతిశ్రుతవాలివధాయ కథితనిజమన్మథదశాయ దాశరథయే సుగ్రీవో దశగ్రీవనీయమానసీతాపాతి

ష్ఠానోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః ॥ విధిర్దైవం చ ॥ ని॥ విధిర్విధానే దైవేపీత్యమరః॥ ఇంద్రపుత్రం-హరింకపిం, వాలినమిత్యర్థః వైవస్వతేన-సూర్యతనయేన, సమవర్తినా ప్రాణినాం కర్మానురూపదండప్రవర్తనశీలేనేత్యర్థః ॥ హరిణా యమేన ఘటయితుం మేనే శ్రీరామసుగ్రీవసఖ్యాత్ మృత్యుః ప్రత్యాసన్నో వాలిన ఇతి ఫలితార్థః ॥ ని ॥ శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోంతకః । సమవర్తీ పరేతరాట్ ॥ యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు । శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్వితి చామరః ॥ అత్ర విధేరిద్ధృజ్ఞననాసంబంధేపి తత్సంబంధకథనాదతిశయోక్తిభేదః ॥ తథా ద్వితీయపాదస్య చతుర్థే స్వయమ్నాత్సందష్టయమకశ్శబ్దాలంకారః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౧౯

తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, తత్క్షణసంభూతస్సఖ్యకరణక్షణఏవ సంజాతః విస్రంభో విశ్వాసో యస్య తస్మై, తత్సమాగమస్య రాజ్యఏవ ప్రాత్యుఖ్యజనకత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ సమౌ విస్రంభవిశ్వాసావిత్యమరః ॥ ప్రతిశ్రుతః-ప్రతిజ్ఞాతో వాలివధో యేన తస్మై భవద్ద్వేషిణం వాలినం హత్వా తారయా సహ తత్సామ్రాజ్యం తుభ్యం దాస్యామీతి కృతప్రతిజ్ఞాయేత్యర్థః ॥ ని ॥ అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః ॥ కథితా-ఉక్తా, నిజా-స్వీయా, మన్మథదశా-సీతావిరహప్రయుక్తమన్మథావస్థా యేన తస్మై, ప్రియతమావియోగేనాహమేవం విషణ్ణో జాతస్త్వయాపశ్యాం తదన్వేషణార్థం ప్రయత్నః కర్తవ్య ఇత్యావేదితాత్మీయవేదనాయేత్యర్థః ॥ ని ॥ దశావస్థానవస్థాయామితి నిఘంటుః ॥ దాశరథయే-శ్రీరామాయ, సుగ్రీవః దశగ్రీవేణ-రావణేన, నీయమాన

క్షథితనిజకథాయేతి కథితనిజదశాయేతి చ పాఠాంతరమ్ ॥

తాని కానిచిదాభరణాన్యదర్శయత్ ॥ ౨౨ ॥ ప్రత్యర్పితానాం క
పిపుంగవేన రామస్స్వకాంతాధృతభూషణానామ్ । సంస్కారహై-
న్యాత్పరిధూసరాణాం ప్రక్షాళనం బాష్పజలైశ్చకార ॥ ౨౩ ॥ గ॥
తతస్సౌమిత్రిఫణితినిర్బంధసంధుక్షితధైర్యేణ రామేణానుయుక్తో వా
లివైరకారణం భానుసూనురిత్థమకథయత్ ॥ ౨౪ ॥ పురా ఖలు నిఖిల
రిపుకులతిమిరనిచయమరీచిమాలినం వాలినం మాయావీనామ దానవః

యా-హ్రియమాణయా, సీతయా పాతితాని-త్యక్తాని, కానిచిత్కియ
న్త్యాభరణాని-భూషణాని, న్యదర్శయద్దర్శయామాస ॥ ౨౨ ॥ —ప్ర
త్యర్పితానామితి ॥ రామః కపిపుంగవేన-కపిశ్రేష్ఠేన, సుగ్రీవేణ, ప్ర
త్యర్పితానాం తథా సంస్కారహైన్యాత్ క్షాళనశోధనాద్యభావా
త్పరిధూసరాణాం-పరితో మలినానాం, స్వకాంతాధృతభూషణానాం
బాష్పజలైర్నిజనేత్రాంబుభిః, ప్రక్షాళనం-పరిశోధనం, నిర్మలభా
వమితియావత్, చకార తానీమాని ఖలు-తదీయాని భూషణానీతి పునః
పునః పశ్యన్నశ్రూణి ముమోచేత్యర్థః, అత్ర క్షాళనకరణాసంబంధేపి
తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, తయా చ తస్య తాదృశీ ప్రియతమావి
షయా ప్రేమాతిభూమిరితి వస్తు వ్యజ్యతే ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥ ౨౩ ॥
తత ఇతి ॥ తతో భూషణదర్శనజనితశోకానంతరం, సౌమిత్రిఫణితిభిః మ
హాత్మన స్తవ నైవం శోకలాలసత్వం యుక్తమిత్యాద్యుపలాలనవాక్యై
ర్యో నిర్బంధ స్తేన సంధుక్షితం-సందానితం, ధైర్యం యస్య తేన లక్ష్మణ
వాక్యవశాత్పునః ప్రకృతిమాపన్నేనేత్యర్థః, రామేణ భానుసూ
నుస్సుగ్రీవః వాలివైరకారణమనుయుక్తః పృష్టస్సన్ + అనుపూర్వా
ద్యుజేః కర్మణి క్తః ॥ ని ॥ ప్రశ్నోనుయోగః పృచ్ఛా చేత్యమరః ॥ అ
తఏవ దుహాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వం, ఇత్థమకథయత్-కథయామాస ॥ ౨౪
అ ॥ తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి ॥ పురా ఖల్విత్యాదినా ॥ పురా-పూ
ర్వకాలే, ఖలు శబ్దో వాక్యాలంకారే- నిఖిలరిపుకులమశేషశత్రుమండ

కశ్చన దున్దుభేర్భ్రాతా యుద్ధాయ రుద్ధ్వా తద్బలచలితధృతిరురగ
నగరకుహరమగాహత ॥ ౫౫ ॥ తదను గుహాం గాహమానేన మాన
శాలినా హేమమాలినా వాలినా బిలముఖపాలనాయ నిహితస్తస్యో
త్థానవేలాం పరిపాలయన్ స చిరకాలవ్యతీతే ఫేనస్త్యానమాంసవి
స్తృతమసృక్పూరమవేక్ష్య భ్రాతా మే నిహత ఇతి నిరచినవమ్ ॥ ౫౬ ॥

లమేవ తిమిరనిచయో౽న్ధకారపటలం, తస్య మరీచిమాలినం-సూర్యం,
సకలశత్రుకులసంహారిణమిత్యర్థః, వాలినం దున్దుభేర్భ్రాతా జ్యే
ష్ఠః మాయావీతి యథార్థనామ్నా ప్రసిద్ధః + అస్మాయామేధాస్రజో
వినిరితి మత్వర్థీయో వినిప్రత్యయః ॥ కశ్చన కో౽పి దానవః యుద్ధా
య-యుద్ధం కర్తుం, రుద్ధ్వా-నిరుధ్య తస్య వాలినో బలేన పరాక్రమేణ చ
లితా భ్రష్టా ధృతిర్ధైర్యం యస్య స తథోక్తస్సన్ ఉరగనగరకుహరం
పాతాళగుహాం, అగాహత-ప్రావిశత్ ॥ ౫౫ ॥ —తదన్వితి ॥ తద
ను-తదనన్తరం, గుహాం దానవప్రవిష్టకుహరం, గాహమానేన-ప్ర
విశతా, అతః మానశాలినా పరవిదారణాభిమానధనేన నతు యథా
కథంచిజ్జీవనతత్పరేణేత్యర్థః, హేమమాలా-ఇన్ద్రదత్తకనకమాలి
కాస్యాస్తీతి హేమమాలినా + వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః, వాలినా బిలముఖ
పాలనాయ గుహాద్వారసంరక్షణాయ దానవాన్తరాప్రవేశార్థమి
త్యర్థః, నిహితః-నియుక్తః, అహమితి శేషః, తస్య వాలినః ఉత్థానవే
లాం పునరాగమనసమయం పరిపాలయన్ తదా చిరకాలవ్యతీతే సా
గ్రసంవత్సరే సతీత్యర్థః * తస్య ప్రవిష్టస్య బిలం సాగ్రస్సంవత్సరో గ
త ఇతి శ్రీరామాయణాత్ ॥ తతః ఫేనేన సూక్ష్మతరబుద్బుదమణ్డలేన,
స్త్యానం-ఘనీభూతం, యన్మాంసం-పిశితం, తేన విస్తృతం పర్యాప్తం,
అసృక్పూరం-రక్తప్రవాహం, అవేక్ష్య-దృష్ట్వా, మే-మమ, భ్రాతా
వాలీ నిహత ఇతి నిరచినవం-నిరధారయం, తాదృగసృగ్దర్శనేన తథాభ్రా
న్తో౽స్మీత్యర్థః ॥ ౫౬ ॥ ....

తదను విపులోపలఫలకపిహితబిలముఖ స్తస్మై దత్వా స్వయముదశ్రు
రుదకం నైవాపమావంశోకాన్ధః కిష్కింధామ్ ॥ ౨౭ ॥ అథవిదితవృ
త్తాంతైరమాత్యైరభిషేచితే మయి సవాలీమాయావినంనిహత్యఖరతరభు
జపరిఘవిఘటితబిలవదనపిధాన స్తరసారసాతలాన్నిర్గత్యపురం ప్రవి
ష్టోతివతుష్టః ప్రభ్రష్టాశయం బహుశఃప్రణిపతంతం ప్రతిపాదితయా

తదన్వితి ॥ తదను-నిర్ధారణానంతరంవిపులోపలఫలకేన-విస్తృతశిలా
ఫలకేన (విపులోపలపటలేతిపాఠేమహత్తరశిలానికరేణేత్యర్థః)॥ పిహి
తమాచ్ఛాదితం బిలముఖం-గుహాద్వారం, యేనసతథోక్తస్సన్ దాన
వస్యపునర్నిర్గమనాభావార్థమితిభావః ॥ ని ॥అపిధానతిరోధానపి
ధానాచ్ఛాదనానిచేత్యమరః॥ వష్టివాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గ
యోరిత్యాపేరకారలోపః - స్వయముదశ్రురుద్గతబాష్పస్సన్ తస్మై
వాలినే నైవాపముదకం పితృతర్పణజలందత్వా శోకేన భ్రాతృనిధనజని
తవిషాదేన అంధః ఇతి కర్తవ్యతామూఢస్సన్ కిష్కింధాంవాలిపా
లితనగరీం అవాపంప్రాప్నవంప్రవిష్టవానిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥—॥ అథే
తి ॥ అథానంతరం విదితోవిజ్ఞాతోవృత్తాంతఃవాలివినాశరూపవార్తా
యైస్తైరమాత్యైర్మంత్రిభిః మయిఅభిషేచితేరాజ్యాభిషిక్తేసతి సవా
లీమాయావినందానవంనిహత్యసంహృత్యఖరతరాభ్యామతిక్రూరేణ కఠి
నాభ్యాం భుజపరిఘాభ్యాం నిజభుజార్గళాభ్యాం విఘటితంవిదారి
తంబిలవదనపిధానంగుహాద్వారాచ్ఛాదన శిలాఫలకంయేనసతథోక్త
స్సన్ తరసారంహసారసాతలాత్పాతాళ కుహరాత్ నిర్గత్య బహి
రాగత్య పురం కిష్కింధానగరీం ప్రవిష్టః తచ్చాతివరుష్టః బిలమధ్యే
యందానవేననిహతస్స్యాదితితన్ముఖమాచ్ఛాద్యస్వయమజానన్నివాగ
త్యరాజ్యసుఖమనుభవత్యేషదోహీత్యత్యంతరోషాక్రాంతచిత్తస్సన్ని
త్యర్థః - ప్రభ్రష్టాశయమేతద్దర్శనాద్వినష్టబుద్ధిమితికర్తవ్యతాశూ
న్యమిత్యర్థః, అతఏవబహుశోబహువారం ప్రణిపతంతమజ్ఞానాదె

థాతథ్యమముం జనం నిరాగసమపి నగరాన్నిరకాసయత్ ॥ ౨౮ ॥ గ ॥ తదను తదనుధావనాత్కాందిశీకస్య మమ పర్వతేస్మిన్నకుతోభయస్సఞ్చారకారణమాకర్ణ్యతామ్ ॥ ౨౯ ॥ గ ॥ పురైకదా వాలిన మతనుభుజబలమఖిలకులాచలచాలనచతురం చతురర్ణవలంఘనజం

వం కృతమతో మదపరాధం క్షమస్వేతి పునః పునః పాదయోర్నిపతంత మిత్యర్థః, తథా ప్రతిపాదితం సమ్యక్కథితం యాథాతథ్యం యాథార్థ్యం యేన తం తథోక్తం రక్తప్రవాహదర్శనేన త్వదీయనిధనమాశంక్య దానవోయం పునర్నిర్గమనాక్షమతయా బిలమధ్యే మ్రియతామితి తన్ముఖమాచ్ఛాద్యాగతోస్మి నతు ద్రోహేణేతి కథితవస్తుగతి మిత్యర్థః, యాథాతథ్యమరణ్యకాండే వ్యాఖ్యాతం రామలక్ష్మణయోర్యాథాతథ్యమిత్యత్ర ॥ నిరాగసం వస్తుతో నిరపరాధమపి ॥ ని ॥ ఆగోపరాధో మంతుశ్చేత్యమరః, అముం జనం- మామిత్యర్థః - నగరాత్కిష్కింధానగరాత్ నిరకాసయత్ నిష్కాసితవాన్ నిరాసయదితి పాఠే వ్యయమేవార్థః ॥ ౨౮ ॥—॥ తదన్వితి ॥ తదను నిష్కాసనానంతరం తదనుధావనాత్ తస్య వాలినః కర్తుః అనుధావనాదనుసృత్య ధావనాత్ ॥+॥ భీత్రార్థానాం భయహేతురిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ- కాందిశీకస్య భయద్రుతస్య ॥ ని ॥ కాందిశీకో భయద్రుత ఇత్యమరః, మమాస్మిన్పర్వతే ఋశ్యమూకేనాస్తి కుతోభయమత్రేత్యకుతోభయః వాలిభయశంకాశూన్య ఇత్యర్థః, ॥+॥ మయూరవ్యంసకాదిష్వాచోపచోచ్చనీచాచపరాచోచ్చావచాకించనాకుతోభయాదీతి తత్పురుషే నిపాతనాత్సాధుః - స చాసౌ సంచారశ్చేతి తస్య కారణం హేతురాకర్ణ్యతాం శ్రూయతాం ॥ ౨౯ ॥—॥ తదేవ వివృణోతి ॥ పురేతి ॥ పురా పూర్వకాలే ఏకదా ఏకస్మిన్దినే అతనుభుజబలమనల్పబాహుపరాక్రమశాలినం అతఏవాఖిలకులాచలానాం మహేంద్రాదిసప్తకులపర్వతానాం చాలనే విలోలతాపాదనే చతురం శక్తమిత్యర్థః ॥

ఘాలం దుందుభిర్నామ బృందారకారిర్తులాయకాయః పరిభూయ సమ
రేసమతిష్ఠత ॥౩౦॥ × ॥ తదనునిహతస్య తస్యశరీరం వాలీబలావలేపే
నసకలలోకవిలయవిలోలలలితాతులబలపవనచలితలఘుతూలలీలయా

శ్లో॥ మహేంద్రో మలయస్సహ్యశ్శుక్తిమానృక్షపర్వతః । వింధ్యశ్చపా
రియాత్రశ్చ సప్తైతేకులపర్వతాః ఇత్యాది విష్ణుపురాణవచనం, తథా
చతుర్ణామర్ణవానాం లంఘనమతిక్రమణమిత్యుత్తరపదసమాసః, త
త్రజంఘాలం జంఘావేగవంతం అతిజవమిత్యర్థః ॥ ని ॥ జంఘాలో
తిజవస్తుల్యావిత్యమరః — ప్రాణిస్థాదాతో లజన్యతరస్యామితి మత్వ
ర్థీయోలచ్ప్రత్యయః, వాలినం తులాయకాయో మహిషాకృతిః ॥ని॥
లులాయో మహిషో వాహద్విషదిత్యమరః- దుందుభిర్నామ దుందుభిరి
తిప్రసిద్ధః, బృందారకారిః సురరిపుః కశ్చిద్దానవ ఇత్యర్థః, పరిభూ
యతిరస్కృత్య ॥ ని ॥ అనాదరః పరిభవః పరీభావస్తిరస్క్రియేత్యమరః
సమరేయుద్ధే సమతిష్ఠత సంస్థితః మృతః, వాలినా నిహతోభూదిత్యర్థః
॥ని॥ సంస్థాచారే స్థితౌ మృతావిత్యమరః - సంప్రార్వాత్తిష్ఠతే మర్షణా
థాన్నల్లజ్ ॥ + ॥ సమవప్రవిభ్యస్థ ఇత్యాత్మనేపదం ॥ ౩౦ ॥ — ॥ తద
న్వితి ॥ తదనునిహతస్య మృతస్య తస్య దుందుభేశ్శరీరం వాలీబలావలే
పేన నిజభుజబలగర్వేణ హేతునా ॥ ని ॥ అవలేపస్తుగర్వస్స్యాల్లేప
నేదూషణేపి చేతి విశ్వః- సకలలోకవిలయే జగత్ప్రళయే విలోలః విశే
షేణచంచలః ॥ ని ॥ లోలశ్చలసతృష్ణయోరిత్యమరః, లలితో వికసితః
వ్యాపనశీల ఇతియావత్ ॥ + ॥ లల విలాస ఇతి ధాతోః కర్తరి క్తః అతు
లబలః నిరుపమశక్తిశ్చ యః పవనః ప్రళయకాలప్రచండమారుత ఇత్యర్థః
తేన చలితముద్ధూతం యల్లఘుతూలం తస్యలీలయా తత్సదృశలీలయేతిని

(విలోలదతులబలపవనచలితలఘుతూలకులలీలయేతి పాఠే విలోలః
విశేషేణచలః ॥ ని ॥ చలల్లోలంచలాచలమిత్యమరః । తూలకులం
కార్పాససమూహ ఇత్యర్థః

మతఙ్గాశ్రమక్షితౌ క్షిప్రమక్షిపత్ ॥ ౩౦ ॥ ప ॥ తత్ర వాలికరనున్ననిష్ప్యూ-తద్దుందుభిప్రభవరక్తబిందుభిః । పాటలం తదభవన్మునేర్వనం తస్య వక్త్రమపి రోషరూషితమ్ ॥ ౩౨ ॥ X ॥ తతో మతఙ్గశాపబలాదవాలివశ్య మృశ్యమూకం విమృశ్యాస్మిన్ విస్మృతపురనివాససుఖమయిసుచిరం నివసతి సతి ॥ ౩౩ ॥ ప ॥ అయమసుఖయదేవం దేవధీమాన్ హనూమాన్

దర్శనాత్, మతఙ్గస్య మహర్షేరాశ్రమక్షితౌ తపోవనసీమ్ని క్షిప్రం తూర్ణం అక్షిపత్ ప్రేరయామాస నిపాతయామాసేత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ — ॥

తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్ క్షేపణసమయే వాలినః కరాభ్యాం నున్నః ప్రేరితః సుదవిదేత్యాదినా నిష్పాతకారస్యనకారః అతఏవనిష్పతన్నిర్గచ్ఛన్ యో దుందుభిర్దుందుభికాయః తత్ప్రభవైస్తదుత్పన్నైః రక్తబిందుభిః శోణితపృషతైః మునేర్మతఙ్గస్య సంబంధితత్ప్రసిద్ధం వనం తపోవనం పాటలం రక్తవర్ణమభవత్ తథా తస్య మునేః వక్త్రం వదనమపి రోషేణ నిజతపోవనమలినీకరణజనితకోపేన రూషితం ఆలిప్తం సత్ పాటలమభవత్ కోయం మదీయతపోవనస్య కాలుష్యమాపాదితవానితి మునిర్భృశమాగ్రహావిష్టోభూదిత్యర్థః - అత్ర మునివనవదనయోః ప్రకృతయోరేవ పాటలితత్వసంబంధాదౌపమ్యస్య గమ్యత్వాచ్చ కేవలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా, రథోద్ధతావృత్తమ్ ॥ ౩౨ ॥

తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం మతఙ్గస్య వాలినైవ తత్కృతమితి నిజతపోబలేన విజ్ఞాతవతో మతఙ్గమహామునేః శాపబలాత్ - ఇహానేనా ప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టస్య వధోభవేదిత్యేవం రూపశ్రీరామాయణోక్త శాపవశాదిత్యర్థః - ఋశ్యమూకమవాలివశ్యం వాలినః ప్రవేష్టుమశక్యమిత్యర్థః - విమృశ్యాలోచ్య అస్మిన్ ఋశ్యమూకేమయి పురనివాసేన పత్తనవాసేన యత్సుఖం జాతం తద్విస్మృతంయేన తస్మిన్నధోక్త ఇతి విధేయవిశేషణం రాజ్యసుఖాదప్యధిక సుఖమనుభవితరీత్యర్థః- సుచిరం బహుకాలం నివసతి వర్తమానే సతి ॥ ౩౩ ॥ — ॥ అయమితి ॥

రిపురిహ భవతోపి త్రస్తమసౌజసంమామ్ । దవహుతవహధూమస్తోమ ఇత్యంబువాహాచ్చ కితమివమయూరంమారుతోవారిశీతః ॥34॥X॥శ్రుత్వాతురామశ్శోకోదగ్రాం సుగ్రీవగిరమథయద్యేవంమహాభాగ. మా భైషీ. మ_మశిలీముఖఏవవలీముఖస్య. తస్యా సూన్ - కాలక్షేపమప్యా మాదేవస్వామిన్, ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానేన తత్త్వనిర్ధారణం ధీస్సా నిత్యమస్యాస్తీతిధీమాన్ ॥ + ॥ నిత్యయోగేమతుప్, అయమిత్యహస్త నిర్దేశః హనూమాన్ రిపుః వాలిప్రహితో యంయఃకశ్చన శత్రురితి మత్వేతి శేషః- భవతస్త్వత్తోపిమత్స్వఖ్యార్థం సమాగతాదపీత్యపిశబ్దార్థః, త్రస్తంభీతమస్తౌజసంనష్టతేజస్కంమాం ఏవమనేనప్రకారేణ యుష్మత్ప్రవృత్తిపరామర్శపూర్వక సఖ్యానుసంధానరూపేణేత్యర్థః - అనుఖయత్ అశోషయత్ కథమివవారిశీతః సలిలసంపర్కశీతలః మారుతః వాయుః, దవహుతవహస్యదవానలస్యధూమస్తోమోధూమపటలమితి మత్వాఅంబువాహాజ్జలధరాత్ ఆత్మోల్లాసకరాదేవేతిభావః, చకితంభయసంభ్రాంతం మహ్యమతిశయేన గాతీతిమయూరం బహిణమివ ॥ ని ॥ మయూరోబహిణోబర్హీత్యమరః + ప్లుషౌదరాదిత్వాత్సాధుః - అత్ర శ్రౌతీపూర్ణోపమాస్వాంబువాహేధూమస్తోమభ్రమాద్భ్రాంతిమతాంగేన సంకీర్యతే- మాలినీవృత్తమ్ ॥ 34 ॥—॥ శ్రుత్వేతి ॥ రామఃశోకోదగ్రాం శోకబహుళాం సుగ్రీవగిరం శ్రుత్వా అథానంతరం హేమహాభాగప్లవగమండలసార్వభౌమయద్యేవం త్వదుక్తప్రకారఏవ నిశ్చితశ్చేదిత్యర్థః- మాభైషీః భయపరవశోమాభూఃకుతః మమశిలీముఖఏవ ॥ ని ॥ అళిబాణౌశిలీముఖావిత్యమరః, తస్యవలీముఖస్యకపేఃవాలినః ॥ ని ॥ కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా ఇత్యమరః, అసూన్ ప్రాణాన్ ॥ని ॥ పుంసిభూమ్న్యసవఃప్రాణా ఇత్యమరః, కాలక్షేపఃకాలవిలంబనంఅపాస్యత్యక్త్వా క్షిప్రమేవేత్యర్థః, పాస్యతి హరిష్యతిఇత్యేవముక్త్వా త

స్వహస్యతీత్యుక్త్వా తత్ప్రత్యయార్థం పాదాంగేష్ఠేన ప్రేరితదుం
దుభికళేబరభర స్తత్కర్ణాప్యత్య పస్యతస్యసుగ్రీవస్య ప్రార్థనయా
సప్తభువన స్తంభసంభావనయాకిల సప్తధాధాత్రా ప్రవర్ధ్యమాన ప
రిణాహారోహాన్ సప్తసాలాననవిధేయయాతుధానకులవధవిధాయకేనసా
యకేనవివ్యాధ ॥ ౩౫ ॥X॥ సోయంసాయకో నికటగిరికటకమపి పాట

తత్ప్రత్యయార్థం విశ్వాసోత్పాదనార్థం ॥ని॥ ప్రత్యయోధీనశపథజ్ఞా
నవిశ్వాసహేతుష్వీత్యమరః, పాదాంగుష్ఠేన ప్రేరితో దశయోజన ప
ర్యంతరం క్షిప్తో దుందుభికళేబరమేవభరో యేన సతథోక్తస్సన్ పూర్వం
వాలీనిజభుజాభ్యాంయానద్బలముద్భ్రామ్యైదంకళేబరముత్క్షిప్తవాన్
తదేతత్పాదాంగుష్ఠేనవి నిక్షిప్తం చేత్తస్మాదప్యధికబలోయమితిమయి
విశ్వాసస్సభవేదిత్యాశయేన తథాకృతవానిత్యర్థః, తతఃతత్కర్ణ
ణాపాదాంగుష్ఠేనదుందుభికళేబరప్రేరణరూపకృత్యేనాప్యత్యపస్య
పూర్వంమేదోమాంసాదినా అతిభారవదిదమిదానీంతుకేవలాస్థిప్రా
యమతఏవ తత్ప్రేరణేన కథంమమవిశ్వాసోభవేదిత్యప్రతుష్టస్యేత్య
ర్థః - సుగ్రీవస్య ప్రార్థనయాయాచ్ఞయా హేతునాసప్తానాం
భువనానాం లోకానాం స్తంభసంభావనయా • ఆధారస్తంభకరణేచ్ఛ
యాకిలేత్యలీకేవస్తుతస్తు స్వభావతఏవేతిభావః, అతఏవోత్ప్రేక్షాసప్త
ధాసప్తప్రకారైః ॥ + ॥ ప్రకారవచనేధాల్, ధాత్రా బ్రహ్మణాప్ర
వర్ధ్యమానావుపచీయమానా పరిణాహారోహా విశాలతోచ్ఛ్రాయాయే
షాం తాన్ అతివిశాలానభ్రంకషాంశ్చేతిభావః ॥ ని ॥ పరిణాహో
విశాలతా - నగాద్యారోహఉచ్ఛ్రాయఇతిచామరః, సప్తసప్తసం
ఖ్యాకాన్ సాలాన్ సర్జకతరూన్ అవిధేయయాతుధానకుల వధవి
ధాయకేన దుర్వినీతరాక్షసవంశవినాశకేన సాయకేన బాణేన వివ్యా
ధ బిభేదేత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥—॥ సఇతి ॥ సోయంసాయకఃయేనసాలాన్
బిభేదసోయమిత్యర్థః, నికటగిరికటకం సమీపస్థపర్వతనితంబమపి

యామాస ॥ ౩౬ ॥ ప ॥ నిర్భిన్నసాలకటకో౽స్థియథాతథాత్వం పౌల
స్త్యసాలకటకం యుధి పాటయేతి । ఊచే శిలాదళనజాతరవేణ నూనం త
స్మై వలీముఖవరాయ శిలీముఖస్సః ॥ ౩౭ ॥ X ॥ తతస్తత్ప్రత్యయా
దాహూతేన పురుహూతతనయేన సార్ధం తస్య తలాతలి యుద్ధప్రవృత్తి

టయామాస ॥ని॥ కటకో౽స్త్రీ నితంబో౽ద్రేరిత్యమరః, దుందుభికాయ
ప్రేరణమాత్రేణా౽యం మాం న విశ్వసితవాన్, కింతు నిజవానరస్వాభావ్యే
న మత్ప్రభావం జ్ఞాతుమశక్నువన్నేవ సప్తసాలనిర్భేదనం యాచితవాన్
తథాచ తాన్ సప్త భేదనే మమ కియద్ధస్తలాఘవ మిత్యభినివేశవతా
శ్రీరామేణ తస్య తథాప్రయుక్తత్వాదితి భావః - తథాచ శ్రీరామా
యణం, స విసృష్టో బలవతా బాణస్స్వర్ణపరిష్కృతః-భిత్త్వా సాలాన్
గిరిప్రస్థం సప్తభూమిం వివేశ హ ఇతి ॥ ౩౬ ॥ — ॥ నిర్భిన్నేతి ॥ య
థా యేన ప్రకారేణాహం నిర్భిన్నాః విదారితాః సాలకటకాస్సప్తసాల
గిరినితంబా యేన స తథోక్తో౽స్మి, తథా తేన ప్రకారేణ త్వం పౌలస్త్య
స్య రావణస్య సాలకటకం పుర ప్రాకారనితంబప్రదేశం ॥ ని ॥ ప్రా
కారవృక్షయోస్సాలస్సాలస్సర్జతరుస్మృతః, కటకం వలయే౽సానౌ రా
జధానీనితంబయోరిత్యుభయత్రాపి విశ్వః, యుధి యుద్ధే పాటయ విదా
రయ ఇత్యేవం ప్రకారేణ స శిలీముఖో రామబాణః శిలాదళనజాతరవేణ
పాషాణవిదారణజనితధ్వనినా తస్మై వలీముఖవరాయ సుగ్రీవాయోచే
ఉక్తవాన్, నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం తాదృగ్రామబాణ సామ
ర్థ్యం నిరీక్ష్య సుగ్రీవో వాలినం నిహనిష్యత్యయమితి విశ్వసితవానిత్య
ర్థః- వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౩౭ ॥—॥ తత ఇతి ॥ తతస్సాలవిదార
ణానంతరం, తత్ప్రత్యయాత్సాలవిదళనరూపవిశ్వాసాదాహూతేన
యుద్ధార్థమాకారితేన పురుహూతతనయేన సార్ధం వాలినా సహ, త
స్య సుగ్రీవస్య, తలైశ్చ తలైశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమితి తలా
తలి ॥+॥ తత్ర తేనేదమితి స రూపేణేతి సమాసః, అన్యేషామపి ద్వ

సుజనదుర్జనయోర్భేదం రూపతోఽపి వివేక్తుమక్షమతయా సదసి వాచం
యమతాముపేత ఇవ వాగ్మితయోరవిశేషవేషకర్మణోర్భేదమనవగచ్ఛ
న్నముక్తశరోఽభూద్దాశరథిః ॥ ౩౭ ॥ ౪ ॥ సుగ్రీవస్తు వాలిబలాసహత
యాలబ్ధదైన్యో వదాన్య ఇవ మార్గణాపాతమార్గే చక్షుర్విక్షిపన్నపగత

శ్యత ఇతి దీర్ఘః ఇచ్కర్మవ్యతిహార ఇతీత్త్వం తచ్చ తద్యుద్ధం చ తస్మిన్
ముష్టియుద్ధ ఇత్యర్థః, ప్రవృత్తే జాతే సతి సుజనదుర్జనయోర్భేదమం
తరం రూపతః ఆకృతివశాద్వివేక్తుం వివిచ్య వక్తుమక్షమతయా అసమ
ర్థతయా హేతునా సదసి సభాయాం వాచం యచ్ఛతీతి వాచంయమః
మౌనీ ॥ ని ॥ తపస్వీ తాపసః పారికాంక్షీ వాచంయమో మునిరిత్యమరః
+ వాచియమోవ్రత ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః వాచంయమపురందరౌ చేతి ని
పాతనాన్ముమాగమః, తస్య భావస్తత్తా తాం నిర్వచనత్వమిత్యర్థః, ఉ
పేతః ప్రాప్తః వాచోఽస్య సన్తీతి వాగ్మీ వావదూకః ॥ ని ॥ వాచోయు
క్తిపటుర్వాగ్మీ వావదూకోఽతివక్తరిత్యమరః + వాచో గ్మినిరితి గ్మినిప్ర
త్యయః; స ఇవేత్యుపమా, దాశరథిః శ్రీరామః అవిశేషవేషకర్మ
ణోః అభిన్నహారాద్యాభరణజనితశోభాచేష్టితయోః తయోర్వా
లిసుగ్రీవయోః భేదమంతరమనవగచ్ఛన్న జానన్నముక్తశరః అప్రయు
క్తబాణోఽభూత్, యథా వాగ్మితుల్యరూపతావత్సుజనదుర్జనయో
ర్భేదమజానన్నయమేష ఇతి వక్తుం న శక్నోతి తథా శ్రీరామో
పి తయోస్తుల్యవేషకర్మత్వాత్తత్స్వరూపభేదమజానానో మూలఘా
తభయాచ్ఛరం ప్రయోక్తుమశక్నువంస్తూష్ణీముదాస్తేస్మేత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥
తతః కిమిత్యత ఆహ ॥ సుగ్రీవ ఇతి ॥ సుగ్రీవస్తు తుశబ్దోఽప్యర్థకః న స
హత ఇత్యసహః + పచాద్యచ్ వాలిబలస్య వాలిపరాక్రమస్య అస
హతయా అక్షమతయా లబ్ధదైన్యః ప్రాప్తదీనభావః, విహ్వలస్స
న్నిత్యర్థః వదాన్యో బహుప్రద ఇవ ॥ ని ॥ స్యుర్వదాన్యస్థూలలక్ష
దానశౌండా బహుప్రద ఇత్యమరః, మార్గణాపాతమార్గే శ్రీరామ

ధృతిస్సుదూరమపాసరత్ ॥ ౩౯ ॥ ౭ ॥ తమేనమృశ్యమూకేమూకవ
త్త్రపయానిషణ్ణంవిషణ్ణహృదయందయాళురాలోక్య త్రైలోక్యై
కధన్వీరామస్తద్భేదమవగన్తుకామఃకామప్యభిజ్ఞానమాలాం సుగ్రీవ

స్సాయకాగమనమార్గే అర్థిజనాగమనమార్గే చేతి శ్లేషసంకీర్ణేయ
ముపమా ॥ ని ॥ మార్గణౌ సాయకార్థినావితి నిఘంటుః. చక్షుర్వి
క్షిపన్ దృష్టింప్రసారయన్ తదాగమనాశయేనేతి భావః తతః అపగత
ధృతిః నిరస్తధైర్యస్సన్ సుదూరమతివిప్రకృష్టదేశమపాసరదపసృ
తవాన్ పలాయితవానిత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ — ॥ తతఃకిమత ఆహ ॥ త
మితి ॥ త్రపయాపరాజయలజ్జయా హేతునా ఋశ్యమూకేఋశ్యమూ
కగిరౌ భాషణశ్రవణాశిక్షితోమూకః తేనతుల్యంతద్వత్ నిర్వ్యాపారమి
త్యర్థః ॥ ని ॥ మూకస్తువక్తుంశ్రోతుమశిక్షితఇత్యమరః + తేనతుల్యం
క్రియాచేద్వతిరితివతిప్రత్యయః, నిషణ్ణముపవిష్టం, విషణ్ణహృదయంవి
షాదాక్రాంతచిత్తమ్ ॥ * ॥ విషాదశ్చేతసోభంగ ఉపాయాభావచింత
నైరితిలక్షణం - తమేనంసుగ్రీవంవిలోక్యదయాళుఃకారుణికః పరదుః
ఖప్రహాణేచ్ఛురిత్యర్థః ॥ ని ॥ స్యుర్దయాళుఃకారుణిక ఇత్యమరః - త
థాత్రయోలోకాస్త్రైలోక్యం ॥+॥ చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే
ష్యఞ్ప్రత్యయః - తత్రైకధన్వీజగదేకధానుష్క ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ ధ
న్వీధనుష్మాన్ధానుష్క ఇత్యమరః ॥+॥ వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః - విశేషణద్వ
యేనాప్యస్యకార్యనిర్వహణదక్షత్వంసూచ్యతే, స రామస్తద్భేదంత
యోర్వాలిసుగ్రీవయోర్భేదమంతరం అవగంతుకామో జ్ఞాతుమిచ్ఛ
న్ ॥ + ॥ తుంకామమనసోరపీతితుమునోమకారలోపః, కామపి
కాంచిత్ అభిజ్ఞాయతేనేనేత్యభిజ్ఞానంలక్షణం-తథాభూతాచసామాలా
చ తామభిజ్ఞానమాలాం భేదప్రత్యాయక గజపుష్పీమాలామిత్యర్థః-
గజపుష్పీనాగపుష్పీనామలతా - ఉక్తంచ(శ్రీ)రామాయణే ॥ శ్లో॥ త
తోగిరితటేజాతాముత్పాట్యకుసుమాయుతామ్ । లక్ష్మణో గజపుష్పీం

గ్రీవాయాం బాణనివారణనిపుణాం సిద్ధౌషధీమివ బద్ధ్వా భూయోపి వాలి
నమాహవాయాహ్వయేతి తమాదిదేశ ॥౪౦॥ X ॥ పునరప్యవాప్య కిష్కి-
న్ధాం పర్జన్య ఇవ గర్జతి తస్మిన్ సుత్రామపుత్రస్తారాభిహితాం హి
తోక్తిమతిక్రమ్య దురతిక్రమతయా నియతేస్సమారబ్ధసమరో దాశరథి
నిశితతరశరశకలితవక్షఃస్థలః క్షితితలే నిపపాత ॥ ౪౧ ॥ X ॥ అథ విదితవృ
త్తాంతా సంతతాశ్రునిష్యందకలుషతరతారా తారా నగరాన్నిర్గత్యవా

త్రాం తస్యకంఠేవ్యసజ్జయదితి, నచైవం శ్రీరామస్యాత్రికర్తృత్వవిరో
ధః. ప్రయోజకకర్తరి తథాత్వోపచారాదితి, సుగ్రీవగ్రీవాయాం బాణ
నివారణే శరనిపాతనివర్తనే నిపుణాం సమర్థాం సిద్ధౌషధీమివేత్యు
త్ప్రేక్షా- బద్ధ్వా ఆసజ్య భూయః పునరపి వాలినం ఆహవాయ ఆహవం క
ర్తుం- ఆహ్వయ ఆకారయేతి తం సుగ్రీవమాదిదేశ ఆజ్ఞప్తవాన్ ॥ ౪౦ ॥
॥పునరితి॥ తస్మిన్ సుగ్రీవే పునః భూయోపి, కిష్కింధామవాప్య పర్జ
న్యే మేఘ ఇవ గర్జతి గర్జనం కుర్వతి సతి, సుత్రామపుత్రో వాలీ తార
యా నిజభార్యయా అభిహితాముక్తాం హితోక్తిం హితవచనమ్ ॥*॥ సస
హాయమహం మన్యే సుగ్రీవంతముపాగతం॥ అవష్టబ్ధసహాయశ్చ యమా
శ్రిత్య స గర్జతీత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరూపామిత్యర్థః, అతిక్ర
మ్యోల్లంఘ్య నియతేః దైవస్య ॥ని॥ నియతిర్నియమే దైవ ఇతి శాశ్వతః -
దురతిక్రమతయా దుర్విలంఘతయా హేతునా అతిక్రమణస్య కర్తుమ
శక్యతయేత్యర్థః సమారబ్ధసమరః ప్రక్రాంతయుద్ధస్సన్ తథా దాశర
థేః శ్రీరామస్య నిశితతరో అతితీక్ష్ణః స చాసౌ శరశ్చ తేన శకలితం విదళి
తం వక్షఃస్థలమురః ప్రదేశో యస్య స తథోక్తస్సన్, క్షితితలే భువి నిప
పాత న్యపతదిత్యర్థః ॥ ౪౧ ॥—॥ అథేతి ॥ అథ పతనానంతరం విది
తో విజ్ఞాతః వృత్తాంతో వాలివధరూపవార్తా యయా సా తథోక్తా, అత
ఏవ సంతతాశ్రునిష్యందేన నిరంతరబాష్పసంపాతేన కలుషతరే అత్యం
తమాషితే తారే కనీనికే యస్యాస్సా ॥ని॥ తారకాక్ష్ణః కనీనికేత్యమరః।

రీవారితమివవారణయూథపతింనిర్భయనిరీక్షమాణ సుగ్రీవముద్గతగ్రీ
వముత్థాతుమక్షమం క్షమాతలార్పిత కూర్పరయుగళం గళదసృక్ప్రసర
శారశరీరంశరాసనశిఖరన్యస్తహస్తేనసన్నికర్షస్థితేన కాకుత్స్థేనకృత
సల్లాపమపేతాడంబరమివాంబునిధిమస్తోన్ముఖమివ మయూఖమాలి

తారావాలిపత్నీనగరాత్ పురాన్నిర్గత్యవారాస్యంగజబంధనస్థానే ॥
ని॥ వారీతుగజబంధనీత్యమరః - వారితంనిరుద్ధంవారణయూథపతిం గజ
యూథనాథమివస్థితమిత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, ॥ని॥ యూథనాథస్తు
యూథపఇత్యమరః - అతఏవనిర్భయంభయరహితంయథాతథానిరీక్ష
మాణః అవలోకమానః సుగ్రీవోయంతం ఉద్గతగ్రీవమాత్తప్రహర్తృ
ప్రతీక్షార్థమున్నమితకంధరం, తథాప్యుత్థాతుమక్షమమసమర్థందృ
ఢప్రహారవేదనయాఇంద్రియపాటవాభావాదితిభావః, అతఏవక్షమాత
లేఅర్పితంనిక్షిప్తం కూర్పరయుగళం కఫోణిప్రదేశయుగ్మం యేనతం
తథోక్తం తదవష్టంభేన స్థితమిత్యర్థః ॥ ని ॥ స్యాత్కఫోణిస్తుకూర్ప
రఇత్యమరః, గళదసృక్ప్రసరేణస్యందమానశోణితాభివ్యాప్త్యాశారం
కృష్ణరక్తసితవర్ణయుక్తంశరీరం యస్యతమ్ ॥ని॥ కృష్ణరక్తసితేశారఇ
తియాదవః- అథవాశారంగసంపృక్తం శరీరంయస్యతమ్ ॥ని॥ కరంభఃకర
భశ్చారస్సంపృక్తః ఖచితస్సమాఇతిహలాయుధః, తథాశరాసనశిఖరే
చాపకోట్యాంన్యస్తోనిక్షిప్తః హస్తోయేన తేనతథోక్తేనథానుసారిణాం
తథాఆచారాదితిభావః, సన్నికర్షస్థితేన సమీపవర్తినాకాకుత్స్థే
న శ్రీరామేణసహకృత సల్లాపంవిహితసంభాషణమ్ ॥ శ్లో॥ పరాఙ్ము
ఖవధంకృత్వా కోనుప్రాప్తస్త్వయాగుణః ॥ యదహంయుద్ధసంరబ్ధః
స్త్వత్కృతేనిధనంగత ఇత్యాదిరామాయణోక్తసంభాషణ తత్పరమి
త్యర్థః ॥ని॥ సల్లాపోభాషణంమిథఇత్యమరః- తథాఅపేతాడంబరంఅ
పగతసంరంభం కల్లోలాద్యభావేన స్తిమితమిత్యర్థః ॥ని॥ ఆడంబరో
(స్త్రీ)సంరంభఇత్యమరః, ఆడంబరశబ్దో వ్యాఖ్యాతః, అంబరుహాడంబర

నంవాలినమాలింగ్య, స్వాఙ్కోత్తంసితతదుత్తమాంగా రఘునాథమిత్థ
మకథయత్ ॥ ౪౨ ॥ ప ॥ కారుణ్యం నిరవధి యత్తవ ప్రసిద్ధం శీతాంశో
స్సహజమివార్తిహారి శైత్యమ్। తత్సర్వం మనుకులనాథ రమ్యకీర్తే మత్పా
పాత్కథయ కథం త్వయా నిరస్తమ్ ॥ ౪౩ ॥ ప ॥ ఏవంవిధే ప్రీతమేపశ్య

చార్యేత్యత్ర, అంబునిధిం సముద్రమివ తథా అస్తాన్ముఖమస్తం గచ్ఛంత
మిత్యర్థః, మయూఖమాలినం సూర్యమివ స్థితమిత్యుపమాద్వయం,
వాలినమాలింగ్య శ్లిష్య స్వాంకోత్తంసితం నిజోత్సంగక్షిప్తం తస్య వా
లిన ఉత్తమాంగం శిరో యయా సా తథోక్తా సతీ ॥ని॥ ఉత్సంగచిహ్నయో
రంకః- ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్షమితి చామరః - రఘునాథం శ్రీరామం
ప్రతి ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ అకథయదవోచత్ ॥౪౨॥ — ॥ త
త్ప్రకారమేవాహ ॥ కారుణ్యమిత్యాదినా శ్లోకషట్కేన ॥ హే మ
నుకులనాథ మనువంశనాయకమహాకులీనేత్యర్థః. తాదృశస్యాపి మ
నువంశస్య త్వయైవ సనాథత్వమతస్తన్మాహాత్మ్యం కిం వర్ణనీయమితి
భావః. తథా హే రమ్యకీర్తే రమణీయకీర్తిసంపన్న శ్రీరామ, శీతాం
శోశ్చంద్రస్య సహజం నైసర్గికమార్తిహారి పరోపతాపశాంతికరం వి
శేషణద్వయమేతత్కారుణ్యేపి యోజ్యం శైత్యం శిశిరత్వమివ తవ నిరవ
ధి నిర్మర్యాదమియత్తానవచ్ఛిన్నం పరిమాణశూన్యమిత్యర్థః యత్కా
రుణ్యం కరుణా + స్వార్థే ష్యఞ్ ప్రసిద్ధం లోకవిఖ్యాతమభూదితి
శేషః ॥ని॥ కారుణ్యం కరుణా ఘృణేత్యమరః - సర్వం సమగ్రం తత్కారు
ణ్యం మత్పాపాన్మదీయదుష్కృతాద్ధేతోః పతివిపత్తేః పత్నీదురదృష్టహే
తుకత్వాదితి భావః త్వయా కథం కుతః నిరస్తం త్యక్తం కథయ అభిధేహి॥
నిరపరాధోయం మత్ప్రాణేశ్వరస్త్వయా అకారుణికేనేవ కథం నిష్కా
రణం నిహత ఇతి భావః, ప్రహర్షిణీవృత్తం ॥ ౪౩ ॥ — ॥ ఏవం సా
ధారణ్యేనోపాలభ్య సంప్రతి స్వస్యాప్యుపహతిం ప్రార్థయతే, ఏవం
విధ ఇతి- హే తాటకారే తాటకాంతక రఘుపుంగవ రఘుశ్రేష్ఠ శ్రీరామ

అపేతజీవాం మాం రాక్షసీతి రఘుపుంగవ సాధు బుద్ధ్వా। బాణం విముఞ్చ
మయి సంప్రతి తాటకారే శ్రేయో మహద్దయితసంగమకారిణస్తే ॥౪౪॥వ॥
సాధారణీ క్షితి(భృతాం)భుజాం) మృగయేతి పూర్వమ్ ఉక్తం త్వయైవ జనసం

ప్రియతమే ప్రాణేశ్వరే, ఏవంవిధే ఈదృక్ప్రకారే. మృతే సత్యా
పీత్యర్థః — అనపేతజీవా మనిర్గతప్రాణాం మాం రాక్షసీతి రాక్షసీ
ప్రాయేతి సాధు సమ్యక్ బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, ప్రియతమ విపత్తిసహనస్య
రాక్షసీలక్షణత్వాదితి భావః, మయి ఉక్తప్రకారేణ రాక్షస్యాం సంప్ర
తీదానీం బాణం విముంచ మాం ప్రహరేత్యర్థః, తాటకాంతకస్య తవ
రాక్షసీసంహరణముచితమేవేతి భావః, ననుతాటకాసంహననేన పరో
పద్రవశాంతిరూపం ఫలం లబ్ధం త్వత్ప్రహరణాత్కిం ఫలమిత్యత ఆహ
॥ శ్రేయ ఇతి ॥ దయితేన సహ సంగమం కరోతీతి దయితసంగమకారిణః
ప్రాణేశ్వరేణ మాం యోజయత ఇత్యర్థః — తే తవ మహచ్ఛ్రేయః మహాన
భ్యుదయః పుణ్యం వా భవిష్యతీతి శేషః ॥ * ॥ మృతే మ్రియేత యా నా
రీ సా విజ్ఞేయా పతివ్రతేతి స్మరణాత్ మమాయం ధర్మ ఏవ తథా చ తాదృశధర్మ
ప్రవర్తకస్య తవ సుకృతం కిం వర్ణనీయమితి భావః ॥ని॥ స్యాద్ధర్మ
మస్త్రియాం పుణ్య శ్రేయసీ సుకృతం వృష ఇత్యమరః — ఏతదారభ్య శ్లోక
చతుష్టయపర్యంతం వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౪౪ ॥—॥ నను తథాపి
హింసా మహ్యం న రోచత ఇత్యాశంక్య తత్రోపపత్తిమాహ ॥ సాధా
రణీతి ॥ హే సత్యవాదిన్ యథార్థభాషణశీల అతస్త్వయా సత్యమేవ
సర్వథా పరిపాలనీయమితి భావః ॥+॥ తాచ్ఛీల్యే ణినిః, క్షితిభృతాం రా
జ్ఞాం మృగయా ఆఖేటః ॥ని॥ ఆచ్ఛోదనం మృగవ్యం స్యా దాఖేటో
మృగయా స్త్రియామిత్యమరః — సాధారణీ సకలసమ్మతా ॥ * ॥ మృగ
యాసు సాయసఘాతృతాం ఘ్నతామితి [illegible] ఖ్యాత్వాదితి భావః
ఆగ్నీధ్రసాధారణాదఞ్ ఉక్తస్య ఇతి వికల్పాత్తత్ప్రత్యేకం ఙీప్ — ఇత్యేవ పూర్వం
పురా త్వయైవ త్వన్ముఖేనైవ జనసంసది జనసమాజే — సత్వసాక్షికమిత్యర్థః

సదిసత్యవాదిని। శాఖామృగీం తదిహ మారయ మాం శరేణ కో నామ రామ మృగయుర్దయతే మృగీణామ్ ॥౪౫॥ సంత్రస్య పూర్వమముతస్తవ బంధురేష భేజే యథాద్రిమకుతోభయమృశ్యమూకమ్। భర్తా మమాయమపి రా

ఉక్తం యాన్తి రాజర్షయశ్చాత్ర మృగయాం ధర్మకోవిదా ఇతి కథితమిత్యర్థః, తత్తస్మాత్ కరుణాదిహేదానీం శాఖామృగీం వానరీం ॥+॥ జాతైర(స్త్రీ)విషయాదయోపథాదితి జీవ్, మాం శరేణ బాణేన మారయ వినాశయ ప్రాణైర్వియోజయేత్యర్థః యుక్తం చైతదిత్యర్థాన్తరం న్యస్యతి హే రామ కో నామ కో వా మృగాన్ యాతీతి మృగయుః మృగసంహరణశీలః +॥ మృగయ్వాదయశ్చేత్యౌణాదికః కుప్రత్యయాన్తో నిపాతితః, మృగీణాం మృగాంగనానాం దయతే దయాం కురుతే దయయా మృగాంగనాః కో వా మృగయురుపేక్షత ఇత్యర్థః, అతస్త్వం సత్యవచనానుసారేణావశ్యం మాం ప్రహరేతి భావః - దయాక్రియాం ప్రతి కర్తృత్వేపి అనుకరోతి భగవతో నారాయణస్య తస్య వానుకరోతీత్యాదివత్సంబన్ధమాత్ర వివక్షాయాం, మృగీణామితి షష్ఠీ చ న విరుధ్యతే ॥ యథాహ భారవిః, సా లక్ష్మీరుపకురుతే యయా పరేషామితి, తథా శ్రీహర్షేణ చ, సాధూనాముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గన్తుమ్ ॥ న కుతూహలితస్య మనశ్చరితం చ మహాత్మనాం శ్రోతుమితి ॥ ౪౫ ॥—॥ అ ॥ సంప్రతి వాలిప్రహరణ ప్రయుక్తాభిమానోపి న కార్య ఇత్యాహ ॥ సంత్రస్యేతి ॥ హే రామ ఏషోయం తవ బంధుస్సుహృత్ సుగ్రీవః, పూర్వమముతో ముష్మాద్వాలినః + భీత్రార్థానాం భయహేతురిత్యపాదానత్వాత్ పంచమ్యాస్తసిః, సంత్రస్య సంత్రాసం ప్రాప్య యథా యేన ప్రకారేణ నాస్తి కుతోపి భయమస్మిన్నిత్యకుతోభయం వాలిభయశంకా శూన్యమిత్యర్థః, మయూరవ్యంసకాదిషు నిపాతనాత్సాధురిత్యుక్తం ఋశ్యమూకమద్రిం గిరిదుర్గమిత్యర్థః, భేజే ప్రాప, తథా అయం మమ భర్తా ప్రా

(వస్తుతస్తు అధీగర్థదయేశాం కర్మణీతి కర్మణశ్శేషత్వ వివక్షాయాం షష్ఠీ)

మశక్యైరభేద్యం ప్రాప్తా మదీయహృదయచ్ఛలమద్రిదుర్గమ్ ||౪౬|| నా
హంసుకేతుతనయా న చ సప్తసాలీ వాలీ న చ త్రిభువనప్రథితప్రభావః |

ణేశ్వరో వాల్యపి అముత్రాముష్మాత్త్వత్తస్సుగ్రీవాద్వా సంత్రస్య శరైస్త్వ
కబాణైరభేద్యం భేత్తుమశక్యమితి కాఠిన్యాతిశయోక్తిః, అకుతోభయ
మిత్యర్థః మదీయహృదయం మామకమానసమితి ఛలం కపటం యస్య
తత్తథోక్త మద్రిదుర్గం ప్రాప్తః ప్రవిష్టః అతో మద్ధృదయప్రహా
రణే తద్గతస్యాపి ప్రహరణసంభవాత్త్వాయమభిమానో యుజ్యతే
తి భావః, మృతోఽపి మద్ధృదయాదనపేతో మత్ప్రాణేశ్వర ఇతి ఫలితార్థః
అత్ర ఛలశబ్దేన హృదయమపహ్నుత్యాద్రిదుర్గత్వేనాసత్యత్వప్రతి
పాదనాదపహ్నవాలఙ్కారః || * || ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపా
దనమపహ్నవ ఇతి సర్వస్వసూత్రమ్ || ౪౬ || — || కించ మత్ప్రహార
ణాభావే తవ ధన్విత్వప్రసిద్ధిరపి న సిద్ధ్యేదిత్యాహ || నేతి || అహం సుకేతు
తనయా తాటకా న భవామీత్యర్థః || శ్లో || యక్షస్సుకేతుర్ద్రుహి
ణప్రసాదాల్లేభే సుతాం తామపి తాటకాఖ్యామిత్యుక్తం బాలకాండే, త
థా సప్తానాం సాలానాం సమాహారస్సప్తసాలీ సాలతరుశ్రేణిశ్చ న భవా
మి, అత్ర పంచవటీవత్ప్రక్రియా, తథా త్రిభువనప్రథితప్రభావః సకల
లోకవిఖ్యాతప్రతాపశాలీత్యర్థః, వాలీ చ న భవామి। యద్యేవం తర్హి
త్వయాహమపి ప్రహృతాస్యామితి భావః, అత్ర వాలినో విశేషణోపా
దానాన్న యుక్తగ్రహణదోషః తస్య మహత్త్వప్రతిపాదనాయ స్వ
భావోక్త్యర్థత్వాత్, తదుక్తం రసాకరే || శ్లో || ధ్వన్యత్వాదేరసా
త్కర్షే భావోక్తౌ దోషవారణే। విశేషణం విశేష్యస్య నాస్త్యయుక్త
గుణగ్రహ ఇతి గుణో విశేషణమ్। కింతు వజ్రహృదయా వజ్రవత్కఠో
రహృదయా అత ఏవ విశిఖైర్బాణైరభేద్యా భేత్తుమశక్యా తారాస్మి అతః
హే రాఘవ మామేతాదృశీమవిద్ధ్వా అసంహృత్య ధన్వినామగ్ర్యః కథం
భవసి న భవస్యేవేత్యర్థః వేధ్యవేధనైకస్సమర్థో భవేదతో మామవేధ్యాం

శాఠా స్త్రీవధప్రహృదయావిశిఖైర్గభేద్యాగన్వీకథంభవసిరాఘవ మామభి
ధ్యాన ॥౪౭ ॥ప॥ క్షితిపతితనయానాంహంతగర్భేశ్వరాణాంకిమునిరవధి
మూర్ధన్యంశౌర్యవజ్జన్మసిద్ధమ్ । మమహృదినిరపాయో వర్తమానేకపీం
ద్రో రఘువరయదముష్మింతిష్ఠసే చాపపాణిః ॥ ౪౮ ॥ X ॥ ఏవంవిలపం

తీంద్ధ్వా ఆత్మనో ధన్విత్వప్రఖ్యాం దృఢీకుర్వ్వత్యర్థః ॥౪౭॥—॥ ఇత్థమ్ము
పాలంభేపి పృష్ఠేతిష్ఠంతముద్వీక్ష్యోత్ప్రేక్షతే ॥ క్షితిపతీతి ॥ గర్భేశ్వ
రాణాం గర్భమారభ్యేశ్వరాణాం జన్మప్రభృత్యైశ్వర్యసంపన్నానా
మిత్యర్థః క్షితిపతితనయానాం రాజకుమారాణాం నిరవధినిర్మర్యా
దం మహత్తరమిత్యర్థః, మూర్ధన్యంవిచారమూర్ధన్యం ॥ ని ॥ మూర్ధాపుం
దరమూర్ధయోరితి విశ్వః, శౌర్యేణతుల్యంశౌర్యవదిత్యుపమా ॥+॥ తే
నతుల్యంక్రియాచేద్వతిరితి వతిప్రత్యయః ॥జన్మసిద్ధం కిముస్వభావసిద్ధంకిం
మూంలేతి విషాదే ॥ని॥ హంతహర్షేనుకంపాయాంవాక్యారంభవిషాద
యోరిత్యమరః, కుతఃయద్యస్మాత్కారణాత్ హేరఘువరరఘునాయకని
రపాయేనిరాతంకేఇతిహృదయవిశేషణంకపీన్ద్రవిశేషణంవామమహృ
దిహృదయదేశేకపీంద్రోవాలినివర్తమానేతిష్ఠతిసతి, అముష్మికపీం
ద్రాయచాపంపాణౌయస్యసచాపపాణిస్సన్ పునఃపునఃప్రహర్తుమి
తిభావః + సప్తమ్యుపమానేత్యాదినాబహువ్రీహిః ॥ ప్రహరణార్థే
భ్యః పరేనిష్ఠాసప్తమ్యౌభవతఇతివక్తవ్యాత్ పాణిశబ్దస్యోత్తరనిపా
తః తిష్ఠసే ఆత్మానం ప్రకాశయన్ వర్తసఇత్యర్థః, ఉస్మాదసాధ్యసాధ
నేప్రవృత్తత్వాత్తవాపి రాజపుత్రస్య శౌర్యసన్మార్ధ్యమాజన్మసిద్ధమితి
భావః. సర్వథామదీయహృదయవిదారణంకర్తవ్యమితిప్రలాపవాక్య
సముదాయార్థః ॥ + ॥తిష్ఠతేర్లట్ ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చేత్యా
త్మనేపదం, అత్రస్వాభావికశ్రీరామావస్థానస్య నిజహృదయస్థవాలి
ప్రహరణకార్యత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షాలంకారః, మాలినీవృత్తం॥
॥ఏవమితి॥ఏవముక్తప్రకారేణ విలపంత్యాః పరిదేవయంత్యాః తారాయి

త్యాహారాయితాశ్రుధారాయాస్తారాయాః పరిదేవనగర్భైర్బాష్పాంబు
కణాభ్యుక్షణైరక్షీణైస్త్రిశ్వాసానిలైశ్చ కృతాశ్వాస ఇవ లబ్ధసంజ్ఞో వా
లీ నిజనందనం రఘునందనే సమర్ప్యాఙ్గదమంగసంగినీం కాఞ్చనకాఞ్చన
స్రజం శోకావనతగ్రీవాయ సుగ్రీవాయ దత్వా నిజభుజబలప్రశాంతా
సురోఽయం ప్రశాన్తాసురభూత్ ॥ ౪౯ ॥ తత్ర ॥ ౫ ॥ హా సకల

వాచరంత్యో హారాయితాః ఆశ్రుధారా బాష్పసంపాతా యస్యాస్తస్యాః
సప్రలాపం రుదంత్యా ఇత్యర్థః, తారాయాస్సంబంధిభిరక్షీణైరవిచ్ఛిన్నై
రితి సర్వత్ర సంబధ్యతే, పరిదేవనగర్భైర్విలాపాక్రందైర్బాష్పాంబుకణా
భ్యుక్షణైరశ్రుబిందుసేకైః నిశ్వాసానిలైర్నిశ్వాసమారుతైశ్చ మూర్ఛి
తోజ్జీవకోపచారప్రాయైరితి భావః- కృతాశ్వాసః పునరుజ్జీవిత ఇవేత్యు
త్ప్రేక్షా, లబ్ధసంజ్ఞః ఉత్పన్నవివేకశాలీ వాలీ నిజనందనం ఆత్మజమంగదం
రఘునందనే శ్రీరామాయ ॥ + ॥ అధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ, స
మర్ప్య బాలోఽయం త్వయా రక్షణీయ ఇతి తదధీనం కృత్వేత్యర్థః, త
థా శ్రీరామాయణమ్ ॥ * ॥ బాలశ్చాకృతబుద్ధిశ్చ హ్యేకపుత్రశ్చ మే ప్రి
యః । తారేయో రామ భవతా రక్షణీయో మహాబలః ॥ సుగ్రీవే చాం
గదే చైవ విధత్స్వ మతిముత్తమామితి - తథాంగసంగినీం కంఠప్రా
లంబినీం- కాంచనకామపి, కాంచనస్రజం హేమమాలామింద్రదత్తా
మిత్యర్థః శోకావనతగ్రీవాయ భ్రాతృనిధనకారిత్వప్రయుక్తశో
కావనమ్రకంధరాయ సుగ్రీవాయ దత్వా తత్కంధరాయామాసజ్యేత్య
ర్థః ॥ * ॥ ఇమాం చ మాలామాధత్స్వ దివ్యాం సుగ్రీవ కాంచనీమిత్యా
ది రామాయణే, నిజభుజబలేన స్వకీయబాహుపరాక్రమేణ ప్రశాం
తాః ప్రశమితాః వినిహతాః అసురా యేన స తథోక్తః మహావీర ఇత్య
ర్థః- అయం వాలీ ప్రశాంతాసుః రుద్ధప్రాణోఽభూత్ మృతోఽభవ
దిత్యర్థః ॥ ౪౯ ॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్వాలిమరణసమయే, హే
తి ఖేదే ॥ ని ॥ హా విషాదశుగార్తిష్విత్యమరః - సకలభువనబహువత

భువనభయప్రమథబాహుబలశాలిన్ గోలభగంధర్వగంధసింధురపఞ్చతా
కరణ పఞ్చాననదశముఖభుజభుజంగభోగనిరోధాహితుండికాయితవా
లవలయ వాలిన్ కథంవిలయంగతోసీతి బాష్పావిలముఖావలీముఖా స్త
స్య రామాజ్ఞయా యథాభిప్రేతం ప్రేతకృత్యంసర్వంనిర్వర్తయామా
సుః ॥౫౦॥ తతోజాంబవత్ప్రముఖవలీముఖగణా దాశరథినిదేశాత్సు
గ్రీవం కాంచనకలశోదకైరభ్యషించన్ ॥ ౫౧ ॥ వ ॥ అభిషిక్తేతు

బాహుబలశాలిన్ అశేషలోకశ్లాఘనీయభుజశక్తిసంపన్న, తథాగోల
భనామాయోగంధర్వో దేవయోనివిశేషస్స ఏవ గంధసింధురః మత్తగజ
స్తస్యపంచతాకరణే నిధనవిధానే పంచాననసింహ ఇతి శ్లిష్టపరంపరితరూప
కమ్, తద్వినాశకేత్యర్థః ॥ ని ॥ సింహోమృగేంద్రః పంచాస్య ఇత్య
మరః - తథాదశముఖభుజా రావణబాహవ ఏవ భుజంగభోగాస్సర్పకా
యాః ॥ ని ॥ భోగస్సుఖేస్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోరిత్యమ
రః- తేషాంనిరోధే నియంత్రణే ఆహితుండికో వ్యాళగ్రాహీ తద్వదాచరి
తమాహితుండికాయితంవాలవలయంలాంగూలమండలంయస్య సతథో
క్తేతి సంబోధనత్రయం అత్రరూపకోపమయోస్సంకరః ॥ ని ॥ విషవై
ద్యోజాంగలికో వ్యాళగ్రాహ్యాహితుండిక ఇత్యమరః, కథంవిలయంగ
తోసి ఏతాదృశవీర్యసంపన్నస్త్వం మృతోసీతి బాష్పావిలముఖాః అ
శ్రుపరివృతాననాః వలీముఖావానరాః, రామాజ్ఞయా తస్య వాలినః
అభిప్రేతమనతిక్రమ్య యథాభిప్రేతం యథార్హమిత్యర్థః- ప్రేత
కృత్యందహనాది ప్రేతసంస్కారంసర్వం, నిర్వర్తయామాసుశ్చక్రు
రిత్యర్థః ॥ ౫౦ ॥ — ॥ తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం జాంబవత్ప్రము
ఖాః జాంబవత్ప్రధానాః వలీముఖగణా వానరసంఘాః దాశరథినిదేశా
చ్ఛ్రీరామాజ్ఞావచనాత్ సుగ్రీవంకాంచనకలశోదకైః శాతకుంభసం
భృతతీర్థజలైరభ్యషించన్ వానరసామ్రాజ్యాభిషిక్తంచక్రురిత్యర్థః
॥ అభిషిక్త ఇతి ॥ సుగ్రీవేతుశబ్దోవధారణార్థకః సుగ్రీవఏవేత్యర్థః

సుగ్రీవే రామశ్యామపయోముచా । అభిషేక్తుం స్థితా మేఘాస్తన్మహీం మహిషీమివ ॥ ౫౨ ॥ ఆర్యార్యాన్వేషణా కార్యా శరదిత్యుక్తసంవిదా । కపీంద్రేణార్థితో రామః కిష్కింధావర్తనం ప్రతి ॥ ౫౩ ॥ న యోగ్యా నగరప్రాప్తిరిత్యుక్తవతి రాఘవే । సుగ్రీవప్రార్థనాప్యాసీద్భరతప్రార్థనాసమా ॥ ౫౪ ॥ దత్తార్జునవికాసేన ధార్తరాష్ట్రా

॥ని॥ తుస్యాద్భ్రేదేవధారణ ఇత్యమరః, రామ ఏవ శ్యామపయోముక్ నీలమేఘస్తేనాభిషిక్తే సతి మేఘా జలధారాః తన్మహీం తస్య సుగ్రీవస్య మహీం భువం మహిషీం రాజ్ఞీమివ, అభిషేక్తుం స్థితాః ప్రవృత్తాః శ్రీరామజలదేన కేవలసుగ్రీవాభిషేకే కృతే జలదానాం తన్మహిష్యభిషేకప్రవృత్తిర్యుక్తైవేతి భావః, వర్షాసమయస్సంప్రాప్త ఇతి ఫలితార్థః రూపకోత్ప్రేక్షయోస్సంకరః ॥ ౫౨ ॥ — ॥ ఆర్యేతి ॥ హే ఆర్యస్వామిన్ శ్రీరామ, శరది శరత్కాలే ఆర్యాయాస్సీతాయాః అన్వేషణా గవేషణా కార్యా కర్తవ్యా, తదానీం కార్యసౌకర్యాదితి భావః- ఇత్యేవముక్తసంవిదా విజ్ఞప్త ప్రతిజ్ఞానేన ॥ ని ॥ సంవిదాగూః ప్రతిజ్ఞానమిత్యమరః, కపీంద్రేణ సుగ్రీవేణ కారుణికః శ్రీరామః కిష్కింధావర్తనం ప్రతి కిష్కింధాప్రవేశముద్దిశ్యార్థితో యాచితః ॥౫౩॥ — ॥ తతః కిం తత్రాహ ॥ నేతి ॥ నగరప్రాప్తిః పత్తనప్రవేశః యోగ్యా అర్హా న భవతి పితృనిదేశపరిపాలనార్థం వనవాసినో మమ పత్తనప్రవేశానర్హత్వాదితి భావః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ చతుర్దశసమాస్సౌమ్య గ్రామం వా యది వా పురమ్ । న ప్రవేక్ష్యామి హనుమన్ పితుర్నిర్దేశపాలక ఇతి ॥ ఇతి ఏవం రాఘవే ఉక్తవతి సతి, సుగ్రీవప్రార్థనాపి భరతప్రార్థనయా సమా సదృశీ అభూత్, యథా భరతప్రార్థనయా శ్రీరామః అయోధ్యాం న ప్రవిష్టవాన్ తథా సుగ్రీవప్రార్థనయా కిష్కింధామపి న ప్రవిష్టవానిత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, తథా చ భరతస్య సుగ్రీవౌపమ్యం శ్రీరామస్య దృఢవ్రతత్వం చ గమ్యతే ॥౫౪

న్నిరస్యతా । తేనజీమూతకాలేన దేవకీనన్దనాయితమ్ ॥ ౫౫ ॥ అస్మా
కంరూపలక్ష్మీమసకృదపహసత్యాత్మకాన్త్యాతథాస్మాంభర్తారంనస్సురే
న్ద్రంకిమపినగణయన్ వాలినంద్రాగ్జఘాన । ఇత్థంమత్వైవవైరంఝడితి
ఘనఘటా రాఘవస్యాహవోత్థామాశామాశాశ్చరుద్ధ్వాస్తనిత మిషమ

॥ అథవర్షర్తుం వర్ణయితి ॥ దత్తైరిత్యాదినా ॥ దత్తైః అర్జునవికాసైః పార్థమానసోల్లాసైః అన్యత్ర కకుభతరుపుష్పవికసనంచ యేనతథోక్తేన ॥ ని ॥ అర్జునః కకుభేపార్థే కార్తవీర్యమయూరయో రిత్యమరశ్శేషః, ధార్తరాష్ట్రాస్సితచంచుచరణహంసవిశేషాః అన్యత్ర ధృతరాష్ట్రపత్యాని దుర్యోధనాదీన్ నిరస్యతాని రాకుర్వతా ॥ ని ॥ రాజహంసాస్తు తేచంచు చరణైర్లోహితైస్సితాః మలినైర్మల్లికాక్షాస్తే ధార్తరాష్ట్రాస్సితేతరైరిత్యమరః- తేనప్రకారేణతేన ప్రసిద్ధేనవా జీమూతకాలేనవర్షాసమయేన దేవకీనందనేన శ్రీకృష్ణేనేవాచరితం దేవకీనందనాయితమ్, ఉక్తరీత్యా శ్రీకృష్ణకల్పోవర్షాసమయః ప్రవృత్తఇత్యర్థః ॥ + ॥ కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చ అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః ఇతిదీర్ఘః, అత్రోభావేక్తః జీమూతశబ్దోవ్యాఖ్యాతః శ్లిష్టవిశేషణో యముపమాశ్లేషోవా మతభేదాత్ ॥ ౫౫ ॥—॥ అస్మాకమితి ॥ అస్మాకంరూపలక్ష్మీమాకారశోభాం ఆత్మకాన్త్యానిజదేహభాసా ఇంద్రనీలసచ్ఛాయయేతిభావః-అసకృత్ బహువారంఅపహసతిఅపహాసంకరోతితదపహసనమాస్తాంతిష్ఠతు కింతునోస్మాకంభర్తారంస్వామినంసురేంద్రందేవరాజం కిమపికించిదపి నగణయన్ నలక్షీకుర్వన్నిత్యర్థః ॥ + ॥ నఞర్థస్యనశబ్దస్య సుప్సుపేతిసమాసః- వాలినంతత్సుతమితిభావః, ద్రాక్ ద్రుతమవిచార్యేత్యర్థః, జఘానహింసితవాన్ ॥ ని ॥ ద్రాఙ్మంక్షుసపదిద్రుతఇత్యమరః, ఇత్థమనేనప్రకారేణవైరంవిరోధంమత్వాజ్ఞాత్వైవ, ఝడితిశీఘ్రంఘనఘటాః మేఘబృందాన్యాహవోత్థాం యుద్ధసముత్థితాం రాఘవస్యాశాంవాఞ్ఛాముత్సాహమితియావత్ - ఆశాదిశశ్చ ॥ ని ॥ ఆశాదిగ

హాసింహనాదాన్వితేనః ॥ తత్ర॥ ౨౬ ॥ ప ॥ ఉపచితజీవనధారాస్స
త్పథభాజో నిరస్తసన్తాపాః । భూపా ఇవ నవమేఘాః పౌరస్త్యమహాబ

తితృష్ణయోరితి రత్నమాలా- రుద్ధ్వా నిరుధ్య వర్షాసమయే జైత్రయాత్రా
యా అనుపయుక్తత్వాదితి భావః, స్తనితమిషేణ గర్జితవ్యాజేన మహా
సింహనాదాన్వితేనుశ్చచురితి సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా - స్రగ్ధరావృ
త్తమ్, లక్షణంతూక్తమ్ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్ సమయే ॥౨౬॥—
॥ ఉపచితేతి ॥ ఉపచితజీవనధారాః ప్రవృద్ధోదకసంపాతాః అన్యత్రో
పచితాః జీవనధారాః దానోదకధారాః యేషాం తే తథోక్తాః నిరంతరదాన
శీలా ఇత్యర్థః, సర్వాణ్యుదకపూర్వాణి దానానీత్యుదకధారాపూర్వకత్వ
త్వాత్సర్వేషాం దానానామితి భావః, అథవా ఉపచితా ధర్మాచరణాదినా
వర్ధితా జీవనధారా ఆయుర్దైర్ఘ్యం యేషాం తే తథోక్తాః(౧) తథా సత్పథభా
జః ఆకాశమార్గసంచారిణః అన్యత్ర సన్మార్గవర్తినః, నిరస్తసం
తాపాః నిర్వాపితపరితాపాః అన్యత్ర నిరస్తాశ్రితజనమనః పరితాపాః
తథా పౌరస్త్యమహాబలాకులితాః పౌరస్త్యః పూర్వదిగ్భవః ప్రాచ్యః
అగ్రత ఉత్పన్న ఇత్యర్థః ॥ + ॥ దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యగితి త్యక్ప్ర
త్యయః, తాదృశో యో మహాబలో వాయుస్తేనాకులితాః ఉద్ధూతాః (౨)
అన్యత్ర రలయోరభేదాత్ పౌలస్త్యస్య రావణస్య మహాబలేన ప్రభూ
తబాహుపరాక్రమేణ ఆకులితాః విహ్వలీకృతాః నవమేఘా నూత్నజల
ధరాః దివ్యాకాశే భూపా రాజాన ఇవ జాతా ఇతి శేషః, శ్లేషసంకీర్ణేయ

---

(౧)జీవ్యతే అనేనేతి జీవనమ్ । జీవికాసాధనం దేయద్రవ్యం సంబలమి
త్యర్థః । తస్య ధారా అవిచ్ఛేదః ఉపచితా వృద్ధిం ప్రాపితా జీవధారా
యైస్తే ఇతి వా ॥ (౨) లళయోర్డలయోస్తద్వ జ్జడయోర్వబయోస్త
థా । రలయోర్నణయోశ్చాంతే సవిసర్గావిసర్గయోః ॥ సబిందు
కాబిందుకయోస్స్యాదభేదేన కల్పనం ఇత్యభియుక్తాః ॥ అంతే చిత్రకా
వ్యే పాదాంత ఇత్యర్థః ॥

లాకులితాః ॥ ౫౩ ॥ ౫ ॥ తేనకిలరఘుపతిరతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుశ్శత
మన్యుశరాసనశారతరతారాపథాంఘనరవముఖరితహరిన్ముఖాభోగాం
కదమ్బవనపవనాకమ్పని. రాడమ్బరకాదమ్బకదమ్బామమ్బుదక ద
మ్బకబలితామ్బరాంశిలీంధ్రసంబన్ధబన్ధురవసుంధరాంవికచకుటజనిచ
యకవచితమహారణ్యాం ప్రావృషేణ్యాం ప్రక్రియాంప్రేక్షమాణోఽల

ముపమా, ఆర్యావృత్తమ్ ॥ ౫౨ ॥—॥ తేనేతి ॥ తేనజీమూతకాలేన
హేతునాకిలేతి సంభావనాయాం సంభావితేన జీమూతకాలేనేత్యర్థః॥
ని ॥ వార్తాసంభావ్యయోఃకిలేత్యమరః, రఘుపతిః- శ్రీరామః అతి
మాత్రంనిర్భరం ప్రవృద్ధోవృద్ధింగతః మన్యుః క్రోధోయస్యతథోక్త
స్సన్ ఉద్దీపకత్వాజ్జైత్రయాత్రాప్రతిబంధకత్వాచ్చ క్రుద్ధస్సన్ని
త్యర్థః ॥ ని ॥ మన్యుర్దైన్యేక్రతౌక్రుధీత్యమరః శతమన్యుశరాస
నే నేంద్రధనుషాశారతరోత్యంతశబలవర్ణః తారాపథః ఆకాశం య
స్యాంతాం తథోక్తామ్, ఘనరవైఘనగర్జితైర్ముఖరితాః ప్రతిధ్వని
తాః హరిన్ముఖాభోగాదిగంతకుహరాణియస్యాం తాంతథోక్తాం,కదం
బవనపవనాకమ్పేననీపవనవాయుసంచారేణ నిరాడంబరాణివిహా
రాడంబరవిధురాణికాదంబకదంబాని కలహంససమూహా యస్యాం
తాం ॥ ని ॥ తూలంచనీప ప్రియకకదంబాశ్చహలిప్రియే, కాదంబఃక
లహంసస్స్యాదితిచామరః, అమ్బుదకదమ్బేన మేఘబృందేన కబళి
తం నిగీర్ణమాచ్ఛాదితమితియావత్, అంబరమాకాశంయస్యాంతాం-
శిలీంధ్రసంబంధేన కందళీకుసుమసంగత్యాబంధురామనోహరావసుం
ధరాభూమిఃయస్యాంతాం వసూనిధారయతీతివసుంధరా ॥ ను ॥ సంజ్ఞా
యాం భృతృవృజీత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయేముమాగమః ॥ ని ॥ కంద
ళ్యాంచశిలీంధ్రస్స్యాదితి శబ్దార్ణవే, వికచకుటజనిచయైర్వికసితగిరి
మల్లికాకుసుమనికురుంబైః కవచితాన్యాచ్ఛాదితాని మహారణ్యానియ
స్యాంతాహ్ ॥ ని ॥ కుటజోగిరిమల్లికేతిహలాయుధః ప్రావృషిణ్యాం

క్షణమిదమభాషత ॥ ౫౮ ॥ వ ॥ అయంకాలఃకాలప్రమథనగళాభై
రభినవైరహంయూనాంయూనామపహరతి ధైర్యంజలధరైః । స్మరా
ధారాధారాపరిచయజడావాన్తిసహసానభస్వన్తస్స్వన్తః కథమివవి

ప్రావృషేణ్యామ్ ॥ + ॥ ప్రావృషఏణ్యఇతి ఏణ్యప్రత్యయః, ప్రి
కీ్రియాంపరిపాటీంప్రేక్షమాణస్సన్ లక్ష్మణమిదంవక్ష్యమాణవచన మ
భాషతావోచత ॥ ౫౮ ॥ — ॥ అ ॥ తత్ప్రకారమేవవివృణోతి అ
యమిత్యాదిశ్లోకషట్కేన ॥ అయంవర్తమానఃకాలోవర్షాసమయః
కాలప్రమథనగళాభైః మృత్యుంజయకంఠసచ్ఛాయై రావిర్భూరిత
త్వాదతినీలైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ కాలోమృత్యౌమహాకాలే సమయే య
మకృష్ణయోరితివిశ్వః, కుతఃఅభినవైర్నూతనైర్జలధరైః కర్తృభిః అ
హంయూనామహంకారిణాం తారుణ్యమదగర్వేణాజేయం మన్యా
నామిత్యర్థః ॥ని॥ అహంయుస్స్యాదహంకారీత్యమరః ॥ + ॥ అహం
శుభమోర్యుసితియుస్ప్రత్యయఃయూనాంతరుణానాం ధైర్యంధీరత్వం
నిర్వికారచిత్తత్వమితియావత్, అపహరతివిలోపయతి - తరుణీప్రి
వహాంతఃకరణాన్కరోతీత్యర్థః ॥ * ॥ మనసోనిర్వికారత్వం ధైర్యం
సత్స్వపిహేతుష్వితిరసికాః తథా స్మరాధారామన్మథోద్దీపకాఇత్య
ర్థః, ధారాపరిచయజడావారిసంపర్కశీతలానభస్వంతఃప్రావృడ్వా
తాః ॥ ని ॥ నభస్వద్వాతపవన పవమానప్రభంజనా ఇత్యమరః, సహ
సాఅకస్మాదతివేగేనేత్యర్థః,సహసేత్యాకస్మికావిమర్శయోరితిగణవ్యా
ఖ్యానే స్వరాదిపాఠాదవ్యయ మిత్యాకటాయనః, వాంతిప్రసరంతి-
అతఃస్వంతఃసుస్వరూపః అతిదృఢఇతియావత్ ॥ ని ॥ అన్తోస్త్రీవసి
తేమృత్యౌస్వరూపేనిశ్చయేన్తిక ఇతివైజయంతీ, అథవాస్వంతః శు
భావసానః దేహనాశరహితఇతియావత్ వియోగోవిరహఖేదః కథమి

---

(౧) అత్రకథమితి హేత్వర్థకోనిపాతః । కారణాపికథంతర్కేవిస్మయే
సంపద్యద్భావేఇత్యభిధానాత్ ॥

ద్యోగః పరిణమేత్ ॥ ౫౯ ॥ మహాసమరసూచకః ప్రతిదిశం మనోజన్మనో మయూరగళకాహళీకలకలస్సముజ్జృంభతే । పయోదమలినే దినే పరుషవిప్రయోగవ్యథాం నరేషు వనితాసు వా దధతి హంత కేకా ఇతి ॥ ౬౦ ॥

॥ ప ॥ అమ్భోధరోదరవినిర్గతవారిధారాసంమర్దమాంసలసమీరసమీ

పతో వా ఇవశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే (౧) పరిణమేత్పరిపాకం గచ్ఛేత్, అతిక్రాన్తో భవేదితియావత్, న పరిణమేదేవేత్యర్థః, సత్యాముద్దీపకసామగ్ర్యాం తస్య దుస్తరత్వాదితిభావః, ఛేకానుప్రాసోలఙ్కారః ॥*॥ భవేదవ్యవధానేన ద్వయోర్వ్యంజనయుగ్మయోః, ఆవృత్తిర్యత్ర స బుధైశ్ఛేకానుప్రాస ఇష్యత ఇతిలక్షణాత్, శిఖరిణీవృత్తం ॥ ౫౯ ॥

॥ మహాసమరేతి ॥ ప్రతిదిశం దిశిదిశి మనోజన్మనో మన్మథస్య జగదేకవీరస్యేతిభావః, మహాసమరసూచకో మహారణజ్ఞాపకః మయూరగళకాహళీకలకలః మయూరగళాః నీలకంఠకంఠా ఏవ కాహళ్యో వాద్యవిశేషాస్తాసాం కలకలః కోలాహలః కేకారవాడంబర ఇతియావత్, సముజ్జృంభతే విజృమ్భితో భవతి ॥ ని ॥ కాహళం భృశశుష్కయోః వాద్యభాండవిశేషే తు కాహళిః కాహళః కళ ఇతి విశ్వః ॥ ని ॥ కోలాహలః కలకల ఇత్యమరశ్చ, కిమితి సముజ్జృంభత ఇత్యత ఆహ, పయోదమలినే దినే వార్షికవాసరేష్విత్యర్థః, పరుషవిప్రయోగవ్యథాం దుస్సహవిరహవేదనాం నరేషు పురుషేషు మధ్యే, వనితాసు స్త్రీషు వా మధ్యే, కే నరాః కా వా వనితాః దధతి ధారయంతి హంత విషాదే, తేషాం తాసాం చ సంహారకాలస్య సంప్రాప్తత్వాద్విషాద ఇత్యర్థః, ఇత్యేవం సముజ్జృంభత ఇతి సంబంధః, కే మూర్ధ్ని కాయతి కూజతీతి కేకా మయూరవాణీ- యథాహామరసింహః ॥ ని ॥ కేకా వాణీ మయూరస్యేతి, తాదృశం వాణీం పదశో విభజ్య నరవనితావాచకత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షాలఙ్కారః, స చ నరేషు కే వనితాసు కా ఇతి చ యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలఙ్కారేణాంగేన సంకీర్యతే- పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ ౬౦ ॥ —॥ అం

శ్యమానైః । ఆమోదవీచినిచయైఃకుటజప్రసూనైరాకాశమేతదవకాశ విహీనమాసీత్ ॥ ౧౦ ॥ ప ॥ ఘనశ్యామలపత్రస్య వ్యోమన్యగ్రోధ శాఖినః । ప్రరోహాఇవలక్ష్యంతేవారిధారాధరాంగతాః ॥ ౧౧ ॥(అం

భోధరేతి॥అంభోధరోదరేభ్యోజలధరగర్భగహ్వరేభ్యోవినిర్గతావి నిస్సృతాః యావారిధారాస్తా భిస్సహసంమర్దసంగ్రామకరణె మాంసలోబలవాన్ వారిధారావిభేదకతయా ప్రవృత్తఇత్యర్థః,మాం సంబలమస్యాస్తీతిమాంసలఇతివిగ్రహః ॥ ÷ ॥ సిధ్మాదిత్వాన్మత్వర్థీయోలచ్ప్రత్యయః, బలవాన్మాంసలోంసలఇతివృత్తికారః ॥ ని ॥ బలవాన్మాంసలోంసలఇత్యమరశ్చ తేనసమీరేణ వాయునాసమీర్యమాణైః ఆమోదవీచీనాం గంధపరంపరాణాంనిచయస్సముదాయో యేషాంతైరవిచ్ఛిన్నగంధబంధురైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ ఆమోదోగంధహర్షయోరితి విశ్వః, కుటజప్రసూనైర్గిరిమల్లికాకుసుమైః ॥ ని ॥ జయాథకుటజశ్శక్రోవత్సకోగిరిమల్లికేత్యమరః, ఏతత్పరిదృశ్యమానమివ స్థితమాకాశం నభః - అవకాశవిహీనంనీరంధ్రమాసీత్, అత్రాకాశస్యావకాశవిహీనత్వాసంబంధేపి తత్సంబన్ధకథనాదతిశయోక్తిభేదః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౦ ॥— ॥ ఘనేతి ॥ ధరాంభువంగతాః ప్రాప్తావారిధారాః రోదోంతరాళెదండాయమానతయా ప్రవృత్తాఉదకధారాః, ఘనామేఘాఏవశ్యామలపత్రాణి నీలపలాశాని యస్యతస్య అన్యత్రఘనవత్ శ్యామలాని అథవాఘనానిసాంద్రాణి శ్యామలానిచ పత్రాణియస్యతత్తథోక్తస్య వ్యోమ్నఆకాశస్యైవన్యగ్రోధశాఖినో వటవృక్షస్య ॥ ని ॥ న్యగ్రోధోబహుపాద్వటఇత్యమరః, ప్రరోహాజటాఇవలక్ష్యంతేదృశ్యంతే తథావారిధారాణాం ప్రవృత్తత్వాత్ప్రరోహత్వోత్ప్రేక్షారూపకానుప్రాణితేతిసంకరః, అత్ర ఇవశబ్దఉత్ప్రేక్షాయాం, ఇవేతిషదర్థోపమోత్ప్రేక్షావాక్యాలజ్కారేష్వితి గణవ్యాఖ్యానె ॥ ౧౧ ॥— ॥ అంభఇతి ॥ హేసౌమిత్రే లక్ష్మణ, ఇహ

భఃపూరసుసంపూర్ణా స్తటస్థతరుపుష్పిణీః । నదీః పశ్యేహ సౌమిత్రే ప్రవృద్ధాశ్చ దినేదినే ॥ ౬౩॥ వ ॥ అమ్భోధిపానే సలిలేన సాకమాపీతమౌర్వాగ్నిశిఖాకలాపమ్ । తప్తోదరా వారిధరా వమన్తి విద్యుల్లతోన్మే

ప్రావృట్కాలే అంభఃపూరేణ పయఃప్రవాహేణ సుష్ఠు సంపూర్ణాః సుసంపూర్ణాః తటే తిష్ఠంతీతి తటస్థానాం తీరరుహాణాం కదంబకుటజాది వృక్షాణాం పుష్పాణ్యాసు సంతీతి తటస్థతరుపుష్పిణీః వాయువశాన్నిపతితపుష్పవ్యాప్తా ఇత్యర్థః, తథా దినేదినే ప్రతిదినం వీప్సాయాం ద్విర్భావః, ప్రవృద్ధాః ప్రవృద్ధిం గతా నదీశ్చ పశ్య అత్ర ప్రియం ధ్వనిః అంభఃపూరసుసంపూర్ణాః మదనరసాతిరేకవతీరిత్యర్థః, తటశబ్దేనాత్ర నికటం ప్రతీయతే తటస్థా నికటస్థా అనపాయిన ఇతి యావత్ తైః తరవః తరువత్స్థితాః ప్రియా యాసాం తాస్తథోక్తాః అతఏవ పుష్పిణీర్వికాసవతీరితి బహువ్రీహిగర్భితవిశేషణసమాసః - అతః ప్రవృద్ధాః కేళిలాభాద్వృద్ధిం గతాః నదీః స్త్రియః పశ్యేతి (౧) ॥ ౬౩ ॥—॥ అమ్భోధీతి ॥ అంభోధిపానే సముద్రజలపాన సమయే సలిలేన సాకమాపీతం నిపీయమానమౌర్వాగ్నిశిఖాకలాపం బడబానలజ్వాలాజాలం కర్తృ ॥ ని ॥ ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల ఇత్యమరః వారిధరా మేఘా స్తప్తోదరాస్సంతప్తకుక్షికుహరాస్సంతః; విద్యుల్లతోన్మేషమిషేణ తటిల్లతాస్ఫురణవ్యాజేన వమంత్యుద్గిరంతి బహిర్నిర్గమయంతీత్యర్థః - అత్ర లాలాదినిరసనహాదినా వమనశబ్దేనోపచారాన్నిర్గమన మాత్రముచ్యత ఇతి చారుత్వాతిశయః, తదుక్తం దండినా ॥ ని ॥ నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహత ఇతి నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం సా చ మిషశబ్దేన విద్యుల్లతోన్మేషమపహ్నుత్య సత్యత్వప్రతిపాదనాత్సాపహ్నవోత్ప్రేక్షేతి సంకరః ॥ ౬౪ ॥ అథ జైత్రయాత్రాసయోగి శరత్కాలస్సంప్రాప్త ఇతి వక్తుం వర్షావ

(౧) అస్య పద్యస్య బహుషు కోశేష్వనుపలంభాత్ప్రక్షిప్తమివ భాతి)

షమిషేణనూనమ్ ॥ ౬౪॥ గ ॥ ఇత్థంప్రవృత్తేషుఘనదినేషుదాశరథినా కథమపినీతేషు తదాకారకాంతింగమితమివశనైశ్శనైర్మేఘమండలం పాండురమభూత్ ॥ ౬౫ ॥ తస్యచాపవ్యాపారవేళాయాంనసన్నిధా తవ్యమిత్యంతరిక్షాదన్తర్హితంకిలపాకశాసనశరాసనమ్ ॥ ౬౬ ॥ వ ॥ రఘుపతిచాపఘోషసమయోభవితేతికిలవ్యుపరతముద్భటంఘనఘటాజ

గర్జితంవర్ణయతి ॥ ఇత్థమితి ॥ ఇత్థముక్తప్రకారేణ ప్రవృత్తేషు ఘన దినేషు మేఘాకులితదివసేషు వార్షికవాసరేష్విత్యర్థః, దాశరథి నా శ్రీరామేణ కథమపి గరీయసాప్రయత్నేనాత్యంతప్రయాసేనేత్య ర్థః, నీతేషు గమితేషుసత్సు, అతఏవ తదాకారకాంతిం తస్యశ్రీ రామస్యాకారకాంతింశరీరశోభాం విరహజనితపాండురప్రభామిత్య ర్థః,గమితంప్రాపితమివేత్యుత్ప్రేక్షా,సంసర్గజాదోషగుణాభవంతీ తి న్యాయాదితిభావః (౧) శనైశ్శనైర్దినక్రమేణవిఘ్నాయాంద్వార్ష్ణా వః మేఘమండలంపాండురం ధవళవర్ణమభూత్ ॥ ౧ ॥ వళక్షోధవ ళో౽ర్జునః। హరిణఃపాండురఃపాండురిత్యమరః ॥ ౬౫ ॥—॥ తస్యే తి ॥ తదాతస్యశ్రీరామస్య చాపవ్యాపారవేళాయాం శరాసనో ద్యోగకాలే- న సన్నిధాతవ్యం సన్నిధానస్థాతవ్యం న ప్రత్యక్షైర్భవిత వ్యమితియావత్, మహాద్వ్యాపారకాలె స్వవ్యాపారస్యాయుక్తత్వా దితిభావః,ఇతికిలఇతిమత్వేత్యర్థః, కిలేత్యలీకే వస్తుతస్తునతథేతిభావః ఏవముత్తరత్రాపి వ్యాఖ్యేయం అతఏవోత్ప్రేక్షా అంతరిక్షాదాకా శాత్తత్సకాశాత్ పాకశాసనశరాసనం మింద్రస్యధనుః, అంతర్హిత మపగతం అదృశ్యతాంగతమిత్యర్థః ॥ ౬౬॥—॥రఘుపతీతి ॥ రఘు పతిచాపఘోషస్య శ్రీరామధనుష్టంకారస్య సమయఃకాలః భవితా భవిష్యతి ప్రత్యాసన్న ఇత్యర్థః, భువోలుట్ ఇతికిలఏవం మత్వా

---

(౧) తదాకారకాంతివిజితమివేతిపాఠే శ్రీరామాకృతి శ్యామలకాం త్యానిర్జితత్వాత్తద్దుఃఖేనశుభ్రమభూదివేత్యుత్ప్రేక్షా ॥

నితం స్తనితమ్ । శ్వసితమరుద్భిరస్య విజితః కిల శాన్తిమగాత్పరిచితకేతకీకుటజనీపవనః ॥ ౬౭॥ తాపోపశాన్తినటనాత్కృతలోకహర్షా వర్షానటీ గగనరంగతలాత్ప్రయాతా । అమ్భోదవాద్యమచిరేణ శశామ సర్వం నిర్వాపితాశ్చ సహసైవ తటిత్ప్రదీపాః ॥ ౬౮ ॥ ౫ ॥ క్రమే

త్యుత్ప్రేక్షా, ఉద్భటముజ్జృంభితం ఘనఘటాజనితం మేఘబృందసముద్భూతం స్తనితం గర్జితం వ్యుపరతం వినివృత్తం ప్రశాన్తమభూదిత్యర్థః, తథాస్య విగ్రహిణః శ్రీరామస్య శ్వసితమరుద్భిర్నిశ్శ్వాసమారుతైః అవిచ్ఛిన్నతయా ప్రవర్తమానైరితి శేషః విజితః కిల నిర్జిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా; పరిచితాని పరిశీలితాని కేతకీకుటజనీపవనాని. కేతకీనాం కుటజానాం గిరిమల్లికానాం నీపానాం కదంబానాం చ వనాని యేన స తథోక్తః, పవనో వాయుశ్చ శాన్తిమగాదుపరతోఽభూత్, వృత్తమున్నేయమ్ ॥ ౬౭ ॥——॥ తాపేతి ॥ వర్షా ప్రావృడేవ నటీ నర్తకీ ॥ ని ॥ స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా ఇత్యమరః, తాపోపశాన్తిస్సంతాపోపశమనమేవ నటనం నాట్యం తస్మాద్ధేతోః ॥ని॥ తాండవం నటనం నాట్యమిత్యమరః, కృతః ఉత్పాదితః లోకానాం జనానాం ప్రేక్షకాణాం చ హర్ష ఆనందో యయా సా తథోక్తా సతీ రజ్యంతేఽస్మిన్నటా ఇతి రంగో నాట్యస్థానమ్ ॥ ని ॥ రంగౌ తు స్థానరాగౌ చేతి వైజయంతీ, తస్య తలం ప్రదేశః గగనమేవ రంగతలం తస్మాత్ప్రయాతా అపగతాభూదితి శేషః, తథా సర్వమశేషమంభోద ఏవ వాద్యం వీణావేణుమృదంగాదీని సర్వాణ్యప్యంభోదవాద్యానీత్యర్థః, అచిరేణ సహసా శశామ శాన్తిం జగామ, తథా తటితః విద్యుత ఏవ ప్రదీపా దీపజ్వాలాశ్చ సహసా క్షిప్రమేవ నిర్వాపితాః ప్రశమితా ఇత్యర్థః, ఏవం సమస్తవస్తువర్తి సావయవరూపకమ్, వస్తుతస్తు రూపకోపమయోస్సాధకబాధకప్రమాణాభావాత్సందేహాలంకారః, వసంతతిలకా వృత్తమ్ ॥ ౬౮ ॥ ॥ క్రమేణేతి ॥ సకలమశేషం వాహినీజాతం నదీవ్యూహః కర్తృ ॥ని॥

ణావాహినీజాతం సకలం భావినీం వానరవాహినీపూర్తిమసహమానమి
వ తనిమానమభజత ॥ ౯ ॥ తథా దుర్దినాపాయే లఙ్కాయామపి
రాజహంసనిశ్శఙ్కసఞ్చారో భవిష్యతీతి మత్వా కిల భూమ్యామపి సము
జని రాజహంసనిశ్శఙ్కసఞ్చారః ॥ ౧౦ ॥ ఏవం ప్రోషితాయామపి ప్రా

జాతం జనిసమూహయోరిత్యభిధానాత్ ॥ సర్వా అపి నద్య ఇత్యర్థః ॥ ॥
భావినీం భవిష్యన్తీమ్ ॥ + ॥ భవిష్యతి గమ్యాదయ ఇతి భవిష్యదర్థే ణి
నిః- వానరవాహినీపూర్తిం కపిసేనానదీపూరణం, అసహమానమమృ
ష్యమాణమివేత్యుత్ప్రేక్షా, వాహినీజాతస్య వాహిన్యన్తరపూర్త్యస
హనం యుక్తమేవేతి భావః, క్రమేణ దినక్రమేణ తనిమానం తనుత్వమభ
జత ॥ ని ॥ సేనానద్యోశ్చ వాహినీతి వైజయన్తీ ॥ ౯ ॥ — ॥ తథేతి ॥
తథా దుర్దినానాం మేఘచ్ఛన్నదివసానాం రావణవధావధికదుష్టదివ
సానాం చ అపాయే అపగమే సతి ఏకత్ర శరదాగమవశాదన్యత్ర శ్రీ
రామవిక్రాన్తివశాచ్చేతి భావః ॥ ని ॥ మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దినమి
త్యమరః, లఙ్కాయాం రావణపుర్యామపి సాతంకసంచారయోగ్యా
యామపీతి భావః, రాజహంసయోశ్చన్ద్రసూర్యయోస్తథా రాజహం
సానాం శ్రీరామాదిరాజశ్రేష్ఠానాం కలహంసానాం చేతి గమ్యతే ని
శ్శంకసంచారః నిర్భయప్రవృత్తిః, నిరాతంకవిహారశ్చ। రాజా ప్రభౌ
నృపే చన్ద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోః। భానుర్హంసస్సహస్రాంశురితి
విశ్వప్రకాశామరౌ ॥ ని ॥ రాజహంసాన్నృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహం
సయోరిత్యన్యత్ర విశ్వః, భవిష్యతీతి మత్వా కిలేత్యుత్ప్రేక్షా, భూ
మ్యామపి రాజహంసనిశ్శంకసంచారః కలహంసనిరాతంకవిహారః రా
జశ్రేష్ఠనిరాఘాటజైత్రయాత్రా చ సమజని సంజాతః ॥ + ॥ జనేః
కర్తరి లుఙ్ ॥ దీపజనేత్యాదినా చ్లేశ్చిణాదేశః ॥ ౧౦ ॥ — ॥ ఏవమి
తి ॥ ఏవముక్తప్రకారేణ ప్రోషితజనానాం ప్రవసితనరాణాం విరహి
ణామితి యావత్, శేముషీం ప్రజ్ఞాం ధైర్యం ముష్ణాతి విలోపయతీతి ప్రా

క్షితజనశేముషీముషి ప్రావృషి ॥ ౭౧ ॥ వ ॥ కామక్షిప్తపృషత్కభి
న్నహృదయచ్ఛిద్రప్రణాళీగళన్మైత్రీసారలఘూభవత్ప్రతిశ్రవభరం నిర్వో
ఢుమప్యక్షమే । సుగ్రీవే చిరసంశ్రితాం శమయితుం రాగాన్ధతాం తాదృ
శీం కిష్కిన్ధాం ద్రుతమాప కోపకలుషో రామాజ్ఞయా లక్ష్మణః ॥ ౭౨ ॥

క్షితజనశేముషీముషి ॥ + ॥ ముషస్తేయే క్విప్ ॥ ని ॥ బుద్ధిర్మనీషా ధిష
ణా ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతిరిత్యమరః, ప్రావృషి వర్షర్తౌ ప్రోషితా
యామపగతాయాం సత్యామపి ॥ ౭౧ ॥—॥ తతః కిం తత్రాహ ॥ కా
మేతి ॥ కామక్షిప్తామన్మథప్రయుక్తాయే పృషత్కా బాణాః ॥ ని ॥ పృష
త్కబాణా విశిఖా అజిహ్మగఖగాశుగా ఇత్యమరః, తైర్భిన్నం విదారితం
యద్ధృదయం చిత్తం వక్షశ్చ ॥ ని ॥ హృదయం జీవితే చిత్తే వక్షస్యాజీవ
భావయోరితి శబ్దార్ణవః, తస్యచ్ఛిద్రం రన్ధ్రమేవ ప్రణాళీ జలనిర్గమ
నమార్గః ॥ని॥ ద్వయోః ప్రణాళీ పయసః పదవ్యామిత్యమరః తయా
గళన్నిర్గచ్ఛన్ మైత్రీసారస్సఖ్యస్థిరాంశో యస్య స తథోక్తః- అత ఏ
వల్లఘూనిస్సారేతుద్రేచ అవిచ్ఛిన్నకామకేళిపరతన్త్రతయా విస్మృత
సఖ్యసమ్బన్ధ ఇత్యర్థః, మైత్రీ వ్యాఖ్యాతా ॥ ని ॥ సారో బలే స్థిరాంశే
చేత్యమరః, అతశ్చ ప్రతిశ్రవః సీతాన్వేషణాఙ్గీకారః, స ఏవ భరస్తమపి
కిముతాన్యదితి భావః ॥ని॥ అఙ్గీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయ ఇ
త్యమరః- నిర్వోఢుం సమర్థయితుమక్షమే అశక్తే సుగ్రీవే చిరసంస్థితాం
చిరకాలమారభ్య వర్తమానాం తాదృశీమనిర్వాచ్యాం రాగేణ స్త్రీసం
భోగాసక్త్యా యా అన్ధతా అవివేకితా తాం శమయితుం నిర్వాపయి
తుం స్త్రీలమ్పటతాం నివర్త్య ప్రస్తుతకార్యే ప్రవర్తయితుమిత్యర్థః -
కోపకలుషః రోషాక్రాన్తి విక్షిప్తహృదయః లక్ష్మణః రామాజ్ఞయా కి
ష్కిన్ధాం ద్రుతమాప ప్రాప ॥ శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ (౧) ॥ ౭౨ ॥

---

(౧) ప్రతిశ్రుతగిరమితి పాఠే ఆర్యా ర్యాన్వేషణేత్యాదిగిరమిత్యర్థః । *
ఏతత్పద్యానన్తరం । తాపకం భ్రాతరం వా త్వం మామకం వానుగచ్ఛసి ॥ కిం
వా వానరమే తూర్ణం దీయతాముత్తరం వచః । ఇతి పద్యం ప్రక్షిప్తమ్ ॥

౫ ॥తతస్సౌమిత్రిరతిపరుషః ప్రవిష్ట ఇత్యంగదేన విజ్ఞాపితోఽప్యనంగసంగరసంగతపరిశ్రమాదజాతజాగరస్సుగ్రీవస్తద్దర్శన(జాత)త్రాససంచలితసకల ప్లవగబలకిలకిలాయితేన ప్రబుద్ధస్సచివయోః ప్లక్షప్రభావ నామ్నోః ప్రభావేన ప్రకృతింప్రపేదే ॥ ౨౩ ॥ తతస్తస్మిన్ సుగ్రీవే రాఘవరోషస్య కారణంనిరూపయతిసతిసద్యఏవముఖరితదిఙ్ముఖోఘో లక్ష్మణ

॥తతఇతి ॥ తతః తదనంతరం సౌమిత్రిర్లక్ష్మణః అతిపరుషోఽత్యంతరోషావిష్టస్సన్ ప్రవిష్టః కిష్కింధాంప్రత్యాగత ఇత్యంగదేన విజ్ఞాపితోఽపి అనంగసంగరసంగతపరిశ్రమాద్రతిరమణరణసంప్రాప్తఖేదాద్ధేతోః, శ్రమఃఖేదోఽధ్వరత్యాదేరితిలక్షణాం, అజాతజాగరోఽనుత్పన్నప్రబోధః సుగ్రీవః తస్య రోషావేశవతో లక్ష్మణస్యదర్శనాద్యస్త్రాసఃసాధ్వసం తేన సంచలితానాం సంభ్రాంతానాం సకలానాం సమస్తానాంప్లవగబలానాం వానరసేనానాం కిలకిలాయితేన కిలకిలధ్వన్యాచరణేన హేతునాకిలకిలేత్యనుకరణశబ్దః- ప్రబుద్ధో బోధం ప్రాప్తస్సన్ ప్లక్షఃప్రభాసశ్చేతి నామనీయయోస్తయోస్సచివయోర్మంత్రిణోః ప్రభావేనఉద్వేగ నివర్తకవచనసామర్థ్యేన ప్రకృతిం పూర్వావస్థాంప్రపేదేప్రాప, తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥ప॥ సోఽయంరోషపరీతాత్మా ద్వారితిష్ఠతివీర్యవాన్ । వానరాన్వానరపతేచక్షుషాప్రదహన్నివ ॥ తస్యమూర్ధ్నా ప్రణమ్యత్వం సపుత్రస్సహబంధుభిః- గచ్ఛశీఘ్రంమహాభాగ రోషోహ్యస్యనివర్త్యతామితి ॥ ౨౩ ॥—॥ తతఇతి ॥ తతఃతస్మిన్ తథాప్రకృతిమాపన్నే సుగ్రీవే రాఘవస్య ప్రాణప్రియసఖస్యాపి లక్ష్మణస్య శ్రీరామస్యవారోషస్తస్య కారణం నిరూపయతి ॥*॥ న మే దుర్వ్యాహృతంకించిన్నాపి మేదురనుష్ఠితమ్ । లక్ష్మణో రాఘవభ్రాతా క్రుద్ధఃకిమితిచింతయే, ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యాపర్యాలోచయతి సతీత్యర్థః, ముఖరితహరిన్ముఖఃప్రతినాదితదిగంతరాళో లక్ష్మణస్యజ్యాఘోషోగుణధ్వనిరభూత్ నిజాగమనజ్ఞాపనార్థం లక్ష్మణోత్థ

స్యజ్యాఘోషః ॥ ౭౪ ॥ వ॥ తత్రాసనం ద్రుతమపాస్య పతిః కపీనాం
త్రాసనమ్రవదనో ఘనచాపఘోషాత్ । సంతోషమోక్షమివ భూరి
భజన్ భుజంగస్సంతాపనాశపిశునాత్తరుణాభ్రఘోషాత్ ॥ ౭౫ ॥ గ॥ త
త్ప్రతిశ్రుతకార్యప్రత్యాహనాయ కుపితేన భ్రాత్రా ప్రేషిత ఇతి
మారుతినా ధార్యమాణధైర్యస్సుగ్రీవస్సౌమిత్రిం సాన్త్వయితుం తారాం

సృష్టం కారంచకారేత్యర్థః ॥ ౭౪ ॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్సమ
యే కపీనాంపతిస్సుగ్రీవః ద్రుతం శీఘ్రమాసనం సింహాసనం అపాస్య
త్యక్త్వా ఆసనాముత్థాయేత్యర్థః, ఘనచాపఘోషాన్మహాకార్ముకధ్వ
నేః నమ్రవదనః అవనతాననస్సన్ త్రాసబిభాయ కథమివ సంతాప
నాశపిశునాత్- గ్రీష్మాదిజనితసంజ్వరోపశాంతిసూచకాదితి విశేషణం
చాపఘోషేపి యోజ్యంతరుణాభ్రఘోషాన్నూతనమేఘగర్జితాత్ ।
భూరిభూయిష్ఠం యథాతథా సంతోషమోక్షమానందవిఘాతం భజన్
ప్రాప్నువన్నితి విశేషణమ్- సుగ్రీవేపి యోజ్యం భుజంగస్సర్ప ఇవ ॥
ని॥ సర్పః పృదాకుర్భుజగో భుజంగ ఇత్యమరః, అత్ర తరుణాభ్రఘోష
స్య నీలకంఠోల్లాసకత్వాత్ తేషాంచ నీలకంఠో భుజంగభుగిత్యభిధా
నాత్ భుజంగభుక్త్వాచ్చ భుజంగత్రాసహేతుత్వమవగంతవ్యం ఉపమా
లఙ్కారః- వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౭౫ ॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్ర వి
త్రాసనసమయే ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం యత్కార్యం సీతాన్వేషణ
రూపకృత్యం తస్య ॥ని॥ అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః, ప్ర
త్యాహనాయ ప్రవర్తనార్థం కుపితేన విలంబాదుష్టేన భ్రాత్రా రామేణ
ఏషః లక్ష్మణః ప్రేషితః ప్రహితః ఇత్యుక్త్వేతి శేషః మారుతినా హనూమ
తా ధార్యమాణం ధారణవిషయీక్రియమాణం ధైర్యం యస్య స తథోక్తః
మారుతివచనాత్పునర్లబ్ధధైర్యస్సన్నిత్యర్థః సుగ్రీవస్సౌమిత్రింసాం
త్వయితుం సామవచనైరుపలాలయితుమ్ ॥ని॥ సామసాంత్వముభే సమే
ఇత్యమరః, తారాం నిజవధూం ప్రేషితవాన్ ప్రథమం స్వస్యైవదర్శ

ప్రేషితవాన్ ॥ ౩౬ ॥ ప ॥ ప్రాగ్వారుణీభజననిహ్నుతరాజతేజో ని
ష్క్రాంతతారముపశాన్తతమోవికారమ్ । పూర్వాశయావిశతిసత్పథ
భాజిమిత్రేసత్యంనిశాంతసమమస్యనిశాన్తమాసీత్ ॥ ౩౮ ॥ గ॥సాతు
రామా రామానుజమాసాద్యచైవమవోచత ॥ ౩౯ ॥ ప ॥

నేపునఃకోపోద్బోధోభవిష్యతి స్త్రీదర్శనేతు నైవమితిమత్వాతాం
ప్రహితవానిత్యర్థః-తథాచశ్రీరామాయణమ్ ॥*॥త్వద్దర్శనవిముక్తా
త్మానస్తకోపంకరిష్యతి।నహిస్త్రీషుమహాత్మానఃక్వచిత్కుర్వంతిదారు
ణమిత్యాది॥ ౩౬ ॥—॥ప్రాగితి ॥ ప్రాక్ అంజసావారుణీ భజనేన
సురాసేవనేన నిహ్నుతమాచ్ఛాదితం రాజ్ఞః ప్రభోస్సుగ్రీవస్యతే
జః ప్రతాపోయస్మిన్తత్తథోక్తం అన్యత్రవారుణీభజనేన ప్రతీచీసంగ
త్యానిహ్నుతమంతర్హితంరాజతేజశ్చంద్రప్రకాశోయస్మిన్తత్ ॥ని॥
సురాప్రత్యక్చవారుణీత్యమరః రాజాప్రభౌనృపేచంద్రఇతివిశ్వప్ర
కాశః, నిష్క్రాంతానిర్గతా తారాసుగ్రీవపత్నీయస్మాత్తత్తథోక్తం
అన్యత్రాపగతనక్షత్రం- ఉపశాంతోనివృత్తస్తమోవికారోమోహవి
క్రియాఅన్యత్రాంధకారవ్యాప్తిర్యస్మిన్తత్తథోక్తమ్ అస్యసుగ్రీవస్యని
శాంతం గృహంకర్తృ॥ని॥నిశాంతంభవనోషసారితివిశ్వః-సత్పథభాజిస
న్మార్గవర్తినిఆకాశమార్గసంచారిణిచమిత్రేసుహృదిలక్ష్మణే అర్కే
చ ॥ని॥ మిత్రంసుహృదిమిత్రోర్క ఇతివిశ్వః,పూర్వాశయాపూర్వప్ర
తిజ్ఞాతార్థకాంక్షయాహేతునాపూర్వదిశాచవిశతిప్రవిశతిసతి,సత్యం
యథార్థమతఏవాత్ప్రేక్షానిశాయారజన్యాఅంతోవసానంతత్సమంత
త్తుల్యం ప్రభాతకల్పమిత్యర్థః- ఆసీత్ శ్లిష్టవిశేషణోయముపమా॥౩౭॥
॥సేతి॥ సాతుసైవరామాసుందరీ ॥ ని ॥ సుందరీరమణీరామేత్యమరః,
యత్రాకృతిస్తత్రగుణాఇతిన్యాయాన్నిజగుణసంపదాలక్ష్మణ ప్రసాదన
పాటవాతిశయద్యోతనార్థం రామేత్యుక్తమిత్యవగంతవ్యం, రామా
నుజంలక్ష్మణం రామవద్గుణగ్రాహిత్వ ప్రకటనార్థమిత్థం నిర్దేశః,ఆ

ప్రాచీనం వ్యసనం సురేన్ద్రతనయాజ్జాతం వనే భ్రామ్యతస్సుగ్రీవస్య
నిరాకృతం ఖరరిపోర్బాణేన సాలచ్ఛిదా। అద్యాన్యద్వ్యసనం తు పఞ్చవి
శిఖాదాసీదుపేన్ద్రాత్మజాత్సౌమిత్రేస్తదపి ప్రశాన్తమభవజ్జ్యాఘోష
మాత్రేణ తే॥౭౯॥ తదనన్తరం తారాసాన్త్వవచనప్రశాన్తకోపేన సౌ

సాద్య ప్రాప్యఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా అవోచత ఉక్తవతీచ ॥౭౮॥—
॥తత్ప్రకారమేవాహ ॥ ప్రాచీనమితి ॥ సురేన్ద్రతనయాద్వాలినః
జాతముత్పన్నం అతఏవవనే అరణ్యేభ్రామ్యతస్సంచరతః ॥ + ॥ వా
భ్రాశేత్యాదినాశ్యన్ప్రత్యయః - సుగ్రీవస్యప్రాచీనంపురాతనంవ్యస
నంవిపత్ ॥ని॥ వ్యసనంవిపదిభ్రంశే దోషేకామజకోపజ ఇత్యమరః,
ఖరరిపోఃఖరాసురాన్తకస్య శ్రీరామస్య సంబన్ధినాసాలచ్ఛిదాస
ప్తసాలవిదారిణాబాణేన, నిరాకృతంనిరస్తమ్, వాలినంనిహత్యతద్వ్య
సనంనిరాకృతమిత్యర్థః, అద్యేదానీంతు ఇన్ద్రముపగతః ఉపేన్ద్ర
ఇన్ద్రానుజోవిష్ణుః తస్యతనయాత్ ప్రద్యుమ్నరూపేణావతీర్ణత్వా
దితిభావః పంచఅరవిందాదయో విశిఖాబాణాయస్య తస్మాన్మన్మథాత్
మహావిరాపతిభావః, అస్యతుప్పద్వవిలక్షణం వ్యసనంస్త్రీవ్యసనమి
త్యర్థః- ఆసీత్ హేసౌమిత్రేతద్వ్యసనమపి తేతవజ్యాఘోషమా
త్రేణ గుణధ్వనిమాత్రేణ ప్రశాంతంనివృత్తమభవత్ ఇంద్రపుత్రకృ
తవ్యసనంత్వద్భ్రాత్రా నిరస్తం ఇంద్రానుజపుత్రకృతవ్యసనంతు త్వ
యానిరస్తమితిత్రయోయుక్తఇతిభావః భవదీయచాపఘోషశ్రవ
ణోత్తరక్షణఏవనివృత్తిర్నామితంప్రీస్సుగ్రీవోయుష్మత్కార్యనిర్వాహ
పరతన్త్రతయా వర్తతే అతస్త్వయామహారాజపుత్రేణనకోపితవ్యమి
తిఫలితార్థః, అత్ర శ్రీరామస్య శరేణవ్యసననిరాసకత్వ మస్యతు
చాపఘోషమాత్రేణైవేతివ్యతిరేకోలఙ్కారః, శార్దూలవిక్రీడితంవృ
త్తమ్ ॥ ౭౯ ॥—॥ తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం తారాయాస్సాంత్వ
వచనేన ఉక్తరూపసామవాక్యేనహేతునా ప్రశాంతకోపేన నివృ

మిత్రిణాసాకంతపనతనయస్సవినయ మాశ్రిత్యదాశరథిం ప్రాంజలి
ర్వ్యజిజ్ఞపత్ ॥ ౮౦ ॥౧॥ దేవకపిబలమఖిలకులాచలనిలయ మనిలత
నయేన హూతం॥పురహూతఇవపులోమజాపహారిణమనుహ్లాదంరా
వణంరణేనిహనిష్యసీతి ॥౮౧॥ తతః ॥౨॥ కకుభికులిశపాణే ర్మైథి
లీంతాంవిచేతుం వినతమఘదిశాయాంమారుతింప్రైషిత్భర్తుః । వరుణది

త్రయోషేణ సౌమిత్రిణాసాకం లక్ష్మణేనసహ, తపనతనయస్సుగ్రీవః
సవినయంభయభక్తిప్రియుక్తవినయ సహితంయథాతథా, దాశరథింశ్రీ
రామం ఆశ్రిత్యాభిగమ్య ప్రాంజలిః కృతాంజలిస్సన్ వ్యజిజ్ఞపత్ వి
జ్ఞాపయామాస ॥౮౦॥—॥ దేవేతి ॥ హే దేవస్వామిన్ శ్రీరామఅఖి
లకులాచల నిలయంమహేంద్రాద్య శేషకులపర్వత నికేతనంకపిబల మ
నిలసుతేన హనూమతా ఆహూతం॥అతఃపులోమజాం శచీం అపహరతీ
తి పులోమజాపహారిణమ్ ॥ని॥ పులోమజాశచీంద్రాణీత్యమరః, అను
హ్లాదంనామదానవం పురహూతఇంద్రఇవేత్యుపమా రావణంసీతాప
హారిణమితి శేషః రణేనిహనిష్యసి వినాశయిష్యసితివ్యజిజ్ఞపదితిసంబ
న్ధః మహేంద్రేణేప్సితాం పౌలోమీంతత్పితుఃపులోమనామ్నోనుమ
త్యాఅనుహ్లాదోజహారఇంద్రస్త్వేనుమంతారం పులోమానమపహర్తా
రమనుహ్లాదంచ నిహత్య తతస్తాం ప్రత్యానీతవానితి పౌరాణికీకథా
త్రానుసంధేయా (౧) తతస్తదనంతరమ్॥౮౧॥—॥కకుభీతి॥వానరేంద్ర
స్సుగ్రీవఃతామపహృతాం మైథిలీంసీతాంవిచేతుమన్వేష్టుం కులిశపాణే
రింద్రస్య కకుభి కేనహూర్త్యాస్సుఖ్యాతి ద్యోతయతీతికకుప్తస్యాం
ప్రాచ్యామిత్యర్థః- వినతంవినతాఖ్యం, వానరసేనాధిపతిం అథేతి
వాక్యారమ్భే అనన్తరంవాప్రైషత్భర్తుర్యమస్య దిశాయాం దక్షిణ
స్యాందిశీత్యర్థః+ఆపంచైవహలంతానాం యథావాచానిశాదిశేతి వ
చనాట్టాప్, మారుతింహనూమన్తం అత్రయువరాజస్యాంగదస్య

---

(౧)నిహనిష్యసీతిపాఠేభావినిష్యర్థ్యాహ_ర్థస్యమ్॥

శిసుషేణం యక్షరాజాశ్రితాయాం హరితి శతవలిం చ ప్రాహిణోద్వాన-
రేన్ద్రః ॥౭౨॥౧॥ తదను దినేషు కేషుచిద్గతేషు మాసాతిపాతనాసహో ని-
యతముదగ్రదణ్డస్సుగ్రీవ ఇతి సత్వరమితరదిగన్తరప్రేషితేషు చ ప్లవం-
గబలేషు ప్రతినివృత్తేషు పితృపతిహరితి ప్రేషితా మారుతిజాంబవదం-
గదనలనీలప్రభృతయోప్యలబ్ధసీతోపలబ్ధయస్తనయవినాశకుపితకణ్డు-

ప్రాధాన్యేపి కార్యసాధకత్వాత్ మారుతిగ్రహణమితి మన్తవ్యమ్, త-
థా వరుణస్య దిశి ప్రతీచ్యాం సుషేణం స్వస్య శ్వశురం తథా చ శ్రీరామాయ-
ణమ్ ॥*॥ అథ ప్రస్థాప్య చ హరీన్ సుగ్రీవో దక్షిణాం దిశమ్। అబ్రవీన్మే-
ఘసంకాశం సుషేణం నామ వానరమ్ । తారాయాః పితరం రాజా శ్వశు-
రం భీమవిక్రమమితి, తథా యక్షరాజాంచితాయాం కుబేరాధిష్ఠితా-
యాం హరితి ఉత్తరస్యాం దిశీత్యర్థః, శతవలిం శతవలినామానం వాన-
రనాయకం చ ప్రాహిణోత్ప్రేషయామాస, మాలినీవృత్తమ్॥౭౨॥—
॥తదన్వితి॥ తదను వానరప్రేషణానన్తరం- కేషుచిద్దినేషు గతేషు వ్యతి-
క్రాన్తేషు సత్సు. మాసాతిపాతనస్య మాసాతిక్రమణస్యాసహో స-
హిష్ణుః ప్రేషణసమయే శ్రీరామాయణశ్లోకః ॥*॥ ఊర్ధ్వం మాసాన్న
వస్తవ్యం వసన్వధ్యో భవేన్మమ ఇత్యేకమాసమాత్రస్యావధేః కృతత్వా-
దితి భావః ॥+॥ సహతేఽపచాద్యచ్ కుతః నియతం నిశ్చితం ఉదగ్రదణ్డ-
శ్చణ్డశాసనః ॥ని॥ దణ్డోస్త్రీ శాసనే రాజ్ఞామితి వైజయన్తీ, సుగ్రీ-
వ ఇతి మత్వా ఇతరదిగన్తరప్రేషితేషు దక్షిణదిగ్వ్యతిరిక్తదిక్త్రయప్రహి-
తేషు ప్లవంగబలేషు వినతప్రముఖవానరసైన్యేషు సత్వరం తూర్ణం
ప్రతినివృత్తేషు అనధిగతసీతావృత్తాన్తతయా ప్రత్యాగతేషు సత్స్వపి
తృపతిహరితి దక్షిణస్యాం దిశి ప్రేషితాః మారుతిజాంబవదంగదనలనీలాః
ప్రభృతిర్యేషాం తే తథోక్తాః ప్రభృతిగ్రహణాద్గజగవాక్షగవయాద-
యోపి గృహ్యన్తే తేపి వానరోత్తమాః అలబ్ధసీతోపలబ్ధయః అప్రాప్త-
మైథిలీలాభాస్సన్తః. తనయవినాశేన నిజపుత్రనిధనేన కుపితస్య క్రు

శాపనిశ్శేషితచరాచరమపరిచితచారప్రాన్తరంకాన్తారంకాన్త్వాకస్మిం
శ్చిత్కాన్తారే అసురమేకంనిరీక్ష్యరక్షఃపతిరితిబుద్ధ్వాయుద్ధసన్నద్ధా
బభూవుః ॥ ౨౩॥వ॥ నిశిచరపతిరిత్యవేత్యరోషాదశనినిపాతనిభేనతాడ
నేన। అసురహితమముంప్రహృత్యదైత్యం సురహితమేవచకారవాలి

ర్ధస్యకండునామ్నోమహర్షేః శాపేననిశ్శేషితావిధ్వంసితాశ్చరాచ
రాజంగమస్థావరాః మృగపక్షివృక్షగుల్మాదయోయస్మింస్తత్తథోక్తమ్॥
తథాచశ్రీరామాయణమ్॥*॥ కండుర్నామమహాభాగస్సత్యవాదీత
పోధనః। మహర్షిఃపరమామర్షీనియమైర్దుష్ప్రధర్షణః, తస్యత
స్మిన్వనేపుత్రోబాలకోదశవార్షికః ప్రణష్టోజీవితాంతాయ క్రుద్ధస్త
త్రమహామునిః-తేనధర్మాత్మనాశప్తం కృత్స్నంతత్రమహద్వనమ్
అశరణ్యందురాధర్షం మృగపక్షివివర్జితమితి పరిచితచారం ప్రవృత్త
ప్రాణిసంచారంతచ్చతత్ ప్రాంతరంనికటప్రదేశశ్చతన్నవిద్యతేయ
స్మింస్తథోక్తమత్యంతదుర్గమమిత్యర్థః ॥ని॥ ప్రాంతరందూరశూ
న్యోధ్వేత్యమరః- తత్కాంతారంవిపినం క్రాంత్వాతిక్రమ్యకస్మింశ్చి
త్కాంతారేకుత్రచిదరణ్యే ఏకమసురంనిరీక్ష్యరక్షఃపతీరావణఇతిబు
ద్ధ్వాజ్ఞాత్వాయుద్ధసన్నద్ధాస్సమగసన్నాహవంతోబభూవుః॥౨౩॥—
నిశిచరేతి ॥ వాలిసూనురంగదః నిశిచరపతీరావణఇత్యవేత్యజ్ఞాత్వాత
మితి శేషః రోషాత్ సీతాపహరణరూపాకృత్యకరణజనితకోపాద్ధే
తోః, అశనినిపాతనిభేనదమ్భోళిప్రహారసదృశేన తాడనేనముష్టిఘా
తేన అసురేభ్యోహితం అసురహితమ్ ॥ ॥ చతుర్థీతదర్థేత్యాది
నా సమాసః సురాణామహితంచాముందైత్యంప్రహృత్యనిగృహ్య
సురహితమేవ చకారేతివిరోధః,సచఅసురహితమచేతనంప్రహృత్య
సురాణాం హితంసుఖంచకారేతి పరిహారాచ్ఛ్లేషానుప్రాణితో వి
రోధాభాసోలఙ్కారః ॥*॥ ఆభాసత్వేవిరోధస్య విరోధాభాసఇష్య
త ఇతి లక్షణాత్, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥౨౪॥—॥

సూనుః ॥౭౮॥౯॥ తతస్తారేయవచనాత్తతఇతో విచిత్యనికటగిరిసానుశో యాస్సానుశయాస్సలిలాశయాజలచరపతంగపతనోత్పతనానుమేయమహా పల్వలోపశల్యంకిమపికుహరమవగాహ్యతత్రకంచనకాఞ్చనమయం మయమాయానిర్మితంవిహితతపోభంగాయైసురాంగనాయైహేమా యై ద్రుహిణేన వితీర్ణం మేరుసావర్ణిదుహిత్రా స్వయంప్రభయా

తతఇతి ॥ తతస్తదనన్తరం, తారాయాః అపత్యం తారేయః అంగదః ॥+॥ స్త్రీభ్యోఢక్ తస్యవచనాన్నియోగవాక్యాద్ధేతోః, తతఇతః తత్ర తత్ర విచిత్యాన్విష్య నికటగిరిసానుషు సమీపస్థగిరిప్రస్థేషు శేరలఇతి తథోక్తాః గహనసంచారజనితశ్రమాతిరేకాత్ తత్ర తత్ర సంవిశంత ఇత్యర్థః ॥+ అధికరణే శేతేరిత్యచ్ప్రత్యయః, అతఏవ సానుశయాః ససంతాపాః ॥ని॥ భవేదనుశయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబంధయోరితి విశ్వః- వానరాః సలిలాశ్వాశయా వాంఛయా పిపాసయేత్యర్థః, జలచరపతంగానాం హంసకారండవాదిజలవర్తిపక్షివిశేషాణాం పతనోత్పతనైః ప్రడీనోడ్డీనాదిగతివిశేషైః అనుమీయమానమహ్యాప్యమానంయత్పల్వలంసరస్తస్యోపశల్యమాశ్రయమంతస్థకాసారమిత్యర్థః (౧) కిమపి కించిత్కుహరం భూవివరగర్భమవగాహ్య ప్రవిశ్య కంచనక మపి కాంచనమయం హిరణ్మయం మయస్యాసురశిల్పినో మాయయా విచిత్రనిర్మాణ్యా నిర్మితం రచితం, తథా విహితతపోభంగాయై కృతతపోవిఘ్నాయై తస్మైనేన వనైపూర్వం హేమమహామయతపోభంగస్య విహితత్వాదితిభావః, హేమాయై హేమాఖ్యాయై సురాంగనాయై అప్సరసే ద్రుహిణేనస్రష్ట్రా తద్గీతసంతోషితేన విధాత్రా వితీర్ణం పిత్రం స్వయంప్రభయా తదాఖ్యయా మేరుసావర్ణేః దుహిత్రా ప్రతీకయా కృతావనం విహితరక్షణం వనోద్దేశం వనప్రదేశం అవిశన్ ప్రవిష్టవన్తః, హేమాయాః ప్రియసఖిత్వాన్మేరుసావర్ణిదుహిత్రాసావనం దత్తమిత్యనుసంధేయం ఉక్తం చ శ్రీరా

---

(౧) పల్వలోపశల్యమితి పాఠే ఉపశల్యం సమీపప్రదేశమిత్యర్థః ॥

కృత్వాపనంవనోద్దేశమవిశన్ ||౮౫||౧|| తతఃకృతాతిథ్యాయాస్స్వయం
ప్రభాయాఃప్రభావేన బిలాదుత్తీర్ణానాంసమయాతిపాతాద్దాపతిష్య
తి సుగ్రీవదండ ఇతి వికృతిముపేత్యసంగతమనోగదేనాంగదేనపవనతన
యవచనప్రత్యయప్రత్యానీత ప్రకృతినాసహప్రాయోపవేశ ముపేయు

మాయణే ||*|| దుహితా మేరుసావర్ణేరహంతస్యాస్స్వయంప్రభా, ఇ
దంరక్షామిభవనం హేమాయావానరోత్తమాః మమప్రియసఖీ హే
మానృత్తగీతవిశారదా- తయాదత్తవరాచాస్మిరక్షామిభవనోత్తమ మి
తి || ౮౫||——||తత ఇతి||తతఃప్రవేశానన్తరం-కృతాతిథ్యాయాఃఅతిథిస
త్కారేణోపచరితవత్యా ఇత్యర్థః,స్వయంప్రభాయాఃప్రభావేనసామ
ర్థ్యేన బిలాదుత్తీర్ణానాం నిర్గతానాంసమయాతి పాతాదవధికాలాతి
క్రమణాద్ధేతోః- దండ్యంతేనిగృహ్యం తేనేనేతిదండః, శిక్షా సుగ్రీవ
స్యకర్తుః దండః ఆగమిష్యతి కాలాతిక్రమణేన అస్మాన్ చండశాసన
స్సుగ్రీవోదండయిష్యతీత్యర్థః, ఇతిమత్వా వికృతింవికారం ప్రకృతి
వైకల్యమితియావత్- ఉపేత్యసంగతమనోగదేన సంజాత మనోవ్యా
ధినా ||౬|| రోగవ్యాధిగదామయాఇత్యమరః అథ పవనతనయస్యహ
నూమతః వచనం తత్కాలోచితవాక్యం తత్ప్రత్యయేన తద్విశ్వాసేన
ప్రత్యానీతాపునస్సమాహృతా ప్రకృతిఃపూర్వావస్థాయేన స తథోక్తే
నఅంగదేనసహ- ప్రాయోపవేశో నామదక్షిణాగ్రేషుదర్భేషు స్థండి
లే మరణార్థం సంకల్ప్యోపవేశనమ్ ||౬|| ప్రాయోభూమ్న్యంతగమ
నయోరిత్యమరః, [illegible] ప్రాప్తవతాం ||౭|| ఉపేయివాననా
[illegible] ప్రత్యయాంతోనిపాతః - ఉదగ్రసుగ్రీవ దం
డాపేక్షయా [illegible] మితి ముమూర్షతామిత్యర్థః- ఉక్తం
చ రామాయణే |*|| ఉపస్పృశ్యోదకంవింధ్యేప్రాఙ్ముఖాస్సముపా
విశన్ | దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు ఉదక్తీరం సమాశ్రితాః || ముమూర్ష
వో హరిశ్రేష్ఠాఏతత్క్షమమితిస్మహ ఇతి,ప్లవంగపుంగవానాంజాంబవ

షాం ప్లవంగపుంగవానాం పరిదేవనకథాప్రసంగే జటాయుషో నిధనం నిశమ్య విన్ధ్యరన్ధ్రాద్విహితసంపాతస్సంపాతినామగృధ్రరాజస్తానేవ మవాదీత్ ॥౭౬॥ వ॥ కోయమక్షతబలేప్యభిధాయపాపం వత్సే జటాయుషి మమ శ్రవసి దహన్తః । కస్తాత్పురాకిరణదాహిత పక్షయుగ్మం తిగ్మాంశుముష్ణవచసా శిశిరీకురుధ్వే ॥౭౭॥ x ॥ తతస్తైః ప్రస్తావితప్ర

బాదివానరశ్రేష్ఠానాం పరిదేవనకథాప్రసంగే ॥*॥ రామస్య వనవాసం చ క్షయం దశరథస్య చ । జనస్థానవధం చైవ వధం చైవ జటాయుష ఇత్యాదివిలాపగోష్ఠీప్రస్తావే జటాయుషో నిధనం మరణం నిశమ్య శ్రుత్వా వింధ్యరన్ధ్రాద్వింధ్యపర్వతకందరాత్, విహితసంపాతః కృతనిర్గమః తత్పరామర్శార్థం వినిష్క్రాంత ఇత్యర్థః, సంపాతినామగృధ్రరాజః జటాయుభ్రాతా తాన్వానరానేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణావాదీదవోచత్, తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ సంపాతిర్నామ నామ్నా తు చిరంజీవీ విహంగమః । భ్రాతా జటాయుషః శ్రీమాన్ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః- కందరాదభినిష్క్రమ్య స వింధ్యస్య మహాగిరేః । ఉపవిష్టాన్హరీన్దృష్ట్వా హృష్టాత్మా గిరమబ్రవీదితి ॥౭౬॥—॥ తదేవాహ ॥క ఇతి॥ అక్షతబలే అప్రతిహతపరాక్రమేపి వత్సే అనుజే జటాయుషి పాపం నిధనమభిధాయోక్త్వా మమ శ్రవసి కర్ణే ॥ని॥ కర్ణశబ్దగ్రహశ్రోత్రం శ్రుతిః స్త్రీ శ్రవణం శ్రవ ఇత్యమరః - దహన్తః భస్మీకుర్వన్తః యూయం కే కస్మాచ్ఛ్రవోదహనాద్ధేతోః, పురాపూర్వం సూర్యమండలప్రత్యుద్గమనకాల ఇత్యర్థః- కిరణైః నిజగభస్తిభిః దాహితం దగ్ధం పక్షయుగ్మం గరుద్యుగళం యేన తం తిగ్మాంశుం చండభానుముష్ణవచసా తతోప్యతితీక్ష్ణవచనేనేత్యర్థః- శిశిరీకురుధ్వే శిశిరీకురుథ, పక్షదహనజనిత దుఃఖాదప్యతిరిచ్యతే, యుష్మద్వచనజనితదుఃఖమితిభావః సంపాతేస్సూర్యకిరణదగ్ధపక్షతయా వింధ్యపతనాదికథా శ్రీరామాయణానుసంధేయా- అత్ర తిగ్మాంశోశ్శిశిరీకిరణాసంబంధేపి తత్సంబంధాభిధానా

వృత్తిస్సంపాతిః ప్రోషితాయ మహజటాయుషే నివాపాంజలిం నిర్వర్త్య పు
రాక దాచిదామిషాన్వేషణాయ ప్రేషితేన నిజసుతేన సుపార్శ్వనా
మ్నా సమామ్నాతం మహేంద్రమహీధ్రరంధ్రనిర్గతదశవదననీయమాన
జానకీపరిదేవనం జానానస్సూక్ష్మచక్షుః పునరప్యువాచ ॥౭౭॥౧॥ అ
లం కాతర్యేణ లంకాభిధానాం యాతుధానరాజధానీమధివసతి సీతా

దశవదనో క్తిభేదః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౭౭॥—॥ తత ఇతి ॥ తత
స్తదనన్తరం తైర్వానరైః ప్రస్తావితప్రవృత్తిరాదిత ఆరభ్య కథితవృ
త్తాంతః ॥౧॥ వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత ఇత్యమరః, సంపాతిః ప్రో
షితాయ మృతాయ జటాయుషే నివాపాంజలిం తర్పణాంజలిం నిర్వ
ర్త్య కృత్వేత్యర్థః ॥౧॥ నివాపః పితృతర్పణమిత్యమరః, పురా పూ
ర్వం కదాచిత్ కస్మింశ్చిత్సమయే - ఆమిషాన్వేషణాయ క్రవ్యవిచయనా
య ఆహారానయనార్థమిత్యర్థః- ప్రేషితేన ప్రహితేన సుపార్శ్వ
నామ్నా నిజసుతేన స్వతనయేన సమామ్నాతం కథితం మహేంద్రమ
హీధ్రస్య మహేంద్రాఖ్యకులపర్వతస్య మహీధ్రశబ్దో వ్యాఖ్యాతః ఆ
రణ్యకాండే మహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజమిత్యత్ర-రంధ్రాద్బిలాత్ విని
ర్గతేన దశవదనేన రావణేన నీయమానాయాః అపహ్రియమాణా
యాః జానక్యాః పరిదేవనం విలాపం జానానోఽవబుధ్యమానః మనస్య
నుసంధాన ఇత్యర్థః ॥+॥ జ్ఞా అవబోధన ఇత్యస్మాచ్ఛానచ్, సూక్ష్మచ
క్షుః సూక్ష్మదృష్టిః పూర్వోత్తరానుసంధానకుశల ఇత్యర్థః, సంపా
తిః పునరప్యువాచ ॥౭౭॥—॥ తదేవాహ ॥ అలమితి ॥ కాతర్యేణ
భయవిహ్వలత్వేన అలం కాతర్యం నకర్తవ్యమిత్యర్థః ॥౧॥ అలంభూ
షణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః । కుతః । దశవదనసీతారా
వణాపహృతా సీతా లంకాభిధానాం యాతుధానరాజధానీం రాక్షసన
గరీం అధివసతి అధితిష్ఠతి తత్రాస్త ఇత్యర్థః ॥+॥ ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇ
తి కర్తృత్వం తత స్తత్ర లంకాం ప్రతీత్యర్థః, భవంతో గచ్ఛంతు + కై.

థశవదననీతాం తత్ర గచ్ఛన్తు భవన్తః ॥ కిఞ్చ ॥ ౮౯ ॥ ప ॥ దివాకర
ప్లోషభవాం మమార్తిం నిశాకరో నామ మునిర్నిరస్యన్ । జగాద వః శా
ఖామృగాహార్యధైర్యాః క్షణేన తాం ద్రక్ష్యథ రామపత్నీమ్ ॥ ౯౦ ॥ ఇతి బ్రువా
ణం కృతసౌహార్దం తం సంపాతిమాపృచ్ఛ్య పరావరజ్ఞమ్ । ప్రవృద్ధహర్షాః

షే ప్రథమ ఇతి ప్రథమః ॥ ౮౯ ॥—॥ తస్మిన్నర్థే ప్రత్యయాన్తరం విద్యత ఇత్యాహ ॥ కిం చేతి ॥ తదేవ వివృణోతి ॥ దివాకరేతి ॥ దివాకరేణ సూర్యేణ యః ప్లోషః పక్షదాహః తస్మాద్భవతీతి తథోక్తాం మమ ఆర్తిం మత్పీడాం సన్తాపమితి యావత్, నిశాకరో నామ నిశాకర ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధః చన్ద్రశ్చ ప్రతీయతే మునిః అతీతానాగతదర్శీ నిరస్యన్ యదా సీతాన్వేషణార్థం వానరా ఆగచ్ఛేయుస్తదా తవ పక్షద్వయం పునః ప్రరూఢం భవేదిత్యాదివచనప్రత్యయైర్నిరాకుర్వన్ దివాకరకృతసన్తాపస్య నిశాకరేణ నివర్తనం యుక్తమేవేతి భావః, హే అహార్యధై ర్యాః అపరిహార్యధైర్యసంపన్నా వానరాః అతో ధైర్యత్యాగో యుష్మాకం న యుక్త ఇతి భావః, వః యుష్మాకం కార్యం జగాద ఉవాచ ॥ తథా చ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ ఏష్యన్తి ప్రేషితాస్తత్ర రామదూతాః ప్లవంగమాః । ఆఖ్యేయా రామమహిషీ త్వయా తేభ్యో విహంగమేతి తత్ర స్మాత్కారణాత్ రామపత్నీం సీతాం క్షణేనాల్పకాలేన ద్రక్ష్యథ ప్రేక్ష్యథ సత్యవచసో మునేర్వచనం నానృతం భవిష్యతీతి భావః ॥ ఉపేన్ద్రవజ్రా వృత్తమ్ ॥ ౯౦ ॥—॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ బ్రువాణం కథయన్తం కృతసౌహార్దం విరచితసఖ్యం (౧) పరావరజ్ఞం పూర్వోత్త

(౧) సుహృదయశబ్దస్య యువాదిత్వాద్భావే అణ్ప్రత్యయే సౌహృదయస్య హృల్లేఖయదణ్లాసేష్వితి హృద్భావే ఆదివృద్ధౌ చ సౌహార్దశబ్దః॥ నను కథం హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చేతి నోభయపదవృద్ధిః । ఇత్థమ్ । అణి పరతః హృదాదేశవృద్ధిశాస్త్రయోరన్యత్రసావకాశయోః పరత్వాద్వృద్ధిశాస్త్రం ప్రథమం ప్రవర్తతే । తత్ప్రవృత్తికాలే హృదన్త

ప్రథితప్రభావాః ప్రతస్థిరే వానరయూథనాథాః ॥౯౧॥ ప ॥ పర్యాప్త
ప్రమోదము పేయుషాం కపీనాం (పంథానం) దశముఖమార్గణమార్గణా

ర పర్యాలోచనచతురమిత్యర్థః- తం ప్రసిద్ధం సంపాతిమాపృచ్ఛ్యైవ యం సాధయామ ఇతి పృష్ట్వా ప్రథితప్రభావాః ప్రఖ్యాతబలపౌరుషాః వానరయూథనాథాః అంగదాదివానరశ్రేష్ఠాః - ప్రవృద్ధహర్షాః జానకీవృత్తాంతశ్రవణలాభాదమందానందభరితాస్సంతః ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః + సమవప్రవిభ్యస్థ ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ వృత్తముపజాతిః ॥౯౧॥—॥ పర్యాప్తేతి ॥ పర్యాప్తః పరిపూర్ణః ప్రమోదో హర్షో యస్మాత్తం పరి

త్యాభవాన్నోభయపదవృద్ధిరిత్యాదివృద్ధిః । తతో హృదాదేశః । తదనంతరం తు హృదంతత్వోపజీవనేన నోభయపదవృద్ధిః । అకృతేప దార్థపక్షే వృద్ధేరేకత్వాత్తస్యాశ్చైకస్థానపదేసకృత్ప్రవృత్తాయా స్తత్రైవ పునః ప్రవృత్త్యభావాత్ । యద్వా హృద్భగసింధ్వంత ఇత్యత్ర అంతగ్రహణసామర్థ్యాదిదం విజ్ఞాయతే హృదంతాదేవాణాదయో యే విహితాః తేషు పరత ఉభయపదవృద్ధిః న తు హృదయాంతాదణాద్యుత్పత్త్యనంతరం హృదాదేశే భవతీతి । తేన శోభనహృదయార్థక సుహృదయశబ్దే ప్రకృతికం సౌహృదమితి భవతి । సౌహార్దమితి తు మిత్రవాచి సుహృచ్ఛబ్దప్రకృతికమితి న కశ్చిద్దోషః ॥ కేచిత్తు యువాదిషు సుహృత్సుహృదయశబ్దావుభావపి పఠ్యేతే । తత్ర సుహృచ్ఛబ్దస్యాపి సుహృదయశబ్దప్రకృతికస్య ఏకదేశవికృతన్యాయేన సుహృదయశబ్దపాఠాదేవాణిసిద్ధే పునః పాఠోఽన్యత్ర సుహృదయశబ్దే యద్భవతి తత్సుహృచ్ఛబ్దే నాస్తీతి జ్ఞాపనార్థమ్ ॥ తేన సుహృదయశబ్దాదణి హృదాదేశే భవత్యుభయపదవృద్ధిః సుహృచ్ఛబ్దాదణి తు నోభయపదవృద్ధిరితి , అపరే తు సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య ఇతి క్వచిదుత్తరపదవృద్ధ్యభావమాహుః) ఇతి శ్రీకూరనాథవిరచిత యమకరత్నాకరవ్యాఖ్యానోక్తం యాదవాభ్యుదయవ్యాఖ్యానే అనూదితమ్)

యః । పాథేయీకృతకపిరాజశాసనానాం. పాథోధిర్న్యయనపథాతిథిర్బభూవ ॥౯౨॥ సుత్రామపుత్రారిశిలీముఖానాం స్మృత్వాగణ స్తత్రవలీముఖానామ్ । అపామపారస్యనిధేశ్చపశ్చాదవాఙ్ముఖో వక్తు మ

పూర్ణోఽనందకరమిత్యర్థః ॥*॥. ప్రమదసంమదో హర్షః ఇతినిపాతనాత్సాధుః పాన్థానాం సంపాతికథితమార్గమపేయుషాం ప్రాప్తవతాం లబ్ధప్రవృత్తితయా సంతుష్టాంతఃకరణానామిత్యర్థః - తథాదశముఖమార్గణాయ రావణపదవ్యన్వేషణార్థం పాథేయీకృతం సంబలీకృతం కపిరాజశాసనం. సుగ్రీవాజ్ఞాయైస్తేషాం తీక్ష్ణదుంర్ఘోషం సుగ్రీవ ఇతి తదాజ్ఞాజీవనేన రావణగత్యన్వేషిణామిత్యర్థః ॥ని॥ పాథేయం సంబళం మతమితి యాదవః, కపీనాం వానరాణాం పాథోధిస్సముద్రః నయనపథాతిథిః నేత్రమార్గగోచరో బభూవ, అత్రకపిరాజశాసనే పాథేయత్వరూపణాద్రూపకాలఙ్కారః ॥ ప్రహర్షిణీవృత్తమ్ (౧) ॥౯౨॥ ॥—॥ సుత్రామేతి ॥ వలీముఖానాం గణః వానరయూథం- సుత్రామపుత్రారేర్వాలిమథనస్య శ్రీరామస్యశిలీముఖానాం బాణానాం అమోఘానామితిభావః, అపారస్యదుస్తరస్య అపాంనిధేస్సముద్రస్యచస్మృత్వా అమోఘాన్ శ్రీరామబాణాన్ దుస్తరం వారిధించ మనస్యనుసంధాయేత్యర్థః ఉభయత్రాపి ॥+॥ అధీగర్థదయేశాంకర్మణీతి షష్ఠీసాచ శేషాధికారాచ్ఛేషత్వ వివక్షాయామేవ, కర్తృత్వవివక్షాయాంతు ద్వితీయాభవతీతి వేదితవ్యం, పశ్చాత్ స్మరణానంతరం అవాఙ్ముఖోవనతవదనస్సన్ వక్తుమాశయం కథయితుం నవిద్యంతే వాచో ముఖేషు యస్యసావాఙ్ముఖోభూత్ మూకోభూత్

---

(౧) పర్యాప్తం ప్రమదమితి పాన్థానామితి చ పాఠే సంపాతివచనాత్సీతాస్థితి పరిజ్ఞానేన సంపూర్ణమానందం ప్రాప్తవతాం అతఏవదశముఖమార్గమార్గణాయ పాన్థానాంగమనశీలానామితి కపీనాంవిశేషణమ్ । అన్యత్సర్వం సమానమ్ ।. అయమేవపాఠస్సాధురితిభాతి)

వాజ్ఞోభూత్ ॥ ౯౩ ॥ X ॥ తదనువానరసేనామేనామవార్యమా
ణకాతర్యామిత్థమవదదంగదః ॥౯౪॥౫॥ కిమితిభజథమానం వానరా
మానహీనాస్సగరరచితకుల్యోల్లంఘనే కుంఠితాశాః । అకలశభవలే
హ్యందుష్కమంబాడబాద్యైరనవధిమయశోబ్ధింకింసమర్థాస్తరీతుమ్॥

శ్రీ రామబాణానామమోఘత్వం పాథోనిధేర్దుస్తరత్వంచానుసంధా
యాకి మత్రకర్తవ్యమస్మాభిరితిఇతి కర్తవ్యతామూఢ్యేన నిరుత్తరోభూది
త్యర్థః ॥ వృత్తముపజాతిః ॥౯౩॥—॥ తదన్వితి ॥ తదనుతదనంతరం
అవార్యమాణం అపరిహార్యమాణం కాతర్యంభయవిభ్రాంతత్వం యా
స్యాస్తాంపనాంపూర్వోక్తాంవానరసేనాం ప్రత్యంగదః ఇత్థంవక్ష్యమా
ణరీత్యా, అవదత్ అవోచత్ ॥౯౪॥ — ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥
కిమితి ॥ హేమానహీనా అభిమానశూన్యావానరాః, ప్రాణస్యకే
పి మానోనపరిత్యాజ్య ఇతిబోధయితుమేవమామంత్రితమితిద్రష్టవ్యం
సగరరచితకుల్యోల్లంఘనే సగరనిఖాతకుల్యాప్రాయసాగర తరణేకుం
ఠితాశాః భగ్నోత్సాహాస్సంతః కిమితికస్మాద్ధేతోః మానంనిరుత్తరతాం
భజథ ప్రాప్నుథ న చైతదుక్తమితిభావః ॥కుతః । కలశభవలేహ్యమ
గస్త్యస్వాద్యంనభవతీత్యకలశభవలేహ్యంకించబాడబాద్యైర్బడబాన
ల ప్రభృతిభిః ఆద్యశబ్దాద్గరళానిలాదయశ్చ గృహ్యంతే ॥బాడబో
బడబానలఇత్యమరః, దుష్కమంశమయితుమశక్యమ్॥ ॥ ఈషద్దరిత్యా
దినాఖల్ప్రత్యయః, అనవధిమమర్యాదంశతసహస్రాదియోజనపరిమా
ణ రహితమిత్యర్థః, ప్రసిద్ధసాగరస్తునైవం భూతఇతిభావః - అయశో
బ్ధిమపకీర్తిసాగరంతరీతు ముల్లంఘితుం ॥ + ॥ వ్యాంతోవేతిదీర్ఘః,
సమర్థాశ్శక్తాః కింన సమర్థాఏవేత్యర్థః, సాగరమిమంసుతరం
యదినలంఘయేయుస్తర్హిదుస్తరోదుష్కీర్తిసాగరః ప్రసక్తోభవే
త్, తథ్రాచ గీతాయామ్ ॥ ॥ సంభావితస్యచాకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యత
ఇతి న్యాయాన్మహానర్థస్స్యాత్, తస్మాత్సర్వథైవసాగరోల్లంఘనప్ర

౯౫॥గ॥ తతః పారావారస్య పారీణతాయామాత్తశక్తేరియత్తాం ప్రత్యేకం కథయత్సు వానరయూథపేషు నిర్దిశ్యాఞ్జనేయం ప్రభఞ్జనసంజాతం జామ్బవానిత్థమభిహితవాన్ ॥౯౬॥ఘ॥ హే వీరా యూథనాథాః

ఏవ పునరుత్సాహః కర్తవ్య ఇతి భావః - అత్ర ప్రసిద్ధసాగరాదుపమానాదుపమేయస్యాయశస్సాగరస్యాధిక్యకథనాద్వ్యతిరేకాలఙ్కారః, మాలినీవృత్తమ్ ॥౯౫॥—॥ తత ఇతి ॥ తతః అఙ్గదవచనానన్తరం వానరయూథపేషు గజగవయగవాక్షాదివానరయూథనాథేషు ॥ ని ॥ యూథనాథస్తు యూథప ఇత్యమరః - పారావారస్య సముద్రస్య పారీణతాయాం పారంగతత్వే సముద్రపారోల్లఙ్ఘన ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ సముద్రోఽబ్ధిరకూపారః పారావార ఇత్యమరః, ప్రత్యేకమేకైకస్మిన్నిత్యర్థః ॥+॥ విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, ఆత్తశక్తేః స్వసామర్థ్యస్యేయత్తామేతావత్తాం దశవింశతిత్రింశదాదియోజనోల్లఙ్ఘనవిషయాం స్వస్వప్లవనశక్తిమిత్యర్థః ॥ తథా చ శ్రీరామాయణే ॥*॥ ఆబభాషే గజస్తత్ర ప్లవేయం దశయోజనమిత్యాది, కథయత్సు సత్సు జామ్బవాన్ ప్రభఞ్జనసంజాతం పవనతనయం పితృవదత్యన్తజవనత్వద్యోతనార్థమేతద్విశేషణం ఆఞ్జనేయం అఞ్జనాగర్భసంభూతం హనూమన్తం క్షేత్రాతిశయద్యోతనార్థమేతత్ నిర్దిశ్యాభిహితవాన్ ॥ నను ॥ * ॥ భూతలే సాగరే వాపి శైలేషు పవనేషు చ, పాతాళస్యాపి వా మధ్యే న మమాచ్ఛిద్యతే గతిరితి పూర్వం సుగ్రీవసన్నిధౌ గజాదివానరయూథపైః స్వస్వశక్తేః ప్రఖ్యాపితత్వాదిదానీం ప్లవేయం దశయోజనమిత్యాదినా పునః కిమర్థం స్వస్వప్లవనశక్తిన్యూనతాముక్తవన్త ఇతి చేత్సత్యం అధికశక్తియుక్తా అప్యేతే రావణాధిష్ఠితలఙ్కాం ప్రవిశ్య సీతాన్వేషణం దుష్కరమితి మత్వా తాదృశకార్యసాధకస్య మహాధీరస్య హనుమతః ప్రోత్సాహనార్థం తథోక్తవన్త ఇతి సర్వం సమఞ్జసమ్ ॥ ౯౬ ॥—॥అ॥ ఉక్తప్రకారమేవాహ ॥ హే వీరా ఇతి ॥ హే వీరాః-శూరాః యూథనా

పరిణతిపరుషః కార్శ్య(ఆసీద్వి)మాధీవి)షాదః కస్మాదస్మాకమేతజ్జలనిధిత
రణే శక్తిరేతావతీతి॥ స్మృత్వా రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞామయమనిలసుతో లంఘ
నాయోన్ముఖశ్చేచ్ఛేదః ప్రాదుర్భవేత్కిం కథయత పయసామాస్పదే గో

ఖాః యూథశ్రేష్ఠాః యూయంచాహంచ వయం తేషామస్మాకమ్॥+॥త్య
దాదీనిసర్వైర్నిత్యమిత్యేకశేషః. ఏతస్యజలధేస్తరణే లంఘనే శక్తి
స్సామర్థ్యం ఏతావతీ ఇయతీదశయోజనాది మాత్రవిషయేత్యర్థః,
ఇత్యేవంప్రకారేణ పరిణతిపరుషః ఫలకాలవిరసః విషాదశ్చేతో భఙ్గః
ఖేదఇతియావత్ ॥*॥ విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనైరితి
లక్షణాత్, కస్మాద్ధేతోః కార్శ్యకర్తవ్యః ఆసీత్ నాయం కార్యఇత్య
ర్థః- అథవా కార్శ్యకృతవస్తువిషయే పరిణతిపరుషఇత్యాదియోజనా,
శుతః అయమేషఇతి హస్తనిర్దేశః, అనిలసుతః హనూమాన్ అని
లవదేవతరస్వీతిభావః, రాజ్ఞస్సుగ్రీవస్య ప్రతిజ్ఞామ్ ॥*॥ ఊర్ధ్వం
మాసాన్నవస్తవ్యంవసన్వధ్యోభవిష్యతీత్యేవంరూపామ్॥*॥అథవా॥*
యశ్చమాసాన్నివృత్తోగ్రే దృష్టాసీతేతివక్ష్యతి। మత్తుల్యవిభవో
భోగైస్సుఖంసవిహరిష్యతీత్యేవం రూపాంవాప్రతిజ్ఞాం వాచం స్మృ
త్వా- లంఘనాయసముద్రతరణాయోన్ముఖోభిముఖశ్చేదుద్యుక్తస్స్యా
ద్యదీత్యర్థః - తర్హిపయసామాస్పదేసాగరే+ఆస్పదంప్రతిష్ఠాయా
మితి నిపాతనాత్సుడాగమః, గోష్పదేగోపాదన్యాసేవా భేదోంత
రం ప్రాదుర్భవేదుత్పద్యేతకిం న ప్రాదుర్భవేదేవేత్యర్థః కథయత
యుష్యత్ప్రత్యుక్తిర్విద్యేత తర్హి కథయతేత్యర్థః మహాత్మనోస్యయ
దితీతిషాన్స్యాత్తదా గోష్పదమివసాగరోపి సుతరఇతిభావః, అత్ర
సాగరగోష్పదయోర్భేదసంబన్ధే ప్యభేదసంబన్ధాభిధానాదసంబన్ధే
సంబన్ధరూపాతిశయోక్తిః (3) స్రగ్ధరావృత్తమ్॥౯౭॥—॥

---

(౧)కార్శ్యమాధీవిషాదఇతిపాఠే కార్శ్యంమధ్యాస్తీతి నాశయతీతి కార్శ్య
మాధీవిషాదః కస్మాదితియోజనా॥

ష్వదేవా ॥ ౯౭ ॥ వ ॥ ఉదపతదుపభోక్తుం మణ్డలంచణ్డభానోః పరిణతఫలబుద్ధ్యా బాలభావేపి సోయమ్ । తదనుకులిశపాతక్షుణ్ణగణ్డాయ తస్మై వరమదిశదమేయం వాయుతృప్త్యై విధాతా ॥౯౮॥ వ॥ ఇత్థం జామ్బవతా పరాపరవిదా సన్ధుక్షితప్రాభవః కృత్వా వృద్ధి ముపేయుషా

॥ఉదపతదితి॥ సః ప్రసిద్ధోయం హనూమాన్ బాలభావేపి బాల్యేపి పరిణతఫలబుద్ధ్యా పరిపక్వఫలభ్రాన్త్యా చణ్డభానోః సూర్యస్య మండలముపభోక్తుమభ్యవహర్తుముదపతదుత్పతితవాన్, తదనూత్పతనానన్తరం, కులిశపాతేన ఇంద్రప్రయుక్త వజ్రాభిఘాతేన క్షుణ్ణగండాయ భగ్నహనుప్రదేశాయ, తస్మై హనుమతే విధాతా బ్రహ్మా, వాయోః ఏతత్పితుస్తృప్త్యై పరితోషార్థం, తదానీం తనయప్రహారణకోపాద్వాయునా స్వసంచారసంకోచేన త్రైలోక్యసంతాపస్య విహితత్వాదితి భావః అమేయమసదృశంవరం కాంక్షితం కల్పాయురక్షయ్యత్వమజయ్యత్వం బ్రహ్మాస్త్ర నారాయణాస్త్ర పాశుపతాస్త్ర ప్రభృతిభిరభేద్యత్వంచ అదిశద్దత్తవాన్ ॥ని॥ దేవాద్వృతేవరశ్శ్రేష్ఠ ఇత్యమరః, బాల్యఏవబహుయోజనోత్పతనదక్షస్యాముష్యవీరస్యేదానీం కియదేతచ్ఛతయోజనవిస్తీర్ణార్ణవలంఘనమితి భావః ॥ తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥శ్లో॥ ప్రసాదితేచపవనే బ్రహ్మాతుభ్యంవరం దదౌ । అశస్త్రవధ్యతాం తాత సమరే సత్యవిక్రమేతి, అత్ర బాల్యే నభోలంఘన జంఘాలస్యాస్యేదానీం సాగరతరణం కియదితి దండాపూపికయార్థాంతరస్యాపతనాదర్థాపత్తిరలఙ్కారః, దండాపూపికయార్థాన్తరాపతనమర్థాపత్తిరితిసర్వస్వ సూత్రమ్, మాలినీవృత్తమ్ ॥౯౮॥—॥ ఇత్థమితి ॥ ఇత్థముక్తప్రకారేణ పరాపరవిదా పూర్వోత్తరకార్య పర్యాలోచనచతురేణేత్యర్థః జామ్బవతా సన్ధుక్షితం సముద్బోధితమ్, ప్రాభవం సామర్థ్యం యస్య స తథోక్తః, అసౌ మారుతిః త్రయో విక్రమా యస్య త్రివిక్రమః బలిమథనవామనరూపో విష్ణుః తస్యేవమంత్రైవిక్ర

స్వవపుషా త్రివిక్రమం ప్రక్రమన్ । ఆరుహ్యాద్రితటం యథోచిత మ
సౌ సమ్మాన్య సైన్యాధిపా న్నాసన్నానథ సన్నసాహ తరితుం వారాం
నిధిం మారుతిః ॥

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చమ్పూరామాయణే

శ్రీ కిష్కిన్ధాకాణ్డస్సమాప్తః శ్రీ

* శ్రీ * శ్రీ *

మం ప్రక్రమం ప్రతాపం తాదృగభివృద్ధిమిత్యర్థః, అత ఏవ నిదర్శ
నాలఙ్కారః ఉపేయుషా ప్రాప్తవతా స్వవపుషా నిజశరీరేణ వృద్ధిం కృ
త్వా ప్రవృద్ధశరీరస్సన్నిత్యర్థః, అద్రితటం మహేన్ద్రశైలసానుమారు
హ్య ॥ని॥ తటం త్రిష్విత్యమరః, ఆసన్నాన్ స్వసమీపస్థాన్ సైన్యాధి
పానంగదజాంబవదాది సేనాధిపతీన్, యథోచితం యథార్హం స
మ్మాన్య బహూకృత్య, అథానన్తరం వారాంనిధిం సముద్రం తరితుం లం
ఘితుం వికల్పాన్నదీర్ఘః, సన్నసాహసన్నాహంకృతవాన్ ॥ శా
ర్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీన్ద్ర బృన్దమానసేన్దిన్దిరసన్దోహమన్దా
నన్దలాభాభినన్దిత రఘునన్దనచరణారవిన్దమకరన్దాస్వాదనకన్దళిత
సారస్వతేనాఖండతపః ప్రచండముని ప్రకాండ మండలేశ్వరశాండిల్య
మహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయ సుధాపారావారపారిజా
తస్య ధన్వంతర్యవతారాన్తరస్యాయుర్వేదప్రముఖ నిఖిలవిద్యాసార
సర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య- కొండపండితవర్యస్య తనూజేన గఙ్గామ్బికా
గర్భరత్నాకర సుధాకరేణ రామచన్ద్రబుధేన్ద్రేణ విరచితాయాం చ
మ్పూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికా సమాఖ్యా

శ్రీయాం కిష్కిన్ధాకాండస్సమాప్తః శ్రీ

రామచంద్రార్యరచితా రామచన్ద్రపదార్పితా ।
కిష్కిన్ధాకాణ్డసద్వ్యాఖ్యా పూర్ణా మంజూషికాభిధా ॥

శ్రీరస్తు.

శ్రీరామచంద్రాయనమః.

సవ్యాఖ్యానే చమ్పూరామాయణే-సున్దరకాండః ప్రారభ్యతే.

॥ప॥ తతో హనూమాన్ దశకంఠనీతాం సీతాం విచేతుం పథిచారణానామ్ । మహేంద్రశైలస్య ఖగేన్ద్రవేగః ప్రస్థాదుదస్థాత్ప్రథమానవేగః ॥ ౧ ॥ గ ॥ తదానీముదన్వదుల్లంఘనదృఢతరనిహితచరణతలనిష్పీ

అథ శ్రీమత్సుందరకాండో వ్యాఖ్యాయతే ॥ తత ఇతి ॥ తతస్సనాహానన్తరం ఖగేంద్రస్య గరుడస్య వేగో జవో యస్య సతథోక్త ఇత్యుపమా, అతఏవ ప్రథమానః పృథుతరో వేగో యస్య స తథోక్తః ॥ని॥ ప్రథమానం పృథుప్రథమిత్యభిధానాత్, హనూమాన్ దశకంఠనీతాం రావణేనహృతాం సీతాం విచేతుమన్వేష్టుం చారణానాం సిద్ధచారణగంధర్వాదీనాం పథి సురవర్త్మని గంతుమితి శేషః, మహేంద్రశైలస్య ప్రస్థాత్సానుప్రదేశాత్ ॥ని॥ స్నుః ప్రస్థస్సానురస్త్రియామిత్యమరః, ఉదస్థాదుత్థితవాన్ ॥+॥ ఉత్పూర్వాత్ ష్ఠాగతినివృత్తావితిధాతోర్లుఙ్, ఉదోనూర్ధ్వకర్మణీత్యస్య ప్రత్యుదాహరణమేతత్ ॥*॥ తతో రావణనీతాయాస్సీతాయాశ్శతుప్రకర్షణః । ఇయమేషపదమన్వేష్టుంచారణాచరితే పథీతి శ్రీరామాయణసుందరకాండాద్యపద్యాదిమపదమత్రానుసంధాయకవినాచమత్కృతమిత్యనుసంధేయమ్ । వృత్తముపజాతిః (౧) ॥౧॥—॥ తదానీమితి ॥ తదానీముత్థానసమయే, ఉదకమస్యాస్తీత్యుదన్వానుదధిః ॥ని॥ ఉదన్వానుదధిస్సింధురిత్యమరః ॥+॥

(౧) ప్రథమానమానఇతిపాఠే ప్రథమానం ప్రవర్ధమానం మానం సముద్రలంఘనోచితదేహపరిమాణం యస్యేత్యర్థః ॥

డనంసోఢుమక్షమః క్ష్మాభృదేష నిశ్శేషనిస్సరన్నిర్ఝరౌఘతయా నిరం
తరనిష్పతద్బాష్పవర్ష ఇవ తతఇతౌవితతజీమూతబృన్దతయా పారి
ప్లవశిథిలధమ్మిల్ల ఇవ సన్త్రస్యమానకుంజరయూథతయా సంజాతశ్వయ
థురివ సాధ్వసధావమానహరిణగణ చరణఖరతరఖురకోటిపాటనోద్ధూ
త ధాతుధూళీపాళీపాటలితవికటకటకతయా క్షరితశోణిక ఇవ తత్క్షణప్ర

ఉదన్వానుదధౌ చేతి నిపాతనాత్సాధుః-తస్యోల్లంఘనేతి క్రమణావిషయే
దృఢతరమతిగాఢం యథాతథా నిహితాభ్యాం నిక్షిప్తాభ్యాం చరణతలా
భ్యాం యన్నిష్పీడనం తత్సోఢుమక్షమః అసమర్థః- ఏష క్ష్మాభృ
త్ మహేంద్రపర్వతః ॥ ని ॥ మహీధ్రశిఖరిక్ష్మాభృదహార్యధ
రపర్వతా ఇత్యమరః, నిశ్శేషం నిరవశేషం యథా తథా నిస్సరన్ని
ర్గచ్ఛన్నిర్ఝరౌఘః ప్రవాహనివహో యస్య స తథోక్తః తత్తయా
హేతౌ తృతీయా ఏవముత్తరత్రాపి ॥ని॥ ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర ఇత్య
మరః నిరంతరమవిచ్ఛిన్నం విరామరహితం వా నిష్పతన్నిర్గళద్బా
ష్పవర్షమశ్రువృష్టిర్యస్య స తథోక్త ఇవ తథా తతఇతస్తతస్తత్ర విత
తజీమూతతయా విస్తృత మేఘబృందతయా ॥ని॥ ఘనజీమూతముదిరే
త్యమరః, పారిప్లవాస్తరళాః అతఏవ శిథిలో విశ్లిష్టః ధమ్మిల్లః కచనిచయో
యస్య స తథోక్తః. విశ్లథశిఖాబంధ ఇవేత్యర్థః ॥ని॥ చంచలం తరళం
లోలం ధమ్మిల్లస్సంయతాః కచా ఇత్యమరః-సంత్రస్యమానం సంత్రాసం
ప్రాప్నువానం కుంజరయూథం గజనివహో యస్మిన్ స తథోక్తః తత్త
యా సంజాతస్సముత్పన్నః శ్వయథుశ్శోభగుణో యస్య స తథోక్త ఇవ
ని ॥ శోఫస్తు శ్వయథుశ్శోష ఇత్యమరః - సాధ్వసేన భియా ధావమానా
నాం పలాయమానానాం హరిణగణానాం- మృగయూథానాం యే చ
రణాః పాదాస్తేషాం ఖరతరఖురకోటిభిరతినిశితశఫాగ్రైః ॥ని॥ శఫం
క్లీబే ఖురః పుమానిత్యమరః- పాటనేన విదారణేన ఉద్ధూతాయా ధా
తుధూళీపాళ్యాస్సిందూరాదిధాతురజః పుంజాస్తాభిః పాటలితాన్యరుణీ

బుద్ధకంఠీరవకంఠారవముఖరితకన్దరతయా కృతాక్రన్ద ఇవ పరిసరగహ్వ
ర నిబిరీసనిస్సరత్సరీసృపతయా నిర్గళితాన్త్రమాల ఇవ ఘూర్ణమాన
తరువిటపకోటీపాటితజలదబృన్దస్యన్దితశీకరకోరకితాకారతయా స
ముపజాతస్వేద ఇవ స్ఫటికతటోపలపతనదళితకీచకసుషిరసమ్మూర్ఛిత

తాని వికటకటకాని నిమ్నోన్నత నితంబదేశా యస్య స తథోక్తః తత్త
యా (౧) ॥ని॥ కటకోఽస్త్రీ నితంబోఽద్రేరిత్యమరః క్షరితశోణితః నిస్రు
తరక్త ఇవ తత్క్షణజాత స్విన్నత్వపతనసమయే ప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తా
యే కంఠీరవాస్సింహాః ॥ని॥ కంఠీరవో గజరిపురిత్యమరః తేషాం కంఠార
వైః కంఠధ్వనిభిః, ముఖరితాః వాచాలితాః కందరా గుహా యస్మిన్ స త
థోక్తః తత్తయా ॥ని॥ దరీతుకందరో వాఽస్త్రీ ఇత్యమరః, కృతాక్రందో
విహితాక్రోశ ఇవ ముఖరితశబ్దో వ్యాఖ్యాతః పరిసరగహ్వరేభ్యః పర్య
న్తకందరేభ్యః నిబిరీసం నిబిడం నిస్సృతాః నిర్గతాః ప్రాణప్రియా
సేన నిస్సృతా ఇతి యావత్, సరీసృపాః వ్యాళాః యస్మిన్ స తథోక్తః త
త్తయా నిర్గళితాన్త్రమాలః బహిర్నిర్గతనాడీసంతతిరివ ॥ని॥ ని
బిడం నిబిరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత ఇతి వైజయంతీ ॥+॥ నెబిరీడజ్బ
రీసచాపతి నిశబ్దాద్బిరీసచ్చ ఇత్యయః ॥ని॥ చక్రీ వ్యాళస్సరీసృప ఇత్య
మరః ఘూర్ణమానానాం పరిభ్రమమాణానాం తరూణాం విటపకో
టిభిః శాఖాగ్రైః పాటితాద్విదళితాజ్జలదబృందాత్స్యందితైః ప్రసృతైః
శీకరనికరైర్జలబిందుసందోహైః ॥ని॥ శీకరోఽంబుకణాః స్మృతా ఇత్య
మరః, కోరకితస్సంజాతకోరకః ఆకారో మూర్తిర్యస్య స తథోక్తః త
త్తయా ॥ని॥ విటపః పల్లవే షిఙ్గే విస్తారే స్తంబశాఖయోరితి విశ్వః, సము
పజాతస్స్వేదస్సంజాతఘర్మోదక ఇవ స్ఫటికతటేషు స్ఫటికమయసాను
షు యే ఉపలాస్త ఏవ ప్రస్తరాః కాఠిన్యాతిశయద్యోతనార్థం స్ఫ
టికగ్రహణమ్ ॥ని॥ ఉపలః ప్రస్తరే మణావిత్యమరశేషః, తేషు పతనేన

(౧) నికటేతి పాఠే నికటాని సమీపస్థితాని ॥

వనఫూత్కార పూరితగగనతయా ప్రవర్ధమానోర్ధ్వశ్వాసఇవ- వచ
సామవిషయం దౌస్థ్యమభజత ॥౨॥ ప॥ కృత్వామారుతిలంఘనోత్థిత
రయాత్తత్రానుయాత్రాంతతః పర్యాయాత్పతితామహేంద్ర గహన
క్షోణీరుహాణాంతతిః । మధ్యేవారినిధిప్రకాశితశిఖా సేతోఃకృతేభావి
నస్సూత్రన్యాసనిఖాతశఙ్కునివహ భ్రాంతింపయోధౌదధౌ ॥ ౩ ॥

దళితానాం విదీర్ణానాం కీచకానాంవేణు విశేషాణాం సుషిరేషు రంధ్రేషు సంమూర్ఛంతః ప్రవిశంతః యేపవనాస్తైరేవ ఫూత్కారైః పరిపూరితం గగనంయస్మిన్ సతథోక్తః తత్తయా ॥ని॥ వేణవఃకీచకాస్తేస్యుర్యేస్వనంత్యనిలోద్ధతా ఇత్యమరః, ప్రవర్ధమానః సమేధమానః ఊర్ధ్వశ్వాసోయస్యసతథోక్తఇవేతి సర్వత్రోత్ప్రేక్షా, వచసామవిషయం వక్తుమశక్యం దౌస్థ్యందురవస్థత్వమ్ ॥ని॥ దురవస్థాతుదౌస్థ్యంస్యాదిత్యమరశేషః । అభజత్ప్రాప ॥౨॥ —॥ కృత్వేతి ॥ తత్రతస్మింత్సమయే మారుతేః హనూమతఃలంఘనేన ఉత్తరణేనోత్థితఉత్పన్నోయోరయోవేగస్తస్మాద్ధేతోరనుయాత్రాం కృత్వాఅనుసృత్య గత్వేత్యర్థః, తతఃఅనుయాత్రానన్తరం పర్యాయాత్క్రమాత్, మధ్యేవారినిధిస ముద్రమధ్యే॥×॥పారేమధ్యేషష్ఠ్యావేత్యవ్యయీభావః పతితా,తమహేన్ద్రస్య మహేంద్రపర్వతస్య గహనే బహిర్దేశవర్తమానానాంక్షోణీరుహాణాంవృక్షాణాంతతిః పఙ్క్తిః ప్రకాశితాఃప్రకటీకృతాః శిఖాఅగ్రాణి యస్యాస్సాతథాభూతాసతీభావినఃకరిష్యమాణస్య సేతోఃకృతేతన్నిమిత్తం (౧) సూత్రన్యాసేన నిఖాతానాంశఙ్కూనాంనివహస్యభ్రాంతిం పయోధౌసింధౌ - దధౌధృతవతీ ॥ని॥ స్థాణురస్త్రీధ్రువశ్శంకురిత్యమరః, ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥ ౩॥—॥

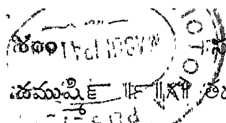
(౧)సేతోఃకృతేతదర్థమ్॥ని॥అర్థేకృతేచశబ్దౌ ద్వౌ తాదర్థ్యేఽవ్యయసంజ్ఞకావితి విశ్వప్రకాశః

పక్షాభిఘాతరయరేచితవీచిమాలాత్పాథోనిధేః పవనసందనవిశ్రమాయ॥
ఉత్తుంగశృంగకులకీలితనాకలోకో మైనాక భూభృదుదజృమ్భత సంభ్ర
మేణ॥౪॥గ॥తత్ర యాత్రాప్రత్యూహః ప్రత్యుద్గతఇతివక్షసాతమధః
పాతయిత్వాప్రయాంతమేనం సాన్త్వయన్ సఏషహిరణ్యనాభోబభా
షే ॥౫॥ ప॥ సాగరేణకృతజ్ఞేన తవాధ్వశ్రాంతిశాన్తయే । మారుతే

పక్షేతి ॥ పక్షయోరభిఘాతరయేణాభిఘాతవేగేన రేచితానిరస్తాపృథ
క్కృతావీచిమాలాయస్య తస్మాత్పాథోనిధేస్సముద్రాత్సకాశాత్ పవన
నందనస్య హనూమతః విశ్రమాయఉత్తుంగశృంగకులకీలితనాక లోక
ఉన్నత శిఖర నివహవ్యాప్తస్వర్గలోకో మైనాకోనామ భూభృత్
మైనాకాద్రిః సంభ్రమేణ వేగేనోదజృంభత॥వసన్తతిలకావృత్తమ్॥౪॥
తతఃకిమిత్యతఆహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్సమయే- యాత్రాయాః
సముద్రలంఘన ప్రయాణస్య ప్రత్యూహావిఘ్నః ప్రత్యుద్గతఃప్ర
త్యుద్గతఇతి పర్యాలోచ్యతం మైనాకం వక్షసా వక్షస్థలేనాధః పాత
యిత్వా ప్రయాన్తం వేగేనగచ్ఛన్తమేనం హనూమన్తం సాంత్వయన్
సామవచనైరుపలాలయన్ సఏషః సోయంహిరణ్యనాభోహిరణ్యప్ర
ధానో మైనాకోబభాషేఉవాచ ॥౫॥ నాభిః ప్రధానేఇతివిశ్వః ॥+॥ అ
చ్ఛ్రిత్యన్వవపూర్వాత్సామలోమ్న ఇత్యత్రఅజతియోగవిభాగాత్సమా
సాంతోచ్ప్రత్యయః ॥౫॥—॥ ఉక్తప్రకారమేవవిశదయతి ॥ సాగరే
ణేతి ॥ హేమారుతే కృతం జానాతీతికృతజ్ఞేన ॥+॥ ఆతోనుపసర్గేక
ఇతి కప్రత్యయః ॥ అహమిక్ష్వాకునాథేన సగరేణవివర్ధితః। ఇక్ష్వా
కుసచివశ్చాయంతస్మాన్నార్హత్యవసాదితుమితి శ్రీరామాయణోక్తరీ
త్యా ఉపకారజ్ఞేనేత్యర్థః, కుతఃసాగరేణసగరనిర్మితేన సముద్రేణ
తవ అధ్వశ్రాంతిశాన్తయే అధ్వశ్రమాపనోదనార్థం అద్యేదానీం
ప్రేరితః ప్రచోదితః, ప్రేషితఇతిపాఠే ప్రహితఃఅస్మి, అతః హే
సౌమ్యసాధో విశ్రమ్యాధ్వశ్రమమపనీయ- యాహీతి శేషః, గమ్యతాం ।

ప్రేరితోఽస్మ్యద్య సౌమ్య విశ్రమ్యగమ్యతామ్ ॥౬॥ వ॥ త్వత్పిత్రాహం
పరిత్రాతః పూర్వం పర్వతభేదినః । తస్మాన్నాస్తి విపక్షోఽద్య సపక్ష ఇతి
మాం భజ ॥౭॥ గ॥ ఏవం ప్రార్థ్యమానమేనం సమ్మాన్య కార్యగత్యాగత
వతి హనూమతి ॥౮॥ ప॥ అవలోక్య హిరణ్యనాభ మద్ధావలమానం వల
మానమథివజ్రిః । శతమన్యురపేతమన్యురాసీత్పవమానాత్మజ సేవనా

॥అ॥ నహి సముద్రప్రేషణమేవాత్ర నిమిత్తం కింతు సుహృత్సంబంధాద
పి మదాగమనముపపద్యత ఇత్యాహ ॥ త్వదితి ॥ హేమారుతే త్వత్పి
త్రా మారుతేన పూర్వమహం పర్వతభేదినః పర్వతపక్షచ్ఛేదిన ఇంద్రా
త్పరిత్రాతః పరిరక్షితః త్వత్పితృసహాయే నాహం నిర్బంధ విముక్తోఽస్మీ
త్యర్థః ॥+॥ భీత్రార్థానాం భయహేతురిత్యపాదానే పంచమీ - త
స్మాత్కారణాద్విపక్షః శత్రుః పక్షరహితశ్చ నాస్తి అద్యాస్మిన్నవసరే సప
క్షః సుహృత్ పక్షసహితశ్చేతి మత్వా మాం భజ విశ్రామార్థం మయి ని
వసేత్యర్థః ॥౭॥—॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా ప్రార్థ్యమా
నం యాచమానమేనం మైనాకం సంమాన్య మానయిత్వా ॥*॥ యథా
రాఘవనిర్ముక్తశ్శరః శ్వసనవిక్రమః । గచ్ఛేత్తద్వద్గమిష్యామి లం
కాం రావణపాలితామితి (శ్రీ) రామాయణోక్త రీత్యా ప్రతిజ్ఞాయా విహి
తత్వాత్ కార్యకాలస్యాత్యయికత్వాచ్చ ఇహోఽన్తరే మయా నస్థాతవ్య
మితి సమాధాయేత్యర్థః,, కార్యగత్యా స్వామికార్యవశేన- హనూమ
తి గతవతి సతి ॥౮॥—॥ తతః కిం జాతం తత్రాహ ॥ అవలోక్యేతి ॥ వల
మానాః చలనశీలాః మథ్నాతి విదారయతీతి తథోక్తం వజ్రం దమ్భో
ళిర్యస్య స తథోక్తః యద్వా వబయోరేకత్వ స్మరణాత్ బలస్య బలా
ఖ్యాసురస్యమానం గర్వమ్ ॥ని॥ గర్వోఽభిమానోఽహంకార ఇత్యమరః
మథ్నాతి నాశయతీతి తథోక్తం వజ్రం యస్య స తథోక్తః శతమన్యుశ్శ
తక్రతురద్ధావలమానం హిరణ్యనాభమవలోక్య లక్ష్యం లబ్ధ్వాపీత్యర్థః
పవమానాత్మజ సేవనాద్ధేతోరముష్మిన్మైనాకే విషయే, అపేతమన్యుః

॥౯॥ తదను యథాపురం లఙ్కాపురం ప్రతి ప్రధావతో హనూమతస్సరణిమరుణదరుణసారథేః పదవీం విన్ధ్య ఇవ వదనం వ్యాదాయ ద్విరసనజననీ రంహసా సురసా ॥౧౦॥ ప ॥ ఉజ్జృమ్భితస్య తరసా సురసాం విజేతుం పాదౌ పయోధికలితౌ పవమానసూనోః । అస్యోత్తమాఙ్గమభవద్గగనస్రవన్తీవీచీచయస్ఖలితశీకరమాలభారి ॥ ౧౧ ॥ ప ॥

విగతమన్యురాసీత్, శ్రీరామకార్యార్థం ప్రవృత్తస్య సేవనాయ ప్రవృత్తత్వాద్వైరమవిగణయ్యోపశాన్తకోపోఽభూదిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ తదన్వితి ॥ తదను మైనాకనిర్గమనానన్తరం పురాపురాభావమనతిక్రమ్య యథాపురం పూర్వవదిత్యర్థః । యథాసాదృశ్య ఇత్యనతిక్రమణే అవ్యయీభావే హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యేతి హ్రస్వత్వం - లఙ్కాపురం రావణరాజధానీం ప్రతి ప్రధావతో వేగేన గచ్ఛతో హనూమతస్సరణిం మార్గం అరుణసారథేరనూరుసారథేస్సూర్యస్య ॥ని॥ సూరసూతోఽరుణోఽనూరురిత్యమరః పదవీం విన్ధ్య ఇవ సురసా నామ ద్విరసనజననీ సర్పమాతా రంహసా తరసా ॥ని॥ రంహస్తరసీ తు రయస్స్యద ఇత్యమరః, వదనం వ్యాదాయ శతయోజనపరిమితం వ్యాత్తం కృత్వా అరుణత్ రురోధేత్యర్థః రుధిరావరణ ఇతి ధాతోర్లఙ్ ॥ ౧౦ ॥—॥ తతః కిమత ఆహ ॥ ఉజ్జృమ్భితస్యేతి ॥ తరసా వేగేన సురసాం విజేతుముజ్జృమ్భితస్య ప్రవృద్ధస్య అస్య పవమానసూనోః హనూమతః, పాదౌ పయోధికలితౌ సముద్రసంస్థితౌ అభూతామ్, తథోత్తమాఙ్గం శిరస్తు ॥ ని॥ ఉత్తమాఙ్గం శిరశ్శీర్షమిత్యమరః, గగనస్రవన్త్యాః గగనాపగాయాః మన్దాకిన్యాః వీచీచయేభ్యస్తరఙ్గపరమ్పరాభ్యః స్ఖలితానాం విగళితానాం శీకరాణామమ్బుకణానాం మాలాః స్రజో బిభర్తీతి తథోక్తమభవత్, సురసావక్త్రాధికం నిజవపుర్యథా స్యాత్తథా అయం నిజసామర్థ్యాద్వ్యవర్ధతేత్యర్థః ॥ ని ॥ స్రవన్తీ నిమ్నగాపగా, శీకరోఽమ్బుకణాః స్మృతా ఇతి చామరః ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారిష్వితి

తనుం తనూకృత్య తదా హనూమాన్ కృత్వావగాహం జఠరే తదీయే। తతో
వినిష్క్రమ్య స చక్రపాణేస్త్రివిక్రమస్యాక్రమమేవ చక్రే॥౧౨॥ వ॥ భూ
యోఽపి సోఽయం రఘునాథదూతశ్ఛిన్దన్ గచ్ఛన్ ఖేచరైః ఖరాగ్రైః॥ నృసిం

హమాలాశబ్దస్య హ్రస్వత్వం అత్ర హనూమదుత్తమాంగస్య గగనప్లవం
తీశీకరమాలధారిత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరసంబంధే సంబంధరూ
పాతిశయోక్తిః, వసంతతిలకావృత్తమ్॥౧౧॥—॥ తనుమితి॥ తదాత
స్మింత్సమయే సః తాదృగ్రూపధారణేన ప్రసిద్ధప్రభావః హనూమాన్ త
నుం నిజశరీరం తనూకృత్య అంగుష్ఠమాత్రంకృత్వా, శీఘ్రప్రవేశనిర్గ
మన సౌకర్యార్థమితి భావః తదీయే సురసా సంబన్ధినిజఠరే కుక్షికుహ
రే అవగాహంకృత్వా ప్రవిశ్య తతస్తదనంతరం వినిష్క్రమ్య వదనపి
ధానాత్ పూర్వమేవనిర్గత్య త్రయోవిక్రమాః పాదన్యాసాః యస్య
బలిబంధనోద్యుక్తస్యేత్యర్థః, చక్రంసుదర్శనంపాణౌ యస్యసచ
క్రపాణే ర్వామనావతారస్య విష్ణోః +సప్తమ్యుపమానేత్యాదినా బ
హువ్రీహిః, ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి సప్తమ్యాః
పరనిపాతః క్రమంతత్సదృశ ప్రకారమిత్యర్థః అత ఏవ నిదర్శనా చక్రే
బలిబంధనోద్యుక్తో వామనః యథా ప్రవృద్ధో భూత్వాపునః ప్రకృతిస్థో
భూత్ తథా అయమపి తాదృగ్రూపో బభూవేత్యర్థః, తథాచ శ్రీరామా
యణమ్, తద్దృష్ట్వా వ్యాదితంత్వాస్యం వాయుపుత్రస్సుబుద్ధిమాన్,
సుసంక్షిప్యాత్మనః కాయం బభూవాంగుష్ఠమాత్రకః। సోఽభిపత్యాథ
తద్వక్త్రం నిష్పత్య చ మహాజవః, అంతరిక్షే స్థితః శ్రీమానిదం వచన మ
బ్రవీదితి॥ వృత్తముపజాతిః॥౧౨॥—॥ అనన్తరవృత్తాన్తమాహ॥ భూ
య ఇతి॥ సోఽయం సురసావిజయప్రసిద్ధపరాక్రమసంపన్నః రఘునాథ
దూతో హనూమాన్ భూయః పునరపి గచ్ఛన్ పథి మార్గే ఛాయానిరో
ధాదనాతపనిగ్రహాద్ధేతోః॥ ని॥ ఛాయాత్వనాతపే కాంతావితి వైజ
యంతీ, ఉపపన్నమన్యుః (ప్రా) ప్తక్రోధః అత ఏవ నృసింహస్య రంహ

హారంహోఃపథిసింహికాంగం ఛాయానిరోధాదుపపన్నమన్యః ॥౧౩ ॥
గ॥ తదనుపారావారస్య పారేలమ్బశిఖరిణిలంబమానః ప్రతనుతరత
నుర్లఙ్కాపురోత్తరగోపురద్వారమాసాద్య నితాన్తచింతాతంతుసం

ఇవరంహోవేగోయస్య సతథోక్తస్సన్నిత్యుపమా- సింహికాయాస్సిం
హికాఖ్యాయాః ఛాయాగ్రహస్య రాహుమాతురంగంకళేబరం-ఖరా
గ్రైః నిశితముఖైః నఖైర్నిర్భిజనఖైః ॥ ని ॥ నఖో(స్త్రీ)నఖరో(స్త్రి)యా
మిత్యమరః- చిచ్ఛేదవిదదారయత్ఖాన్నృసింహోహిరణ్యకశిపుగాత్రం త
థాయమపి సింహికాంగం చిచ్ఛేదేత్యర్థః ॥*॥ తతస్తస్యానఖైస్తీక్ష్ణై
ర్మర్మాణ్యుత్కృత్యవానరః- ఉత్పపాతాథవేగేన మనస్సంపాతవిక్ర
మఇతి శ్రీరామాయణవచనమ్, వృత్తంతుపూర్వవత్ ॥౧౩॥——॥తదన్వి
తి॥ తదనుసింహికాంగభేదనానన్తరం(౧)అపారంపారమస్యదుస్తరత్వా
త్పారావారస్సముద్రఃపవయోరభేదః॥ని॥ సముద్రోబ్ధిరకూపారఃపారా
వారఇత్యమరః,తస్యపారేపరతీరే॥ని॥ పారావారేపరార్వాచీతీరేపా
త్రంతదన్తరమిత్యమరః;లంబశిఖరిణిలంబగిరౌలంబమానశిఖరిణీత్యప
పాఠః ॥శ్లో॥ సలంబశిఖరేలమ్బేలంబమానపయోధరఇతి శ్రీరామాయ
ణేఉక్తత్వాత్, యద్వాలంబపర్వతస్యైవ లంబమానఇతినామాన్తరం,
లంబమానః ప్రవిష్టస్సన్ ప్రతనుతరతనురత్యన్తసూక్ష్మశరీరస్సన్, పరె
షామప్రకాశార్థమితిభావః-లఙ్కాపురస్యోత్తరగోపురద్వారముత్తర
పురద్వారం॥యద్యపి॥ని॥పురద్వారంతుగోపురమిత్యమరః- తథాపికరి
కలభకర్ణావతంసాదివదపౌనరుక్త్యంద్రష్టవ్యమ్- ఆసాద్యప్రాప్యల
ఙ్కాయాం కేనమార్గేణసుప్రవేశేతి జ్ఞాతుమితిభావః, నితాన్తమత్య

(౧)పారంపరతీరమావృణోతీతి పారావారః । పారావారేపరార్వాచీతీరే
అన్యస్త్విత్యాహ పారావారః అర్శఆద్యచ్ ।సుధాయాంతుపకారమధ్యో
ప్యస్తీతికశ్చిదిత్యుక్తమ్ । నతుపవయోరభేదఇతి । తదభేదస్య కుత్రా
ప్యదృష్టచరత్వాత్ ॥

తానసందానితాన్తఃకరణోఽభూత్ ॥ ౧౪ ॥౫॥ వానరసేనాకథంతరేది
మమన్తరాయంవితన్వన్తముదన్వన్తమ్ । తరతు నామ కథముపయాతు
యాతుధానరాజధానీమిమామ్, సర్వథాపి వితథమనోరథో దాశరథిః
మోఘీకృతార్ణవలంఘనః కేవలమహమభవం, జీవతి వా న వేతి న జానామి
జానకీమితి తత్రతత్ర భగవతీంసీతామన్వజిగమిషురాంజనేయః ప్రచ్ఛ
న్నసంచారహేతోరస్తమయం గభస్తిమాలినః కేవలమభిలలాష ॥౧౫॥

స్తల చింతాప్రతంతు సంతానానిసూత్రసంతతయస్తైస్సందానితం బ
ద్ధం అంతఃకరణంయస్య సతథోక్తోఽభూత్, మరన్తచింతాక్రాంతాంత
రంగోబభూవేత్యర్థః ॥ని॥ బద్ధే సందానితం ఉద్దాతమిత్యమరః ॥౧౪॥
చింతాప్రకారమేవాహ ॥ వానరేతి ॥ వానరసేనా అంతరాయంసుర
సాగ్రిహాణాదిరూపం విఘ్నం వితన్వన్తం కుర్వాణం దుస్తరమిత్యర్థః,
ఇమమేనమతివిస్తీర్ణముదన్వన్తం సముద్రం కథం కుతో వాతరేత్ లం
ఘయేత్ – తరితుమశక్యోయముదధిరితిభావః యథాకథంచిత్సాగరం తర
తు నామ– యాతుధానానాం రక్షసాం రాజధానీం త్రికూటస్థితామి
మాం లఙ్కాం కథముపయాతు కథం ప్రాప్నుయాత్ సర్వథా ప్రాప్తు
మశక్యేత్యర్థః సర్వథా సర్వప్రయత్నేన పర్యాలోచనాయాం క్రియ
మాణాయాం సత్యాం దాశరథిః శ్రీరామః వితథమనోరథః వ్యర్థ
సంకల్ప ఏవ, అహమపి కేవలమత్యన్తం మోఘీకృతం విఫలీకృతం అర్ణ
వలంఘనం యేన సతాదృశో భవమభూవం– జానకీసందర్శనార్థమా
గతోఽస్మి బహుప్రయత్నేన, జానకీ జీవతి వా న వేతి జానకీం న జానామీత్యే
వం బహుధా సంచిన్త్య వృథాచిన్తయా కిం ప్రయోజనమితి నిశ్చిత్య
ధైర్యమవష్టభ్య తత్రతత్ర పురే వనేషు చ భగవతీం మహానుభావాం
సీతాం ఆంజనేయో హనూమానన్వజిగమిషుః అవగంతుమిచ్ఛుస్సన్ ప్ర
చ్ఛన్నం రహస్యం యోఽభూత్తథా సంచారహేతోః సంచారనిమిత్తం– గభ
స్తిమాలినః సూర్యస్యాస్తమయం కేవలమస్తమయమేవ అభిలలాష

తదను శాతమఖస్యాగస్త్యస్య సన్నిధౌ నిక్షిప్తచాపస్య ప్రత్యాసీదతి ప్రయోజనవేలేతి ప్రచేతసే కథయితుమివ ప్రతీచీం దిశం ప్రవిశతి భగవతి భాస్వతి ॥ ౧౬ ॥ గ॥ గగనతలమిదమపరమహీధరకటకకాన్తార సముద్భవదావపావకశిఖాశ్రేణీభిః కిము శోణితం అథవా సమీప సమాపతత్పతంగరశ్మిదృఢతరవేష్టననిష్ఠ్యూతానలతటతపనోపలజాలసముల్లసజ్జ్వాలా పటులైః కిమాపాటలితం, ఆహోస్విదభ్యాగతాయ మిత్రాయ మహార్ఘమా

కమే. ॥ + ॥ లష కాంతావితి ధాతోర్లిట్ ॥౧౫॥——॥ తదన్వితి ॥ తదను హనూమచ్చింతానంతరం శాతమఖస్య శతమఖసంబంధినః తస్యేదమిత్యణ్ అగస్త్యస్య సన్నిధౌ నిక్షిప్తస్య చాపస్య వైష్ణవస్య ధనుషః ప్రయోజనవేలా కార్యావసరః ప్రత్యాసీదతి సమాగతేతి ప్రచేతసే వరుణాయ కథయితు మివ భగవతి మహాతేజనిధౌ భాస్వతి వివస్వతి సూర్యే ప్రతీచీం దిశం ప్రవిశతి ప్రాప్తవతి సతి ॥ ౧౬ ॥—— ॥ గగనతలమితి ॥ ఇదం గగనతలమాకాశమండలం అపరమహీధరకటకే పశ్చిమాచలనితంబేషు యాని కాంతారాణి అరణ్యాని తత్సముద్భవస్య తత్సంజాతస్య దావపావకస్య దవాగ్నేః శిఖాశ్రేణిభిః జ్వాలాజాలైః శోణితం కిము అరుణీకృతం కిం, అథవా సమీపం నికటం ప్రతి సమాపతన్త్యాగచ్ఛన్త్యః పతంగస్సూర్యః ॥ని॥ పతంగౌ పక్షిసూర్యౌ చేత్యమరః, తస్య రశ్మీనాం కిరణానాం పరిగ్రహాణామితి చ గమ్యతే దృఢతరవేష్టనేన అతిగాఢసంవలనేన నిష్ఠ్యూతో నిర్గతోఽనలోఽగ్నిర్యేషాం తాని యాని తటతపనోపలజాలాని తటవర్తిసూర్యకాన్తమణినికరాస్తేభ్యస్సముల్లసద్భిస్సంస్ఫురద్భిః జ్వాలాపటలైరర్చిః పుంజైః ఆపాటలితమాసమంతాదరుణీకృతం కిం ఆహోస్విత్ యద్వా ॥ని॥ ఆహో ఉతాహో కిముత వికల్పే కిం కిముత చ స్విత్ప్రశ్నే చ వితర్కే చేత్యుభయత్రాప్యమరః, ఆగతాయ నిజనివాసం ప్రాప్తాయ మిత్రాయ సూర్యాయ సుహృదే చ ॥ని॥ మిత్రస్సుహృది మిత్రోఽర్క ఇతి విశ్వః, మహార్ఘమమూల్యం అర్ఘార్థకం స్రూ

ర్ఘ్యం ప్రదాతుం ప్రముదితచేతసా ప్రచేతసా తూర్ణమర్ణవోదరా
ద్ధీర్యమాణమాణిక్యకిరణైః కిమరుణితం, అహోస్విత్తారాపథతరంగిణీసలి
లమపి రసయితుముజ్జృమ్భితస్య చరమసాగరౌర్వాగ్నేరర్చిఃకపుంజేన కి
మనురంజితమితి సకలజనస్య సందేహసన్దోహం సన్దధానే సన్ధ్యారాగే
సముదఞ్చితే సరసీరుహశ్రేణీషు పత్రపుటకవాటపిధానాసు ప్రతిష్ఠమాను

ర్ఘ్యం ద్రవ్యమర్ఘ్యం ॥+॥ పాద్యార్ఘాభ్యాం చేతి యత్ప్రత్యయః ॥
ని॥ మూల్యే పూజావిధావర్ఘః ॥ షట్సుత్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థ ఇతి చామ
రః ప్రదాతుం ప్రముదితచేతసా సంతుష్టాన్తఃకరణేన ప్రచేతసా వరుణేన
తూర్ణం మిత్రాగమనజనిత సంభ్రమాత్సత్వరం అర్ణవోదరాత్స
ముద్రమధ్యాదుద్ధీర్యమాణాన్యుద్ధ్రియమాణానియానిమాణిక్యానితేషాం
కిరణైరరుణితంకిం, అత్రనిష్ఠ్యూతోద్గీర్యమాణశబ్దయోః గౌణార్థత్వా
న్న గ్రామ్యత్వం కిన్తు సౌందర్యావహత్వమేవేత్యుక్తం ప్రాక్ అహో
స్విత్తారాపథతరంగిణీసలిలమాకాశగంగోదకమపి ॥ని॥ తారాపథోం
తరిక్షంచేత్యమరశేషః, రసయితుమాస్వాదయితుం పాతుమితియావత్
॥ని॥ రసోగంధరసేస్వాద ఇతి వైజయన్తీ, ఉజ్జృమ్భితస్యోద్గతస్య చరమ
సాగరౌర్వాగ్నేః పశ్చిమసముద్రవర్తిబడబానలస్య ॥ని॥ ఔర్వస్తు
బాడబో బడబానల ఇత్యమరః, అర్చిఃకపుంజేన జ్వాలాజాలేన ఇహే
దానీంరంజితం అరుణీకృతంకిమిత్యనేన ప్రకారేణ సకలజనస్య సర్వే
షాం జనానామిత్యర్థః, సందేహసందోహం సంశయాతిశయం సం
దధానే సముత్పాదయతి, సంధ్యారాగే సముదంచితే సముజ్జృమ్భి
తేసతి అత్ర గగనతలస్య నిర్ధారితానేక హేతునిమిత్తారుణత్వో
త్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షా- తదుజ్జీవితశ్చాయం సందేహ ఇతి సంక్షేపః
తథా సరసీరుహశ్రేణీషు అమ్భోజరాజిషు గృహస్థాన్తర్గృహశ్రేణిష్వి
తి చ గమ్యతే అత్ర పుటాన్యేవ కపాటాన్యరరాణితాని పిధానాన్యాచ్ఛా
దనానియాసాంతాసు ముకుళితాసు సతీష్విత్యర్థః ॥ని॥ కవాటమరరం

దభవనం మకరన్దభిక్షామటత్సు మధువ్రతద్విజేషు వికచకువలయకలికాక
షణాకషాయేషు సాయన్తనవాయుషు తతఇతస్సంచరత్సు మితిరేషు కా
ళాగురుధూమస్తోమశ్యామలితేషు దిక్పాలపురగోపురవ్యూహేషు ప్రతి
కమలాకరం ప్రేక్షితే విశ్లేష వేదనాపూర్వరంగే రథాంగవిహంగదీన క్రే

తుకల్యే। అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనానిచేతి చామరః ॥+॥ వష్టి
భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోరిత్యకారలోపః, అతఏవ
మధువ్రతాభృంగాఏవద్విజాః బ్రహ్మచారిణఇతి రూపకం తేషుప్రతికు
ముదభవనం కుముదరూపభవనేష్విత్యర్థః +వీప్సాయామవ్యయీభావః
మకరందభిక్షాముద్దిశ్యాటత్సుపుష్పరసరూప భిక్షాటనతత్పరేషు స
త్స్విత్యర్థః, అత్ర త్వాఖ్యాయినమగ్రభిక్షితేత్యుపదేశాత్ప్రావాటపి
నద్ధగృహాన్విహాయాన్యత్ర భిక్షాటనస్య, యుక్తత్వాదితిభావః, సూ
ర్యాస్తమయేమధువ్రతానాం ముకుళితసరసీరుహపరిత్యాగేన వికసిత
కైరవసుమోదరసంభవాదియముత్ప్రేక్షాగమ్యమానారూపకసంకీర్ణా
తథాసాయంతనాస్సాయంభవాః ॥+॥ సాయంచిరమిత్యాదినాట్యుప్ర
త్యయస్తుడాగమశ్చ, తేచ తేవాయవశ్చ తేషువికచకువలయకలికాక
షణేన వికసితకోరకసంఘర్షణేన. కషాయేషు సురభిషుసత్సు ॥ని॥
కలికాకోరకఃపుమాన్, రాగద్రవ్యకషాయో (స్త్రీ) నిర్యాసేసౌరభేరస
ఇత్యమరయాదవౌ, తిమిరేష్వంధకారేషు తతఇతస్సంచరత్సువ్యా
ప్రియమాణేషు సత్సుతథాదిక్పాలపురాణామింద్రాదిదృష్టదిక్పతి ప
త్తనానాం గోపురవ్యూహేషు పురద్వార సన్నివేశేషు కాలాగురు
ధూమస్తోమేన అధివాసనార్థం పరికల్పితకృష్ణాగురుధూమపటలేన శ్యా
మలితేషు మేచకీకృతేషు సత్సు, తథాప్రతికమలాకరం కమలాకరే
ష్విత్యర్థః - రథాంగవిహంగానాం చక్రవాకపక్షిణామ్ ॥ని॥ కోకశ్చ
క్రశ్చక్రవాకోరథాంగాహ్వయనామక ఇత్యమరః విశ్లేషవేదనాయా
విరహవేదనాయాః పూర్వరంగే (ప్రా)రంభభూతే దీనక్రేంకారేష్వా

జాలైరేనక్షత్రమాలాలంకృతే గగనమతంగజే ॥ ౧౭॥ వ॥ ఆవిర్బభూవపూర్వాద్రేశ్శృంగే శృఙ్గారజీవితమ్ । తమస్తమాలకాన్తారకుఠారశ్శశలాఞ్ఛనః ॥౧౮॥ వ॥ తత్కరాస్తమసారుద్ధా రేజిరే గగనాజిరే। శైవాలచయసంఛన్నాస్సరసీవబిసాఙ్కురాః ॥ ౧౯ ॥ తస్మిన్ప్రదో

క్రుంచితేక్రౌమిత్యనుకరణశబ్దః ప్రేంఖితేసముత్పన్నేసతి, తథా గగనమతంగజేఆకాశఏవగజఇతిరూపకం నక్షత్రమాలయా తారకాశ్రేణ్యా సప్తవింశతి ముక్తికహారావళ్యాచ అలంకృతేభూషితేసతి ॥ని॥ స్యైవనక్షత్రమాలాస్యాత్సప్తవింశతిముక్తికైరిత్యమరః ॥౧౭॥—॥తతశ్చప్రోదయోభూదిత్యాహ ॥ ఆవిర్బభూవేతి ॥ తమోంధకారఏవతమాలకాంతారంతాపింఛకాననంతస్య కుఠారఃపరశురితి పరంపరితరూపకం ధ్వాంతవిధ్వంసక ఇత్యర్థః ॥ని॥ కాలస్కంధస్తమాలస్స్యాత్తాపింఛః ద్వయోఃకుఠారః స్వధితిఃపరశుశ్చ పరశ్వధఇతిచామరః- శృంగారస్య శృంగారాఖ్యస్య రసస్యజీవితం జీవనభూతః తాటస్థ్యేనోద్దీపకత్వాత్తదుజ్జీవక ఇత్యర్థః ॥ తదుక్తమ్ ॥ మలయానిలయచంద్రాద్యాస్తటస్థాఃపరికీర్తితాఇతి (౧) శశలాంఛనశ్చంద్రః, పూర్వాద్రేరుదయపర్వతస్య ॥ని॥ ఉదయఃపూర్వపర్వతఇత్యమరః-శృంగేశిఖరేఆవిర్బభూవఉదజృంభత ॥౧౮॥—॥ తదితి ॥ గగనాజిరేగగనాంగణే ॥ని॥ అంగణంచత్వరాజిరే ఇత్యమరః, తమసాఅంధకారేణరుద్ధాశ్ఛన్నాస్తత్కరాశ్చంద్రకిరణాస్సరసికాసారే ॥ని॥ కాసారస్సరసీసరఇత్యమరః, శైవాలచయసంఛన్నాః శైవలజాలాచ్ఛాదితాఃబిసాంకురామృణాళానామభినవోద్భిదఇవ ॥ని॥ జలనీలీతుశైవాలం శైవలేథకుముద్వతీ-మృణాళంబిసమితిచామరః, రేజిరేచకాశిరే ॥+॥ రాజృదీప్తావితిధాతోర్లిట్ ॥౧౯॥—॥ తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్ప్రదోషసమయేరజనీముఖవే

(౧) శృంగారజీవితఇతి పుల్లింగపాఠే జీవితః ప్రాణితః శృంగారోయేనేతి బహువ్రీహావాహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాఃపరనిపాతః ॥

ష్టసమయే సహసా హనూమాన్ కీర్తిచ్ఛటాయవనికామపనీయ శత్రోః ।
ఆవిర్బభూవ సుమనఃపరితోషణాయ లఙ్కాప్రవేశనవనాటకసూత్రధారః ॥ ౭౦ ॥ ౫ ॥ తత్కాలె లఙ్కాధిదేవతామాత్మనా సహ విగ్రహం వి

శాయాం ॥ని॥ ప్రదోషో రజనీముఖమిత్యమరః, లఙ్కాప్రవేశ ఏవ నవం నవీనం నాటకం తత్ర సూత్రధారో నాటకప్రవర్తకః ప్రగల్భనటో హనూమాన్ అత్ర నవశబ్దగ్రహణం లఙ్కాపురస్య పురుషాన్తరాప్రవిష్టచరత్వసూచనార్థమిత్యవగన్తవ్యమ్, శత్రోః రావణస్య సమ్బన్ధినీం కీర్తిచ్ఛటాం యశోబృన్దమేవ యవనికాం ప్రతిసీరామపనీయాపసార్య తత్కీర్త్యపనయస్యైతత్స్మాలకత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ బృన్దం జాలం చక్రవాళం జాలకం పేటికాచ్ఛటేతి వైజయన్తీ ॥ని॥ ప్రతిసీరా యవనికేత్యమరః- సుమనసాం దేవానాం సామాజికవిబుధానాం చ పరితోషణాయ హృదయరఞ్జనార్థమిత్యర్థః ॥ని॥ సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రీ దేవబుధయోః పుమానితి వైజయన్తీ, సహసా శీఘ్రమావిర్బభూవ లఙ్కాపురమధ్యదేశప్రవేశాయ ప్రవృత్త ఇత్యర్థః, సూత్రం చతుర్విధాభినయాత్మకనాటకసూచనాం ధారయతీతి సూత్రధారః ॥ని॥ సూత్రం తు సూచకే గ్రన్థభేదే తన్తువ్యవస్థయోరితి నానార్థరత్నమాలా, సూత్రధారలక్షణం తు-ఆసూత్రయన్గుణాన్నేతుః కవేరపి చ వస్తునః రఙ్గప్రసాధనప్రౌఢస్సూత్రధార ఇహోదిత ఇతి-అయం తు ద్విప్రకారః ప్రకటః పూర్వరఙ్గవిధాయకః ఇతరస్తు నటాపరపర్యాయస్సూత్రధారసదృశగుణాకృతిః ప్రస్తావనాప్రయోజక ఇతి కేచిత్ ॥ తదుక్తమ్ ॥ ప్రయుజ్య రఙ్గం నిష్క్రాన్తే సూత్రధారే నహాను గే । స్థాపకః ప్రవిశేదన్యస్సూత్రధారగుణాకృతిరితి అత్ర సమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకాలఙ్కారః, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥ ౭౦ ॥—॥ తత్కాల ఇతి ॥ తత్కాలె పురప్రవేశసమయే, మారుతిః హనూమాన్ ఆత్మనా సహ స్వేన సాకం, విగ్రహం కలహం విధాతుం కర్తుం గృహీతా యువతివిగ్రహో యయా

ధాతుం గృహీతయువతివిగ్రహాం మార్గప్రసారస్యార్గళీభూయభూయసా తర్జయంతీం నిర్జిత్య తత్రస్తయా వానరరచితావజ్ఞోపజ్ఞంనిజనిలయవిలయం *సరసిజాసన శాసనాదావేదయన్త్యా విహితా

తాం (స్త్రీ)రూపధారిణీత్యర్థః, అతఏవమార్గప్రసారస్య మార్గసంచారస్య అర్గళీభూయవిష్కంభతాం (ప్రా)ప్యగమనప్రతిబంధినీభూత్వేత్యర్థః ॥ని॥ తద్విష్కంభగార్గళంననేత్యమరః, భూయసాబాహుళ్యేనతర్జయంతీం భర్త్సయంతీం తర్జయతేః పరస్మైపదిత్వంతర్జయన్నివకేతుభిరిత్యాది కాళిదాసాదిప్రయోగదర్శనాత్సిద్ధం తర్జయతే రనుదాత్తత్వేపిచక్షిఙోఙిత్కరణేనానుదాత్తేత్త్వ ప్రయుక్తాత్మనేపదస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదమితి, అతఏవతర్జయతి భర్త్సయతి చేత్యపి దృశ్యతఇతి భట్టమల్లః,లఙ్కాధిదేవతాం లఙ్కాధిష్ఠానదేవతాం, నిర్జిత్య ముష్టిఘాతేనజిత్వా ॥*॥ముష్టినాభిజఘానైనాం హనూమాన్క్రోధమూర్ఛిత ఇతి శ్రీరామాయణవచనాత్-అథసరసిజాసనశాసనాత్ బ్రహ్మనియోగవశాత్ ఉపజ్ఞాయతఇత్యుపజ్ఞాఆద్యజ్ఞానమ్ ॥ని॥ ఉపజ్ఞాజ్ఞానమాద్యంస్యాదిత్యమరః,భావే అఙ్ప్రత్యయః వానరేణరచితా విహితా యా అవజ్ఞావధీరణా సాఉపజ్ఞాఆద్యజ్ఞానంయస్య తం తథోక్తం వానరకృతావధీరణంతవయదాస్యాత్తదా లఙ్కాయా వినాశఇత్యాదౌ జ్ఞాతమిత్యర్థః (౧) నిజనిలయవిలయంనిజనికేతననాశం ఆవేదయంత్యా ॥*॥ ఇదంచతథ్యంశృణు మే బ్రువంత్యావైహరీశ్వర, స్వయంస్వయంభువాదత్తం వరదానంయథా

---

(౧) కేచిత్తు ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా । కర్మణ్యఙ్ ఆద్యజ్ఞానవిషయఇత్యర్థః అవజ్ఞయాఉపజ్ఞా అవజ్ఞోపజ్ఞమ్ ॥÷॥ఉపజ్ఞోపక్రమం తదాద్యాచిఖ్యాసాయా మితి నపుంసకత్వమ్ । అవజ్ఞయాఆదౌజ్ఞాతమిత్యర్థః ॥ ఉపజ్ఞాజ్ఞానమాద్యంస్యాదితి కోశేపిజ్ఞానమిత్యస్య జ్ఞానవిషయీభూతమిత్యర్థః । బాహులకాత్కర్మణ్యప్యఙిత్యాహుః ॥

సుమతిర్మారుతిర్లఙ్కాయామవికలమేవ మైథిలీం విచిన్వన్నైరృతచక్రవర్తినః ప్రాసాదమాససాద ॥ తత్ర ॥౨౧॥ ప॥ ఏషా రాక్షససార్వభౌమనగరీ రక్షశ్చమూరక్షితా తస్యేదం సదనం సువర్ణశిఖరం బిభ్రాణమభ్రావళిమ్ । ఏతత్పుష్పకమాహృతం ధనపతేరిత్యాదరాన్మారుతేస్తస్యాదర్శయదిన్దుదీపకిరణప్రద్యోతితాశా నిశా ॥౨౨॥

మమ। యద్యాత్మానం వానరః కశ్చిద్విక్రమాద్దర్శయేత్, తదాత్మీయా హి విజ్ఞేయం రక్షసాం భయమాగత మిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా కథయన్త్యేత్యర్థః, తయా లఙ్కాధిదేవతయా విహితానుమతిః కృతాంగీకారస్సన్, లంకాయామవికలమేవాప్రతిహతమేవ మైథిలీం విచిన్వన్ మృగయన్ నైరృతచక్రవర్తినో రాక్షస సార్వభౌమస్య రావణస్య ప్రాసాదం హర్మ్యం ఆససాద ప్రాప ॥ తత్ర తస్మిన్ప్రాసాదాసాదనసమయే ॥* ॥౨౧॥—॥ ఏషేతి ॥ ఏషేయం రక్షశ్చమూరక్షితా రాక్షసేనాభిగుప్తా రాక్షససార్వభౌమ నగరీ రావణరాజధానీ, తథా ఇదమేతత్తస్య రావణస్య సంబంధి సువర్ణశిఖరం హిరణ్మయశృంగం అభ్రావళిం బిభ్రాణం బిభ్రత్, మేఘపర్యంతోన్నతమిత్యర్థః ॥+ భృఞశ్శానచ్ సదనం గృహం (౧) తథా ఏతద్ధనపతేర్ధనపతిం విజిత్యేత్యర్థః ॥+॥ ల్యబ్లోపే కర్మణ్యధికరణే చేతి పఞ్చమీ ఆహృతమపహృతం పుష్పకం పుష్పకాఖ్యం విమానం ఇతి అనేన ప్రకారేణ ఆదరాత్ శ్రీరామకార్యప్రవృత్తి జనితప్రీతివశాత్ మారుతేర్హనూమతః ఇందురేవ దీపస్తస్య కిరణైః ప్రద్యోతితాః ప్రకాశితాః ఆశా దిశో యయా సా తథోక్తా నిశా రాత్రిః అదర్శయద్దర్శయామాస యథా కాచిత్ స్నేహిదభ్యాగతాయ రాత్రౌ దీప ప్రభయా సర్వం ద్రష్టవ్యం ప్రదర్శయతి తద్వదత్రాపీత్యర్థః, చంద్రోదయవశాద్దిక్ప్రకాశే సతి మారుతిస్సర్వం నిర్వర్ణయామాసేతి ఫలితోర్థః. అత్ర నిశాయాః ప్రదర్శకత్వా సం

---

(౧) సువర్ణశిఖరైర్బిభ్రాణమితి పాఠే శిఖరాణాం భరణే కరణత్వం

అపిచ॥ఆదిత్యఃకృతకృత్య ఏవ భవితాసీతాపతేరీదృశం సాహాయ్యం విరచ
య్య కీర్తిమతులామాదిత్సునా సూనునా। ఇత్యాలోచ్య తదా కిల స్వయమ
పి ఖ్యాతిం గృహీతుం పరాం లజ్జాయాం రఘునాథదూతసరణౌ చంద్రే
ణ దీపాయితమ్ ॥౨౩॥౫॥ ఏవమేవ పర్యటన్న స్వప్న సుందరీ సౌందర్య

బంధేపి తత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిభేదః, సచైకదేశవర్తిరూ
పకేణ సంకీర్యతే, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥ ౨౨ ॥ — ॥ అథ
సాక్షాచ్చంద్ర ఏవ మారుతే స్సాహాయకం తత్పరోభూదిత్యుత్ప్రేక్షతే,
అపి చేతి, కిం చేత్యర్థః, తత్ప్రకారమేవాహ ॥ ఆదిత్య ఇతి ॥ ఆదిత్య
స్సూర్యః కర్తాసీతాపతేః శ్రీరామస్య ఏతేన క్షణమాత్రమపి తద్విర
హాసహిష్ణుత్వం సూచ్యతే- ఈదృశమిత్థం భూతం సీతాన్వేషణరూప
మిత్యర్థః, సాహాయ్యం సహాయకర్మ సహాయకారిత్వమితి యావత్ +
బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ విరచయ్య కృత్వా ॥+॥ ల్యపి లఘుపూర్వా
దిత్యయాదేశః, అతులాం నిరుపమాం కీర్తిం ఖ్యాతిం ఆదిత్సునా ఆదా
తుమిచ్ఛునా సంజిఘృక్షుణేత్యర్థః ॥+॥ దదాతేస్సన్నంతాదుప్రత్య
యః, సూనునా పుత్రేణ సుగ్రీవేణ కృతకృత్యః కృతార్థో భవితా భవిష్య
త్యేవ భవతేర్లుట్, ఇతీత్థమాలోచ్య కిల మత్వేత్యర్థః, తదా
తస్మింత్సమయే స్వయమపి పరాం ఖ్యాతిం గృహీతుం సంపాదయితుం ల
జ్జాయాం రఘునాథదూతస్య హనూమతస్సరణౌ మార్గే చంద్రేణ
దీపాయితం దీపేనేవాచరితం తద్వత్సర్వం హనూమతే ప్రదర్శితమి
త్యర్థః, అహోరాత్రప్రకాశకత్వేన తుల్యయో రనయోరన్యతరస్య
ఖ్యాతిసంభవే మయా తూష్ణీం స్థాతుం నోపయుజ్యత ఇతి మత్వా చం
ద్రేణాప్యేవమాచరితమిత్యుత్ప్రేక్షితత్వాదుత్ప్రేక్షాలఙ్కారః॥+
దీపశబ్దాదాచారక్యజంతాద్భావే క్తః, వృత్తం తు పూర్వవత్ ॥౨౩॥
॥ ఏవమితి ॥ ఏవమేవోక్తప్రకారేణైవ మారుతిః పర్యటన్ సంచరన్ సీ
తాన్వేషణార్థమితి భావః, న విద్యతే స్వప్నో నిద్రా ఏషాం తే అస్వ

ముద్రాం ని(ద్రాయామ)ద్రియా) ప్యతిశయ్య్యశయ్యాగృహే కృతసం
వేశం వేశయువతిజనపరివృతమవరోధ వధూజనమప్యవిరోధేననిరీక్ష్య
తత్ర వితథమనోరథో మారుతిర్విరచితబహువిధచింతాప్రకారః ప్రా
కారాదవప్లుతస్సన్నశోకవనికాయామపి మైథిలీమన్వేష్టుమిష్టదేవతా
ప్రణతిమతనుత ॥ ౪౪ ॥ ప ॥ అస్యాజనకనందినీం తతఇతోవిచిన్వ్వ

ప్నాః దేవాః ॥ని॥ ఆదిత్యాఋభవోస్వప్నా ఇత్యమరః తేషాంయాః
సుందర్యఃతాసాం సౌందర్యముద్రాం రామణీయకస్య పరాంకాష్ఠాం
నిద్రాయానిద్రావస్థయాపి అతిశయ్య అతిక్రమ్య జాగ్రద్దశయాతుకింవక్త
వ్యమితి భావః, శయ్యాగృహే శయనమందిరే కృతసంవేశంవిహితస్వా
పం నిద్రాణమిత్యర్థః ॥ని॥ స్యాన్నిద్రాశయనంస్వాపస్స్వప్నస్సంవే
శఇత్యపీత్యమరః, వేశయువతిజనపరివృతంవేశ్యాజనపరివేష్టితమ్ ॥ని॥ త
ద్వ్యాఖ్యానకరం వేశోవేశ్యాజన సమాశ్రయఇత్యమరః, అవరోధవధూ
జనం ముదోదర్యాద్యంతః పుర(స్త్రీ)జనంచ ॥ని॥ శుద్ధాన్తశ్చావరోధ
శ్చేత్యమరః, అవిరోధేన అప్రతిబంధేననిరీక్ష్యదృష్ట్వాతత్ర అంతఃపు
రేవితథమనోరథఃసీతాసందర్శనాలాభాద్వ్యర్థ మనోరథఃఅతఏవవి
రచితాః బహువిధాః నానారూపాశ్చ చింతాప్రకారావిచారపరిపా
ట్యాయేనసతథోక్తః ॥*॥ కిన్నుసీతాథవైదేహీ మైథిలీజనకాత్మజా
ఉపతిష్ఠతవివశా రావణందుష్టచారిణ మిత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తనా
నావిధచింతా క్రాంతాన్తః కరణఇత్యర్థః, అతఏవప్రాకారాదవప్లు
తస్సన్ లంఘితప్రాకారస్సన్నిత్యర్థః అశోకవనికాయామపి రా
వణాంతఃపురోచిత ప్రమదవనేపి మైథిలీం సీతామన్వేష్టుం విచేతుం
ఇష్టదేవతానాం వసురుద్రాద్యభీష్టదేవతానాం ప్రణతిం నమస్కార
మతనుత అకార్షీత్-ప్రారబ్ధకార్యసిద్ధ్యర్థమిష్టదేవతానమస్కా
రం చకారేత్యర్థః, తథాచశ్రీరామాయణే ॥ *॥ వసూన్ రుద్రాం
స్తథాదిత్యాన్ అశ్వినౌ మరుతోపిచ । నమస్కృత్వాగమిష్యామి రక్ష

క్షణాదశోకవనికామగాదపగతాన్యమార్గభ్రమః । పరామభిలషన్గ
తిం శమథనో యథానిర్మమస్త్రయీమఖిలకిల్బిషప్రశమనైక దివ్యౌష
ధిమ్ ॥౨౫॥౫॥ తతస్తస్యాం నాగపున్నాగతాలహింతాలతమాలకృత
మాలసరళవకుళవంజుళ తిలకామలకకుటజలికుచకతక తక్కోలాంకోలల
వంగవికంకతకేతకీకదమ్బోదుంబర కపిత్థాశ్వత్థకురవకమరువకమాకం

సాంశోకవృద్ధయ ఇతి ॥౨౪॥ అసావితి॥ అసౌ హనూమాన్ జనకనంద
నీం జానకీం తతఇతో విచిన్వన్ మృగయన్ - అపగతః అన్యమార్గభ్ర
మో మార్గాంతరసంచారః సంసారమార్గవిభ్రాంతిశ్చ యస్య స తథో
క్తస్సన్ విశేషణమేతచ్ఛమథనేపి యోజ్యమ్, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణ
అశోకవనికామగాత్ ప్రాపత్ కథమివ మమేత్యేతదుత్ప్రేక్ష్యతే. యమ
త్వాద్వాంఛితాదప్రిహితో నిష్ఠమోనిస్పృహః శమోవైరాగ్యాదినా నివ్వి
కారచిత్తత్వం స ఏవ థనం యస్య సః శమథనో వైరాగ్యసంపన్నో మునిరి
త్యర్థః, పరాం గతిం ముక్తిమభిలషన్ వాంఛన్ అఖిలకిల్బిషప్రశ
మనే సకలపాపనిరాసే ఏకదివ్యౌషధీం సమస్తపాపక్షయకరీమిత్య
ర్థః, త్రయీం యథా వేదత్రయమివ సామాన్యం విశేషే పర్యవస్యతీ
తి న్యాయేన పరిష్కృతోపయోగిత్వాద్బ్రహ్మప్రతిపాదకోపనిషద్విద్యా
మివేత్యర్థః ॥౯॥ ఇతి వేదాస్త్రయస్త్రయీత్యమరః, ఇవవద్వాయథా
శబ్దా ఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనాదుపమాలఙ్కారః, సచ త్రయ్యా
మోషధిత్వరూపణాద్రూపణాలంకారేణాంగేన సంకీర్యతే, పృథ్వీవృ
త్తమ్ ॥ ౨౫ ॥——॥ తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, నాగాః నాగదంత
కాః పున్నాగా దేవవల్లభాః తాలాస్తృణరాజాహ్వయాః హింతాలాః
(శ్రీ)తాలాః తమాలాస్తాపింఛాః కృతమాలా ఆరగ్వధాః సరళాః దేవ
దారువిశేషాః వకుళాః కేసరాః వంజుళా అశోకాః తిలకాః క్షురకాః
ఆమలకాః తిష్యఫలాః, కుటజాః గిరిమల్లికాః లికుచాః లకుచాః కత
కాః జలపంకశోధకబీజవృక్షవిశేషాః తక్కోలాని కోశఫలాని గంధద్రవ్యా

దకుందతిందుకచందనస్యందనచంపకచాంపేయపనసవేతసపలాశపాట
లముష్కకప్రియాళుప్రాయైరన్యైరనోకహనివహైః పరివృతాయాం
పరిభ్రమదభ్రంకషవికటవిటపనిబిడితగగనప్రపఞ్చాం కాంచనకా
ఞ్చనమయీం శింశుపామారురోహ ॥ ౨౬ ॥ ప ॥ తత్రతత్పత్రసంఛ
న్నగాత్రః పుత్రో నభస్వతః । న్యగ్రోధదళసంలీనజనార్దనదశాం

విశేషాః అంకోలాని కోచకాః లవంగాని దేవకుసుమాని వికంకతాః
స్రువాంవృక్షాః కేతక్యః తృణద్రుమవిశేషాః ప్రసిద్ధాః కదంబాః నీపాః
ఉదుంబరాః జన్తుఫలాః కపిత్థాః దధిఫలాః అశ్వత్థాశ్చలదళాః కురవ
కారక్తకురంటకాః మరువకాః పిండీతకాః సమీరణా వా మాకందా
శ్చూతవిశేషాః కుంచాని మాఘ్యాని తిందుకాః స్ఫూర్జకాః చందనాః
మలయజాః స్యందనాస్తినిశాః చంపకా హేమపుష్పకాః చాంపేయాః
నాగకేసరాః పనసాః కంటకఫలాః వేతసా వానీరాః పలాశాః కింశు
కాః, పాటలాః ఫలేరుహాః ముష్కకాః వా, రసాలాశ్చూతాః ప్రియాళ
వో రాజాదనాని చేత్యే తేషాం వృక్షవిశేష వాచకానాం ద్వంద్వః, ఏ
తేషామభిధానమమరకోశాదౌ ద్రష్టవ్యమ్, ఏతత్ప్రాయైః ఏతత్ప్ర
చురైరన్యైర్బహుభిరనోకహనివహైః వృక్షషండైః పరివృతాయాం
పరిపూర్ణాయాం తస్యామశోకవనికాయాం పరిభ్రమన్ సీతాదర్శనా
ర్థమితస్తతస్సంచరన్ అభ్రంకషంతీత్యభ్రంకషాః అత్యున్నతాః ॥ + ॥
సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కష ఇతి ముమాగమః త్రైర్విటపైః శాఖావిస్తా
రైర్నిబిడితగగనప్రపఞ్చాం ఆచ్ఛాదితగగనాభోగామిత్యతిశయో
క్తిః కాంచనమయీం హిరణ్మయీం ॥ + ॥ తాదృశ్యాం [illegible] టిజీప్ శిం
శుపామగురుతరుమారురోహ ఆరూఢవాన్ యదధః ప్రదేశ ఏవ జానకీ
నివాసస్థానమితి భావః ॥ని॥ పిచ్ఛిలాగురుశింశుపా ఇత్యమరః ॥ ౨౬ ॥
తత్రేతి ॥ తత్ర తస్యాం శింశుపాయాం నభస్వతః పుత్రః పవనస్యతన
యో హనూమాన్ తత్పత్రసంఛన్నం తస్యాః శింశుపాయాః పత్రైస్సం

దధౌ ॥ ౨౭ ॥ మల్లీంచూతవనాదివస్నుహివనే మ్లేచ్ఛేన సంస్థాపితాం మాలాం దేవకులాదివామిషధియా క్షిప్తాం శ్మశానే శునా। దేవీమాశ్రమతస్తదా స్వభవనం నక్తంచరేణచ్ఛలాదానీతామపనీతవేష రచనా మాలోకయన్మారుతిః ॥ ౨౮ ॥ ౫ ॥ పునరయమేనామాలోక్యైవం చింతాంతతాన ॥ ౨౯ ॥ ప॥ జ్యోత్స్నాంవినాపినివసేన్నిశిశీతభాను

ఛన్నం పలాశాచ్ఛాదితం గాత్రంయస్యసతథోక్తస్సన్ న్యగ్రోధ దళ సంలీనస్య వటపత్రశాయినో జనార్దనస్య, శ్రీమహావిష్ణోః దశాందధౌ, అన్యేషామప్రకాశార్థం తత్ర తథానిలీయాతిష్ఠదిత్యర్థః తత్రాన్యదశాయా అన్యస్యాసంభవాత్తత్సదృశీం దశామితిసాదృశ్యాక్షేపాద సంభవద్వస్తు సంబంధరూపోనిదర్శనాలఙ్కారః॥ ౨౭ ॥—॥ తతస్తదధస్తాత్సీతామపశ్యదిత్యాహ ॥ మల్లీమితి ॥ మ్లేచ్ఛేనయవనేన చూతవనాత్సహకారోద్యానాదుద్ధృత్యేతి శేషః, స్నుహివనేసింహుండికాననేసంస్థాపితాంనిక్షిప్తాంమల్లీంవిచికిలాలతామివ ॥ని॥ మల్లీవిచికిలాశీతభీరుస్స్యాదష్టపత్రికేత్యభిధానరత్నమాలా, తథాశునాశునకేన ఆమిషధియామాంసభ్రాంత్యాదేవ కులాద్దేవాలయాత్, ఆకృష్యేతి శేషః ॥ని॥ సజాతీయగణ్డగోత్రే గృహేపికధితంకుల మితివిశ్వః, శ్మశానేపితృవనే క్షిప్తాంమాలాం స్రజమివశోచ్యామిత్యర్థః, నక్తంచరేణ రావణేనఛలాత్, ఆశ్రమతస్తపోవనాత్ అపహృత్యేతిశేషః స్వభవనమానీతాం ప్రాపితాం, అతఏవాపనీతవేషరచనాం అపగతనైపథ్యకలనాం దేవీంసీతాం, తదాతస్మింత్సమయే మారుతిరాలోకయదపశ్యత్, అనేకేవేయముపమా శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥ ౨౮ ॥— ॥ పునరితి ॥ పునర్భూయోపి అయంహనూమాన్ ఏనామాలోక్య ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారాం చింతాంవిచారంతతానచకార॥ ౨౯ ॥—॥తత్ప్రకారమేవాహ ॥ జ్యోత్స్నమితి ॥ నిశిరాత్రౌ శీతభానుశ్చంద్రః జ్యోత్స్నాంవినాచంద్రికాంవిహాయాపిఅత్యన్తావినాభూతామపీతిభా

ష్ఛాయాం వినాపి నివసేద్దివసేశ్వరోపి । ఏనాం వినా రఘుపతిః పరిగృహ్య ధైర్యం సప్రాణ ఏవ వసతీతి విచిత్రమేతత్ ॥౩౦॥౪॥ ఏవం చింతయతో హనూమతః కథమపి నీతే నిశీథసమయే నిశీథినీనాథేపి చరమగిరిశిఖరోపకంఠసేవాముత్కంఠమానే దశకంఠస్తు నిద్రాశేషేణ స్మరశరప్రహారేణ చ కలుషీకృతాక్షః సరసహరిచందన చర్చయా జానకీదర్శనే

వః, నివసేత్, నివాసం స్థితిం ప్రాప్నుయాత్ - తథాదివసేశ్వరోపి సూర్యోపి ఛాయాం వినా ఛాయానామ్నీం నిజభార్యాం కాంతిం విహాయేత్యర్థః. నివసేత్ నైతచ్చిత్రమితి భావః ॥ని॥ ఛాయాత్వనాతపే కాంతౌ ప్రతిబింబార్కజాయయోరితి వైజయంతీ, కింతు ఏనాం వినా ఇత్థంభూతయా సీతయా వియుక్తస్సన్ రఘుపతిః శ్రీరామః ధైర్యం మనస్స్థైర్యం పరిగృహ్య అవలంబ్య ॥*॥ మనసా నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతుష్వితి రసికాః, సప్రాణస్సజీవ ఏవ వసతీతి యత్, ఏతత్ప్రాణ సంవిచిత్రమాశ్చర్యం ఏతాదృశరూప లావణ్యసంపన్నాం విహాయ క్షణ మాత్రమపి ప్రాణాన్ ధారయితుమశక్యత్వాదితి భావః, అత్ర శీతభానుదివసేశ్వరయోః జ్యోత్స్నాతాన్న ఛాయావినాభావేన నివసనాసంబంధేపి తత్సంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౩౦॥—॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా చింతయతః హనూమతః నిశీథసమయే అర్ధరాత్రకాలే నీతే గమితే సతి ॥ని॥ అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వావిత్యమరః తథా నిశీథినీనాథే చంద్రేపి చరమగిరిశిఖరోపకంఠసేవామస్తాచలశృంగసమీపానువృత్తిం ఉత్కంఠమానే అభిలషమాణే అస్తమ్ముఖే సతీత్యర్థః, దశకంఠస్తు రావణోపి నిద్రాశేషేణ స్వాపావశిష్టాంశేన స్మరశరప్రహారేణ మన్మథబాణవేధేన చ కలుషీకృతాని అరుణీకృతాని అక్షీణి లోచనాని యస్య సతథోక్తః ॥ ౪ ॥ బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్షజితి షచ్ప్రత్యయః, తథా కలుషీకృతాని వికలితాని అక్షాణి ఇంద్రియాణి యస్య సతథోక్తః, తథా సరసహరిచంద

చ్ఛయాచ ప్రకటితరాగః పరివర్తిత వైకక్ష్యకమాలయామకుటర
త్నప్రభయాచ తిరస్కృతనక్షత్రమాలశ్శనైశ్శనైరవిశదశోకవనికామ్
॥౩౧॥ప॥ రజనిచరమభాగే వారసీమంతినీనాం కరతలకలితాభిర్దీపికా
మార్జనీభిః । దిశిదిశిపరిమృష్టం యత్తమస్తత్సమస్తంహృదయమవజ

నచర్చయా సద్యోవరక్తచందనలేపనేనచ॥ని॥గుణ్ఠారాగేద్రవేరస ఇత్యమరః, జానకీదర్శనేచ్ఛయాచ ప్రకటితః ప్రకాశితః రాగోలోహిత్య మనురాగశ్చయేన సతథోక్తః ॥ రాగోనురక్తామాత్సర్యే క్లేశాదౌ లోహితాదిష్విత్యమరశేషః, తథాపరివర్తితా ఉపరిసన్నివేశేన ఆముక్తా యా వైకక్ష్యకమాలా ఉరసితిర్యక్ప్రసారిత పుష్పమాలాతయాచ॥ని॥వైకక్ష్యకంతుతత్।యత్తిర్యక్క్షిప్తమురసీత్యమరః,ముకుటరత్నప్రభయా కోటీరలసన్మణిదీప్త్యాచ తిరస్కృతాన్యక్కృతానక్షత్రమాలా సప్తవింశతిమౌక్తికమాలా తారకాశ్రేణిశ్చ యేన సతథోక్తస్సన్ ఏకత్రప్రకృత్యా అపరత్ర కాంతిప్రసారాచ్చేతిభావః ॥ని॥ నైవనక్షత్రమాలాస్యాత్సప్తవింశతిమౌక్తికేత్యమరః, శనైశ్శనైర్మందప్రకారం మదమదనావేశవశాదతిమంథరమిత్యర్థః, అశోకవనికామవిశత్ ప్రవిష్టవాన్ ॥౩౧॥—॥ రజనీతి ॥ రజనిచరమభాగే రాత్రివిపరివృత్తిసమయే అపరరాత్ర ఇత్యర్థః, వారసీమంతినీనాం వారనారీణాం॥ని॥ వారస్త్రీగణికా వేశ్యేత్యమరః, కరతలకలితాభిర్హస్తతలధృతాభిః దీపికాభిరేవ మార్జనీభిఃశోధనీభిర్దిశిదిశిప్రతిదిశం ॥+॥వీప్సాయాం ద్విర్భావః యత్తమోంధకారో మోహశ్చపరిమృష్టం పరిశోధితం జాతమితి శేషః, తత్సమస్తం కృత్స్నం తమఃకర్తృ రావణస్య హృదయం కేవలం హృదయమేవావజగాహే ప్రవివేశ।యథాలోకేస్త్రీకరధృతమార్జన్యా పరిమృష్టోపి భూపరాగః కుత్రచిన్మందిరాంతరం, యథావాదినకరకరాభిమృష్టం సర్వతో దిక్కుంశార్వరమంధకారంగిరిగహ్వరం ప్రవిశతి తద్వదిత్యర్థః, దీపికాధర వారనారీపరివేష్టితో రా

గాహౌ కేవలం రావణస్య ॥౩౨॥ సోఽయం మదాన్ధహృదయో రఘువీరప
త్నీం సీమన్తినీతిహతనీతిరవాపపాపః । ఆమూలపల్లవితకోమలసల్లకీతి
వైతానపావకశిఖామివ వారణేన్ద్రః ॥౩౩॥×॥ ఏతద్దర్శనేన వేపమాన

వణః పరమమోహావిష్టహృదయస్తదానీ మశోకవనికాం ప్రవిష్టఇతి ఫలితోఽర్థః- అత్ర జానకీసంగతి హేతుకత్వేన ప్రసిద్ధస్య రావణహృదయతమః ప్రవేశస్య దీపికామార్జనీపరిశోధనహేతుకత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షావ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా, సాచ తమసః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యా రూపకానుప్రాణితయా నిర్వ్యూఢేతి సంకరః ॥౩౨॥—॥ తతః కింతత్రాహ ॥ సోఽయమితి ॥ మదేన దర్పేణాన్ధం వివేకశూన్యం హృదయం యస్య స తథోక్తః, అతఏవ హతనీతిర్నష్టనయః దుర్వినీతఇతి యావత్, తథా పాపాని పరదారాభిమర్శాది రూపకల్మషాణ్యస్య సంతీతి పాపః దురాచారఇత్యర్థః × అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః సోఽయం రావణః సీమన్తినీసాధారణయోషిదితి మత్వేతి శేషః, నతు నిజకుల నిర్మూలనమూలభూతాం జానాతీతిభావః రఘువీరపత్నీం శ్రీరామధర్మభార్యాం- వారణేన్ద్రో మత్తగజః మూలాదారభ్య ఆమూలమ్ ॥+॥ ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోరిత్యవ్యయీభావః తతః పల్లవితశబ్దేన సుప్సుపేతి సమాసః ఆమూలం పల్లవితా సంజాతపల్లవా తారకాదిత్వాదితచ్- కోమలా అభినవా చ సల్లకీ గజప్రియవృక్ష విశేషః సేతిమత్వేతి శేషః ॥ని॥ సల్లకీస్యాద్గజప్రియేతి హలాయుధః వితానస్యాయం వైతానో యజ్ఞీయః ॥ని॥ క్రతువిస్తారయోరస్త్రీ వితానమిత్యమరః, సచాసౌ పావకశ్చ తస్య శిఖాం జ్వాలామివ ఆపప్రాప, ఉపమాలంకారః, అత్ర రఘువీరశబ్దేన శ్రీరామవీర్యాత్సీతాపాతివ్రత్యాన్నిజదుర్నయాచ్చాస్యాసన్నమృత్యుత్వం సూచితమిత్యవగంతవ్యమ్॥౩౩॥— ॥ ఏతదితి ॥ ఏతద్దర్శనేన ఏతస్య రావణస్య కర్మణః దర్శనేనావలోకనేన వేపమానా కంపమానా తనులతా గాత్రవల్లీ యస్యాస్సా

తనులతా మైథిలీ కాపురుషవిషయవచనపారంపర్యేణ విదీర్యమాణహృదయా హృదయదయితాశయప్రత్యయాదముమేవ తృణమన్తరతః కృత్వా

తథోక్తా మైథిలీ- కుత్సితః పురుషః కాపురుషః ॥+॥ విభాషాపురుష ఇతి వికల్పాత్కుశబ్దస్య కాదేశః తస్య విషయాణి గోచరాణి మజ్జనోచితానీతియావత్, తాదృశాని యాని పరుషభాషణాని కర్ణకఠోరదుర్భాషణాని తేషాం పారంపర్యేణ పరంపరయా ॥*॥ మాం దృష్ట్వా నాగనాసోరు గూహమానా స్తనోదరమ్ । అదర్శనమివాత్మానం భయాన్నేతుం త్వమిచ్ఛసి ॥ కామయే త్వాం విశాలాక్షి బహుమన్యస్వ మాం ప్రియే ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా అవాచ్యవచనప్రహేళికయేత్యర్థః విదీర్యమాణహృదయా విశీర్యమాణాన్తఃకరణా సతీ హృదయదయితస్య ప్రాణేశ్వరస్య శ్రీరామస్యాశయే సర్వదా స్వజిఘృక్షారూపాభిప్రాయే ప్రత్యయాద్విశ్వాసాద్ధేతోః అముం రావణం ప్రేక్ష్యైవ నతు వ్యక్త్యంతరం ప్రతీత్యర్థః, తృణమన్తరతః మధ్యే కృత్వా స్థాపయిత్వా స్థితా వర్తమానా సతీ ప్రత్యభాషత, ప్రత్యువాచ రావణస్య సాక్షాత్సంభాషణానర్హత్వాత్తృణవ్యవధానకరణం ద్రష్టవ్యమ్, యద్వా యథా శ్రీరామస్తృణేనైవ కాకాసురం నిరసితవాన్ తథానేనైవ తృణేన త్వామపి నిరసిష్యతీతి జ్ఞాపనార్థం వా పశుసమానస్య తవేదం తృణమేవ భోజ్యమితి బుద్ధ్యా వా, తృణదంశనేన శ్రీరామపాదయోః పతేతి బుద్ధ్యా వా - ఆత్మప్రశంసాపరస్య తవైశ్వర్యమేతత్తృణసదృశమితి బు

(౧) అముమేవ తృణాయ మత్వా స్థితాపి తృణమన్తరతః కృత్వా ప్రత్యభాషతేతి పాఠే అముం రావణమేవ తృణాయ మత్వా తృణవదనాదృత్య + మన్యకర్మణ్యనాదరే ఇతి చతుర్థీ తస్యైవ తృణత్వేన భావనయా తృణానిధానానుపయోగే పి. భావనాయా మానసికత్వేన బహిర్లక్షణాచారానుసరణార్థమన్తరా తృణనిధానమితి మన్తవ్యమ్ ॥ హృదయదయితశౌణ్డీర్యప్రత్యయాదితి పాఠే శౌణ్డీర్యం సామర్థ్యం శిష్టం స్పష్టం

స్థితాం ప్రత్యభాషత ॥౩౪॥౫॥ అయి సకలసమాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠః పరమే
ష్ఠినస్సకలగురుర్భవతః॥ పరకళత్రరతిరపత్రపాంజనయతి హి గోత్ర
జానామ్ ॥ ౩౫ ॥ ౫ ॥ భూయోఽపి పంచవటీపరిసరముంజనం ప్ర

ధ్యాత్వా- జగదేకవీరస్య శ్రీరామస్యాపరాధాచరణేన భవాన్ సా
నుబంధో వినశిష్యతీతి తృణం ఛిత్త్వా నివేదనార్థం వా- తృణమంతరతః
కృత్వా ప్రత్యుత్తరం దత్తవతీత్యర్థః (౧) ॥ ౩౪ ॥—॥ తత్ప్రకారమే
వాహ ॥ అయీత్యాదినా ॥ అయీత్యామంత్రణేన తస్య నామాప్యు
చ్చరితుమనర్హమితీత్థం నిర్దేశ ఇత్యవగంతవ్యం సకలాః సమస్తాః
యే సమాచారాః తత్తద్వర్ణాశ్రమోచితాస్సమ్యగాచారాః తేషాం
ప్రతిష్ఠాయాం స్థాపనే నిష్ఠా తాత్పర్యం యస్య స తథోక్తః - సమస్తస
దాచారనిర్వహణధురీణ ఇత్యర్థః పరమే స్థానే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మా
÷ పరమేష్ఠః కిదితి నిప్రత్యయః జౌణాదికస్తత్పురుషే కృతి బహుళమి
త్యలుక్ స్థాస్థిన్ స్థృణామితి వక్తవ్యాత్ షత్వం, భవతస్త్వకులగురు
ర్వనుకులస్వామినను-వంశప్రవర్తకః ఖల్విత్యర్థః- బ్రహ్మణో నప్తృ
త్వాత్ త్వం మహాకుల ప్రసూత ఏవ జ్ఞాతోఽసీతి భావః అస్తు తతః కిం త
త్రాహ ॥ పరేతి ॥ పరకళత్రేషు పరదారేషు రతిరనురాగో యస్య స
తథోక్తః భవానితి శేషః ॥ని॥ రతిః స్మరప్రియాయాంచ రాగేఽపి సురతే
ఽపిచేతి విశ్వః గోత్రజానాం త్వద్వంశోద్భవానాం ॥ని॥ గోత్రం వంశే పు
మాన్ శైల ఇతి భాగురిః, అపత్రపాం లజ్జాం జనయతి ఉత్పాదయతి,
హిరవధారణే, శేషే ప్రథమః త్వదీయజుగుప్సితకర్తనశాత్ త్వద్వం
శ్యా లజ్జితా భవంతీత్యర్థః, సదాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠపరమేష్ఠివంశజేన త్వ
యా తస్మిన్ మార్గే నైవ వర్తితవ్యం న త్వేవంభూతదురాచారేణ సదాచా
రాణాం త్వద్గోత్రజాతానాం లజ్జాజనకేన భవితవ్యమితి భావః ॥ని॥ కళ
త్రం శ్రోణిభార్యయోః, లజ్జా సాపత్రపాన్యత ఇతి చామరః ॥౩౫॥—
అ॥ తథాచ కిమత్రేతి కర్తవ్యమిత్యాశంక్య మయోపదిశ్యమానమేతద్ధితం

భంజన ఇవానుకూలః కూలోపకంఠం పరిభ్రష్టాం నావమివ యదినమా
ఛాస్తర్హి తవాపి దయతే నియతం మదీయో జీవితేశస్త్వాం జీవితేశో
పి త్వయి దయాళుర్భవేత్ ॥౩౬॥ దాశరథేరజయ్యాయా మైత్య్రాః పా

తవావశ్యం కర్తవ్యం తథాచ శ్రేయో భవిష్యతీత్యాహ ॥ భూయ ఇతి॥ అముం జనమిత్యాత్మనిర్దేశః మామిత్యర్థః- పురుషబుద్ధిరేవ మయి కర్తవ్యా న తు స్త్రీబుద్ధిరితి జ్ఞాపనార్థమిత్థం నిర్దేశః, పంచవటీపరిసరం పఞ్చవట్యాశ్రమపర్యంతభువమ్ ॥౨॥ పర్యంతభూః పరిసర ఇత్యమరః -అనుకూలః ప్రభంజనః అనుకూలవాయురివ పరిభ్రష్టాం ప్రతికూలవాయువశాదమార్గగతాం నావం కూలోపకంఠం తీరప్రాంతమివేత్యనేకేవేయముపమా, భూయః పునరపి న యోధా యది ప్రాపయేథాశ్చేత్ నయతి ద్విః కర్తకః, తర్హి మదీయో జీవితేశో మత్ప్రాణేశ్వరః శ్రీరామః పరమదయాళురితి భావః ॥౨॥ జీవితేశోఽయమేకాంత ఇతి విశ్వః తవాపి దారాపహరణరూపాపరాధకర్తురపి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీత్యుక్తం ప్రాక్, నియతం నిశ్చితం దయతే దయాం కరిష్యతి- మహాపరాధీ దురాచారోఽయం హస్తగత ఇతి న మారయిష్యతీత్యర్థః వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః- ఇత్థం శరణాగతే త్వయి కాకాసురవద్దయాం కరిష్యతి తాదాత్వికగుణగణానాం పరతంత్రా ఏవ దయాళవో న తు పూర్వాపరాధపరతంత్రా ఇతి భావః- అతస్స్వాం జీవితేశః ప్రత్యక్షాంతకోఽపి త్వయి విషయే దయాళుర్దయావాన్భవేన్న మారయేదిత్యర్థః శ్రీరామదయాపాత్రస్య కథం మరణమితి భావః (౧) ॥౩౬॥ న చైవం మత్ప్రత్యర్పణేన ప్రాణత్రాణమాత్రమేవ ఫలమపి తు సకలలోకశ్లాఘనీయ శ్రీరామమైత్రీపాత్రమపి భవిష్యసీత్యాహ ॥ దాశరథేరితి ॥ దాశరథేః శ్రీరామస్య సంబంధిన్యాః అజయ్యాయా జేతు

---

(౧) తవాపి దయతే త్వామపి దయావిషయం కరోతీత్యర్థః + అధీగర్థదయేశాం కర్మణీతి కర్మణశ్శేషత్వ వివక్షయా షష్ఠీతి యుక్తమ్ ॥

త్రమపి భవితాసి కింతు ఖరప్రముఖనిశచరబలమథనసమయరుచిరలగ్న సాంద్రవసాపంకిలముఖమార్యపుత్రస్య శిలీముఖం భవన్తమన్తరేణ కశ్చిద్గ్రథితనిజహృదయగళితరుధిరధారయా ప్రక్షాళయితుమ్ ॥౩౭॥×॥ అథవా జనస్థానసమరాదారభ్య సమరాభావావగ్రహతృషితానాం సౌ

మశక్యాయా అపరిహార్యాయా యావజ్జీవన భావిన్యా ఇతి యావత్ ॥ని॥ జయ్యో యశ్శక్యతే జేతుం జేయో జేతవ్యమాత్రక ఇత్యమరః + క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థ ఇతి నిపాతనాత్సాధుః - మైత్ర్యాః సఖ్యస్య మైత్ర్యా వా ఖ్యాతా పాత్రం యోగ్యా భవితాసి భవిష్యసి అభ్యుచ్చయశ్చాయం లాభస్తవ భవితేతి భావః ॥ని॥ యోగ్యభాజనయోః పాత్రమిత్యమరః విపక్షేదండమాహ ॥ కిన్త్వితి ॥ కింతు మదుక్తాదన్యథాకరణ ఇత్యర్థః (౧) ఖరప్రముఖనిశచరబలస్య కోపయుక్తఖరాసురప్రభృతి రాక్షససేనాయాః మథనసమయే విధ్వంసనకాలే రుచిరం యథాతథా సుచిరేతి పాఠే అతిచిరకాలమారభ్య లగ్నయా సంసక్తయా సాంద్రవసయా మేదుర మేదోవిశేషేణ పంకిలం పంకవత్ ॥ + ॥ పిచ్ఛాదిత్వాదిలచ్ - ముఖమగ్రం వదనం చ యస్య తం తథోక్తమార్యపుత్రస్య శ్రీరామస్య శిలీముఖం బాణం భవన్తమంతరేణ త్వాం వినా + అంతరాన్తరేణ యుక్త ఇతి ద్వితీయా నిజహృదయాత్ స్వకీయవక్షఃస్థలాత్ గళితా నిస్స్రుతాయా రుధిరధారా తయా ప్రక్షాళయితుం శోధయితుం కశ్చిద్గ్రథితశ్రద్ధాం కుర్యాత్ - తాదృక్ఛిలీముఖక్షాళనే త్వమేవ శ్రద్ధావాన్ నాన్య ఇత్యర్థః, మదుక్తాన్యథాకరణే శ్రీరామః ఖరవిదారణబాణేన త్వదీయవక్షో విదారయిష్యతీతి భావః ÷ శ్రద్ధంతరోరుపసర్గవద్వృత్తిర్వాచ్యేతి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిపాతః ॥ ౩౭ ॥—॥అ॥ ఆస్తాంతావద్రామబాణవార్తా లక్ష్మణబాణానాం త్వయి నిపతితానాం కోవా నివారయితేత్యాహ ॥ అథవే త్యాది ॥ అథవేతి పక్షాంతరే జనస్థానే యత్సమరం ఖరాదిరాక్షసమా

---

(౧) కింత్విత్యస్య స్థానే అన్యథేతి నా చేదితి వా పాఠాంతరం సాధు ॥

మిత్రపత్రిచాతకానాం శోణితామ్బుపారణాంతవాపనయశ్చేత్కస్స
మర్థో నివారయితుమ్ ॥౩౭॥ప॥ అథనిశిచరనాథంపంచబాణీవిభిన్నం న
హి జనకసుతాయాః ప్రాపదేకాపివాణీ॥ జనముపనతమృత్యుం పంచవ

రణరణం తస్మాదారభ్యతతః ప్రభృతీత్యర్థః, ÷అన్యారాదితరర్తే ఇత్య
త్రారభ్యార్థయోగేపీతి వచనాత్పక్షే పంచమీ, అతఏవతథా కార్తి
క్యాః ప్రభృత్యాగ్రహాయణీతి భాష్యకారప్రయోగాదేవ ప్రభృతిశబ్ద
యోగాత్పంచమీతి కైయటః సమరాభావఏవావగ్రహోవృష్టిప్రతిబంధఇ
తిరూపకమ్ ॥ని॥ వృష్టిర్వర్షంతద్విఘాతేఽవగ్రాహావగ్రహౌ సమావి
త్యమరః తైన తృషితానాంసౌమిత్రిపత్రిణాంలక్ష్మణబాణానామేవచాత
కానాం పక్షివిశేషాణామ్ ॥ని॥పత్రిరోపఇషుద్వయోరిత్యమరః, శో
ణితాంబుపారణాంతవ్రదక్తాంబుపానంతవాపనయశ్చేత్ప్రత్యర్పణా
భావరూప దుర్నయోయదితర్హి నివారయితుం కస్సమర్థః, నకోపీ
త్యర్థః, అమోఘానాంలక్ష్మణబాణానాం గతింబ్రహ్మాపి వారయితుం
నశక్తః, అతస్తద్బాణాఏవత్వద్రుధిరంపాస్యంతీతిభావః (౧) ॥౩౭॥
అథేతి ॥ అథ జానకీభాషణానంతరం - పంచానాం అరవిందాదీనాం.
బాణానాంసమాహారః పంచబాణీత్రిలోకీవదత్ర ప్రక్రియాతయా విభి
న్నం విదారితం అత్యంతకామోపహతమిత్యర్థః, ఏకబాణభిన్నస్యై
వావస్థాపత్తుం నశక్యతే పంచబాణీభిన్నస్యతు కింవక్తవ్యమితిభావః
నిశిచరనాథం రావణంజనకసుతాయాః ఏకాపిఉక్తానాంవాచాంమధ్యే
కావిదపివాణీవాక్ నప్రాపత్ కామాంధహృదయోయఃనకాపిచపి వా
ణ్యేమన్యతోదిత్యర్థః ఆప్నోతెర్లుఙ్ హిరవధారణే ॥ని॥ హిహేతా

(౧) పారణాంతవాపఘనఘనతశ్చేదితిపాఠే అపఘనోంగం సఏవఘనో
మేఘస్తస్మాత్ లభేతేతిశేషః । లభేతచేత్ తర్హితాం పారణాం నివ
ర్తయితుమిత్యాద్యన్వయః ప్రాగ్వత్ । పారణాంతవాపఘనఘనతణతి
పాఠేపూర్వవద్రూపకం ప్రాప్తమిత్యభ్యాహార్యమ్ ॥

క్త్రాహిదష్టం విశతిహృతవిషాధౌషధేః కిన్ను శక్తిః ॥౩౯॥ ౫॥ ఏవంజ
నకదుహితురవధీరణాఫణితిమాకర్ణ్య క్రోధపరాఙ్ముఖో దశముఖస్తామ
భితో నివసంతీ రారక్షికరాక్షసీరుద్దిశ్య భవత్యశ్చతుర్భిరప్యుపాయై రే
నామవశ్యాం వశ్యాం కురుధ్వమిమామనుకూలా చేదిమాం హతాశాం ప్రా

వధారణా ఇత్యమరః, తత్ర దృష్టాన్తమాహ ॥ జనమితి॥ ఉపనతమృ
త్యుమాసన్నమరణం అతఏవ పంచవక్త్రేణ పంచముఖేన అహినా స
ర్పేణ దష్టం జనం హృతవిషాధేః విషదోషపరిహారణ శక్త్యాయా అపీత్య
ర్థః ఓషధేశ్శక్తిస్సామర్థ్యం విశతి కిం ను నప్రవిశత్యేవేత్యర్థః- దృ
ష్టాంతాలఙ్కారః ॥*॥ యత్ర వాక్యద్వయే బిమ్బప్రతిబిమ్బతయో
చ్యతే, సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞైస్సదృష్టాన్తో నిగద్యత ఇతి లక్షణాత్
(౧) ॥౩౯॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరూపాం జనకదుహితుస్సీతాయాః అ
వధీరణాఫణితి మవమాననా వచనమాకర్ణ్య కోపపరాఙ్ముఖః కోపవి
నివృత్తముఖః దశముఖః తామభిత స్తస్యాస్సీతాయాస్సమంతాదిత్య
ర్థః ॥+॥ అభితఃపరిత ఇత్యాదినా ద్వితీయా నివసంతీర్వర్తమానాః ఆ
సమంతాత్ రక్షా సంరక్షణం తత్ప్రయోజన మాసామిత్యారక్షిక్యః+
ప్రయోజనమితి ఠక్ జీప్ తతః స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః తా
శ్చతాః రాక్షస్యశ్చ తా ఉద్దిశ్య భాంతీతి భవత్యః అఘటితఘటనానైపు
ణ్యసంపన్నత్వేన ప్రశస్తాః హే రాక్షస్యః ॥ + ॥ భాతేర్డవతురిత్యౌ
ణాదికో డవతుప్రత్యయః, ఉగితశ్చేతి జీప్, యూయం చతుర్భిరప్యుపా
యైస్సామదానభేద దండరూపైశ్చతుర్భిరుపాయైరప్యేనాం సీతామవ
శ్యాంనియతం వశ్యాం వశంగతాం + వశంగత ఇతి యత్ప్రత్యయః కురు
ధ్వం యేన కేనాప్యుపాయేన వశీకురుధ్వమిత్యర్థః అథేయం సీతా అన

(౧) పంచవక్త్రాహిదష్టమితి దృష్టాన్తవాక్యానురోధాత్పంచబాణప్రభి
న్నమితి పాఠ ఏవ సాధుః । పంచబాణో మన్మథః । హృతశఙ్కాతైరి
త్యపి పాఠాన్తరం ఆర్తిః పీడా ॥

తరాశాయ మహానసం నయతేత్యాదిశ్య నిశాంతే ప్రత్యాసన్నే నిశాన్తమేవ ప్రవివేశ ॥౮౦॥ ౫॥ తదనుక్షణదాచరీణాం రోషభీషణవీక్షణవ్యాఘ్రఘోషాన్మేషణ ముకుళితహృదయపుండరీకా పుండరీక యూథపరివృతసారంగాంగనాభజ్జీమజ్జీకుర్వాణా గీర్వాణతరుణీవశాపబలాద్వసుధాం ప్రపన్నకూలా అవశగాచ త్రిహాయహా తాశాం నష్టబుద్ధిమిమాం సీతాం ప్రాతరాశాయ ప్రాతః కాలభోజనార్థం మహానసం పాకస్థానం ॥ని॥ సమానౌరసవత్యాం తుపాకస్థానం మహానస మిత్యమరః- నయత ప్రాపయత, విశస్య పచనార్థ మితి భావః, నయతిద్వికర్మకః ఇత్యేవమాదిశ్యాజ్ఞాప్య నిశాంతె నిశావసానె ప్రభాత ఇత్యర్థః, ప్రత్యాసన్నే సమీపవర్తిని సతి నిశాంతం గృహమేవ ప్రవివేశ ప్రవిష్టవాన్ ॥ని॥ నిశాన్తం భవనోషసారితి విశ్వః (౧) ॥౮౦॥—॥తదన్వితి ॥ తదను రావణగృహప్రవేశానంతరం - క్షణదాచరీణాం త్రిజటాప్రభృత్యారక్షక రాక్షసీనాం పిశాచీనాంచ భీషణాని భయంకరాణి వీక్షణాని విలోకనాని యేస్మింస్తత్తథోక్తం తస్మాద్వ్యాఘ్రఘోషోన్మేషణాత్ ॥ ॥ తస్యత్వం రాక్షసేంద్రస్య భార్యా భవయశస్వినీత్యాది దుర్వచనోచ్చారణాత్ తథావాగేవఘోషా రాత్రిస్తస్యా ఉన్మేషణాదావిర్భావాద్ధేతోః ॥ని॥ ఘోషారాత్రిముఖేరాత్రా వత్రా నవ్యయమిష్యత ఇత్యభిధానాత్ - ముకుళితం సంకుచితం హృదయమేవపుండరీకం సితాంభోజం యస్యాస్సా తథోక్తా రాక్షసీపరుషభాషణవశాన్నిర్భిన్నహృదయేత్యర్థః॥ని॥ పుండరీకం సితాంభోజమిత్యమరః శ్లేషసంకీర్ణోత్ప్రేక్షా రూపకాలంకారః (౨) కించ పుండరీకయూథం వ్యాఘ్రసమూహః ॥ ని ॥ వ్యాఘ్రేపి పుండరీకో నేత్యమరః, తేన పరివృతాయా ఉపనిరుద్ధాయాస్సారంగాంగనాయాహ

---

(౧) ఆరక్షక రాక్షసీరితి పాఠేఆ సమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షకాః కర్తరిణ్వులిహాప్పుంవద్భావాదికం ప్రాగ్వత్ (౨) తదను రోషభీషణవీక్షణాక్షణదాచరీణాం వ్యాఘ్రోషేతి పాఠే రోషేత్యాది హేతుగర్భవిశేషణం

న్నా జనకనందినీ చింతామేవమకరోత్ ॥౪౧॥ ప ॥ నూనం విదితవృత్తాం
తే జటాయుషి గతాయుషి । మామిహస్థామార్యపుత్త్రః కిం నాధిగతవాన్
ప్రభుః ॥౪౨॥ ఆహోస్విత్క్రవ్యాదమాయయా విపర్యస్తప్రకృతేః
కాకుత్స్థస్య కిమనాస్థా సంజాయతే ॥ అథవా ॥౪౩॥ ప॥ న కేవలం మా
మహరద్దురాత్మా కృపాం చ రామస్య నిసర్గసిద్ధామ్ । (ఇత్థం) ఇదం) న

రిణాంగనాయాః యా భంగీపరిపాటిః తామంగీకుర్వాణా అనువర్తమా
నా ప్రాణప్రయాసపర్యంతావస్థాం ప్రాప్నువానేత్యర్థః- ఉపమా
+ కరోతేస్తాచ్ఛీల్యే శానచ్ తథా శాపబలాద్వసుధాం ప్రపన్నా భూలో
కం ప్రాప్తా గీర్వాణతరుణీ సురసుందరీవ స్థితా జనకనందినీ ఏవం వక్ష్య
మాణరూపాం చింతామకరోత్ ॥౪౧॥ —— ॥ తత్ప్రకారమేవాహ॥
నూనమితి ॥ విదితః జ్ఞాతః వృత్తాంతః మదపహారవార్తా యేన తస్మిన్ జ
టాయుషి గతాయుషి మృతే సతి- ఆర్యపుత్త్రః-శ్రీరామః, ఇహ తిష్ఠతీ
తి ఇహస్థాం అత్ర లంకాయాం స్థితాం + ఇహేత్యవ్యయే ఉపపదే సుపిస్థ
ఇతి స్థాధాతోః కప్రత్యయః - మాం నాధిగతవాన్ కిం అనధిగతవాన్కిం
అజ్ఞాతవాన్కిం । నూనం, అన్యథా కథమయం నాత్రాగచ్ఛేదితి భావః
౪౨॥ ఆహోస్విదితి॥ ఆహోస్విత్ యద్వా-క్రవ్యాదమాయయా రాక్షస
వంచనాశక్త్యా విపర్యస్తప్రకృతేర్విపరీతభావస్య పూర్వవిలక్షణామవ
స్థాం ప్రాపితస్యేత్యర్థః కాకుత్స్థస్య శ్రీరామస్య అనాస్థా అనాద
రస్సంజాయతే కిం సముత్పద్యతే కిం మయీతి శేషః (౧) ॥౪౩॥—॥ అ
థవేతి పక్షాంతరే - తదేవాహ॥ నేతి॥ దురాత్మా దుష్టాశయః రావణః
మాం కేవలం మామేవ- నాహరత్ నహృతవాన్, కింతు నిసర్గసి
ద్ధాం స్వభావసిద్ధాం రామస్య కృపాం పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛారూపాం ద
యాం చాహరత్ కయాపి మాయయా అపహృతవానిత్యర్థః నను కథ
మేతన్నిర్ణీయత ఇత్యాశంక్య తత్ర యుక్తిం వక్తి, ఇదమేతత్కృపా

---

(౧) సంజాతేతి ప్రాచీనపాఠస్తు సాధుః । వర్తమాననిర్దేశాస్వారస్యాత్ ।

చేత్సంశ్రితవత్సలఃకింభవే త్సతూష్ణీంజగదేకవీరః ॥౪౪॥గ॥ ఇత్థంవిల ప్యరఘుపుంగవమేవ సంతతం చింతయంతీకృచ్ఛ్రాన్మూర్ఛామ గమ త్ ॥౪౫॥వ॥ నిశాచరీస్తాంనిరవద్యశీలాంనిర్భర్త్సయంతీర్నిభృతం ని వార్య । అస్వప్నలోకోత్సవమాత్తదృష్టం దుస్స్వప్నమేకంత్రిజటాజ

హారిణాంనచేత్తర్హిసంశ్రితేష్వాశ్రితేషు వత్సలః స్నిగ్ధః నిరంతరాశ్రితరక్షణతత్పరఇత్యర్థః ॥ని॥శ్రీమాన్స్నిగ్ధస్తువత్సలఇత్యమరః ॥ ÷॥ వత్సాంసాభ్యాంకామబలఇతి లచ్ప్రత్యయః - జగదేకవీరఃనిగ్రహానుగ్రహసమర్థఇత్యర్థః శ్రీరామః తూష్ణీంభవేత్కిం ఉపేక్షాపరతన్త్రోజాయేతకిం నభవేదేవేత్యర్థఃకృపాహరణాభావే కథమిత్థంసమర్థస్యాప్యస్యాశ్రితేషు తూష్ణీంభావఇతిభావః, అత్రకృపాహరణాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః,ఉపేంద్రవజ్రావృత్తమ్॥౪౪॥—

ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణవిలప్య పరిదేవనంకృత్వా, రఘుపుంగవం శ్రీరామమేవసంతతం నిరంతరం చింతయంతీమనసిభావయంతీ సతీ, కృచ్ఛ్రాత్ప్రాణసంకటాత్ మూర్ఛాంమోహమగమత్ శ్రీరామసంవేదనేన రావణభర్త్సనానుసంధానేనచ విసంజ్ఞాభూదిత్యర్థః ॥౪౫॥తతఃకింతత్రాహ. ॥ నిశాచరీరితి ॥ నిరవద్యశీలాంనిర్దుష్టస్వభావాం + అవద్యపణ్యేత్యాదినానిపాతితః తాం సీతాం నిర్భర్త్సయంతీః పరితర్జయంతీః భర్త్సయతేః పరస్మైపదిత్వం వ్యాఖ్యాతం- నిశాచరీః రాక్షసీః నిభృతంనిశ్చలం నివార్యనిషిధ్య, త్రిజటానామ కాచిద్వృద్ధరాక్షసీ సీతాపక్షపాతినీ అస్వప్నలోకస్య దేవనివహస్య ఉత్సవం హర్షజనకమ్, శ్రీరామాభ్యుదయసూచకత్వాదితిభావః ॥*॥ ఉత్సాహేహర్షమిత్యేష ఉత్సవఃపరికీర్తిత ఇతి రసాకరే, ఆత్తదృష్టం ఆత్తనానుభూతం ఏకందుస్స్వప్నంరావణవినాశసూచకత్వాద్దుష్టం స్వప్నం జగాద ఉక్తవతీ - తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ స్వప్నోహ్యద్యమయాదృష్టోదారుణోరోమహర్షణః । రాక్షసానామ

గాద ॥కించ॥ ౪౬॥ప ॥ ఉపఘ్నవృక్షస్యపరోక్షభావాదుపేత్యపృథ్వీం
సుచిరంలుఠంత్యాః । నక్తంచరస్త్రీముఖకర్శితాయాస్సీతాలతాయా
స్త్రిజటాజటాభూత్ ॥ ౪౭ ॥ X ॥ తదనన్తరమాత్తత్యాగాయస్పృహ
యన్త్యాం మైథిల్యాంమారుతిరియమనుపేక్షణీయాతపస్వినీతినీతిమము

భావాయ భర్తురస్యాజ్ఞయాయచేత్యాది - వృత్తముపజాతిః ॥ నకేవ
లంస్వప్నమేవకథితవతీ త్రిజటాకింతు సీతాయా ఆలంబనభూతాప్య
భూదిత్యాహ, కించేతి చేత్యర్థః ॥౪౬॥అ॥ తత్ప్రకారమేవాహ॥ ఉ
పఘ్నేతి॥ ఉపఘ్నవృక్షస్య అంతికాశ్రయవృక్షస్య ఉద్యోపస్య(శ్రీ)
రామస్యేత్యర్థః ॥ని॥ స్యాదుపఘ్నోంతికాశ్రయఇత్యమరః + ఉప
ఘ్నఆశ్రయఇతి నిపాతః పరోక్షభావాదసాన్నిధ్యాద్ధేతోః పృథ్వీంభూ
వముపేత్యసుచిరం అతిచిరకాలమారభ్యేత్యర్థః, లుఠంత్యాఃపవ్రమా
నాయాః కించనక్తంచరస్త్రీణాం రాక్షసీనాం ముఖైః పరుషవచనైః
కర్శితాయాఃకార్శ్యంప్రాపితాయాఃనిపీడితాయాఇతియావత్ -తథా
నక్తంచరస్త్రీణాం శిథిల్యాఖ్యకీటకవిశేషాణాం ముఖైఃవదనైః కర్శి
తాయాఃఅర్దితాయాఃనక్తంచరస్త్రీశబ్దఃశిథిలీవాచకత్వేననిఘంట్వంత
రేషుమృగ్యఃసీతాయాఏవలతాయాఃత్రిజటాజటాశిఫాపునరుత్థానా లం
బనేత్యర్థఃఅభూత్ ఆసీత్ ॥ని॥ స్కంధశాఖాశాలేశిఫాజటేఇత్యమరః
(శ్రీ)రామవిజయసూచకశుభనిమిత్త కథనేనసీతామాశ్వాసయామాసే
త్యర్థః, శ్లేషసంకీర్ణోయం రూపకాలఙ్కారః ॥ ఉపజాతివృత్తం॥౪౭
తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం త్రిజటాస్వప్నకథనానంతరం- మైథిల్యాం
సీతాయామాత్తత్యాగాయదేహత్యాగాయ ॥ని॥ ఆత్మాజీవేధృతౌదేహ
ఇత్యభిధానాత్ + స్పృహేరీప్సితఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ
స్పృహయంత్యామభిలషంత్యాం రాక్షసీవిరచితోపద్రవా సహిష్ణు
త్వాదితిభావః మారుతిర్హనూమాన్ తపస్వినీశోచ్యా ॥ని॥ ముని
దీనౌతపస్వినావిత్యమరః, అనుపేక్షణీయాఅనాదరణీయావిలంబ కర

ఙ్చంతీం చిన్తాంపరిగృహ్యనేదీయానస్యాబభూవ ॥తతః ॥౪౮॥వే॥దేవ్యా
దశాననవచోమయవజ్రదీర్ణకర్ణాన్తరవ్రణవిరోపణభేషజాని ॥ వి
స్రంభణార్థమయమన్వయసంగతాని రామాభికీర్తనమధూనిశనైర్న్యవ
షించత్ ॥౪౯॥ X ॥ తదనంతరం సమన్తాత్ప్రసారితనయనా జనకతన
యా తస్యాంశాఖాయాం శాఖామృగముద్వీక్ష్యదుస్వప్నబుద్ధ్యాచకి

తేన నహింసనీయేతియావత్ ఇతిమత్వేతిశేషః, నీతిమముంచంతీం నీ
తియుక్తామిత్యర్థః ✣ శేముచాదీనామితి ముమాగమః చింతామే
తత్సంముఖీభావవిచారం పరిగృహ్యకృత్వా -- అస్యామైథిల్యాః నేదీ
యానంతికవర్తీబభూవ X. అంతికబాఢయోర్నేదసాధావితి నేదాదే
శః॥తతోనేదిష్ఠత్వానంతరమ్ ॥ ౪౮ ॥—॥ దేవ్యా ఇతి॥ అయంహనూ
మాన్ దశాననస్య రావణస్యవచోమయం వాగ్రూపం యద్వజ్రమాయు
ధం తేనదీర్ణయోఃవిదారితయోఃకర్ణయోరంతరేయానివ్రణానిక్షతాని
తేషాంవిరోపణె చికిత్సాయాంభేషజానిఔషధాని ॥ని॥ భిషజౌషధభైష
జ్యానీత్యమరః, తథాఅన్వయేన వంశేనసంగతాని రాజాదశరథోనామ ర
ఘుకులజరవాజమానిత్యాదివంశప్రశంసాపూర్వకాణీత్యర్థః రామాభికీ
ర్తనాని శ్రీరామనామసంకీర్తనాన్యేవమధూన్యమృతాని దేవ్యాస్సీ
తాయా విస్రంభణార్థం విశ్వాసోత్పాదనార్థమిత్యర్థః ॥ని॥ సమౌవి
స్రంభవిశ్వాసావిత్యమరః, అర్థేన సహనిత్యసమాసస్సర్వలింగతాచ
వక్తవ్యాశనైరవ్యగ్రంన్యషించత్ శ్రావితవానిత్యర్థః, రూపకాలఙ్కా
రః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౪౯॥—॥ తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం
శ్రీరామనామసంకీర్తనానంతరంజనకతనయాసీతాసమంతాద్దిక్షువిది
క్షుచేత్యర్థః,ప్రసారితనయనాకుతఏతత్ప్రయుక్తమితి ప్రవర్తితదృష్టి
స్సతీతస్యాం నేదిష్ఠాయా మిత్యర్థః శాఖాయాం శింశుపావిటపేస్థి
తమితిశేషః శాఖామృగంవానరముద్వీక్ష్య దుస్వప్నబుద్ధ్యాదుష్టస్వ
ప్నోయమితిభ్రాంత్యాస్వప్నేవానరదర్శనస్య శుభసూచకత్వేన శా

తహృదయాసలక్షణాయ రామాయభర్త్రే భద్రమాశం సమానా జనమి
మం దురాపస్వాపంస్వప్నః కథమాప్నుయాదితి విచింత్యమాయా స
మాయాతనైర్ఋతపతిబుద్ధ్వాతస్మాన్మారుతపుత్రాత్త్రస్తాస ॥ ౫౦॥౫॥
సోపిసమయవతీర్యవచనవైచిత్ర్యాజ్జనకపుత్రీం పరిత్రాయయన్నాంజః

త్ర సిద్ధత్వాదితిభావః, తథా శ్రీరామాయణె॥*॥స్వప్నేమయాయం
వికృతోద్యద్దృష్టశ్శాఖామృగశ్శాస్త్రగణైర్నిషిద్ధఇతిచకిత హృదయా
భయసంభ్రాన్తాన్తఃకరణాఅతఏవసలక్షణాయలక్షణసమేతాయగతేనస
హేతి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిఃనోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్యస
త్వం, భర్త్రేప్రాణేశ్వరాయ శ్రీరామాయ ÷ చతుర్థీచాశిష్యా
యుష్యేత్యాదినాచతుర్థీ, భద్రంకుశలమాశంసమానాస్వస్త్యస్తురా
మాయసలక్షణాయేతి కల్యాణాశంసనం కుర్వాణేత్యర్థః ॥ని॥ శ్వశ్శ్రే
యసంశివంభద్రంకల్యాణంమంగళంశుభమిత్యమరః+ఆఙ్పూర్వాచ్ఛం
సతేశ్శానచ్ తతోదురాపస్వాపం దుష్ప్రాపనిద్రమ్ ॥ని॥ స్యాన్ని
ద్రాశయనంస్వాప ఇత్యమరః ఏతేన జాగరాఖ్యాచతుర్థీ మదనావ
స్థాసూచ్యతే ॥ తదుక్తమ్॥దృఙ్మనస్సంగసంకల్పాజాగరఃకృశతారతిః
హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశాదశేతి, ఇమమిదృగవ
స్థాపన్నంజనమిత్యాత్మనిర్దేశః స్వప్నఃస్వప్నదశాకథంకుతోవాఆ
ప్నుయాత్సంగచ్ఛేత్ నాప్నుయాదేవేత్యర్థః, తన్నాంతరీయకత్వా
త్తస్యేతిభావః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ స్వప్నేపినాయంన
హిమేస్తినిద్రా శోకేనదుఃఖేనచపీడితాయాః ఇత్యనేనప్రకారేణ వి
చింత్యాలోచ్య మాయయా వానరభూమికయా సమాయాతః పునరా
గతోయంనైర్ఋతపతీరావణఇతి బుద్ధ్వాతద్గోచరభ్రాంత్యేత్యర్థః తస్మాత్త
థాభూతాన్మారుతపుత్రాత్త్రస్తాసబిభాయ॥ ÷॥ భీత్రార్థానాంభయ
హేతురిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥౫౦॥——॥ ....
తతఃకింతత్రాహ॥ సఇతి॥ సః ఆంజనేయోపి సమవతీర్యశాఖాయాస్స

నేయః కృతాంజలిర్వ్యజిజ్ఞపత్ ॥౫౧॥ ప ॥ కల్యాణి త్వద్వియోగేన తీవ్ర వేగవతా మ్యతః । రాఘవేంద్రస్య దూతం మా మన్యథా మా స్మ మన్యథాః ॥౫౨॥ ప ॥ త్వయా సహ ప్రస్థితచిత్తవృత్తిర్విభావరీకోక సమానధర్మా । వచోభిః ప్రీణ్నే మైథిలిమస్మఖినత్వాం కౌశలం కోసలరాజ(సూనుః)

కాశాదవరుహ్య, వచనవైచిత్ర్యాత్ తత్కాలోచితనిజవచన రచనావిశేషచాతుర్యాజ్జనకపుత్రీం జానకీం ప్రత్యాయయన్నిత్యాంజనేయ విశేషణం సమాశ్వాసయన్నిత్యర్థః (౧) ॥౨॥ ప్రత్యయోధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాస హేతుష్విత్యమరః, కృతాంజలిర్విరచితకరసంపుటస్సన్ వినయలక్షణమేతత్ వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపితవాన్ ॥౫౧॥—॥అ॥ విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ ॥ కల్యాణీతి ॥ హే కల్యాణి శోభనే జానకి ఏతేన సౌభాగ్యాభిధాయకేన సంబోధనేన శ్రీరామస్య కుశలం సూచ్యతే ॥౫॥ గౌరాదిత్వాత్ జీష్, తీవ్రవేగేన చండరయేణ దుర్నిరోధేనేత్యర్థః ॥౨॥ తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తీవ్రం చండముష్ణం పటు స్మృత మితి హలాయుధః త్వద్వియోగేన త్వద్విరహేణ హేతునా తామ్యతో గ్లాయతః క్లిశ్యత ఇత్యర్థః, ఏతేన వ్యాపారాంతరాసక్తత్వశంకా నకార్యేతి సూచ్యతే, రాఘవేన్ద్రస్య రఘునాయకస్య దూతం సందేశహరమ్ ॥౨॥ స్యాత్సందేశహరో దూత ఇత్యమరః, మాం అన్యథా ప్రకారాంతరేణ మా స్మ మన్యథాః న విజానీయా ఇత్యర్థః ॥+॥ స్మోత్తరే లఙ్ చేతి చకారాదాశీరర్థే లుఙ్ - న మాఙ్యోగ ఇత్యడాగమాభావః ॥౫౨॥—॥ త్వయేతి॥ హే మైథిలి త్వయా సహ ప్రస్థితా ప్రయాతా చిత్తవృత్తిర్యస్య స తథోక్తః, త్వదేకాయత్తచిత్త ఇత్యర్థః, అత ఏవ విభావర్యాం రజన్యాం యః కోకశ్చక్రవాకస్తస్య సమానో ధర్మో యస్య స తథోక్తః, అతివిరహాతుర ఇత్యర్థః॥ ౨॥ కోకశ్చక్రశ్చక్రవాక ఇత్యమరః ॥౫॥ ధర్మాదనిచ్ కేవలాదిత్యనిచ్, కోసలానాం జనపదానాం రాజా కోసలరాజో దశరథస్తస్య పు

---

(౧) ప్రత్యాయయితుమితి తుమునన్తపాఠే సమాశ్వాసయితుమిత్యర్థః ॥

పుత్రః) ॥౫౩॥ అపిచ ॥ ప ॥ శిరసా తవ సౌమిత్రిరకరోదభివాదనమ్ । అపృచ్ఛత్సోపి భద్రం త్వామధిపశ్చ వనౌకసామ్ ॥౫౪॥ గ ॥ ఏవమభిహితయా సంభూతవిస్రంభయా భయాపేతయా తయా తావదనుయుక్తః పవనతనయో వాలిమరణకారణం సుగ్రీవసఖ్యమాఖ్యాయ (ప్రా) చేతస చేత ఇవ సంతతసన్నిహితరామనామమంగళమంగుళీయక మస్యై (ప్రా)

త్రః శ్రీరామః మన్ముఖేన మద్ద్వారా త్వాం కుశలమేవ కౌశలం స్వార్థే ష్యఞ్, వచః క్షేమవచనం అబ్రవీదవోచత్ ॥ + ॥ బ్రువో లుఙ్ బ్రువిశాసీత్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్, అకథితంచేతి సీతాయాః కర్మత్వం, ఉపజాతివృత్తమ్ ॥౫౩॥—॥ అథ ప్రత్యయదార్ఢ్యాయ లక్ష్మణవార్తామప్యాహ ॥ అపిచేతి ॥ తదేవ వివృణోతి ॥ శిరసేతి ॥ హే కల్యాణి సుమిత్రాయా అపత్యం పుమాంస్సౌమిత్రిర్లక్ష్మణః ॥ × ॥ బాహ్వాదిభ్యశ్చేతీఞ్ ప్రత్యయః శిరసా మూర్ధ్నా తవ, అభివాదనం నమస్కారమకరోత్కృతవాన్ । అథ సుగ్రీవసఖ్యమపి జాతమితి సూచయన్నాహ ॥ అపృచ్ఛదితి ॥ సః ప్రసిద్ధః వనౌకసామధిపోపి చ వానరేశ్వరస్సుగ్రీవశ్చ ॥ ని ॥ మర్కటో వానరః కీశో వనౌకా ఇత్యమరః - త్వాం భద్రం కుశలమపృచ్ఛత్ పృష్టవాన్ ॥ * ॥ దుహ్యాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వమ్ ॥౫౪॥—॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తప్రకారేణ అభిహితయా ఉక్తయా అత ఏవ సంభూతవిస్రంభయా సంజాతవిశ్వాసయా హేతుగర్భం విశేషణమ్ ॥ ని ॥ సమౌ విస్రంభవిశ్వాసావిత్యమరః, భయాదపేతయా అపగతసాధ్వసయేత్యర్థః ॥ + ॥ అపేతాపోఢేత్యాదినా పంచమీసమాసః, తయా సీతయా తావత్తదానీ మనుయుక్తః కథం సుగ్రీవసఖ్యం జాతమిత్యాదిపృష్టస్సన్ ॥ ని ॥ ప్రశ్నానుయోగః పృచ్ఛా చేత్యమరః. పవనతనయో హనూమాన్ వాలిమరణకారణం సుగ్రీవస్య సఖ్యం మైత్రీం + సఖ్యుర్య ఇతి యః ప్రత్యయః ఆఖ్యాయ సమ్యక్కథయిత్వా (ప్రా) చేతస చేత ఇవ వాల్మీకిమనస ఇవేత్యుపమా సంతతసన్నిహితేన నిరంతరసన్నికృష్టేన రామనామ్నా మంగళం కల్యాణ

యచ్ఛత్ ॥౫౫॥ ౫॥ సౌఖ్యావహస్య పవనాత్మజనీయమాన రామాం
గుళీయక విలోకనవాసరస్య । సత్యం కలాం శతతమీ(మపి)ం భువి)నైవ
భేజే పాణిగ్రహోత్సవదినం జనకాత్మజాయాః ॥ ౫౬ ॥ ౫ ॥ తతస్తం
జానకీ నిస్సమహర్షా బభాషే ॥౫౭॥౫॥ మహాభాగ సర్వథాస్య దురాత్మ
నః ప్రత్యాసీదతి మృత్యుః తస్యైవ మహ్యమనలాభిధానయా విభీషణ దు

రూపం విలిఖిత శ్రీరామనామవర్ణావళీశోభితమిత్యర్థః అంగుళీయ
కం శ్రీరామప్రేషితామభిజ్ఞానముద్రికాం, అస్యై సీతాయై ప్రాయ
చ్ఛత్ దత్తవాన్ ॥+॥ ప్రాయచ్ఛదిత్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః ॥
౫౫॥—॥ సౌఖ్యేతి ॥ జనకాత్మజాయాస్సీతాయాః పాణిగ్రహోత్సవది
నం వివాహమహోత్సవదివసః కర్తృ, సౌఖ్యావహస్య పరమానందకర
స్య పవనాత్మజేన హనూమతానీయమానమానీతం యద్రామాంగుళీ
యకం శ్రీరామాభిజ్ఞానాంగుళిముద్రికా తద్విలోకనవాసరస్య తత్స
న్దర్శనదినస్య శతతమీం శతస్య పూరణీమ్ ॥+॥ తస్య పూరణే డడితి డటి నిత్యం
శతాదిమాసార్ధమాససంవత్సరాచ్చేతి తమడాగమే టిత్త్వాత్ జీప్, క
లామంశమ్ ॥ని॥ కలాస్యాన్మూలికావృద్ధౌ శిల్పాదావంశమాత్రకే। షోడ
శాంశేపి చంద్రస్యేతి విశ్వః, భువి సత్యం యథార్థం నైవ భేజే న ప్రా
పైవ తథాపి సహస్రగుణాధికానందజనకత్వాదస్యేతి భావః, అత్ర క
లాభజనసంబంధేప్యసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః ॥ వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥
(౧)॥౫౬॥—॥ తత ఇతి ॥ తతః అంగుళీయకప్రదానానన్తరం - జానకీని
స్సమహర్షా నిరతిశయానందా సతీ - తం హనూమన్తం బభాషే ఉవా
చ ॥౫౭॥—॥అ॥ భాషణప్రకారమేవాహ ॥ మహాభాగేతి ॥ హే మహా
భాగ పరహితాచరణభాగ్యసంపన్న సర్వథా సర్వప్రకారేణ అస్య దురా
త్మనః పాపిష్ఠస్య రావణస్య - మృత్యురన్తకః ప్రత్యాసీదతి ప్రత్యాస
న్నో భవతి తత్ప్రత్యాసాదనం తథా నిశ్చితమిత్యర్థః - నహ్యేతన్మద

---

(౧) శతతమీమపీత్యేవ పాఠస్సాధుః ॥ భువీతిపదస్యానుపయోగాత్ ॥

హిత్రా స్వమాత్రా ప్రేషితయా భాషితంచ, అయమప్యనార్యశీల
స్తురీయముపాయమంతరేణ నమామార్యపుత్రస్య సమర్పయిష్యతి ని
యతమహమపిమాసాదూర్ధ్వం నశక్నుయాం ప్రాణాన్ కృపణాన్
ధారయితుమితి ॥४८॥४॥ ఏతదాకర్ణ్య మారుతి ర్మహానుభావే మాభై
షీస్తత్ర భవతీంభవతీంవహన్నే వతూర్ణమర్ణవముల్లంఘ్య రఘువరచ

భ్యాహనమాత్రం కింత్వా ప్తముఖాచ్ఛ్రుతమపీత్యాహ ॥ తత్రైవేతి ॥
తత్రైవమదూహితప్రకారేణైవ మహ్యం అనలేత్యభిధానం యస్యా స్త
యాతథాస్వమాత్రా నిజజనన్యా అ స్తత్పక్షపాతిన్యాసరమయా ప్రే
షితయా ఏతద్వార్తాకథనార్థం ప్రహితయా విభీషణదుహిత్రా విభీ
షణపుత్రికయా భాషితంచ కథితమపిఅతఃఅనార్యశీలస్తుచ్ఛస్వభావో
యంరావణోపితురీయంచతుర్థం + చతురశ్చయతావాద్యక్షరలోప
శ్చేతి ఛప్రత్యయః ఆద్యక్షరలోపశ్చ ఉపాయమంతరేణ దండోపా
యం వినేత్యర్థః, అంతరాంతరేణ యు క్తఇతి ద్వితీయామామార్యపు
త్రస్య రాజపుత్రస్య శ్రీరామస్య- ఆర్యపుత్రేతి రాజపుత్రాణామభి
ధానం ఆర్యోబ్రాహ్మణకుమారయోఃరాజాచెప్రిపాలనాత్- నసమర్ప
యిష్యతి నదాస్యతి, దండోప్యయమిలఁజేన్నైవప్రయోక్తవ్య ఇత్యాహ
॥నియతమితి ॥ అహమపినియతంనిశ్చితంమాసాదూర్ధ్వంఏకమాసస్యో
పరిష్టాదిత్యర్థః, కృపణాన్ దీనాన్ ప్రాణాన్ ధారయితుంనిరో
ద్ధుం + శకధృషేత్యాదినాతుమున్ప్రత్యయః నశక్నుయాంశక్తానభవేయ
మతఊర్ధ్వంజీవితంత్యక్ష్యామీత్యర్థః- ఇతిబభాషఇతి సంబంధః ॥త
థాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ ధారయిష్యామిమాసంతు జీవితంశత్రు
సూదన । మాసాదూర్ధ్వంనజీవిష్యే త్వయాహీనానృపాత్మజేతి॥४८
ఏతదితి ॥ ఏతత్సీతావచనమాకర్ణ్య శ్రుత్వామారుతిః హనూమాన్,
హేమహానుభావే మహాసామర్థ్యసంపన్నే సామర్థ్యమత్రపరమపా
తివ్రత్య ప్రయుక్తమితి ద్రష్టవ్యమ్- మాభైషీః భయంమాప్రాప్నుహి

రణసరసిజసమీప ముపయాస్యామి మైనంమామసమర్థంసమర్థయేథాః
ఇత్యభిహితవాన్ ॥కించ(౧)॥౫౯॥ప॥ మహామహీధ్రసధ్రీచీంసోయంవృద్ధి
ముపెయివాన్ । యయానూనమపాంరాశిః కుల్యాతుల్యాందశాంద
ధౌ ॥౬౦॥ప॥ అథతమువాచసాజనకరాజసుతాముదితాకిముత వదుష్క
రంచరణలంఘితవారినిధేః । అపితుమయాసహప్లవగపుంగవయాస్యసి
చెన్నియతమపాయినీపరిణమేద్భవతఃపదవీ ॥ అన్యచ్చ ॥౬౧॥ప॥ పాతి

తత్ర భవతీం పూజ్యాం భవతీంత్వాం వహన్నేవసఙ్గంధ్యేధారయన్నేవ
తూర్ణమాశు అర్ణవంసముద్రం ఉల్లంఘ్య ఉత్తీర్య రఘువరస్య శ్రీ
రామస్య చరణసరసిజసమీపంపాదకమలసమీపముపయాస్యామి ప్రా
ప్స్యామి ఏనంమామసమర్థం మాసమర్థయేథాఃనమన్యస్వేత్యభి
హితవాన్ ఉక్తవాన్, కించఅపిచేత్యర్థః॥౫౯॥—॥ మహామహీధ్రేతి॥
సోయంహనూమాన్ స్వసామర్థ్యపరిజ్ఞాపనాయమహతామహీధ్రేణగి
రిణాసధ్రీచీం సమానాంవృద్ధి ముపేయివాన్ ప్రాప్తవాన్ ॥ని॥ మ
హీధ్రశిఖరిక్ష్మాభృ దిత్యమరః- యయాదెహవృద్ధ్యాఅపాంరాశిః సము
ద్రః, కుల్యాతుల్యామల్పీకృతసరిత్సమానాందశాంస్థితిందధౌధృతవాన్॥
ని॥ కుల్యాల్పాకృత్రిమాసరిదిత్యమరః హనూమద్దెహాపేక్షయా సము
ద్రోల్పఇవప్రతీయతఇతిభావః ॥౬౦॥—॥ అథేతి ॥ అథహనూమద్దె
హవృద్ధిదర్శనానంతరం, జనకరాజసుతాసీతాముదితా సంతుష్టాసతీ,
తమాంజనెయమువాచ- హేఆంజనేయ, చరణాభ్యాంలంఘితస్తీర్ణః
వారినిధిస్సముద్రోయేన తస్యతవదుష్కరం కర్తుమశక్యంకార్యంకిం
కిమస్తి కించిదపినాస్తీత్యర్థః, అపితుకింతు- హేప్లవగపుంగవవాన
రోత్తమ, మయాసహత్వం యాస్యసిగమిష్యసిచెద్భవతః ఇయం పద
వీమార్గః, అపాయినీదుష్టాపరిణమేద్భవేత్- సంకటయుక్తాభవిష్యతి
అన్యచ్చకించేత్యర్థః ॥౬౧॥—॥ పాతివ్రత్యేతి ॥ హే ఆంజనెయపా

(౧)సమర్థయేథాఇత్యభిధాయ। మహామహీధ్రేత్యాదిపాఠఃప్రాచీనః ॥

ప్రత్యహుతాశనేన యది తత్కుర్యామహం భస్మసాత్సత్యం దాశరథేశ్శర-
స్యనభవేదాత్మోచితా పారణా । కించైతస్య యశోనిశాపతిరపి ప్రమ్లాన-
కాంతిర్భవేద్ భ్రాతశ్శ్వాసితరావణే రఘుపతౌ యాత్రా మమ శ్రేయ-
సీ ॥౬౨॥ × ॥ ఏవం వ్యాహృతః పవనసుతస్సీతాం వినీతః పునరాబభా-
షే ॥౬౩॥ ప॥ మాయామృగేణ తవ మైథిలి వంచితాయా శ్శాఖామృగేణ పు-

తి ప్రత్యహుతాశనేన పాతివ్రత్యాగ్నినా తం రావణం భస్మసాద్భస్మీభూ-
తం కుర్యాం కరోమి యది, తర్హి - దాశరథేః శ్రీరామస్య శరస్య
బాణస్య ఆత్మోచితా స్వానురూపా పారణా పూర్తిస్తృప్తిరితి యావత్ -
న భవేన్న స్యాత్ సత్యం యథార్థం నాత్ర సందేహ ఇత్యర్థః, శ్రీరా-
మబాణేనైవ రావణహననం కర్తవ్యమితి భావః, శ్రీరామస్యాపకీర్త్యా-
వహత్వాచ్చ మమైతన్న యుజ్యత ఇతి పక్షాంతరమాహ ॥ కించేతి ॥ కించ
ఏతన్మాత్రమేవ న భవతీత్యర్థః, ఏతస్య దాశరథేః యశః పానక్షాత్రా
ద్ధ్వావాసత్సమాఖ్యా తదేవ నిశాపతిశ్చంద్రోపీతి రూపకమ్, ప్రమ్లాన-
కాంతిః ప్రక్షీణశోభో భవేత్ - స్వసామర్థ్యేనైవ సీతా రావణం వినా-
శితవతీ రామస్త్వశక్త ఏవ జాతః కిమిత్యపకీర్తిస్సంభవిష్యతీత్యర్థః - అ-
తః హే భ్రాతరిత్యాదరేణ మంత్రిణం రఘుపతౌ రఘునాయకే ఆశ్వాసితరా-
వణే విధ్వంసితరావణే సతి శ్రీరామేణ రావణే విధ్వంసితే సతీత్యర్థః -
మమ యాత్రా ప్రతిప్రయాణం శ్రేయసీ ప్రశస్యా శ్రేష్ఠేతి యావత్ + ప్ర-
శస్యస్య శ్ర ఇతి శ్రాదేశః అతో మమైవమాగంతుం న యుజ్యతే శ్రీరా-
మో యథా క్షిప్రమాగచ్ఛేత్తథా త్వయా ప్రోత్సాహితవ్య ఇతి భావః ఉక్త-
రూపకయోస్సంసృష్టిః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ (౧) ॥౬౨॥ ఏ-
వమితి ॥ ఏవమనేన ప్రకారేణ, వ్యాహృతః ఉక్తః ఏతదేతి శేషః - ప-
వనసుతో హనూమాన్ వినీతః వినయయుక్తస్సన్ సీతాం పునః ఆబభా-
షే ఉక్తవాన్ ॥౬౩॥—॥ తదేవాహ ॥ మాయేతి ॥ హే మైథిలి మాయా-

---

(౧) భవేత్త్రస్తాచ్ఛ్వాసితేతి భవేద్రాజాశ్వాసితేతి చ పాఠాంతరమ్॥

నరాగతిరిత్యుక్తమ్। ఏషాకథాపిభువనేవి(ది)త)తాయదిస్యాత్తా-
న్నామ రామధనుషఃప్రథితాప్రశస్తిః॥౬౪॥౫॥కింబహునేత్యేతదేవ చింతి
తం దేవిభవత్యా,యదహం రాఘవగృహిణ్యాస్త్వదేవనిశ్చితం ।యత్స
దృశమీదృశస్యసమాచారస్య తదేవప్రకాశితమ్, యదనుగుణం రావ

మృగేణ కనకమృగేణ వంచితాయాః ప్రతారితాయాః విప్రలబ్ధాయా
ఇతియావత్, తవమహానుభావాయా ఇతిభావః శాఖామృగేణవానరే
ణ పునరాగతిః ప్రత్యాగమనమిత్యేతదయుక్తమనహం వంచనేనా
పహరణం పునస్సంకోచేనాగమనంచేత్యేతత్సంభావితాయాస్తవనయు
క్తమితిభావః, రాజ్ఞ్యాః పునా రాజమార్గేణైవాగమనం యుక్తమితి
భావః కించ ఏషాఉక్తాకథావార్తాపి, భువనేజగతి ॥౯॥ విష్టపంభువ
నంజగదిత్యమరఃవితతావిస్తృతాప్రచురాస్యాద్యదితహి శ్రీరామధ
నుషః శ్రీరామచాపస్య.జగత్త్రయప్రసిద్ధస్యేతిభావః, నామాఖ్యావా
ప్రశస్తిః పరనిరాసకత్వ ప్రయుక్తఖ్యాతిః ప్రథితాప్రసిద్ధాస్యాదితిశే
షః నస్యాదేవేత్యర్థః, అతస్త్వయాల్పకాలక్లేశసహిష్ణయా స్థా
తవ్యం శ్రీరామేణ పునరాగత్యరావణంజిత్వాత్వం ప్రత్యానేతవ్యా
చెత్యయమేవరాద్ధాంతఇతిభావః, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౬౪॥——॥
అథసీతాప్రశంసాపూర్వకం నిగమయన్నాహ ॥ కిమితి॥బహునాకింకా
లయాపనకరైరనేకైర్వచనైరలమిత్యర్థః-ఏతత్ ఇత్యేతత్ప్రకృతమి
దమేవ చింతితం దేవిభవత్యా పర్యాలోచితం సమయోచితత్వేనైత
దేవ విచారితమిత్యర్థః ॥౯॥ ఇతి హేతుప్రకరణ ప్రకారాది సమాప్తి
ప్తిప్రమేయః, కిమేతదిత్యత్రాహ ॥ యదిత్యాదినా। రాఘవస్యరఘువం
శోద్భవస్య శ్రీరామస్య గృహిణ్యాస్సధర్మపత్న్యాః యదహం యు
క్తం తదేవనిశ్చితం నిర్ణీతం, ఈదృశస్య అనిర్వాచ్యస్యేత్యర్థః,
సమాచారస్య పాతివ్రత్యధర్మస్య యత్సదృశంతుల్యం తదేవప్రకాశిత
మభివ్యంజితం, రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః యదనుగుణం అను

ణాపరాధప్రతిక్రియాయా స్తదేవానుమోదితమ్, యదనుకూలం కులవధూశీలస్య తదేవ కథితమ్, యదుచితం క్షత్రియాణీవాణీప్రక్రమస్య తదేవోపక్రాన్తమితి బహుశః ప్రశస్య సర్వథా రామలక్ష్మణౌ లంకామిమాం ప్రాప్తావితి జానకి జానీహ్యనుజానీహి మాం జనం ప్రస్థాతుం, కించ కాకుత్స్థేన విదితపూర్వమభిజ్ఞానం కిమపి దీయతామితి ॥౬౫॥ గ॥ సా తు దీర్ఘం

దూప్యం, తదేవానుమోదితం అభ్యుపగతం। కులవధూశీలస్య కులస్త్రీస్వభావస్య యదనుకూలం సమ్మతం తదేవ కథితం ఉక్తం, క్షత్రియాణీ క్షత్రకులోద్భవా ఆర్యక్షత్రియాభ్యాం వేతి జీష్ ఆనుగాగమశ్చ తస్య వాణీప్రక్రమస్య వచనపరిపాట్యాః యదుచితం తదేవోపక్రాన్తమారబ్ధమ్(౧) ఇత్యేవం బహుశః బహువారం ప్రశస్య ప్రస్తూయ, హే జానకి సర్వథా సర్వప్రకారేణ- ప్రకారవచనే థాల్ రామలక్ష్మణౌ లఙ్కామిమాం ప్రాప్తౌ ప్రవిష్టౌ జానీహి అవబుధ్యస్వ, తథా ఇమం జనం మామిత్యర్థః- ప్రస్థాతుం పునర్గన్తుం ఆమోచనశబ్దవదుపసర్గేణ ధాత్వర్థస్య బాధః అతఏవ ॥ని॥ ప్రస్థానం గమనం గమ ఇత్యమరః, అనుజానీహి అనుజ్ఞాపయ। అథ చ పునః ప్రష్టవ్యం కించిదవశిష్టం విద్యతే ఇత్యాహ ॥కించే ॥ తదేవాహ కాకుత్స్థేనేతి॥ కాకుత్స్థేన కకుత్స్థవంశోద్భవేన శ్రీరామేణ, విదితపూర్వం పూర్వం విజ్ఞాతమిత్యర్థః సుప్సుపేతి సమాసః, కిమపి కించిదభిజ్ఞానం జ్ఞాపకవస్తు దీయతాం ప్రతిపాద్యతాం ఇత్యాబభాష ఇతి సంబన్ధః (౨) ॥౬౫॥—॥ తతః కిం జాతం తత్రాహ ॥సేతి॥

---

(౧) అత్ర గద్యే కిం బహునా దేవి భవత్యా తదేవ చిన్తితం యదర్హం రాఘవగృహిణ్యాః, తదేవ నిశ్చితం యత్సదృశమీదృశస్య సమయాచారస్య। తదేవ ప్రకాశితం యదనుగుణం రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః తదేవానుమోదితం యదనుకూలం కులవధూశీలస్య తదేవ కథితం యదుచితం క్షత్రియాణీజనవాణీక్రమస్యేతి బహుశః ప్రశస్యేతి ప్రాచీనపాఠస్సుగమః

(౨) అభిజ్ఞాయతే అనేనేత్యభిజ్ఞానం కరణే ల్యుట్ । పూర్వానుభవస్మారకం।

నిశ్వస్య నిశ్చిత్య పురా ఖలు చిత్రకూటతటవనే తరుణతరతరురమణీయ త
యామందీభవన్నందనవైభవే రఘునందనేనోపధానీకృతాఙ్కాయాః
మమ పయోధరపరిసరే ఖరతరనఖరాగ్రైర్విరచితవిదారణం ధారాధరనా
మానం కాకమేకం రఘుపతిర్వ్యలోకయత్ ॥ ౬౬॥ ప ॥ కుశరూపకుశే
శయాసనాస్త్రం విజహౌ వాసవివాయసే స వీరః। అథ తత్కృపయాహృ

సా సీతాపి తుశబ్దోప్యర్థః దీర్ఘం నిశ్వస్య వక్తవ్యార్థస్మరణబీజో
ద్బోధకచింతానుధానం సవిషాదమభినీయేత్యర్థః నిశ్చిత్య నిర్ణీయ
తదుక్తం- సదృశాదృష్టచింతాద్యాః స్మృతిబీజస్య బోధకా ఇతి అథ ప్ర
త్యభిజ్ఞానాఖ్యాయికామాహ ॥ పురేతి ॥ పురా పూర్వం, ఖలుశబ్దో వా
క్యాలఙ్కారే తరుణతరైరత్యంతతరుణైః తరుభిః వృక్షైః రమణీయత
యా సుందరతయా హేతునా, అథవా తరుణతరాస్తరవో యస్మింస్తత్తథో
క్తం అతఏవ రమణీయంచ తస్య భావస్తత్తా తయా మందీభవత్ నందన
వైభవం ఇంద్రోద్యానసౌభాగ్యాతిశయో యస్మాత్తస్మిన్ తత్తథోక్త ఇ
త్యతిశయోక్తిః, చిత్రకూటతటవనే చిత్రకూటాచలతటవిపినే రఘునం
దనేనోపధానీకృత ఉపబర్హీకృతః అంకః ఉత్సంగో యస్యాస్తస్యాః
॥సి॥ ఉపధానంతూపబర్హమిత్యమరః, మమ పయోధరపరిసరే కుచ
ప్రాంతే ఖరతరనఖరాగ్రైః అతినిశితనఖముఖైః విరచితం కృతం విదా
రణం ఖండనం యేన తం తథోక్తం, ధారాధర ఇతి నామ యస్య తం ఏకం
కాకం కాకాసురం రఘుపతిః శ్రీరామః వ్యలోకయత్ అపశ్యత్ ॥౬౬॥
అ॥ తతః కిమకరోదిత్యత ఆహ ॥ కుశేతి ॥ సః వీరః శ్రీరామః వాసవ
స్యాపత్యం పుమాన్ వాసవిః + అతఇఞ్ సచాసౌ వాయసశ్చేతి తస్మిన్
ఇంద్రపుత్రే కాకాసురే, కుశరూపకుశేశయాసనాస్త్రం దర్భరూపబ్ర
హ్మాస్త్రం విజహౌ ప్రాయుఙ్క్త, అథ ప్రయోగానంతరం, సః తాదృగవ
స్థాపన్నః చిరజీవీ చిరకాలజీవీ కాకః తస్య శ్రీరామస్య కృపయా ద
యయా హృతమక్షిమాత్రం యస్య స తథోక్తస్సన్, యథార్థసంజ్ఞాం

శాక్షిమాత్రశ్చిరజీవీ సదధౌ యథార్థసంజ్ఞామ్ ॥ ౬౮॥ ౫॥ సైషాపరిచితకథాస్మరణద్విగుణితదుర్దశా కేశపినద్ధమపరమిదమభిజ్ఞానమున్ముచ్య ॥౬౯॥ ౫॥ చూడామణిం కపివరస్య దదౌ దశాస్యసంత్రాసపుంజితరుషాగ్నిదశాం కృశాంగీ । ఆదాయ తత్ప్రణతిపూర్వమసౌ ప్రతస్థే మాణి

చిరంజీవతీతి చిరజీవీత్యన్వర్థనామధేయం దధౌ, ఏతదభిజ్ఞానం శ్రీరామాయకథయేతి వాక్యశేషః సోయం బ్రహ్మాస్త్రప్రయుక్తస్సన్ శరణ్యాంతరాభావాత్తమేవ పరమకారుణికం శ్రీరామం శరణంగత్వా పునస్తత్కృపయా అమోఘాయ బ్రహ్మాస్త్రాయ నేత్రమేకం దత్త్వా ముక్తో భూదిత్యర్థః ॥ని॥ చిరజీవీ చైకదృష్టి ర్మౌకలిః పికవర్ధన ఇత్యమరః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ సదర్భసంస్తరాద్గృహ్య బ్రహ్మణోస్త్రేణ యోజయత్ । సదీప్త ఇవ కాలాగ్ని ర్జజ్వాలాభిముఖో ద్విజమ్ ॥ సతం ప్రదీప్తం చిక్షేప దర్భం తం వాయసం ప్రతి । తతస్తం వాయసం దర్భస్సోంబరేనుజగామహేతి, ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్ ॥౬౮॥ —॥ ఇత్థం వాచికరూపమభిజ్ఞానం దత్త్వా సంప్రతి వస్తురూపం దాతుం ప్రావర్తతేత్యాహ ॥సేతి॥ సైషాసీతాపరిచితకథాస్మరణేన పూర్వానుభూతవృత్తాంతస్మృత్యా ద్విగుణితాద్ద్విరావృత్తాదుర్దశా దురవస్థా యస్యాస్సా తథోక్తా సతీ, కేశపినద్ధం చికురాచ్ఛాదితమ్ ॥ని॥ అపిధానతిరోధానపిధానచ్ఛాదనాని చేత్యమరః ॥౫॥ వష్టిభాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః, ఇత్యపేరకారలోపః ÷ నహ్యతేః కర్మణి క్తః అపరమన్యత్ ఇదం వక్ష్యమాణం చూడామణిమిత్యర్థః, ఉన్ముచ్య విక్రుష్య ॥౬౯ చూడామణిమితి ॥ కృశాని విరహవేదనవశాత్ కార్శ్యావస్థాపన్నాని అంగాని యస్యాస్సా కృశాంగీ తన్వీ సీతా ÷ అంగగాత్రకంఠేభ్యశ్చేతి వక్తవ్యమితి జీష్, దశాస్యాత్ రావణాత్ యస్సంత్రాసః భీతిః తేన పుంజితః పిండీభూతో యో రుషాగ్నిః క్రోధాగ్నిః తస్య దశేవ దశా అవస్థా యస్య తం తథోక్తమ్ ॥÷॥ రుషేత్యత్ర హలంతాద్వికల్పాట్టాప్ అత్ర

క్యగర్భఃపదనాగతుల్యబాహుః ॥౬౯॥౧॥ తతఃకృతకృత్యపక్షనిర్ణ

త్వే ప్రేషానుప్రాణితానిదర్శనా- చూడామణింశిరోరత్నంకపివరస్యవా నరోత్తమస్యహనూమతః దదౌ శ్రీరామాయపతమపి ప్రదర్శయే తి దత్తవతీ(౧) (అత్రకపివరస్యేతిసంబంధసామాన్యేషష్ఠీ ÷ యతఃక ర్ణాయమభిప్రేతి ససంప్రదానమితి సంప్రదానసంజ్ఞానభవతి,స్వ స్వత్వనివృత్తిపూర్వక పరస్వత్వాపాదనస్యాభావాత్ నహిస్వీయంధన మస్మైదీయతెకింతు ప్రత్యభిజ్ఞానప్రదర్శనమాత్రేణమణిదానవ్యపదే శో, తథాచ నన్వేవమపి రజకస్యవస్త్రం దదాతిఘ్నతః పృష్ఠందదాతీ త్యత్రాపి ప్రాప్నోతీతి చోద్యముద్భావ్యనైతదస్తి - దానంహినామ పూజ్యానుగ్రహకామ్యయాద్రవ్యపరిత్యాగః పరస్వత్వాపాదనంచ త చ్చేహనాస్తీతి న్యాసకారేణోక్తం,నసుభాష్యకారమతెతుచతుర్థ్యేవ భావ్యంతథాచకైయటకారైఃకైశ్చిదన్వర్థసంజ్ఞావిధానాద్దదాతివిషయ ఏవసంప్రదానసంజ్ఞేత్యభ్యుపగతం-దానంచస్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వకప రస్వత్వోపత్తిపర్యంతమితిప్రత్యాఖ్యాతముభయముక్తంఅన్యత్రభాష్య కారేణ సంజ్ఞాభ్యుపగమాత్, తథాచక్రియాగ్రహణస్య గత్యర్థకర్మ ణీత్యాది సూత్రస్యచ ప్రత్యాఖ్యానంకృతం తథాస్వత్వనివృత్త్యభావ వతిదదాతెఃప్రయోగోదృశ్యతెనహూద్రాయమతిందద్యాదితితస్మైఖం డికోపాధ్యాయశ్చపెటికాందదాతీతిచ సప్రపఞ్చముపపాదితత్వాది తి) తతఃకపివరఃతత్ప్రణతిపూర్వంతస్యాస్సీతాయాఃనమస్కారపూర్వ కమాదాయ స్వీకృత్యమణిమితిశేషః, మాణిక్యంగర్భేయస్య తన్మాణి క్యగర్భంతద్వదనంవక్త్రం యస్య తేనతథోక్తేనఉరగేణసర్పేణతుల్యః

(౧) రుషాగ్నిదశమిత్యత్ర మహాగ్నినిభమితిపాఠే రావణభీతిపుం జీభూతాగ్నిసదృశ మిత్యర్థః । ఆదాయతత్ప్రణతీత్యత్ర ఆదాయ తం ప్రణతీతిపాఠేతంచూడామణిం ఆదాయప్రణతిపూర్వంఅర్థాత్సీ తానమనపూర్వకమిత్యర్థః అత్రపాఠే మణిమితి నాధ్యాహార్యమ్ ॥ (అత్ర కుండలితగ్రన్థే అసాంగత్యందోషజ్ఞైరన్వేష్యపరిహార్యమ్)

త్యనిశాచరపతేః ప్రకాశయితుంనిజాగమనమశోకవనికాంబభంజ ప్ర-
భంజనాత్మజః ॥౭౦॥ స్వకృత్యైశ్శాఖానామవనతిమతీవప్రకటయ-
న్నమార్గేణభ్రామ్యన్పరికలితభంగస్సుమనసామ్। ద్విజానాంసంత్రా

సదృశః బాహుల్యస్యానతథోక్తస్సన్, ప్రతస్థేప్రస్థితవాన్ ఉపమాఽస్యాశ్చ పూర్వోక్తాలంకారేణ సంసృష్టిః - వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥ ౬౯ ॥—॥ తతఃప్రస్థానానన్తరం ప్రభంజనాత్మజో వాయుసూనుఃకృతకృత్యః కృతార్థస్సన్ నిర్గత్యసీతాసాన్నిధ్యాన్నిష్క్రమ్యనిజాగమనంనిశాచరపతేః రావణస్య ప్రకాశయితుం ప్రకటయితుమశోకవనికాంబభంజమర్దఉత్పాటయామాసేత్యర్థః ॥౭౦॥—॥ తదేవాహ ॥ స్వేతి ॥ స్వకృత్యైఃనిజచంక్రమణక్రియాభిఃశాఖానాంద్రుమాణాం అతీవాత్యన్తమవనతిం భగ్నత్వం ప్రకటయన్ ప్రవర్తయన్, అన్యత్రస్వకృత్యైర్నిజవ్యాపారైః శాఖానాం వేదభేదానాం అతీవావనతిం సమ్యగ్వివేచనం ప్రకటయన్ స్ఫుటీకుర్వన్ ॥ ని ॥ శాఖావేదప్రభేదేషు బాహౌవంశద్రుమాంగయోరిత్యుభయత్రాపియాదవః, తథాఽమార్గేణ అన్యమార్గేణ భ్రామ్యన్ సంచరన్ అన్యత్ర లోకవిరుద్ధమార్గేణావర్తమానః ॥ ÷ ॥ వాభ్రాశేత్యాదినావికల్పాత్ శ్యన్ప్రత్యయః, సుమనసాంపుష్పాణాం అన్యత్ర దేవానాంచ పరికలితభంగోవిరచితవ్యాఘాతఇత్యర్థః ॥ని॥ సుమనాఃపుష్పమాలత్యోః స్త్రీదేవబుధయోఃపుమానిత్యుభయత్రాపి వైజయంతీ, తథాశ్రుతిమధురవాచాం శ్రోత్రానందకరవాచాంద్విజానాం అండజానాం అన్యత్రశ్రుతిమధురవాచామామ్నాయమనోహరవచనానాం ద్విజానాంవిప్రాణాం సంత్రాసంభయంవిరచయన్కుర్వన్ ॥ని॥ శ్రుతిఃశ్రోత్రేతథామ్నాయే దన్తవిప్రాండజాద్విజా ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశామరౌ, అయంహనూమాన్ లంకోద్యానే అశోకవనికాయాం, దశవదనలీలాం రావణవిభ్రమమతనుత అత్ర అన్యలీలాయా అన్యత్రాసంభవాత్తస్య

సంశ్రుతిమధురవాచాం విరచయన్నయం లంకోద్యానే దశవదనలీలామ
తనుత ॥౭౧॥ స॥ తదను సరభససమారక్షికరక్షోగణనివేదితప్రమదవనకద
నప్రకుపితదశవదనప్రేషితాన్ పితృపతికింకరభయంకరాన్ కింకరాన్
ప్రహస్తపుత్రేణ జమ్బుమాలినా సహ నిహత్య చైత్యతోరణముపగత
వతి హనూమతి ॥౭౨॥ స॥ పునరపి నిశమితామితనిశిచరగణమా-

దృశీం లీలామితిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిదర్శ
నా, సా చోక్తశ్లేషానుప్రాణితేతి సంకరః, శిఖరిణీవృత్తమ్(౧)॥౭౧॥
తదన్వితి ॥ తదను అశోకవనికాభంగానంతరం సరభసం సవేగమ్॥ని॥ ర
భసో వేగహర్షయోరితి విశ్వః, ఆరక్షః వనపరిపాలనం ప్రయోజనమస్యా
రక్షికః ॥*॥ ప్రయోజనమితి ఠక్ సచాసౌ రక్షోగణశ్చ అశోకవనపరిపా
లక రాక్షసనివహ ఇత్యర్థః, తేన నివేదితం విజ్ఞాపితం యత్ప్రమదవన
కదనం వానరకృతాశోకవనభంగః ॥ని॥ స్యాదేతదేవ ప్రమదవనమన్తః
పురోచితమిత్యమరః + జ్యావాన్సంజ్ఞాఛందసోర్బహుళమితి ప్ర
స్వః తేన హేతునా కుపితేన క్రుద్ధేన దశవదనేన రావణేన ప్రేషితాన్
ప్రహితాన్, పితృపతికింకరభయంకరాన్ కింకరాన్ అశీతిసహస్ర
సంఖ్యాకాన్ నిజకింకరానిత్యర్థః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్॥*॥ తే
షామశీతిసాహస్రం కింకరాణాం తరస్వినామితి + మేఘర్తిభయేషు
కృఞ ఇతి ఖశ్ ముమాగమః, ప్రహస్తపుత్రేణ ప్రహస్తాఖ్యమంత్రిప్రవ
రతనయేన జంబుమాలినా సహ నిహత్య మారయిత్వా హనూమతి చైత్య
తోరణం ప్రాసాదద్వారోపరితనభాగముపగతవతి అధితిష్ఠతిసతి॥౭౨
పునరితి ॥ ప్రపంచయోరపి నిశమితం హతి శైస్రావితం అమితనిశి
చరగణమారణం అశీతిసహస్రసంఖ్యాకరాక్షససంహారణం యే

(౧) పరికలితభంగస్సుమనసామిత్యత్ర తే గృహీతానుసరయే నేత్యా
దాఖివనిత్యసాపేక్షత్వాత్సమాసః । తథాచ పరికలిత సుమనోభంగ
ఇత్యర్థః । అపసరపమేతి వేత్యత్ర అపసతిప సల్పమితి పాఠాంతరమ్॥

రణో రావణః స తత్తత్సచివసుతనిధనశ్రవణపరికుపితః పఞ్చపం
చాననపరాక్రమాన్ప్రఘసప్రముఖాంస్సేనాపతీన్ వలీముఖం జీవ
గ్రాహం గృహ్ణీధ్వమితి ప్రాహిణోత్ ॥౨౩॥ తత్ర తానపి తోరణ
పరిఘేణ పఞ్చ పఞ్చతాం నీత్వా ముహుర్ముహుర్దాశరథిదూతోఽహ
మిత్యాత్మానముద్ఘోషయన్తం హనూమన్తం నియన్తుం నియన్తా నిఖిలద

న సుతథోక్తో రావణః సప్తానాం సచివసుతానాం మన్త్రిపుత్రాణాం నిధ
నశ్రవణేన సంహారశ్రుత్యా పరికుపితోఽత్యన్తక్రుద్ధస్సన్ పఞ్చాననపరా
క్రమాన్- సింహతుల్యబలాన్ ప్రఘసప్రముఖాన్ ప్రఘసాదీన్ పంచ సే
నాపతీన్ వలీముఖం వానరం జీవగ్రాహం గృహ్ణీధ్వం * జీవతీతి జీవః
ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః, జీవన్తం గృహీత్వా జీవగ్రాహం గృహ్ణీతే
త్యర్థః, దూతవధస్య శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్, జీవతస్తస్య విలోకన కౌ
తుకాద్వేతి భావః ॥*॥ సమూలేత్యాదినా ణముల్ ప్రత్యయః కషాది
త్వాదనుప్రయోగః ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాన్
* హి గతావితి ధాతోః హినుమీనేతి ణత్వం (౧) ॥౨౩॥—॥ తత్రేతి ॥ త
త్ర చైత్యతోరణే, తానపి పంచ సేనాపతీన్ తోరణపరిఘేణ తోరణస్థా
ర్గలేనైవ పఞ్చతాం మరణం నీత్వా నిహత్యేత్యర్థః ముహుర్ముహుః
పునః పునః అహం దాశరథిదూత ఇత్యేవమాత్మాన ముద్ఘోషయన్తమ్ ॥*
దాసోఽహం కోసలేన్ద్రస్య రామస్యాక్లిష్టకర్మణ ఇతి వారం వారమా
త్మానం ప్రఖ్యాపయన్తమిత్యర్థః, హనూమన్తం నియన్తుం నిగ్రహీ

(౧) తథా చ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ తతస్తే రాక్షసేన్ద్రేణ చోదితా మం
త్రిణస్సుతాః । నిర్యయుర్భవనాత్తస్మాత్సప్త సప్తార్చివర్చసః, ఇత్యాది
సర్గానన్తరం । హతాన్మన్త్రిసుతాన్బుద్ధ్వా వానరేణ మహాత్మనా ।
రావణస్సంవృతాకారశ్చకార మతిముత్తమామ్ ॥ స విరూపాక్షయూ
పాక్షౌ దుర్ధరం చైవ రాక్షసమ్ । ప్రఘసం భాసకర్ణం చ పంచ సేనా
గ్రనాయకాన్ ॥ సన్దిదేశ దశగ్రీవో వీరాన్నయవిశారదానితి ॥

క్షసా మధ్యే౽క్షమక్షకుమారమభ్యక్షిపత్ ॥౨౮॥ వ ॥ రక్షస్సంఘట్టచూర్ణీకృతకనకమహాభిత్తిః చైత్యప్రాసాదశృంగాః సనక్షత్రా కామకాలేసరణి రరుణా యన్వీరలక్ష్మీసమేతః। రక్షశ్శారాఖ్యశారాంక్షితితలఫలకే క్షేపణీయాం హనూమానక్షక్రీడాంవిధాతుం దశముఖనగరీచత్వరే తత్వరేసః ॥౨౯॥

తుం నిఖిలరక్షసాం నియంతా సకలరాక్షససార్వభౌమః, రావణః, అధ్యక్షం పురోవర్తినం సమర్థం వా అక్షకుమారం అక్షాఖ్యనిజతనూజమభ్యక్షిపత్ (ప్రా)హిణోదిత్యర్థః ॥౨౮॥——॥ రక్షఇతి॥ రక్షస్సంఘట్టేన. రాక్షససంతాడనేన. వక్షస్సంఘట్టేతి పాఠే. వక్షఃస్థలసంఘర్షణేన చూర్ణీకృతాః క్షోదితాః కనకమహాభిత్తయః కాంచనమయోన్నతకుడ్యానియస్య తత్తథోక్తం యచ్చైత్యం(ప్రా)సాదస్తదుత్థయా తదుత్పన్నయా ధూళ్యాపరాగేణ, అకాలేఅనియతకాలే, నక్షత్రాణాం సరణిం ఆకాశంఅరుణాయన్ అరుణీకుర్వన్నిత్యతిశయోక్తిః ॥ అరుణశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః, అతఏవ వీరలక్ష్మ్యావిజయశ్రియాసమేతః సహనూమాన్ (రక్షశ్శారా రాక్షసయోధా ఇత్యాఖ్యాయాసాం తాస్తథోక్తాశ్శారాఅక్షోపకరణాని యస్యాంతామితి బహువ్రీహిగర్భోబహువ్రీహిః, క్వచిదవచయపినష్టాయాం శారశబ్దస్య స్త్రీలింగప్రయోగః ॥ని॥ (స్త్రీ)స్యాత్కాచిన్మృణాళ్యాది ర్వివక్షాపచయేయదీత్యభిధానాత్) క్షితితలమేవ ఫలకంతస్మిన్ క్షేపణీయాంప్రవర్తనీయాం, అక్షక్రీడాం అక్షకుమారసంహరణఖేలాం పాశద్యూతకేళిం, చ దశముఖనగరీచత్వరే లంకాపురప్రాంగణే విధాతుంకర్తుం తత్వరేత్వరాంకృతవాన్, రక్షశ్శారాఖ్యశారాన్ క్షితితలఫలకే క్షేపణీయానితిపాఠే రక్షశ్శారా ఇత్యాఖ్యాయేషాంతాన్ శారానక్షోపకరణాని క్షితితలస్థలకే క్షేపణీయాన్ నిరాసనీయాన్ విధాయేతిశేషః అన్వయస్తుమానం,(అత్రశారశబ్దస్య ఆకారాంతత్వేన పుల్లింగతాయాంకవిదేవప్రమాణమ్) ॥ని॥ పణోఽక్షేషుగ్లహోఽక్షాస్తుదేవనాః పాశకాశ్చతే ఇత్య

అత్ర కుండలితపూర్వోత్తరగ్రంథయోరసాంగత్యమస్తి

౫॥ తత్క్షణం క్షణదాచరాణాం మిషతామేవ నిష్పాదితరంగనిష్పేష
కృత్యశ్చైత్యప్రాసాదముత్పాటితస్తంభజాతజాతవేదసా దగ్ధ్వా భూ
యోప్యుపాశ్రితతోరణస్సమీరణసుతో బభూవ, ఏనమపి వృత్తాన్తం శ్రు
త్వా క్షుభితస్య నిశాచరపతేర్యుగపదేవ నిపేతుః పుత్రే సుత్రామజితి స
మరః, శ్లేషసంకీర్ణోఽయం రూపకాలంకారః, స్రగ్ధరావృత్తమ్(౧)॥

౨౫॥ తత్క్షణమితి॥ తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే క్షణదాచరాణాం రాక్ష
సానాం మిషతాం పశ్యతామేవ సతాం, మిషతః క్షణదాచరాననాదృ
త్యేత్యర్థః + షష్ఠీ చానాదర ఇతి షష్ఠీ, రంగే రణరంగే నిష్పేషకృత్యం
అక్షవినాశకృత్యం నిష్పాదితం నిర్వర్తితం యేన స తథోక్తః, తథోఉ
త్పాటితస్తంభజాతేన సముత్పాటితస్తంభసంభూతేన జాతవేదసా అగ్ని
నా జాతం వేదః హిరణ్యం యస్మాత్సః జాతవేదాః స్తంభసంభ్రమణజనితా
గ్నినేత్యర్థః చైత్యప్రాసాదం చైత్యగోపురమ్, దగ్ధ్వా సమీరణసుతో
హనూమాన్, భూయః పునరప్యుపాశ్రితతోరణః సమధిరూఢతోర
ణో బభూవ, పూర్వతోరణస్య తదా దగ్ధత్వాత్ తోరణాన్తరసమా
శ్రితత్వం తత్ర ద్రష్టవ్యం తథా చ శ్రీమద్రామాయణమ్ ॥*॥ ప్రా
సాదస్య మహాంతస్య స్తంభం హేమపరిష్కృతం । ఉత్పాటయిత్వా వే
గేన హనూమాన్పవనాత్మజః ॥ తత స్తంభ్రామయామాస శతధారం మ
హాబలః । తత్ర చాగ్నిస్సమభవత్ప్రాసాదశ్చాప్యదహ్యతేతి, ఏనం వృ
త్తాన్తమక్షకుమారవినాశవార్తామపి శ్రుత్వా క్షుభితస్య నిశాచరపతేః రా
వణస్య, వింశతిదృష్టయః వింశతిసంఖ్యాకా అక్షిదృశః సమితి హేతోః
యుద్ధార్థమిత్యర్థః ॥ ని ॥ సమిత్యాజిసమిద్యుధ ఇత్యమరః, షష్ఠీ
హేతుప్రయోగ ఇతి షష్ఠీ, పుత్రే నిజతనూజే సుత్రామజితి ఇంద్రజి
తి, యుగపదేకవారమేవ నిపేతుః ప్రసృతత్వమేవ అస్య సాధనే సమ

(౧) రక్షశ్శ్మారార్భ్యశారార్ణ క్షితితలఫలకే క్షేపయిష్యన్నితి పాఠే విధా
దేతి నాధ్యాహార్యమ్। క్షేపయిష్యన్ ప్రేరయిష్యన్ణేంద్రౌత్రాపి నక్షిప్తః

క్షమితి హేతోర్నశ్యంతి దృష్టయః ॥ ౭౬॥ వ॥ అనిమిషభువనే వా వ్యోమ్ని వా భూతలే వా సమరముపగతం త్వాం వీక్షితుం కస్సమర్థః । ఇతి నుతివచనేన శ్లాఘయన్మేఘనాదం ప్లవగమిహ నయేతి ప్రాహిణోద్రాక్షసేంద్రః ॥ ౭౭॥ వ॥ నేతుం శోకరసం నిశాచరపతిం హంతుం చమూం రక్షసాం తస్యాంతఃపురయోషితాం రచయితుం మౌనం వినా రోదనమ్ । సూర్యాచంద్రమ

ర్యో నాన్య ఇతి గౌరవాదర్భాగ్యమేకద్దైవనిఖిలాభిరపి దృష్టిభిః రావణపుత్రమింద్రజితమద్రాక్షీదిత్యర్థః ॥ ౭౬॥—॥ తతః కిం తత్రాహ ॥ అనిమిషేతి ॥ నవిద్యంతే నిమిషా యేషాం తే అనిమిషాః దేవాః ॥—॥ ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః ॥ ని ॥ సురమర్త్యా వనిమిషావిత్యమరః తేషాం భువనే స్వర్లోకే వా వ్యోమ్ని అంతరిక్షే భువర్లోకే వా భూతలే భూలోకే వా, సమరముపగతం రణోన్ముఖం త్వాం వీక్షితుం ద్రష్టుం యుద్ధార్థం తు కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః, కస్సమర్థః శక్తః న కోపీత్యర్థః, భూర్భువస్స్వర్లోకే మనరచారణసురాణాం సర్వేషామపి జగదేకవీరేణ త్వయా నిర్జితత్వాదితి భావః, ఇత్యేవం భూతేన నుతివచనేన స్తుతివాక్యేన మేఘనాదమింద్రజితం శ్లాఘయన్ ప్రశంసయన్ రాక్షసేంద్రో రావణః ప్లవగం వానరమిహాత్ర నయ ప్రాపయ ఇత్యుక్త్వేతి శేషః, ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాన్ । మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౭౭॥—॥ నేతుమితి ॥ నిశాచరపతిం రావణం, శోకరసం విషాదం నేతుం ప్రాపయితుం తథా రక్షసాం చమూం రాక్షససేనాం హంతుం నాశయితుమ్, తథా తస్య రావణస్య అంతఃపురయోషితః అవరోధవధ్వః తాసాం మౌనం వినా ని ర్యాపమిత్యర్థః ÷ పృథగ్వినేత్యాదినా తృతీయావికల్పాత్పక్షే ద్వితీయా రోదనం అశ్రుమోచనం రచయితుం కర్తుం, తథా సూర్యాచంద్రమసోః దివాకరనిశాకరయోః అహోరాత్రం స్వకరప్రసారణేన జగచ్ఛక్షురితి భావః ÷ దేవతాద్వంద్వే చేతి దీర్ఘః, ప్రవేశవికల్పాప్రవేశంహితాం రావణభయాత్పుష్యకప్రవృత్త్యభావాదితి భావః,

శ్లో॥ ప్రవేశవికలాం లజ్జాం పురీమగ్నినా శుద్ధాం కర్తుమముష్య వాసవజితా జాతో రణస్తోరణే ॥౭౦॥ ప॥ సంగ్రామదుర్దినేఽసౌ యం జహర్ష శరవర్షిణి ॥ బర్హీవ మేఘనాదేన మేఘనాదేన మారుతిః ॥౭౧॥ గ॥ తదను యాతుధానబలప్రధాననిధనక్రుద్ధో వివిధాయుధవైతథ్యం విమృశ్య విజయశ్రీసగంధం గంధవహనందనం శతానందాస్త్రేణ బబన్ధ దశకంధరా

లజ్జాం పురీమగ్నినా వాలానలేన శుద్ధాం పవిత్రాం కర్తుం చేత్యర్థః, అముష్య హనూమతః వాసవజితా ఇంద్రజితా సహ తోరణే చైత్యోపరితనద్వారదేశే రణః జాతః, అవశ్యంభావినః కార్యస్య బ్రహ్మణాపి నివారయితుమశక్యత్వాదితి భావః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥౭౦॥—॥ సంగ్రామేతి ॥ శరాః బాణాః శరాణి నీరాణి చ వర్షతీతి తథోక్తే ॥ని॥ శరో దధ్యగ్రసారే బాణే కాండే తృణాంతరే, శరం నీరే చేతి నానార్థరత్నమాలా, తస్మిన్ పూర్వోక్తే సంగ్రామ ఏవ దుర్దినం మేఘచ్ఛన్నదినం తస్మిన్ ॥ని॥ మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దినమిత్యమరః - మేఘనాదేన పర్జన్యగర్జితేన బర్హీ మయూర ఇవ ॥ని॥ మయూరో బర్హిణో బర్హీత్యమరః, మేఘనాదేన ఇంద్రజితా సౌయం మారుతిః హనూమాన్ జహర్ష తుతోష, అత్ర తత్తుల్యవీరభటయుద్ధలాభాదితి భావః తమిమముత్పత్త్యనంతరమేవ మేఘవన్నదనశీలత్వాన్మేఘనాద ఇతి కథయంతి, శ్లేషసంకీర్ణేయముపమా ॥౭౧॥—॥ తదన్వితి ॥ తదను తదనంతరం యాతుధానబలప్రధాననిధనేన రాక్షససేనానాయకవినాశేన క్రుద్ధః కుపితః దశకంధరాత్మజః ఇంద్రజిత్, వివిధాయుధవైతథ్యం నానావిధాస్త్రవ్యర్థతాం విమృశ్య జ్ఞాత్వా- విజయశ్రియా వీరలక్ష్మ్యా హేతునా సగంధం సగర్వం విజయశ్రియా సగంధం ససంబంధమితి వా ॥ని॥ గంధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయోరిత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః, గంధవహనందనం మారుతిం, శతానందాస్త్రేణ చతుర్ముఖాస్త్రేణ బబంధ అఘమవధ్య ఇతి - మత్వా నిగృహీతవానిత్యర్థః, తథా చ శ్రీరామాయ

త్తజః॥౪౦॥X॥ తేనదివ్యాస్త్రేణవివశశరీరమేనంపిశితాశనాశ్శణవల్కలైః
శ్చబన్ధః॥౪౧॥ప॥సమారుతైర్నైరృతపాశజన్మాబంధో భవద్బంధవిమోక్ష
హేతుః । పురాపులస్త్యాన్వయపాంసనేన బందీకృతానాంసురసుందరీ
ణామ్ ॥౪౨॥ X ॥ తదనన్తరమితరనహనాసహతయానిహ్నుతస్య ది

ణమ్ ॥*॥ అవధ్యోయమితిజ్ఞాత్వా తమస్త్రేణాస్త్రతత్వవిత్ ।నిజగ్రా
హమహాబాహుర్మారుతాత్మజమింద్రజిదితి ॥౪౦॥—॥ తేనేతి ॥ తేనది
వ్యాస్త్రేణబ్రహ్మాస్త్రేణ వివశశరీరం పరవశగాత్రమేనం హనూమన్తం
పిశితాశనాః రాక్షసాః శణవల్కలైః వల్కలవిశేషరచితరజ్జుభిరిత్యర్థః
ఆన్ధ్రభాషాయాం జనపనారవగ్గములు, బబన్ధుః ॥*॥ తతస్తేరాక్షసా
దృష్ట్వానిర్విచేష్టమరిందమమ్ । బబంధుశ్శణవల్కైశ్చ ద్రుమచీరైశ్చ
సంహతైరితి శ్రీరామాయణవచనమ్- నను ఇన్ద్రాద్యవధ్యస్య మహా
బలవతో హనూమతః కథంరాక్షసకృత బన్ధనమితిచేత్సత్యం, పితా
మహవరదానానుసన్ధానాత్,రావణదర్శన కుతూహలితయాచస్వయ
మేవ నిబద్ధఇత్యలమతి ప్రసక్తేన ॥౪౧॥ — ॥సఇతి॥ సఃనైర్ఋతపాశే
భ్యోజన్మయస్యసతథోక్తః, రాక్షసరజ్జుకృతఇత్యర్థః ॥+॥అవజ్యోన
బహువ్రీహిర్వ్యధికరణోజన్మాద్యుత్తరపదఇతివామనః మారుతైః హ
నూమతః బన్ధః, పురాపూర్వం పులస్త్యాన్వయపాంసనేన పులస్త్య
బ్రహ్మకులపాంసకేన రావణేన బందీకృతానాం ఉపగ్రహీకృతానాంకా
రాగృహనిబద్ధానామిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రగ్రహోపగ్రహౌబంద్యామి
త్యమరః- సురసున్దరీణాం దేవతాస్త్రీణాం- బన్ధవిమోక్షహేతుఃబంధ
విమోచన కారణమభవత్, లంకాదాహాదినా ఉత్తరత్ర తథావశ్యం
భావిత్వాదితిభావః, వృత్తముపజాతిః ॥౪౨॥ — ॥ తదనన్తరమితి ।
తదనన్తరం బన్ధనానన్తరం నహ్యతేఇతి నహనంభావేల్యుట్ ఇ
తరనహనస్య అన్యకృతబన్ధనస్య అసహతయా అసహిష్ణుతయా ని
హ్నుతస్య తిరోహితసామర్థ్యస్య దివ్యాస్త్రస్య బ్రహ్మాస్త్రస్య ప్ర

వ్యాస్త్రస్య ప్రభావం విభావయన్విభావరీచరపతితనయః పవనతనయం నిజపితృసమీపముపనినాయ ॥౮౩॥ వ॥ సోయం దదర్శ దశకంధరమంధకారిలీలాద్రితోలనపరీక్షితబాహువీర్యమ్ । బందీకృతేంద్రపురవారవధూకరాగ్రవ్యాధూతచామరమరుచ్చలితోత్తరీయమ్ ॥౮౪॥ వ॥ ఆపాటలాధరపుటాన్తరరాజమానదంష్ట్రామహః ప్రసరశారశరీరకాన్తిమ్ । సం

భావం సామర్థ్యం, విభావయన్ పర్యాలోచయన్, విభావరీచరపతితనయః ఇంద్రజిత్, పవనతనయం హనూమన్తం, నిజపితృసమీపం రావణనికటం, ఉపనినాయ ప్రాపితవాన్, దివ్యాస్త్రస్యేతరబంధాసహిష్ణుత్వముక్తం శ్రీరామాయణే ।*॥ సబద్ధస్తేనవల్కేన విముక్తోస్త్రేణవీర్యవాన్ । అస్త్రబంధస్సచాన్యంహినబంధమనువర్తత ఇతి॥౮౩॥— సఇతి ॥ సోయం హనూమాన్, అంధకారేః అంధకాసురసంహారకస్య శివస్య లీలాద్రిః క్రీడాశైలః కైలాసః తస్యతోలనేన ఉచ్చాలనేన పరీక్షితం పరిశోధితం బాహువీర్యం భుజశక్తిర్యస్య తం అప్రమేయబాహుపరాక్రమ శాలినమిత్యర్థః, కించ బందీకృతానాం ఇన్ద్రపురవారవధూనాం అప్సరసాం కరాగ్రైః వ్యాధూతానాం చామరాణాం ప్రకీర్ణకానాం మరుతా చలితముత్తరీయం సంవ్యానం యస్యతం లబ్ధోత్కర్షమితి స్వభావోక్తిః ॥*॥ స్వభావోక్తిస్సాచారు యథావద్వస్తువర్ణన మితిలక్షణాత్ ॥ని॥ చామరం రుచిప్రకీర్ణకమ్, సంవ్యానముత్తరీయం చేత్యమరః, దశకంధరం రావణం దదర్శ ఇత్యత్ర ప్రకృత్యర్థశ్లోకపంచకం వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౮౪॥—॥ అథ త్రిభిర్దశకంధరంవిశినష్టి ॥ ఆపాటలేత్యాదినా ॥ ఆపాటలస్య సమంతాద్రక్తవర్ణస్య అధరపుటస్యాన్తరదళస్య అంతరే మధ్యే రాజమానం ప్రకాశమానం యద్దంష్ట్రాణాం దన్తవిశేషాణాం మహస్తేజః తస్య ప్రసరేణ ప్రసారేణ శారా కర్బురా కృష్ణరక్తసితవర్ణా శరీరకాంతిః దేహశోభా యస్యతమ్ ॥ని॥ కృష్ణరక్తసితశ్శార ఇతియాదవః, అతఏవ సంధ్యాం బుదేన సన్ధ్యాకాలమేఘేన సంధ్యారాగ

ఖ్యామ్బుదాన్తరితమధ్య సుధామయూఖరేఖాభిరామమివవాసవనీల శైలమ్ ॥౨౫॥ప॥ సంగ్రామకేళిపరిఘట్టనభగ్నమగ్నదిగ్దన్తిదన్తకృతముద్రభుజాన్తరాళమ్ । ఛాయాత్మనాప్రతితరంగవిరాజమానశీతాంశుమణ్డలసనాథమివామ్బురాశిమ్ ॥౨౬॥ప॥ నిశ్శ్రేయసప్రణయినీం పదవీం నిరోద్ధుం త్రైలోక్యపాపపరిపాకమివాత్తరూపమ్ । సూర్యేన్దుపావకమహాంసితపోబలేనజిత్వాయథేష్టమభిషిక్తమివాన్ధకారమ్ ॥౨౭॥ప॥

హణ మత్రామ్బుదస్య రక్తవర్ణత్వాద్యోతనార్థం అన్తరిత మన్తర్హితం మధ్యం యస్యాస్సాతథోక్తాయాసుధామయూఖరేఖాచంద్రకలాతయాఅభిరామం సున్దరం వాసవనీల శైలం ఇన్ద్రనీలాచలమివస్థితమిత్యుపమా ॥౨౫॥—॥ సంగ్రామేతి ॥ పునస్సంగ్రామకేళిషు రణవిహారేషు పరిఘట్టనేన వ్యాఘాతేన భగ్నాశ్శకలితాః అతఏవమగ్నాఃసంలీనాశ్చ యేదిగ్దంతిదంతాదిగ్గజదశనాఃతైఃకృతాః విరచితాః ముద్రాఃచిహ్నానియస్య తత్తథోక్తం, భుజాన్తరాళం వక్షస్థలంయస్యతం, అతఏవఛాయాత్మనాప్రతిబిమ్బరూపేణ॥ని॥ ఛాయాత్వనాతపేకాన్తౌ ప్రతిబిమ్బార్కజాయయోరితి వైజయంతీ, ప్రతితరంగంతరంగేతరంగే విరాజమానేన శీతాంశుమండలేన చన్ద్రబిమ్బేన సనాథం సహకృతమమ్బురాశిమివస్థితమిత్యుపమా ॥౨౬॥—॥ నిశ్శ్రేయసేతి॥ నితరాం శ్రేయోనిశ్శ్రేయసంముక్తిః॥ని॥ ముక్తిఃకైవల్యనిర్వాణశ్రేయోనిశ్శ్రేయసామృతమిత్యమరః—అచతురాదిసూత్రేణఅజంతతయానిపాతితఃతస్య ప్రణయినీం మోక్షప్రాపికామిత్యర్థః పదవీంమార్గం నిరోద్ధుమావరీతుం ఆత్తరూపం మూర్తిమన్తం, త్రయోలోకాస్త్రైలోక్యంత్రిభువనమ్ ॥—॥ చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థేష్యఞ్ తత్రయాని పాపానితేషాంపరిపాకం పరిణామమివస్థిత మిత్యుత్ప్రేక్షా, తథాసూర్యేన్దుపావకానాం మహాంసితేజాంసి ॥ ని ॥ తేజోధామమహోవిభేత్యమరః- తపోబలేన తపస్సామర్థ్యేన అంధకారస్త్యైవేతిభావః యు

సోఽపి ప్లవంగమభివీక్ష్య సమీరపుత్రం చిత్రీయమాణహృదయః పిశితాశనేన్ద్రః । కైలాసశైలచలనాగసి శాపదాయీ నన్దీశ్వరస్స్వయమిహాగత ఇత్యమంస్త ॥౮౭॥ గ॥ తతః ప్రహస్తేన విహితవివిధానుయోగః ప్రత్యభాషత రావణం మారుతిః ॥౮౮॥ గ ॥ అయి మహామహాఽధిపతికులతిలక

ఖేచ్ఛం స్వచ్ఛందం జిత్వా అభిషిక్తం పట్టబద్ధం అంధకారం ధ్వాన్తమివ స్థితమిత్యనుపాత్తగుణనిమిత్తస్వరూపోత్ప్రేక్షా, పూర్వోక్తప్రేక్షయా సంసృజ్యతే ॥౮౬॥—॥ స ఇతి ॥ స పిశితాశనేన్ద్రః రావణోఽపి సమీరపుత్రం వాయునన్దనం ప్లవంగం హనూమన్తమభివీక్ష్య అభిముఖం దృష్ట్వా చిత్రీయమాణం ఆశ్చర్యం ప్రాప్నువానం హృదయం యస్య స తథోక్తస్సన్, కైలాసశైలచలనం కైలాసపర్వతోద్ధరణం తదేవాగః అపరాధః ॥ ని ॥ ఆగోఽపరాధో మన్తుశ్చేత్యమరః తస్మిన్-శాపదాయీ నకేవలం మత్క్రీడాశైలోద్ధరణమాత్రమపి తు యస్మాత్ త్వం వానరముఖతయా మామధిక్షిప్తవానసి తస్మాత్ త్వం వానరైరేవ విపత్తిం గమిష్యసీత్యేవంరూపశాపప్రదాతా నన్దీశ్వరః శిలాదః ॥ని॥ భృఙ్గీ భృఙ్గిరిటిస్తణ్డుర్నన్దినో నన్దికేశ్వర ఇత్యమరః - స్వయం సాక్షాత్ ఇహ అత్ర ఆగతః వానరరూపేణ సమాగత ఇత్యనేన ప్రకారేణ అమంస్త అమన్యత, తథా చ శ్రీరామాయణమ్ ॥ * ॥ కిమేష భగవాన్నన్దీ భవేత్సాక్షాదిహాగతః । యేన శప్తోఽస్మి కైలాసే మయా సంచాలితే పురేతి ॥౮౭॥—॥ తత ఇతి ॥ తతస్తదనన్తరం ప్రహస్తేన రావణమన్త్రిణా విహితవివిధానుయోగః విరచితనానావిధప్రశ్నః ॥ని॥ ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చేత్యమరః కుతస్త్యః కుతో వా సమాగతః కేన వా ప్రేషిత ఇత్యాదినా పృష్టస్సన్నిత్యర్థః మారుతిః రావణం ప్రత్యభాషత అవోచత్, ఏతేన ప్రష్టారం ప్రహస్తమలక్షీకృతవానిత్యవగమ్యతే ॥౮౮॥—॥ అభాషణప్రకారమేవాహ ॥ అయి ఇత్యాదినా ॥ అయి మహామహాఽధిపతిః అహరధిపతిః సూర్యః తత్కులతిలకస్య తద్వంశభూషణస్య

స్య సత్యసంధస్య పితృనియోగసముపనతవనవాసనిరతస్య శూర్పకా
రాతిబాధితశూర్పణఖాప్రాప్తవైరూప్యకుప్యత్ఖరప్రముఖనిశిచరబల
పలాలజాలకల్పాంతానలకల్పశిలీముఖస్య, కపటహరిణహనన సమయప
రిముషితదారాన్వేషణసంజాతసుగ్రీవసఖ్యస్య సముత్ఖాతవాలికంటకః

మహాకులీనస్యేత్యర్థః - సత్యసంధస్య సత్యప్రతిజ్ఞస్య ॥ని॥ సంధా
నధౌ ప్రతిజ్ఞాయామితి వైజయంతీ, అతఏవపితు దశరథస్య నియోగే
న ఆజ్ఞయాసముపనతవనవాస నిరతస్య ప్రాప్తవనసంచార తత్పరస్య
గుర్వాజ్ఞాపరిపాలకస్యేత్యర్థః తథా శూర్పకారాతిబాధితయాపదన
పీడితయా శూర్పణఖయా ప్రాప్తం యద్వైరూప్యం లక్ష్మణకృతకర్ణ
నాసచ్ఛేదరూప విరూపీకరణం తస్మాత్కుప్యంతి కోపంప్రాప్నువ
న్తియానిఖరప్రముఖనిశిచరబలాని ఖరాసురప్రభృతి రాక్షససైన్యాని
తాన్యేవ పలాలజాలానినిష్ఫలవ్రీహిరాశయః ॥ని॥ పలాలోస్త్రీసని
ష్ఫల ఇత్యమరః తేషాం కల్పాంతానలకల్పః ప్రళయకాలాగ్నిరూపః శి
లీముఖో బాణో యస్యేతి శ్లిష్టపరంపరితరూపకం భగినీవైరూప్య జనిత
కోపాభియాతఖరాది రాక్షసవిధ్వంసకస్యేత్యర్థః, శూర్పకారాతి
బాధితశూర్పణఖాప్తవైరూప్యస్యేతిపాఠే శూర్పకారాతిబాధి
తశూర్పణఖయా ప్రాప్తంవైరూప్యం యస్మాత్తస్యేతిపృథగ్విశేషణం
ఇదంచతదీయహృదయతోదనార్థమిత్యవగంతవ్యం, తథాకపటహరి
ణస్య మాయామృగస్య హననసమయే సంహారకాలేపరిముషితానాం
చౌర్యేణ అపహృతానాం దారాణాం భార్యాయాఃసీతాయాఃఅన్వే
షణే పరిమార్గణకాలే తద్విషయేవా సంజాతంసముత్పన్నం సుగ్రీవ
స్యసఖ్యం మైత్రీయస్య సతథోక్తస్య-ఏతేనైతస్య మహోత్పాటనం
శ్రీరామస్యసహాయసంపన్నత్వంచ సూచితమిత్యవగన్తవ్యమ్, తథా
సముత్ఖాతః సముత్పాటితః వాల్యేవకంటకస్సాచ్యాకారద్రుమాంగవి
శేషః - యేనసః తథోక్తస్య, ఏతేనస్వప్నియంతృవాలిసంహారకస్యత్వ

స్య దుర్వృత్తక్షత్రవంశవనపవనసారథే స్తపోనిధే ర్జామదగ్న్యస్య
భుజబలావలేపలోపహేతో శ్శ్రీమతో దాశరథే ర్మార్గితసీతామార్గ
మార్గణాయ దిశిదిశి తపనతనయప్రేషితానాం వానరాణా మేకతమస్స
ముద్రలంఘనజంఘాల స్తవనగరప్రమదవనసీమని రఘువరధర్మదారా

ధీయస్సంహారణమిష్టత్కారమితిసూచితమ్ ॥ని॥ వేణౌ ద్రుమాంగరోమాం
శ్చేక్షుద్రుశతాత్రిచకలటక ఇతి విశ్వః- దుర్వృత్తానాం దుర్మార్గవర్తి
నాం క్షత్రాణాం క్షత్రియాణాం వంశాః కులానివగాఃవాతపవవంశా
వేణవః తేషాం వనం విపినమితి శ్లిష్టరూపకం తస్య పవనసారథేః దవా
నలస్య దుర్నీతక్షత్రియకులవినాశకస్యేత్యర్థః ॥ని॥ వంశో వేణౌ కు
లేవర్గ ఇతి యాదవః, తపోనిధేః తపస్వినస్య జామదగ్న్యస్య జమద
గ్నిపుత్రస్య పరశురామస్య ÷ గర్గాదిత్వాద్యఞ్ గర్గాదిరాకృతి
గణః, తస్య యద్భుజబలం తస్యావలేపో దర్పః ॥ని॥ దర్పోవలేప ఇత్యమ
రః తస్యలోపే నాశే హేతుః కారణం తస్యేత్యర్థః ఏతేన పరశురామ
భుజబలనివారకస్యాస్య త్వద్వింశతిభుజబలనివారణం తృణప్రాయమి
తి సూచితం శ్రీమతస్సకలగుణసంపత్తిమతః, అథవా రాజ్యలక్ష్మీసమృ
ద్ధస్య వీరలక్ష్మీసమేతస్య వా నిరుపమకాన్తిసంపన్నస్య వా సీతారూపలక్ష్మీ
పతేర్వా ॥ని॥ శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీశ్శ్రీరితి కథ్యత ఇతి శాశ్వతః.
దాశరథేః దశరథమహారాజతనయస్య శ్రీరామస్య, దూతః దా
సః సందేశహరః ॥ని॥ స్యాత్సందేశహరో దూత ఇత్యమరః, కించ సీ
తామార్గస్య మార్గణాయ అన్వేషణాయ దిశిదిశి ప్రతిదిశం ప్రేష్యా
ఘాం ద్విభాగవః తపనతనయ ప్రేషితానాం సుగ్రీవ ప్రేషితానాం
వానరాణాం మధ్యే ఏకతమః అన్యతమః, సర్వేపి వానరా మత్తుల్యాః
మదధికాశ్చ తత్రైకేనైవ మయా ఏతాదృశ కార్యం కృతం తే సర్వేమి
లితాశ్చేత్కిం భవిష్యతీతి వా నజ్ఞాయత ఇతి భావః, సముద్రస్య లంఘనే
జంఘాలః అతిజవః నభోమార్గేణ ఉత్తీర్ణార్ణవ ఇత్యర్థః, ఏతేన

ప్రణమ్య ప్రతిష్ఠాసుస్త్వదీయమాగమనం భవతః ప్రకాశయితుం ప్రమథి
తాశోకవనికానోకహనివహస్త్వద్దర్శనకుతూహలేన కేవలమనుభూ
తనైరృతలూతాతంతుసహనస్తవపరిసరముపాసరమ్ ॥౧౦॥ ఆనాక
లోకపరికీర్తితసచ్చరిత్రమత్రోపరుధ్య రఘువంశపతేః కళత్రమ్ । నై

మమ కించిదసాధ్యం నాస్తీతి సూచితమ్ ॥ని॥ జంఘాలోతిజవస్తుల్యా
విత్యమరః, తవ నగరే లఙ్కాయాం యత్ప్రమదవనం అశోకవనం త
స్మిన్ తత్ప్రదేశే రఘువరధర్మదారాన్ శ్రీరామధర్మభార్యాం ॥ని॥
భార్యాజాయాథ పుంభూమ్ని దారా ఇత్యమరః, ప్రణమ్య-నమస్కృ
త్య ప్రతిష్ఠాసుః ప్రస్థాతుమిచ్ఛన్సన్ ॥*॥ తిష్ఠతేస్సన్నంతాదుప్ర
త్యయః, మదీయమాగమనం మమ లంకాపురప్రవేశమిత్యర్థః, భవతః
ప్రకాశయితుం ప్రకటయితుం ప్రమథితః ప్రకర్షేణ భగ్నః అశోకవ
నికానోకహనివహః ప్రమదవనవృక్షషండో యేన స తథోక్తః తథాత్వద్ద
ర్శనకుతూహలేన కేవలం భవదవలోకనకుతూహలేనైవ నత్వసమ
ర్థతయేత్యర్థః, నైరృతా రాక్షసా ఏవ లూతాస్తంతువాయాః కీటవి
శేషాః ॥ని॥ లూతాస్త్రీ తంతువాయోర్ణనాభమర్కటకాస్సమా ఇత్య
మరః, తాసాం తంతవో రజ్జవః త ఏవ తన్తవః నాభీకోశోత్థసూక్ష్మసూ
త్రాణీతి శ్లిష్టరూపకం, తేషాం తత్ప్రయత్నాదిత్థం నిర్దేశః, తైః
యన్మహానుబంధనం తదనుభూతమనుకృతం యేన స తథోక్తస్సన్ త
వ పరిసరం ప్రాన్తదేశం ఉపాసరం ప్రాప్తాస్మీత్యర్థః ॥ని॥ పర్యంతభూః
పరిసర ఇత్యమరః ॥౧౦॥—॥ ఆనాకేతి ॥ ఆనాకలోకం స్వర్గలో
కపర్యన్తం ఉపలక్షణమేతత్ సకలలోకేష్విత్యర్థః ॥ని॥ ఆకాశేత్రి
దివే నాక ఇత్యమరః, పరికీర్తితం పరిశ్లాఘితం సచ్చరిత్రం సాధుస
మాచారో యస్య తత్తథోక్తం- రఘువంశపతేః రఘుకులనాయకస్య శ్రీ
రామస్య కళత్రం భార్యాం పూజ్యామితి భావః, అత్ర లఙ్కాయా మ
యోగ్యస్థల ఇతి భావః, ఉపరుధ్య నిరుధ్య హే అవినీత దుర్వినీత శాస్త్ర ని

తానవేదిజనితం పవమానబంధుం వస్త్రైణబంధుమవినీత కథం యతేథాః ॥
కించ ॥ ౯౧ ॥ ప్రేంఖంతి పిశితాశయో రణముఖే సౌమిత్రిపత్రిక్షతం త్వ
ద్గాత్రం పరితః పతత్రిపరిషచ్ఛత్రచ్ఛవిం మాగమత్ । ద్రాక్ పౌలస్త్య
పులస్త్యవంశవిలయే సంభావితే త్వత్కృతే కాంతానాం నయనాస్తవాప్త
సలిలం మా భూస్త్వ వాపోదకమ్ ॥౯౨॥ బద్ధాదరోపి పరదారపరిగ్ర

షిద్ధాచారగతత్వగతత్వాదితి భావః, వైతానవేద్యాం యాగీయపరిష్కృ
తభూమ్యాం జనితం ఉత్పన్నమ్ ॥ని॥ వేదిః పరిష్కృతా భూమిరిత్యమరః,
పవమానబంధుమగ్నిం వస్త్రైణబంధుం బంధనం కర్తుం కథం యతేథాః
యత్నం కృతవానసి భవేః, న యతేథా ఏవేత్యర్థః- అసంగతత్వాదితి భా
వః, అతః పరమపతివ్రతాం సీతాం శ్రీరామాయ ప్రత్యర్పయితి శేషః భవ
అన్యథా మహాననర్థస్స్యాదితి తాత్పర్యార్థః, వసంతతిలకావృత్తం
॥అ॥ వక్తవ్యాన్తరం విద్యత ఇత్యాహ ॥ కించేతి ॥ అపిచేత్యర్థః ॥౯౧
ప్రేంఖంతీతి ॥ హే పౌలస్త్య రావణ, సౌమిత్రిపత్రిక్షతం లక్ష్మణశర
విదారితం త్వద్గాత్రం పరితః త్వచ్ఛరీరస్య సమంతాదిత్యర్థః + అ
భితః పరిత ఇత్యాదినా ద్వితీయా, పిశితాశయా మాంసతృష్ణయా ప్రేం
ఖంతీ ప్రసరంతీ పతత్రిపరిషత్ కజ్జాకపక్షినివహః ఛత్రచ్ఛవిమాత
పత్రశోభాం మాగమత్ న ప్రాప్నుయాత్ × మాఙిలుఙిత్యాశిషి
లుఙ్ పుషాదిత్వాచ్చ్లేరఙాదేశః తథా త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం ద్రాక్
క్షిప్రమేవ పులస్త్యవంశస్య విలయే నిశ్శేషతో నాశే మూలతో హానా వి
త్యర్థః, సంభావితే సంప్రాప్తే సతి, కాన్తానాం స్త్రీణాం నయనాంత
వాప్తసలిలం అశ్రుజలం నివాపోదకం పితృతర్పణోదకం మా భూత్
త్వద్వంశస్య స్వరూపతో విలయే తర్పణ ప్రదాతురభావాత్ తదేవ తర్ప
ణజలం మాస్త్విత్యర్థః పూర్వవల్లుఙ్ మదుక్తాన్యథాకరణే ఏవమే
వ భవిష్యతీతి భావః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥ ౯౨ ॥ బద్ధేతి ॥
హే అనార్య మూఢ వివేకశూన్యేత్యర్థః త్వం పరదారపరిగ్రహే పరస్త్రీ

హేత్వమిక్ష్వాకునాయకకళత్రమనార్యమాగాః। వాతాశనోహమితి కింవినతాసుతస్య శ్వాసానిలాయభుజగస్స్పృహయాళుతాలుః ॥౯౩॥

వ॥ బాహుచందననిషంగకోటరాన్నిర్గతో రఘుపతేశ్శరోరగః॥ ప్రాణవాయుమవినీతతావకం కాలయాపనమపాస్యపాస్యతి ॥కింబహునా॥ ౯౪॥వ॥ మాయామృగేసమరనాటకసూత్రధారే శాఖామృగేచభవతః

సంగమే బద్ధాదరోవిహితాస్థాపి- ఇక్ష్వాకునాయకకళత్రం శ్రీరామభార్యాంమాగాఃమాప్రాప్నుహి, అన్యథావినిపాతస్స్యాదితిభావః ÷ మాఙిలుఙ్ నమాఙ్యోగ ఇత్యడాగమప్రతిషేధః- కుతః అహం వాతాశనోవాయుభక్షక ఇతిభుజగః సర్పః వినతాసుతస్య నాగాంతకస్య గరుడస్య శ్వాసానిలాయశ్వాసమారుతాశనార్థమిత్యర్థః ÷ స్పృహేరీప్సితఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ, స్పృహయాళుస్స్పృహావత్తాలుకాకుదంయస్యసతథోక్తః కిం,భవతీతిశేషః భవతికిం నభవత్యేవేత్యర్థః అతః ఈదృశాకార్యకరణే ప్రయత్నంమాకార్షీరితిభావః +స్పృహయతే రదంతత్వాచ్చురాదిణిచిస్పృహిగృహీత్యాదినా ఆళుచ్ప్రత్యయః, అతోలోపస్య స్థానివత్త్వాన్నలఘూపధగుణః ॥ ని ॥ తాలుకాకుదమిత్యమరః, దృష్టాంతాలఙ్కారః వసన్తతిలకావృత్తమ్॥ ౯౩॥—॥ బాహ్వితి ॥ బాహురేవచందనః పటీరద్రుమః తస్యనిషంగః ఇషుధిరేవ కోటరంనిష్కుహః ॥ని॥ నిష్కుహఃకోటరంవానేత్యమరః తస్మాన్నిర్గతః నిస్సృతఃరఘుపతేశ్శరఏవఉరగః, హేఅవినీతదుర్వినీత తావకంత్వదీయమ్ ॥ ÷॥ తవకమమకావేకవచనేఇతితవకాదేశః-ప్రాణఏవవాయుః తం కాలయాపనం కాలవిలంబం అపాస్యత్యక్త్వా,క్షిప్రమేవేత్యర్థః పాస్యతిఅపహరిష్యతిసమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకం రథోద్ధతావృత్తమ్ ॥*॥ రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్ ॥ నిగమయతి కింబహునేతి ॥ ౯౪॥—॥ అ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥మాయేతి॥ సమరమేవనాటకం రూపకవిశేషః తస్యసూత్రధారేతత్ప్ర

ప్రతికూలవాలే । దృష్టోద్యమస్య రఘునాయకసాయకస్య ముక్త్వాప్ర
ణామకవచం కవచం కిమన్యత్ ॥౯౫॥౫॥ ఏవం నిశమ్య కుపితః పిశితాశ
నేంద్రః ప్రాణానముష్య హరతేతి భటానవాదీత్ । అజానశుద్ధమతిర
త్ర విభీషణస్తం దూతోనవధ్య ఇతి శాస్త్రగిరా రురోధ ॥౯౬॥౬॥ రావ
ణోపి విభీషణభాషణమంగీకృత్య ప్లవంగమానామంగేషు లాంగూలమేవ

వర్తక ఇత్యర్థః, సూత్రధారశబ్దో వ్యాఖ్యాతః మాయామృగత్వత్వే ప్ర
రిత కుహనాకనకహరిణే, తథాభవతః ప్రతికూలః నియామకః వాలః
లాంగూలం యస్య సస్మిన్ శాఖామృగవాలినివద్దృష్టోద్యమస్య పరి
క్షితవ్యవసాయస్య అమోఘస్యేత్యర్థః ఏతేన త్వద్వినాశన మీషత్క
రమితి సూచ్యతే, రఘునాయకసాయకస్య శ్రీరామబాణస్య ప్రణా
మోనమస్కార ఏవకవచమురశ్ఛదః తం ముక్త్వా తద్వినేత్యర్థః అ
న్యత్కవచం కిం న కిమపీత్యర్థః ప్రణామపూర్వకం సీతాం శ్రీరామా
య సమర్ప్య శరణ్యం తం శరణంగత్వా ప్రాణత్రాణం కురుష్వేత్యభి
ప్రాయః ॥ని॥ ఉరశ్ఛదః కంకటకో జాగరః కవచోస్త్రియామిత్యమ
రః వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౯౫॥— ॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తప్రకారం
వచనమిత్యర్థః నిశమ్య శ్రుత్వా కుపితః క్రుద్ధః పిశితాశనేంద్రో రావ
ణః అముష్య ప్రాణాన్ హరత, ఏనం వానరం మారయతేత్యర్థః
ఇత్యేవం భటాన్ కింకరానవాదీత్ ఆజ్ఞాపితవాన్ ॥ తతః కింతత్రాహ ॥
అత్రాన్తరే ఆజానశుద్ధమతిః స్వభావపరిశుద్ధబుద్ధిః విభీషణో రావణా
నుజస్తం రావణం, దూతోనవధ్యః వధార్హో న భవతీతి శాస్త్రగిరా
శాస్త్రవచనేన రురోధ నివారయామాస ॥ తథాచ శ్రీరామాయణమ్॥
॥*॥ రాజధర్మవిరుద్ధంచ లోకవృత్తేశ్చ గర్హితమ్ । తవచాసదృశం వీ
ర కపేరస్య ప్రమాపణమితి, వృత్తం పూర్వవత్ ॥౯౬॥— ॥ రావణ
ఇతి ॥ రావణోపి విభీషణస్య భాషణం శాస్త్రోపహితవచనం అంగీకృ
త్య ప్లవంగమానాం వానరాణామంగేష్వవయవేషు లాంగూలమేవా

రంతదేతత్కార్పాసవాససాసంవీతం వీతిహోత్రసాత్కృత్యచత్వరేచ
త్వరేఘోషానుద్ఘోష్యసప్రహారంనగరింపరితస్సంచారయతేతిరాక్ష
సానాదిదేశ । తేమతథాకుర్వాణాశ్చ ॥౯౭॥ప ॥ నిర్జయామివిషయమ
స్యవాలతతికర్ణికారనికురుంబకర్బురః । నిర్నిమేషగణభాగ్య సంచ

లమేవవరం శ్రేష్ఠం ప్రియమితియావత్ ॥ని॥ దైవాద్వృతేవరః శ్రేష్ఠ
ఇత్యమరః, అతః కార్పాసవాససా కార్పాసతంతునిర్మితవస్త్రైరి
రిత్యర్థః శీఘ్రప్రజ్వలనార్థం కార్పాసగ్రహణం ద్రష్టవ్యం సంవీ
తం ఆవేష్టితం తదేతల్లాంగూలంవీతిహోత్ర సాత్కృత్యవహ్న్యధీనం
కృత్వాఅగ్నింప్రజ్వాల్యేత్యర్థః ॥ని॥ అగ్నిర్వైశ్వానరోవహ్ని ర్వీతి
హోత్రోధనంజయఇత్యమరః ॥+॥ దేయ త్రాచెతిచకారాత్సాతి ప్రత్య
యః- చత్వరేచత్వరేప్రతిచత్వరం ప్రతివీధీత్యర్థః- వీప్సాయాంద్వి
ర్భావః ఘోషాన్ చౌర్యేణ అశోకవనికాభంగకారీవానరోయంల
బ్ధః నిబద్ధః వధ్యతఇత్యాదిఘోషానుద్ఘోష్య సప్రహారంసంతాడనం
నగరింపరితః నగరస్య సమంతాదిత్యర్థః + అభితఃపరితఇత్యాదినా
ద్వితీయాసంచారయత భ్రామయతేత్యనేనప్రకారేణరాక్షసానాదిదేశ
ఆజ్ఞాపయామాస।తతస్తేష్షురాక్షసేమతథారావణోక్తప్రకారేణకుర్వా
ణాశ్చ విదధానేషు, హనూమల్లాంగూలం కార్పాసవాసోభిరావే
ష్ట్యఅగ్నిసాత్కుర్వత్సుసత్సు + కరోతెస్త్రాచ్ఛ్వి ల్యేచానశ్ ॥౯౭॥——
నిర్జయేతి ॥ కర్ణికారనికురుంబవత్ కనకపుష్పప్రసూనమంజరీవ
త్కర్బురగర్భబలవర్ణః ఏతెన సుఖస్పర్శత్వం సూచ్యతే ॥*॥ కర్ణి
కారఃకంచుకారఃకోకఃకనకపుష్పకః।పీతపుష్పఃకింకిరాతఃపీతభద్రో
మృదుద్రుమ ఇతి ప్రతాపమార్తాండః భగవాన్పూజ్యః ఉషసిబుధ్య
తఇతి ఉషర్బుధఃజ్వలనః - అహరాదీనాం పత్యాదిష్వితిరేఫాదేశః-
నిర్నిమెషగణానాం దేవసంఘానాంభాగ్యసంచయాత్ భాగధేయ స
మృద్ధేహేతోః- అబ్యాహారే తెషాం ఆనందసంభవాదితిభావః-

యో౽దున్నిమేషభగవానుషర్బుధః ॥౯౮॥X॥ ఏతద్వృత్తాంతమారక్షక రాక్షసీగణగర్వోద్దీర్ణవర్ణితమాకర్ణ్య దూయమానమానసా జానకీ హుతాశనముపస్థాయ శీతో భవ హనూమత ఇతి ప్రాంజలిః ప్రార్థయత ॥౯౯॥వ॥ ఘోరస్య రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నేర్గాఢానుభావమిం ధనమహం క్షణమిత్యవేత్య। శైత్యం వితత్య దహనః పవమానసూనోర్వాలాగ్రసీమ్ని మణిదీప ఇవావతస్థే ॥౧౦౦॥X॥ తదను పవనతనయో౽పి పురమిదం నఖిలునస్తం సున్యస్తమాలోకయం తస్మాదనలసాక్షికమేవపుర

అస్యహనూమతః వాలతో లాంగూలే + సప్తమ్యర్థేతసిః, నిర్ణయావిషయం నిర్ధార్యాదం యథాతథా- ఉన్నిమేష ప్రజ్వాలత్రాను ప్రాసాలఙ్కారః, రథోద్ధతావృత్తమ్ ॥౯౮॥——॥అ॥ తత్రకేమతఆహ ॥ ఏతదితి॥ అరక్షక రాక్షసీగణైః గర్వోద్దీర్ణం గర్వోదీర్ణం యథాతథావర్ణితం, ఏతద్వృత్తాన్తం హనూమల్లాంగూలప్రజ్వలన వార్తామాకర్ణ్య, దూయమానమానసా సంతప్యమానాంతఃకరణా జానకీ, హుతాశనంఅగ్నిముపస్థాయ ఉపాస్య, హనూమతః శీతలః అదాహకో భవేత్యేవం ప్రకారేణ ప్రాంజలిః ప్రణతాసతీ ప్రార్థయత అభ్యర్థితవతీ ॥*॥ తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ మంగళాభిముఖీతస్యాసాతదాసీన్మహాకపేః । ఉపతస్థేవిశాలాక్షీప్రయతాహవ్యవాహనమితి॥౯౯ ఘోరస్యేతి ॥ ఘోరస్య దారుణస్య రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నేః సీతాపాతివ్రత్యరూపానలస్యక్షణం క్షణమాత్రేణాత్యర్థః ఇంధనందాహ్యం దారుఅహంమాభూవం సభూయాం + మాఙ్లెలుఙిత్యాశిషిలుఙ్ ఇత్యనేన ప్రకారేణ అవేత్యమత్వా దహనః సీతయా ఉపాసితో౽గ్నిః శైత్యం వితత్య విస్తార్యపవమానసూనోః హనూమతఃవాలాగ్రసీమ్ని లాంగూలాగ్రభాగే మణిదీపఇవఅవతస్థే స్థితవాన్ - తదసంతాపకరత్వేనాతిష్ఠదిత్యర్థః ఉపమాలఙ్కారః, వసన్తతిలకావృత్తమ్॥౧౦౦॥—— తదన్వితి ॥ తదనువాలప్రజ్వలనానన్తరం- పవనతనయోహనూమానపి.

మఖిలమాలోకయామీతి యామినీచరగణం పరిచితతోరణపరిఘేణ నిజఘాన ॥౧౧॥ వ॥ సీతాభిధానకమలాం ప్రభవే ప్రదాతుం లఙ్కార్ణవం క్షుభితసైన్యతరఙ్గభీమమ్ । వేధా మమన్థ కిల రజ్జుభుజంగరాజభోగావృతేన పవనాత్మజమన్దరేణ ॥౧౨॥ వా॥ అథ దహ్యమానాయాం లఙ్కాయామ్ ॥౧౩॥ వ ॥ రక్షస్స్త్రీవదనారవిందరజనీం విశ్వంభరాబు

నక్తం రాత్రౌ ఇదం ఏతత్పురం లఙ్కాపత్తనం సువ్యక్తం సుస్ఫుటతరం నాలోకయం ఖలు న దృష్టవానస్మి కిల తస్మాత్సువ్యక్తదర్శనాభావాద్ధేతోః అనలో అగ్నిస్సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా, దాహకపూర్వకమేవేత్యర్థః ॥ సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామితి ఇనిప్రత్యయః, అఖిలం కృత్స్నం పురం లఙ్కాపత్తనం ఆలోకయామి ఆలోకయిష్యే, వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః, ఇతి మత్వేతి శేషః యామినీచరగణం నిబన్ధకరాక్షసనివహం పరిచితతోరణపరిఘేణ పూర్వం యేన రాక్షసాన్నిహతవాన్ తేనైవ పరిఘేణేత్యర్థః నిజఘాన వినాశితవానిత్యర్థః ॥౧౧॥—॥ సీతేతి ॥ వేధాః బ్రహ్మా సీతేత్యభిధానం యస్యాస్సా చ సా కమలా చ తాం సీతారూపిణీం లక్ష్మీమ్ ॥*॥ రాఘవత్వేఽభవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీతి విష్ణుపురాణవచనాత్, ప్రభవే శ్రీరామరూపిణే విష్ణవే ప్రదాతుం క్షుభితాని క్షోభం ప్రాప్తాని యాని సైన్యాని రాక్షససేనాః తైరేవ తరంగైః ఊర్మిభిః భీమం భయంకరం లఙ్కైవార్ణవః తం రజ్జురేవ భుజంగరాజభోగః వాసుకికాయః తేనావృతేన తద్వేష్టితేన పవనాత్మజేనైవ మన్దరేణ మన్థాచలేన మమన్థ కిల ఆలోడయామాస ఖల్విత్యుత్ప్రేక్షా సా చ సమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకేణ సంకీర్యతే ॥*॥ మన్థానం మన్దరం కృత్వా యోక్త్రం కృత్వా చ వాసుకిమితి విష్ణుపురాణే ॥౧౨॥—॥ అథేతి ॥ అథానన్తరం లఙ్కాయాం దహ్యమానాయాం భస్మీభవన్త్యాం సత్యాం ॥౧౩॥ ॥రక్ష ఇతి ॥ రక్షఃస్త్రీణాం రాక్షసాంగనానాం వదనాన్యేవ అరవిందా

శక్తిః ... స్తస్యాఖ్యానే చమ్పురామాయణే
హేన్నిష్పషారంభధశాం దశాననయశః కాదంబ కాదమ్బినీమ్ । వైధ
వ్యోచితవేషనిశ్చితమనోలజ్జావధూటీజటాం వైదేహ్యాస్త్రిజటాస
మాంసమకిరద్ధూమ్యాం హనూమాన్దివి ॥అపిచ ॥౧౦౪॥ప॥ ఏతద్విక్ర
మవీక్షణేనజనితా మానన్దబాష్పద్గతిం రక్షోనాథభయాత్పిధాతు మన

ని తేషాం రజనీం తత్సంకోచకరీమిత్యర్థః, విశ్వంబిభర్తీతి విశ్వం
భరాభూమిః ×సంజ్ఞాయాంభృతృవృజిత్యాదినాఖచ్ప్రత్యయో ముమా
గమః సైవబర్హిణీమయూరీతస్యాః వర్షారంభదశాం తదుల్లాసకా
రిణీమిత్యర్థః దశాననయశ ఏవకాదంబః కలహంసః తస్యకాదంబినీం
మేఘమాలాం తన్నిరాసకారిణీమిత్యర్థః ॥ని॥ కాదంబః కలహంస
స్స్యాత్ కాదంబినీ మేఘమాలేతి చామరః- తథా వైధవ్యస్యవిధవాత్వ
స్య ఉచితః అనుగుణః యోవేషః నైపథ్యం తత్ర నిశ్చితంమనోయస్యా
స్సాతథోక్తాసాచ సాలజ్జాచ సైవవధూటీవీరవధూః తస్యాఃజటాంగ్రం
థితకేశపాశరూపాం క్షిప్రమేవ రావణసంహారస్య జాయమానత్వాదితి
భావః ॥*॥ స్నుషాజాయావధూటీస్యాద్వధూరథ సువాసినీతి ప్రతాప
మార్తాండః - వైదేహ్యాస్త్రిజటాసమాం త్రిజటాకల్పాం తథాలశ్వా
పకరీమిత్యర్థః ధూమ్యాంధూమసంహతిం + పాశాదిభ్యోయఇతియ
ప్రత్యయః, హనూమాన్ దివిఅంతరిక్షేసమకిరత్ ప్రవర్తయామాసే
త్యర్థః- కిరతిరయం కీర్యమాణకర్తకః యథారజఃకిరతిమారుతఇతి కు
త్రచిత్సకరణకోపి యథాజగతీరుహోవచకరుఃకుసుమైరితిదృశ్యతేచ,
ధాతూనామర్థభేదాత్కారకప్రత్యయభేదః - అత్ర శ్లిష్టపరంపరిత
రూపకాలఙ్కారః శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥ పునస్తామేవవర్ణయ
తి ॥ అపిచేతి ॥ కించేత్యర్థః॥౧౦౪॥——॥అ॥తత్ప్రకారమేవాహద్వా
భ్యాం ॥ ఏతదితి ॥ ఏతస్యహనూమతః విక్రమవీక్షణేన పరాక్రమావ
లోకనేన జనితాముత్పన్నా మానన్దబాష్పద్గతిం ఆనందాశ్రుప్రసా
రం- రక్షోనాథభయాత్ రావణభయాత్ ఏతత్పరిజ్ఞానేరావణోస్మాక

సాం విద్యాధరాణాంముదా । వ్యాజవ్యాహృతయే యథా పరిణమే ద్ధూమ్యా తథాజృంభత స్స్వర్లోకేపి కళిన్దశైలతనయా కల్లోలశఙ్కావహా ॥౧౦౪॥ వ ॥ ఆదౌ నీలాంశుకశ్రీస్తదను మరకతాబద్ధనీవీవిభూతిః క

పీడయిష్యతీతి సాధ్వసవశాదిత్యర్థః, పిధాతు మాచ్ఛాదయితుం మనో యేషాం తేషాం + తుంకామమనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః, విద్యాధరాణాం నభశ్చరాణాం దేవయోనివిశేషాణామ్ ॥ని॥ విద్యాధరోప్సరోయక్షేత్యమరః ముదా సంతోషేణ, (వ్యాజవ్యాహృతయే రావణవిపత్తికథనాయ యథాపరిణమేత్ పరిణతిం ప్రాప్నుయాత్ రావణస్య మహతీవిపత్సంప్రాప్తా తస్మాన్న భేతవ్య మితికథయితుం యథాపర్యాప్నుయాదిత్యర్థః - యద్వా వ్యాజవ్యాహృతయే అపదేశప్రకాశనాయ ॥ని॥ వ్యాజోపదేశో లక్ష్యంచేత్యమరః యథాపరిణమేదే తేషామశ్రూదయో ధూమ్యావశాజ్జాతో నత్వన్యతో భూదితి ప్రత్యాయయితుం స్వయంయథాపర్యవసితా భవేదిత్యర్థః) అథవా వ్యాజవ్యాహృతయే వ్యపదేశకథనాయ యథాపరిణమేత్ అస్మాకం నేత్రోష్మధూమ్యాప్రసారాదశ్రూదయః నత్వానందాదినేతి కథయితుం యథోపయుజ్యాదిత్యర్థః తథా ధూమ్యా అజృంభత అవర్ధత స్వర్లోకపర్యన్తం వ్యాప్తేత్యర్థః, కీదృశీ ధూమ్యా స్వర్లోకే స్వర్గలోకేపి- కళిందశైలతనయా కల్లోలశఙ్కావహా కాళిందీసముత్తుంగతరంగభ్రాన్తిజననీ, అత్ర స్వతస్సిద్ధస్య ధూమ్యావిజృంభణస్య వ్యాజవ్యాహృతిపరిణామపరత్వేనోత్ప్రేక్షా సాచ కల్లోలశంకావహేతి భ్రాన్తిమతా నైర పేక్ష్యేణ సంసృజ్యతే, వృత్తం పూర్వవత్ ॥౧౦౪॥—॥ ఆదావితి ॥ దశముఖనగరీ దాహసంభూతధూమ్యా లఙ్కాదహనసంభూతధూమసంహతిః తదానీం తస్మిన్కాలే దిశ ఏవ కాన్తాః తాసామితి రూపకం జఘనాని చ కుచాశ్చ కట్యశ్చ కంఠాశ్చ నేత్రాణి చేతి ద్వంద్వః తత్తత్స్థానీయప్రదేశేష్విత్యర్థః - అత్ర యద్యపి ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావేన

స్తూరీపఙ్కభఙ్గీ క్షణమథ వికచేన్దీవరస్రక్సపత్నీ । పశ్చాత్స్నిగ్ధాఞ్జ
నాభా జఘనకుచకటీకన్ధరానేత్రభూషు జాతా దిక్కాన్తానాం తదానీం దశము
ఖనగరీదాహసమ్భూతధూమ్యా ॥౧౦౬॥ వ॥ హాతాతపోజననిహసుతపో

ఖాన్వయః, తథాపి మహావిభాషయా వికల్పో ద్రష్టవ్యః యద్వా దిక్కాన్
తాజఘనాదీనాం తత్తద్దేశపరత్వేన సాక్షాత్ప్రాణ్యఙ్గత్వాభావాన్నై
కవద్భావః, ఆదౌ ప్రథమం క్షణం క్షణమాత్రమిత్యర్థః ఏతచ్చ స
ర్వత్ర సమ్బధ్యతే, అనన్తరం తదపాయాదితి భావః, నీలాంశుకస్య నీ
లామ్బరస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్యాస్సా తథోక్తా జాతా తదను తదనన్తరం మరక
తాబద్ధాగారుత్మతమణిఖచితా ॥ని॥ గారుత్మతం మరకతమిత్యమరః నీ
వీవిభూతిః రశనాసమ్పత్తిర్యస్యాస్సా తథోక్తా జాతా తతః కస్తూరీపఙ్క
స్య మృగమదకర్దమస్యేవ భఙ్గీ పరిపాటీ యస్యాస్సా తాదృశీ జాతా, అ
థానన్తరం వికచేన్దీవరస్రజః ప్రఫుల్లనీలోత్పలమాలికాయాః సపత్నీ స
దృశీ జాతా, జ్ఞాతిసోదరబన్ధ్వాదిశబ్దాస్సాదృశ్యవాచకా ఇత్యాచార్యదణ్
డీ॥ పశ్చాదనన్తరం స్నిగ్ధాఞ్జనస్య మృదితకజ్జలస్య ఆభేవాభా యస్యాస్సా
తథోక్తా జాతేతి సర్వత్రోపమా, అత్ర జఘనకుచేత్యాద్యుద్దేశక్రమా
నుసారేణ నీలాంశుకశ్రీరిత్యనన్తరం కస్తూరీపఙ్కభఙ్గీత్యుద్దేశకర్త
వ్యే తథానుక్తత్వాత్పూర్వజ్ఞభోజేన క్రమోఽత్ర న వివక్షితః అస్య త్రైక్ర
మసమ్భవాత్స ఏవాలఙ్కారః, స చోక్తోపమారూపకైరఙ్గాఙ్గిభా
వేన సఙ్కీర్ణ ఇతి సంక్షేపః (౧) స్నిగ్ధరావృతమ్॥౧౦౬॥ హాతాలేతి॥

(౧) జఘనకుచతటీకన్ధరానేత్రేష్వితి పాఠ ఏవ ప్రాచీనః । జఘనం కామి
నీశ్రోణి పురోభాగే కటిస్థలే ఇత్యజయకోశాత్ శ్రోణిపురోభాగక
టిస్థలోభయార్థకజఘనశబ్దేనైకశేషాదుభయార్థకత్వేన శ్రో
ణిపురోభాగే నీలాంశుకశ్రీః కటిస్థలే మరకతాబద్ధనీవీవిభూతిః కుచత
ట్యాం కస్తూరీపఙ్కభఙ్గీత్యాదిక్రమసమ్భవాదవివక్షాశ్రయణం న కార్యమ్
అత్ర పాఠే కుచస్య ప్రాణ్యఙ్గత్వేఽపి కుచతట్యాః ప్రాణ్యఙ్గత్వాభా

సహాయ హా పౌత్ర హా ప్రియసఖ క్వను హా హతోఽస్మి । ఇత్యాదిపౌరపరిదే
వనభారవాగ్భిరాపూరి రావణపురీ శిఖినా పరీతా ॥౧౦౭॥ ప॥ యైర్బృందా
రక సుందరీజనముఖే నీరాజనం నిర్మితం నిర్మేఘే గగనేఽపి యైర్విరచి

తాని సర్వత్ర విషాదే ॥ని॥ హా విషాదశుగార్తిష్విత్యమరః, హా తా
త జనక ॥ని॥ తాతస్తు జనకః పితేత్యమరః హా జనని మాతః హా సుతపుత్రక,
హా సహాయ సహచర సహోదరేతి వా హా పౌత్ర హా ప్రియసఖ ప్రియభ్రా
త్రేక్వను కుత్ర వా గతాసీతి శేషః తథా హా హతోఽస్మి నష్టోఽస్మి ఇత్యాదిరేవ
మాభిః పౌరపరిదేవనభారః పురజనవిలాపాతిశయః యాసు తాభిః వా
గ్భిః ఆక్రోశవచనైః శిఖినా అగ్నినా పరీతా వ్యాప్తా రావణపురీ లంకా
పురీ ఆపూరి ఆ సమంతాత్పూరితా + పూరీ ఆప్యాయన ఇత్యస్మాత్క
ర్మణి లుఙ్, చిణ్ భావకర్మణోరితి చిణ్, వసంతతిలకావృత్తమ్(౧)॥౧౦౭॥
యైరితి ॥ యైః వాలానలోద్వృత్తైః - బృందారకసుందరీజనస్య సుర
సుందరీబృందస్య ముఖే వదనాగ్రభాగే నీరాజనం ఆరాత్రికం నిర్మి
తం నీరాజనత్వేన పరిణతమిత్యర్థః, అత్ర సురసుందరీణాం కల్యాణ
కాలస్సంప్రాప్త ఇతి సూచనార్థమిత్థం నిర్దేశ ఇతి మంతవ్యం, తథా
యైః నిర్మేఘే మేఘరహితేఽపి గగనే సౌదామనీసంహతిః విద్యుల్ల
తా శ్రేణిః విరచితా తథాత్వేన పరిణతమిత్యర్థః, అశక్యకరణోఽపి రా
వణవధః ఏవమేవ సంభవిష్యతీతి సూచనార్థమిత్థం నిర్దేశ ఇతి బోధ్యం

వా నైకవద్భావావకాశః । యద్వా అధికరణైతావత్త్వే చేత్యనేనైకవ
ద్భావస్య ప్రతిషేధాదితరేతరద్వంద్వే బహువచనోపపత్తిః । విధేయ
నీలాంశుకాదిపంచకేనోద్దేశ్యజఘనాదిషు పంచత్వసంఖ్యాప్రతీతేః ।అ
థవా కుచతట్యా అంగత్వాంగీకారేఽపి జఘనకుచతటీకంఠనేత్ర శబ్దా
నాం ప్రాణ్యంగత్వాత్సమాహారద్వంద్వానంతరం అష్టదిక్సంబంధినః అం
గసమాహారాష్టకస్య ఏకశేషే బహువచనోపపత్తిః ॥

(౧) పరిదేవనభారతీభిరితిపాఠే బహువ్రీహ్యాశ్రయణక్లేశోన ॥

తా సౌదామనీసంహతిః । తేద్విత్రాణ్యపివాసరాణీనగతానిర్వాణమౌ
ర్వానలజ్వాలాడంబరమమ్బుధౌవిదధిరేవాలాన(లార్చిషిక)లోద్వృత్తకా)
ణాః ॥౧౦౮॥ ప॥ ఆదీప్యమాన పవనాత్తజవాలసంగాదఙ్గారశేష విభ
వామవలోక్యలఙ్కామ్ । వ్యోమ్నిస్థితానిశిచరాస్స్వగృహాణి నూ

తైవాలానలోద్వృత్తకణాః హనూమల్లాంగూలాగ్నిసముత్థితస్ఫులింగాః- ద్వేత్రీణివాద్విత్రాణి ÷ సంఖ్యయావ్యయాసన్నేత్యాదినా బహువ్రీహిః బహువ్రీహౌసంఖ్యేయేడజబహుగణాదితిడచ్ప్రత్యయస్సమాసాంతః, తాన్యపివాసరాణితావత్స్వపివాసరేష్విత్యర్థః॥ని॥ వాతక్లీబేదివస వాసరావిత్యమరః + అత్యంతసంయోగెద్వితీయా అంబుధౌ నిర్వాణం శాంతిం నగతాన ప్రాప్తాస్సంతః ॥+॥ నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః - ఔర్వానలజ్వాలా డంబరం బడబాగ్నికీలా సంభ్రమం విదధిరేచక్రుః- క్షిప్రమేవసకలరాక్షస సంహారాభిద్యోతక వైపరీత్య వృత్తిసూచనార్థమిత్థంనిర్దేశఇతి మంతవ్యం, అత్రాగ్నికణానాం నీరాజన నిర్వాణాద్యసంబంధేపి తత్సంబంధ కథనాదసంబన్ధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః । శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౧౦౮॥

ఆదీప్యమానేతి ॥ ఆదీప్యమానో జాజ్వల్యమానశ్చ యః పవనాత్తజవాలః తస్యసంగాత్సంపర్కాద్ధేతోః అంగారఏవ శేషః శిష్టాంశోయస్యస తథోక్తోవిభవస్సమృద్ధిర్యస్యాస్తాం కాత్స్న్యేన దగ్ధామిత్యర్థః లంకామవలోక్యవ్యోమ్ని అంతరిక్షేస్థితాః నిశిచరాః రాక్షసాః-స్వగృహాణిదహ్యమానాని నిజమందిరాణి ॥ యద్యపి ॥ ని ॥ గృహాఃపుంసిచ భూమ్న్యేవేత్యమరః, తథాపి మహాకవిప్రయోగ బాహుళ్యాదవిరోధో ద్రష్టవ్యః (౧) నేత్రభవైః పయోభిః బాష్పోదకైః నూనం నిశ్చితం నిర్వాపయంతః ప్రశమయంతఇవ అలక్ష్యంతేతి శేషః ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః ॥ యథాదహ్యమానం గృహాదికమున్నత దే

(౧) అత్రనక్తవ్యం. అయోధ్యాకాండేఽభవద్గృహాణీత్యత్రద్రష్టవ్యం

గం నిర్వాపయతు స్త్వమివ నేత్రభవైర్గవయోభిః ॥ ౧౦౯ ॥ ప ॥ చక్రే శక్రజి
దాజ్ఞయారణముఖే యత్ర రక్షోగణః సత్యం తుకాం రజనీచరక్షితిభృ
త్రాయుక్తోప్యశక్తో భవేత్ । సప్తార్చిశ్చ హనూమతా పరిచితో లజ్జా
మథాక్షీత్ యథా తత్పిత్రా మరుతా యుతోపి నతథా దాహక్రియాయాం
పటుః ॥ ౧౧౦ ॥ ప ॥ తస్మిన్ హనూమదరణిప్రభవే హుతాశే శుద్ధిం విధా

శవధూమవ్యాజతైః ప్రశమయంతి తద్వదిత్యుత్ప్రేక్షార్థః, వసంతతిల
కావృత్తమ్ ॥ ౧౦౯ ॥—॥ చక్రే ఇతి ॥ రక్షోగణో రాక్షసనివహః శ
క్రజిదాజ్ఞయా ఇంద్రజిన్నిర్దేశేన ఉపలక్షితః నతు సాక్షాత్, చక్రే చకార
తత్ర యమాత్ క్షణదాచరక్షితిభృతా రాక్షససార్వభౌమేన రావణేన యు
క్తోపి సాక్షాత్సహితోపి కర్తుమశక్తః అసమర్థః భవేత్ నశక్ను
యాదిత్యర్థః, తదపేక్షయాప్యత్ర సామర్థ్యస్యైవబలిష్ఠత్వాదితిభా
వః ॥ సంభావనాయాం లిఙ్ ఏవం సప్తార్చిషి యస్య సః సప్తార్చిః అ
గ్నిశ్చ హనూమతా పరిచితః ప్రవర్తితః సంగతో వాయథా లజ్జామథా
క్షీత్ దదాహ తథా తత్పిత్రా హనూమజ్జనకేన మరుతా వాయునా యుతస్స
హితోపి దాహక్రియాయాం దహనకృత్యే పటుః సమర్థః న భవేత్ వా
యుపరిచయాపేక్షయా తత్పుత్రపరిచయస్య అత్యంతజృంభణహేతు
త్వాదితిభావః వాయుసాహాయ్యాదప్యధికం లజ్జాం అదహదితి పరమా
ర్థః ॥ అత్ర పూర్వవాక్యే రావణసహితస్య రాక్షసగణస్య ఇంద్రజిదా
జ్ఞా కృతకర్తకరణసామర్థ్యసంబంధేపి సంభావనయా తదసంబంధా
భిధానాత్ సంబంధేప్యసంబంధరూపాతిశయోక్తిః, తథోత్తరవాక్యే వా
యుసఖస్య సప్తార్చిషః హనూమత్పరిచయసంగతదాహకృత్యకరణపా
టవసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, అనయోర్దృష్టాంతదార్ష్టాంతికతయా
సాపేక్షత్వాత్ సంకరః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥ ౧౧౦ ॥—॥ తస్మి
న్నితి ॥ రణకేళికుతూహలేన యుద్ధక్రీడాసముత్సుకేన లంకేశ్వరేణ రా
వణేన బాహాబలాత్ భుజపరాక్రమాత్ అపహృతా ఆనీతా సురరాజలక్ష్మీ

యపతిమేవ సమేతుమైచ్ఛత్ ॥ లఙ్కేశ్వరేణ రణకేళికుతూహలేన దో

ర్బలాదపహృతా సురరాజలక్ష్మీః ॥౧౧॥ వ॥ వాచామిదానీం కిము వి

స్తరేణ లఙ్కాపురీం రావణబాహుగుప్తామ్। కాకుత్స్థదూతో య

ముపేత్య చక్రే కృతాన్తదూతస్య సుఖప్రవేశామ్ ॥౧౨॥ వ ॥

రిన్ద్రసామ్రాజ్యశ్రీః తస్మిన్ హనూమానేవ అరణిః అగ్నిమన్థనదా

రువిశేషః ॥ని॥ నిర్మన్థ్యదారుణి త్వరణిర్ద్వయోరిత్యమరః, స ప్రభవః

కారణం యస్య తస్మిన్ తత్సముత్పాదిత ఇత్యర్థః హుతమశ్నాతీతి హు

తాశోఽగ్నౌ కర్ణ్యకాన్ శుద్ధిం సంస్కారం విధాయ పాపిష్ఠరావణసంప

ర్కజనితపాపం విశోధ్యేత్యర్థః, పతిం నిజభర్తారమిన్ద్రమేవ సమే

తుం సంగన్తుమైచ్ఛత్ ఇచ్ఛతి స్మ యథా కుతశ్చిత్కారణాత్ కాచ

న సాధ్వీ కుత్రచిదపవిత్రస్థలే స్థితా స్వా పరిణామకాలే సంస్కారపరిశు

ద్ధా సతీ పునర్నిజభర్తారమేవ జిగమిషతి తద్వదిత్యర్థః ॥ + ॥ ఇచ్ఛతే

లఙ్ ఆడజాదీనామిత్యాడాగమః ఆటశ్చేతి వృద్ధిః అత్ర సురరాజ

లక్ష్మ్యాః ఈదృశే చాగ్న్యసంబన్ధేపి తత్సంబన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః ఏతేన

రావణస్య వినిపాత ఆసన్న ఇతి సూచ్యతే ॥ వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౧౧॥

నిగమయతి ॥ వాచామితి ॥ ఇదానీమస్మిన్నవసరే సంస్కారోచితకా

లఇత్యర్థః వాచాం విస్తరేణ వచనప్రపంచేన + ప్రథనే వావశబ్ద ఇతి

ఘఞ్ ప్రతిషేధేఽబ్రూవోరవిత్యప్ । అత ఏవ ॥ని॥ విస్తారో విగ్రహో వ్యా

సస్స తు శబ్దస్య విస్తర ఇత్యమరః–కిము, న కిమపీత్యర్థః, కిన్తు అయం కా

కుత్స్థదూతః హనూమాన్ ఉపేత్య ఆగత్య, రావణబాహుగుప్తాం దు

ష్ప్రవేశామిత్యర్థః– లఙ్కాపురీం కృతాన్తదూతస్య యమకింకరా

ణామిత్యర్థః ॥ని॥ కృతాన్తౌ యమసిద్ధాన్తావిత్యమరః – సుఖప్రవే

శాం సుఖేన ప్రవేష్టుం శక్యాం చక్రే అనాఘ్రాత నిధనగన్ధానాం లం

కాపురస్థయాతుధానానాం నిధనం విధాయ తద్ద్వారా పూర్వమసంభా

వితప్రవేశాన్ యమకింకరాన్ స్వసామర్థ్యేన ప్రవేశయామాసే

పౌలస్త్యపాతకసమాగమజాయమానమేనః పునాన ఇవమారుతిరాయజూకః। నిర్వర్తితాక్షవిజయో నిజవాలవహ్నౌ హుత్వా పలాశసమిధస్సుగతిర్బభూవ ॥౧౧౩॥ ప॥ లఙ్కాం దాహవ్యనార్తాం రఘుపతిదయితాం చారణేభ్యో విదిత్వా సానన్దస్తాం ప్రణమ్య ప్రతిగమనవిధౌ (ప్రా)ర్థ్యతే

త్యర్థః- ఏతేనఉత్తరత్రాప్యేతేషాం నిరాఘాటసంచారత్వం సూచ్యతే- వృత్తముపజాతిః ॥౧౧౨॥——॥ పౌలస్త్యేతి ॥ మారుతిః హనూమానేవయాయజూకః యజ్ఞకర్తా ॥ని॥ ఇజ్యాశీలాయాయజూక ఇత్యమరః ✝ యజజపదశాంయజ ఇతియజః లేర్యజంతాదూకప్రత్యయః- పౌలస్త్యో రావణఏవపాతకీబ్రహ్మహత్యాదిపాతకవాన్ తస్యసమాగమేన సంగత్యా జాయమానంసంపద్యమానంఏనః తత్సంయోగీచ పంచమఇతి న్యాయాత్ సంభావితదురితమిత్యర్థః॥ని॥ కలుషంవృజినైనోఘమంహోదురితదుష్కృతమిత్యమరః పునానఇవవిశోధయన్నివ పావనోదనం కుర్వాణఇవేత్యుత్ప్రేక్షా × పూఞ్ పవనే, నిర్వర్తితాక్షవిజయః విరచితాక్షకుమారనిధనఃకృతేంద్రియజయశ్చ సన్ ॥ని॥ అక్షోరథస్యావయవేపాశకేచాక్షమింద్రియమితి విశ్వః నిజవాలే యోవహ్నిః హుతాశనః తస్మిన్ పలలంమాంసమశ్నంతీతి పలాశాః ॥ని॥ పలం (స్త్రీ) పలలంమాంస మిత్యభిధానాత్ పలాశాః రాక్షసాఃతఏవపలాశసమిధః పలాశవృక్షసమిధఃతాఃహుత్వాసుగతిఃఅప్రతిహతగమనఃశోభనలోకశ్చ బభూవ, అత్ర శ్లేషాత్ప్రేక్షానుప్రాణితః సావయవరూపకాలంకారః, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౧౧౩॥——॥ లఙ్కేతి ॥ లంకాదాహేఽపిరఘుపతిదయితాం శ్రీరామప్రేయసీం సీతాంచారణానాం నభశ్చరాణాం గంధర్వాదీనాం ఉక్త్యావచనేన అనార్తాం అపీడితాం అనష్టామితి యావత్ విదిత్వాజ్ఞాత్వా అతఏవసానందః ససంతోషః తాం సీతాం ప్రణమ్య నమస్కృత్య ప్రతిగమనవిధౌ ప్రతిప్రయాణవిధానేవిషయే ॥ని॥ విధిర్విధానేదైవేపీత్యమరః, తస్యాస్సీతాయాః నియోగంఆజ్ఞాం

స్థానివ్యోమగః । ఆరుహ్యారిష్టశైలం నిధిమపి పయసాం స్వైరముత్తీర్య
వేగాచ్ఛ క్రోధగత్వా మహేంద్రం ప్లవగకులపతీన్ పూర్ణకామాన్ హనూ
మాన్ ॥౧౨॥——॥౫॥ అథయథార్హం సైన్యాధిపాన్ సమ్మాన్యమా
రుతిః స్వైరమనుయుక్తః స్వకీయవృత్తాన్తమఖిలమాఖ్యాతవాన్ ॥౧౩॥౫॥త
దను పవనతనయవచనముదితా వానరవరూథినీ యూథనాథానుయాతా
తద్దర్శనజనితమానన్దమానన్దశరధౌ దాశరథౌ సుగ్రీవేచ సంవిభజ్యైవ వీ

ప్రాప్యతత్॥ అరిష్టశైలం అరిష్టాఖ్యం పరతీరస్థం పర్వతం ఆరుహ్య పయ
సాంనిధిం సముద్రమపి స్వైరం యథేచ్ఛం అప్రతిహతమితియావత్,
ఉత్తీర్య ఉల్లంఘ్య మహేంద్రం అంగదాద్యధిష్ఠితం మహేన్ద్రపర్వతం
గత్వా హనూమాన్ ప్లవగకులపతీన్ అంగదజాంబవన్నలనీలాది ప్లవగే
శ్వరాన్ పూర్ణకామాన్ సంపూర్ణమనోరథాన్ చక్రే॥ అత్ర అతివి
స్తరేణ కథనయోగ్యస్యాప్యర్థస్య సంక్షేపేణోక్తేస్సంక్షేపో నామ గుణః
తదుక్తం విద్యానాథేన- సంక్షేపార్థాభిధానం యత్ సంక్షేపః పరి
కీర్తిత ఇతి- స్రగ్ధరావృత్తమ్ ॥౧౨॥——॥ అథేతి॥ అథానన్తరం మారు
తిః హనూమాన్ యథార్హం యథాయోగ్యం సైన్యాధిపాన్ జాం
బవదంగదాది సేనాపతీన్ సమ్మాన్య మానయిత్వా తైః సైన్యాధిపైః అ
నుయుక్తః కథం దృష్టా త్వయా దేవీ కథం వా తత్ర వర్తతే ఇత్యాదినా పృ
ష్టస్సన్ అఖిలమశేషం స్వవృత్తాన్తమాఖ్యాతవాన్ ఉత్ప్లవనాది సీతా
దర్శనలఙ్కాదాహాన్తాం నిజవార్తామశేషాం కథయామాసేత్యర్థః॥
౧౩॥——॥తదన్వితి॥ తదను తదనన్తరం పవనతనయవచనముదితా హ
నూమద్వాక్యసంతుష్టా వానరవరూథినీ కపిసైన్యమ్ ॥ని॥ వరూథినీ
బలం సైన్యమిత్యమరః, యూథనాథానుయాతా జాంబవదాదియూథాధి
పానుయాతా తదా తద్దర్శనజనితం సీతావలోకనసముత్పన్నమానన్దం
ఆనన్దశరధౌ ఆనన్దసాగరే నిత్యనిరతిశయానన్దపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః, దా
శరథౌ (శ్రీ)రామే సుగ్రీవేచ సంవిభజ్య సమ్యగ్విభజ్య వీక్షితుం ద్రష్టుమివ

త్రీతు మహామహామికయా ధావంతి మధ్యేసరణి దధిముఖకృతావనం మధు
వనం హనూమదనుమత్యాభిభూయ మధుపానసుఖమనుబభూవః॥౧౮॥
ష॥ అథాబ్రవీద్గిరివరతుంగమంగదం కృతాంజలిర్దధిముఖ ఏష రోషవాన్
వలీముఖాస్త్వధుభజనే శిలీముఖాన్ భవానిమాన్ ఝడితి నివారయేదితి

తిఫలోత్ప్రేక్షా సీతావలోకనవార్తాకథనేన శ్రీరామసుగ్రీవానన్దయో
రున్తరం పరీక్షితుమివేత్యర్థః అహమిహమికయా పరస్పరాహంకారే
ణ, అహామహామికా వ్యాఖ్యాతా అరణ్యకాండే అహమహమికయేత్యత్ర
ధావంతీ ధావమానా అతివేగేన ప్రాద్రవంతీ సతీత్యర్థః మధ్యేసరణ్యాః
మధ్యేసరణిమార్గమధ్య ఇత్యర్థః + పారేమధ్యేషష్ఠ్యా వేత్యవ్యయీ
భావః తత్సన్నియోగాదేకారాన్తత్వంచ మధ్యశబ్దస్య, దధిముఖేన ద
ధిముఖాఖ్యేన సుగ్రీవమాతులేన వానరేణ కృతమవనం రక్షణం యస్యేతి
థోక్తం ॥+॥ అవరక్షణాభావెల్యుట్, తథాచ శ్రీరామాయణమ్॥*॥
యద్రక్షతి మహావీర్యస్సదా దధిముఖః కపిః । మాతులః కపిముఖ్యస్య సు
గ్రీవస్య మహాత్మన ఇతి ॥ మధువనం మధునామక సుగ్రీవోద్యానవనం
మధుప్రచురత్వాత్ మధువనమిత్యన్వర్థ సంజ్ఞా హనూమదనుమత్యా
హనూమదనుజ్ఞయా అభిభూయ ఆక్రమ్య మధుపానేన క్షౌద్రపా
నేన యత్సుఖం తదనుబభూవ, యథేష్టం మధ్వపి పపిరిత్యర్థః ॥ని॥ మ
ధుమద్యే పుష్పరసే క్షౌద్రేపీత్యమరః ॥౧౮॥—॥ అథేతి ॥ అథానం
తరం రోషవాన్ మధువనాక్రాన్తిజనితకోపవాన్ ఏషః దధిముఖో వ
నపాలకః తదా కృతాంజలిః విరచితకరసంపుటస్సన్ ప్రార్థనాలక్ష
ణమేతత్ గిరివరతుంగం మహోన్నతమిత్యర్థః, అంగదం యువరాజం
అబ్రవీత్ కిమితి భవాన్ మధుభజనే మధుపానే పుష్పరసాస్వాదే చ శి
లీముఖాన్ అళీన్ ॥ని॥ అళిబాణౌ శిలీముఖావిత్యమరః, రూపకాలంకా
రః, ఇమాన్ వలీముఖాన్ కపీన్ ॥ని॥ కపిప్లవంగప్లవగ శాఖామృగవ
లీముఖా ఇత్యమరః, ఝడితి అంజసా నివారయేత్ నిరుంధ్యాదిత్యేవ మ

తి॥౧౧౭॥వా॥అయమప్యేనమవోచత్ ॥౧౧౮॥వ॥దశముఖపురమధ్యేవీక్షి
తా మైథిలీతిశ్రవణమధువితీర్ణం యేనవీరేణ మహ్యమ్ । దధిముఖ యది
సోయంభాషతేకో నిరుంధ్యాన్మధుపిబతుయథేచ్ఛం వాహినీవానరాణాం
౧౧౯॥౫॥ తదనుభయవశసముపనతదధి ముఖవచనవిదిత మధువనకద
న పరిగణిత జనకదుహితృదర్శనజనితప్రమదభరభరితస్తపనతనయస్త

ఋపివితి పూర్వేణసంబన్ధః, అన్యథామహోగ్రశాసనస్సుగ్రీవో దండ
యిష్యతీతిభావః, శేషప్రథమః ॥ యుష్మదస్మద్వ్యతిరిక్తస్య భవచ్ఛ
బ్దస్య శేషత్వాదితి॥ రుచిరావృత్తం – చతుర్గ్రహైరిహరుచిరాజభస్జ
గాఇతిలక్షణాత్ ॥౧౧౭॥—॥ అయమితి ॥ అయమంగదోపి ఏనందధి
ధిముఖం ప్రతిఅవోచత్ ఉక్తవాన్ ॥౧౧౮॥—॥అ॥ తత్ప్రకారమే
వాహ ॥ దశముఖేతి ॥ దశముఖపురమధ్యే లఙ్కాపురమధ్యే మైథిలీ
సీతావీక్షితాదృష్టా, ఇత్యేవంభూతం శ్రవణమధుశ్రోత్రామృతం యే
నవీరేణమహ్యం వితీర్ణందత్తమ్ ॥ని॥ విశ్రాణనంవితరణం స్పర్శనం
ప్రతిపాదనమిత్యమరః, హేదధిముఖసోయంవీరఃభాషతేయదిఆజ్ఞావచ
నంవదతిచేత్ కఃకోవానిరుంధ్యాత్ నివారయేత్ నకోపినిరోద్ధుం శ
క్నుయాదిత్యర్థః x శకిలిఙ్భ్యేతిలిఙ్ సకలవానరజీవాతుభూతమైథి
లీ కథామధుప్రదస్యేదృఙ్మధుపాన నివారణంకథం యుక్తంస్యాదితిభా
వః- అతఃవానరాణాం వాహినీసేనాయథేచ్ఛం ఇచ్ఛాసదృశం- య
థేష్టమితివాపాఠః- మధుపిబతు। మాలినీవృత్తమ్ ॥౧౧౯॥—॥తతఃకిం
జాతంతత్రాహ ॥ తదన్వితి ॥ తదను అంగదవచనానన్తరం, భయవ
శేన భయపారతంత్ర్యేణ సముపనతస్య సమీపం ప్రాప్తస్య దధిముఖ
స్య వచనేన విదితం జ్ఞాతంయన్మధువనకదనం వానరకృతమధువనో
ల్లుంఠనం తేనపరిగణితం పరిసంఖ్యాతం నిశ్చితమితియావత్- యజ్జనక
దుహితృదర్శనం సీతావలోకనం తజ్జనితేన తదుత్పాదితేన ప్రమదభ
రేణ హర్షాతిశయేన భరితః సంజాతభరః ఆనన్దపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః

త్ర తనువిక్రృతిమతనుత దధిముఖాగమననిమిత్తసంపత్తిమ్ ॥౧౭॥ ప॥

ఆరుహ్యాద్రిమథావరుహ్య విపినాన్యాసాద్య నానాఫలాన్యాస్వాద్య ప్లుతమారచయ్య వదనైరాపాద్య వాద్యక్రమాన్ । ఆలింగ్య ద్రుమమక్రమం మదవశాదాధూయ పుచ్ఛచ్ఛటామారాదావిరభూదహంప్రథమి

\+ భరిత ఇత్యత్ర తారకాదిత్వాదితచ్ ప్రమదేత్యత్ర ప్రమదసంమదౌ హర్ష ఇత్యప్రత్యయాంతో నిపాతితః, తపనతనయస్సుగ్రీవః తత్ర తస్మిన్ సమయే దధిముఖాగమనమేవ నిమిత్తసంపత్తిః కారణసామగ్రీ యస్యాస్తాం తనువిక్రృతిం ముఖవికాసనేత్రవిస్ఫారస్కంధోన్నమనరోమాంచవత్త్వాదిగాత్రచేష్టామతనుత అకరోత్ - మధువనకదనశ్రవణాత్ సీతాసందర్శననిర్ణయపరమానన్దభరితో ఽభూదిత్యర్థః ॥౧౭॥—

అ॥ అనంతరం కపిసేనాపి నికటవర్తిన్యభూదిత్యాహ ॥ ఆరుహ్యేతి॥ అద్రిం మార్గస్థం పర్వతమారుహ్య అథావరుహ్య పర్వతారోహణావరోహణక్రీడామనుభూయేత్యర్థః విపినాని అరణ్యాని ఆసాద్య ప్రవిశ్య నానాఫలాని పనసరసాలాదివివిధఫలాని ఆస్వాద్య భుక్త్వా - ప్లుతం వల్గితానీత్యర్థః - ఆరచయ్య కృత్వా + లఘిలఘుపూర్వాదిత్యయాదేశః వదనైర్ముఖైః వాద్యక్రమాన్ డిండిమాదివాద్యధ్వనిప్రకారాన్ ఆపాద్య వాదయిత్వా - తథా ద్రుమం ద్రుమానిత్యర్థః - అక్రమం అపగతక్రమం మోహనోత్థాపనాదిజుగుప్సితాచరణేన అపగతమర్యాదమిత్యర్థః - ఆశ్లిష్య మదవశాన్మధుపానజనితదర్పవశాత్పుచ్ఛచ్ఛటాం లాంగూలజాలం ॥ని॥ బృందం జాలం చక్రవాళం జాలకం పేటికా చ ఛటేతి వైజయంతీ - ఆధూయ చాలయిత్వా - అహం ప్రథమో ఽహం ప్రథమ ఇతి యస్యాం క్రియాయాం సా అహంప్రథమికా + మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః, స్వార్థే కప్రత్యయః తయా పీనా పూర్ణా ఏతత్పూర్వికయా ధావమానేత్యర్థః కపీనాం చమూః వానరసేనా ఆరాత్సమీపే ॥ ॥ని॥ ఆరాద్దూరసమీపయోరిత్యమరః, ఆవిరభూత్ అలక్ష్యతేత్యర్థః,

కాపీనాకపీనాంచమూః ॥౧౨౧॥ ప॥ నిద్రాత్యయాదరుణితేనసమీరపు
త్రస్సౌమిత్రినేత్రయుగళేన నిపీయమానః । చూడామణింకరతలే క
లయన్ వవందేపాదారవిన్దయుగళంభరతాగ్రజస్య ॥౧౨౨॥ ప ॥ అక్ల
శసంభూతగతాగతాభ్యాం వితీర్ణవిస్తీర్ణ మహార్ణవోపి । ఆనన్ద
సిన్ధౌ పృతనాసమక్షమక్షస్యహన్తానితరాంమమజ్జ ॥౧౨౩॥ ప ॥

అత్ర కపిస్వాభావ్యేన యథావద్వస్తువర్ణనాత్స్వభావోక్తిరలంకా
రః- శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౧౨౧॥—॥ తతఃకింతత్రాహ ॥ని
ద్రేతి ॥ సమీరపుత్రోహనూమాన్నిద్రాత్యయాన్నిద్రాభావాత్ యా
వద్వనవాసం నిద్రాహారయోరభావాదితి భావః, అరుణితేన పాటలితే
న సౌమిత్రినేత్రయుగళేన లక్ష్మణనయనయుగ్మేన నిపీయమానః అత్యా
దరేణ అవలోక్యమానస్సన్నిత్యర్థః ఏతేన శ్రీరామాపేక్షయాపిల
క్ష్మణస్యైవ భూయాన్ హనూమదాగమనప్రతీక్షణాదరో విద్యతఇతి
సూచ్యతే, చూడామణింసీతాయా అభిజ్ఞానభూతం శిరోరత్నంకరతలే
కలయన్ శ్రీరామాదీనాం యథాచక్షుర్గోచరంస్యాత్ తథా ధార
యన్నిత్యర్థః, సీతాందృష్ట్వాసమాగత ఇతిప్రథమవచనేనైనజ్ఞాప
నార్థమితిభావః- భరతాగ్రజస్య శ్రీరామస్య పాదావరవిందే ఇవే
త్యుపమితసమాసేనతు రూపకం, అన్యథోత్తరపదప్రాధాన్యేతత్రావ
స్థానాయోగాత్ తయోర్యుగళంవవందేనమశ్చకార- వసన్తతిలకావృత్తం
౧౨౨॥అక్లేశేతి॥ అక్షస్యహంతాఅక్షకుమారమారకోహనూమాన్, అ
క్లేశేన అనాయాసేనైవ సంభూతే సంజాతేయేగతాగతేయాతాయాతే
తాభ్యాం వితీర్ణోవిలంఘితః విస్తీర్ణమహార్ణవః పురుషాంతరదుస్తర
మహాసముద్రోయేన సతథోక్తోపి, అక్ష్ణోస్సమీపేసమక్షంసమీపార్థేఽ
వ్యయీభావః + అవ్యయీభావేశరత్ప్రభృతిభ్యఇతి టచ్ప్రత్యయః,
పృతనాయా వానరసేనాయాః సమక్షంపురతః నితరామత్యన్తం+ అ
వ్యయఘూణామ్ప్రత్యయః, ఆనందసిన్ధౌ ఆనన్దసాగరే మమజ్జమగ్నో

ఆనీతచూడామణిసన్నిధానాద్యావిశప్రమోదేన రఘూద్వహేన। తత్రా నుయుక్తః పవమానజన్మా విజ్ఞాపయామాస కృతప్రణామః॥౧౨౪॥ ల

జ్కాపురోపవనసీమ్ని యథరాజపుత్రీమాలోకయం నిశిచరీగణబాధ్యమానాం । కేనాపిపాతకవశేన సువర్ణలోకే బందీకృతామివ భుజంగ

భూతీ, ఈదృజ్మహాకపి పీరవాహినీమధ్యేఅహమేకఏవమహోదధిము ల్లంఘ్య సీతాందృష్ట్వాపునరాగతోస్మీత్యేవం భూతభాషణప్రవర్తక మ హాభాగ్యసంపన్నోఽభవమిత్యమన్దానన్దతుందిలితాన్తఃకరణో భూది త్యర్థః, అతఏవ విరోధాభాసాలఙ్కారః, వృత్తముపజాతిః ॥౧౨౩॥ ఆనీతేతి ॥ఆనీతస్యహనుమదాహృతస్యచూడామణేస్సీతాశిరోరత్న స్య సన్నిధానాత్సాన్నిధ్యాద్ధేతోః, ఆవిశప్రమోదేన ప్రాదుర్భూ తానందేనరఘూద్వహేన రఘునందనేనతత్రతస్మిన్ సీతావృత్తాన్తేవిష యే అనుయుక్తః పృష్టఃపవనాత్మజన్మా హనూమాన్ కృతప్రణామో వి హితసీతా నమస్కారస్సన్, తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ ప్రణమ్య శిరసా దేవ్యై సీతాయైతాందిశంప్రతి। ఉవాచవాక్యంవాక్యజ్ఞస్సీతాయా దర్శనంయథేతి । విజ్ఞాపయామాస సీతావలోకనవార్తాంకథయామా సేత్యర్థః, పూర్వమాగమనానన్తర కర్తవ్యతయావిహితోరామ నమ స్కారః ఇదానీంతు సీతాశుభవార్తాకథన ప్రారంభసంతోషాతిరే కాత్తన్నమస్కార ఇతి వేదితవ్యం- ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్॥౧౨౪॥—॥ విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ ॥ లఙ్కేతి ॥ అథ విజ్ఞాపనారంభేమంగళా చారేవా॥ని॥ మంగళానన్తరారంభ ప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథేత్య మరః, లంకాపురస్య రావణరాజధాన్యా ఉపవనసీమ్ని ఉద్యానవన ప్రదేశే అశోకవనికామధ్య ఇత్యర్థః- నిశిచరీగణబాధ్యమానామారక్షి క రాక్షసీనివహపరిపీడ్యమానాం, అతఏవకేనాప్యనిర్వాచ్యేన పాతక వశేన పాపానుబంధేన సువర్ణలోకే గరుడలోకె బందీకృతాం కారా గారబద్ధామిత్యర్థః, భుజంగమరాజకన్యాం నాగరాజకన్యామివస్థి

షరాజకన్యామ్ ॥ ౧౫ ॥ ప ॥ దేవ్యాస్త్వదీయాన్వయకీర్తనేన త్వన్ము
ద్రియా చ వ్యపనీయ శోకమ్ । వార్తామభిజ్ఞానమయీం మయా చ ప్రస్థా
తుకామః పరిపూర్ణకామః ॥ ౧౬ ॥ ప ॥ బ్రహ్మాస్త్రవిత్రస్తజయన్తకృ
త్యాం కథాం చ విజ్ఞాప్య వనే ప్రవృత్తామ్ ॥ చిరం రుదన్త్యా జనకేన్ద్రపు
త్ర్యా చూడామణిః ప్రేషిత ఏష తుభ్యమ్ ॥ కిం బహునా ॥ ౧౭ ॥ ప ॥

తాం, రాజపుత్రీం జానకీం ఆలోకయమవలోకితవానస్మి ఉపమాలంకారః వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥ బన్దీకృతామివ విభో భుజగేన్ద్రకన్యామితి పాఠాన్తరమ్ ॥ ౧౫ ॥—॥ దేవ్యా ఇతి ॥ త్వదీయాన్వయకీర్తనేన భవదీయవంశప్రశంసయా, త్వన్ముద్రియా త్వదీయప్రత్యభిజ్ఞానాంగుళీముద్రికయా చ దేవ్యాస్సీతాయాః శోకం విషాదమపనీయ నిరస్య, అత ఏవ పరిపూర్ణకామః సంపూర్ణమనోరథః ప్రస్థాతుకామః పునరాగంతుమనాస్సన్ + తుం కామ మనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః, అభిజ్ఞానమయీం అభిజ్ఞానరూపాం + తాదర్థ్యే మయట్ వార్తాం వృత్తాంతం అయాచం యాచితవానస్మి ఇంద్రవజ్రా ॥ ౧౬ ॥—॥ బ్రహ్మేతి ॥ బ్రహ్మాస్త్రాత్ దర్భమయాత్ విత్రస్తస్య విశేషం భీతస్య జయంతస్య జయంతాసురనామ్నః కాకాసురస్య కృత్యం స్తనోల్లేఖనరూపక్రియా యస్యాం తాం, వనే చిత్రకూటతటవిపినే ప్రవృత్తాం సంభూతాం కథాం ఆఖ్యాయికాం అభిజ్ఞాప్య, అభిజ్ఞానత్వేనోక్త్వా, చిరం చిరకాలం రుదంత్యా పూర్వానుభూతార్థస్మరణవశాత్ అశ్రూణి విముంచంత్యా జనకేంద్రపుత్ర్యా జానక్యా ఏషాయం చూడామణిః శిరోరత్నం తుభ్యం ప్రేషితః వాగ్రూపం వస్తురూపం చ అభిజ్ఞానద్వయం ప్రహితమిత్యర్థః, వృత్తముపజాతిః (౧) నిగమయతి ॥ కిం బహునేతి ॥ బహునా వాగ్వ్యాపారేణ కిం, న కిమపీత్యర్థః

---

(౧) బ్రహ్మాస్త్రవిత్రస్తజయంతకాకకథామితి (ప్రా) చీనపాఠే తు స్వాధికరణ బహువ్రీహ్యాశ్రయణక్లేశో నేతి బోధ్యమ్॥

దేవతస్యాః ప్రతిష్ఠాసూనసూనాశైకపాలితాన్ ॥ ముద్రయిత్వా ప్రపన్నో
హం త్వదభిజ్ఞానముద్రయా ॥౧౩౮॥

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చమ్పూరామాయణే.

శ్రీ సుందరకాండస్సమాప్తః శ్రీ

***

౧౩౭॥ తథాపి కించిద్వక్తవ్యమవశిష్టం, విద్యత ఇత్యాహ ॥ దేవేతి ॥ హే దేవస్వామిన్ ప్రతిష్ఠాసూన్ ప్రస్థాతుమిచ్ఛూన్ ఉత్క్రమిష్యమాణానిత్యర్థః + తిష్ఠతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః, తథాపి ఆశైకపాలితాన్ ఆశయా త్వదాగమనప్రతీక్షయైకయా పాలితాన్ గుప్తాన్ + శివభాగవతవత్సమాసః — తస్యాస్సీతాయాః అసూన్ ప్రాణాన్ త్వదభిజ్ఞానముద్రయా అభిజ్ఞానరూపాంగుళీముద్రికయా తయైవాభిజ్ఞానముద్రయా ముద్రాఫలికయేతి శ్లిష్టరూపకం ముద్రయిత్వా నిరుధ్యేత్యర్థః అహం ప్రపన్నః ఆగతోఽస్మీత్యర్థః ॥౧౩౮॥***************

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహమందారాస్పద లాభాభినందిత రఘునందన చరణారవిందమకరందాస్వాదనకందళితసారస్వతేన అఖండితపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కోదండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం సుందరకాండస్సమాప్తః॥

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా ।
వ్యాఖ్యా సుందరకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా ॥

శ్రీరామార్పణమస్తు

శ్రీరస్తు.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః

సవ్యాఖ్యానే చమ్పూరామాయణేయుద్ధకాండ ప్రారమ్భః.

దృష్టిర్యత్రయదృచ్ఛయాపివచసాందేవీపురోవర్తతే సారస్యంమహదభ్యుదేతిసదసిప్రాగల్భ్యముజ్జృమ్భతే। జ్ఞాయంతేసకలాఃకలాఅపినృణాం జాగర్తికీర్తిర్నవాచేతస్సన్నిహ్యాతితత్రదేశికపదామ్భోజేచభోజేమమ

ఆనీతంపవనాత్మజేనజనకక్ష్మాపాలపుత్రీ శిరోరత్నంమూర్తమివానురాగమసకృద్వీక్ష్యప్రమోదాన్వితః। యోలోకత్రయకంటకందశముఖంప్రోద్ధర్తుమైచ్ఛద్బలాత్సోయంవీరవరాగ్రణీర్జనకజాజానిస్సదాపాతునః

ఇత్థం నిజచిత్రకవితా సభాజితసకలకవిసమాజేన తత్రభవతాభోజరాజేన విరచితపంచకాండసంబద్ధంచమ్పూరామాయణ ప్రబంధంపరిపూరయితు కామేన లక్ష్మణనామ్నా పండితవర్యేణావశిష్టో యుద్ధకాండః నిజవాగ్వైభవానుసారేణ రచితస్సోయమిదానీంవ్యాక్రియతే। అథ తత్రభవాన్కవిః స్వచికీర్షితస్యగ్రన్థస్య నిష్ప్రత్యూహ పరిపూరణాయశిష్టాచారసంప్రాప్తవిశిష్టేష్టగురుచరణారవింద భోజమహారాజస్మరణరూపం మంగళంనిబధ్నాతి ॥ దృష్టిరితి ॥ యత్రయస్మిన్దేశికపదాంభోజేభోజేచయదృచ్ఛయా లీలయాపి అత్యాదరేణ చేత్కిముతకర్తవ్య మితిభావః, దృష్టిరవలోకితేసతినృణాం మనుష్యమాత్రస్యేత్యర్థః- ఏతచ్చసర్వత్రసంబధ్యతే వచసాందేవీసరస్వతీ పురోవర్తతే ఉపాసనాదిప్రయత్నం వినైవస్వయం సన్నిహితాభవతీత్యర్థః, తథామహదనల్పంకార్యకరణపర్యాప్తమిత్యర్థః సారస్యంకవితారసజ్ఞత్వ మభ్యుదేతిఅభ్యుదయంప్రాప్నోతి సముత్పద్యత ఇత్యర్థః, అభ్యుపైతీతి పాఠే ఆభిముఖ్యేనసమీప మాగచ్ఛతీ

॥వ॥ భోజేన తేనరచితామపిపూర్వరఘువంశ్యసన్నుతిప్రియసాపివచసాకృతిమత్యు దారామ్।నవిక్రీడితాహమధునానవరత్నహారసంగేనకింతుహృదిధార్యత

త్యర్థః॥ తథాసదసిరాజవిద్వత్సభాస్వితర్థః ప్రాగల్భ్యంసకలవి ద్యావివరణప్రౌఢత్వముజ్జృంభతేవిజృమ్భితంభవతి, తథాసకలాస్సమ స్తాఅపికలాఇతిహాసాగమాద్యాశ్చతుష్షష్టివిద్యాః జ్ఞాయంతే అత్యయ నపరిశీలనాభ్యాసాభావేనైవ తత్త్వతోవబుధ్యంతే తథానవాఅపూర్వా కీర్తిస్సత్సమాఖ్యాజాగర్తివిలసతి - తత్ర తస్మిన్నేతస్మిన్ పదాంభోజే భోజరాజేచమమచేతఃస్నిహ్యతిఉక్తరీత్యా బహుశ్రేయస్కరత్వా న్మామకంమనస్తత్రస్నేహయుక్తంభవతీత్యర్థః॥, చతుష్షష్టికలాస్తు ॥*॥ ఇతిహాసాగమాద్యాశ్చ కావ్యాలంకారనాటకమ్। గాయకత్వంకవిత్వం చ కామశాస్త్రందురోదరమ్ ॥ దేశభాషాలిపిజ్ఞానం లిపికర్మచవాచ కమ్ । సర్వాణిచావధానాని స్వరశాస్త్రంతుశాకునమ్ ॥ సాముద్రికం రత్నశాస్త్రం రథాశ్వగతికౌశలమ్ । మల్లశాస్త్రంసూదకర్మభూరుహ శ్చాంచదోహదమ్ ॥ గంధవాదోధాతువాదః ఖన్యావాదోరసస్యచ।జా లవాదోగ్నిసంస్తంభః ఖడ్గస్తంభోజలస్యచ । వాచస్తంభోవయస్తం భో వశ్యాకర్షణమేవచ । విద్వేషణోచ్చాటనేచ మారణంకాలవం చనమ్ ॥ పయిసిప్లవచాతుర్యంపాదుకాసిద్ధిరేవచ, మృత్సిద్ధిఘుటికా సిద్ధి రైంద్రజాలికమేవచ ॥ అంజనంపరదృష్టిస్తువంచనంస్వరవంచనమ్। మణిమంత్రౌషధానాంచసిద్ధయశ్చోరకర్మచ। చిత్రలోహాశ్మమృద్దారు వేణువర్మాంజనక్రియాః ॥ అదృశ్యకరణీదూరకరణీమృగయారతిః । వాణిజ్యంపాశుపాల్యంచకృషిరాహవకర్మచ । లావకుక్కుటమేషాది యుద్ధకారణకౌశలమ్ ॥ చతుష్షష్టికలాశ్చైతాఃకలావిద్భిఃప్రకీర్తితా ఇ తి, అనుప్రాసోలంకారః శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్, లక్షణంతూ క్తమ్॥౧॥—॥అ॥ సంప్రతిస్వాహంకారంపరిహరతి ॥భోజేనేతి॥ తేనఅ సాధారణమహిమాస్పదతయా ప్రసిద్ధేన భోజేన అపిరతిశయార్థకః

షవతంతుః॥౭॥౮॥ముద్రాముద్రితజీవితాం జనకజాం మోహాకులం రాఘ
వంచూడారత్నవిలోకనేన సుచిరం నిధ్యాయ నిధ్యాయ చ। ప్రారేభే హ్యా
దిలక్ష్మణః కలయితుం పౌలస్త్యవిధ్వంసనం ధీరః పూరయితుం కథాం చ విమ
ద్యమితాం ప్రణీతామతఏవ అత్యుదారాం రసాలంకారాద్యుల్లసిత శబ్దా
ర్థసంఘటనాజృంభితతయా అత్యంతగంభీరామిత్యర్థః కృతిం కా
వ్యం అల్పీయసా అత్యల్పేన ఈషన్మాత్రగౌరవ రహితేనాపీత్యర్థః +
ద్వివచనవిభజ్యేత్యాదినా ఈయసున్ప్రత్యయః-వచసాపూరయిష్యన్
పూరితాంకరిష్యన్ అహమధునా అస్మిన్కాలే ÷ అధునేతినిపాతనా
త్సాధుః వ్రీడితో లజ్జితో న జాతః క్వాయంసర్వజ్ఞభోజప్రబంధః క్వచ
వామదీయేనాల్పీయసైన వచనేన తత్పరిపూరణమితిలజ్జాం న గతోస్మీత్య
ర్థః, కుతఏతదిత్యాశంక్య తత్ర అర్థాంతరంన్యస్యతి కింతు తథాహీ
త్యర్థః తంతుఃసూత్రం నవరత్నహారసంగేన నూతనమాణిక్యహార స
మాగమేనహృదివక్షసి మానసేచ ధార్యతఏవ ఆసజ్యతఏవనతుపరిహ్రి
యత ఇత్యర్థః, కుతః అతఏవ తత్సామ్యేన మద్వచనస్యాపి మహా
జనపరిగ్రహోభవిష్యతీతిభావః అర్థాంతరన్యాసాలంకారః వసంతతిల
కావృత్తమ్ ॥౭॥—॥౮॥ ఏవంనిజవాగ్వ్యాపారస్యావకాశం సంపా
ద్యేదానీం చికీర్షితమాహ ॥ ముద్రేతి ॥ ముద్రయా శ్రీరామాభిజ్ఞా
నముద్రికయా ముద్రితం స్థాపితం జీవితం జీవనం యస్యాస్తాం- జనక
జాం జానకీంతథా చూడారత్నవిలోకనేన చూడామణిదర్శనేనమో
హాకులం మోహావిహ్వలం రాఘవంచ సుచిరం అనల్పకాలమ్ + అ
త్యంతసంయోగే ద్వితీయానిధ్యాయనితరాం ధ్యాత్వామనస్యనుసంధా
యేత్యర్థః+ధ్యైచింతాయామితి ధాతోః నిపూర్వాత్ క్త్వోల్యబా
దేశః, తథానిధ్యాయదృష్ట్వాచ ॥ని॥ నిర్వర్ణనంతునిధ్యానం దర్శనా
లోకనేక్షణమిత్యమరః- తథాచ జనకజాంధ్యాత్వారాఘవం దృష్ట్వా
చేతి యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః ధీరః ధైర్యశాలీస

లామేకేన కాండేన సః ॥౩॥ప॥ ఆనందమన్దరమనంతరమాంజనేయాత్ ఆక
ర్ణ్య వృత్తిమనఘాం జనకాత్మజాయాః । దృష్టిర్దశాననరుషా పరుషా
యమాణా బాణాసనోపరి దధే ప్రభుణా రఘూణామ్ ॥౪॥గ॥ అథ సుగ్రీ
వోఽపి దశగ్రీవ కుపిత రాఘవావలోకనద్విగుణితరణోత్సాహస్సహ

ప్రసిద్ధః లక్ష్మణః సౌమిత్రిః, ఏకేన కాండేన బాణేన ॥౩॥ కాండోస్త్రీ
దండబాణార్వవర్గావసరవారిష్విత్యమరః, పౌలస్త్యవిధ్వంసనం రా
క్షససంహారం కలయితుం కర్తుం ప్రాదిప్రారేభే ఉపచక్రమే- మనసిని
ర్ధారితవానిత్యర్థః, తథాధీరః విద్వాన్, సః లక్ష్మణః లక్ష్మణనామా
కవిః ఏకేన కాండేన యుద్ధకాండేన విమలాంనిష్కళంకాం కథాంరా
వణసంహార రూపోపాఖ్యానం పూరయితుం పూర్ణాం కర్తుం ప్రా
దిప్రారేభే మనసి ఉపక్రాంతవాన్- అత్ర లక్ష్మణయోరుభయోరపి ప్రకృ
తత్వాత్కేవల ప్రకృతగోచరశ్లేషాలంకారః- ప్రకృతాప్రకృతోభయ
గతముక్తంచేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యమ్ । శ్లేషోయం శ్లిష్టత్వం సర్వత్రా
ద్యద్వయేచ నాంత్య ఇతిలక్షణాత్, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౩॥
॥అ॥ కథాం పూరయితుం ప్రారేభ ఇత్యుక్తం సంప్రతితామేవ కథాం ప్రస్తౌ
తి ॥ ఆనందేతి ॥ అనంతరం చూడామణ్యభిజ్ఞానప్రదర్శనానంతరం,
ఆనందేన మందరం నిర్భరం యథాతథా ఆనందపరిపూరితమిత్యర్థః,
ఆంజనేయాత్ అంజనాతనయాత్ హనూమతః ఆఖ్యాతోపయోగ ఇ
త్యపాదానత్వాత్పంచమీ, అనఘాం నిర్దుష్టాం జనకాత్మజాయాః వృ
త్తిం వర్తనం జీవనం వా ॥ ని ॥ వృత్తిర్వర్తనజీవనే ఇత్యమరః, ఆకర్ణ్య
శ్రుత్వా రఘూణాం ప్రభుణా శ్రీరామేణ, దశాననే రావణే రుషా రో
షేణ పరుషాయమాణా ఉగ్రాయమాణా దృష్టిః బాణాసనోపరి కార్ము
కోపరి దధే నిచిక్షిపే మహావీరస్వాభావ్యాచ్ఛరాసనావలోకన సంజ్ఞ
యైవ సుగ్రీవాదిభ్యో జైత్రయాత్రాసన్నాహమాజ్ఞాపయామాసేత్యర్థః
వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౪॥—॥ అథేతి ॥ అథానంతరం సుగ్రీవోఽపి-దశ

ర్య్యసమయమనుపాలయన్నమ్బుధిమివసిన్ధుమవధార్య ధైర్యాదగాధమతిర ధిరూఢత్రికూట శృఙ్గాం లఙ్కామధిగన్తుమఙ్గదకుముదనలనీలప్రముఖమపి సమనీనహదఖిలమనీకమ్ ॥౫॥ప॥ వారిదాదపిచ రామనామతః పూరితాపునరపాఙ్గధారయా । తత్క్షణంప్రతిచచాలదక్షిణంవాహినీశమ

గ్రీవేణ పితస్య రాఘవస్యావలోకనేన ద్విగుణితోద్విరావృత్తః రణోత్సాహోరణప్రయత్నః యస్యసతథోక్తః, లోకోత్తరేషు కార్యేషుస్థేయాన్ప్రయత్నః ఉత్సాహఇతిలక్షణం, సహాయస్యభావస్సాహాయ్యం సహాయకర్త + బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ప్రత్యక్షికష్యఙ్, తస్యసమయంసంవిదమపి సీతాప్రవృత్త్యుపలబ్ధ్యనన్తరంతదపహారిణం వైరిణంసంహృత్య పునస్తామానేష్యామీతి పూర్వవిహిత ప్రతిజ్ఞామిత్యర్థః ॥ని॥ సమయాశ్శపథాచార కాలసిద్ధాన్తసంవిదఇత్యమరః - అనుపాలయన్ననువర్తమానః అగాధమతిః గంభీరబుద్ధిః ధైర్యాత్ ధీరత్వాత్ అంబుంకూపమివసింధుంఅవధార్యతథాసుతరాంనిశ్చిత్యేత్యర్థః॥ని॥ పుంస్యేవాంధుఃప్రహిఃకూపఇత్యమరః, అధిరూఢంత్రికూటశృంగంయయాతాం త్రికూటాచలశృంగాగ్రవర్తినీమిత్యర్థఃలంకామధిగంతుం అంగదకుముదనలనీలాః ప్రముఖాః ప్రధానాః యస్యతత్ తథోక్తం అఖిలమప్యనీకంవానరసైన్యం ॥ని॥ అనీకంతురణేసైన్యఇతివిశ్వః, సమనీనహత్ సన్నాహయామాస + నహతేర్ణిచఙ్యుపధాహ్రస్వోభ్యాసదీర్ఘశ్చ (౧) ॥౫॥— ॥ వారిదాదితి ॥ రామనామతః రామాభిధానాత్ తద్రూపాదిత్యర్థః వారిదాజ్జలదాదపి అపాంగధారయాకటాక్షరేఖయాతయైవధారయాపునర్వృష్ట్యాపి, పూరితాసమగ్రీకృతా ఆప్యాయితాచఅఖిలీకృతాప్యపివాహినీవానరసేనాసైవవాహినీనదీ ॥ని॥ సేనానద్యోశ్చవాహినీతి వైజయంతీ, తత్క్షణంతస్మిన్నేవక్షణేదక్షిణం వాహినీశంప్రతిదక్షిణ సముద్రముద్దిశ్య, దాక్షిణ్యగుణయుక్తసేనానాయకం

---

(౧) ధైర్యావగాఢమతిరితిపాఠే ధైర్యేణావగాఢావ్యాప్తా మతిర్యస్యసః।

ఖిలాపి వాహినీ ॥౭॥౧॥ తత్క్షణాసమచలితఋక్షసముదయకుముదామో-
దకారిణి శరభాధికప్రసాదశీతనీలేందీవరానందిని దశాననదిశాక్రమణవ్య-
గ్రతేజసి సమారూఢతారానన్దన లక్ష్మణానుగతే సరయముదయ సాను

చేతి గమ్యతే, చచాల ప్రతస్థే శ్లేషసంకీర్ణం సమస్తవస్తువర్తి సావయవ
రూపకమ్ ॥౭॥—॥ తత్క్షణ ఇతి ॥ తస్మిన్ క్షణే తత్కాల ఇత్యర్థః ॥
సమం తుల్యం చలితః ప్రస్థితః ఋక్షసముదయః జాంబవదాదిభల్లూక-
గణః అన్యత్ర నక్షత్రమండలం యస్యాం తస్మిన్ ॥ని॥ ఋక్షాచ్ఛభల్లభల్లూ-
కాః-నక్షత్రమృక్షంభం తారమితి చామరః, కుముదస్య కుముదానామ్నః
కపిసేనాపతేః ఆమోదం సంతోషం అన్యత్ర కైరవోల్లాసం కరోతీతి కు-
ముదామోదకారిణి ॥ని॥ కుముదం కైరవే రక్తపంకజే కుముద్గకఫావిబిప్రి-
ర్వః, శరభే శరభాఖ్యసేనాపతౌ అధికప్రసాదశీలే అత్యన్తానుగ్రహ త-
త్పరే అన్యత్ర శరస్య అశ్వవాలాఖ్యతృణవిశేషస్య సుమస్యభాశోభా త-
స్యా అపి అధికప్రసాదశీలే అతినిర్మలస్వభావే, నీలేందీవరాఖ్యస్సేనా-
నాయకః అథవా నీలః ఇందీవరమివ తదానందిని తత్పరితోషకారిణి అ-
న్యత్ర నీలోత్పలవికాసకారిణి ॥ని॥ నీలః కపిశేదిభేదే కృష్ణేనాతద్వతి
త్రిషిష్వితి నానార్థరత్నమాలా - దశాననదిశాక్రమణే రావణదిగవ-
ష్టంభనే వ్యగ్రం చటులం తేజః ప్రతాపో యస్యాం తస్మిన్ అన్యత్ర దశసం-
ఖ్యాకాని ఆననాని ముఖాని యాసాం తాస్తాసాం దిశానాం దశదిఙ్ముఖా-
నా మిత్యర్థః- ఆక్రమణే ఆవరణే వ్యగ్రం వేగవత్తేజో జ్యోతిర్యస్య త-
స్మిన్ ॥ని॥ తేజోఽనలే ప్రభావే చ జ్యోతిష్యర్చిషి రేతసీతి వైజయంతీ, స-
మారూఢః సమధిష్ఠితః తారానన్దనోఽంగదః యేన తేన లక్ష్మణేన సౌమి-
త్రిణా అనుగతే అనుసృతే అన్యత్ర సమారూఢాః ప్రతిదినమేకైకతారా-
ధిష్ఠాననియమాత్ సమధిష్ఠితాః యాః తారాః అశ్విన్యాదినక్షత్రాణి
తాః నన్దయతీతి తథోక్తః సచాసౌ లక్షణానుగతః లాంఛనేన అనుసృ-
తశ్చ తస్మిన్ లక్ష్మణేతి తృతీయాయా అనుగతశబ్దేన ఇలుక్సమాసః, ని

మస్తమివ హనూమన్తమధిరోహతి నిశాచరతిమిరహరణనిస్తన్ద్రే రామ
చన్ద్రే సమన్తతః కన్దళితబహుళహరిజాలకోలాహలభరితహరిదన్త
రే నిరన్తరాస్కన్దితనికటకాన్తారావళిర్వలీముఖబలమహామ్బుధిస్స
సంభ్రమముదజృమ్భత ॥౭॥ ప॥ ఉత్త్రాసకాసరముదంచితపఞ్చవక్త్రమి

శాచరాః రాక్షసాః తిమిరాణీవ అన్యత్ర శార్వరాన్ధకారాణి తేషాం
హరణే విధ్వంసనే నిస్తన్ద్రే జాగరూకే రామశ్చన్ద్ర ఇవేత్యుపమితసమా
సః, ఉదయసానుమన్తమివేతి స్పష్టోపమాలిఙ్గాత్ తస్మిన్ ఉదయసా
నుమన్తముదయాచలమివ హనూమన్తం సరయం సత్వరమధిరోహతి
అధితిష్ఠతి సతి సమన్తతస్సర్వత్ర కన్దళితస్సముత్పన్నః బహుళో ఘూ
ర్ణితశ్చ యో హరిజాలకోలాహలః వానరసంఘకలకలః ఘుమఘుమధ్వ
నిశ్చ తేన భరితాని పరిపూర్ణాని హరిదన్తరాణి దిగన్తరాణి యస్య
స తథోక్తః- నిరన్తరం నీరన్ధ్రం ఆస్కన్దితా ఆక్రాన్తా నికటకాన్తారావ
ళిః సమీపారణ్యశ్రేణిః యేన స తథోక్తః సమానమేతత్, వలీముఖ బల
మహామ్బుధిః వానరసేనాసముద్ర ఇవేత్యుపమితసమాసః, ససంభ్ర
మం సాటోపముదజృమ్భత ఉజ్జృమ్భితోభూత్, శరభాధికప్రసాదశీల
లక్షణానుగత ఇత్యత్ర చ శబ్దశ్లేషః - వస్తుతశ్శబ్దభేదేనార్థద్వయాసంభ
వేపి జతుకాష్ఠవదేకశబ్దస్య ప్రతీతేః అన్యత్రార్థశ్లేషః, ఏకనాళా
వలమ్బిఫలద్వయవదభిన్నపదేనార్థద్వయప్రతీతేః ఏతత్సంకీర్ణాయ
ముపమా ॥౭॥——॥ ఉత్త్రాసేతి ॥ అసీమని ర్మర్యాదం అతివిపులమిత్య
ర్థః ॥ని॥ సీమసీమే స్త్రియాముభే ఇత్యమరః, విపినమరణ్యం కర్తృ
కపీనాం నర్తఘోషైః జైత్రయాత్రోత్సవక్రీడాఘోషైః ॥ని॥ క్రీడాలీ
లా చ నర్మ చేత్యమరః, ఉత్త్రాసాః భయవిభ్రాన్తాః కాసరాః వనమహి
షాః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్ ॥ని॥ లులాయో మహిషో వాహద్విషత్కాసర
సైరిభా ఇత్యమరః ఉదంచితాః ఉద్భ్రాన్తాః పంచవక్త్రాస్సింహాః య
స్మిన్ తత్తథోక్తమ్ ॥ని॥ సింహో మృగేన్ద్రః పంచాస్య ఇత్యమరః, నిత్ర

త్తైః సహస్తిభిశ్శరారుచమూరుయూథమ్ । ఆలోలలోచనతరంగకురం-
గశాబమాసీదసీమవిపినంకపిశర్ధఘోషైః ॥౭॥ ప్ర॥ సైన్యైస్తతో రఘు-
పతిస్సరితాంనివేశం వేశన్తయన్విరళయన్విపినాన్తరాణి । ఆరుహ్యశైల-
మపిసహ్యమసహ్యవాతం మందానిలైకనిలయంమలయంజగామ ॥౮॥
॥వా॥ గత్వారామస్తమద్రింసౌమిత్రిమిదమవాదీత్ ॥౧౦॥ ప్ర॥ అమీతటు

స్తాః విభీతాః హస్తినః గజాః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్, విగతాన్యశరారూణాం వ్యాఘ్రాదిహింస్రజంతూనాంచమూరూణాంమృగాణాంచ యూథానినివహాః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్ ॥౯॥ శరారుఘాతుకోహింస్రః । సజాతీయైః కులంయూథమితి చామరః ఆలోలాః సాధ్వసాద్విలోలాః లోచనతరంగాః దృష్టిపరంపరాః యేషాంతే కురంగశాబాః హరిణశిశవో యస్మిన్ తత్తథోక్తంచాసీత్, వనస్తతిలకావృత్తమ్ ॥౭॥—— సైన్యైరితి ॥ తతఃనర్ఘోషానన్తరం, రఘుపతిః సైన్యైః వానరసేనాభిః సరితాంనదీనాం నివేశంవిన్యాసస్థానమ్ ॥౯॥ నివేశశ్శిబిరోద్వాహ విన్యాసేషుప్రకీర్తితః ఇతివిశ్వః వేశంతయన్ వేశంతంకుర్వన్ సేనాసుమదాద్దల్పసరాంసికుర్వన్నిత్యర్థః ॥౯॥ వేశన్తఃపల్వలంచాల్పసర ఇత్యమరః + వేశంతశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యన్తాల్లటశ్శత్రాదేశః, తథా విపినాన్తరాణిగహనాంతరాళానివిరళయన్ విరళానికుర్వన్ వానరసేనాసాటోపధాటీవిఘట్టితతరుగుల్మపాషాణతయాసుగమానికుర్వన్నిత్యర్థః + పూర్వవచ్ఛతృప్రత్యయః, సహ్యంసహ్యాఖ్యమపిఅసహ్యాఃవిరహిణాందుస్సహాః వాతాయస్మిన్ తంశైలంమార్గసంబద్ధం పర్వతమారుహ్యతతః మందానిలైకనిలయం మందగంధవాహైకనికేతనం మలయం మలయాఖ్యంశైలం జగామ, వృత్తంపూర్వవత్ ॥౮॥——॥ గత్వేతి ॥ రామస్తమద్రింమలయపర్వతం గత్వాసౌమిత్రింప్రతిదంవక్ష్యమాణప్రకారంవచనమవాదీత్ ఉక్తవాన్ ॥ × ॥ వదేర్లుఙిసిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేష్వితివృద్ధిః ॥౧౦॥——॥ అ॥ ఉక్తప్రకారమేవాహ-

సమీపనిర్ఝరతరంగరింఖత్పయోజడీకృతపటీరభూరుహకుటీర సంసారిణః। మనో విధురయన్తి మే మలయమేఖలామేదురా దురాసదవనప్రియప్రియతమారుతా మారుతాః ॥౧౧॥ ప ॥ ఇత్యాలపన్ కరుణమేష నిరుద్ధవేలం శైలం మహేన్ద్రమధిగత్య మహామహేన్ద్రః। అవతరముద్రితమి

॥అమీ ఇతి॥ తటసమీపేషు సానుప్రదేశేషు యే నిర్ఝరాః ప్రవాహాః ॥ని॥ ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర ఇత్యమరః, తేషాం తరంగైః రింఖద్భిః స్ఖలద్భిః పయోభిః అంబుభిః జడీకృతాని శిశిరీకృతాని ॥ని॥ సుషిమశ్శీతో జడ ఇత్యమరః ॥✦॥ అభూతతద్భావే చ్విప్రత్యయః తథాభూతాని యాని పటీరభూరుహకుటీరాణి చన్దనతరవ ఏవ కుటీరాణి, అల్పగృహాణి (౧) తేషు సంసారిణో నియతావస్థానశీలాః తాచ్ఛీల్యే ణినిః మలయమేఖలాసు మలయశైలనితమ్బప్రదేశేషు మేదురాః సాన్ద్రాః ॥ని॥ మేఖలాఖడ్గబన్ధే స్యాత్కాఞ్చీశైలనితమ్బయోరితి విశ్వః దురాసదాని ఉద్దీపకత్వాద్దుస్సహాని వనప్రియప్రియతమానాం కోకిలాఙ్గనానాం రుతాని కూజితాని యేషు తే తథోక్తాః ॥ని॥ వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక ఇత్యపీత్యమరః, అమీ ప్రవర్తమానాః మారుతాః అనిలాః మే మమ మనో విధురయన్తి విహ్వలయన్తి వికలీకుర్వన్తీత్యర్థః, యమకానుప్రాసయోస్సంసృష్టిః, పృథ్వీవృత్తమ్, లక్షణం తూక్తమ్ ॥౧౧॥—॥ఇతీతి॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ, కరుణం దీనమాలపన్ వ్యాహరన్ ఏషః మహామహేన్ద్రః భూదేవేన్ద్రః శ్రీరామః నిరుద్ధవేలం ఆవృతసముద్రకూలం ॥ని॥ వేలాకూలే చ జలధేర్వేలా కాలవికారయోరితి విశ్వః, మహేన్ద్రశైలం మహేన్ద్రాఖ్యకులపర్వతవిశేషమ్ ॥*॥ మహేన్ద్రో మలయస్సహ్యశ్శుక్తిమానృక్షపర్వతః। విన్ధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులప

(౧) కుటీశమీశుణ్డాభ్యో ర ఇత్యల్పార్థే రప్రత్యయః। ని॥ కుటస్తు ఘటవేశ్మనోః। కుటిః (స్త్రీ) స్యాత్కుమ్భదాస్యామల్పవేశ్మని చాపి సా। కుటీరాకరణ్టోలయావితి చ రత్నమాలా॥

వాన్వయభూపతీనామక్షయ్యకీర్తినిధిమమ్బునిధిం దదర్శ ॥౧౨॥౫॥ దృష్ట్వైవ తమద్భుతాకృష్టమనా రామస్తదిదమాచష్ట ॥౧౩॥౬॥ ద్రష్టుం నాలమగాధతాం ఫణిపతిస్సీమాన్తరేఖా దిశో ద్వీపాస్సైకతమండలాని తదయం దూరే గిరాం వారిధిః । యేషామేష సుఖాదఖాని సఖ్యైర్ర్యైనాథ

ర్వతా ఇతి విష్ణుపురాణవచనాత్ ఏతేన పూర్వోక్తసహ్యమలయయోరపి కులపర్వతవిశేషత్వమవగన్తవ్యమ్, అధిగత్య ప్రాప్య (౧) ఆవర్తైః జలభ్రమైః ముద్రితం చిహ్నితం ప్రతిబద్ధమితి యావత్ ॥ని॥ స్యాదావర్తోమ్భసాం భ్రమ ఇత్యమరః అన్వయభూపతీనాం సగరాదినిజకులభూభుజాం క్షేతుం శక్యః క్షయ్యః ॥÷॥ క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థ ఇతి నిపాతః తతో నఞ్సమాసః తం కీర్తినిధిం యశోనిధానమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా, అమ్బునిధిం సముద్రం దదర్శ అత్ర ఆవర్తేషు ముద్రాత్వారోపణాద్రూపకాలంకారః, స చోక్తోత్ప్రేక్షయా సంసృజ్యతే, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౧౨॥— ॥ దృష్ట్వేతి ॥ తమమ్బునిధిం దృష్ట్వా చ అద్భుతాకృష్టమనాః ఆశ్చర్యావిష్టహృదయస్సన్ రామః తదిదం వచనమాచష్ట అవోచత్ ॥౧౩॥— ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ ద్రష్టుమితి (౨) ఫణిపతిః పాతాళకుహరవాసీ ఆదిశేషః, అగాధతాం అతలస్పర్శతాం గాంభీర్యమిత్యర్థః ॥ని॥ అగాధమతలస్పర్శ ఇత్యమరః ద్రష్టుం నాలం న పర్యాప్తః ॥÷॥ పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేష్వితి తుమున్ దిశః సీమాన్తరేఖాః మర్యాదావసానభూప్రదేశాః సికతానాం సమూహాః సైకతాని సికతామయాని ॥ని॥ సైకతం సికతామయమిత్యమరః ॥ ÷ సికతాశర్కరాభ్యాం చేత్యణ్ ప్రత్యయః, తేషాం మండలాని శ్రేణయః ద్వీపాస్సింహలాదయో ద్వీపవిశేషాః తత్తస్మాత్కారణాదయం వారిధిః

(౧) అధిగత్యేత్యత్ర వాల్యపీత్యనునాసికలోపపక్షే తు గాగమః ॥

(౨) ఉత్తరత్ర తదిత్యస్య సత్త్వాత్పూర్వం యదిత్యధ్యాహార్యం । యదయస్మాత్కారణాదిత్యర్థః ॥ని॥ యత్తద్యతస్తతో హేతావిత్యమరః ॥

నాపూరితస్తేషాం నః కులభూభుజామవిహతస్థేమ్నే మహిమ్నే నమః ॥౧౩॥ అథ హరీందోఽపి మహేంద్రోపాంతకాన్తారశోభిని లోభనీయై ర్మలయజాతానిలై ర్వేలోపవనదేశే రఘుపతేర్నిదేశేన నివేశయామాస బలమఖిలమ్ ॥౧౪॥ ప॥ సరసపటీరకుంజవనసంజవనాభిపతన్మృగమద గం

గిరాం దూరే వర్తతామితి శేషః అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః అతః ఏష వారిధిః యేషాం నః కులభూభుజాం అస్మత్కులప్రసూతపూర్వరాజన్యానాం సగరకుమారాణామిత్యర్థః, నఖరైః సుఖాత్ అనాయాసేన అఖాని అవదారితః ॥ ఖనతేర్ఘఞ్ భావకర్త్రోరితి ఘఞ్, అథానంతరం యేన వా అస్మత్కులభూభుజా భగీరథేనైవేత్యర్థః, పూరితః ఆప్యాయితః గంగా సాగరపూరణీతి పురాణవచనాత్ తస్యాశ్చ కాపిలానలదగ్ధసగరతనయసంతర్పణార్థం మహాప్రయత్నపూర్వకమనేనానీతత్వాదితి భావః, తేషాం నః కులభూభుజాం సగరకుమారభగీరథప్రభృత్యస్మదన్వయభూపతీనాం అవిహతస్థేమ్నే అప్రతిహతస్థైర్యాయ కల్పాంతస్థాయిన ఇత్యర్థః ॥ స్థిరశబ్దస్య దృఢాదిపాఠాద్వర్ణదృఢాదిభ్యః ష్యఞ్ చేతి చకారాదిమనిచ్ ప్రియస్థిరేత్యాదినా స్థాదేశః, మహిమ్నే మాహాత్మ్యాయ నమో నమస్కారః నమః స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥౧౩॥— ॥ అథేతి ॥ అథానంతరం హరీంద్రః సుగ్రీవోపి, మహేంద్రస్య ఉపాంతకాంతారేణ నికటారణ్యేన శోభత ఇతి తథోక్తే లోభనీయాః మనోహారిణః తైర్మలయజాతానిలైః యస్మిన్ తస్మిన్ వేలోపవనదేశే సముద్రకూలోద్యానప్రదేశే రఘుపతేర్నిదేశేన ఆజ్ఞయా, అఖిలం బలం నివేశయామాస ప్రతిష్ఠాపయామాసేత్యర్థః ౧౪॥— ॥ సరసేతి ॥ సరసానామార్ద్రాణాం పటీరకుంజానాం చందననికుంజానాం వనే అథవా సరసాః పటీరకుంజాః యస్మిన్ తస్మిన్ వనే సంజవనః సమ్యగ్వేగశీలస్సన్ ॥ జుచంక్రమిత్యాదినా యుచ్ అభిపతన్ ప్రసరన్ తథా మృగమదస్య కస్తూర్యాః గంధో యస్య సః త

ఖవహా మేదురితేమ్బునిధేః । తటనికటలుఠత్పనసతాలరసాలఫలై రుదిత
మదావిచేరురుదరమ్భరయో హరయః ॥౧౬॥౫ ॥తదనంతరమపరమహాం
భోధిమివచలితమమ్భోధిరోధస్యంభోధివిలంఘనవిశృంఖలలాఘవం రా
ఘవానీకమనీకోన్ముఖంచారముఖా దవధార్య ధార్యమాణహృదయా తం
కగపఙ్కలీనచరణ ఇవైరావణో రావణో విధేయమపరమజానన్ జాన
కీమప్యవిమోక్తుకామః కామపరతంత్రో మన్త్రిభిస్సమం సమాజమాజ

ఖోక్తశ్చ యో గంధవహోనిలః తేన మేదురితే తత్ప్రచుర ఇత్యర్థః, ఏ
తేన సుఖసంచారయోగ్యత్వం సూచ్యతే ॥ ని ॥ మృగనాభిర్మృగమ
దః కస్తూరీత్యమరః, అంబునిధేస్సముద్రస్య తటనికటే కూలోపాంతే
లుఠద్భిః పచెళిమతయా వృంతాన్నిపత్య భువి లుఠద్భిః పనసానాం తా
లానాం రసాలానాంచ ఫలైః హేతునా ఉదితమదాః ఉత్పన్నహర్షాః
కుతః ఉదరంబిభ్రతీత్యుదరంభరయః స్వోదరపూరకాః ఫలేగ్రహిరా
త్మంభరిశ్చేత్యత్రచకారసామర్థ్యాదుదరంభరిరిత్యస్యాపి నిపాతనాత్సా
ధుత్వం హరయః కపయః విచేరుః తత్తత్ఫలభక్షణతత్పరతయా తత్రతత్ర విజ
హ్రురిత్యర్థః వృత్త్యనుప్రాసాలంకారః ॥౧౬॥—॥ అథ రావణ
వృత్తాన్తమాహ ॥తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం సేనానివేశానంతరం, అం
భోధిరోధసి సముద్రకూలే చలితమపరమహాంభోధిమివస్థితమిత్యుత్ప్రే
క్షా, తథా అంభోధివిలంఘనే సముద్రతరణే విశృంఖలలాఘవం నిరా
ఘాటపాటవం యస్య తత్తథోక్తమ్- అనీకోన్ముఖం రణోద్యుక్తం రాఘ
వానీకం శ్రీరామసైన్యమ్ ॥ని॥ అనీకం తు రణే సైన్య ఇతి హలాయుధః
చారముఖాత్ గూఢపురుషవచనాదవధార్య శ్రుత్వా, రావణః ధార్యమా
ణః హృదయాతంకః మనోవేదనా యేన సతథోక్తః, అతఏవ పంకలీ
నచరణః కర్దమనిమగ్నపాదః ఐరావణః ఇంద్రగజ ఇవేత్యుపమా, అ
పరమన్యద్విధేయం కర్తవ్యమజానన్ అనవబుధ్యమానః తర్హి జానకీప
రిత్యాగం సకలాతంకనిరాసకం కరోత్విత్యత ఆహ కామపరతన్త్రః

గామ ॥౧౭॥ప॥ రహస్తదానీం రజనీచరేన్ద్రః ప్రహస్తముఖ్యానిదమాబభాషే । ఇదం తు మే వాఞ్ఛితమీక్షితం వో వదన్తు యద్వైరిజనోచితం నః ॥౧౮॥X॥ అమీ చ పునరాశయజ్ఞా వ్యజ్ఞాపయన్ ॥౧౯॥X॥ దేవజీవ

మస్థపరాధీనః అత ఏవ జానకీమప్యవిమోక్తుకామః అపరిత్యక్తుమనాస్సన్ మన్త్రిభిస్సమం ప్రహస్తాద్యమాత్యైస్సహ సమాజం సభామణ్డపమాజగామ ప్రావ(౧) ॥౧౭॥——॥ రహ ఇతి ॥ తదానీం తస్మిన్ సమయే, రజనీచరేన్ద్రో రావణః రహసి ఏకాన్తే, మన్త్రవాదస్య రహసి కర్తవ్యత్వాదితి భావః ॥ని॥ రహశ్చోపాంశు చాలిఙ్గే ఇత్యమరః, ప్రహస్తముఖ్యాన్ ప్రహస్తప్రముఖాన్ మన్త్రిణః ఇదం వక్ష్యమాణం వచనమాబభాషే ఉవాచ । భాషణప్రకారమేవాహ ॥ ఇదమితి ॥ ఇదమేతత్ జానక్యా అపరిత్యాగరూపమిత్యర్థః, తుశబ్దోవధారణార్థకః మే మమ వాఞ్ఛితమభిలషితం వః యుష్మాకమీక్షితం యుష్మాభిః ప్రత్యక్షతో దృష్టమిత్యర్థః ॥ ÷ ॥ మతిబుద్ధ్యాదినా వర్తమానే క్తప్రత్యయః, క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ, అతః నః అస్మాకం యత్కృత్యం వైరిజనే ప్రత్యాసన్నే ఉచితం యుక్తం తత్ వదన్తు సమ్యగ్విచార్య కథయన్త్విత్యర్థః, ఉపేన్ద్రవజ్రావృత్తమ్(౨) ॥౧౮॥——॥ అమీ చేతి ॥ ఆశయం జానక్యా అపరిత్యాగరూపం రావణాభిప్రాయం జానన్తీత్యాశయజ్ఞాః ఏతేనైతేషామైష్మికభాషణతత్పరత్వమేవ న తు నీతిశాస్త్రార్థబోధనప్రవృత్తిరాత్మన్యస్తీతి సూచ్యతే ॥ ÷ ॥ అతోనుపసర్గే క ఇతి కప్రత్యయః అమీ ప్రహస్తాదిమన్త్రిణః పునః ప్రహస్తబ్దో వాక్యాలజ్జ్యారే- వ్యజ్ఞాపయన్ విజ్ఞాపయామాసుః ॥౧౯॥——॥ విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ ॥ దేవేతి ॥

---

(౧) అంభోధివిలఙ్ఘనేత్యత్ర రోదసీవిలఙ్ఘనేతి పాఠే రోదస్యోర్ద్యావాపృథివ్యోస్తద్విలఙ్ఘనేత్యర్థః । ద్యావాపృథివ్యౌ రోదస్యావిత్యమరః

(౨) ఈప్సితం వ ఇతి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః । ఈహితమిత్యపి క్వచిత్కః పాఠః । వైరిజనోచితమిత్యత్ర వైరివధోచితమితి ప్రాచీనగపాఠః ॥

త్సు భవదాజ్ఞాపరేష్వనుచరేష్వస్మాసు కస్మాదయమపవాదో మహో
హోరుభుజపంజరానీతాం సీతాం జాతు న జహాతు నాథ ఇత్యభి దధానేషు
ప్రధానేషు ॥ ౨౦ ॥ x ॥ తతో రమ్భోపహితహరాఙ్కసంభవ శాప
మమ్భోజభవశాపం చైతదుపలమ్భాన్తరాయమావేదయన్తమగ్రజన్మాన

హో దేవరాజ ॥౧॥ దేవస్య రఘునేరాజ్ఞేతి పిశ్వాః భవదాజ్ఞాపరేషు యుష్మన్నిదేశకరణతత్పరేషు అనుచరేషు సేవకేషు అస్మాసు మాదృశేషు మహావీరేష్విత్యర్థః, జీవత్సు ప్రాణధారితయా వర్తమానేషు సత్స్వయమపవాదస్సీతాహరణాద్యాక్షేపః కస్మాత్ కుతో హేతోః భవేదితి శేషః నకుతోపీత్యర్థః ॥౨॥ అపవాదాక్షేపనిర్వాద పరీవాదాపవాదవదిత్యమరః, అతః నాథః స్వామి భవానితి శేషః మహతా పెన వరేషాం మహాప్రాపెణ ఊరుభుజపంజరేణ మహాభుజమండలేన ఆనీతామవహృతాం సీతాం జాతుకదాచిదపి మాసంకటేపీత్యర్థః, నజహాతునత్యజతు ॥*॥ గృహీతంన పరిత్యజేదితి వచనాదితి భావః + అశిష్లోటి శేష ప్రథమః ఇత్యేవం ప్రధానేషు మహామాత్రేషు అభిదధానేషు వదత్సుసత్సు (౧) ॥౨౦॥—॥ తత ఇతి ॥ తతః తదనంతరం రంభోపహిత రంభానిబంధనో నలకూబరాభిహితశాపః హరాంకసంభవశాపః కైలాసోద్ధరణేనందీశ్వరవిరచితశాపః ॥*॥ తతో ద్వం ద్వేసరో ద్వేద్వం ద్వే విభాష్యైక వద్భవతీత్యేకవద్భావః- యద్వా రమ్భోపహితో రంభాపతిః నళకూబరః సచహరాంకస్థితో సంభవః కారణం యస్యతం బలాదన్యనారీగ్రహణే మూర్ధా శతధా భవిష్యతీతి రంభానిబంధన నళకూబరశాపం. వానరైస్త్వద్వంశవిలయో భవిష్యతీతి నందీశ్వరశాపం చేత్యర్థః, తథా అంభోజభవశాపం పుంజికస్థలాఖ్యాప్సరో నిబంధన బ్రహ్మశాపం చైతస్యాస్సీతాయాః ఉపలంభాంతరాయం సంభోగ (ప్రా) ప్తివిఘ్నమావేదయంతం ప్రహస్తాదిభ్యః కథయంతమగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం రావణం

---

(౧) కస్మాదయమాలాప ఇతి (ప్రా) చీనపాఠే ఆలాప ఏవం భాషణమిత్యర్థః

అసమానవినయ విజ్ఞానవిభూషణో విభీషణస్సరోషమిదమవాదీత్ ॥
౨౧. ॥ప॥ అహహవిధినియోగాదద్య నక్తంచరేన్ద్ర త్వమసిపరకళత్రే ద్రు

వినయః మహత్సుప్రహ్వీభావః విజ్ఞానంశాస్త్రజన్యవివేకః అసమానే అసాధారణే వినయవిజ్ఞానే ఏవ విభూషణం యస్య స తథోక్తః విభీషణః సరోషం సామర్షం యథాతథా ఇదం వక్ష్యమాణప్రకారం వచనం అవాదీత్ ఉవాచ అంభోజభవశాపే శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ అథ సంకుపితో దేవో మామిదం వాక్యమబ్రవీత్ । అద్యప్రభృతి యామన్యాం బలాన్నారీం గమిష్యసి ॥ తదా తే శతధా మూర్ధా భవిష్యతి న సంశయః । ఇత్యహం తస్య శాపస్య భీతః ప్రసభమేవ తామ్ ॥ నారోపయే బలాత్సీతాం వైదేహీం శయనం మమేతి (౧)॥౨౧॥——॥విభీషణోక్తిప్రకారమేవాహ ॥ అహహేత్యాదిభిశ్చతుర్భిః ॥ అహహేతి ఖేదే ॥ని॥ అహహేత్యద్భుతే ఖేదే ఇత్యమరః- హే నక్తంచరేన్ద్ర రాక్షసేన్ద్ర అద్యేదానీం త్వం విధినియోగాత్ దైవవశాత్ పరకళత్రే పరదారేషు దుర్నివా

---

(౧) రమ్భోపహితహఠాత్కారగ్రహణసంభవమంభోజభవసంభూతం చ శాపమితి ప్రాచీనపాఠ ఏవ సాధుః రంభాయాముపహితం కృతం యద్ధఠాత్కారేణ బలాత్కారేణ గ్రహణం తస్మాత్సంభవః ఉత్పత్తిః యస్య తత్సంభవం లేమిత్వన్నం శాపం నళకూబరశాపమ్ । అత్ర శ్రీరామాయణమ్ ॥ తస్య తత్కర్మ విజ్ఞాయ తదా వైశ్రవణాత్మజః । ముహూర్తాత్ క్రోధతామ్రాక్షస్తోయం జగ్రాహ పాణినా । గృహీత్వా సలిలం దివ్యముపస్పృశ్య యథావిధి । ఉత్ససర్జ తదా శాపం రాక్షసేన్ద్రాయ దారుణమ్ ॥ అకామా తేన యస్మాత్త్వం బలాద్భద్రే ప్రధర్షితా । తస్మాత్స యువతీమన్యాం నాకామాముపయాస్యతి । యదా హ్యకామాం కామార్తో ధర్షయిష్యతి యోషితమ్ ॥ మూర్ధా సహస్రధా తస్య శకలీభవితా తదా ఇతి ॥ నళకూబరశాపస్య బ్రహ్మశాపస్య చ సీతాయాః హఠగ్రహణప్రతిబంధకత్వేఽపి సందిశాపస్యాన్యవిషయత్వాత్తదుపన్యాసస్యాత్ర ప్రకృతానుపయోగాత్

ర్నివారానురాగః । అరుణదవశిఖాయామామిష గ్రాసమోహాదవిరళ
కృతజిహ్వాచాపలః కేసరీవ ॥ ౨౨ ॥ ప ॥ ఆకర్ణ్య కిన్నరముఖాదనఘేస్వ
వంశే కాకుత్స్థ దారహరణోపగతం కళఙ్కం । హాహేతి మీలితదృశః క
రయోర్యుగం తదష్టాశ్రుతిశ్చ పిదధాతు కథం విధాతుః ॥ ౨౩ ॥ ప ॥

రో నివారయితుమశక్యః అనురాగః ఆసక్తిః యస్య సతథోక్తోసి- పర
దారానుషక్తేర్మహాపాతకత్వేన శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్ తతో వినిపాత ఏవ
నతు శ్రేయ ఇతి భావః, కథమివ అరుణాయాం రక్తవర్ణాయాం దవశిఖా-
యాం వనవహ్నిజ్వాలాయాం ॥ ని ॥ వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇతీ
ష్యత ఇతి శాశ్వతః ఆమిషగ్రాసమోహాత్ మాంసపిండభ్రాంతి వశాత్
॥ ని ॥ ఆమిషం మాంసమ్ ఉత్కోచే తథా స్యాద్భోగ్యవస్తుని ఇతి వైజయంతీ అవిర
ళం బహుళం యథా తథా కృతం అథవా అవిరళం విరళం సంపద్యమానం కృతం
విరళీకృతం తన్న భవతీత్యవిరళీకృతం బహుళీకృతం జిహ్వాచాపలం రసనేం
ద్రియప్రియత్వం యస్య సతథోక్తః ॥ ÷ ॥ శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి
రితి సమాసః శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనం కర్తవ్యమితి వార్తికా
చ్చ్విప్రత్యయార్థప్రతీతిః । కేసరీ సింహ ఇవేత్యుపమా సా చ భ్రాంతి
మతాంగేన సంకీర్యతే దవాగ్నిజ్వాలాస్వాదినః కేసరిణో యాదృశీ అ
వస్థా తాదృశ్యేవ తవాపీత్యర్థః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౨౨ ॥—॥ ఆకర్ణ్యే
తి ॥ అనఘే నిర్మలే స్వవంశే నిజాన్వయే, కాకుత్స్థదారహరణోపగ
తం శ్రీరామధర్మభార్యాపహరణసంప్రాప్తం, తద్వంశోద్భవేన త్వ
యా తస్యాః అపహృతత్వాదితి భావః కళఙ్కం అపవాదం ॥ ని ॥ కళఙ్కోం
కాపవాదయోరిత్యమరః కిన్నరముఖాత్ కిన్నరవచనాత్ ॥ + ॥ ఆఖ్యా
తోపయోగ ఇత్యపాదానత్వాత్పంచమీ, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా హాహేతి ప్ర
కృతేపి సాదాతిశయద్యోతకో ద్విరుక్తోయం శబ్దః ॥ ని ॥ హావిషాదశుగా
ర్తిష్విత్యమరః, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః మీలితదృశః తాదృగ్దుర్వార్తాకర్ణన
జనితఖేదాతిరేకాన్నిమీలితాక్షస్య విధాతుః బ్రహ్మణః తత్ప్రసిద్ధం

పశ్యైతానీముదధిపరిఖాపాలితాం తత్ర లఙ్కాం వాచాతీతః క్వను వనచరా
ద్గాగతో దుర్విపాకః। కతుం న క్తంచరపరిభవం కాపి మాయేతి శఙ్కే జా
తా సీతా ధరణితనయా జానకీ మైథిలీతి ॥ ౭౪॥ కింబహునా ॥ ప॥ నగణయసి
యది త్వం వానరం వానరం వా ననుపరిచితమీర్ష్యాజిష్ణుభూ కార్త్రవీర్య్యా ।

కరయోర్యుగం హస్తయుగ్మం కర్తృ, అష్టౌ చ తస్య చతుర్ముఖత్వాత్ అష్టసంఖ్యాకా ఇత్యర్థః- శ్రుతీః శ్రోత్రాణి కథంపిదధాతు ఆచ్ఛాదయతు ద్వయోరష్టాచ్ఛాదనే అపర్యాప్తత్వాన్నాచ్ఛాదయిష్యత్యేవేత్యర్థః- తాదృగ్వార్తాకర్ణనే కర్ణాచ్ఛాదనస్యావశ్యకత్వాదితి భావః, త్వన్మూలేన కూటస్థస్యాపి బ్రహ్మణో మహాన్ మనస్సంతాపస్సంప్రాప్తః, అతస్త్వముజ్జీవితమితి తాత్పర్యం॥ ని॥ అపిధానతిరోధానపిధానచ్ఛాదనానిచేత్యమరః, అత్రోక్తవ్యవహారాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౭౩॥——॥ పశ్యేతి ॥ ఇదానీమధునా, పశ్య అవలోకయ కిం పశ్యామిత్యత ఆహ, ఉదధిరేవ పరిఖా యా ఖేయేన పాలితాం గుప్తాం దుష్ప్రవేశేత్యర్థః ॥ ని॥ ఖేయంతు పరిఖేత్యమరః లఙ్కాం తత్ర, వాచాతీతః అనిర్వాచ్యః వనచరాత్ వానరమాత్రాత్ ఆగతస్సంప్రాప్తః దుర్విపాకః వనభంగాక్షకుమారాది రాక్షసవిక్షోభణగృహదాహాదిరూపః దురవస్థా క్వను కుత్రేత దేతదాశ్చర్య మిత్యర్థః అతః నక్తంచరపరిభవం రాక్షసవిధ్వంసనం కతుం కాప్య నిర్వాచ్యా మాయా విచిత్రశక్తిరేవ సీతా ధరణితనయా జానకీ మైథిలీతి నామభిరుపలక్షితాసతీత్యర్థః, జాతా ప్రాదుర్భూతేతి శంకే తర్కయామి, అన్యథా కథమీదృగ్విపత్తిస్సంభవిష్యతీతి భావః, మన్యే శంకే ధ్రువమూనమితి నిఘంటుః ॥ ఉత్ప్రేక్షాలంకారః, మందాక్రాంతావృత్తం ॥ ౭౪॥——॥ నిగమయతి ॥ కింబహునేతి ॥ గతార్థమేతత్ ॥ నేతి ॥ హే రావణ త్వం వానరం కపిం వా, నరం మానుషం వా నగణయసి యది నసంఖ్యాయసే చేత్ తృణప్రాయావేతౌ మద్బాహుబలస్య కియన్మా

నకలయసియదిత్వం నన్దిశాపంచ ధాతుర్వరమపినరవర్జం దుర్జయో
దైవయోగః ॥౨౫॥౫॥ ఇత్యాదినీత్యాసహితంహితమభిహితవంతంనిజ
మనుజంతమవజ్ఞాయజ్ఞాతిరయమరాతిపక్షశ్శిక్షణీయఇతిశంసంతంనృశం
సంతమరుంతుదాభాషణరోషభీషణో విభీషణో విహాయవిహాయసి స

త్రమితి నలక్షీకరోషిచేదిత్యర్థః, తథాహిజిష్ణుభూః శక్రపుత్రః వాలీ॥
ని॥ జిష్ణుశ్శక్రోధనంజయఇతి నిఘంటుః సచకార్తవీర్యశ్చ తాపరిచిత
వీర్యౌ నను పూర్వం త్వదనుభూత పరాక్రమౌఖలు, ఏకేనవాలవల
య నిబద్ధత్వాత్ అన్యేనయావత్ప్రసాదం బందీకృతత్వాచ్చేతిభావః,
అత్రితాదృగరివినాశకస్య తథావిధకార్తవీర్యకులనిర్మూలనాలం క
ర్మీణ పరశురామభంగకర్తుశ్చ శ్రీరామస్యత్వద్వినాశనం కియ
న్మాత్రమిత్యంత నిగూఢాభిప్రాయః అతస్త్వంనందిశాపం వానరైః
తవోపహతిర్భవిష్యతీతి నందీశ్వరశాపంచ నరవర్జంనరరహితం వి
ధాతుర్బ్రహ్మణో వరమపినరాద్వినా అన్యస్మాన్నతేవినాశఇతి బ్రహ్మవరంచేత్య
ర్థః, నకలయసియదినమనుషేయదినానుసంధాసిచేత్, తథాహిదైవ
యోగాద్దైవగతిః దుర్జయః జేతుమశక్యః ॥+॥ ఈషద్దురిత్యాదినా ఖ
ల్ప్రత్యయః నందీశ్వరశాపబ్రహ్మవరానుగుణ్యేన వానరాణాంనరవే
షధారిణశ్శ్రీరామస్యచ ప్రత్యాసన్నత్వాదత్యాసన్నస్తవమృత్యురితి
భావః, మాలినీవృత్తమ్ ॥౨౫॥—॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యాదిరేవమాదిర్యానీ
తిః నీతిశాస్త్రసమ్మతవార్తాశయా సహితంసంబద్ధం యథాతథాహిత
మభిహితవంతంఉక్తవంతం॥ కర్తరిక్తవతుప్రత్యయః తంనిజమనుజం
విభీషణం, అవజ్ఞాయ అనుచితభాషణైరవమత్య ॥ని॥ రీడావమాననావ
జ్ఞైత్యమరః అరాతిపక్షః అరాతేశ్శత్రోఃపక్షస్సహాయః శత్రుపక్షపాతీ
త్యర్థః ॥ని॥ పక్షఃపార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వితి నిఘం
టుః । అయంజ్ఞాతిః దాయాదః శిక్షణీయః దండ్య ఇత్యేవం శంసంతం
వదంతం నృశంసంపాపిష్ఠమ్ ॥ని॥ నృశంసోఘాతుకఃక్రూరః పాపోధూ

ముత్పతన్ననూత్పతద్భిశ్చతుర్భిరమాత్యైస్సమంవారినిధిమతీత్య దూర
తఏవసవితర్కముద్గ్రీవాంస్తుసుగ్రీవాదీనంతరిక్షగతఏవమాచచక్షే ॥ ౬

ర్తస్తువంచక ఇత్యమరః, తం రావణం అరుంతుదాభాషణేన మర్మభే
దక రావణ దుర్భాషణాదినా యోరోషస్తాత్కాలికః కోపః ॥*॥రో
షస్తాత్కాలికఃకోప ఇతిభూపాలః ॥ తేనభీషణఃభయంకరః॥+॥ అరుం
తుదేత్యత్రవిధ్వరుషోస్తుద ఇతిఖశ్ అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమాగమః
విభీషణోవిహాయత్యక్త్వా, విహాయసి ఆకాశేసముత్పతన్ ఉద్గచ్ఛన్
॥ని॥వాతుపుంస్యాకాశవిహాయసీ ఇత్యమరః, అనూత్పతద్భిః అనుస్సృ
త్యోత్పతద్భిః చతుర్భిరమాత్యైః అనలాదిమంత్రిభిస్సమం అమాస
హసుఖదుఃఖాదిషు భవన్తీత్యమాత్యాఇతి విగ్రహః ॥ని॥అమాసహస
మీపేచ । మంత్రీధీసచివోమాత్యఇతిచామరః + అమాశబ్దాదవ్యయా
త్త్యప్ ॥*॥ అనలశ్శరభశ్చైవ సంపాతిఃప్రమదస్తథా । ఏతేవిభీష
ణామాత్యాశ్చత్వారోబుద్ధిసత్తమాఇతి శ్రీరామాయణే, వారినిధిమ
తీత్యఉల్లంఘ్య దూరతఏవ అంతరిక్షగతః ఆకాశేఏవస్థితస్సన్నిత్యర్థః
సవితర్కంకోయం కిమత్రాస్యాగమనప్రయోజనమితి ససందేహం ఉ
ద్గ్రీవానున్నమితకంధరాన్ సుగ్రీవాదీన్ వానరేశ్వరాన్ప్రతిఏవంవ
క్ష్యమాణ ప్రకారేణఆచచక్షేఅవోచత్ । ఏతేవానరామమాభిధేయ
మభిప్రాయమవిజ్ఞాయా సౌరావణసంబంధీత్యన్యథాకరిష్యంతి అతః
రామసమాశ్రయణాభిప్రాయమేతేభ్యోనివేద్యఏతత్పురుష కారము
ఖనైవరామంసమాశ్రయిష్యామీత్యభిప్రేత్యాబ్రవీదిత్యర్థః॥అత్రశ్రీ
రామాయణవచనమ్ ॥*॥ అన్యస్త్వేవంవిధంబ్రూయాద్వాక్యమేతన్ని
శాచర, అస్మిన్ముహూర్తేనభవేత్త్వాంతుధిక్కులపాంసనం, ఇత్యుక్తఃప
రుషంవాక్యం న్యాయవాదీవిభీషణః, ఉత్పపాతగదాపాణిశ్చతుర్భిః
స్సహరాక్షసైరితి ॥నను॥*॥ జ్యేష్ఠభ్రాతాపితాచైవయశ్చవిద్యాం ప్ర
యచ్ఛతి ॥ త్రయస్తేపితరోజ్ఞేయాధర్మేచవర్త్మకారణమితి॥జనితాచో

వ॥ పౌలస్త్యమగ్రజనుషం పరుషం వదన్తం సంత్యజ్య బాన్ధవజనంచ విభీషణోఽహమ్। రామం విరామమిహ విద్విషతామవాపమాపన్నదైన్యహర

పనేతాచ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతా భయాత్త్రాతా పంచైతే పితరః స్మృతా ఇతి జ్యేష్ఠభ్రాతృత్వేన పితృసామ్యమాపాద్యాపి త్యాగానర్హం రావణం పరిత్యజ్య రామసమీపాగమనం విభీషణస్య విరుద్ధమితి చేత్సత్యమ్ ॥*॥ విహితస్యాననుష్ఠానాన్నిందితస్య నిషేవణాత్, అనిగ్రహాచ్చేంద్రియాణాం నరః పతనమృచ్ఛతీత్యాద్యుక్త పతనహేతూనాం రావణే పరిపూర్ణత్వాత్పతితైస్సహ సంవ్యవహారో విద్యత ఇతి పతితస్య పరిత్యాగాభిధానాత్ ॥*॥ గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః। ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య న్యాయ్యో దండో విధీయత ఇత్యాదినా అపథప్రవృత్తస్య గురోరపి పరిత్యాగశ్రవణాచ్చ న దోష ఇత్యలమతి ప్రపంచేన ॥౨౬॥——॥అ॥ ఏవమాచచక్ష ఇత్యుక్తం తత్ప్రకారమేవాహ ॥ పౌలస్త్యమితి ॥ అగ్రజనుషమగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరమిత్యర్థః ॥స॥ జనుర్జననజన్మానీత్యమరః, ఏతేన స్వస్య రావణసంబంధేన దోషవత్త్వముక్తం భవతి, అనేన ॥*॥ ఉపాయా నైవ సిధ్యంతి హ్యుపాయా బహుశస్తథా। ఇతియాగర్వహానిశ్చ స్వైపకార్పణ్యముచ్యత ఇత్యుక్తలక్షణకార్పణ్యరూపమంగం ప్రదర్శితం - పరుషం వదంతమరుంతుదభాషణశీలం ఏతేనయుక్తవచనాభాషణాయుక్తవచనభాషణరూపదోషయుక్తత్వముచ్యతే, పౌలస్త్యం పులస్త్యవంశోద్భవంచ రావణం ఏతేన మహాకులప్రసూతత్వేపి దురదృష్టవశాత్పాపాచారతయా పరిహార్యత్వం సూచ్యతే। తథా బాంధవజనం పుత్రమిత్రకళత్రాదిబన్ధువర్గంచ సంత్యజ్య త్యక్త్వా- ఏతేన ప్రాతికూల్యనిరసనరూపమంగం ప్రదర్శితమ్। విభీషణాఖ్యోహం ఏతచ్ఛక్తైర్వస్తుతో రాహిత్యేన కేవలరూఢనామమాత్రమితి బోధనేన తేషాం విశ్వాసోత్పాదనార్థం స్వనామసంకీర్తనమిత్యవగన్తవ్యం విద్విషతాం శత్రూ

శాం విరమయతీతి విరామం వినాశకం దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలన క్షమమిత్యర్థః, ఆపన్నానాం తాపత్రయనిపీడితానాం దైన్యహరణం దుర్గతినిరాసకం, సురనరతిర్యగాత్మనాం సర్వేషాం ప్రాణినాంసమాశ్రయణీయమిత్యర్థః, రమయతీతి రామం నామ్నైవ సకలలోకానందకరం మమ శరణం రక్షక ఇతి మత్వేతి శేషః ॥ని॥ శరణంగృహరక్షిత్రో రిత్యమరః అవాపం ప్రాప్నువం ॥*॥ రక్షిష్యత్యనుకూలాన్న ఇతి యాసుదృఢా మతిః । సవిశ్వాసో భవేచ్ఛాత్ర సర్వదుష్కృతనాశక ఇత్యుక్తవిశ్వాసరూపమఙ్గం ప్రదర్శితం- తథాచ ॥*॥ ఆనుకూల్యస్యసంకల్పః ప్రాతికూల్యస్యవర్జనం రక్షిష్యతీతివిశ్వాసో గోప్తృత్వవరణంతథా । ఆత్మనిక్షేపకార్పణ్యే షడ్విధా శరణాగతిరితి భగవచ్ఛాస్త్రోక్తాయథాయోగాంగా శరణాగతిః ప్రదర్శితేతి ద్రష్టవ్యం, నను ఇక్ష్వాకువంశజస్య రాజ్ఞో రామభద్రస్య ఉక్తగుణసంపన్నత్వేనపరత్వం విభీషణేన కథముక్తమితిచేత్ ॥*॥ బాలోపి నావమంతవ్యో మనుష్య ఇతిభూమిపః । మహతీదేవతాహ్యేషా నరరూపేణతిష్ఠతీ ॥నానృషిః కురుతేకావ్యం నానురో విందతేబలమ్ । నాదేవాంశో దదాత్యన్నం నావిష్ణుః పృథివీపతి రిత్యాదివచనైః భూపతేర్విష్ణురూపత్వావగమేన ॥*॥ బ్రహ్మాస్వయంభూశ్చతురాననో వేత్యాదిహనూమద్వచనాద్రామస్య బ్రహ్మాదిభ్యోప్యధికశక్తికత్వేనావగతత్వాత్ ॥*॥ పరమాపద్గతస్యాపి ధర్మే మమమతిర్భవేత్ । అశిక్షితంచ బ్రహ్మాస్త్రం భగవన్ ప్రతిభాతుమే । యాయామేజాయతేబుద్ధిః యేషుయేష్వాశ్రమేష్విహ॥ సాసామమాతిధర్మిష్ఠా తంతంధర్మంచపాలయే(దీ)ఇతి ప్రార్థితేన బ్రహ్మణాధర్మిష్ఠస్త్వంయథావత్సతథాచైతద్భవిష్యతీతి దత్తవరత్వేనచ రామం సకలజగద్రక్షణాధ్యక్షమిక్ష్వాకువంశేవతీర్ణం పరమధర్మరూపం పరమపురుషరూపం శ్రీమన్నారాయణం జ్ఞాత్వాతథోక్తవానితి సర్వంరమణీయమ్, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౬౭॥—॥

ణంశరణంమమేతి ॥_౧॥౪॥ అనంతరమతిం రుణంసమీరయ_స్తం సమీర
భువాచసప్రత్యభిజ్ఞం విజ్ఞాపితం నిశాచరపతేరనుజంనిశామ్యతవాత
దాగమనాయకిం కారణమితిశజా- పరవశేని వేదయతి హరీశేదాశర
థిరపిదయమానమానస స్మయమానో మధురమిదమవాదీత్ ॥౩॥౫॥

అనంతరమితి॥ అనంతరమతికరుణంఅత్యన్తదైన్యయుక్తంయథాతథాస
మీరయంతమ్ ॥*॥ సర్వలోకశరణ్యాయ రాఘవాయమహాత్మనేనివేద
యతమాంక్షిప్రం విభీషణముపస్థితమితి భాషమాణమిత్యర్థః వాచా
ధర్మమవాప్నుహీతి న్యాయేనాక్లేశేన భవతాంమహానుపకారః ప్రా
ప్స్యతీతినివేదయంతమితిభావః తథాసమీరభువాహనుమతాచ సప్ర
త్యభిజ్ఞం లంకాప్రవేశ సమయే మయాయందృష్టః ధర్మిష్ఠః అస్తత్ప
క్షపాతేన ఉపకారమేవాచరితవానిత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞాసహిత మిత్యర్థః,
విజ్ఞాపితంనివేదితం నిశాచరపతేరనుజంవిభీషణం నిశామ్యదృష్ట్వా॥×॥
శమోదర్శనఇత్యత్ర శమథాదర్శనార్థేఅమిత్త్వాద్వృద్ధ్యా
యాదేశాభావః తదాతస్మిన్కాలే తదాగమనాయ తస్య నిశాచరప
తేః ఆగమనాయ ఆగమనస్యేత్యర్థః, కిం కారణంకోహేతురితీత్థం శ
జాపరవశేవితర్కతత్పరే ॥౬॥ శంకావితర్కభయయోరితివిశ్వః,హ
రీశే సుగ్రీవేనివేదయతి రావణావరజోయం విభీషణః శరణార్థిత
యా సమాగతఇత్యాదివిజ్ఞాపితవతిసతి, దాశరథిః శ్రీరామోపి దయ
మానంనిరుపధిపరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛాతత్పరత్వాద్దయా మాపద్యమానం
మానసంయస్య సతథోక్తః, తథాస్మయమానః స్మితపూర్వాభిభాషీచ
పూర్వభాషీచ రాఘవఇతివచనాద్వాసాక్షాచ్ఛత్రూరావణః తదనుజ
ఏవశరణాగతశ్చేత్సంతోషఏవేతివా, శరణాగతమేనచేద్యోవాకోవా భ
వతు పునర్నివేదనం కిమర్థం శరణాగతరక్షణ దీక్షితస్య మమనికటఇ
తి మందహాసం కుర్వాణస్సన్నిత్యర్థః మధురంసర్వేషాం శ్రవణానం
దకరం- ఇదంవక్ష్యమాణప్రకారంవచనమవాదీదువాచ ॥౩॥—॥౫॥

అభయాగతో యదపయాతి చేదస్మాద్రాఘవో భవతి లఘుర్న కిం సఖే । అనుజో యమస్య తనుజోఽథవారిపోః కరుణాపదం హి శరణాగతో జనః॥౧౯॥

గ॥ తదను హృదయవిదా హనూమతా సరయమానీతోఽపి నీతో యమాశర

తత్ప్రకారమేవాహ ॥ అభయేతి ॥ హే సఖే సుగ్రీవ అభయాగతః అభయార్థమాగతః జనః, మత్ మత్తస్సకాశాత్ ముధా వ్యర్థం యది ప్రాప్తమనోరథస్సన్నివృత్త్యర్థః, అపయాతి చేదపగతో యది రఘవో రఘువంశోద్భవా రాజానః అత్ర రఘుశబ్దే యదుశబ్దవత్తద్వపత్యలక్షణా । జనపదావాచిత్వేనా తద్రాజత్వాత్ (౧)లఘవః నీచా న భవంతి కిం భవంత్యేవేత్యర్థః నకేవలం శరణాగతసంరక్షణాభావమాత్రేణాహం లఘుః కింతు పూర్వేషామపి సకలజనశరణ్యానామస్మత్కులభూపతీనాం నైచ్యాపాదకత్వేన మూలచ్ఛేదకో భవామీతి భావః, అతః అయం శరణార్థీ రిపోశ్శత్రోః రావణస్య అనుజో వాఽస్తు, అథవా తనుజః తనయో వాఽస్తు, శరణాగతో జనః కరుణాపదం హి దయాపాత్రం ఖలు అత స్తమపశ్యమానయతేత్యాశయః, మంజుభాషిణీ వృత్తమ్ ॥*॥ సజసాజగౌ భవతి మంజుభాషిణీతి లక్షణాత్ ॥౧౯॥—॥ తదన్వితి ॥ తదను శ్రీరామవచనానంతరం హృదయవిదా ఆశయాభిజ్ఞేన హనూమతా, సరయం సత్వరమానీతః ప్రాపితః అయం శరణార్థీ అశరణపతేః రాక్షసేశ్వరః విభీషణః విభీషణస్య వాఽభినవానతనస్య కృతవాన్ ॥౧॥ రాక్షసః కోణపకత్రివ్యాల [illegible] ॥౩॥—॥

(౧) రఘవ ఇత్యత్ర క్షత్రియవిశేషవాచినో రఘుశబ్దస్య తద్వంశ్యేషు రాజసు లక్షణయా బహువచనమితి । కేచిత్తు ఇక్ష్వాకువంశ్యో దేశస్య రఘుసంజ్ఞాస్యాస్తీతి తస్య రాజన్యపత్యవదభిహితస్య ప్రత్యయస్య తద్రాజసంజ్ఞయా బహుషు లుగిత్యాహుః । ఏతద్వయమపి భోజరాజేన శృంగారప్రకాశికాయాముక్తమితి శ్రీమదప్పయదీక్షితైర్యాదవాభ్యుదయాష్టాదశసర్గవ్యాఖ్యాయాముపపాదితమ్ ॥

పతిరవస్దతవాశరథిమ్ ॥౩౦॥వ॥ రామస్తమాహవినతంరజనీచరేన్ద్రం ద
త్తంమయాద్యభవతేదశకంఠరాజ్యమ్ । అస్మిన్నుదాహరణమగ్రజరా

రామఇతి॥ రామఃవినతంవ్రణతంరజనీచరేంద్రంవిభీషణం,అహబ్రూతే
స్మ(ఆహేతిణలంతత్వేనబ్రూతిత్వంభ్రాంతంతదుక్తంవామనేన, ఆహే
బ్రూతేర్ణలంతత్వంభ్రమాదితి) (౧)ఉక్తిప్రకారమేవాహ ॥ హేవిభీష
ణఅద్యేదానీంమయా,భాతీతి భవతేతుభ్యం+భాలేర్డవతుప్రత్యయఃదు
శకంఠరాజ్యం రావణసామ్రాజ్యందత్తంవితీర్ణం, అత్ర భవిష్యదర్థ
త్వేపి భూతత్వేన సిద్ధవత్కృత్యానువాదః ఏతేన శ్రీరామస్య సత్య
ప్రతిజ్ఞాపరిపాలన ధౌరేయత్వముక్తమ్ ॥*॥ తథాచ శ్రీరామాయణవ
చనమ్ ॥*॥ నిహత్యరావణంసంఖ్యేసపుత్రం సబాంధవమ్ । రాజా
నంత్వాంకరిష్యామిలఙ్కాయాంరాక్షసేశ్వరేతి, నను అగ్రజం ఘాత
యిత్వాకథంతద్రాజ్యంభోక్తుముచితమిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాన్త మా
హ ॥ అస్మిన్నితి ॥ అస్మిన్నర్థేఅగ్రజస్య జ్యేష్ఠభ్రాతుః వాలినః రా
జ్యభోక్తా రాజ్యానుభవకర్తాఅనుసృత్యప్లవంతీత్యనుప్లవాః అమాత్యభృ
త్యాదయః తైస్సహసానుప్లవః ॥+॥ తేనసహేతి తుల్యయోగఇతి బ
హువ్రీహిః వోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్య సభావఃప్లవగమండలసా
ర్వభౌమః కపిరాష్ట్రచక్రవర్తీసుగ్రీవః + సర్వభూమేరీశ్వరస్సార్వ
భౌమఇతి విగ్రహః, తస్యేశ్వరఇత్యర్థేన ర్వభూమిపృథివీభ్యాణమణ
ఞావిత్యణిఅనుశతికాదీనాంచేత్యుభయపదవృద్ధిః, ఉదాహరణం నిద
ర్శనందృష్టాంతః ఉపమానమితియావత్, అతోనాత్రానౌచిత్యశంకా
కార్యేతిభావః, నాయందృష్టాంతాలంకారః, బిమ్బప్రతిబిమ్బ భావే

(౧)బ్రూఞ్ ధాతోర్లట్ బ్రువఃపంచానామాదితఆహోబ్రువఇత్యనేనా
హాదేశపక్షేతిపోణలిఆహేతిరూపంఅత్రస్మేత్యధ్యాహారేభూతార్థక
త్వమ్।యద్వాఆహేత్యవాచాస్థతిజ్వేభక్తిప్రతిరూపకోనిపాతఇతిశాక
టాయనఃఅతః సపదాధ్యాహారక్లేశోపి నేతిశ్రీమదప్పయదీక్షితమతం

జ్యేష్ఠోక్త్యా ప్రాప్తవనః ప్లవగమండలసార్వభౌమః॥తథాహి॥30॥ప॥ శ్రేయః
పదాత్పదముపైతి విధేః ప్రసాదాత్ప్రియస్తదద్య ఫలితం హి విభీషణాతు
రేఖాతపత్రసహితం పదమస్య గృహ్ణన్నేకాతపత్రసహితం పదమేష

నోపమ్యస్య గమ్యత్వేన సబాధాత్ కింతూదాహరణశబ్దేన తుల్యత్వాభి
ధానాదుపమాలంకారః- అత ఏవ దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపా
శ్శబ్దాన ప్రయోక్తవ్యాః పౌనరుక్త్యాపత్తేరిత్యేకావళీకారః, వసంతతి
లకావృత్తమ్, ॥30॥—॥ఉక్తమర్థాంతరన్యాసేనోపపాదయతి ॥ త
థాహీతి॥సఏవప్రకారఇత్యర్థః॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ శ్రేయఇతి ॥
శ్రేయో రాజ్యాదికం కర్తృ, విధేః ప్రసాదాత్ దైవానుగ్రహాత్ ॥ని॥
విధిర్విధానే దైవేచేతి విశ్వః, ప్రేయోభూమ్నా ॥ని॥ ప్రేయోభూ
మ్న్యంతగమన ఇత్యమరః, పదాత్ స్థానాత్ చరణాచ్చేతి గమ్యతే॥ని॥
పదంవ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమరః,ఉపైతి ప్రాప్నో
తీతి యదిత్యధ్యాహారః, యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్ తత్ న్యాయ్యోపచ
న మిత్యర్థః, అద్యేదానీం విభీషణాతు విభీషణఏవ తుశబ్దో ఽవ్యవ
చ్ఛేదకార్థకః ఫలితంఫలవత్ చరితార్థం బాలిమిత్యర్థః, తాదృశా
దిత్యాదితచ్ హిరవధారణార్థకః- సతుః యస్మాత్ విభీషణః రే
ఖాఆతపత్రాకారరేఖేత్యర్థః తత్సహితం మహాపురుషత్వాద్ధేస్ప్రహి
తం అస్యత్రిలోకస్యపదంచరణం స్థానంచేతి గమ్యతే, గృహ్ణన్ స్వీక
ర్వన్, ఏకాతపత్రసహితమేకచ్ఛత్రయుక్తం నిష్ప్రపంచమిత్యర్థః
పదంసామ్రాజ్యం భోజప్రాప్తః శ్రేయసః పదాత్ప్రాప్తం ప్రా
ప్తిరిత్యేతత్ఫలితం జాతమితియుక్తమనుక్తమితి భావః ॥ సామాన్యే
తోయం విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసో లంకా
రః వసంతతిలకావృత్తమ్ (౧) ॥ 31 ॥ — ॥ అనంతరవృత్తాంతమాహ ॥

(౧) విభీషణాయుపితి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః । తుశబ్దస్యావధారణా
ర్థకత్వే ఏకత్రైవన్యాయ విశ్రాంతిప్రతీతేః న్యాయస్య సర్వవిష
యకత్వహానిప్రసంగాత్ ॥

భేజే ॥౩౨॥ ౪ ॥ అసౌపునరగ్రతఏవభరతాగ్రజాపాంగసుధాతరంగాభి
షిక్తోపిపునరుక్తరాజ్యాభిషేకస్సకలవిస్రమ్భభాజనతయాసుగ్రీవఇవా
పరోదశగ్రీవబలమఖిలమావేద్యసద్యఏవలఙ్కాపురసమాస్కన్దనాయ
సేనాసముత్తరణహేతుం సేతుం విధాతుమారాధయవారాంనిధిమితి స
వినయమేనం విజ్ఞాపితవాన్ ॥౩౩॥ ౫ ॥ అథవారాంనిధింధ్యాయన్న

అసావిత్యాదినా ॥ అసౌవిభీషణఃపునశ్శబ్దో వాక్యాలఙ్కారే అగ్రతః
అనుపదమేవ భరతాగ్రజస్య శ్రీరామచన్ద్రస్య అపాంగసుధాతరం
గైఃకటాక్షామృతలహరీభిః అభిషిక్తోపి పునరుక్తరాజ్యాభిషేకః పు
నర్విరచితసామ్రాజ్యాంగమూర్ధాభిషేకః, శ్రీరామేణ కరుణాకటా
క్షావలోకనపూర్వకం లఙ్కారాజ్యేభిషిక్తఇత్యర్థః, సకలవిస్రమ్భ
భాజనతయా సమగ్రవిశ్వాసపాత్రతయా ॥ని॥ సమౌవిస్రమ్భవిశ్వాసా
విత్యమరః, అపరస్సుగ్రీవఇవస్థితస్సన్నిత్యుత్ప్రేక్షా, అఖిలంసమగ్రంద
శగ్రీవబలం రావణశక్తిం సైన్యంవా ॥ని॥ బలంసైన్యంబలంస్థౌల్యం బ
లంశక్తిర్బలోసురఇతిశాశ్వతః, ఆవేద్య ॥ * ॥ అవధ్యస్సర్వభూతా
నాంగన్ధర్వోరగరక్షసామ్ । రాజపుత్రదశగ్రీవోవరదానాత్స్వయం
భువ ఇత్యాదినా విజ్ఞాప్యేత్యర్థః - సద్యః అవిలమ్బేనైవలఙ్కాపుర
స్య సమాస్కన్దనాయ సమాక్రమణార్థం సేనాయా వానరసైన్యస్య
సముత్తరణహేతుం సముద్రోల్లఙ్ఘనసాధనం సేతుంవిధాతుంబన్ధుం
వారాంనిధింనీరనిధిం ॥ని॥ ఆపస్స్త్రీభూమ్నివార్వారిత్యమరః ఆరాధ
య ప్రార్థయ ఇత్యనేన ప్రకారేణసవినయం సప్రశ్రయం యథాత
థాఏనం శ్రీరామంప్రతివిజ్ఞాపితవాన్ ॥౩౩॥—॥అ॥ తతశ్శ్రీరామఃకి
మకార్షీదిత్యత్రాహ ॥అథేతి॥ అథవిభీషణవిజ్ఞాపనానన్తరం, రామః
వారాంనిధింధ్యాయన్ ప్రసాదనార్థం చిన్తయన్, అంభోధిహ్రద
యే అంభోధితీరేశేతఇతితథోక్తస్సన్ + అధికరణేశేతే రిత్యచ్ప్రత్య
యః•శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్ దర్భశయనం దర్భైరూపశయ్య

ష్యోఽభిహ్వాదయేశయః। వ్యానశే దర్భశయనం వేదీమివ హుతాశనః॥౩౪॥ తత్రచ కుశాస్తరణమధ్యమధ్యాసీనే దేవే రామభద్రే నియన్త్రిత ఇవ నియమవశాన్నిశాత్రయమపి నిధ్యానవతి ప్రసాదం నాససాద యాదసాంపతిః ॥౩౫॥ప॥ వ్యాపారయన్నథ విలోచనకోణమద్ధా కోపారుణం

నం వేదిం పరిష్కృతభూమిమ్ ॥ని॥ వేదిః పరిష్కృతా భూమిరిత్యమరః హుతాశనః అగ్నిరివ వ్యానశే తత్రాధిశిశ్యే ఇత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, లేన ప్రార్థనావైధర్మ్యేఽపి ప్రకారాంతరేణ కార్యనిర్వాహకత్వం శుచిత్వంచ ద్యోత్యతే, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్॥*॥ ఏవముక్త్వా కుశాస్తీర్ణే తీరే నదనదీపతేః । సంవివేశ తదా రామో వేద్యామివ హుతాశన ఇతి ॥౩౪॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్ర అంభోధితీరేచ కుశాస్తరణమధ్యం దర్భశయనమధ్యప్రదేశ ఇత్యర్థః ॥+॥ అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేతి కర్తృత్వం అధ్యాసీనే అధిష్ఠితే దేవే స్వామిని రామభద్రే నియమవశాత్ నిష్ఠాపారతంత్ర్యాత్ నియన్త్రితే నియమిత ఇవ సుప్తే సకలనియంతృత్వాత్తస్య న తథాత్వమితి భావః నిశాత్రయమపి తిస్రః నిశాస్వపీత్యర్థః, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా నిధ్యానవతి నిరాధ్యాన తత్పరే సత్యపి, యాదసాం జలజంతూనాం పతిః జలనిధిః ॥ని॥ రత్నాకరో జలనిధిర్యాదఃపతిరపాంపతిరిత్యమరః, అత ఏవ ప్రసాదమనుగ్రహాభిముఖ్యమితి యావత్ నాససాద న ప్రాప, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్॥*॥ తస్య రామస్య సుప్తస్య కుశాస్తీర్ణే మహీతలే । నియమాదప్రమత్తస్య నిశాస్తిస్రోఽతిచక్రమురితి ॥౩౫॥—॥ తతశ్చ శ్రీరామః కింకృతవానిత్యాహ ॥ వ్యాపారయన్నితి ॥ అథ నిశాత్రయాపగమానంతరం కోపారుణం మయా ప్రార్థనాయాం కృతాయామపి మత్సామర్థ్యాపరిజ్ఞానేన తూష్ణీం స్తబ్ధభావేనైవాయమనాదృత్య తిష్ఠతీతి సముత్పన్నకోపసంరక్తమిత్యర్థః విలోచనకోణం నేత్రాంచలం అద్ధా వ్యాపారయన్ ప్రసారయన్ కుటిలితః వక్రీకృతః భ్రుకుటీ

కుటిలితభ్రుకుటీవిటఙ్కః । ఆధాతుమైహతధనుః ప్రథమోరఘూణాంపైతామహప్రథమసర్గసమాపనాయ ॥ ౩౬ ॥౫॥ ఆదాయచదురాపంచాపమారోపయతవిశిఖమనలశిఖమ్ ॥౩౭॥ ప ॥ నాథోవిమోక్తుముదయుఙ్క్తనయావదేషపాథోనిధేరుపరిపావకరూపమస్త్రమ్ । సంతాపినీనయనవారిమిషేణతావన్మందాకినీకిముతవారుణమాలలమ్బే ॥౩౮

ఘూ భ్రూభంగోవిటంక ఇవయస్యసతథోక్తః (౧) రఘూణాం ప్రథమో శ్రీరఘునాయకః, పితామహస్యాయం పైతామహోయః ప్రథమసర్గః అవస్సృష్టిరిత్యర్థః ॥*॥ అపఏవససర్జాదావితి బ్రహ్మాండపురాణ వచనాత్ తస్యసమాపనాయసంక్షేపాయవిధ్వంసనాయేత్యర్థః ధనురాదాతుమైహతవిచ్ఛత్ వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౩౬॥——॥ ఆదాయేతి॥ దురాపంపరేషాందుష్ప్రాపంచాపమాదాయచ అనలశిఖం విశిఖమాగ్నేయాస్త్రం ఆరోపయత అనుసంహితవాన్ ॥౩౭॥——॥ నాథఇతి॥ ఏషఃఅయంనాథః రఘునాయకః, పాథోనిధేఃజలనిధేః ॥ని॥ కబంధ ముదకంపాథఇత్యమరః ఉపరిపావక రూపమస్త్రం ఆగ్నేయాస్త్రం యావత్ యదావిమోక్తుంనోదయుఙ్క్తనోద్యుక్తవాన్ తావత్తదానీమేవ మందాకినీవియద్గంగాసంతాపినీస్వప్రియతమస్య మహావిపత్తిస్సంప్రాప్తేతి సంతాపవతీసతీ నయనవారిమిషేణనేత్రాంబువ్యాజేన వారుణం వరుణదేవతాకంసలిలాస్త్రమాలలమ్బే కిముస్వీకృతవతీకిం అత్రపతివిపత్తినిమిత్తకస్య మందాకినీబాష్పస్య బాష్పత్వమపహ్నుత్యవారుణాస్త్రత్వేనోత్ప్రేక్షా, తథా ఆగ్నేయాస్త్రప్రయోగ సంతాపయోః కార్యకారణయోః భిన్నదేశత్వాదసంగత్యలఙ్కారః ॥*॥ కార్యకారణయోర్భిన్న దేశత్వేస్యాదసంగతి రితిలక్షణాత్, అయంచోత్ప్రేక్షావగతఇతిసంకరః, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౩౮॥——॥

(౧) భ్రూవికుటిగకౌటిల్యంభ్రుకుటిః + ఇకోహ్రస్వోఽఙ్యోగాలవస్యేత్యాద్యాకారస్యహ్రస్వః । కృదికారాదక్తినఇతిఙీష్ ॥

శ్లో॥ రుషా విశిఖముచ్ఛిఖం జహాతి రాఘవే లాఘవాదజాయత రుజాయతశ్వ
సితనక్రచక్రాకులమ్ । రసాతలవలత్తిమిస్తిమితకుమ్భికుమ్భీనసప్రవిష్ట
గిరికన్దరం తరళమన్తరం వారిధేః ॥౩౯॥ ४ ॥ తత్క్షణంచ జలనిధిః క్షన్తా చ
యుగాన్తానలస్య సహనోఽపి గరళదహనోష్మణాం సోఢాపి బాడబగాఢా

రుషేతి॥ రాఘవే శ్రీరామే రుషా రోషేణ ఉచ్ఛిఖం ఉద్గతజ్వాలం విశిఖం బా
ణమాగ్నేయాస్త్రమిత్యర్థః ॥ని॥ ఘృణిజ్వాలే అపి శిఖా। పృషత్కబాణవిశి
ఖా ఇతి ధామరః, లాఘవాత్ హస్తలాఘవాత్ జహాతి త్యజతి సతి+జహా
తేశ్చ త్యప్రత్యయః, వారిధేః అన్తరం మధ్యం కర్తృ ॥ని॥ అన్తరం పరిధా
నీయోపహాస్స్వీయాన్తరాత్మని, ఛిద్రే మధ్యేవకాశే చేతి వైజయన్తీ రు
జా ఉపతాపః ॥ని॥ స్త్రీరుగ్రుజాచోపతాప ఇత్యమరః+షిద్భిదాదిభ్యో
ఙ్ అథవా రుజేతి వేదనాభేదః తయా ఆయతాన్యతిదీర్ఘాణి శ్వసితా
ని నిశ్వాసా యస్య తత్ । తథోక్తేన నక్రచక్రేణ కుమ్భీరకాపరపర్యాయ
జలగ్రాహవ్యూహేనాకులం సఙ్కులమ్ ॥ ని ॥ నక్రస్తు కుమ్భీర ఇత్యమ
రః- రసాతలే పాతాళే వలన్తో వలమానాః తిమయః శతయోజనవిస్తృత
కాయాః మీనవిశేషాః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్ ॥ని॥ రాజీవశ్శకుల స్తిమి
రిత్యమరః, అత్ర వలతేరనుదాత్తత్త్వేపి చక్షిఙో ఙిత్కరణేన తస్యానిత్య
త్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదప్రయోగః, అత ఏవ వలతేరాత్మనేపదమనిత్యం
జ్ఞాపనాదితి వామనః వలతే వలతీతి చేతి భట్టమల్లశ్చ స్తిమితాః నిశ్చేష్టాః
కుమ్భినో జలకరిణః యస్మిన్ తత్ కుమ్భీనసైస్సర్పవిశేషైః ॥ని॥ కుమ్భీ
నసో లోహితాహిరితి వైజయన్తీ, ప్రవిష్టాని గిరికన్దరాణి మైనాకాదిప
ర్వతబిలాని యస్మిన్ తత్తథోక్తం చ సత్ తరళం విఘూర్ణితమజాయ
త జాతం, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ తత్క్షణమితి ॥ తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే
అత్యన్త సంయోగే ద్వితీయా, అయం జలనిధిశ్చ వారనిధిరపి యుగాం
తానలస్య ప్రళయకాలాగ్నేః + కర్తృకర్మణోః కృతీతి కర్మణి షష్ఠీ, ఏవ
ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం, క్షన్తా చ సహనశీలోఽపి +క్షమూష్ సహనే

వలేపస్యతితిక్షురపిభార్గవతీక్ష్ణపరశోః పరిశోషయన్నమన్తరంగారమయం శరమయమప్రమేయం నిమిషమపి నవిషేహే ॥౧౮॥ శరణమథశరవ్యథానిదానం జలనిధిరేషజగామ రామమేవ। పరుషకులిశపాతభేవకింవాజలధరమర్థయతేసజీవలోకః ॥౧౯॥గ ॥ అగత్యచానుపదముప్రథీకృతచిర

తృచ్ గరళదహనోష్మణాం నియతాత్మకుక్షినివాసస్య కాలకూటస్య సావధస్థితశేషాశీవిషస్య విషజ్వలన పరితాపానాం వాసహనో మహత ణః, బాడబస్యబడబానలస్యయోగాధావలేపః నిరంతరదృఢతరా స్వావదనం గాఢావలేపస్య ఇతిపాశే దృఢధాహాగర్వః ॥ ని ॥ అవలేపస్తుగర్వేస్యా ల్లేపనేమూషణేపి చేతివిశ్వః, తస్యసోఢాపి సహతేఽతితృచ్ భార్గవతీక్ష్ణపరశోః జామదగ్న్యనిశితపరశోరస్య బాహ్మణత్వాస్సర్వదా సహోంద్రతాస్వనివాసప్రార్థనా సమయేప్రయుక్తస్యేతిభావః, తితిక్షుః క్షాంతిశీలోపిక్షమతేస్సన్నం తాదుపర్యపయః, అంగారమయమగ్నిస్వరూపం అంతః పరిశోషయంతమప్రమేయం అపరిచ్ఛేద్యానుభావం శరం అస్త్రోత్తమం, నిమిషం నిమేషమాత్రమపి కిముతచిరకాలమితిభావః, నవిషేహేనచక్షమేస్వతోదుస్సహస్య తత్రాపి క్రోధావేశేన శ్రీరామప్రేరితస్యాస్త్రస్య కః క్షంతేతిభావః ॥౧౮॥ శరణమితి అథాసహనానంతరం ఏషజలనిధిః సముద్రః, శరవ్యథానిదానం శరజనితాత్యంతసంతాప కారణం ॥ని॥ నిదానంత్వాదికారణమిత్యమరః॥ రామం శ్రీరామమేవ శరణం రక్షకమ్ ॥ని॥ శరణంగృహరక్షిత్రోరిత్యమరః జగామప్రాప గమేర్లిట్, కుతఏతదిత్యాశంక్య తత్రదృష్టాన్తమాహ ॥పరుషేతి॥ జీవలోకః ప్రాణిసమూహః, పరుషః అసహ్యః కులిశపాతో యస్మాత్తం-జలధరం మేఘమేవనార్థయతే నయాచతేకిం జలమితి శేషః, యాచతఏవేత్యర్థః, అతోస్యైతచ్ఛరణాగతత్వం యుక్తమితిభావః, అర్థ ఉపయాఞ్చాయామితిధాతుః, "అర్థేమర్థయతే అర్థాయానే యాఞ్చావబోధయోరితి వచనాత్ వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః

త్నరత్నరాశిర్జలరాశిర్వినీతవేషో విశేషోపజాతనతిభిర్నతిభిరభ్యనన్దయద్రఘునన్దనమ్ ॥౪౨॥౧॥ తదను తదనుసంహితమమోఘమస్త్రం వైధాత్రం కుత్రచన వనచరధామని మరుసీమని నిపాత్యతాం సహ్యతే మయా సలి(లవ)లావస్తమ్భస్సమ్ప్రత్యవనలౌ విదధాతు సేతుమిత్యభిదధా

పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥౪౧॥——॥ ఆగత్యేతి ॥ ఆగత్య శరణం ప్రాప్య చ అనుపదమనన్తరం, ఉపదీకృతః ఉపాయనీకృతః చిరత్నరత్నరాశిః యేన స తథోక్తస్సః ॥ని॥ ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదే త్యమరః, వినీతవేషః అనుద్ధతాకారః, వినయప్రహ్వభూత ఇత్యర్థః, విశేషేణ ఉపజాతాః ఉత్పన్నాః నతిః స్తుతిర్యాసు తాః తత్తత్కాలోచితప్రసాద సంపాదకస్తోత్రవిశిష్టా ఇత్యర్థః తాదృశీభిః నతిభిర్నమస్కారైః, రఘునందనమభ్యనందయత్ అతోషయత్, ఉపాయనస్తుతినమస్కారైః శ్రీరామస్య కోపోపశమం చకార, ప్రణిపాతప్రతీకారస్సంరంభో హి మహాత్మనామితి న్యాయాదితి భావః అత్ర నతిభిరితి బహువచనం తాసాం భక్తిశ్రద్ధాతిశయపూర్వకత్వం ద్యోతయతి తథాభిధానమేవ శ్రేయస్కరత్వాత్ ॥*॥ తథా చ శ్రుతిః ॥ భూయిష్ఠాం తే నమ ఉక్తిం విధేమేతి ॥౪౨॥——॥ తదన్వితి ॥ తదను రఘునందనాభినందనానంతరం తదనుసంహితం తేన శ్రీరామేణ అనుసంహితం ధనుషి యోజితం అమోఘమవ్యర్థం వైధాత్రమస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం వనచరాణామాభీరప్రముఖానాం పాపాత్మనాం ధామని నివాసస్థానే కుత్రచన కస్మింశ్చిన్మరుసీమని మరుదేశే (౧)నిపాత్యతాం విసృజ్యతామ్-మయా సలిలానస్తమ్భః సలిల

---

(౧)అత్ర సీమనీత్యస్య స్త్రీత్వేపి ధామనీత్యస్య నిత్యనపుంసకత్వాత్సామానాధికరణ్యోపపత్తిరితి కేచిత్ ॥ అన్యే తు సనందపశ్యన్నుపసీమసస్థలీరితి భారవిప్రయోగాత్ దుగ్ధేమే మాగధే సీమ్నీతి జయదేవప్రయోగాత్ తద్ద్వారసీమమసీమం దధతోఽతిష్ఠన్నితి సాహిత్యరత్నాకరకారధర్మసూరిప్రయోగాచ్చ సీమన్ శబ్దస్య నపుంసకత్వమప్యస్తీత్యాహుః

నో మందమన్దమంతరధాత్ ॥౪౩॥ ప॥ ఆదిష్టా రఘుపుంగవేన హరయోప్య
ష్టాసు దిక్షు క్షణాత్త్రైలోక్యాఞ్చితమూలమధ్యశిఖరాన్ధాత్రీధరానా
హరన్ । యైః క్షిప్తైస్సలిలేన లేనజలధిర్యాతోపి జమ్బాలతాం నిర్గ
చ్ఛన్నచిరాయ నిర్ఝరపయః పూరైః పుపూరే పునః ॥ ౪౪ ॥ ప॥

ప్రతిబన్ధః సహ్యతేమ్మృష్యతే సమ్ప్రతీదానీమేవ సలిలః సేతుం విదధాతు
విరచయతు ఇతీత్థమభిదధానో భాషమాణః సాగర ఇతి శేషః, మన్దంమ
న్దం మన్దప్రకారం + ॥ ప్రకారే గుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః, కర్మధారయ
వద్భావాత్సుపో లుక్, అంతరధాదన్తర్హితో భూత్ ॥ ౪౩ ॥ — ॥
తతః కింతత్రాహ ॥ ఆదిష్టా ఇతి॥ హరయో వానరాః రఘుపుంగవేన ఆ
దిష్టాస్సేతునిబన్ధనార్థం పర్వతానాహరతేత్యాజ్ఞప్తాస్సన్తః, అష్టా
స్వపి దిక్షు స్థితానితి శేషః, త్రయో లోకాస్త్రైలోక్యం పాతాళమర్త్య
స్వర్లోకా ఇత్యర్థః + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్, త
త్ర అఞ్చితాని సంగతాని మూలమధ్యశిఖరాణి యేషాం తానిత్యతిశయో
క్తిః, ధరన్తీతి ధరాః పచాద్యచ్ ధాత్ర్యా ధరాః ధాత్రీధరాః తాన్ పర్వ
తాన్ క్షణాదాహరన్ ఆనీతవన్తః- తదనన్తరం సలిలే క్షిప్తైర్యైః ధాత్రీధ
రైః జలధిః జమ్బాలతాం పఙ్కతాం ప॥ని॥ నిషద్వరస్తు జంబాలః పఙ్కోస్త్రీ శా
దకర్దమావిత్యమరః, యాతోపి నిర్ఝరపయః పూరైర్గిరిప్రవాహైః
॥ని॥ ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర ఇత్యమరః- అచిరాయ శీఘ్రమేవ నిర్గ
చ్ఛన్ ఉపచయం ప్రాప్నువన్ సన్(౧) పునర్భూయోపి పుపూరే పూ

---

(౧) నిర్గచ్ఛత్యచిరాయ నిర్ఝరపయః పూరైః పునః పూరైః పుర ఇతి ప్రా
చీనపాఠే నిర్ఝరపయః పూరైర్నిర్గచ్ఛతి నిస్సరతి సతి జలధిరచిరాయ
పునః పుపూరే ఇత్యన్వయః కర్మణి లిట్ । అథా నిర్ఝర ప్రవాహా
ణామేవ కర్తృత్వమ్ । యద్వా క్రియమాణం తు యత్కర్మ స్వయమేవ ప్ర
సిధ్యతి । సుకరైస్స్వగుణైర్యస్మాత్ కర్మకర్తేతి తం విదుః ఇతి వచనాదిహ
సాకర్మకర్తృతనాయ కర్మకర్తరి లకారః కార్య ఇత్యైక్యమ్॥

అథజలధౌనిపేతురతిదూరనిపాతదళజ్జలచర జీవజీవనదగన్ధ మహౌషధ
యః।స్ఫుటితధరావిరాజదహిపుఙ్గవఫూత్కరణక్షుభితగుహాగృహోత్థిత
మహాహరయోగిరయః॥౪౫॥వ।అలక్షితమహీధరగ్రహణమస్ఫుటక్షేపణం
విచిత్రఘటనంతతోవిరచితోనలేనామునా।అబోధిహరియూథపైరథప

రితః ÷ పూరకకర్ణేలిట్ – అత్రామ్బుధేఃపఙ్కిలత్వనిర్ఝరపయఃపూర
పూరితత్వాసమ్బన్ధేపితత్సమ్బన్ధాభిధానాదసమ్బన్ధేసమ్బన్ధరూపాతి
శయోక్తిః పూర్వోక్తయాసంసృజ్యతే శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్॥౪౪॥
—— ॥అథేతి॥ అథానన్తరం జలధౌ-అతిదూరనిపాతేన అత్యన్
తవిప్రకృష్టదేశనిపాతేన సుదూరావగాహనేనవాదళతాం విశీర్యమా
ణానాం జలచరాణాం నక్రాదిజలజన్తురూపాణాం జీవానాం ప్రాణి
నాం జీవనదః పునరుజ్జీవకః గన్ధః ఆమోదోయాసాన్తాస్తథోక్తాః మ
హౌషధయః సఞ్జీవిన్యాదిలతావిశేషాఃయేషుతేతథోక్తాఇతి బహువ్రీ
హిః- స్ఫుటితానిపాతజన్యవేగేన దళితాయాధరాసముద్రాధారభూ
మిః తస్యాంవిరాజతాం ప్రకాశమానానాం అహిపుఙ్గవానాం పాతా
ళవాసినాం మహోరగాణాం ఫూత్కారైర్ముఖనిశ్శ్వాసమారుతైః
క్షుభితాఃక్షోభంప్రాపితాః అతఏవ గుహాగృహేభ్యః కన్దరమన్ది
రాన్తరాళేభ్యః ఉత్థితానిర్గతామహాహరయో మహాసింహాయేషాం
తేతథోక్తాగిరయః పర్వతాఃనిపేతుః పతన్తిస్మ- అత్రపూర్వోత్తరవా
క్యస్థయో రసమ్బన్ధేసమ్బన్ధరూపాతిశయోక్త్యోస్సంసృష్టిః॥౪౫॥——
అలక్షితేతి॥ తతోగిరినిపాతానన్తరమిత్యర్థః- అలక్షితం అదృష్టం
మహీధరగ్రహణం పర్వతస్వీకరణం యస్మిన్కర్మణితద్యథాభవతితథా
తథా-అస్ఫుటక్షేపణంఅప్రకాశవిక్షేపణంయథాతథేత్యతిశయోక్తిః- త
థావిచిత్రా ఆశ్చర్యకరీఘటనాయస్మిన్ కర్మణితద్యథాభవతితథా - అ
మునానలేన అధిపయోధిపయోధావితివిభక్త్యర్థే వ్యయీభావః- విర
చితః నిర్మితః, మహాన్ అత్యాయతః సేతుః హరియూథపైః కపిశ్రే

యోధిసేతుర్గ్రహాన్ భువో భుజ ఇవాభయం నిజస్తనూభువో లంభయన్ ॥
౪౬॥ గ॥ అనన్తరమన్తర్ముఖా ఇవ వలీముఖాః ప్రబోధేనేవ సేతుపథేన సం
సారమివ దుస్తరం తరంగిణీపతిమతీత్య సద్య ఏవ ప్రకాశం గిరీశం సువేలమ
వలోకయన్తో ముహురవిన్దన్పరమానన్దమ్ ॥౪౭॥ వలయితతటదేశై ర్వా
హినీనాం నివేశైరవిరళవనరేఖామధ్యమధ్యాస్త రామః। కపికలకలశీర్ష

ష్ణైః నిజతనూభువః స్వపుత్రికాయాస్సీతాయాః అభయం భయాభా
వం + అర్థాభావేఽవ్యయీభావః - లంభయన్ ప్రాపయన్ భువో భూ
దేవ్యాః భుజ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా - అబోధి బుద్ధః + బుధ్యతేః కర్తరి లు
ఙ్ - దీపజనేత్యాదినా చ్లేశ్చిణాదేశః - పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౪౬॥—॥ అన
న్తరమితి ॥ అనన్తరం సేతునిర్మాణానన్తరం - అన్తర్ముఖాః ఆత్మని
ష్ఠాః యోగిన ఇవ వలీముఖాః వానరాః ప్రబోధేన తత్త్వజ్ఞానేనేవ సేతు
పథేన + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః - సంసారం
పుత్రమిత్రకళత్రాదిబన్ధురూపాం జననమరణ పరంపరారూపాం
వా సంసృతిమివ - దుస్తరం తరీతుమశక్యమ్ ॥÷॥ ఈషద్దురిత్యాదినా
ఖల్ప్రత్యయః, తరంగిణీపతిం సముద్రం - అతీత్య తీర్త్వా సద్యస్తదానీ
మేవ ప్రకాశం చక్షుర్గోచరం భాస్వరం చ ॥*॥ తస్య భాసా సర్వమిదం
విభాతీతి శ్రుతిః. సువేలం సువేలాఖ్యం పర్వతం శోభనమర్యాదం చ ॥ని॥
వేలాబ్ధితీరాబ్ధివృద్ధ్యోః కాలమర్యాదయోరపీతి నానార్థరత్నమాలా।
గిరీశం పర్వతశ్రేష్ఠం పరమేశ్వరం చ - అవలోకయన్తః పశ్యన్తః సాక్షా
త్కుర్వన్తశ్చ ముహుః పునః పునః పరమనిర్వాచ్యమానన్దం సన్తోషం
బ్రహ్మానన్దం చ అవిన్దన్ అలభన్త - అనేకేవేయముపమా శ్లేషసంకీర్ణా।
౪౭॥—॥ వలయితేతి ॥ రామః వలయితతటదేశైః రావేష్టితసానుప్రదే
శైః వాహినీనాం కపిసేనానాం ॥ని॥ సేనానద్యోశ్చ వాహినీతి వైజయ
న్తీ, నివేశైః శిబిరైః అవిరళాని సాన్ద్రాణి వనరేఖామధ్యాని వనశ్రే
ణ్యం తరాళాని యస్య తం తథోక్తమ్ ॥ని॥ పఙ్క్తిః శ్రేణిరేఖాస్తు రాజి

తత్ప్రస్థితా మన్దిరాన్తశ్చలితకుపితసింహత్రస్తవేలం సువేలమ్ ॥౪౯॥ ౫॥ త
దనుదశముఖోఽపి శుకముఖాదతిలంఘితజలధిమధిగతసువేలారామం రా
మం నిశమ్య సమ్యగవగమనాయ రఘునాయకబలమనుప్రహితయో ర్విది
త(వేష)విభీషణప్రేరణాకుపితకపిలోకనియన్త్రణనితాన్తఖిన్నయోర్వి
పన్నాధారదాశరథివిమోచితప్రాణయోశ్శుకసారణయోర్వచనాత్ప్రి

యఇత్యమరః, కపికలకలైః వానరకోలాహలైః శీర్యమాణానాం విదీ
ర్యమాణానాం కందరామందిరాణాం గుహాగృహాణామంతర్ధ్యప్రదే
శః ॥ని॥ అంతర్ధ్యేతథా ప్రాన్తైస్స్వకారార్థేఽపిదృశ్యత ఇతి విశ్వః తత
శ్చలితాః కోలాహలాసహిష్ణుతయా నిర్గతాస్తథాకుపితాశ్చ యేసింహా
స్తేభ్యః త్రస్తాఃభీతావేలాః లక్షణయాతటవర్తిజనం తద్వాయస్యతం-
సువేలమధ్యాస్తాధిష్ఠితవాన్ + అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేతి కర్తృత్వం
మాలినీవృత్తమ్ ॥౪౯॥——॥ తదన్వితి ॥ తదను సువేలాధిష్ఠానానంతరం
దశముఖో రావణోఽపి శుకముఖాత్ శుకాఖ్యప్రణిధివచనాత్ అతిలం
ఘితజలధిం సేతుమార్గేణాతిక్రాంతవారిధిం అధిగతసువేలారామం
అధిష్ఠితసువేలాచలోద్యానం, రామం నిశమ్య శ్రుత్వా సమ్యగవగమ
నాయ సమ్యక్పరిజ్ఞానార్థం, రఘునాయకస్య బలమను సైన్య ముద్ది
శ్యప్రహితయోః ప్రేషితయోః తథావిదితం తద్వృత్తాన్తజ్ఞానమస్యాస్తీ
తి విదితః + అర్శఆద్యచ్ ప్రత్యయః, సచాసౌ విభీషణశ్చ(౧)తస్యప్రే
రణయా రావణప్రేషితావేతౌ గూఢపురుషౌ గృహ్ణీధ్వమితిచోదన
యాకుపితస్య క్రుద్ధస్య కపిలోకస్య వానరనివహస్య నియంత్రణేనత
త్కృతబంధనేనేత్యర్థః - నితాన్తఖిన్నయోః అత్యన్తఖేదమాపన్న
యోః, తతః విపన్నాధారేణ ఆర్తరక్షకేణ దాశరథినా విమోచితప్రా
ణయోః హననోద్యతకపిభిః త్యాజితజీవనయోః శుకసారణయోః గూ
ఢపురుషయోః వచనాత్ వానరబలం సమ్యగ్దృష్ట్వా నిర్బంధముక్తౌ

(౧) విదితవేషవిభీషణేతి ప్రాచీనపాఠేఽర్శ ఆద్యజంతత్వం న కల్ప్యమ్ ॥

సాదముదగ్రమాసాద్య ప్రత్యేకశస్తదావేద్యమానాన్ప్రవర్ధమానసమర
సన్నాహమతీన్ ప్లవగసేనాధిపతీనతిధీరతయాసావధీరణమవేక్ష మా
ణః ప్రతిపక్షబలప్రశంసినావుభావప్యుపేక్షమాణశ్శార్దూల ప్రభృతి
భిః ప్రణిధిభిరప్యవగతాశేషవృత్తాన్తతాన్తస్సుచిరమనుచిన్తయన్నన్తికా
సీనమతివినయప్రహ్వంవిద్యుజ్జిహ్వముపహ్వరేకిమప్యభిధాయసౌధాద
వతతార ॥౪౯॥౫॥ తత్క్షణంసక్షణచాచరౌపినిదేశాన్నిశాచరపతేర్దాశ

పునరావామాగతావిత్యేవం భూతవాక్యాత్ ఉదగ్రమున్నతం ప్రా
సాదం హర్మ్యమాసాద్య అధిరుహ్య, ప్రత్యేకశః భాగశః తాభ్యాంశుక
సారణాభ్యాం ఆవేద్యమానాన్ జ్ఞాప్యమానాన్, ప్రవర్ధమానావృ
ద్ధిం ప్రాప్నువానాః సమరసన్నాహమతిః యుద్ధసన్నాహే బుద్ధిర్యే
షాంతాన్ ప్లవగసేనాధిపతీన్ సుగ్రీవాంగదాదిసేనానాయకాన్, అ
తిధీరతయా అత్యంతగంభీరతయా హేతునాసావధీరణం సావజ్ఞం అవే
క్షమాణః అవలోకమానః తథాప్రతిపక్షస్యబలప్రశంసినౌ శత్రుసైన్య
స్తావకౌవుభావపిశుకసారణౌచ ఉపేక్షమాణః ॥*॥ రిపూణాంప్రతికూ
లానాం యుద్ధార్థమభిధావతామ్ । ఉభాభ్యాంసదృశంనామవక్తుమ
ప్రస్తవేస్తవమిత్యాదినాగర్హమాణఇత్యర్థః, తథా శార్దూలప్ర
భృతిభిఃప్రణిధిభిర్గూఢపురుషైరపి అవగతాశేష వృత్తాన్తః జ్ఞాతాఖిల
సైన్యప్రవృత్తిః ॥ని॥ వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాన్తఇత్యమరః, అతఏవతాం
తః ఖిన్నః సుచిరమనల్పకాలం, అనుచింతయన్ ఏతద్విజయే కఉపా
యోభవేదితి విచారయన్ అంతికాసీనం నికటవర్తినమతివినయ ప్ర
హ్వం అత్యన్తవినయేన నమ్రంవిద్యుజ్జిహ్వంనామకంచిన్మహామాయా
వినంరాక్షసంప్రతి, ఉపహ్వరేరహసి కిమపికించిద్వచనం, అభిధాయ
మాయాకల్పితంరామశిరస్సధనుఃప్రదర్శ్యసీతాం ప్రలోభయేత్యేవం
భూతం వాక్యముక్త్వేత్యర్థః సౌధాదవతతారఅవరూఢవాన్ ॥౪౯॥—
తత్క్షణమితి ॥ తత్క్షణంతస్మిన్క్షణే, సక్షణదాచరోవిద్యుజ్జిహ్వోఽపి

రఘుశిరస్సశరంధనురపినిర్మాయమాయానుభావాదాహవానీత మిత్యభి
ధాయపురో నిధాయచ నిదాఘాతిశయసంతాపినీంవాసంతీమివవైద్యు
తానలశ్చిరకాలవిరహవిహ్వలీకృతామాకులీచకార మైథిలీమ్॥౫౦॥౫॥తత
స్సాముగ్ధాప్రబుద్ధావపున స్తథ్యమితి విచార్యతదనార్యంపర్యదేవయత
పతిదేవతా॥౫౧॥ప॥ రక్షోవరోధవసతింరజనీచరాణాంరక్షోపరోధమపి

నిశాచరపతేః నిదేశాత్ రావణాజ్ఞావశాద్ధేతోః, మాయానుభావాత్ నిజమోహనశక్తిసామర్థ్యాత్ దాశరథేః శ్రీరామస్య శిరః సశరం సబాణం ధనుశ్చ నిర్మాయ ప్రకల్ప్య, ఆహవాత్ యుద్ధాత్ ఆనీతమితీత్థమభిధాయ ఉక్త్వా, పురః సీతాయా అగ్రే నిధాయ నిక్షిప్యచ నిదాఘోష్ణమహాతిశయేన గ్రీష్మకాలప్రయుక్తోష్మాధిక్యేన సంతాపినీం పరితప్యమానాం ॥ని॥ నిదాఘోగ్రీష్మకాలేస్యాదుష్ణస్వేదాంబునోరపీతి విశ్వః, వాసంతీంమాధవీలతాం ॥ని॥ వాసంతీమాధవీలతేత్యమరః, వైద్యుతానలఇవేత్యుపమా, చిరకాలవిరహేణ బహుకాలవియోగేన విహ్వలీకృతాం మైథిలీమాకులీచకార ఆకులీకృతవాన్, తదేతన్నఖప్రణోపరిముసలాఘాత ప్రాయంచండభానుసంతప్తాయదవానలవేష్టన రూపంచాభూదితిభావః ॥౫౦॥—॥ తతఇతి ॥ తతస్తదనన్తరం పతిదేవతా పతివ్రతాసా మైథిలీ, ముగ్ధామూర్ఛితాపునః ప్రబుద్ధాబోధం ప్రాప్తా చసతీ, అనార్యంమాయికం తత్సధనుశ్శిరఃతథ్యంయథార్థమితి విచార్యజ్ఞాత్వా పర్యదేవయతవ్యలాపీత్ ॥ని॥ విలాపఃపరిదేవనమిత్యమరః॥ ౫౧॥—॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ రక్షఇతి ॥ రక్షసారావణస్య అవరోధవసతిం అంతఃపురాపస్థానం అత్యన్తదురవస్థాపాదినీమిత్యర్థః ॥ ని॥ శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చేత్యమరః రజనీచర్యశ్చరజనీచరాశ్చ తేషాం అతిభయంకరాణామితిభావః + పుమాన్స్త్రియేత్యేకశేషః రక్షయాగుప్త్యాయః ఉపరోధోనిర్బంధః తమపి రావణస్య త్రిలోకకంటకస్యభర్తృస్నేహజనంచేతిసర్వం యస్యశ్రీరామస్య ఉపలంభధియాప్రా

రావణభర్త్సనేన చ। సర్వం సహాయమపలంభయియా స ఏవ సర్వం సహా భవతి జీవతి హా న్తసీతా॥౨౭॥౫॥ ఇత్యేవమత్యాహితమత్యాస మేతా మేతాం సద్యస్సమాసాద్య సఖి వైదేహి దేహి మే వచో మమ వచో విధేహి కథమియం దీనా దశా దశాననకృతా మాయా హి సేయం మాయా హి మనసి వైధుర్య

త్యాశయా సమామృష్యామి, షహామర్షణేలట్ స్తడ్ సః శ్రీరామః ఏవమిత్థంభూతః ఛిన్నశీర్షో జాత ఇత్యర్థః అథాపి సర్వం సహ్యత ఇతి సర్వం సహా సర్వం సహా వసుమతి ॥౬॥ సర్వంసహా వసుమతీత్యమరః భాతీతి భవతి హా భవతి పూజ్యే ॥—॥ భాతేర్డవతురిత్యౌణాదికో డవతుప్రత్యయః ఉగితశ్చేతి జీప్, సీతా స్వయమిత్యర్థః జీవతి ప్రాణాన్ ధారయతి హంత పతిదర్శన సమకాలమేవ ప్రాణనిష్క్రమణేన భావ్యం, తథా న భూతమిత్యత్యంత విరోధ ఇత్యర్థః సర్వంసహాయాః సర్వసాక్షిత్వాన్నిజమాతృత్వాచ్చ తాం సంబోధ్య ఇత్థం విలాపో యుక్త ఏవేతి భావః అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయో రనుప్రాసయమకవిశేషయోస్సంసృష్టిః ॥౨౭॥—॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యేవముక్తప్రకారేణ, అత్యాహితమత్యా విభీతబుద్ధ్యా యద్వా అత్యాహితే జీవితానపేక్షివ్యాపారే యా మతి స్తయా సమేతాం తాదృగ్బుద్ధిమతీమిత్యర్థః ॥౬॥ అత్యాహితం మహాభీతిః కర్మ జీవానపేక్షి చేత్యమరః, ఏతాం సీతాం సద్యః అవిలంబేనైవ అన్యథా మహానర్థస్స్యాదితి భావః, ఆసాద్య సన్నిధాయ హే సఖి ప్రియే ॥÷॥ సఖ్యశిశ్వీతి భాషాయామితి జీప్, హా వైదేహి మైథిలి మే మహ్యం వచః దేహి మాం ప్రతివదస్వేత్యర్థః తథా మమ మే వచః మయా వక్ష్యమాణం వాక్యమిత్యర్థః విధేహి కురు మదీయవచనం శ్రుత్వా సమాహితమనస్కా భవేత్యర్థః, కింతద్వచ ఇత్యత ఆహ, ఇయం వర్తమానా దీనా దశా వ్యామోహావస్థా కథం కుతః న కథమపీత్యర్థః, కింతు సేయం శిరోధను రాద్యాహరణక్రియా దశాననేన మహామాయావినా రావణేన కృతా ప్రయుక్తా మాయా హి నిశ్చయం ఖలు ఏతత్సర్వం విబుధ్యస్వేత్యర్థః

మఖిలజగతీధుర్యభుజబలాభిరామే రామేపీకిమిదమనార్యంవిచార్యమి
తిభాషమాణాసవీనాసారనిష్యందినీకాదమ్బినీవఘర్మోద్వేగినీం కేకినీం
సరమాచిరమాశ్వాసయామాస ॥౫౩॥ప॥ అథనిగదితనీతింముఞ్చముంచె
తిసీతామవిరతరణకండూభీషణో౽రావణో౽యమ్ । మనసినబహుమే
నేమంత్రిణంమాల్యవన్తం దివిపరమమరీణాంమండలంమాల్యవన్తమ్ ॥

శారవర్షధారిణేఅతఃమనసివైఘుర్యంవైక్లబ్యం- మాయాహిమా(ప్రా)ప్నో
తి- కుతఃఅఖిలజగతీధుర్యసకలలోకధురంధరం ॥+॥ ధురో౽యడ్ఢకావి
తియత్ప్రత్యయః, యద్భుజబలం బాహుపరాక్రమః తేన అభిరామె
కమనీయే రామే అనార్యంతుచ్ఛమిదమేతత్ శిరశ్ఛేదాదికృత్యంవిచా
ర్యంకింవిచారయితుంయోగ్యం కింనవిచార్యమేవేత్యర్థః అత్యంతవిరుద్ధ
త్వాదితిభావః ఇత్యనేనప్రకారేణ భాషమాణా సరమావిభీషణపత్నీ న
వీనాసారనిష్యందినీ ప్రత్యగ్రజలధారావర్షిణీకాదంబినీమేఘమాలా
॥ని॥ కాదంబినీమేఘమాలేత్యమరః, ఘర్మోద్వేగినీం గ్రీష్మోష్మపరిక్లి
ష్టాం ॥ని॥ ఉద్వేగస్తిమితేక్లేశే భయేమందరగామినీతి శబ్దార్ణవః, కే
కినీమివ మయూరీమివ చిరమాశ్వాసయామాస ఉపలాలితవతీ ॥ ఉజ్జీ
వితవతీత్యర్థః ॥౫౩॥—॥ అథేతి ॥ అథమాయాప్రయోగానంతరం అ
విరళరణకండ్వాబహుళతరసమరాభినివేశేన భీషణః నంద్యాదిత్వా
ల్ల్యుః, అయంరావణస్సీతాం శ్రీరామపత్నీంపరమపతివ్రతాం,ముంచ
ముంచఆభీక్ష్ణ్యేనత్యజ+ఆభీక్ష్ణ్యేద్విర్భావః- అన్యథామహానర్థో౽భ
విష్యతీతిభావః ఇత్యేవంనిగదితనీతింఉక్తనీతి వచనంమాల్యవంతం మా
ల్యవన్నామానంమంత్రిణం,మనసిబహుగురుయథాతథానమేనేనబుధ్య
తేస్మ- కింతుదివిస్వర్గే ॥ని॥ ద్యౌస్స్వర్గేనభసోరపీతివిశ్వః, మా
లైవమాల్యమ్ ॥+॥ చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థేష్యఞితిక్షీరస్వా
మీ, తద్వంతం వరణపుష్పస్రగలంకృతమిత్యర్థః- అమరీణాంమండ
లం పరంసురసుందరీనికరమేవ ॥ని॥ మండలంత్రిష్విత్యమరః, బహు

౫౪॥౫॥ అథ రామోఽపి కామోచితవేషవిభీషణామాత్యవిదితరక్షోనగరరక్షోదంతో హృదంతోపజాతసమరసంరంభధీరమ్బుధిమేఖలాలఙ్కారమణేర్లఙ్కాయాః ప్రాగ్ద్వారస్థాయ ప్రహస్తాయ పర్యస్తాహితప్రాణానిలం నీలం దక్షిణద్వారరక్షిణోర్మహోదరమహాపార్శ్వయోర్విశ్వత్ర

మేనే సీతామపరిత్యజ్య శ్రీరామేణ రణే నిహతస్సన్ స్వర్గం గంతుమైచ్ఛదిత్యర్థః, అనుప్రాసయమకయోస్సంసృష్టిః మాలినీవృత్తమ్ ౫౪॥—॥ అథేతి ॥ అథానంతరం రామోఽపి కామోచితవేషా ఇచ్ఛానుసదృశవేషధారిణః విహితపక్షిభూమికా ఇత్యర్థః తథాభూతేభ్యః విభీషణామాత్యేభ్యః, అనలాదివిభీషణమంత్రిభ్యః విదితః విజ్ఞాతః రక్షోనగరస్య రావణరాజధాన్యాః లఙ్కాయాః రక్షోదంతో రక్షణవార్తావిశేషో యేన స తథోక్తః ॥ * ॥ తథాచ శ్రీరామాయణే శ్రీరామం ప్రతి విభీషణవచనమ్ ॥*॥ అనలశ్శరభశ్చైవ సంపాతిః ప్రఘసస్తథా । గత్వా లఙ్కాం మమామాత్యాః పురీం పునరిహాగతాః ॥ భూత్వా శకునయస్సర్వే ప్రవిష్టాశ్చ రిపోర్బలమిత్యాది, అతఏవ హృదంతే హృత్ప్రదేశే ఉపజాతా సమరే సంరంభధీః కోపబుద్ధిర్యస్య స తథోక్తస్సన్ ॥౫॥ సంరంభస్సంభ్రమే కోపే ఇత్యమరశేషః- అంబుధిమేఖలాలంకారమణేః భూః తధాత్రీభూషణాయమానాయా ఇత్యర్థః ॥౬॥ భూతధాత్ర్యబ్ధిమేఖలేత్యమరః, లఙ్కాయాః ప్రాగ్ద్వారే తిష్ఠతీతి తథోక్తాయ ॥౬॥ సుపిస్థ ఇతి కప్రత్యయః, ప్రహస్తాయ ప్రహస్తాఖ్యాయ రాక్షససేనాధిపతయే పర్యస్తాహితప్రాణానిలం నిరస్తశత్రుప్రాణవాయుం శత్రుకులాంతకమిత్యర్థః నీలం తన్నామానం వానరసేనాధిపతిం ప్రతినిధిం నిధాయేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే, తథా దక్షిణద్వారం రక్షత ఇతి తద్రక్షిణోః- మహోదరమహాపార్శ్వయోః విశ్వత్రయవిజయధౌరేయం త్రైలోక్యవిజయధురంధరం- తారేయం తారాతనయమంగదమ్ ॥+॥ స్త్రీభ్యోఢగితి ఢగుభయత్రాపిఢక్యేయాదేశః ప్రత్యగ్ద్వారపాలనం ప్రతీచీద్వారసంర

య విజయధౌరేయం తారేయం ప్రత్యగ్ద్వారపాలనాధికృతే పాకశాసనజితే పరాక్రమఘన తనూమన్తం హనూమన్తమథ మధ్యగుల్మే విహితరక్షాయ విరూపాక్షాయ చ రక్షసే రక్షః ప్లవగఋక్షాధిపతీన్ప్రతినిర్దిశ్య విధాయ విధాయ చ సజ్యం ధనురనుజేన సమం సమీకాభిముఖేన దశముఖేన గుప్తముత్తరం గోపురముత్తరం గోబలైరుపరురోధ ॥౫౫॥ వ॥ అత్యాకులాం హరిబలైరవలోక్య లఙ్కాం దత్తార్గళేషు దశకన్ధరకిఙ్కరేషు। ఆరక్షకైస్త్వరిత మన్తకరాజధాన్యా ముద్ఘాటితాభి రుదభావి కవాటికాభిః

క్షణమధికరోతీతి తదధికృతే కరోతేః క్విప్ పాకశాసనజితే ఇన్ద్రజితే సప్తమ్యన్తపాఠే తు - అధికృతే నియోజితే- కృధాతోః కర్మణి క్తప్రత్యయః పాకశాసనజితి విషయే ఇత్యర్థః తనూమన్తం మూర్తిమన్తం పరాక్రమమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా హనూమన్తం తథా అన్తర్వ్యూహే మధ్యగుల్మే విహితరక్షాయ కృతసంరక్షణాయ విరూపాక్షాయ రాక్షససేనాధిపతయే చ రక్షః ప్లవగఋక్షాధిపతీన్ విభీషణసుగ్రీవజామ్బవతః ప్లవగఋక్షేత్యత్ర + ఋత్యక ఇతి సాంహితః ప్రకృతిభావః ప్రతినిర్దిశ్య ప్రతిభటాన్విధాయ కృత్వా నియుజ్యేత్యర్థః । తథా ధనుశ్చ సజ్యమారోపితగుణం విధాయ కృత్వా అనుజేన సమం లక్ష్మణేన సహ బలైర్వానరసైన్యైః ఉత్తరంగస్సముద్భటస్సన్ సమీకాభిముఖేన సమరోన్ముఖేన దశముఖేన గుప్తం రక్షితముత్తరం ఉత్తరదిగవస్థితం గోపురం పురద్వారం ఉపరురోధ అరౌత్సీత్ రుణద్ధిస్మ ॥ ౫౫ ॥—॥ అత్యేతి ॥ హరిబలైర్వానరసైన్యైః అత్యాకులామత్యన్త సఙ్కులాం లఙ్కామవలోక్య దశకంధరకిఙ్కరేషు రావణభృత్యేషు దత్తార్గళేషు సంఘటితకవాటేషు వానరాణామన్తః ప్రవేశనిరోధార్థం కవాటాచ్ఛాదితద్వారేషు సత్స్విత్యర్థః ॥ ని॥ కవాటమరరం తుల్యే ఇత్యమరః - అన్తకరాజధాన్యాం యమపుర్యాం, కవాటికాభిః కవాటైః కర్తృభిః ÷ గౌరాదిత్వాత్ జీష్ అతఏవోక్తమమరకోశే ॥*॥ (స్త్రీ)స్స్యాత్కాచిన్మృణాళ్యా

కాభిః ॥౪౬ ॥౫॥ తత్క్షణంలక్ష్మణాగ్రజస్సుగ్రీవేణ సహాసువేలాచలకూటమధిరూఢస్త్రికూటావనీధరచూడామణిం సింహళద్వీపకమలకర్ణి

దిర్వీక్షాపదయో యదీతి। అబాహుళ్య ప్రీతిః ప్రయోజనంతతః స్వార్థే కః కేణఇతిహ్రస్వః ఆసమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షకైః ద్వారపాలకైః ÷ ణ్వుల్తృచావితి కర్తరిణ్వుల్ ఆరక్షికైరితిపాఠే ఆరక్షాప్రయోజనమేషామారక్షికైః + ప్రయోజనమితిఠక్, త్వరితంశీఘ్రం ॥౫॥ జవాథశ్శీఘ్రంత్వరిత మిత్యమరః, ఉద్ఘాటితాభిర్విఘటితాభిః ఉదభావి ఉద్భూతం + భువో భావేలుఙ్ చిణ్ భావకర్మణోరితిచిణ్ సమనంతరమేవ మహారణాన్నిపత్యపునరాగంతౄణాం రాక్షసానామత్రఏకమేవ ద్వారంచేత్ మహాసంకటంభవిష్యతీతి ధియాయమద్వారపాలకాఃసర్వాణ్యపి ద్వారాణిశీఘ్రముద్ఘాటితకవాటానిచక్రురిత్యర్థః రాక్షసానాంపాపిష్ఠానాం యమపురప్రవేశనైయత్యాదితిభావః, మృత్యుస్తేషామతి సన్నిహితోభూదితి ఫలితార్థః లోకేతావదజ్ఞైః స్వరక్షణార్థం కేవలంవృథావ్యాప్రియతే భవితవ్యస్వవిపత్త్యాదికం త్వావశ్యకతయాస్వయమేవ భవతి నచైతజ్జ్ఞానంత్యహోనమూఢాః పశవఇవ శోచ్యాఇతి తాత్పర్యార్థః సంయమనీకవాటోద్ఘాటనాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౪౬॥——॥తత్క్షణమితి ॥ తత్క్షణంతస్మిన్ క్షణేలక్ష్మణాగ్రజః శ్రీరామః సుగ్రీవేణ సహ ఉపలక్షణమేతత్ సర్వైరపివానరైస్సహేత్యర్థః, సువేలాచలకూటం సువేలాఖ్యగిరిశిఖరమధిరూఢోధిష్ఠితస్సన్, త్రికూటఇత్యవనీధరః పర్వతః రాజాదగమ్యతే, తస్యచూడామణిం శిరోరత్నంత్రికూటాచలశిరోభూషణాయమానామిత్యర్థః, రూపకాలంకారః, సింహలద్వీపఇత్యష్టాదశద్వీపేషు ప్రసిద్ధోయోద్వీపః అంతరీపం ॥౫॥ ద్వీపోస్త్రియామంతరీపమిత్యమరః + ద్విర్గతాఆపోఽస్మిన్నితి ద్వీపఇతివిగ్రహః సుప్సుపేతి సమాసః ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతో

తాం నిర్మాణకౌశలీం విశ్వకర్మణో నివేశదరీం నిశాచరహరీణామనవర
తబందీకృతామరపురంధ్రీబాష్పనదీమాతృకోపవనసీమాన్తరాం నిరంత
రసేవాసమాగతదిక్పాలకులమాతంగ మదామ్బుపఙ్కిల బాహ్యాంగ
ణోత్సంగాం లఙ్కామవలోకమానస్తత్రైకత్ర సమున్నతం సౌధ

కారః ద్వ్యంతరుపసర్గేభ్యోప ఈదితి కారాదేశః, సపివకమలంతస్య కర్ణికాం బీజకోశికాం పరమశోభావహతయా తన్మధ్యవర్తినీమిత్యర్థః అత్ర శ్లేషానవర్త్యశ్లిష్టపరంపరితరూపకం విశ్వకర్మణో గీర్వాణశిల్పినః ॥ని॥ విశ్వకర్మా దినకరే తథా గీర్వాణశిల్పినీతి వైజయంతీ, నిర్మాణకౌశలీం రచనాచాతుర్యం విశ్వకర్మణో యావత్స్వకౌశలం నిర్మితామిత్యర్థః, అత్ర కౌశలతత్కార్యయోర్భేదేప్యభేదోక్తేరతిశయోక్తిః ఏతేనాస్యా సాధారణశిల్పసౌష్ఠవసంపన్నత్వం సూచ్యతే, నిశాచరాః రాక్షసాః తఏవహరయః సింహాః తేషాం నివేశదరీం నియత నివాసగుహామితిరూపకం, అనవరతంనిరంతరం బందీకృతా ఉపగ్రహీకృతాయా అమరపురంధ్ర్యః సురసుందర్యః తాసాం బాష్పైర్నేత్రాంబుభిః ॥*॥ బాష్పో నేత్రాంబుధూమయోరిత్యభిధానాత్, నద్యేవమాతా యేషాం తాని నదీమాతృకాణి నద్యంబుజీవనదేశభూతానీత్యర్థః ॥ని॥ దేశోనద్యంబువృష్ట్యంబుసంపన్నవ్రీహిపాలితః, స్యాన్నదీమాతృకో దేవమాతృకశ్చ యథాక్రమమిత్యమరః- తాన్యుపవనసీమాంతరాణి ఉద్యానవనప్రదేశాంతరాళాని యస్యాస్తాం, బందీకృతసురసుందరీబాష్పాంబుప్రవాహపరిపూరితోద్యానవనమధ్యప్రదేశామిత్యర్థః, అత్రాసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, నిరంతరమనవరతం సేవార్థం రావణోపాసనార్థం సమాగతస్య సంప్రాప్తస్య దిక్పాలకులస్య ఇంద్రాదిదిగీశ్వరసంఘస్య యే మాతంగాః ఐరావతాదిమత్తగజాః తేషాం మదాంబునా పంకిలః పంకవాన్ బాహ్యాంగణోత్సంగో బహిర్భవచత్వరప్రదేశో యస్యాస్తామితి పూర్వవదతిశయోక్తిః ॥ని॥ ఉత్సంగో ముక్తసం

మధివసన్తం సన్తమసమివ సదేహబంధమంతికచరోదస్తవిమల ముక్తా
తపత్రనిభాత్సతారకేణ విభావరీపతినేవ సేవ్యమానం వైమానికవధూ
విధూయమానధవళచామరద్వంద్వ శోభితమభితశ్చలితమందాకినీ పరీ
వాహమివాంజనాచలమఖిలజగద్విజయవర్ణావళీమత్రి నిర్ణయైకైర

యోగేవక్షస్యార్ధ్వతలేపి ఫేత్యుత్పలమాలాయాం ॥౪॥ పంక్తేత్యాత్రి
పిష్ఠాధిత్వా నత్వర్థీయఇలచ్ ప్రాపేత్యత్ర బహిర్దేవపంచజనే
భ్యశ్చేతి వక్తవ్యాల్ ష్యఞ్ లఙ్కామవలోకమానః అవేక్షమాణః
తత్ర లఙ్కాయాంచ ఏకత్ర ఏకస్మిన్ప్రదేశే, సమున్నతమత్యున్న
తం సౌధంప్రాసాదమిత్యర్థః + ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇతికర్మత్వం అధి
వసంతం అధితిష్ఠంతం సదేహబంధంమూర్తిమత్ సంతసమసంవిష్వ
గంధకారమివస్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా ॥౫॥ ధ్వాంతేగాఢేంధతమసం క్షీణే
వతమసంతమః।విష్వక్సంతమసమిత్యమరః దేహబద్ధమితిపాఠేగృహీత
శరీరమిత్యర్థః + వాహితాగ్న్యాదిష్వితి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః ఆ
హితాగ్న్యాదిరాకృతిగణఃఅంతికచరేణపార్శ్వవర్తినాఉదస్తముత్క్షి
ప్తం.యద్విమలముక్తాతపత్రంస్వచ్ఛతరమౌక్తికచ్ఛత్రంతన్నిభాత్త
ద్వ్యాజాత్ ॥౬॥ వ్యాజేనిభౌసానదృశేతిప్రష్వధోవాచ్యలింగకావితి
నానార్థరత్నమాలా సతారకేణ అశ్విన్యాదినక్షత్రయుక్తేన విభావ
రీ పతినాచంద్రేణ సేవ్యమానముపాస్యమానమివేతిసాపహ్నవోత్ప్రే
క్షా, విమానేన చరంతీతివైమానికాః దేవాః ॥+॥ చరతీతిఠక్ తేషాం
వధూభ్యాం రమణీభ్యాం విధూయమానం పార్శ్వద్వయేపి సంవీజ్య
మానం యద్ధవళచామరద్వంద్వం పాండరవాలవ్యజనయుగళం తేనశో
భితం ప్రకాశమానం అతఏవ అభితః ఉభయతః ఉభయపార్శ్వయో
రిత్యర్థః, చలితౌప్రసృతౌ మందాకినీపరీవాహౌ గంగాప్రవాహౌయ
స్య తంతథోక్తమ్ ॥౭॥ జలోచ్ఛ్వాసాః పరీవాహాఇత్యమరః, అంజ
నాచలం కజ్జలశైలమివస్థితమిత్యభూతోపమా ఉత్ప్రేక్షావామతభేదాత్

నేకసమీకాభిఘాతమగ్నభగ్నైరావణవిషాణకులిశాగ్రైరుత్కీర్ణ విశాలవక్షఃస్థలఫలకమానీలతమాలసచ్ఛాయమాచ్ఛాదితాభి నవలోహితపాటలపటమాపాటల సంధ్యారాగబంధురం కన్ధరమివదదర్శ దశకంధరమ్ ॥౫౭॥ప॥ కోపాదుత్పతిత స్తదా హరిపతిః కోటీరముత్పాటితం చ

ల్ అఖిలజగతాం సమస్తలోకానాంయా విజయవర్ణావళియః విజయజ్ఞాపకాక్షరవిన్యాసాః తన్నతిన్నిర్ణాయకైః తాదృగ్భ్రాంతిజనకైరిత్యర్థః అతఏవ భ్రాంతిమదలఙ్కారః అనేకసమీకేషు అసంఖ్యాతరణేషు అభిఘాతైస్సంప్రహారైర్మగ్నాని సుదూరం ప్రవిష్టానిఅతఏవభగ్నాని విదళితానియానిఐరావణవిషాణ కులిశాగ్రాణి ఇంద్రగజదంతవజ్రముఖానితైరుత్కీర్ణం విక్షిప్తం ఖచితంవిశాలం యద్వక్షస్థలం తత్ఫలకమివయస్యతం ఆనీలతమాలసచ్ఛాయం సమంతాద్వినీలతాపింఛగుచ్ఛసమానకాంతిమభినవలోహితవత్ ప్రత్యగ్రశోణితవల్ పాటలః అరుణఃయఃపటఃసః ఆచ్ఛాదితోవసితోయేనతంతథోక్తం ॥ని॥ రుధిరాసృగ్లోహితాస్రరక్తక్షతజశోణితమిత్యమరః, అతఏవఆపాటలేన అత్యంతారుణేన సంధ్యారాగేణ బంధురంసున్దరమ్॥ని॥ బంధురం సున్దరేనమ్ర ఇత్యమరశేషః కంధరమంబుధరమివస్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా ఉపమావా ॥ని॥ కంవారిణిచమూర్ధ్ని చేత్యమరః దశకంధరంరావణం దదర్శ (౧) ॥౫౭॥—॥ కోపాదితి ॥ తదారావణదర్శనసమయే, హరిపతిర్వానరేశ్వరస్సుగ్రీవః కోపాత్తద్దర్శన జనితామర్షాద్ధేతోః ఉత్పతితః రావణాధిష్ఠితసౌధముద్దిశ్యేతిశేషః ॥*॥ హతంచరావణంయుద్ధేదర్శనాదవధారయేతి శ్రీరామాయణవచనాత్, శ్రీరామసన్నిధౌ స్వోక్తమర్థంసమర్థయితుం సత్వరముత్థితఇత్యర్థః నైరృతనాయకస్యరక్షఃపతేఃరావణస్య ॥ని॥ నైరృతోయాతురక్షసీఇత్యమరఃకోటీ

(౧) కమిత్యుదకవాచకం మాంతావ్యయం । తస్యపచాద్యజంతేనధరశబ్దేన షష్ఠీసమాసః॥కంధరతీతివిగ్రహేకర్మణ్యణిత్యణికంధారఇతిస్యాత్

క్రీనైర్బతనాయకస్యసుదృఢీచక్రీచవైభీషణమ్। యద్ధ్వాతత్ప్రథమా వమానకుపితేనైతేనబుద్ధ్వాతతోమాయామస్య జగామకోమల గుణ గ్రామంసరామంపునః॥౫౮॥ ౫॥తతోవిరచితతత్సాహసోపాలంభవిధినా ధాశరథినాసంమన్త్ర్య మంత్రిభిస్సాహసమాదిష్టస్సాధిష్ఠభుజశౌర్యశా

రంముకుటముత్పాటితంచక్రీఆకృష్యభువినిపాతయామాసేత్యర్థః ॥ఆ కృష్యముకుటంచిత్రం పాతయిత్వాపతద్బ్రవీతిశ్రీరామాయణవచనం తథావైభీషణంవిభీషణసంబంధినంకోటీరంసుదృఢీచక్రీసుష్ఠుదృఢీకృత వాక్ + అభూతతదాభవేద్విః రావణకోటీరవిఘటనేన విభీషణకోటీర సంఘటనంనిశ్చితంచకారేత్యర్థః అత్ర భవిష్యదర్థ త్వేపి సిద్ధవదను వాదామ్భాతార్థప్రయోగః,అథతత్ప్రథమావమాన కుపితేన సఏవప్ర థమఆద్యస్తత్ప్రథమః తావత్పర్యంతంశత్రుభిభంగాభావాత్తేనావమా నేనఅవజ్ఞయాహేతునాకుపితెనక్రుద్ధేనైతేన రావణేన సహయుద్ధ్వా ముష్టితలప్రహారైర్విచిత్రగతివిశేషైర్యుద్ధంకృత్వాతతః అస్యరావణస్య మాయాంమాయాబలసమాశ్రయారంభంబుద్ధ్వాజ్ఞాత్వాపునర్భూయోపి కోమలగుణగ్రామంరమణీయసకలసద్గుణాభిరామం శ్రీరామం జగ్మా మప్రాప॥తథాచశ్రీరామాయణం ॥*॥ ఏతస్మిన్నంతరెరక్షో మాయా బలమథాత్మనః । ఆరబ్ధుముపసంపెదే జ్ఞాత్వాతంవానరాధిపః ॥ఉత్ప పాతతదాకాశం జితకాశీజితక్లమఇతి, అత్రాతివిస్తరెణవక్తవ్యార్థ స్య సంక్షేపేణ కథనాత్సంక్షేపోనామగుణః, లక్షణంతూక్తమ్ । శా ర్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౫౮॥—॥ తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరంతస్య సుగ్రీవస్య యత్సాహసం రావణోపర్యుత్పతనరూప మవిచారకృత్యం తస్యోపాలంభవిధిః నిందావచనరచనాసవిరచితఃకృతఃయేనసఃతథో క్తేన॥ తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ అసంమంత్ర్యమయాసార్ధం తది దంసాహసంకృతమ్ । ఏవంసాహసయుక్తాని నకుర్వంతిజనేశ్వరాఇతివి రచితే సుగ్రీవోపాలంభేనేత్యర్థః ॥ని॥ యస్సనిందఉపాలంభఇత్యమ

శ్రీవాలినందనస్సలీలం సాలముల్లంఘ్య లఙ్కాం ప్రవిశ్య నిశ్శఙ్కో నృశంసం సమితి శశంస నిశిచరపతిమ్ ॥౭౯॥ ప॥ సోఽహం ప్లవంగమపతేస్తనయస్త్వదీయనిశ్వాసగంధనిజవాలధిమండలస్య । కాలస్య దూషణఖరత్రిశిరోముఖానాం పౌలస్త్య మాం రఘుపతేరవధేహి దూతమ్ ॥ ౮౦ ॥ ప ॥

శ్రీ, దాశరథినా శ్రీరామేణ కర్త్రా మంత్రిభిస్సుగ్రీవవిభీషణాద్యైః మాత్యైస్సహ సంమంత్ర్య మాం ప్రేషణస్య రాజధర్మత్వాత్సమ్యగ్విచార్య సమాదిష్టః ॥*॥ గత్వా సౌమ్య దశగ్రీవం బ్రూహి మద్వచనాదిద మిత్యాదినా ఆజ్ఞప్తః సాధిక్షేపేన బాఢతరేణ భుజశౌర్యేణ బాహుపరాక్రమేణ శాలతే భీక్ష్ణమితి తథోక్తః ॥*॥ బహులమాభీక్ష్ణ్యే ఇతి పాణినిః సాధిక్షేత్యత్ర అంతికబాఢయోర్నేదసాధావితి సాధాదేశః వాలినందనః అంగదః సలీలం సవిలాసం సోత్సాహతనపాటవమిత్యర్థః, సాలం ప్రాకారముల్లంఘ్య అతిక్రమ్య ॥ని॥ ప్రాకారో వరణస్సాల ఇత్యమరః లంకాం ప్రవిశ్య నిశ్శంకో నిర్భీకస్సన్, నృశంసం ఘాతుకం తం నిశిచరపతిం రావణం, ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ శశంస ఉవాచ ॥౭౯॥—॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ సోఽహమిత్యాదిభిః పంచభిః తత్రాదౌ కస్త్వం కస్య వా దూత ఇత్యాశంకాయామాహ, హే పౌలస్త్య సః ప్రసిద్ధోఽహం త్వదీయ నిశ్వాసానాం తావకోచ్ఛ్వాసానాం గంధః ఆమోదః సంబంధో వాఽస్యాస్తీతి తథోక్తం, నిజవాలధిమండలం స్వకీయవాలవలయం యస్య తస్య వాలినః త్వాం నిబధ్య కక్షే నిక్షిప్తవత ఇత్యర్థః ॥ని॥ గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయోరితి విశ్వః ప్లవంగమపతేః వాలినః తనయః, తథా మాం దూషణఖరత్రిశిరసో ముఖాని ముఖ్యా యేషాం తేషాం రాక్షసానాం ॥ని॥ ముఖం తూపదనే ముఖ్యే తోత్రే ద్వారాభ్యుపాయయోరితి యాదవః, కాలస్య అంతకస్య ॥ని॥ కాలో దండధరశ్శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోఽన్తక ఇత్యమరః, రఘుపతేః శ్రీరామస్య దూతమవధేహి జానీహి నిజస్వరూప కథనాపదేశేన తదీయమమోఘోద్ఘాటనమిత్థం కృతవానిత్యర్థః, వస్తు

రక్షఃశిప తెరఘుప తేర్నయనంతృతీయ మానంరదనీయమితిహామనుమేకళ త్రం। అమ్భోజమిత్యళికసంభవమక్షిశమ్భోర్మందాకినీమధుకరస్తుయథా మదాంధః ॥౬౧॥కిఞ్చ॥ ఏకంహైహయసంభవాత్పరిభవాన్మ్లానంద్వి తీయంపునర్దైత్యేన్ద్రావినయాత్తృతీయమపి మేతాతాహితాద్వైకృతా

న్తతిలకావృత్తమ్ ॥౬౧॥—॥ రక్షఇతి ॥ హేరక్షఃప తెరఘుప తేః తృతీ యం నయనం తృతీయనేత్రరూపమిత్యర్థః, అతఏవ రూపకాల జ్కారః, ఏతేన రామస్యాత్యన్తప్రేమాస్పదత్వం రావణస్యాతిదూ రాక్రమత్వంచ సూచ్యతె కళత్రంభార్యాంసీతామ్॥ని॥ కళత్రంశ్రో ణిభార్యయోరిత్యమరః, ఆనందనీయమాక్రమణీయమితి మనుషే అవ బుధ్యసే. హా అత్తవినాశ హేతుభూతేయమితి నజానాసీతి విషాదఇత్య ర్థః ॥ని॥ హావిషాదశుగార్తిష్వితి్యమరః- కథమివమదేన అంధోవి వేకశూన్యః అతఏవ మందాకినీ మధుకరః వియద్గంగాసంచరణశీలో భృంగః - తుశబ్దోవ్యవచ్ఛేదకః శమ్భోఃత్ర్యంబకస్యఅళికసంభవం ల లాటస్థమ్ ॥ని॥ లలాటమళికంగోధిరిత్యమరః అక్షిఅగ్న్యాత్మకంనేత్రం అమ్భోజమితియథా మనుతేతద్వత్ స్వాత్మవినాశహేతుభూతమేత దితి నజానాతీత్యర్థః, మందాకినీగ్రహణం కనకకమలసంభవేన త త్సదృశలలాటనేత్రేఅమ్భోజభ్రాన్తిజననార్థమిత్యవగంతవ్యం, ఉప మాలజ్కారః ॥ వృత్తంపూర్వవత్ - వక్తవ్యాన్తరమపి విద్యతేఇత్యా హ ॥ కిఞ్చేతి ॥౬౧॥—॥ తదేవాహ ॥ ఏకమితి ॥ హేదైత్యేంద్రహై హయసంభవాత్ కార్తవీర్యకృతాత్పరిభవాత్, కారాగారనిక్షేపరూ పతిరస్కారాద్ధేతోః ॥ని॥ అనాదరఃపరిభవః పరీభావస్తిరస్క్రియేత్య మరః ఏకంప్రథితామహాముఖంమ్లానంఖిన్నం మత్కులనన్దనస్య పరిభవ స్సంప్రాప్తఇతి తెజోహీనమభూదిత్యర్థః- తథాఅవినయాత్ లోక విద్విష్టాచరణరూపత్వదీయదుర్నయాత్ ద్వితీయంముఖంమ్లానం(౧)త

(౧)దైత్యేంద్రొబలీంద్రవిషయేఅవినయాత్తద్వత్కృతదుర్నయాదిత్యన్యే

శ్లో ॥ ఇత్థంత్వచ్చరితైః పితామహముఖాన్యేకం వినైవాభవం స్త్వచ్ఛ్రీవంశ
విధిహీనా దాశరథయే దేయాత్వయా మైథిలీ ॥౬౨॥ కౌబేరస్యచపుష్ప
కస్యహరణం కైలాసవిక్షేపణం దిక్పాలాక్రమణంచ జల్పసిముహుః కిం
వాయశస్తావతా । వేషం సంయమినాం విధాయ విజనే దేవీం వనే జానకీం

థామే మమ తాతేన పిత్రా వాలినా ఆహితాద్విరచితాద్వైకృతాల్ వా
లేన నిబద్ధ్య కక్షనిక్షేపణరూపాద్వికారాత్తృతీయమపి ముఖం మ్లానం ఇత్థ
మనేన ప్రకారేణ త్వచ్చరితైస్తావక దుర్వ్యాపారైః పితామహస్యచ
తుర్ముఖస్య ముఖాని వదనాని ఏకమేవ వినా త్రీణి ముఖాని మ్లానాన్య
భవన్ బభూవురిత్యర్థః. తచ్చ తదప్యవశిష్టమేకం ముఖమిత్యర్థః-
ఏవముక్తరీత్యా మ్లానం నవిధేహి నకురుష్వ అతస్త్వయా మైథిలీ దాశర
థయే దేయా దాతుం యోగ్యా అన్యథా తన్ముఖమపి ముఖత్రయావశిష్టమ
పి మ్లానం భవిష్యతీత్యర్థః కూటస్థబ్రహ్మణో లజ్జావిముఖతాం విదధత
స్తే ధిగ్జీవితమితి భావః అత్ర పితామహముఖత్రయమ్లానతాఽసంబంధే
పి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః ॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౬౨
కౌబేరస్యేతి ॥ కుబేరస్యేదంకౌబేరం ॥x॥ తస్యేదమిత్యణ్ తస్యపు
ష్పకస్య పుష్పకాఖ్యవిమానస్య హరణమపహరణంచ జ్యేష్ఠభ్రాత
రం జిత్వా తదీయ పుష్పకహరణేన మహాపౌరుషం కృతమితి సోల్లుంఠ
నోక్తిః కైలాసవిక్షేపణం హరనివాస శైలోత్తోలనేనచ బాహుబలం
చ విద్యత ఇతి స్వామిద్రోహకరణం తదథస్తాద్ద్వితీయం బలం నిరూపిత
వానసీతి మర్మోద్ఘాటనోక్తిః దిక్పాలానామింద్రాదిదిఙ్మర్యాదాపా
లకానాం ఆక్రమణం ఆస్కందనంచ సాంకర్యనిరాసపూర్వకం లోకం
పరిపాలయతాం సాధూనామింద్రాదీనాంచాపరాధకారిణస్తవమరా
త్మత్వం కిం వక్తవ్యమిత్యాతతాయిత్వోక్తిః, ముహుః పునః పునః జల్ప
సి కథయసి తావతా పుష్పకాద్యాహరణాదినా కిం వా యశః కీర్తిః న కి
మపీత్యర్థః కుతస్సంయమినాం సన్న్యాసినాం వేషం కాషాయేదం

వేగాదాహరతా త్వయాద్య రచితం వీరవ్రతస్యోచితమ్ ॥౬౩॥ కింబహునా
॥ప॥ పూజోపహారరచనాయ పురా పురారేశ్ఛిన్నేషు మూర్ధసు నవస్వ
వశేషితం యత్ । దేవస్తదద్య కుతుకీ దశమం శిరస్తే రామో బలిం రచయి
తుం రణదేవతాయై ॥౬౪॥గ॥ అనన్తరమరుంతుదాభాషణరోషణేన రావ
ణేన గృహ్యతాం గృహ్యతామయమితి సరయమాదిష్టానవలమ్బితభుజ

డధారణరూపం నైపథ్యం విధాయ స్వీకృత్య, కపటసన్న్యాసీభూత్వే
త్యర్థః విజనే వనే నిర్జనారణ్యే దేవీం పూజ్యాం జానకీం వేగాత్,
శ్రీరామదర్శనే సద్య ఏవ నిపాతో భవేదితి సముత్పన్నభయసంభ్ర
మాత్ ఆహరతా త్వయాద్యేదానీం వీరవ్రతస్య వీరధర్మస్య ఉచితమ
నురూపం రచితం కృతం సకలలోకశ్లాఘ్యాం జానకీం శ్రీరామసమ
క్షం చౌర్యేణాపహరతా త్వయా సమ్యక్పౌరుషం ప్రకటితమిత్యర్థః
వృత్తం పూర్వవత్ ॥౬౩॥——॥ నిగమయతి ॥ కింబహునేతి బహూక్త్యా
కిమిత్యర్థః ॥ పూజేతి ॥ పురా పూర్వం పురారేరీశ్వరస్య పూజా
యాం ఉపహారరచనాయ నైవేద్యకరణార్థం నవసు మూర్ధసు శిర
స్సు ఛిన్నేషు సత్సు యచ్ఛిరః దశమమిత్యర్థః అవశేషితమవశిష్టం కృ
తం, తత్తద్దశమమిత్యర్థః, దేవః వీరలక్ష్మ్యా ద్యోతనశీలః శ్రీరామః
అద్య ఇదానీం రణదేవతాయై గణశక్త్యై, బలిం పూజోపహారం రచయితుం క
ర్తుం కుతుకీ కౌతుకవాన్ స్వాపరాధం నివేద్య పునర్జానక్యప్రదా
నే క్షిప్రమేవ రామః త్వాం నిహనిష్యతీతి భావః ॥ని॥ బలిః పూజోపహా
రే చ కరే దైత్యాంతరేపి స ఇతి నానార్థరత్నమాలా, వసంతతిలకా
వృత్తమ్ ॥౬౪॥——। అనన్తరమితి ॥ అనంతరమంగదవచనానంతరం,
అరుంతుదేత్యరుంతుదం మర్మస్పృక్ తేన భాషణేన హేతునా రో
షణేన రోషవతా +కర్తరి ల్యుః- రావణేన అయం వానరో గృహ్యతాం గృ
హ్యతామితి చాపలాద్ద్విరుక్తిః- సంభ్రమేణ ప్రవృత్తిశ్చాపలమితి కా
శికా రోషాతిరేకాచ్చ సంభ్రమః ఇత్యనేన ప్రకారేణ సరయం సత్వర

ప్రకోష్ఠాన్ సాశధాంశ్చతురశ్చతురోఽయం భుజంగానివ విహంగాధిపో గృ
హీత్వాఽపి విసముత్పత్య నిపాత్య చైతాన్ పాదేన తత్ప్రాసాదశృంగం
శిరోభంగమివ రిపోర్విభిన్దన్న విందన్ కమప్యత్ర ప్రతిరథం పఙ్క్తి
కంఠోపకంఠభువః పఙ్క్తిరథభువో వివేశ నివేశమ్ ||౬౫|| వ || రఘుతన
యస్తతో విదితరావణదుర్వినయః కుపితమనా మనాగివ దధే కుటిలాం భ్రు
కుటిమ్ । అథ పరివప్రి రాశరపురం హరయస్సరయం యుగవిగమే య

మాదిష్టా నాజ్ఞప్తాన్ అతఏవ వాలమిశ్చితో గృహీతో భుజయోః బాహ్వోః ప్ర
కోష్ఠౌ కూర్పరాధః ప్రదేశౌ చయైస్తాన్ ||ని|| కక్ష్యాంతరం ప్రకోష్ఠశ్చ ప్ర
కోష్ఠః కూర్పరాదధ ఇతి శాశ్వతః-చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్ అశరాన్
రాక్షసాన్ చతురః తత్కాలకర్తవ్య బుద్ధికుశలః అయమంగదః విహం
గాధిపో గరుత్మాన్ భుజంగాన్ సర్పానివ గృహీత్వాఽపి అంతరిక్షే స
ముత్పత్యోత్ప్లుత్య ఏతాన్ నాశరాన్ నిపాత్య భువి పాతయిత్వా చ పాదే
న తత్ప్రాసాదశృంగం రావణసౌధశిఖరం రిపోః రావణస్య శిరోభంగం
శిరోవిదారణమివేత్యుత్ప్రేక్షా- విభిందన్ విదారయన్ (౧) తథా అత్ర
నః కమపి ప్రతిరథం ప్రతిభటమవిందన్ అలభమానస్సన్ పఙ్క్తికంఠో
పకంఠభువః రావణనికటప్రదేశాత్, పఙ్క్తిరథభువో దశరథనందన
స్య శ్రీరామస్య నివేశం శిబిరం వివేశ ప్రవిష్టవాన్ ||౬౫||——||రఘు
తనయ ఇతి|| తతోఽంగదప్రవేశానన్తరం రఘుతనయః రఘునందనః విది
తః అంగదవచనాత్ విజ్ఞాతః రావణదుర్వినయః సీతాప్రత్యర్పణాభా
వరూప రావణదుర్నీతిర్యేన సతథోక్తః, అతఏవ కుపితమనాః కోపావి
ష్టచిత్తస్సన్ మనాగ్ధిరోదాత్తత్వాదీషత్ ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే
ఇవేతిషపథోఽపమావాక్యాలఙ్కారే ష్వితి గణవ్యాఖ్యానే భ్రుకుటిం
భ్రూభంగం కుటిలాం వక్రాం దధే ధృతవాన్ - అథానంతరం హరయో

---

(౧) ప్రాసాదశృంగం వరాంగమివేతి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః వరాంగం శిర ఇవేత్యర్థః । అత్ర త్యపాఠే విభిందన్నిత్యత్రాన్వయాసాంగత్యాత్ ॥

ఖా యుగపదమ్బుధిమూర్ఛిశిఖాః ॥౬౬॥ ప॥ తతో మదపరిప్లవప్లవగవీర
సాంరావిణక్షణక్షుభితకోణపప్రకరపాణికోణాహతః । రవైరధికభైర
వైరుపరతోద్ధతోద్ధాన్తరంతరంగితఘనాఘన స్తనితబంధుభిర్దుందుభిః

వానరాః యుగపదేకమేవ యుగపదేక వారమేవ అంబుధి మూర్ఛి
శిఖా యథా బడబానలజ్వాలా ఇవ॥ని॥ ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల ఇత్యమ
రః -- ఇవవద్వాయథాశబ్దావిత్యాచార్య దండ్యనుశాసనమ్, సరయం
పత్యర్ణఆశరపురంలఙ్కాం పరివవ్రుః పరివేష్టయామాసుః ఉపరురుధు
రిత్యర్థః- ఉపమాలఙ్కారః ॥౬౬॥ తత ఇతి ॥ తతః లంకోపరో
ధానంతరం, సమంతాద్రావస్సంరావః కోలాహలఇతియావత్ ॥ని॥ఆ
రవారావసంరావేత్యమరః తస్యభావస్సాంరావిణం ॥ని॥ అభివిధౌ
భావఇనుణితిభావార్థే ఇనుణ్ అణినుణ ఇతిస్వార్థే ఽణ్ప్రత్యయః ఆది
వృద్ధిః ఇనణ్యనపత్యఇతి ప్రకృతిభావః(౧) మదపరిప్లవానాం దర్పాదిప్రి
క్తానాం ప్లవగవీరాణాం వానరవీరభటానాం సాంరావిణక్షణే కోలా
హలకాలే తదుత్సవేవా ॥ని॥ నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః
క్షణ ఇత్యమరః, క్షుభితః క్షోభం ప్రాప్తః యః కోణపప్రకరః రా
క్షసనివహః ॥ని॥ రాక్షసః కోణపః క్రవ్యాదిత్యమరః తస్య పాణికోణేన
హస్తప్రదేశేన అథవా పాణౌ యః కోణః వాద్యవాదనదండవిశేషః॥ని॥
కోణో ఽపి వాదివాదనమిత్యమరః, తేన ఆహతః తాడితః వాదితః దుందుభిః
రణభేరీ ॥ని॥ భేరీ స్త్రీ దుందుభిః పుమానిత్యమరః అధికభైరవైః అత్యంతభీ
షణైః తరంగితం అవిచ్ఛిన్నం యుద్ధనాఘనస్తనితం వర్షుకాబ్దగర్జి
తం తస్య బంధుభిస్తత్సదృశైరిత్యర్థః, అతఏవోపమా । జ్ఞాతిస్వాదరబ
న్ధ్వాదిశబ్దాః సాదృశ్యవాచకా ఇత్యాచార్యదండీ ॥ని॥ శక్రధ్వాతుక
మత్తేభ వర్షుకాబ్దాఘనాఘనా ఇత్యమరః । రవైః భాంకారైః రౌద్రో

(౧) అత్ర ప్రయంక్రమః । అభివిధిర్వ్యాప్తిః । సంపూర్వశాదుధాతోర్భావే ఽభివ్యాప్తౌ గమ్యమానాయామినుణ్ అణిచ సాంరావిణమితివ్యుత్పత్తిరిత్యర్థః

౬౭॥౫॥ తేనసమన్తతః కన్దళతా దళయతేవ జగన్తి దున్దుభినిర్ఘోషేణ రోషేణచ ప్రేర్యమాణాః ప్రబుద్ధాః కేసరిణ ఇవ గిరికన్దరాన్తః మన్దిరాన్నిర్గత్య గత్యన్తరాయసన్ధాయకాన్యపత్యానీవానిమిత్తాన్యవిలోకమానా విమానాధిగతవిబుధసీమన్తినీభిస్సహ విజిహీర్షయేవ ప్రస్థానసమయపరిమ్లానముఖీస్సుముఖీరవ్యగణయన్తో నిరన్తరగజ్వలితకోపానలన

న్తరం వ్యాప్తభూమి మధ్యకుహరం ఉపరురోధ ఆవృణోత్ రాక్షస సమరసన్నాహభేరీభాంకారస్సర్వత్రవ్యాప్తోభూదిత్యర్థః । అత్ర మన్దభిరవాణాం రోదోఽన్తరోపరోధాసంబన్ధేపి తత్సంబన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః । పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౬౭॥—॥ తేనేతి ॥ సమన్తతస్సర్వత్ర కన్దళతా వ్యాప్నువతా అతఏవ జగన్తి భూర్భువస్స్వర్లోకాన్ దళయతా విదారయతేవేత్యుత్ప్రేక్షా- తేన పూర్వోక్తేన దున్దుభినిర్ఘోషేణ రోషేణ వానరసాం రావిణజనితామర్షేణచ ప్రేర్యమాణాః, అతఏవ గిరికన్దరాద్గిరిదరీభ్య ఇత్యర్థః ॥ని॥ దరీతు కన్దరోవా స్త్రీ త్యమరః, ప్రబుద్ధాస్సుప్తోత్థితాః కేసరిణస్సింహా ఇవేత్యుపమా, మన్దిరాత్ మన్దిరేభ్యః నిర్గత్య నిష్క్రమ్య గత్యన్తరాయసన్ధాయకాని క్వవ్రజసీత్యాదినిషేధవచన పాదగ్రహణాదినా గమనవిఘ్నకారీణి॥ ని॥ విఘ్నోఽన్తరాయః ప్రత్యూహ ఇత్యమరః, అపత్యాని నన్దనానీవేత్యుపమా॥ని॥ ఆహుర్దుహితరం సర్వేఽపత్యం తోకం తయోస్సమే ఇత్యమరః, అనిమిత్తాని ప్రతికూలవాతాదిదుశ్శకునాని అవిలోకమానా అగణయన్త ఇత్యర్థః, సమరపారవశ్యాదితి భావః తథా విమానాధిగతాః వ్యోమయానాధిష్ఠితాః యా విబుధసీమన్తిన్యః సురసున్దర్యస్తాభిస్సహ విజిహీర్షయా విహర్తుమిచ్ఛయేవేతి హేతూత్ప్రేక్షా। రణేఽభిముఖీభూయ హతానాం సురసుందరీ సంభోగలాభాదితి భావః ॥+॥ విపూర్వాద్ధరతేస్సన్నన్తాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్, ప్రస్థానసమయే రణప్రయాణకాలే పరిమ్లానముఖీః విషణ్ణవదనాః ఏతచ్చదుర్నిమిత్తమితి

యనకోణారుణాలాతశతనిపాతవిత్రాసచలితనిజవారణనివారణావేశపరవ
శనిజాశయాదిశాముఖముఖరశివారవామ్రేడితక్ష్వేళితవ్యాకులీకృతకుల
మహీధ్రాః గృధ్రాయతపక్షవిక్షేపాకులపతాకానీకాస్సముత్తుంగ శతా

భావః + స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాదితి జీష్- సుముఖి
ర్నిజవధూరప్యగణయంతః అనాద్రియంత ఇత్యర్థః తథానిరంతరమవి
చ్ఛిన్నం జ్వలితః ప్రజ్వలన్ కోపఏవఅనలోయేషు తేతథోక్తాః నయ
నకోణానేత్రాంతాస్తఏవ అరుణాలాతశతాని అనేకారుణోల్కా ఇత
ర్థః ॥ని॥ అలాతముల్ముకం ద్వయం నపుంసకమిదంద్వయమితి ప్రతాప
మార్తాండః- తేషాంశతస్య నిపాతాత్ ప్రసారాత్ యోవిత్రాసఃభ
యం ఉల్ముకదర్శనేవారణాబిభ్యతీతి ప్రసిద్ధిః, తస్మాచ్చలితాః విమార్గ
గతాః యేనిజవారణాః ఆత్మీయగజాః తేషాంనివారణావేశే మార్గ
ప్రవర్తనకృత్యే పరవశాః ప్రమత్తాః అనవధానా ఇత్యర్థః తథాదిశా
ముఖేషు దిగంతరాళేషు ముఖరాః దుర్నిమిత్తతయా అశుభసూచక
వాదనతత్పరాఃయాఃశివాః క్రోష్టారః తాసాంరవైః రుతైః ఆమ్రేడి
తానిద్విస్త్రిరుక్తాని ॥ని॥ శివాహరీతకీక్రోష్టేతి వైజయంతీ । ఆమ్రే
డితంద్విస్త్రిరుక్తమిత్యమరః- క్ష్వేళితానిసింహనాదాః॥ని॥ క్ష్వేళాతుసిం
హనాదస్స్యాదిత్యమరఃభావక్తః తైర్వ్యాకులీకృతాస్సంకులాఃకృతాఃకు
లమహీధ్రాః కులపర్వతాయైస్తే(౧)గృధ్రాణాంకంకానాం యేఆయతాః
విస్తృతాఃపక్షాస్తేషాంవిక్షేపైః ప్రేరణైఃఆకులానిసంకులాని పతాకానీ
కానిపతాకాయుక్తసైన్యాని యేషాం తేతథోక్తాః ॥ని॥ అనీకంతురణే
సైన్య ఇత్యమరః కంకాధిష్ఠితపతాకావంత ఇతిభావః ॥*॥ ఆసన్నమృ

---

(౧) గృధ్రాయితపక్షవిక్షేపకృతపతాకానికాయపౌనరుక్త్య సముత్తుం
గ శతాంగసంఘపరిగతా ఇతి ప్రాచీనపాఠే విక్షేపకృతంపతాకానికా
యపౌనరుక్త్యం యేషాంతేచ సముత్తుంగాశ్చ శతాంగారథాస్తేషాం
సంఘైః స్సమూహైఃపరిగతాఃపరివృతా ఇత్యర్థః ॥

ఙ్గసంఘాతపరిగతానితాన్తనిశితకృతాన్తదంష్ట్రాఖరతరపట్టసప్రాసప
రశుగదాముసలపరిఘముద్ఘణకృపాణధారిణో దారుణాజగరసంతాన
సంవీతా ఇవవిన్ధ్యకూటాః వ్యూఢాతికరాళకాలాయసకంకటాః విక
ల్పాఇవ కల్పాంబుదానాం వ్యక్తయఇవ కాళరాత్రేః వివర్తా ఇ

ఖ్యార్ధ్నికేచరంతి గృధ్రాదయో మూర్ధ్ని గృహోర్ధ్వభాగే ఇతిప్ర
సిద్ధిః తథా సముత్తుంగా అత్యున్నతాశ్చ యే రథాంగసంఘాతాః ఆయతస్య
న్దనబృందాని తత్పరిగతాః తదారూఢా ఇత్యర్థః ॥ని॥ రథాంగస్స్యం
దనో రథ ఇత్యమరః తథా నితాంతమత్యంతం నిశితాస్తీక్ష్ణాః యాః కృ
తాంతస్య యమస్య దంష్ట్రాః దంతవిశేషాః తద్వత్ఖరతరాః నిశితతరాః
యే పట్టసాః విశాలసన్నివేశ ఖడ్గవిశేషాః ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసాః
కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయాః ఆయుధవిశేషాః తదుక్తం వృత్తి
కారేణ + అకర్తరిచ కారకే సంజ్ఞాయామిత్యత్ర ప్రాస్యంత ఇతి ప్రా
సా ఇతి, పరశవః కుఠారాః గదాః ప్రసిద్ధాః ముసలాని అయోగ్రాణి
పరిఘాః అయోమయదండవిశేషాః ॥ని॥ పరిఘః పరిఘాతక ఇత్యమరః
ద్రుఘణాః ముద్గరాపరపర్యాయాః అయోమయగదాః ॥ని॥ ద్రుఘణో
ముద్గరఘనావిత్యమరః, కృపాణాః కరవాలాశ్చేతి ద్వంద్వః ॥ని॥ కౌక్షేయ
కో మండలాగ్రః కరవాలః కృపాణవదిత్యమరః, తాన్ ఆయుధవిశేషాన్
ధారయంతి తాచ్ఛీల్యేనేతి తథోక్తాః + తాచ్ఛీల్యే ణినిః, తథా దారు
ణా భయంకరాః యే అజగరసంతానాః మహాకాయ సర్పవిశేష నికా
యాః తైస్సంవీతాః సంవేష్టితా విన్ధ్యకూటా విన్ధ్యాచలశిఖరాణీవేత్యు
పమా ॥ని॥ కూటోస్త్రీ శిఖరం శృంగమిత్యమరః, అతికరాళాః అత్యం
తభీషణాః కాలాయసకంకటాః లోహమయోరశ్ఛదాః తైర్వ్యూఢా ఆము
క్తా యైస్తే తథోక్తాః ॥ని॥ కరాళో దంతురే తుంగే భీషణే వైకృతేపిచ, ఉ
రశ్ఛదః కంకటక ఇతి వైజయంతీ తథా కల్పాంబుదానాం ప్రళయకాల
మేఘానాం వికల్పా ఇవ కాళరాత్రేః ప్రళయకాలరాత్రేః వ్యక్తయః

వకలికాలస్య కాలస్యాపి భయంకరాస్సంగరాంగణమవతేరుస్తస్సమీర
యంతోవీరవాదాన్నాదాయశరాసనమాసారైరివగిరిమమ్బోధరా దూ
రాపాతిభిశ్శిలీముఖైర్వలీముఖబలమఖిలమక్షోభయన్తరక్షోభటాః॥౬ ౭
ప॥తతోనఖధుతాయుధస్తరుపరిత్రుటితోమరశ్శిలానిహతముద్గరశ్శిఖ
రిభిన్నమత్తద్విపః । స్వపక్షవిజయైషిభిర్దివిసురాసురైరాత్తుశైరల

మూర్తయఇవ కలికాలస్య మహాఘోరకలియుగసమయస్య వివర్తాః పరిణామవిశేషాఇవ ప్రతీయమానాఇత్యుత్ప్రేక్షా తథా కాలస్యచ యమస్యాపి భయంకరాభయప్రదా ఇత్యతిశయోక్తిః ॥౫॥ మేఘతిర్భయేమ కృష్ణఇతి ఖశిముమాగమః సంగరాంగణం యుద్ధభువం అవతేరంతః ప్రవిశంతః వీరవాదాన్ ఛింధిభింధీత్యాదివీరాలాపాన్ సమీరయంతః ఉచ్చారయన్తః రక్షోభటాః రాక్షసయోధాః శరాసనం కార్ముకాణీత్యర్థః- ఆదాయస్వీకృత్య అమ్భోధరాః మేఘాః అసారైఃధారాసంపాతైః ॥ని॥ ధారాసంపాతఆసార ఇత్యమరః గిరిమివేత్యుపమా, దూరాపాతిభిః అత్యన్తదూరప్రసారిభిః శిలీముఖైర్బాణైః అఖిలంవలీముఖబలం వానరసైన్యమక్షోభయంతక్షోభమనయన్నిత్యర్థః॥౬॥ తతఇతి॥తతఃవిక్షోభణానంతరం, నఖైః వానరనఖైః ధుతానివిక్షిప్తాని ఆయుధాని రాక్షసప్రయుక్తబాణపట్టసాద్యాయుధాని యస్మిన్ సతథోక్తః తరుభిఃపరిత్రుటంతః పరితోవిశీర్యంతఃతోమరాః దండవిశేషాః యస్మిన్సతథోక్తః శిలాభిర్నిహతాః విదళితాః ముద్గరాయస్మింత్సతథోక్తః శిఖరిభిఃపర్వతైఃభిన్నావిదారితాఃమత్తద్విపాః మత్తగజాయస్మింత్సతథోక్తః అతఏవాతిభయంకరః అతిదారుణఃహరిరక్షసాం వానరాణాం రాక్షసానాంచేత్యర్థః సంగిరోరణః స్వపక్షయోః వానరరాక్షస బలయోః విజయమిచ్ఛంత్యాకాంక్షంతఇతి తథోక్తైరతఏవాతురైరత్యంతవ్యగ్రచిత్తైః ఆతురైరితిచపాఠః దివ్యంతరిక్షేస్థితైస్సురాసురైర్దేవదానవైరలక్షిదృష్టః ॥౭॥ చిణ్భావకర్మణోరితిచిణ్ చిణోలు

క్షిప్తారిరక్షసామతిభయజ్వరసంగరః ॥౬॥౫॥ క్రమేణచకుపితకపి
వీరదూరీకృతనైరృతవీరభుజప్రతాపానల ఇవాస్తంభజతిభానుమతి మ
థితాయుధికగళనాళప్రణాళీపరివాహిలోహితనదీపూరఇవదూరమస్తరి
తహరిదంతరాభోగె సంధ్యారాగేసముదంచితే విక్రాంత హరినఖా

గితిలుక్ సురాసురైరిత్యత్ర యేషాంచవిరోధశ్శాశ్వతికఇతి నద్వం
ద్వైకవద్భావః యతఏషాంకార్యతఏవవిరోధో వ్యాఘ్రాదివన్న శా
శ్వతికఇత్యాహుః అథవాసురైస్సంగతాఅసురాః మయూరవ్యంస
కాదిత్వాత్సమాసః - ఉత్తగపదలోపశ్చ నతు సురాశ్చ అసురాశ్చే
తిద్వంద్వః అత్రహియేషాంచ విరోధశ్శాశ్వతికఇత్యేకవద్భావస్స్యా
త్, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౬॥—॥అ॥ ఇత్థంప్రవృద్ధయుద్ధసంరంభయోరుభ
యబలయోస్సంధ్యాసమయః ప్రవృత్తఇత్యాహ ॥ క్రమేణేతి ॥ కించే
తిచార్థః । క్రమేణకాలక్రమేణకుపితైః రాక్షససంప్రహారక్రుద్ధైః
కపివీరైః వానరభటైఃదూరీకృతః దూరతోపాస్తః యఃనైరృతవీరా
ణాం, రాక్షసయోధానాం భుజప్రతాపానలోబాహుప్రభావాగ్నిః త
స్మిన్నివభానుమతిసూర్యేఅస్తమదర్శనంభజతి సతి అస్తమితి మకా
రాంతమవ్యయం ॥ ని॥ అస్తమదర్శనఇత్యమరః, సూర్యపక్షేఅస్తమ
స్తాచలమ్ ॥ని॥ అస్తస్తుచరమక్ష్మాభృదిత్యమరః తథాఆయుధం ప్రహర
ణమేషామిత్యాయుధికాః+ప్రహరణమితిఠక్ మథితానిచ్ఛిన్నానియా
న్యాయుధికానాంగళనాళానితాన్యేవప్రణాళ్యః జలనిర్గమనమార్గాః
తాభ్యః పరివహతిప్రవహతీతి తత్పరివాహీయోలోహితనదీపూరః శో
ణితసరిత్ప్రవాహః తస్మిన్నివ, సంధ్యారాగేదూరంసర్వతఇత్యర్థః
అంతరితః ఆచ్ఛాదితః హరిదంతరాభోగః దిగ్విస్తారోయేనతస్మిన్ త
థోక్తేసతి దిక్షువ్యాప్రియమాణేషు సత్స్విత్యర్థః విక్రాంతాః ప
రాక్రమవంతః యేహరయః కపయస్తఏవహరయస్సింహాఇతి శ్లిష్టరూ
పకం ॥ని॥ యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు । శుకా

క్రాన్తదన్తావళవిపులకుమ్భస్థల ముక్తముక్తాకలాపక్షణవిజృమ్భమాణావి
యతితారాగణైరణరభసచలితరథతురగపదాతిగజపదాహతవిశ్వమ్భ రా
న్తరాళజనుషిరజసీవభువన మాస్కన్దతితమసితామసీచరేషిప్లవసనో

హికపిభేకేషు హరిర్నాకపిరేత్రిష్విత్యమరః, తేషాం నఖైరాక్రాం
తాని విదారితానియాని దన్తావళానాం మహాగజేన్ద్రాణాం విపులకుం
భస్థలాని తైః ముక్తః త్యక్తః యః ముక్తాకలాపః మౌక్తికప్రకరః తస్మి
న్నివ తారాగణేనక్షత్రమణ్డలే వియత్యాకాశే ॥ని॥ వియద్విష్ణుపదం
వాతు పుంస్యాకాశవిహాయసీ ఇత్యమరః, విజృమ్భమాణేసతి, గజా
నాంముక్తాకరత్వముక్తమ్ ॥*॥ కరీన్ద్రజీమూతవరాహశఙ్ఖమత్స్య
హిశుక్త్యుద్భవవేణుజాని। ముక్తాఫలానిప్రథితానిలోకే తేషాంతుశుక్త్యు
ద్భవమేవభూరీతి (౧) తథారణరభసేన సమరసంభ్రమేణ చలితం ప్ర
వృత్తం యద్రథతురగపదాతిగజం+సేనాంగత్వాద్ద్వంద్వైకవద్భావః
తస్యపదైరాహతం అవదారితం యద్విశ్వంభరాంతరాళం రణక్షోణీ
మధ్యం తత్రజనుర్జన్మయస్య తస్మిన్ రజసి ధూళావివతమస్యంధకా
రే భువనంజగత్ ఆస్కన్దతిఆక్రామతిసతి॥అత్ర॥ని॥ హస్త్యశ్వరథ
పాదాతం సేనాంగంస్యాచ్చతుష్టయ మిత్యభిధానాత్ తత్క్రమేణై
వ గజాదీనాం వక్తవ్యత్వే తథానోక్తమితిచోద్యం యద్యపి। తథా
పిక్రమోనాత్రవివక్షితఇతి - బహుపుస్తకేష్వేవమేవపాఠదర్శనా
త్, ననుయవాగ్వాగ్నిహోత్రంజుహోతి యవాగూంపచతీత్యత్రపాఠ
క్రమానుపపత్తౌ అర్థక్రమోయథాస్వీకృతః తద్వదత్రాపి యథా
యోగమన్వయోంగీక్రియతామితిచేత్సత్యం।అపౌరుషేయే వేదవాక్యేయ
థాతథావాస్తుపుం వాక్యేతు శ్రవణానంతరమేవప్రయోక్తుస్తారతమ్యా
నభిజ్ఞత్వ ప్రతీతేరన్వయవిలంబాసహిష్ణుత్వా ద్దోషాత్రదుర్వార ఇత్య

(౧) జీమూతకరిమత్స్యాహిశంఖవంశవరాహజాః శుక్త్యుద్భవాశ్చ వి
జ్ఞేయాఅష్టౌ మౌక్తికయోనయః ॥

కేషు యామినీవిరహివిహంగేష్వాశరకరేష్వివ సకోశేషు తామరసేషు దాశరథి బలకమలాకరేషు ముదాకరేషు ముదాకరే ॥ ౭౦ ॥ వ॥ ఆసారధారాం వికిరన్ శరాణామాశ్వాసయన్మానసమాశరాణామ్। వీరో హరీన్ సంయ

లపాతిపస్రసంగేన- తథా తామసీచరేషు రాత్రించరేష్వివ॥ని॥ తమిస్రా తామసీరాత్రి రిత్యమరః, యామినీవిరహివిహంగేషు చక్రవాక పక్షిషు ॥ ఉభయత్రాపి పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః సశోకేషు సవిషాదే షు సత్సు-ఏక త్ర మహావిప త్తిప్రత్త్యాసత్తేరన్యత్ర విరహాకులితత్వా చ్చేతి భావః- తథా ఆశరకరేషు రాక్షసభటహస్తేష్వివ తామరసేషువం కేషుహేషు సకోశేషు ఖడ్గపాయా త్కోవలతత్పిధానేషు సత్సు- అ న్యత్ర పకుట్మలేషు సత్సు ॥ని॥ కోశో స్త్రీకుట్మలే ఖడ్గపిధానేర్థౌఘది వ్యయోరిత్యమరః తథా దాశరథిబలే శ్రీరామసైన్య ఇవకుముదాకరే కైరవాకరే ప్రముదాకరే ఉల్లాసభాజిసతి, నాత్ర తుల్యయోగితా।ప్ర తాష్టాకలభోనుమదాదీనాం కేవలప్రకృతత్వేప్యౌపమ్యస్య గమ్యత్వే న తదన్యత్థానాత్, నాపి శ్లేషః కేవలప్రకృత శ్లేషేవిశేష్యశ్లేషాయో గాత్ తస్మాదుపమానోపమేయసాధారణధర్మసాదృశ్య ప్రతిపాదకా నాంచతుర్ణాంప్రయోగేణేయమనే కేవశబ్దా కాపి పూర్ణోపమా శ్లేష సంకీర్ణా ॥౭౦॥—॥ తతఃకింతత్రాహ ॥ ఆసా రేతి ॥ శరాణాం బా ణానామన్యత్ర ఉదకానామాసారధారాం ధారాసంపాతపరంపరాం॥ ని॥ ధారాసంపాతఆసార ఇత్యమరః, వికిరన్ విక్షిపన్ ప్రవర్షన్నిత్య ర్థః।అత్ర భ్రాతాంత త్త్వముపదర్యతేఅత ఏవఆశరాణాం రాక్షసానాం॥ని॥ రాక్షసఃకోణపఃక్రవ్యాత్ క్రవ్యాదోస్రపఆశరఇత్యమరః- అన్యత్ర ఆ సమంతాచ్ఛరవత్ప్రవర్తంతే తృష్ణయేత్యాశరాణాం చాతకాది పక్షివి శేషాణామిత్యర్థః- మానసమాశ్వాసయన్ ఏకత్రభయనివారణేన అవ గత్రసర్వంసహాపతితమంబునచాతకానామితిభూగతస్యతేషాంవిషప్రా యత్వాదభావాంబుదానేనోజ్జీవయన్నిత్యర్థః, వీరో రణశూరో మేఘ

తి మేఘనాదో వివ్యాధహంసానివ మేఘనాదః ॥౭౦॥ప॥ రణేతదనుదా
రుణె(సరయ)రభస)మంగదో రావణార్ద్రుమేణ మహతాహతాఖిలధురీణ
యానవ్రజః । శితేనశతకోటినాశిఖరికూటమింద్రోయథామమంథ చర
థం మనోరథమపిక్షణాద్రక్షసామ్ ॥౭౧॥ప॥ వియత్తలేతదను నిలీ
యమాయయా సలక్షయన్రఘుతనయంసలక్ష్మణమ్ । అజిహ్మగానధిగ

నాదః ఇంద్రజిత్ ఉత్పత్తిసమయఏవ మేఘవన్నదనాన్మేఘనాద ఇతి
వ్యుత్పాదయంతి మేఘనాదః అభ్రనిర్ఘోషః హంసానివసంయతియు
ద్ధేహరీన్ వానరాన్ వివ్యాధనిజఘాన - శ్లేషసంకీర్ణేయముపమా
ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥౭౦॥—॥ రణఇతి ॥ తదనుతదనంతరం - దారు
ణేభీషణేరణె అంగదః మహతామహోన్నతేన ద్రుమేణరభసం వేగ
యుక్తం యథాతథా ॥ని॥ రభసోవేగహర్షయోరితి విశ్వః॥÷॥అశని
ఆద్యచ్ప్రత్యయః రావణిః రావణాత్మజస్య ఇంద్రజితః + అత ఇఞ్-అఖిలం
సమస్తంధురంవహతీతిధురీణో ధురంధరః ÷ఖస్సర్వధురాదిత్యత్రయోగ
విభాగాత్ఖప్రత్యయః తాదృశో యోయానవ్రజః రథాశ్వనివహః సః ఆ
హతో మారితో యేనసతథోక్తస్సన్నిత్యర్థః + సాపేక్షత్వేపిగమక
త్వాత్సమాసః, ఇంద్రః శితేనతీక్ష్ణేన శతకోటినాదంభోళినాశిఖరికూ
టంయథాపర్వతశిఖరమివ - రథంరావణేస్స్యందనంరక్షసాం మనోరథం
విజయాభిలాషమపి, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణమమంథబభంజ- అత్రరథ
మనోరథయోః కేవలప్రకృతయోరేవ మథనరూపసమానధర్మేణౌప
మ్యస్య గమ్యమానత్వాత్కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా సాచా
క్తోపమయాసంసృజ్యతే, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ ౭౧ ॥—॥ వియదితి ॥ త
దనురథమథనానన్తరం సరావణిరింద్రజిన్మాయయా కైతవేన వియత్తలేన
భస్తలేనీలీయనిగూఢతయాస్థిత్వేత్యర్థః సలక్ష్మణం రఘుతనయం ర
ఘునందనం లక్షయన్లక్షీకుర్వన్ ॥ని॥ లక్ష్యంలక్షంశరవ్యం చేత్యమరః ॥
సరయమితి ప్రాచీనపాఠే అశనిఆద్యజంతత్వంనకల్ప్యం ॥

తజ్జిహ్మగాకృతీనమర్షతస్సమితి వర్షన్ రావణిః ॥౨౩॥ వ॥ లక్ష్మణానుగతం రామ చన్ద్రం రాహుభయంకరాః । బబన్ధుర్దారుణతమా బన్ధచ్ఛిదమమీ శరాః ॥ ౨౪ ॥ వ॥ యావద్యాతి పురం పురన్దరజయీ యావద్దశాస్యాజ్ఞయా సీతా పుష్పకవాసినీ రఘువరౌ దృష్ట్వా పురశ్శోచతి।

+ తత్కరోతీతి ణ్యన్తాల్లట్ శత్రాదేశః అధిగతజిహ్మగాకృతీన్ ప్రాప్తపన్నగాకారాన్ ॥ని॥ ఉరగః పన్నగో భోగీ జిహ్మగః పవనాశన ఇత్యమరః, అజిహ్మమకుటిలం గచ్ఛన్తీత్యజిహ్మగాన్ శరాన్ అమర్షతః కోపాత్ సమితి యుద్ధ ఏవ వర్షన్ నాగపాశాస్త్రాణి ప్రయుక్తవానిత్యర్థః, రుచిరావృత్తమ్ ॥ చతుర్గ్రహైరిహ రుచిరా జభస్జగా ఇతి లక్షణాత్ ॥౨౩॥

లక్ష్మణేతి ॥ లక్ష్మణా చిహ్నేన లక్ష్మణేన సౌమిత్రిణా చ అనుగతమిత్యర్థః శ్లేషః ఏకనాళోపలమ్బిఫలద్వయవదేకశబ్దేనార్థద్వయప్రతీతేః బన్ధచ్ఛిదం సంసారనివర్తకం రామశ్చన్ద్ర ఇవ తం రాహుభయంకరాః దారుణతమాః అత్యన్తదారుణాః అమీ శరాః నాగపాశరూపాః బబన్ధుః రురుధుః శరకార్యం వేధనం- పన్నగకార్యం వేష్టనం తతః వేష్టనం చక్రురిత్యర్థః, అత్ర రాహుభయంకరా ఇతి సమస్తోపమాలిఙ్గాద్రామచన్ద్ర మిత్యత్రోపమితి సమాసాశ్రయణం యుక్తం అతఏవోక్తశ్లేషసంకీర్ణేయముపమా। బన్ధచ్ఛిదం బబన్ధురిత్యత్ర విరోధాభాసస్య గమ్యత్వాత్త్రయాణాం సంసృష్టిః ॥ ౨౪ ॥—॥ తతః కిం జాతం తత్రాహ ॥

యావదితి ॥ యావద్యదా పురందరజయీ ఇన్ద్రజిత్ ॥+॥ జిద్వృక్షీత్యాదినా ఇనిప్రత్యయః - పురం లఙ్కాం యాతి - రఘుసుతౌ రామలక్ష్మణౌ నాగపాశబద్ధావతః కృతకృత్యోఽస్మీతి గచ్ఛతీత్యర్థః- తథా యావత్ దశాస్యాజ్ఞయా రావణనియోగేన పుష్పకవాసినీ పుష్పకాఖ్యవిమానారూఢా సీతా పురః అగ్రే రఘువరౌ నాగపాశబద్ధౌ రామలక్ష్మణౌ దృష్ట్వా శోచతి విషీదతి యత్ప్రత్యాశయేయం వర్తతే తావేవం నిబద్ధావితి ప్రదర్శయతేతి రావణేన నియుక్తైః రాక్షసైః పుష్పకే మో

తావత్తే గళితాస్సువర్ణగరుతాం వాతేన వాతాశనా దీప్తౌ చంద్రదివాకరావివ తమోముక్తౌ తతో రాఘవౌ ॥ ౭౫ ॥ ౫ ॥ దుర్వారే తదనుద్వయోశ్చ బలయోరుజ్జృంభమాణే రణే ధూమ్రాక్షం భుజతః ప్రకమ్పనమపి ద్వేధా వ్యధాన్మారుతిః। తారేయోపి చ వజ్రదంష్ట్రమచలాన్నీలః ప్రహస్తం బలాత్ తత్సర్వం దశకన్ధరాయ చకితైరుక్తం చ నక్తంచరైః ॥ ౭౬ ॥ ౫ ॥

రౌప్య సీతాయాస్తదానీం తత్రానీతత్వాదితి భావః। తావత్తదానీమేవ తే పూర్వోక్తాః వాతాశనాః నాగపాశాః- సువర్ణగరుతాం గరుడపక్షాణాం వాతేన దళితాః నిర్గతాః ఇతి వేగాతిశయోక్తిః - తతస్తదనంతరం రాఘవౌ రామలక్ష్మణౌ తమోముక్తౌ రాహుముక్తౌ ॥ని॥ రాహౌ ధ్వాంతే గుణే తమ ఇత్యమరః- చంద్రదివాకరౌ చన్ద్రసూర్యావివ దీప్తౌ సుప్రకాశౌ।అభూతామితి శేషః, ఉపమాలఙ్కారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥౭౫॥—॥ దుర్వార ఇతి ॥ తదను నాగపాశమోక్షానంతరం- ద్వయోశ్చ బలయోః వానరరాక్షససైన్యయోః దుర్వారే నివారయితుమశక్యే రణే ఉజ్జృంభమాణే ప్రవర్ధమానే సతి మారుతిః హనూమాన్ అతఇఞ్ భుజతః భుజబలప్రయుక్తశృంగసాలప్రహారేణేత్యర్థః ॥*॥ ధూమ్రాక్షస్య శిరోమధ్యే గిరిశృంగమపాతయ దిత్యాది శ్రీరామాయణవచనాదితి భావః ధూమ్రాక్షం ప్రకంపనమపి తస్యనామాకంపన ఇతి చ వదంతి ధూమ్రాక్షప్రకంపననామానౌ రాక్షససేనానాయకావిత్యర్థః, ద్వేధా ద్విప్రకారేణ వ్యధాదకరోత్ విదారయామాసేత్యర్థః, తథా తారేయస్తారాసుతోఽంగదోపి + త్రిభ్యోఢక్, అచలాత్ అచలేనేత్యర్థః వజ్రదంష్ట్రం ద్వేధా వ్యధాత్- తథా నీలః అగ్నిసుతః వానరసేనాపతిః - బలాత్ నిజభుజశక్త్యా ప్రహస్తం నామ రాక్షససేనాపతిం ద్వేధా వ్యధాత్ ॥ *॥ ప్రహస్తస్య శిలాం మూర్ధ్ని నీలస్తూర్ణమపాతయ దిత్యాది శ్రీరామాయణవచనమ్, తత్సర్వం ధూమ్రాక్షవధాద్యశేషవృత్తమ్ - చకితైః భయసంభ్రాంతైః నక్తం

అథ తదానీమనీకినీనాథవధజనితకోపోదయాదాయోధనోత్కంఠో దశ
కంఠస్సకలజగదండభరితభయానకజయానకనినదబధిరితాశేషశేషాహి
లోచనో రోచిష్ణుజిష్ణుకోదండధరస్సలిలధర ఇవ సుమేరుశృంగం సముత్తు
ఙ్గం శతాంగమలంకుర్వంత్సర్వతశ్చలితసకలచతురంగసంఘతయా లఙ్కా-
యైవ స్వయమనుగమ్యమానః క్రమాదతిక్రమ్య పురతోరణం పురతో

చరైః హతశేషైః రాక్షసైః- దశకంధరాయ రావణాయోక్తం కథితం
చ, అత్ర సంక్షేపో నామ గుణః వృత్తం పూర్వవత్ ॥ ౭౬ ॥—॥ అథేతి
అథ సేనాపతినిధనకథనానంతరం, తదానీం తస్మిన్ సమయే, అనీకినీనా
థానాం రాక్షససేనాపతీనాం వధేన విధ్వంసనేన జనితః యః కోపోద
యః అమర్షోద్రేకః తస్మాద్ధేతోః ఆయోధనోత్కంఠః సమరోత్సు
కః దశకణ్ఠో రావణః- సకలజగదండే అశేషబ్రహ్మాండగోళకే భరితః ప
రిపూర్ణః భయానకః భయంకరశ్చ యో జయానకనినదః జయదుందుభి
ధ్వనిః తేన బధిరితాని బధిరీకృతాని పూరితాని అశేషాణి సమస్తాని చ శే
షాహిలోచనాని ఆదిశేషచక్షూంషి యేన స తథోక్తః తస్య చక్షుశ్శ్ర
వస్త్వాద్దుందుభిధ్వనినా తల్లోచనపూరణం యుక్తమితి భావః, అత్ర ప్రకృతా
ర్థాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, రోచిష్ణుజిష్ణుకోదండ ధ
రః దీప్యమానైంద్రధనుర్ధరః విస్ఫురదింద్రధనురంకితశ్చ, సలిలధరో
నీలమేఘ ఇవ సుమేరుశృంగం సముత్తుంగమత్యున్నతం శతాంగం రథమలం
కుర్వన్ విభూషయన్ అధిరూఢస్సన్నిత్యర్థః॥ ని ॥ అలంభూషణప
ర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః - తథా సర్వతః సమంతతః
చలితః యుద్ధసన్నద్ధతయా ప్రవృత్తః సకలస్సమగ్రశ్చతురంగసంఘః హ
స్త్యశ్వరథపాదాతరూపచతురంగబలం యస్య స తథోక్తః తస్య భావస్త
త్తా తయా హేతునా- స్వయం సాక్షాల్లంకయానుగమ్యమానోనుస్రియ
మాణ ఇవ ఇత్యుత్ప్రేక్షా, క్రమాత్ క్రమేణ పురతోరణం పత్తనబహిర్ద్వా
రమ్ ॥ ని॥ తోరణోస్త్రీ బహిర్ద్వారమిత్యమరః, అతిక్రమ్య ఉల్లం

రణప్రచలితమాలోకయత నిఖిలమపి (వలీముఖబ)కపిబ)లమ్ ॥౭౭॥వ॥ జేతారమాహవముఖే దశదిక్పతీనాం దృష్ట్వా పురో దశముఖం రఘునన్దనస్య । శ్లాఘావశేన నచచాల శిరః పరం తత్సవ్యేతరం భుజశిరోఽపి సమీక్ష్య లక్ష్యమ్ ॥ ౭౮ ॥ వ ॥ అథ మదగర్జితైరధికతర్జితదిక్కరిభిర్ద

ష్ట్యపురతః పురస్తాత్ - రణప్రచలితం యుద్ధార్థం ప్రసర్పత్ నిఖిలమపి వలీముఖబలం వానరసైన్యం ఆలోకయత అపశ్యత్ ॥ ౭౭ ॥—॥ జేతారమితి ॥ ఆహవముఖే రణాగ్రే దశదిక్పతీనా మిన్ద్రాదిదిక్పాలకానాం జేతారం ॥ +॥జిధాతో స్తృచికర్తృకర్మణోః కృతీతి కర్మణి షష్ఠీ- ఊర్ధ్వాధో దిగ్భ్యాం దిశాం దశసంఖ్యాకత్వం వేదితవ్యం. దశముఖం పురో గ్రే దృష్ట్వా శ్లాఘావశేన అహో మహానయమితి ప్రశంసావశేన రఘునందనస్య శ్రీరామస్య శిరః పరం ఉత్తమాంగమేవ నచచాల- కింతు తత్ప్రసిద్ధమాత్రానురూపమిత్యర్థః లక్ష్యం రావణరూపశరవ్యం సమీక్ష్య దృష్ట్వా, సవ్యేతరం దక్షిణమిత్యర్థః భుజశిరో భుజాగ్రమపి చచాల తద్దర్శనసమయ ఏవ శ్రీరామదక్షిణ భుజశ్శరచాపవ్యాపార తత్పరో భూదితి కిం కర్తవ్యమస్య ధన్యత్వమితి భావః, ఏతేనాస్య మహావీరత్వం సూచ్యతే ॥*॥ .సవీరో యస్య వైరీ స్యా మరిణా యుధి వర్ణ్యతే ఇతిలక్షణాత్, అత్ర శిరోభుజశిరశ్చలనయోః కేవలప్రకృతత్వాత్తుల్యయోగితా, వసన్తతిలకావృత్తమ్ (౧) ॥౭౮॥—॥ అథేతి ॥ అథానంతరం తదాతత్ర వానరసేనాభియోగసమయే దశవదనో రావణః- అధికమత్యంతం తర్జితాభీషితా దిక్కరిణో యైస్తైర్మదగర్జితైర్దప్ర

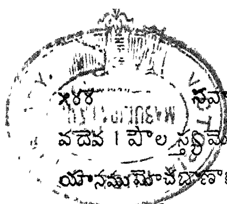
(౧) ద్వానే దేవాదిపూజాయాంస్పందేలంకరణేపిచ । వామభాగః ప్రశస్తస్స్యాత్స్త్రీణాం పుంసాంతుదక్షిణః ఇతివచనాద్దక్షిణభుజశిరస్స్పన్దనం భావిజయసూచకమితి ముఖ్యతాత్పర్యం।సవ్యేతరమిత్యత్ర సవ్యమితరద్యస్మాదితి బహువ్రీహిః । సబహువ్రీహావితి సర్వనామసంజ్ఞానిషేధాన్నాదడాదేశః ॥ ఏవమన్యత్రాపిబోధ్యమ్॥

శవదన స్తదాదశదిగంతరమన్తరయత్ । సమరముఖేసఖేలపదచంక్రి
మతో విదధే హరికులమాకులంజలధిమాదివరాహఇవ ॥౭౯॥౫॥ అనంత
రమనీకాస్యందకందళితామర్షంతం వర్షంతం గిరీన్ హరీణామధి
పతిమతినిష్ఠురేణ ముష్టినాగాఢమభిఘ్నంతం హనూమన్త మమంద
తర లాఘవాక్రాన్తధ్వజకిరీటాంచలం నీలమపి వానరసేనాపతిం నిఖి
లమపి వానగబలం నిఖిలజగతీజితామహతాబలేన వాతూలఇవతూల

యుక్తసింహనాదైః దశదిగంతరం దశదిగవకాశానిత్యర్థః, అంతర
యత్ ఆచ్ఛాదయత్ అంతరశబ్దావంతర్ధానార్థాత్తత్కరోతీతి
ణ్యంతాల్లఙస్తిత్రా దేశః ॥ ని ॥ అంతగమవకాశావధిపరిధానాం తర్ధి
భేదతాదర్థ్యేఇత్యుభయత్రాప్యమరః, సమరముఖే రణాగ్రే సఖేలపద
చంక్రమతః సవిలాసపాదవిన్యాసవైచిత్ర్యాత్ జలధిమాదివ రాహ
ఇవ హరికులంవానరసమూహం- ఆకులంక్షుబ్ధంవిదధేచకార ॥౭౯॥
అనంతరమితి ॥ అనంతరమనీకాస్యందేన వానరసేనాకలీకరణేనకం
దళితా మర్షంసముత్పన్న క్రోధం అతఏవగిరీన్వర్షన్తంతం హరీణా
మధిపతిం సుగ్రీవంచ అతినిష్ఠురేణ అత్యన్తకఠోరేణ ముష్టినాముష్టి
శబ్దః పుల్లింగోప్యస్త్రియమిత్యమరసింహః ॥ని॥ హస్తోముష్ట్యాతుబద్ధ
యానిషూన్నిస్త్రైన ముష్టినేతిచ॥ గాఢమత్యంతం అభిఘ్నంతం ప్రహరం
తం హనూమన్తం అమందతరలాఘవేన అనల్పచంక్రమణపాటవేన ఆ
క్రాంతే ఆక్రమణవిషయీకృతే ధ్వజకిరీటాంచలే కేతుకోటీరాగ్రయే
నతం నిజచంక్రమణలాఘవేన ధ్వజకిరీటాగ్రదేశావాక్రామంత మి
త్యర్థః అర్ధర్చాదిష్వంచలశబ్దో ద్రష్టవ్యః యద్యప్యంచలశబ్దో వ
స్త్రదశాసువర్తతే- అతఏవామరశేషే ॥ని॥ అంచలస్త్వంశుకాంతస్స్యా
దితి తథాప్యంతిమప్రదేశసాధర్మ్యాద్గౌణతేతి, నీలమపినీలాఖ్యం వా
నరసేనాపతించ నిఖిలమపి వానరబలం నిఖిలజగతీజితా సకలభువనజ
యినా ॥ని॥ జగతీభువనేభూమావితివిశ్వః మహతాబలేన నిజపరాక్ర

రాశిమపసారయన్నవిరతశరాసారవర్షిణమభ్యమిత్రీణం సౌమిత్రిమ
పి శక్త్యా మహత్యా గాఢమురసి వివ్యాధ క్రవ్యాదపతిః ॥౮౦ ॥ ప ॥ అవ
కీర్య దాశరథిరశ్రుఝరైరనుజం పులస్త్యతనుజం చ శస్త్రైః । యుగపద్వ్య
ధాత్కరుణవీరరసౌ యుధి శోకహర్షశబలం చ బలమ్ ॥ ౮౧ ॥ప॥ అథా
యమోహమహితోన్మథనాయ యావత్సౌమిత్రిరున్మిషతి సంయతి తావ

షేణ వాతూలో వాత్యా + వాతాచ్చతూల్యాలప్రత్యయః- తూలరా
శిమివాపసారయన్ నిరస్యన్ క్రవ్యాదపతిః రాక్షసేశ్వరః రావణః,
అవిరతశరాసారవర్షిణం నిరంతర బాణపరంపరావర్షిణం అభ్యమి
త్రీణం అభిముఖ్యేనామిత్రం సుష్ఠుగచ్ఛతీత్యభ్యమిత్రీణమ్ ॥+॥ అ
భ్యమిత్రాచ్ఛ చేతి చ కారాత్ఖప్రత్యయః ॥ని॥ సోభ్యమిత్ర్యోభ్యమిత్రీ
యో ప్యభ్యమిత్రీణ ఇత్యపీత్యమరః, సౌమిత్రిం లక్ష్మణమపి ॥+॥ బహ్వా
దిత్వాదిఙ్ బహ్వాదిరాకృతిగణః మహత్యా శక్త్యా బ్రహ్మదత్తయా శక్త్యా
ఉరసి గాఢమత్యాయతం వివ్యాధ నిజఘాన ॥౮౦॥—॥ అవకీర్యేతి॥ దా
శరథిః శ్రీరామః అశ్రుఝరైః బాష్పప్రవాహైః అనుజం శక్తివిద్ధం
లక్ష్మణం తథా శరైర్బాణైః పులస్త్యతనుజం పులస్త్యవంశోద్భవం
రావణంచావకీర్య నిక్షిప్య, లక్ష్మణం ప్రతిరుదిత్వా రావణం విద్ధ్వా చేత్య
ర్థః యుధి యుద్ధే కరుణవీరరసౌ శోకోత్సాహస్థాయినౌ రసవిశేషౌ
యుగపదేకవారమేవ వ్యధాత్ అకరోత్, తథా బలం వానరసైన్యం శో
కహర్షాభ్యాం శబలం సంకీర్ణం వ్యధాత్ లక్ష్మణోపహతి జనితనిజ
శోకేన శోకః రావణప్రహరణేన హర్ష ఇతి వివేకః, నన్వన్యోన్య వి
జాతీయయోః కరుణవీరరసయోః కథం యుగపద్విధానమితి చేత్ రసాః
కార్యవశాత్సర్వే మిళంత్యేవ పరస్పరమితి సర్వేషాం రసానాం సాంకర్య
సంభవాదదోష ఇతి సంక్షేపః, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్ ॥౮౧॥—॥ అ
థాయేతి ॥ సౌమిత్రిః మోహం మూర్ఛాం అథాయ నిరస్య సంయతి
యుద్ధే, అహితోన్మథనాయ శత్రువిధ్వంసనాయ యావద్యదా ఉన్మి

వదేవ । పౌలస్త్యమేషపరిఘాయపరంతదీయాన్ప్రాణాన్ముమోచదయయానముమోచ బాణాన్ ॥ ౧౭ ॥ వ ॥ ప్రాప్యతత్ప్రథమంయుద్ధే పరాజయముదేజయన్ । దశాననఃపురీంప్రాపదినదీపదశాననః ॥ ౧౮ ॥ వ॥ ప్రాబోధయత్తదనుపఙ్క్తిముఖశ్శయాళుం కాలంవినాపిసకథంచన

షతి అవబుధ్యతే తావత్తదానీమేవ ॥ ని॥ యావత్తావచ్చసాకల్యేఽవధౌమానే వధారణ ఇత్యమరః, ఏషః శ్రీరామః పౌలస్త్యంరావణం పరిఘాయతిరస్కృత్య-దయయాతాదాత్త్విక కృపయాఽదీయాన్ రావణసంబంధినః ప్రాణాన్పరం ప్రాణానేవ ముమోచతత్యాజ - బాణాంస్తునముమోచ ప్రథమమేవ కిమయంహంతవ్యః తతోగృహం గత్వా పునరాగచ్ఛత్విత్యుపేక్షితవానిత్యర్థః,వసంతతిలకావృత్తం (౧) ౧౭॥—॥ ప్రాప్యేతి ॥ దశాననఃతదేవప్రథమంతత్ప్రథమం పూర్వం యదాకదాప్యసంభావితత్వాదితిభావః (౨) పరాజయం శ్రీరామాదపజయం ప్రాప్యఉదేజయన్ స్వకమ్పమానః ÷॥ ఉత్పూర్వాత్ ఏజృకమ్పనఇతిధాతోః శతృప్రత్యయః, అతఏవదినే అహనిదీపస్తస్యేవదశాయేషాంతాని ఆననానియస్యసతథోక్తః తేజోహీనవదనస్సన్నిత్యర్థః- పురీం ప్రాపలఙ్కాం ప్రవివేశ ॥౧౮॥—॥ ప్రాబోధయదితి ॥ తదనుపురప్రవేశానంతరం సపఙ్క్తిముఖో దశముఖః శయాళుం నిద్రాళుమ్ ॥ని॥ స్వప్నక్ఛయాళుర్నిద్రాళుర్నిద్రాణశయితౌసమావిత్యమరః ॥×॥ శీజో వాచ్య ఇత్యాళుచ్ కుంభకర్ణం కాలం వినా పి అకాల ఇత్యర్థః- బ్రహ్మవరదానాత్తస్య షణ్మాసావచ్ఛిన్న నిద్రానంతరమేకస్మిన్ దినే ప్రబోధనియమాదితిభావః॥ ఏతచ్చోత్తరకాణ్డేస్పష్టమ్॥ + పృథగ్వినేత్యాదినా తృతీయావికల్పాత్పక్షే ద్వితీయా।కథంచనకేన

(౧) కుంభకర్ణేంద్రజిదాదిసకలరాక్షసవధానంతరమంతతోస్యవధః కార్య ఇత్యాశయేనప్రకృతే రావణస్యప్రాణమాత్రేణ మోచనమ్।(౨) తత్ తస్మాత్ ప్రాణమాత్రేణవిమోచనాత్ ।తంప్రథమమితిపాఠస్సుగమః

కుమ్భకర్ణమ్ । ఆదేశతస్స చ విభోః పునః ప్రబోధసంవేశధామ స
మరాంగణమాజగామ ॥ ౨౪ ॥౧॥ ఆగతంచతమంజనాచలనికాశమా
కాశతలభ్రమిత త్రిశూలంశూలధరమివజగత్త్రయోద్యుక్తం నక్తంచరంనిశా
మ్య శాఖామృత్సహజభుజతేజోవిశేషమశేషాసుదిక్షుధావమానం పవమా
నచలిత జలదపారిప్లవం ప్లవంగమబలమంగదో ధీరమవాదీత్ ॥౨౫॥౨॥
కపయః కైకసేయానాం కాపి సేయం బిభీషికా । మాభూదభూతపూర్వాం

చిత్ప్రియా సేన, కుంభకర్ణం (ప్రా) బోధయత్ బోధయామాస-సచకుంభ
కర్ణశ్చ విభోః రావణస్య ఆదేశతః ఆజ్ఞావచనాత్ పంచమ్యాస్తసిః, ఉ
క్తిరాభాషణం వాక్యమాదేశో వచనం వచ ఇతి శబ్దార్ణవే నవిద్యతే పు
నః ప్రబోధో యస్మింత్సతథోక్తో యస్సంవేశో దీర్ఘనిద్రా మరణమి
తి యావత్ తద్ధామతత్స్థానం తద్గృహంవాపూర్వసంవేశధామ్నితు
షణ్మాసేనవా పునః ప్రబోధో జాయేతనత్వత్ర కదాచిదపీతిభావః ॥ ౧॥
స్యాన్నిద్రాశయనంస్వాపస్స్వప్నస్సంవేశ ఇత్యపి। ధామదేశే గృహేస్థా
నే తేజోజన్మప్రకాశయోరిత్యమరవిశ్వప్రకాశౌ- సమరాంగణం యు
ద్ధభూమింఆజగామ (ప్రా)ప, వసంతతిలకావృత్తమ్॥౨౪॥—॥ ఆగతమి
తి ॥ ఆగతం చేత్యనువాదః అంజనాచలనికాశం కజ్జలశైలసన్నిభమిత్యు
పమా, ఆకాశతలభ్రమితత్రిశూలం గగనతలావర్తితత్రిశిఖం, అత ఏవ జగ
త్త్రయే ఉద్యుక్తం సన్నద్ధం శూలధరం కాలాగ్నిరుద్రమివస్థితం తం నక్తం
చరం కుంభకర్ణంనిశామ్య దృష్ట్వా శాఖామృగాః శమం (ప్రా) ప్నువన్ సహ
జతేజోవిశేషః స్వాభావికబాహుప్రభావవిశేషో యస్య తత్తథోక్తం
అతఏవా శేషాసు దిక్షు ప్రతిదిశమిత్యర్థః, ధావమానం పలాయమానం అ
తఏవ పవమానచలిత జలదపారిప్లవం సమీరణ సమీరితవారివాహ తర
ళం ॥౧॥ పారిప్లవపరిప్లవేఇత్యమరః ప్లవంగమబలం కపిసైన్యం అంగ
దో ధీరముదారం అవాదీదువాచ ॥౨౫॥—॥ తత్ప్రకారమేవాహ॥ క
పయ ఇతి ॥ హేకపయస్సేయం పరిదృశ్యమానా వ్యక్తిః కైకసేయానాం

వః ప్రాకృతం భయవైకృతమ్ ||౯౬ ||౫|| అథహరయోపి నయమనున యసంగత మంగదవచనమవధారయంతో ధారయంతస్సమరస న్నాహం దిఙ్నాగా ఇవ ప్రతినివృత్తాః ప్రమత్తమివైరావణం రావణాను జం వింధ్యాచలమివ యుగాంతానిలాస్సమంతాదాహృతైర్గిరిభిరపి త రుభిరవాకిరన్ ||౯౭||౬|| క్షిప్తాస్సంయతిపుష్పితాః క్షితిరుహాస్తైరక్షసోవ

కైకసీగర్భసంభూతానాం మధ్యే + (శ్రీ)భ్యోర్థక్, కాపికాచన బిభీషికా వి(త్రా)సభూమి కాఽతః వః యుష్మాకం పూర్వంభూతం భూత పూర్వం సుప్సుపేతిసమాసః, తతోనఞ్సమాసః, అదృష్టచరమిత్యర్థః ప్రాకృతం లోకసాధారణం భయవైకృతం పలాయనాది భయజనితవికారః మాభూత్ నభూయాత్ (ప్రా)కృతజనైరివ మహావీరైః యుష్మాభిః నభేతవ్యమిత్యర్థః||+||మాజేలుజిత్యాశిషిలుఙ్ ||౯౬||— || అథేతి || అథానంతరం హరయః కపయోపి అనునయసంగతం తత్కాలోచిత (ప్రా)ర్థనాసహితమంగదవచనమవధారయంతః ఆకర్ణయంతః అత ఏవనయం సత్వరం సమరసన్నాహం రణోత్సాహం ధారయంతో దధానాః, దిఙ్నాగాః దిగ్గజా ఇవేత్యుపమా, ప్రతినివృత్తాః ప్రత్యాగతాః ప్రమత్తమైరావణమివస్థితం అప్రకంప్యపరాక్రమమిత్యర్థః- రావణానుజం కుంభకర్ణం యుగాంతానిలాః ప్రళయకాలవాయవః వింధ్యాచలమివ సమంతాత్సకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః, ఆహృతైరానీతైః గిరిభిః తరుభిరపి అవాకిరన్ అభివవృషురిత్యర్థః - అత్రకిరతేర్వృష్ట్యర్థత్వాద్గిరితరూణాం కరణత్వం విక్షేపార్థత్వేతు కర్తృత్వమేవ ఏవంసించతీత్యాదినా మపిసించతేరార్ద్రీకరణార్థత్వాద్ద్రవద్రవ్యస్య కరణత్వం యత్రతుక్షరణమర్థః-తత్రద్రవద్రవ్యస్యకర్మత్వం యథా అమృతైస్సించతి వపుః అమృతంసించతీత్యాదిబోధ్యమ్ ||౯౭||—|| క్షిప్తా ఇతి ||య ఇత్యధ్యాహారః యత్తదోర్నిత్యస్య సంబంధాత్ పుష్పితాస్సంజాత పుష్పాః × తారకాదిత్వాదితచ్ విశేషణమేతత్పటవాసపాంసుత్వేప

క్షసి ప్రస్విన్నే పటవాసపాంసవ ఇవాలీయంత చూర్ణీకృతాః । ముక్తా
యే ధరణీధరా ముహురమీ తద్బాహుసంఘట్టనాత్ప్రత్యావృత్య పునః ప్ర
హర్తురభవన్ ఖేదాయ భేదాయ చ ॥౮౭॥ వ ॥ జ్వలదనలం త్రిశూల
ముపరి భ్రామయన్నమయన్నయమవనీమనీకమదఖేలన దుర్లలితః ।స

యోగార్థం ద్రష్టవ్యం । యేక్షితిరుహాః వృక్షాః క్విప్ సంయతి యుద్ధే క్షి
ప్తాః వికీర్ణాః వానరైరితి శేషః తేక్షితిరుహాః ప్రస్విన్నే క్రోధానుభా
వస్వేదార్ద్రే + స్విద్యతేర్నిష్ఠాతకారస్య నకారః - రక్షసః కుంభ
కర్ణస్య వక్షసి అతికఠోర ఇతిభావః, చూర్ణీకృతాస్సంతః పటవా
సపాంసవ ఇవ పిష్టాతపరాగా ఇవ ॥ని॥ పిష్టాతః పటవాసక ఇత్యమరః
అథవా పటవాసో నానావిధకుసుమాదిసుగంధిద్రవ్యపరిమళితగంధ చూ
ర్ణం ॥ని॥ పటవాసో గంధచూర్ణం సుమాద్యైరధివాసితమిత్యభిధా
నాత్, అలీయంతాశ్లిష్యన్ తత్రసంసక్తా బభూవురిత్యర్థః + లీఙ్
శ్లేషణాలజితఙ్ । తథాయే ధరణీధరాః పర్వతాః ముహుః పునః పునః ము
క్తాః క్షిప్తాః, అమీ ధరణీధరాః తస్య కుంభకర్ణస్య బాహుసంఘట్టనా
త్ బాహూపమర్దాద్ధేతోః ప్రత్యావృత్య ప్రాతిలోమ్యేన ఆగత్య
ప్రహర్తుః వరస్య ప్రహర్తురేవ ఖేదాయ భేదాయ చ అభవన్ అత్ర
పూర్వార్ధే క్షితిహాం చూర్ణీకృతత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశ
యోక్తిః తయా రక్షోవక్షసస్తాదృక్కాఠిన్యం వ్యజ్యతే, తదుజ్జీవితాచే
యం పటవాసపాంసవ ఇవేత్యుపమేతి సంకరః, ఉత్తరార్ధే తూక్తా
ర్థాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, తథానర్థోత్పత్తిరూ
పో విషమాలంకారశ్చేతి సంకరః ॥*॥ విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రా
నర్థస్య వాభవేత్ ॥ విరూపఘటనావాస్యా ద్విషమాలంకృతిస్త్రిధే
తి లక్షణాత్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥౮౭॥——॥ జ్వలదితి ॥ అ
యం కుంభకర్ణః జ్వలదనలం ప్రజ్వలజ్జ్వలనం త్రిశూలం ఉపర్యుపరి
ష్టాత్ భ్రామయన్ చాలయన్ అవనీం భువం నమయన్ నమ్రయన్ నిజ

పదిబభంజనీలమృషభంశరభంచబలాదహరత గంధమాదన మరున్ధగవాక్షమపి ॥౮౯॥గ॥ తతశ్చసహజభయచాపలాధిగతలాఘవంరాఘవంశరణమశ్నువానం వానరానీకమాశ్వాసయన్విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యో వికీర్యవిద్విషతిసర్వతః పర్వతాన్విధాయచ విచిత్రమతిచిరంయుద్ధం నక్తంచరపతివిముక్తధాత్రీధరావళిః కులిశదారితఇవకులభూధరో ధరా

పాదఘాతేన నిమ్నాంకుర్వన్నిత్యర్థః - అనీకమదెనయుద్ధాభినివేశహర్షేణయుక్తైలనం లీలాతేన దుర్లలితః దుర్విలసితస్సన్ సపదిసద్య ఏవబలాత్ నిజబాహుపరాక్రమాత్, నీలంఋషభంశరభం చేతి త్రీన్ వానరసేనాపతీన్ బభంజమమర్ద, తథాగంధమాదనమహరత (ప్రా)హరదిత్యర్థః, గవాక్షమప్యరుంధరురోధనిరబధ్నాదిత్యర్థః ॥ ౮౯ ॥ తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరంచ సహజైకపికులస్వాభావ్యాన్నైసర్గికేయేభయచాపలే తాభ్యామధిగతం (ప్రా)ప్తం లాఘవంలఘుత్వం యేన తత్తథోక్తమ్, అతఏవ రాఘవంశరణంరక్షకమ్ ॥ని॥ శరణంగృహరక్షిత్రో రిత్యమరః, అశ్నువానం (ప్రా)ప్నువానం × అశూవ్యాప్తౌ శానచ్ ॥ వానరానీకంవానరసైన్యం అనీకంతురణౌసైన్యఇతివిశ్వః సమాశ్వాసయన్ ఉజ్జీవయన్ విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యః లోకోత్తరమహాబాహుపరాక్రమశాలీహరికులపతిస్సుగ్రీవః, విద్విషతికుంభకర్ణే సర్వతః సమంతాత్ పర్వతాన్వికీర్యవిక్షిప్యతథావిచిత్రమాశ్చర్యకరం యుద్ధం అతిచిరంబహుకాలం విధాయతతః నక్తంచరపతినా కుంభకర్ణేన విముక్తావిక్షిప్తాధాత్రీధరావళిః పర్వతశ్రేణిర్యస్మిన్సతథోక్తః కుంభకర్ణహస్తవిముక్తానేకపర్వతాహతఇత్యర్థః అతఏవ అచేతనః నిస్సంజ్ఞస్సన్ కులిశదారితః వజ్రాయుధవిదళితః ॥ని॥ హ్రాదినీవజ్రమస్త్రీస్యాత్కులిశంభిదురంపవిరిత్యమరః, కులభూధరః కులపర్వతఇవేత్యుపమా ।ధరాయాంపపాత ॥*॥ తథాచ (శ్రీ)రామాయణమ్ ॥*॥ సతత్రబాహుగ్నామవేక్ష్యశూలం చుకోపరక్షోధిపతిర్మహాత్మా । ఉత్పాట్యలంకామలయా

యామచేతసః పపాత హరికులపతిః ॥౯౦॥ వ ॥ పరిగృహ్య తం రఘుడితి బా
హుపంజరే చలితే పురం తదను రావణానుజే । అవినీతవాలికృతమద్యనః
ప్రభోరయశః ప్రమృష్టమితి హృష్టమాశరైః ॥౯౧॥ గ ॥ తత్ర చ విచిత్ర
కుసుమపరిమళశిశిరరథ్యోపచారసచేతనోద్గ్రీవసుగ్రీవనఖముఖాకలి
తశూర్పణఖాముఖానుకారో దారుణాకారస్స చమత్కారం (ప్రా)కా

త్సశృంగం జఘాన సుగ్రీవముపేత్య తేన ॥ సశైలశృంగాభిహతో విసం
జ్ఞో నేమః ప్రహృష్టా యుధి యాతుధానా ఇతి ॥ ౯౦॥—॥ తతః కింజాత
మత ఆహ ॥ పరిగృహ్యేతి ॥ తదనుపతనానంతరం, రావణానుజే కుం
భకర్ణే రఘుడిత్యంజసా తం సుగ్రీవం బాహుపంజరే దోర్దండ లే నేత్యర్థః
అధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ, పరిగృహ్య గృహీత్వా, పురం లంకాం
ప్రతిచలితే ప్రవృత్తే సతి అవినీతేన అమర్షితేన వాలినా కృతం నః అ
స్మాకం ప్రభోః స్వామినః రావణస్య అయశః వాలేన నిబధ్య కక్షనిక్షే
పణరూపకృత్యజనితాపకీర్తిరిత్యర్థః, అద్యేదానీం ప్రమృష్టం శోధితం
అస్మత్స్వామివిరోధివాల్యనుజస్య తదనుజేన కుంభకర్ణేన తథానీతత్వా
న్నిరాకృతమిత్యర్థః, ఇతీత్థం మత్వేతి శేషః, ఆశరైః రాక్షసైః హృ
ష్టం సంతుష్టం భావే క్తః । మంజుభాషిణీవృత్తం లక్షణం తూక్తమ్ ॥౯౧॥
తత్రేతి ॥ తత్ర లంకాపురే, విచిత్రాః వివిధాః కుసుమపరిమళాః పుష్ప
గంధాః యేషు తే తథోక్తాః శిశిరాః జలసేకాదినా శీతలాశ్చ యే రథ్యోప
చారాః పురవీధీప్రసాధనక్రియాః తైస్స చేతనస్సంజ్ఞః అతఏవ ఉద్గ్రీ
వః ఉన్నతకంధరశ్చ యస్సుగ్రీవః తస్య నఖముఖైః నఖాగ్రైః ఆకలితః వి
రచితః శూర్పణఖాయాః ముఖానుకారః ముఖసాదృశ్యం యస్య స తథో
క్తః, సుగ్రీవనఖనిభిన్నకర్ణనాసః [illegible] అతఏవ దారుణాకారః
భయంకరాకృతిః స చమత్కారం చమత్కారసహితం [illegible] మది
త్యనుకరణశబ్దః చమత్కార [illegible]
షాః [illegible] క్రియా । చమత్కారస్సీత్కారశ్శరీరోల్లాసనాదిష్వి

రం సముత్ప్లుత్య గతమక్షిగతమేనమనాలక్ష్య వైలక్ష్యతః ప్రతినివృత్తో వృత్తోరువిషమతారకేక్షణః క్షణదాచరః ప్రతిక్షణమతిక్షీబతయా ప్రతిపక్షబలమివ స్వపక్షబలమపి భక్షయన్నలక్షయత్ సౌమిత్రిమద్రిశిఖరం వి

రితి ప్రాకారం సాలం ॥ని॥ ప్రాకారో వరణస్సాల ఇత్యమరః ఉత్ప్లుత్య ఉల్లంఘ్య గతం అక్షిగతం చక్షుర్గోచరం ద్వేష్యం ॥ని॥ ద్వేష్యే త్వక్షిగతో వధ్య ఇత్యమరః తమేనమిద్ధదుర్దశాకారిణం సుగ్రీవమనాలక్ష్య అదృష్ట్వా, విగతం లక్షం యస్య సః విలక్షో విహ్వలః తస్య భావః వైలక్ష్యం ॥×॥ బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ తతో హేతోః ప్రతినివృత్తస్సన్ యుద్ధాయ ప్రత్యావృత్తః (౧) వృత్తే వర్తులాకారే ఉరుణీ పృథులే విషమతారకే న్యూనాతిరిక్తకనీనికే చ ఈక్షణే నేత్రే యస్య స తథోక్తః విరూపోగ్రాక్ష ఇత్యర్థః ॥ని॥ వర్తులం నిస్తలం వృత్తమిత్యమరః, సోయం క్షణదాచరః క్షపాచరః కుంభకర్ణః ॥ని॥ త్రియామా క్షణదా క్షపేత్యమరః, ప్రతిక్షణం క్షణే క్షణే క్షీబతేవాద్యతీతి క్షీబః మత్తః ॥ని॥ మత్తే శౌండోత్కటక్షీబా ఇత్యమరః ÷ క్షీబృ మద ఇతి ధాతోః అనుపసర్గాత్ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘా ఇతి నిష్ఠాంతో నిపాతితః తస్య భావస్తయా స్తబ్ధతయేతి పాఠే విమూఢతయా ప్రతిపక్షబలం శత్రుసైన్యమివ స్వపక్షబలమపి భక్షయన్ సౌమిత్రిమభ్యుద్గతం లక్ష్మణమలక్షయత్ మత్పరాక్రమస్యాయం కియానిత్యలక్షీకుర్వన్, అద్రిశిఖరం గిరిశృంగం విముంచన్నేవ ప్రయుంజాన స్సన్నేవ అంజసా ఝడితి రామం (శ్రీ) రామం ప్రే

---

(౧) వైలక్ష్యతో లజ్జాయాః హేతోః ప్రతినివృత్త ఇత్యర్థః । స్వకృతసుగ్రీవానయననిమిత్తక కర్ణనాసచ్ఛేదరూపవికారస్యాన్యగోచరత్వాల్లజ్జా । తథా చోక్తమ్ । ఆత్మనశ్చరితేన స్మ్యగ్జ్ఞాతేన్యైర్యస్య జాయతే। అపత్రపాతిమహతీ స విలక్ష ఇతి స్మృతః । తస్య భావ ఇత్యర్థే బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ యద్వా విలక్షో విస్మయాన్వితే ఇత్యమరకోశాద్వైలక్ష్యం విస్మయః । స్వానీతస్య సుగ్రీవస్యాదర్శనాద్విస్మయ ఇతి బోధ్యం

ముంచన్నైవాయమంజసా రామమభిజగామ ॥౯౨॥ప॥ విచ్ఛిద్యాశత దర్ధచంద్రముఖతోపిరోరఘూణాంపతి ర్బాణానతో ముమోచవాలిదళ నాన్మారీచమ ర్మచ్ఛిదః । ఆలోక్యాథసతాన్విదారితఖరాన స్మిన్నకించి త్కరాన్వాయవ్యం పున రైంద్రమప్యరివధూవైధవ్యధుర్యందధే ॥౯౩॥ ప॥ రామాస్త్రాద్దళి తేషు రాక్షసపతేరంగేషుతుంగోభుజః ప్రాగేకోనిప

త్యాజగామ (ప్రాప అభ్యుజ్జగామేత్యర్థః ॥౯౨॥—॥ విచ్ఛిద్యేతి॥ వీరః శూరః రఘూణాంపతిః శ్రీరామః తత్కుంభకర్ణవిముక్తం అ ద్రిశిఖరం అర్ధచంద్రముఖతః అర్ధచంద్రాఖ్యబాణవిశేషాగ్రేణేత్య ర్థః విచ్ఛిద్యవిభిద్యఅత్రకుంభకర్ణేవాలిదళనాద్వాలివినాశకాత్ మారీచస్య మర్మచ్ఛిందంతీతి తథోక్తాత్ మారీచమారకానిత్యర్థః వి దారితః ఖరోయైస్తాంశ్చ బాణాన్ముమోచ ప్రయుయుజే, అత్రవాలిదళ నస్యమారీచమర్మచ్ఛేదకస్య ఖరవిదారిణశ్చ ఏకైకత్వేపి బహువచన ప్రయోగ స్తద్వర్గ్యాణామనేకత్వాదుపపద్యతే, తథావిదారిత ఖరాని తస్యోత్తరార్ధస్థితత్వే ప్యేకవాక్యత్వాన్నవాక్య సంకీర్ణదోషః,అ థానంతరంసరామఃతాన్బాణానస్మిన్కుంభకర్ణేఅకించత్కరాన్ కా ర్యకారిణః మోఘానిత్యర్థః, ఆలోక్యదృష్ట్వా ఏతేనాస్యవాల్యా ద్యపేక్షయామహాసామర్థ్య సంపన్నత్వంసూచ్యతే, వాయవ్యంవా యుదేవతాకం దివ్యాస్త్రందధేప్రయుక్తవాన్- బాహుచ్ఛేదార్థమి తిభావః, పునర్భూయోపిఅరివధూవైధవ్యేశత్రుస్త్రీవైధవ్యేధుర్యం ధు రంధరం శత్రునాశకమిత్యర్థః + ధురోయద్ఢకావితి యత్ప్రత్యయః-ఐ న్ద్రంఇంద్రదేవతాకమప్యస్త్రందధేతచ్ఛిరశ్ఛేదార్థమితి భావః, శా ర్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౯౩॥—॥ రామాస్త్రాదితి ॥ తత స్తదనం తరం రామాస్త్రాత్ రామాస్త్రైరిత్యర్థః రామాస్త్రాద్దళితేష్వితిపాఠస్తు సాధుః ॥ రాక్షసపతేః కుంభకర్ణస్య అంగేషుబాహ్వాద్యవయవేషుదళి తేషు ఛిన్నేషు, తుంగః ఉన్నతః ఏకఃభుజఃబాహుః ప్రాక్ ప్రథమం

పాత మందర ఇవ ప్రత్యర్థిసేనాంబుధౌ । సింధౌ నిష్పతితః పరోఽపి దదృశే సేతుర్ద్వితీయో యుధా భిన్నం వ్యోమ్ని శిరస్తురీయ మభవత్కూటం త్రికూటస్య చ ॥౯౪॥౫॥ తదను తదనుమోదభరితహరికోలాహలాకర్ణన విదితకుంభకర్ణవధ పరిమ్లానముఖేన దశముఖేన సహోదరౌ మహోదరమహాపార్శ్వౌ సహాయౌ విధాయ సమాదిష్టాః కుమారా దేవాన్తక నరాంతకాతికాయ త్రిశిరసశ్శిరసాదాయ పితుర్నిదేశం నివేశమివ పితృపతేః సమావిశన్నమీ సమీకభువమ్ ॥౯౫॥ ప ॥

ప్రత్యర్థిసేనాంబుధౌ శత్రుసైన్యం సముద్ర ఇవేత్యుపమితి సమాసః- మందరో మందరాచల ఇవేత్యుపమా, పపాత, సింధౌ సముద్రే నిష్పతితః ప్రవిష్టః పరోఽపి భుజః; ద్వితీయః సేతుర్యథా సేతురివ దదృశే ఇత్యుత్ప్రేక్షా తచ్ఛిన్నం విదారితం శిరః శీర్షం చ వ్యోమ్ని ఆకాశే, త్రయః కూటాః యస్య తస్య త్రికూటస్య అన్వర్థనామ్నః లంకాధిష్ఠానభూతస్య పర్వతస్య తురీయం చతుర్థమ్ ॥+॥ చతురశ్ఛయతా వాద్యక్షరలోపశ్చేతి ఛప్రత్యయః, కూటం శిఖరం అభవదితి గమ్యోత్ప్రేక్షేతి తిసృణాం సంసృష్టిః, వృత్తం పూర్వవత్ ॥౯౪॥—॥ తదన్వితి ॥ తదను తదనంతరం తేన కుంభకర్ణవధేన యోఽనుమోదః తేన భరితానాం పూర్ణానాం హరీణాం వానరాణాం కోలాహలస్య కలకలస్య ఆకర్ణనేన విదితో విజ్ఞాతః కుంభకర్ణవధో యేన స తథోక్తః, స చాసౌ పరిమ్లానముఖః శోభాహీనవదనశ్చేతి విశేషణసమాసః, తేన దశముఖేన రావణేన, సహోదరౌ మహోదరమహాపార్శ్వనామ రాక్షస సేనానాయకౌ సహాయౌ రక్షకౌ విధాయ కృత్వా సమాదిష్టాః ఆజ్ఞప్తాః దేవాంతకో నరాంతకః అతికాయః త్రిశిరా ఇత్యుత్కటాభిధానాశ్చత్వారః కుమారాః పితుః రావణస్య నిదేశమాజ్ఞాం శిరసా ఆదాయ గృహీత్వా అమీ కుమారాః పితృపతేః ప్రేతరాజస్య ॥ని॥ ధర్మరాజః పితృపతిస్సమవర్తీ పరేతరాడిత్యమరః, నివిశ్యతే త్రేతి నివేశం స్థానమివేత్యుత్ప్రేక్షా, సమీకభువం ర

అజనిపునస్సమీకమనయోరుభయోర్బలయోరవదళితెముఖెపియదనుష్ఠి
తరోషభరమ్ । అమరమృగీదృశామపియదాశయపూర్తికరం సమరస
ముత్సుకేన మునినాయదదృష్టచరమ్ ॥౬౬॥ ప ॥ మమాథశైలాదథవా
లినందనో నరాంతకం సంయతివానరాంతకమ్ । హనూమతాసోపి
హతస్సురాన్తకఃపురాంతకేనేవ యథాపురాంతకః ॥ ౬౭ ॥ ౫ ॥

ణాభూమిం సమావిశత్ (ప్రా)విశత్ ॥౬౫॥ —॥ అజనీతి ॥ పునర్భూ
యోపి అనయోరుభయోర్బలయోర్వానరరాక్షససైన్యయోః సమీకం
యుద్ధం అజనిజాతం + జనేఃకర్తరిలుఙ్ దీపజనేత్యాదినాచ్లేశ్చిణాదే
శః కీదృశంసమీకమిత్యతఆహ । యత్సమీకంముఖెఅవదళితెసతి అ
న్యోన్యముఖభంగె జాతెసత్యపీత్యర్థః, అనుష్ఠితః అత్యక్తః రోషభరః
అమర్షాతిరేకః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్ - సైనికానామమర్షాతిశ
యేన పునఃప్రవర్ధమానమిత్యర్థః, అమరమృగీదృశాం సురసుందరీణా
మప్యాశయపూర్తికరం మనోరథపరిపూరకం మహావీరోపసంహారక
త్వేనప్రత్యేకమేకైకవరలాభాదితిభావః, తథాయత్సమరసముత్సుకేన
సమరోత్కంఠితెన కలహప్రియేణేతియావత్, మునినా నారదేన అ
దృష్టచరమదృష్టపూర్వం + భూతపూర్వేచరట్ ఇత్థంభూతస్యపూర్వం
యదాకదాప్యజాతత్వాదితిభావః,తాదృశంయుద్ధమజనీతిసంబన్ధః॥౬౬
॥మమాథేతి॥ అథానంతరంవాలినందనోంగదః సంయతియుద్ధెవానరా
న్తకంవానరనాశకం నరాంతకం, శైలాత్ శైలెనేత్యర్థః మమాథవి
దారయామాస- తథాహనూమతాసప్రసిద్ధః సురాంతకఃదేవాంతకో
పి- పురాపూర్వం పురాంతకేన త్రిపురజయినాశంభునాఇవశబ్దోవా
క్యాలంకారె-ఇవేతిపదద్వయోపమోత్ప్రేక్షావాక్యాలంకారేష్వితిగణ
వ్యాఖ్యానే, అన్యథాయథేతివార్థ వాచినాశబ్దేన పౌనరుక్త్యదో
షామర్వారస్స్యాత్(౧)అంతకోయథామృత్యురివహతః మారితః ఉప

(౧) పురాంతకేనేవరుషాపురాంతక ఇతిప్రాచీనపాఠేనకావ్యనుపపత్తిః

అనంతర మసమసమరశీలేననీలేనసిహతేమహోదరే మారుతిమథితశిర
సిత్రిశిరసివిశసితేషు మహాపార్శ్వాదిషువాహినీపతిషునిర్భరవిషాద
రోషపరవశోనిశాచరాకారఇవతమోనికాయస్సరయమతికాయస్సమా
గత్యవృత్రాసురఇవసుత్రామ్ణాసుమిత్రాసుతేనసహవిచిత్రమా
యోధనమ్ ॥౯౦॥వ॥ సచ సుచిరంనియుధ్యత మవధ్యఇతిశవరాదనిలగి
రావిబుధ్యపునరస్త్రమథ తద్విధేః । దళితమనేనతద్దివిసముత్పతితం జగ

మాయమకయోస్సంసృష్టిః ॥ వంశస్థవృత్తమ్ ॥ ౮౯ ॥ అనంతరమితి ॥
అనంతరంనరాంతకదేవాంతకవధానంతరం, అసమసమరశీలేన అసా
ధారణరణకర్మాచరణ తత్పరేణ నీలేన - మహోదరేనిహతేసతి త
థాత్రిశిరసిమారుతి మథితశిరసి హనూమద్భిన్నమస్తకేసతి, తథామ
హాపార్శ్వ ఆదిర్యేషాం తేషురాక్షససేనానాయకేషు విశసితేషువి
నాశితేషు సత్సుఋషభణేతిశేషః, నిర్భరవిషాదరోషపరవశస్సము
త్కటశోకక్రోధాక్రాంతాంతఃకరణః నిశాచరాకారః రాక్షసదేహ
ధారీతమోనికాయః అంధకారపటలఇవస్థితఇత్యుత్ప్రేక్షా, అతికా
యః సరయమాగత్య సుత్రామ్ణావాసవేనసహ ॥ని॥ సుత్రామాగో
త్రభిద్వజ్రీ వాసవో వృత్రహావృషేత్యమరః- వృత్రాసురఇవేత్యుపమా
సుమిత్రాసుతేన లక్ష్మణేన సహవిచిత్రమాశ్చర్యకరం ఆయోధనంవితే
నేజన్యమకరోదిత్యర్థః ॥౯౦॥—॥ సఇతి ॥ సఃసౌమిత్రిశ్చ సుచిరమ
తిచిరకాలం నియుధ్యయుద్ధంకృత్వా, తమతికాయంఈశవరాత్ బ్రహ్మ
వరాత్ అవధ్యః వధితుమశక్య ఇత్యేవమనిలగిరావాయువచనేన విబు
ధ్యజ్ఞాత్వా పునశ్చశబ్దోవాక్యాలంకారే, విధేరస్త్రంబ్రహ్మాస్త్రం అథ తత్
ప్రాయుఙ్క్త, అథానేన బ్రహ్మాస్త్రేణదళితం విచ్ఛిన్నంసత్ దివిఅం
తరిక్షే సముత్పతితం సముద్గతంసత్ ప్రసిద్ధంఅతికాయశిరః జగతాం
లోకానాం అధికాంబహుళాం రాహుభీతిం రాహుగయమితి భ్రా
న్తిసముత్పన్నాం భీతిమతనుతఅకరోత్ అత్రాతికాయశిరసిరాహు

తామతనుత రాహుభీతిమధికామతికాయశిరః ॥౯౯॥ వ ॥ అనునీయ
రావణిరథో విధురం పితరం దధత్పృథుసమీకధురామ్ । సరథీసమేత్య స
ధనుశ్శరధీ చలితశ్చమూభిరభి దాశరథీ ॥౧౦౦॥ ౫॥ ఆగత్య సమరమరాతి
జయమనోరథాయ రథాభిరక్షాయాం రక్షాంసి పరితః పరికల్ప్య ప్రత

భ్రమాద్భ్రాంతిమదలంకారః ॥*॥ కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్విషయే పిహి
తాత్మని । ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాంతిమాన్మత ఇతిలక్ష
ణాత్ (౧) ॥౯౯॥—॥అనునీయేతి ॥ అథానంతరం సప్రసిద్ధః రావ
ణిః ఇంద్రజిత్ విధురం సహోదరకుమారవధశ్రవణజనితశోకవిహ్వలం పి
తరం రావణం అనునీయ నతాతమోహం పరిగంతుమర్హసీత్యాదినా స
మాధాయ పృథుసమీకధురాం మహారణభారం + ఋక్పూరిత్యాదినా
సమాసాంతాప్రత్యయే టాప్ దధత్ దధానః యుద్ధసన్నద్ధ ఇత్యర్థః॥+
నాభ్యస్తాచ్ఛతురితి నుమభావః- రథీ రథారూఢః సహధనుషా స ధనుః శా
ముకధరశ్చ సః శరధీ తూణీరౌ సమేత్య ధృత్వేత్యర్థః, శరాః ఇష
వో ధీయంతే అనయోరితి శరధీ ॥÷॥ కర్మణ్యధికరణే చేతి కిప్రత్యయః
॥ని॥ తూణోపాసంగతూణీర నిషంగా ఇషుధిర్ద్వయోరిత్యమరః, చ
మూభిస్సేనాభిస్సహ + అత్ర సహశబ్దాప్రయోగేపి. తదర్థస్య గమ్య
తాయాం వృద్ధోయూనేతి జ్ఞాపకాత్తృతీయా దాశరథీ అభి. రామల
క్ష్మణయోరాభిముఖ్యేనేత్యర్థః ÷ అభిరభాగ ఇతి కర్మప్రవచనీయ
త్వాద్ద్వితీయా చలితః ప్రవృత్తః ॥ ప్రమితాక్షరావృత్తమ్ (౨) ॥౧౦౦॥
ఆగత్యేతి ॥ సమరం యుద్ధభువమాగత్య ప్రవిశ్య. అరాతిజయమనోర

---

(౧) ఈశవరాదిత్యత్ర ఈశశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వే శ్రీరామాయణమ్॥
అథైనమభ్యుపాగమ్య వాయుర్వాక్యమువాచహ । బ్రహ్మదత్తవరో
హ్యేష అవధ్యకవచావృతః । బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ భింద్యేనమేష వధోస్య హి
నాన్యథేతి ॥ (౨) సగనుశ్శరధిరితి ప్రాచీనపాఠే చాపతూణసహిత
స్సంశ్చమూభిస్సహ సమేత్యేత్యన్వయః

ర్హవ్యవహావిషాప్రదక్షిణశిఖం శిఖావన్తం మన్త్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి ద
ధాన స్తిరోధానేన గగనగత ఏవ నిశితముఖైశ్శిలీముఖైర్నిర్మాయ నిఖిల
మమర్మహతిం నిస్త్రింశక్రమః క్రవ్యాదాన్ వ్యాధ ఇవ హరీన్విధు
రీచకార ॥౧౦౧॥ వ॥ సహలక్ష్మణం తమపి దాశరథిం పరుషో నిదాఘ ఇవప

థాయశత్రుజయమనోరథసిద్ధ్యర్థమిత్యర్థః, రథాభిరక్షాయాం ని
జరథగుప్తౌ విషయే పరితస్సమన్తాత్ రక్షాంసి రాక్షసవీరాన్ పరిక
ల్ప్య నియోజ్య, హవిషా ఆజ్యాదినా ప్రగతో దక్షిణం ప్రదక్షిణం ÷ తిష్ఠ
ద్గుప్రభృతిత్వాదవ్యయీభావః ప్రదక్షిణం శిఖా జ్వాలా యస్య తం ॥ని॥ ఘృ
ణిజ్వాలే అపి శిఖే ఇత్యమరః, ఏతేనాస్య జయప్రదత్వం సూచ్యతే, త
దుక్తం ॥*॥ ఇత్థం ప్రదక్షిణగతో హుతభుఙ్నృపస్య ధాత్రీం సముద్ర
రశనాం వశగాం కరోతీతి, శిఖావన్తమగ్నిం ప్రతపన్తం సంతపన్తం చ, మం
త్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి మన్త్రసామర్థ్యసంప్రాప్తనానావిధాస్త్రాణి
దధానో ధారయన్, తిరోధానేనాన్తర్ధానేన గగనగతోఽన్తరిక్షవ
ర్తీ సన్నేవ నిశితముఖైస్తీక్ష్ణాగ్రైశ్శిలీముఖైర్బాణైః నిఖిలమమర్మ
హతిం అశేషచమూమర్మచ్ఛేదం నిర్మాయ కృత్వా ÷ నిర్గతస్త్రిం
శతోఽఙ్గులిభ్య ఇతి నిస్త్రింశః ఖడ్గవిశేషః ॥ని॥ ఖడ్గే తు నిస్త్రింశచన్ద్రహా
సాసిరిష్టయ ఇత్యమరః। తస్యక్రమః పరిపాటీ యస్య స తథోక్తః, ఖడ్గవద్వి
భేదకస్సన్నిత్యర్థః, క్రవ్యాదాన్ పక్షిణః వ్యాధో లుబ్ధక ఇవేత్యుప
మా ॥ని॥ వ్యాధో మృగవధాజీవో మృగయుర్లుబ్ధకశ్చ స ఇత్యమరః
హరీన్వానరాన్విధురీచకార మూర్ఛితాన్ అకరోదిత్యర్థః(౧)॥౧౦౧॥—।
సహేతి ॥ అయం రావణిః సహ లక్ష్మణేన సహలక్ష్మణం ॥÷॥ తేన సహే
తి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః, వోపసర్జనస్యేతి వికల్పాత్సహశబ్ద
స్య సభావాభావః, తం దాశరథిం శ్రీరామమపి పరుషస్తీక్ష్ణః నిదాఘో
గ్రీష్మకాలః ॥ని॥ నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యాదుష్ణస్వేదామ్బునోరపీతి వి

---

(౧) క్రవ్యాదో వ్యాస ఇవ హరిణాన్ హరీనితి పాఠే క్రవ్యాద ఇన్ద్రజిత్ ॥

ద్మసరః। వికలాశయంవిధురసత్త్వమయంవిరచయ్యధామచజగామశనైః ౧౦౨॥ ప॥ క్షతార్క్ష్యభవతేజసిక్షపితరామచంద్రద్యుతౌ విముచ్యసతి నిర్గతే విశిఖవృష్టిమస్మిన్ఘనే । అదీప్తనళమస఼్ురత్కుముదమస్త నీలోత్పలంసముత్తరళజీవనంసమభవత్తచావాహినీ ॥౧౦౩॥ప ॥

శ్వః, పద్మసరః కమలాకరం- శరైః వికలాశయంవ్యాకులమానసం అన్యత్రకలుషితాధారప్రదేశంచ ॥ని॥ ఆశయస్స్యాదభిప్రాయే మానసాధారయోరపీతి విశ్వః, విధురసత్త్వం విశ్లిష్టశక్తిం అన్యత్రవిహ్వల జలజంతుకంచ ॥ని॥ విధురంప్రత్యవాయేస్యా త్కష్టవిశ్లిష్టయోరపీతి వైజయంతీ విరచయ్యకృత్వా + ల్యపిలఘుపూర్వాదిత్యయాదేశః, శనైః మందంకృతకృత్యత్వాదితిభావః, ధామగృహంజగామప్రాప, శ్లేష సంకీర్ణోయముపమాప్రమితాక్షరావృత్తమ్ ॥౧౦౨॥—॥ క్షతేతి॥ క్షతార్క్ష్యభవతేజసి నివారితసుగ్రీవప్రతాపేతిరస్కృతసూర్యజాత ప్రకాశేచ, క్షపితాసంకుచితారామఏవచంద్రస్తస్యద్యుతిః శోభాయేన తస్మిన్ తథోక్తే, అస్మిన్ఘనేమహతిఇంద్రజిత్యేవ ఘనేమేఘే విశిఖవృష్టింశరసంపాతం తామేవ వృష్టింవిముచ్యత్యక్త్వానిర్గతేసతి తదా తస్మింత్సమయే వాహినీనదీసేనాచ ॥ని॥ సేనానద్యోశ్చవాహినీతి వైజయంతీ, అదీప్తః అప్రకాశః నళః నళాఖ్యః కపినాయకః అన్యత్రనళాః పోటగళాఖ్యతృణవిశేషాః యస్మిన్ ॥ని॥ నళఃపోటగళేరాజ్ఞిపితృగతేకపీశ్వర ఇతివిశ్వః, అస్ఫురన్నదీప్యమానః కుముదఃకపిః అన్యత్ర అస్ఫురంతి అనుల్లసంతి కుముదాని కైరవాణియస్మిన్॥ని॥ కుముదంకైరవేరక్త పంకజేకుముదఃకపావితివిశ్వః,అస్తౌనష్టప్రాయౌనీలానీలాఖ్యకపినాయక ఏవఉత్పలంయద్వా అస్తౌనీలోత్పలౌనీలోత్పలనామానౌకపినాయకౌఅన్యత్రవినష్టానికృష్ణేందీవరాణిచయస్మిన్॥ని॥ నీలఃకపీశేద్రిభేదేకృష్ణేనాతద్వతిత్రిష్వితి నానార్థరత్నమాలా,సముత్తరళమతిచంచలంస్థితివిధురం జీవనంజీవితం అన్యత్రఉద్వేజితజలంయ

అచలమథసలీలమోషధీనాం హరతి హనూమతి జాంబవన్నియోగాత్ । విచలితమభవద్బలం విశల్యం విబుధమనోఽపి విధూతశోకశల్యమ్ ॥౧౦౪॥

పునరపి సహజతేజోభరితేన దవానలేనేవ వానరబలేన దహ్యమానాం దరీమివ పురీమపహాయ పఞ్చాననమివ పఞ్చాననని దేశతశ్చలిత మఖిలభువనప్రకంపనమకంపనమాహత్ప్లవంగసంఘం ప్రజంఘమంగదభు

స్తిన్ఘూర్ణితద్వ్యథాభవతి తథేతి సర్వత్ర క్రియావిశేషణం, సమభవత్ ఉత్కరీత్యా వికలితాభూదిత్యర్థః శ్లేషసంకీర్ణసావయవరూపకం, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౧౦౩॥—॥ అచలమితి ॥ అథ సేనామూర్ఛానంతరం- హనూమతి జాంబవతః పరాపరజ్ఞస్య ఋక్షరాజస్య నియోగాత్ నిదేశవచనాత్ ఓషధీనామచలం సంజీవన్యాద్యోషధిపర్వతం సలీల మనాయాసం యథా తథా, ఆహరతి ఆనీతవతి సతి, బలం వానరసైన్యం విశల్యం శల్యరహితం సత్ విచలితమభవత్ పునర్యుద్ధసమృద్ధోత్సాహమభూదిత్యర్థః, తథా విబుధానాం శ్రీరామజయకాంక్షిణాం సురాణాం మనోఽపి ॥ని:॥ విబుధాస్సురపండితా ఇత్యమరః, విధూతం విహతం శోక ఏవ శల్యం యస్య తథోక్తం వానరసైన్యప్రబోధేన విబుధాస్సంతుష్టాంతఃకరణా బభూవురిత్యర్థః, అత్ర సైన్యవిబుధమనసోః కేవలప్రకృతత్వాత్తుల్యయోగితాభేదః పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥౧౦౪॥—॥ పునరితి ॥ పునర్భూయోఽపి సహజతేజోభరితేన నైసర్గికప్రభావ పరిపూర్ణేన అన్యత్ర స్వాభావికార్చిస్సంపన్నేన ॥ని॥ తేజో నలే ప్రభావే త్విట్జ్యోతిష్యర్చిషి రేతసీతి వైజయంతీ, దవానలేన వనవహ్నినేవ వానరబలేన దహ్యమానాం భస్మీక్రియమాణాం దరీం గిరిగుహామివ పురీం లంకామపహాయ త్యక్త్వా పంచాననం సింహమివేత్యనేకేవేయముపమా పఞ్చాననని దేశతః రావణాజ్ఞావచనాత్ చలితం యుద్ధాయ ప్రవృత్తం అఖిలలోకానశేషభువనాని ప్రకంపయతి నిపీడయతి నిజభుజబలేనేతి తథోక్తం, అకంపనం అకంపనాఖ్యం రాక్షససేనానాయకం, తథా అ

జప్రతాపానలశలభావుభావపి నిశమ్య నిశామ్య చ ద్వివిదమైందావదారితౌ మహారథౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షావపి కోపాత్తాభ్యాం పరుషసంరమ్భౌ కుమ్భనికుంభౌ మహావీరౌ సముత్తంభ్య బాహూ సుబాహుమారీచావివ రాఘవభుజాభ్యాం సుగ్రీవహనుమద్భ్యాం మద్భుతం యుద్ధమత నిపాతామ్॥౧౦౫॥ వ॥ ఘూమామౌ తతః ప్లవగరాజభుజేన విద్ధమాలోక్య కుంభమ

హాతప్లవంగ సంఘం నిహతవానరనివహం, ప్రజంఘం చేత్యుభావపి రాక్షసౌ, అంగదభుజ ప్రతాప ఏవ అనలః తస్మిన్, శలభౌ పతంగౌ నిశమ్య అంగదబాహుపరాక్రమ హతావాకర్ణ్యేత్యర్థః॥ని॥ సమాపతంగశలభావిత్యపరః తథా మైందద్వివిదాభ్యాం మైందద్వివిదాఖ్యవానరపతిభ్యాం అవదారితౌ వినిహతౌ మహారథౌ ॥*॥ ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్యుద్ధ్యేతయో నరః॥ సమహారథసంజ్ఞస్స్యాదిత్యాహుర్నీతికోవిదా ఇత్యుక్తలక్షణౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షనామానౌ రాక్షససేనానాయకావపి నిశామ్య దృష్ట్వా చ కోపాత్తాంతిభ్యాం మమర్షేణ ప్రాప్తాభ్యాం పరుషః అత్యుద్ధతః సంరంభో యుద్ధసంభ్రమః యయోస్తౌ ॥ని॥ అక్షాంతిరీర్ష్యాసూయాతు। సంరంభస్సంభ్రమే కోప ఇతి చామరః, కుంభనికుంభౌ నామ కుంభకర్ణపుత్రౌ మహావీరౌ కర్తారౌ బాహూ నిజహస్తౌ సముత్తంభ్య సాటోపముద్ధృత్య రాఘవభుజాభ్యాం శ్రీరామబాహుభ్యాం సుబాహుమారీచావివ విశ్వామిత్రయాగ సంరక్షణవేళాయామితి భావః, రాఘవస్య భుజాభ్యాం భుజప్రాయాభ్యాం సుగ్రీవహనుమద్భ్యాం సహ, అద్భుతమాశ్చర్యజనకం యుద్ధం అతనిషాతాం కృతవంతౌ కుంభస్సుగ్రీవేణ నికుమ్భో హనుమతేతి యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః, స చోక్తోపమయా సంసృజ్యతే ॥౧౦౫॥—॥ ఘూమామావితి ॥ తతస్తదనంతరం ప్లవగరాజభుజేన సుగ్రీవబాహునా విద్ధం ప్రహృతమత ఏవ ఘూమౌ పతితమితి శేషః, కుమ్భమాలోక్య దృష్ట్వా తదీయం విరహం వియోగం, నసహత ఇత్యసహ

సహోవిరహంతదీయమ్ । శోకాదగాదనిలసూనుహతో నికుమ్భస్త
న్నామయుక్తమమరీస్తనకుమ్భమేవ ॥౧౦౬॥౫॥ తతఃకుపితరావణా
కారణంరణవాహనియుక్తం యుక్తమఖిలవాహినీభి రాహవాటోప
ముఖరం ఖరాత్మజం మకరాక్షమైక్ష్వాకశరోఽపి విపక్షమపిసపక్షఏవ
సమక్షమనయజ్జనయితుః ॥౧౦౭॥౬॥ కృత్వామూర్ధనిశాసనం పితుర

సహిష్ణుః + పచాద్యచ్, నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః అనిల
సూనునా హనుమతానిహతః నికుమ్భః శోకాత్ (భ్రా)తృవిరహజని
తవిషాదాద్ధేతోః తన్నామయుక్తం కుమ్భనామయుక్తం అమరీస్తన
కుమ్భం అమరాఙ్గనాకుచకుమ్భమేవ అగాత్ భ్రాతృవిరహాసహతయా
తన్నామగన్ధసంబన్ధాదమరీకుచకుమ్భం (ప్రా)పేత్యర్థః, అత్రరణా
భిముఖమరణహేతుకస్య అమరీకుచకుమ్భసఙ్గమస్య శోకహేతుత్వే
నోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షావ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా, వసన్తతిలకా
వృత్తమ్ ॥౧౦౬॥—॥ తతఇతి ॥ తదనుకుమ్భనికుమ్భవధానన్తరం, కుపి
తేన క్రుద్ధేన రావణేన ఆకారణమాహ్వానంయస్యతం రావణేనాహూ
తమిత్యర్థః ॥ని॥ హూతిరాకారణాహ్వానే ఇత్యమరః, తథారణవా
హేసమరక్రియానిర్వాహే విషయేనియుక్తమాజ్ఞాపితం అతఏవాఖిల
వాహినీభిర్యుక్తంచతురఙ్గసైన్యసమేతమిత్యర్థః, ఆహవాటోపము
ఖరం రణాడమ్బరారభటసముద్భటసింహనాదం ఖరాత్మజంఖరతనయం
మకరాక్షం ఐక్ష్వాకస్య ఇక్ష్వాకువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య శరో
బాణః విపక్షంశత్రుపక్షమపి తంసపక్షఏవబన్ధుస్సన్నివేతి విరోధః
సచసగరుదేవేతి పరిహారాద్విరోధాభాసః, జనయితుః జనకస్యఖరస్య
సమక్షం సమీపమనయత్ (ప్రా)పయామాస, మకరాక్షోఽపిసహత ఇ
త్యర్థః (౧) ॥౧౦౭॥— ॥కృత్వేతి ॥ అథో మకరాక్షవధానన్తరం మ
హాభుజః అపరిచ్ఛిన్న భుజబలశాలీత్యర్థః రావణిరిన్ద్రజిత్ - పితుః

---

(౧) తతఃకుపితకోణపాధిపనియుక్తమితి ప్రాచీనపాఠే స్పష్టోర్థః ॥

ర్గత్వారణం రావణిర్హుత్వాతత్రమహాభుజోహుతభుజం ధృత్వా మహాస్త్రాణిచ। స్థిత్వావ్యోమనిమాయయా శరచయంత్యక్త్వాచభిత్త్వా చమూంబుద్ధ్వారాఘవకోపమాపసహసాలజ్కా మలంకాతరః ॥౧౦౭॥

౫॥ తతఃప్రతీచఃప్రతీహారాదయంప్రాతిహారికోనిర్గత్య నికృత్యాసినా కాంచిదాంజనేయస్య పురతోమాయామయీంమైథిలీమాకులీకృతమానసే తస్మిన్నాక స్మికమిదమతథ్యమపితథ్యమేవ విబుధ్యనియుధ్యచిరా

రావణస్యశాసన మాజ్ఞాంమూర్ధనిశిరసి+విభాషాజిశ్యోరితివికల్పాద ల్లోపాభావః కృత్వాధృత్వేత్యర్థః, రణం రణరంగంగత్వా, తత్ర రణ రంగే హుతభుజం అగ్నిం హుత్వా మహాస్త్రాణి దివ్యాస్త్రాణిచ ధృత్వామాయయా అంతర్ధానశక్త్యావ్యోమనిఅంతరిక్షే÷పూర్వవదల్లోపాభావః - స్థిత్వా శరచయం బాణపరంపరాంచ, త్యక్త్వాభివృష్యచమూం వానరసేనాంభిత్త్వా తతోరాఘవస్యకోపం కోపోదయం బుద్ధ్వాజ్ఞాత్వా అలమత్యంతం కాతరోభీతస్సన్ సహసాశీఘ్రమ్, స్వ రాదిపాఠాదవ్యయమితిశాకటాయనః, లంకామాప ప్రవివేశ, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౧౦౭॥——॥అ॥ అథనికుంభిలాం హోతుకామః ప్రత్యగ్ద్వారేణ నిర్గచ్ఛన్నింద్రజిత్స్వగమనవిఘాతుకం శ్రీరామలక్ష్మణయోర్యుద్ధోద్యోగందృష్ట్వా తన్నివారణార్థం మాయాంప్రకటితవానిత్యాహ ॥ తతఇతి ॥ తతఃపురప్రవేశానంతరం ప్రతిహ్రియతే విమోహ్యతేఽనేన పరమానసమితి ప్రతిహారః కైతవం సప్రయోజనమస్య ప్రాతిహారికో మాయావీత్యర్థః × ప్రయోజనమితిఠక్ అయమింద్రజిత్ ప్రతీచః ప్రతీహారాత్ప్రత్యగ్ద్వారాత్ ॥ని॥ స్త్రీద్వా ద్వారంప్రతీహారఇత్యమరః, నిర్గత్య ఆంజనేయస్య హనూమతః పురతః పురస్తాత్ అసినాఖడ్గేనమాయామయీంమిథ్యారూపాంకాంచిన్మైథిలీంసీతాంనికృత్యచ్ఛిత్వాఅతఃఆకులీకృతమానసేవ్యాకులితాంతఃకరణే తస్మిన్ ఆంజనేయే ఇదం సీతావధకృత్యం ఆక స్మికమకస్మాదా

యనిరాశే నివృత్తే విద్వేషిపశువిశసనారమ్భే నికుమ్భిలాం సమాసాద్య స
ద్య ఏవ ప్రావర్తయత సత్త్రమతివిచిత్రమ్ ॥౧౮౯॥ గ ॥ తదను హనూమ
తః ప్రతినివృత్తాద్వృత్తాన్తమిమమాకర్ణ్య విదీర్ణమానసో మానసచ
ర ఇవ రాజహంసో వజ్రనిర్ఘోషాద్విషాదాకులో రాజహంసస్సంసది ని

గత మిన్ద్రజాలమివేత్యర్థః, అతథ్యమసత్యమపి తథ్యం సత్యమేవ విబుద్ధ్య జ్ఞాత్వా ॥ని॥ సత్యం తథ్యమృతం సమ్యగమూని త్రిషు తద్వతీత్యమరః, చిరాయ చిరకాలం విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమేతత్ ॥ని॥ చిరాయ చిరరాత్రాయేత్యమరః, నియుధ్య యుద్ధం కృత్వా నిరాశే ఆశారహితే నివృత్తే నిర్గతే సతి విద్వేషిణ ఏవ పశవః తేషాం విశసనే విదారణే ఆరంభః ఉద్యోగః అస్యాస్తీతి తథోక్తః యద్వా విద్వేషీతిచ్ఛేదః ఇంద్రజిత్ పశువిశసనమారభతే తాచ్ఛీల్యేనేతి తథోక్తస్సన్ నికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యహోమార్థగుప్తస్థలవిశేషమాసాద్య ప్రాప్య సద్యస్తదానీమేవాతివిచిత్రమత్యంతాద్భుతం సత్త్రం పరమారణయాగం ప్రావర్తయత ప్రవర్తయామాస ఉపక్రాంతవానిత్యర్థః (౧) ॥౧౮౯॥—॥ తదన్వితి ॥ తదను ఇంద్రజితః నికుంభిలాప్రవేశానంతరం, ప్రతినివృత్తాత్ ప్రత్యాగతాత్ హనూమతః ఇమం వృత్తాంతం మైథిలీవధరూపవార్తాం ॥ని॥ వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత ఇత్యమరః, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా విదీర్ణమానసో విదళితహృదయః అత ఏవ వజ్రనిర్ఘోషాత్ స్ఫూర్జథోః ॥ని॥ స్ఫూర్జథుర్వజ్రనిర్ఘోష ఇత్యమరః, విదీర్ణమానసః తస్య తదుద్వేజకత్వాదితి భావః, మానసచరః మానససరోవర్తీ ॥ని॥ మానసం సరసి స్వాంత ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః- రాజహంసః కలహంస ఇవ విషాదాకులః ॥*॥ విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనైరి

(౧) ప్రాచీనపుస్తకేషు ప్రాతిహారిక ఇతి పదం నాస్తి సత్త్వేపి ద్వారి ద్వాఃస్థే ప్రతీహార ఇత్యమరకోశాత్ ప్రతీహారే ద్వారే నియుక్తః ప్రాతిహారిక ఇత్యర్థః విద్వేషిపశువిశసనారంభాయేతి ప్రాచీనపాఠః ॥

పత్యసౌమిత్రిణాసమాశ్వాస్యమానస్సకరుణం నిశ్వస్య।విశ్వస్యపతిరపి విధురోవ్యలాపీత్ ॥౧౧౦॥వ॥ జజ్ఞేతదత్ర భవతీజనకస్య యజ్ఞేదేవ్యా శ్చిరాయధరణేరరణేశ్శిఖేవ । వంశేమనోరపి వధూరభవత్క్రమస్య ద్రామ సథాపి విధినారహితోవిరామః ॥౧౧౧॥వ॥

త్యుక్తలక్షణ విషాదపర్యాకులస్సన్ రాజహంసోనృపశ్రేష్ఠః రామః ॥ని॥ రాజహంసౌనృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహంసయోరితివిశ్వః, సంసది వానరసమితౌ ॥ని॥ సభాసమితిసంసదఇత్యమరః నిపత్యభువిపతిత్వా సౌమిత్రిణాసమాశ్వాస్యమానః ॥*॥ శుభేవర్తనితిష్ఠంతం త్వామా ర్యవిజితేంద్రియం ॥ అనర్థేభ్యోనశక్నోతి త్రాతుంధర్మోనిరర్థక ఇ త్యాదినీతివచనైః సమాధీయమానః సకరుణందీనంనిశ్వస్య, విశ్వస్య ప్రపంచస్య పతిరపిసకలలోక నిగ్రహానుగ్రహసమర్థోపీత్యర్థః, సః రామఃవిధురోవిశ్లిష్టస్సన్వ్యలాపీత్ విలలాప ॥ని॥ విధురంప్రత్యవేతే స్యాత్కష్టవిశ్లిష్టయోరపీతి వైజయంతీ ॥౧౧౦॥—॥ తత్ప్రకారమేవా హ ॥ జజ్ఞ ఇతి ॥ తత్రభావేనప్రకారేణత్యర్థః అత్రభవతీపూజ్యా సీ తా అత్రభవతీవ్యాఖ్యాతా, జనకస్యరాజ్ఞోయజ్ఞేఅరణేః నిర్మంథ్య దారువిశేషాత్, శిఖాఅగ్నిజ్వాలేవేత్యుపమా, ఏతేన పరమపావన త్వమయోనిజత్వంచసూచ్యతే ॥ని॥ ఘృణిజ్వాలేఅపిశిఖే ఇత్యమరః ధర ణ్యాదేవ్యాః హలముఖాకృష్టాయాః భూదేవ్యాఃచిరాయచిరకాలేనజ జ్ఞేప్రాదుర్బభూవ తథామనోఃవైవస్వతమనోఃవంశేకులే సకలలో కశ్లాఘ్యఇతిభావః, వధూఃస్నుషా దశరథమహారాజస్యేతిభావః య ద్వావధూర్జాయాఅత్రేనఇతిశేషః, అభవత్ జాతా ॥ని॥ వధూర్జా యాస్నుషాస్త్రీచేత్యమరః,- అన్యత్క్రముత్పత్తిగృహాప్రవిష్ట గృహ యోరత్యంతశ్లాఘ్యత్వం వక్తవ్యమన్యకించిదపి నాస్తీత్యర్థః, రామ ఇత్యాత్మనిర్దేశః అఖండితమహత్త్వద్యోతనార్థః । విధినాదైవేన ॥ ని॥ విధిర్విధానేదైవేచేత్యమరః, విగతారామాసుందరీయస్యవిరామో

యత్నో ముధా భవతి యత్ర సమీరసూనోః నాలం నలోఽపి నవసేతునిబన్ధనాయ। దూరే చ పావకశరో దురతిక్రమోఽయం తేనైష శోకజలధిః స్వ వలంఘనీయః ॥౧౧౨॥ ఇత్యాదిపరిదేవమానమేనం విదితాశరమాయావిశేషో విభీషణస్సమాగత్య దేవ భవతోఽపి కిమిదమస్థానే కరుణమవస్థాన్తరం నిర౦

విగతభార్యః రచితళక్కృతః దైవయోగో నకస్యాపి లంఘనీయ ఇతి భావః ॥ని॥ సుందరీరమణీరామేత్యమరః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౧౧॥ —॥ యత్న ఇతి ॥ యత్ర శోకజలధౌ సమీరసూనోః హనుమతః యత్నః ఉల్లంఘనోత్సాహః ముధా వ్యర్థో భవతి। సోఽపి తరితుం శక్తో న భవేదితి భావః తథా నలోఽపి ప్రసిద్ధసేతునిర్మాతాపి నవసేతునిబంధనాయ నూతనసేతునిర్మాణాయ, నాలం న పర్యాప్తః సోఽపి తరణోపాయకరణసమర్థో న భవతీత్యర్థః + నమస్సవస్తీత్యాదినా చతుర్థీ, తథా పావకశరశ్చాగ్నేయాస్త్రమపి దూరే। వర్తత ఇతి శేషః, సోఽప్యేనం శోషయితుం న శక్త ఇత్యర్థః, తత్ తస్మాత్ కారణాత్ దురతిక్రమః దుస్తరోఽయం వర్తమానః, త వ శోకజలధిః త్వన్నిమిత్తకోఽయం శోకసాగరః, కేనోపాయేన లంఘనీయః ఉక్తోపాయైః ప్రసిద్ధార్ణవ స్తరితుం శక్యః, అయం తు న కేనాప్యుపాయేన తరితుం శక్య ఇత్యర్థః అత ఏవోపమానాత్ ప్రసిద్ధార్ణవాదస్యాధిక్య కథనాద్వ్యతిరేకాలంకారః ॥*॥ ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేకస్స ఏవ స ఇతి లక్షణాత్-వృత్తం పూర్వవత్ ॥౧౧౨॥—॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యాది ఏవమాదిపరిదేవమానం విలపంతమ్ ॥ని॥ విలాపః పరిదేవనమిత్యమరః, ఏనం శ్రీరామం విదితాశరమాయావిశేషః విజ్ఞాతరాక్షసమోహనవ్యాపారవిశేషః విభీషణస్సమాగత్య సన్నిధిం ప్రత్యాగత్య, దేవస్వామిన్ శ్రీరామ భవతోఽపి మాయానియంతుః పరమపురుషస్యాపీతి భావః, అస్థానే అశోచనీయస్థానే సీతావధస్య మాయికత్వాదితి భావః, కరుణం దీనం ÷ కరుణశబ్దాదర్శ ఆద్యచ్ ఇదమేతదవస్థాన్తరం దశాభేదః కిం కిమర్థం, దుర్దశాపన్నత్వేన నవర్తితవ్యమిత్యర్థః కింతు నిరంతరాయం నిర్విఘ్నం

తరాయమఖనిర్వర్తనాయపురందరారిణాకృతంకృతకమేవైతదవధారయ
ధారయమనసిధైర్యమిత్యభిధాయతద్వధాయపురోధాయలక్ష్మణంతత్క్షణా
దేవ నికుమ్భిలాంబలైస్సహోపరురోధ ॥౧౧౩॥ వ॥ హరికులారవతశ్చలిత
స్తతో గిరిదరీకుహరాదివకేసరీ। అపరిపూర్యరుషాహవమాహవంసవిదధే
బలశాసనశాసనః ॥౧౧౪॥ వ॥ వాతూలఇవతూలానాంవానరాణాంగణా

యథాతథా మఖనిర్వర్తనాయస్వవిజయహేతుసత్రనిష్పాదనార్థంపురం
దరారిణాఇంద్రజితాకృతమాచరితం, ఏతత్సీతావధరూపకృత్యం, కృత
కంకృత్రిమం, అసత్యమేవేతియావత్ అవధారయజానీహి, అతఃమనసి
ధైర్యం నిర్వికారచిత్తత్వం, మనసోనిర్వికారత్వం ధైర్యంసత్స్వపిహే
తుషిత్యమరసింహః, ధారయస్వీకురుఇత్యేవ మభిధాయఉక్త్వా, తస్యేంద్ర
జితః వధాయసంహారార్థం లక్ష్మణం పురోధాయపురస్కృత్య తత్ క్ష
ణాదేవతస్మిన్నేవ క్షణేనికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యస్థానం బలైర్వానర
సైన్యైస్సహ ఉపరురోధనిరుద్ధవాన్ ॥౧౧౩॥ హరీతి॥ తతఃఉపరోధానంత
రం, •సప్రసిద్ధః బలంనామదానవంశాస్తీతి బలశాసనః ఇంద్రః తం శా
స్తీతిబలశాసనశాసనః ఇంద్రజిత్ + ఉభయత్రాపికర్తరిల్యుః, హరికు
లారవతః కపిసైన్యకోలాహలాద్ధేతోః, గిరిదరీకుహరాత్ పర్వతగుహా
గోళకాత్, కేసరీసింహఇవ చలితోనిర్గతస్సన్, రుషావానరసంబ
ద్ధకృతామర్షేణఆసమంతాజ్జుహోత్యస్మిన్నిత్యాహవః యాగః (౧) +
జుహోతేరబితిజుహోతేరప్ప్రత్యయే గుణావాదేశౌ తమపరిపూర్యఅస
మాప్యైవ, ఆహూయంతేశత్రవోస్మిన్నిత్యాహవంయుద్ధం చకార॥ +॥
ఆజౌయుద్ధఇతిహ్వయతే రాడ్భ్వాద్యప్రత్యయే సంప్రసారణం ॥ ని॥ ఆ
హవస్సంగరేయాగ ఇతివిశ్వః విదధేచకార ద్రుతవిలంబితంవృత్తమ్॥ *
ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌభరావితి లక్షణాత్ ॥౧౧౪॥—॥ వాతూల
ఇతి ॥ తతః తదనంతరం మాయాంపరవ్యామోహకవ్యాపారంవ్రతీతి

---

(౧) అత్రహవమితిచ్ఛిత్వాహూయంతేస్మిన్నితిహవోయజ్ఞఇతివదన్తి॥

జిరే। విద్రావణస్తతో మాయా విద్రావణసుతోఽభవత్ ॥౧౧౫॥ ౫॥ అ
నుపదమనీకోన్మథనసంరంభం సంవర్తసమయముద్దాన్తం కృతాన్తమివ
సమాపతన్తం స్యన్దనగతం సఙ్క్రన్దనజితం గన్ధవహనన్దన స్క-
న్ధవర్తీ సౌమిత్రిః ప్రవర్తితనిశితశరధారశ్శతధారపాణిరివ జమ్భమస్త
మ్భయత్ ॥౧౧౬॥ ప॥ వికస్వరమదోత్కటం ప్రచురవీరవాదోద్భటం

మాయావిత్ రావణసుత ఇన్ద్రజిత్, తూలానాం కార్పాసానాం వా
తూలో వాతసమూహ ఇవేత్యుపమా + వాతాచ్చేత్యూలప్రత్యయః,
రణాజిరే రణాఙ్గణే ॥ని॥ అఙ్గణం చత్వరాజిరే ఇత్యమరః, వానరా
ణాం విద్రావయతీతి విద్రావణః నిరాసకః అభవత్ శరవర్షేణ వానరాన్
కాందిశీకాంశ్చకారేత్యర్థః ॥౧౧౫॥—॥ అనుపదమితి ॥ అనుపదమ
నన్తరం అనీకోన్మథనే వానరసైన్యవిదారణే సంరంభః కోపస్సంభ్రమో
వా యస్య తం ॥ని॥ సంరంభస్సంభ్రమే కోప ఇతి శబ్దార్ణవః(౧) సంవర్తస
మయముద్దాన్తం ప్రలయకాలోద్భటం ॥ని॥ సంవర్తః ప్రలయః కల్ప
ఇత్యమరః- కృతాన్తం యమమివ స్థితమిత్యుపమా ॥ని॥ కృతాన్తో య
మస్సిద్ధాన్తావిత్యమరః, స్యన్దనగతం రథారూఢం సఙ్క్రన్దనజితమిం
ద్రజితం గన్ధవహనన్దనస్య హనూమతః స్కన్ధవర్తీ స్కన్ధారూ
ఢః సౌమిత్రిః లక్ష్మణః, ప్రవర్తితాః ప్రయుక్తాః నిశితాస్తీక్ష్ణాః శరధారా
శ్శరపరంపరా యేన స తథోక్తస్సన్, జమ్భం జమ్భాఖ్యమసురం శతధా
రం పాణౌ యస్య శతధారపాణిరిన్ద్ర ఇవేత్యుపమా ÷ ప్రహరణార్థేభ్యః
పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః ॥ని॥ శతకోటిస్స్వరు
శ్శంబ ఇత్యమరః, అస్తంభయత్ ఉపరురోధ ॥+॥ స్తంభు రోధన ఇతి
సౌత్రాత్ స్తంభుధాతోర్ణిజన్తాల్లఙ్ ॥౧౧౬॥—॥ వికస్వరేతి ॥ వి
కస్వరః వికసనశీలః ప్రతిపదం ప్రవర్ధమాన ఇతి యావత్ ॥ని॥ వికాసీ
తు వికస్వర ఇత్యమరః + స్థేశభాసపిసకసో వరజితి వరచ్ప్రత్యయః తె

---

(౧) అనీకోన్మథనసంరబ్ధమితి నిష్టాంతః ప్రాచీనపాఠస్సాధుః॥

పతత్త్రుటితకఙ్కటంప్రతిహతాస్త్రమస్త్రైశ్చ । జగత్త్రయభయావహంజయపరాజయాగోచరంవిలేనతురభావిభావివతదా రణందారుణమ్ ॥౧౧౭॥శతధారకఠోరశిఖైర్విశిఖైశ్శతధావిరచయ్య శరాసగుణం। విదధేవిబుధేశజితఃసమరేహతసారథిమప్యథదాశరథిః ॥ ౧౧౮॥ప॥ యదుచితమహోమాయాశీలస్యయద్భుజశాలినస్సదృశమథవాయుక్తం న

నమదేనదర్పేణఉత్కటముద్రిక్తం,ప్రచురవీరవాదైఃభిందిభిఃధీత్యాది ప్రభూతవీరాలాపైః రుద్భటముజ్జృమ్భితం॥ని॥ ప్రభూతం ప్రచురంప్రాజ్యమిత్యమరః, పతంతః గళంతః త్రుటితాఃఛిన్నాః కంకటాః ఉరశ్ఛదాయస్మిన్తత్తం ॥ని॥ ఉరశ్ఛదఃకంకటక ఇత్యమరః, పరితుటిలెతిపాఠస్సాధుః । తథాఅస్త్రైణదివ్యాస్త్రైరిత్యర్థః, ప్రతిహతానిప్రతిరుద్ధాని అస్త్రాణియస్మిన్తత్తం తథోక్తంచ, జగత్త్రయభయావహం త్రైలోక్యభయంకరం శుభావహమితిపాఠే త్రిలోకకంటకస్యేంద్రజితః వినాశహేతుత్వాచ్ఛుభకరం, జయపరాజయయోరగోచరం అవిషయం తుల్యబలత్వాదితిభావః అతఏవదారుణం పరస్పరభయంకరంరణంకలహం ॥ని॥ అస్త్రియాంసమరానీకరణాః కలహవిగ్రహావిత్యమరః, తదాతస్మిన్సమయే, ఉభౌసౌమిత్రీంద్రజితౌ ఇభౌమత్తగజావివవిలేనతుః చక్రతుః, ఉపమానాలంకారః పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౧౧౭॥—॥ శతధారేతి అథానంతరం దాశరథిః దశరథపుత్రొలక్ష్మణః ÷ అతఇఞ్ సమరేయుద్ధే శతధారకఠోరశిఖైః వజ్రాయుధవత్తీక్ష్ణాగ్రైఃవిశిఖైర్బాణైః, శరాసగుణమింద్రజిత్కార్ముకజ్యామ్ ॥ని ॥ గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్విత్యమరః, శతధాశతప్రకారేణ శతశశ్శకలిత మిత్యర్థః, విరచయ్యకృత్వా + ల్యపిలఘుపూర్వాదిత్యయాదేశః విబుధేశజితమింద్రజితమపిహత సారథింవిదధేచకార ॥ని ॥ సూతఃక్షత్తాచసారథిరిత్యమరః, తోటకవృత్తమ్ ॥*॥ఇహతోటకమమ్బుధిసైమిలితమితి లక్షణాత్ ॥౧౧౮॥—॥యదితి ॥ అహోనికృత్తగుణోహతః

క్తంచ రేంద్రసుతస్యయత్ । శతమఖజిత శ్శౌర్యంయదాప్యనురూప మథా త్మన స్తదకృతరుషామందో మందోదరీతనయోరణే ॥౧౯॥*॥ ఏవంమం దోదరీతనయస్య లక్ష్మణేనసాకంయుధ్యమానస్యత్రీణిదినానివ్యతీయుః॥ ౧౨౦॥*॥ అనుపదమభిషేణనవతివిభీషణే లేనాపినీలేనభీషణేన విము

రథిశ్చేత్యాశ్చర్యం । మాయాశీలస్య పరవ్యామోహకవ్యాపారాచర ణతత్పరస్య యత్కృత్యముచితమనుగుణం తథాభుజశాలినః బాహు పరాక్రమశాలినః యత్సదృశంసమానం, అథవేతి పక్షాంతరే, నక్తం చరేంద్రసుతస్య సకలలోకజైత్రరావణ తనయస్య యద్యుక్తం అ ర్హం అథవేతివాక్యారంభేశతముఖజితః ఇంద్రజితః ఆత్మనస్స్వస్య యచ్చ ॥ని॥ వాస్యాద్వికల్పోపమయోరేవార్థేచ సముచ్చయే ఇత్యమ రః, శౌర్యంశూరత్వం అనురూపంసమర్థం తత్ తాదృశం కృత్యంర ణేరుషారోషేణామందః మహారోషాక్రాంతఇత్యర్థః, మందోదరీత నయః ఇంద్రజిత్ అకృతకృతవాన్+కృజోలుజేతజ్ । తనాదిభ్య స్తథా సోరితి సిచోలుక్, మాయాశీలత్వాదిగుణసంపన్నస్య స్వస్యయదుచి తం తత్సర్వమపి రణపాండిత్య మకరోదిత్యర్థః హరిణీవృత్తం ॥*॥ర సయుగహయైర్న్సౌమ్రౌస్లౌగోయదాహరిణీతదేతిలక్షణాత్, అతఏ వాద్యపాదేద్వితీయయతిస్థానేఅవదస్థయత్యాఖ్యదోషమకృతకృతయో పర్యంకారికానమన్యషః ।*॥ తత్రచిత్పదమధ్యేపి యతిమిచ్ఛంతిసూ రయః యదిపూర్వాపరౌభాగౌ నస్యాతామేక వర్ణకౌ ఇతితిలకవ చన మపిసమాధాతుం నశక్నుయాత్ తథాపి ॥*॥ నతుప్రతినివిష్టమూ ర్ఖజనచిత్తమారాధయేదిత్యాది మహాకవిప్రయోగదర్శనాద్దోషః ని రంకుశాః ఖలుకవయస్సర్వపథికాభవంతి ॥౧౯॥—॥ ఏవమితి ॥ స్ప ష్టోర్థః (౩) ॥౧౨౦॥—॥ అనుపదమితి । అనుపదమనంతరం, విభీ షణే అభిషేణనవతిసేనయా అభిగమనవతిసతి ॥ని॥ యత్సేనయాభిగ

(౧) ఏవమిత్యాదివ్యతీయురిత్యంతంవాక్యం (ప్రా)చీనకోశేష్వనుపలబ్ధమ్

స్తాం శక్తిమర్ధచంద్రేణ వారయన్న పారయత్ సోఢుమదసీయమవినయమమర్షాకులస్సౌమిత్రిరమోఘం మాఘవతమముంచదస్త్రమ్॥
౮౦॥ పతతి స్మ తత్ప్రథమమస్త్రముజ్వలం సశిరస్త్రమింద్రజయినశ్శిరస్తతః। అనుపుష్పవృష్టిరవనౌ దివౌకసామథబాష్పవృష్టిరమరారియో

షనమరౌ తదభిషేణనమిత్యమరః ॥ సత్యాపపాశేత్యాదినా సేనాశబ్దాణ్ణిచ్ స్థాదిష్వభ్యాసేనచాభ్యాసస్యేతి సకారస్యషత్వం, భీషణాన భయంకరేణ అవినీతేన దుర్వినీతేన తేనేంద్రజితాముక్తాం ప్రయుక్తాం శక్తిం ఆయుధవిశేషం అర్ధచంద్రేణ బాణవిశేషేణ వారయన్ విభిందన్ అముష్యఇంద్రజిత ఇమ మదసీయం ॥ త్యదాదీని చేతివృద్ధసంజ్ఞాయాం వృద్ధాచ్ఛః, అవినయం దుర్వినయం సోఢుమపారయన్ అశక్నువన్, అమర్షాకులః క్రోధావిష్టస్సౌమిత్రిః లక్ష్మణః అమోఘంశత్రుశిరశ్ఛేదకమిత్యర్థః, మాఘవతమైంద్రం ॥ తస్యేదమిత్యణ్, అస్త్రమముంచత్ ప్రాయుఙ్క్త ॥౮౦॥—॥ పతతీతి ॥ ప్రథమమాదౌ ఉజ్జ్వలందీప్తం తత్ప్రసిద్ధమస్త్రమైంద్రాస్త్రం పతతి స్మ న్యపతత్, ఇంద్రజితీతి శేషః ॥ లట్ స్మ ఇతి భూతార్థేలట్ తతః అస్త్రపాతానంతరం సశిరస్త్రం సశీర్షణ్యమింద్రజయినః శిరః పతతి స్మ, అనుపశ్చాత్, శిరఃపతనానంతరం॥ని॥ పశ్చాత్సాదృశ్యయోరన్విత్యమరః, అవనౌ భూమ్యాం॥ని॥ క్ష్మావనిర్మేదినీ మహీత్యమరః, ద్యౌః దివంవా ఓకః స్థానం యేషాంతే దివౌకసో దేవా ఆద్యుప్యషాదరాదిత్వాత్సాధుః ద్వితీయే ॥ని॥ దివం స్వర్గే౽ంతరిక్షే చేతి నానార్థరత్నమాలా (౧) తేషాం పుష్పవృష్టిః

---

(౧) దివశబ్దస్యాకారాంతనపుంసకత్వే అనిరుద్ధచరితే సుభూతిచంద్ర ప్రయోగో౽పి దృశ్యతే ॥ నశోభతే తేనవినా విహీనా పురం మరుత్వతా వృత్రవధేయథా దివం ఇతి ॥ని॥ మందిరం సైరిభశ్శక్రభవనం ఖం దివం నభ ఇతి త్రికాండశేషశ్చ । ద్యౌర్లోకో యేషామితివిగ్రహే దివౌకసః । దివౌకాశ్చ దివౌకాశ్చ దేవచాతకపక్షిణీతి రంతి దేవః॥

షితామ్ ॥౧౨౨॥ ౮॥ శ్రుత్వాశక్రజితస్సుతస్య నిధనం శోకేన రక్షఃపతేః క్లాన్తం నిశ్వసదశ్రుపూరభరితం క్రన్దచ్చ ఫూత్కారి చ । కోపేనాథ విపాటలం చ కుటిలభ్రూవల్లివృత్తేక్షణం జజ్ఞే దష్టఘనోష్ఠమట్టహసితోద్రిక్తం సమస్తం ముఖమ్ ॥౧౨౩॥ ౯॥ అనంతరమతిక్రాంతేషు విక్రాంతేషు

తదపవర్జిత ప్రసూనవర్షమిత్యర్థః, పతతి స్మ అథానంతరమమరారియోషితాం రావణాంతఃపురస్త్రీణాం బాష్పవృష్టిః నేత్రాంబువర్షం పతతి స్మ - అత్ర పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరం ప్రతిహేతుత్వాత్కారణమాలాఖ్యాలంకారః ॥ పూర్వపూర్వం ప్రతియదా హేతుస్స్యాదుత్తరోత్తరం, తదా కారణమాలాఖ్యమలంకరణముచ్యత ఇతి లక్షణాత్, మంజుభాషిణీవృత్తమ్ ॥౧౨౨॥ శ్రుత్వేతి॥ సుతస్య శక్రజితః ఇంద్రజితః నిధనం మరణం శ్రుత్వా రక్షఃపతేః రావణస్య, సమస్తం ముఖం దశాపి ముఖానీత్యర్థః శోకేన క్లాంతం పరిమ్లానం నిశ్వసత్ దీర్ఘోష్ణనిశ్వాసకృత్ అశ్రుపూరభరితం బాష్పప్రవాహపరిపూర్ణం క్రందత్ ఆక్రోశత్ ఫూత్కారి చ ఫూదితి ముఖమారుతానుకారిశబ్దః, అథేతి వాక్యారమ్భే కోపేన శత్రుకృతాపకారేణ మనఃప్రజ్వలనం కోప ఇత్యుక్తలక్షణేన క్రోధేన విపాటలమత్యరుణం చ కుటిలితాః వక్రీకృతాః భ్రూవల్లయో యస్య తత్తథోక్తం, వృత్తాని విఘూర్ణనాద్వర్తులాకారాణి ఈక్షణాని యస్య తత్, దష్టాః దంష్ట్రైర్నిపీడితాః ఘనాలంబమానాశ్చ ఓష్ఠౌ అధరోష్ఠౌ యస్య తత్తథోక్తమ్, అట్టహసితేన అతిశయితహాసేన ఉద్రిక్తముద్భటం చ, జజ్ఞే జాతం అశేషాణి రావణముఖాని కరుణరౌద్రరసానుభావ విజృంభితాన్యభూవన్నిత్యర్థః అత్ర క్లాంతత్వాదీనామనేకగుణానాం సముచ్చితత్వాత్సముచ్చయాలంకారః ॥*॥ గుణక్రియాయౌగపద్యం సముచ్చయ ఇతి సామాన్యలక్షణమ్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥౧౨౩॥—॥ అనంతరమితి ॥ అనంతరం శోకరౌద్రరసావేశానంతరం విక్రాంతేషు మహాశూరేషు ॥ని॥ శూరోవీరశ్చ విక్రాంత ఇత్య

పురందరారిముఖేషు నందనేషు వినిహతేషు కుంభకర్ణాదిషు భ్రాతృషు విధ్వస్తేషు ప్రహస్తపూర్వేషు సచివేషు వ్యాపాదితేషు విరూపాక్షప్రభృతిషు సేనాపతిషు విశీర్ణే బలవతి నిఖిలే బలే సమంతతః కరుణపరిపూరితపౌరవధూజనపరిదేవనోత్తరంగాయాం లంకాయాం మాతం శాతిశయరోషణో రావణస్తత్క్షణమేవ హర్యక్ష ఇవ హరిణీం ధరణీసుతాం జిఘాంసురంతికగతేన మంత్రిణా నివార్యమాణస్సారథినా విధినా చ సంచోదితరథో దాశరథివిజయవిహితసంగరస్సంగరాంగణమవత

తరః, పురందరారిముఖేషు ఇంద్రజిత్ప్రముఖేషు నందనేషు పుత్రేషు అతిక్రాంతేషు మృతేషు నిర్గతప్రాణేషు సత్స్విత్యర్థః, కుంభకర్ణ ఆదిర్యేషాం తేషు ఆదిశబ్దేన మహోదరమహాపార్శ్వాదయో గృహ్యంతే భ్రాతృషు సహోదరేషు వినిహతేషు నాశితేషు సత్సు, ప్రహస్తపూర్వేషు ప్రహస్తాదిషు సచివేషు మంత్రిషు విధ్వస్తేషు మారితేషు సత్స్విత్యర్థః, విరూపాక్షప్రభృతిషు సేనాపతిషు వ్యాపాదితేషు వినాశితేషు సత్సు, నిఖిలే బలవతి బలే సైన్యే చ విశీర్ణే విక్షిప్తే విధ్వస్తే సతి లంకాయాం సమంతతః సర్వతః, కరుణపరిపూరితః శోకపరిపూర్ణో యః పౌరవధూజనః పత్తనస్త్రీజనః తస్య పరిదేవనైః విలాపైః ఉత్తరంగాయాం ముద్రిక్తాయాం తమ్ముఖ్యయుక్తాయాం సత్యామిత్యర్థః, అతశ్శోకాతిశయేన అపమ్భాయస్త్వేన రోషణో రోషవాన్ + క్రుద్ధమం డార్థేభ్యశ్చేతియుచ్ రావణః తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే హర్యక్షస్సింహః హరిణీం మృగీమివ ॥ని॥ హర్యక్షః కేసరిహరిరిత్యమరః। ధరణీసుతాం సీతాం జిఘాంసుః హంతుమిచ్ఛుః + హంతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః అంతికగతమంత్రిణా సమీపస్థసచివేన నివార్యమాణః న హైతత్కార్యమితి నిషిద్ధ్యమానః తథా సారథినా విధినా చ సంచోదితః ప్రేరితో రథో యస్య స తథోక్తః దాశరథివిజయే విహితసంగరః కృతప్రతిజ్ఞస్సన్, సంగరాంగణం రణభువం అవతతార ప్రవివేశ ॥ని॥ అథప్ర

తార ॥౧౭౪॥ప॥ కోపాదసౌపరిఘతోమరకుంతయష్టిచాపాశుగద్రుఘణశక్తికృపాణపాణిః । ఏకోఽప్యనేక ముఖబాహుతయా సబంధులోకోయథానమితిలోచనగోచరోఽభూత్ ॥౧౭౫॥ప॥ అలక్ష్యత సరక్షసామధిపతిః కృపాణంముహుఃప్రసహ్యవినిపాతయన్ ప్లవగమండలీమ్మౌళిషు । అయంతవతవాయమిత్యధిసమీకమేకైకశోవరాన్నివవినిర్దిశన్సమరవారవామభ్రువామ్ ॥౧౭౬॥గ॥ తత్క్షణమక్షౌహిణీవిక్షోభకంధ

తిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సజ్వర ఇత్యభయత్రాప్యమరః॥౧౭౪॥కోపాదితి॥కోపాత్సమరాభినివేశాద్ధేతోః పరిఘాః అయోమయగదాః తోమరాదండవిశేషాః కుంతాః ప్రాసాః యష్టయోలగుడాశ్చాపాః కార్ముకాణి ఆశుగాఃబాణాః ద్రుఘణాః ముద్గరాః శక్తయః ఆయుధవిశేషాః కృపాణాః ఖడ్గాశ్చపాణిషు యస్యసతథోక్తోఽసౌరావణః, ఏకః సకలవినాశాత్సహాయశూన్యోఽపి అనేకానిముఖానిబాహవశ్చయస్యసతథోక్తః తస్య భావస్తత్తాతయా హేతునాసబంధులోకోయథాబంధుజనసహిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ని॥ లోకస్తుభువనేజనఇత్యమరః, ఇవవద్వాయథాశబ్దావితిదండీ, సమితియుద్ధేలోచనగోచరః ప్రత్యక్షోభూదిత్యర్థః వానరాణామితి శేషః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౭౫॥——॥ అలక్ష్యతేతి ॥ సరక్షసామధిపతిః రావణః ప్లవగమండలీనాం వానరసమూహానాం మౌళిషుశిరస్సు, ప్రసహ్యబలాత్ కృపాణంచంద్రహాసం, ముహుఃపునఃపునః వినిపాతయన్ ప్రవర్తయన్ విదారణార్థమితిభావః, తవాయమేషః తథాతవాయమిత్యనేన ప్రకారేణ అధిసమీకం యుద్ధేఇత్యర్థః, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, అమరవారవామభ్రువాం సురసుందరీణాం ఏకైకశః ప్రత్యేకంవరాన్ ప్రియతమాన్ వినిర్దిశన్నివ అలక్ష్యతేత్యుత్ప్రేక్షా, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౧౭౬॥——॥ తత్క్షణమితి ॥ తత్క్షణం తస్మిన్క్షణే అత్యంతసంయోగద్వితీయా, అక్షౌహిణీనామనేకాక్షౌహిణీసంఖ్యాకానాం వానరాణాం అక్షౌహిణీసంఖ్యాతు ॥*॥ ప్ర

శిత రుషమతిపరుషవిశిఖవిదళితకేతన మర్ధచంద్రనికృత్తధన్వానమ
స్త్రధారా విదారిత సారథి మతివిస్మయనీయకరలాఘవం రాఘవానుజమ
మర్షవేగము క్తయాశక్త్యాముహూర్తమివ మూర్ఛానిమీలితముపరా

యుత. నవసాహస్రం పంచాశత్త్రింశతం భటాః, పాదాతం షష్టిసాహస్రం షట్చతీదశవాజినః- ఏకవింశతిసాహస్రం శతానామష్టసప్తతిః, ద్విరదాస్స్యందనాయత్ర సాక్షౌహిణ్యుచ్యతే బుధై రిత్యక్షౌహిణీసంఖ్యా మాహుః। తథాచ మహాభారతే, ఏకోరథో గజశ్చైకో నరాః పంచ పదాతయః ॥ త్రయశ్చతురగాస్తజ్జ్ఞైః పత్తిరిత్యభిధీయతే, పత్తింతు త్రిగుణామేతాం విదుస్సేనాముఖం బుధాః। త్రీణి సేనాముఖాన్యేకో గుల్మ ఇత్యభిధీయతే। త్రయో గుల్మా గణో నామ వాహినీతు గణాస్త్రయః। స్మృతాస్తిస్రస్తు వాహిన్యః పృతనేతి విచక్షణైః। చమూస్తు పృతనాస్తిస్రశ్చమ్వస్తిస్రస్త్వనీకినీ। అనీకినీం దశగుణామాహురక్షౌహిణీం బుధా ఇతి, యథాహామరసింహః ॥ని॥ ఏకేభైకరథాత్ర్యశ్వా పత్తిః పంచ పదాతికా, పత్త్యంగైస్త్రిగుణైస్సర్వైః క్రమాదాఖ్యా యథోత్తరమ్। సేనాముఖం గుల్మ గణౌ వాహినీ పృతనా చమూః, అనీకినీ దశానీకిన్యక్షౌహిణ్యథసంపదీతి, విక్షోభేణ విధ్వంసనేన కందళితరుషం సముత్పన్న కోపం అతఏవాతిపరుషైరత్యంతశితైః విశిఖైః బాణైః విదళితం కేతనం యేనతం అర్ధచంద్రేణ బాణవిశేషేణ నికృత్తం ఛిన్నం ధనుర్యేనతం + ధనుషశ్చేత్యనఙాదేశః, అస్త్రధారయా శరపరంపరయా అసిధారేతి పాఠే ఖడ్గధారయా విదారితో విదళితస్సారథిర్యేనతం, అతివిస్మయనీయమత్యాశ్చర్య విషయం కరలాఘవం హస్తపాటవం యస్యతం, రాఘవానుజం లక్ష్మణం యాతుధానపతిః రావణః అమర్షవేగేన క్రోధరయేణ ముక్తయా శక్త్యా మయమాయానిర్మితశక్త్యాఖ్యాయుధేన, కలాధరమిందుం ఉపరాగో రాహుగ్రహ గ్రాస ఇవేత్యుపమా ॥ని॥ ఉపరాగో గ్రహ ఇత్యమరః, ముహూర్తమల్పకాలమ్ ॥ని॥ ముహూర్తమల్పకాలే

గశ్చ కలాధర మాతతాన యాతుధానపతిః ॥౧౭౭॥ వ॥ ఆలోక్య దూన
మనుజం హృది శక్తిఘాతాచ్ఛోకేన విద్ధహృదయస్సుతరాం స రామః।
క్రోధేన చాపమథ కుండలయాంచకార లంకాపతేరపి లలాటలిపిం విధాతా॥
౧౭౮॥ వ॥ అవకీర్య దాశరథిరస్త్రముఖైరరాతేరనుజం పులస్త్యతనుజం చ శరైః।
యుగవద్వ్యధాత్కరుణవీరరసౌ యుధి శోకహర్ష శబలం చ బలం ॥
౧౭౯॥ వ॥ వలయితచిత్రచాపవతి వారితపక్షముఖే విసృజతి రాఘవే వి

ప్యాద్ధటికాద్వితయేపి చేతి వైజయంతీ, మూర్ఛయా మోహేన నిమీలి
తం విసంజ్ఞమివ వస్తుతస్తు న తథా, తస్య పరమపురుషాంశత్వాదితి భా
వః, ఆతతాన చకార, శక్తిప్రయోగేణ లక్ష్మణమమూర్ఛయదిత్యర్థః ॥
౧౭౭॥ ఆలోక్యేతి ॥ స రామః హృది హృత్ప్రదేశే, శక్తిఘాతాత్ శ
క్తిప్రహారాత్ దూనం పరితప్తం+దూఙ్ పరితాప ఇతి ధాతోః నిష్ఠాతకార
స్య నకారః, అనుజం లక్ష్మణమాలోక్య శోకేన విషాదేన సుతరామత్యం
తం విద్ధహృదయో విదళితాంతరంగస్సన్ అథ శోకానంతరం క్రోధేన క్రో
ధేన చాపం కుండలయాంచకార ఆకర్ణాకర్షణేన వలయీచకారే
త్యర్థః తథా విధాతా విధిరపి లంకాపతేః రావణస్య లలాటలిపిం ఆయు
ర్నిర్ణాయక ఫాలపట్టాక్షరవిన్యాసం కుండలయాంచకార- యథా లిఖి
తాధికాక్షరనిరసనే కుండలనాం కుర్వంతి లేఖకాః తద్వదిత్యర్థః, శ్రీ
రామసమరసంరంభం దృష్ట్వా రావణస్య మృత్యుస్సన్నిహితో భూది
త్యర్థః అత్ర చాపలలాటలిప్యోః కేవలప్రస్తుతత్వాత్తుల్యయోగితా భేదః
౧౭౮॥ అవకీర్యేతి ॥ వ్యాఖ్యాతమేతత్ ॥౧౭౯॥ —॥వలయితేతి॥ అ
మఘావతిలక్ష్మణప్రహారాత్ వ్యథావిష్టే అత ఏవ వలయితం కుండ
లీకృతం చిత్రం ఆశ్చర్యజనకం చాపం అస్యాస్తీతి తథోక్తే ఆకర్ణాకృ
ష్టకార్ముక ఇత్యర్థః × యద్యపి నకర్మధారయాన్మత్వర్థీయ ఇతి కర్మ
ధారయాన్మత్వర్థీయ ప్రత్యయప్రయోగం న సహంతే వ్యాకరణపారీ
ణాః తథాపి త్వగుత్తరాసంగవతీమధిత్యకామిత్యాది మహాకవిప్రయో

శిఖవర్షమమర్షణవతి । హరిషునకశ్చిదవ్యథనివృత్త్యగతస్సమరాద
మరవిలాసినీషునచకాచిదలబ్ధవరా ॥ ౧౩౦॥౫॥ అయంచపునరంజనా
సుత సమానీత మహీధర మహౌషధీ విధిలబ్ధజీవితానుజ సమాశ్లేషసు
ఖలబ్ధ మనోరథస్సమేధమాన సమరకౌతుకోపలంభ సంరమ్భోదంచిత
పులకకంచుకితాకృతిర్దాశరథిరధిసంగరమమరాధిప సారథినా మాత

గదర్శనాన్నదోషఇతి సమాధేయమ్, వారితపఙ్క్తిముఖే సంస్తంభిత
రావణే, రాఘవే(శ్రీ)రామే విశిఖవర్షం శరవృష్టిం విసృజతిప్రియం
జానేసతి, అథానంతరం అరిషుశత్రుషు మధ్యేకశ్చిదపిరాక్షసః సమ
రాద్వ్యద్ధాన్నివృత్త్యనగతః కింతు సర్వేపి మృతాఇత్యర్థః, తథాఅమ
రవిలాసినీషు సురసుందరీషుచ÷వాకషలసేత్యాదినాఘినుణ్ప్రత్యయః
కాచిదేకాపివిలాసినీఅలబ్ధవరాఅప్రాప్తప్రియతమానాభూత్, శ్రీ
రామబాణనిహతానాం సర్వేషామపిస్వర్గలోకప్రాప్తిసంభవాత్స
ర్వాఅపి స్వర్గస్త్రియః సంప్రాప్తవరాఏవ బభూవురిత్యర్థః॥౧౩౦॥
అయమితి॥ కించేతిచార్థః అయందాశరథిః శ్రీరామఃపునర్భూయోపి
పూర్వమేకవారమానీతత్వాదితిభావః, వాక్యాలంకారేవా, అంజనా
సుతేన హనూమతాసమానీతః జాంబవన్నిదేశాత్ప్రత్యానీతః యోమ
హీధరః ఓషధిపర్వతః తస్యౌషధీనాం సంజీవకరణీప్రభృత్యోషధివిశేషా
ణాం విధినా సుషేణప్రయుక్తచికిత్సయా లబ్ధజీవితస్య పునర్లబ్ధప్రా
ణస్య సమాశ్లేషేణ గాఢాలింగనేన యత్సుఖం తేన లబ్ధమనోరథఃసం
ప్రాప్తవాంఛితః।అతఏవ సమేధమానఃప్రవర్ధమానః యస్సమరకౌ
తుకోపలంభసంరంభః రణకుతూహలప్రాప్తిసంభ్రమః తేనఉదంచితాః
ఉత్పన్నాఃయేపులకాః రోమాంచాఃతైః కంచుకితావర్మితాఆకృతిర్య
స్యసతథోక్తస్సః ॥ని॥ ఆకృతిఃకథితారూపేసామాన్యవపుషోఽపీతివి
శ్వః, అధిసంగరంసంగరే÷విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః, శతక్రతోరింద్ర
స్య అనుగ్రహాత్ప్రసాదాత్ - నిమిత్తేపంచమీ అమరాధిపసారథినా

లినా సమానీతమతివిశంకటం రథమపి కంకటకం శతక్రతోరనుగ్రహాద
గృహీత్ ॥౧౩౧॥ వ॥ అన్యోన్యస్య సదృక్షలక్ష్యమిళనాదాలక్ష్యశౌం
డీర్యయోశ్శస్త్రాశస్త్రి సముత్థితపులకయోస్సశ్లాఘయోస్సాహసే ।
జాతేజీవితసంకటేవిహరతోర్మూర్ఛాసువిశ్రామ్యతోర శ్రాంతం

మాతలినా ఆనీతం ప్రాపితమతివిశంకట మత్యంతవిశాలం ॥ని॥ విశంక
టంపృథుబృహద్విశాలంపృథులంమహదిత్యమరః+ వేశ్మాలచ్ఛంకట
చావితి శంకటచ్ప్రత్యయః రథంస్యందనంకంకటకం కవచమపి అగృ
హీత్ స్వీకృతవాన్ ఉక్తంచశ్రీరామాయణే ॥*॥ సహస్రాక్షేణ
కాకుత్స్థ రథోయంవిజయాయతే॥ దత్తస్తవమహాసత్త్వశ్రీమాంచ్ఛత్రుని
బర్హణేత్యాది (౧) ॥౧౩౧॥—॥ అన్యోన్యస్యేతి॥ అన్యోన్యస్యపర
స్పరస్య సదృక్షలక్ష్యమిళనాత్ సదృశలక్ష్యలాభాత్ +దృశేఃక్సఇతి
క్సప్రత్యయః- ఆలక్ష్యంఅస్ఫుటదృశ్యంశౌండీర్యం శౌర్యాతిరేకోయ
యోస్తయోః, శస్త్రైశ్చశస్త్రైశ్చ ప్రహృత్యేదంయుద్ధం ప్రవృత్తం శ
స్త్రాశస్త్రి + ఇచ్కర్మవ్యతిహారఇతిబహువ్రీహేస్సమాసాంతఇచ్ప్ర
త్యయః అన్యేషామపి దృశ్యతఇతి దీర్ఘః తిష్ఠద్గుప్రభృతీనిచేత్యవ్య
యీభావత్వాదవ్యయత్వం తత్రసముత్థితంతః సముత్పద్యమానాః పు
లకాః రోమాంచాః యయోస్తయోః- సాహసే సాహసకృత్యేసతిసశ్లా
ఘయోః అహో మహదాశ్చర్యం హస్తలాఘవమిత్యాది ప్రశంసాపర
యోరిత్యర్థః- జీవితసంకటే ప్రాణనిర్బంధేజాతేసతి విహరతోః విహ
రమాణయోః విరహతోరితిపాఠేవియుంజతోస్సతో రీషన్మాత్రేప్యుచ్ఛ్వా
సే తూష్ణీం నతిష్ఠతోరిత్యర్థః మూర్ఛాసు మోహనదశాస్వపిశ్రా

---

(౧) మనసాపథీవేగానుజీవిలేతి ప్రాచీనపాఠే వేగోవ్యాప్తిః । కా
తుకోపలంభఇతిపృథక్పదతయాపాఠః శతక్రతోరనుగ్రహాయాగ్రహీ
దితిపాఠే ఇంద్రమనుగృహీతుం రథకంచుకౌ గృహీతవాన్ । త్వద
భావేపి స్వశక్త్యైవసర్వం కర్తుంశక్తత్వాదితిభావః ॥

రఘువీరప ఙ్క్తిముఖయో రాసీదసీమారణః ॥౧౩౭॥ ౫ ॥ అథ తయోర
శ్రాన్తముక్తదివ్యాస్త్రయో రాఖండలవృత్రనిభయో రుభయో రాలూనే
షు మార్గణేష్వభంగురపరస్ఫురవివరమార్గణేష్వవచ్ఛిన్నేషు ధను
ర్గుణేష్వవ్యాహతసహజసాహస గుణాధీనేషు ధురీణేషు చ యానే
షు నిరపాయసమరాభియానేషు నిర్విచ్ఛిన్నేచ సాంయుగీనేరథేని ర్వైక

మ్యతోః విశ్రాంతింగచ్ఛతోః మూర్ఛావస్థాతోన్యత్ర క్షణమాత్ర
మపి కాలంవృథానయాపితవతోరిత్యర్థః రఘువీరప ఙ్క్తిముఖయోః శ్రీ
రామరావణయోః అశ్రాంతమవిచ్ఛిన్నంయథాతథా అసీమాని ర్మర్యా
దోరణః ఆసీత్ - శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౧౩౭॥—॥అథేతి॥ అ
థానంతరమాఖండలవృత్రనిభయోః సహస్రాక్షవృత్రాసుర సదృశ
యోరిత్యుపమా ॥౧॥ ఆఖండలస్సహస్రాక్ష ఇత్యమరః, తయోరుభ
యోః రామరావణయోః, అశ్రాంతముక్తదివ్యాస్త్రయోః అవిచ్ఛిన్న
ప్రయుక్తమహాస్త్రయోస్సతోరభంగురం భంగరహితం యథాతథాపర
స్ఫురవివరాణి అన్యోన్యమర్మస్థానాని మార్గయంత్యన్విష్యంతీతిత
థోక్తేషు + కర్తరిల్యుః, అభంగురేత్యత్ర భంజభాసేత్యాదినా ఘుర
చ్, మార్గణేషు సాయకేషు ॥౧॥ మార్గణౌసాయకార్థినావిత్య
మరః, ఆలూనేషు విచ్ఛిన్నేషుసత్సు +ల్వాదిభ్యశ్చేతినిష్ఠాతస్యనత్వం
తథాధనుర్గుణేషు చాపమౌర్వీ ష్వవచ్ఛిన్నేషు విదళితేషు సత్సు
ధురీణేషు ధురంధరేషు యోధేషు + ఖస్సర్వధురాదిత్యత్రయోగవిభా
గాత్ఖః, అవ్యాహతోప్రతిహతః సహజోనైసర్గికశ్చ యస్సాహసగు
ణః తదధీనేషు తదాయత్తేషుసత్సు ॥౧॥ అధీనోనిఘ్నఆయత్త ఇత్య
మరః, యానేషు శ్రీరామరథాశ్వేషు నిరపాయసమరాభియానేషుస
త్సు, సాంయుగీనే సంయుగేసాధౌయుద్ధసమర్థ ఇత్యర్థః ॥౧॥ సాంయుగీ

(౧) జాతేజీవితసంకటేపిహసతోరితి ప్రాక్తనపాఠే ప్రాణనిబంధే
పి స్వశౌర్యమపరిత్యజ్యసన్నద్ధాసంకుర్వతోరిత్యర్థః ।

ల్య విజయమనోరథ మజాయతయశోధనమాయోధనమ్ ॥౧౩౩॥ ప ॥
తూణీముఖా త్త్వరితముద్ధరణేగుణేన సంయోజనేప్యథశరస్యవిమోచనే
వా । యత్రవ్యలోకితదధీనఇవాతివేగాల్లోకేనరాఘవకరశ్చిర మాలు
లోకే ॥౧౩౪॥ప॥ అర్ధోదీరితవీరవాదమహరద్రామోయదస్త్రైఃక్షణాత్తై
నైవాంకురతాముఖేన జగదేశేషంచలచ్చాపతేః । సావ్యేసత్యపిచా
రుచారముభయోర్ధానుష్కమాయావినోర్నిచ్ఛిన్నానసదర్శనాత్సమ

నోరణేసాధురిత్యమరః, రథే రావణస్యందనేనిర్భిన్నే నితరాంవిదారి
తేసతి- నిర్వైకల్యం వైకల్యరహితం విజయేమనోరథోఽభిలాషో య
స్మింస్తద్యథాతథా- యశఏవధనంయస్మిన్ తదాయోధనంయుద్ధమజా
యతజాతం॥ని॥యుద్ధమాయోధనంజన్యమిత్యమరః॥౧౩౩॥తూణీతి॥ తూ
ణీముఖాన్నిషంగకుహరాత్ త్వరితంశీఘ్రమ్ ॥ని॥ జవోథశీఘ్రంత్వరి
తమిత్యమరః, శరస్య బాణస్యఉద్ధరణేఆకర్షణేగుణేనమౌర్వ్యాసం
యోజనే సంధానేపి ॥ని॥ మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణఇత్యమరః, అథానం
తరం విమోచనేమోక్షేవా, యత్రయస్మిన్ వ్యాపారేరాఘవకరఃలో
కేనద్రష్టృజనేనవ్యలోకిదృష్టః ॥+॥లోకృదర్శనేలుజేచిణ్భావకర్మణోరి
తిచిణ్ అతివేగాద్వేగాతిశయాద్ధేతోస్తదధీన స్తద్వ్యాపారాయత్త
ఇవేతి వేగాతిశయోక్త్యనుప్రాణితోత్ప్రేక్షా, చిరంచిరకాల మాలు
లోకె సవిమర్శాశ్చర్యాను సంధానంద్రష్టఇత్యర్థః ÷ కర్మణిలిట్,వ
సంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౩౪॥—॥ అర్ధేతి ॥ రామః అర్ధోదీరితవీరవా
దం అర్ధోక్తవీరాలాపం యద్రావణముఖం,అస్త్రైరహరచ్ఛిచ్ఛేద,క్షణా
త్ క్షణమాత్రేణ అంకురతాకండళతాతైనైవలంకాపతేః రావణస్యము
ఖేనశేషం పూర్వోక్తవీరాలాపావశిష్టార్ధంచ జగదేఉక్తంఅతఃధనుః
ప్రహరణంయేషాంతేధానుష్కాః ధన్వినః ॥ని ॥ ధన్వీధనుష్మాన్ధాను
ష్క ఇత్యమరః ÷ ప్రహరణమితిఠక్ ॥ ఇసుసుక్తాంతాత్కఇతికాదేశః
తేషాంమధ్యే మాయావినోః విచిత్రశక్తిసంపన్నయోః ÷ అస్త్రాయా

భవద్వ్రీడారణో రావణో ॥౧౩౫॥ ప॥ దశాననశరక్షతక్షరదసృగ్ఝరీబుద్బుదైస్తరంగితమహేంద్రకంకటసహస్రచక్షుష ఏకః। రణే రఘుకులోద్భవః క్షణమమాని వైమానికైర్యథా దశశతేక్షణో బలరుషాకషాయేక్షణః॥

మేధాస్రజో వినిరితి వినిప్రత్యయః, అథవా భానుమాంశ్చ తౌ మాయావినౌ చేతి విశేషణసమాసః, తయోరుభయోః రామరావణయోః చారవశ్చతురాశ్చారా యుద్ధగతి విశేషాః అస్త్రప్రయోగా వా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథా, సామ్యే సాదృశ్యే సత్యపి రణే యుద్ధే విచ్ఛిన్నాననదర్శనాత్ రామాస్త్రవిదళిత ముఖావలోకనాత్, రావణో వ్రీడాలజ్జా క్షమభవత్ జీవతైవమయా సకలలోకసమక్షం ఛిన్నాని శిరాంసి పునర్దృశ్యంతే ధిఙ్మేజీవితమిత్యాత్మనిందాపూర్వకం రావణో లజ్జితవానిత్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్(౧)॥౧౩౫॥——॥ దశాననేతి ॥ దశాననశరైః రావణప్రయుక్తబాణైః యాని క్షతాని ప్రహరణాని తేభ్యః క్షరంత్యాః విగళంత్యాః అసృగ్ఝర్యాః రక్తప్రవాహస్య బుద్బుదైరాస్ఫోటైః తరంగితాః సంజాతతరంగాః సమభివ్యాప్తా ఇతి యావత్ × తరంగితేత్యత్ర తారకాదిత్వాదితచ్ తస్మిన్ మహేంద్రకంకటే ఇంద్రదత్తకవచే సహస్రంచక్షుషి ఏకః సహస్రసంఖ్యాకనేత్రగోళకాయస్య స తథోక్తః ॥ ÷॥ ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః॥ రణే రఘుకులోద్భవః శ్రీరామః విమానేనచరంతీతి వైమానికైర్దేవైః + చరతీతి ఠక్ బలే బలాసురే రుషా రోషేణ కషాయేక్షణస్సంరక్తలోచనో దశశతేక్షణో యథా సహస్రాక్ష ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, క్షణం క్షణమాత్రమనంతరం తత్సంబంధాభావాదితి భావః, అమాని అవబుద్ధః ÷ మన్యతేః కర్మణి ణిలుక్, ఇంద్రకవచసంబంధాత్తత్సహస్రాక్షేక్షణసదృక్ష శోణిత బుద్బుదసంబంధాచ్చ తథాత్వేనోత్ప్రేక్షిత ఇత్యర్థః, తేన స్ఫురణం ధన్యతే, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౧౩౬॥——॥

(౧) సామ్యే సత్యపి చాతురీభిరుభయోరితి ప్రాచీన పాఠస్సుగమః॥

౧౩౬॥ గ॥ తదను వారుణేన వైశ్వానరం వైనతేయేన వాతన్ధయం వాయవ్యేన వారిదం వైభాకరేణ తామిస్రం మాహేన్ద్రేణ దానవం మాహేశ్వరేణ వైష్ణవమిత్యేవమస్త్రమస్త్రేణ భిన్దానయోరనయోరనిశమాహవాగ్రహాదవిదితాన్యహాని సప్త వ్యతీయుః॥౧౩౭॥ వ॥ శస్త్రాశస్త్రి సకౌతుకోపి దయితాం సంచిన్త్య (చిన్తా) పర్యాకులామస్త్రేణ జ్వలతా విధా రపునరుక్తేషేణ తస్మ్రస్తరాన్। రామః కందళితాన్మహుర్ముహురవచ్ఛేదపి

తదన్వితి॥ తదను తదనన్తరం వారుణేన వరుణదేవతాకాస్త్రేణ ÷ సాస్య దేవతేత్యణ్ ఏవముత్తరత్రాపి, వైశ్వానరమాగ్నేయాస్త్రం వైనతేయేన గారుత్మతేన వాతంధయం నాగాస్త్రం + నాడీముష్ట్యోశ్చేత్యత్ర చకారాత్ఖశ్ ముమాగమః, వాయుర్దేవతాస్య వాయవ్యేన × వాయ్వృతుపిత్రుషసో యదితి యత్ప్రత్యయః, వారిదం జలదాస్త్రం వైభాకరేణ సూర్యాస్త్రేణ, తామిస్రమన్ధకారాస్త్రం, మాహేన్ద్రేణ ఇన్ద్రదేవతాకాస్త్రేణ దానవం దానవాస్త్రం, మాహేశ్వరేణ మహేశ్వరాస్త్రేణ వైష్ణవం విష్ణుదేవతాకమిత్యేవముక్తరీత్యా అస్త్రం వైశ్వానరాదికం అస్త్రేణ వారుణాదినా భిన్దానయోః విదారయతోః ÷ భిదేశ్శానచ్, అనయోశ్శ్రీరామరావణయోః అనిశమవిరతం ఆహవాగ్రహాద్రణాభినివేశాదవిదితాన్యజ్ఞాతాని సప్తాహాని దినాని వ్యతీయుః అతిచక్రముః ÷ ఇణ్ గతావితి ధాతోర్లిట్ ॥౧౩౭॥— ॥ శస్త్రాశస్త్రీతి ॥ శస్త్రాశస్త్రి శస్త్రప్రహరణం యుద్ధం తత్ర సముత్సుకోప్యుత్కణ్ఠితోపి సకౌతుకోపీతి పాఠే పూర్వ ఏవార్థః, శస్త్రాశస్త్రి వ్యాఖ్యాతం సీతాపతిర్మైథిలీప్రాణనాథః ఏతేన తద్విగ్రహాసహిష్ణుత్వం సూచ్యతే, శ్రీరామః పర్యాకులాం విరహవిహ్వలాం దయితాం ప్రేయసీం సీతాం సంచిన్త్య సమరకేళితత్పరతయా విలంబే క్రియమాణే తస్యాః పునః క్లేశో భవిష్యతీతి విచార్యేత్యర్థః జ్వలతా దీప్యమానేన న చేద్యతే పునరుక్తేషః పునః పునః ప్రయోగో యస్య తేనైకవారప్రయోగేణైవ రిపునాశకేనేత్యర్థః ఇషు

లఙ్కాపతేరాతఙ్కేన సమం సమస్తజగతాం చిచ్ఛేద సీతాపతిః॥౧౩౮॥ రక్షఃపతౌ పతతి లబ్ధమనోరథానామాతన్వతాం దివిషదామథ పుష్పవర్షమ్ । శ్లాఘాపదం సమజనిష్టపరం నరామః కామోపధేః కలిత

త్వాన్నవిద్యతే పునరున్మేషః మస్తకానాం పునః ప్రాదుర్భావో యస్మాత్తేన విశేషాస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ కరణేన ముహుర్ముహుః పునః పునః అవచ్ఛేదేపి పూర్వం విదళనేసత్యపి కందళితాన్ అంకురితాన్ లంకాపతేః రావణస్య తేచ తే మస్తకాశ్చతాన్ దశశిరాంసీత్యర్థః- సమస్తజగతామశేష లోకానామాతంకేన సమముపద్రవేణ సాకం చిచ్ఛేద విదారయామాస- అత్ర రావణశిరోజగదాతంకచ్ఛేదయోః కార్యకారణభావేన భిన్నకాలీనయోరపి సమమిత్యేకకాలీనత్వోక్త్యా కార్యకారణ పౌర్వాపర్యవిపర్యయ నిబంధనాతిశయోక్తిమూలాసహోక్తిరలంకారః ॥*॥ సహార్థేనాన్వయో యత్ర భవేదతిశయోక్తితః । కల్పితౌపమ్యపర్యంతా సా సహోక్తిరితీష్యత ఇతి లక్షణాత్- ఏతేన యదా రావణశిరశ్ఛేదః తదా జగదాతంకశ్ఛేదోపీత్యౌపమ్యకల్పనయా కారణగతాశుభావప్రతీతేశ్చమత్కారగ ఇతి రహస్యమ్-శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ (౧) ॥౧౩౮॥ — ॥రక్ష ఇతి॥ రక్షఃపతౌ రావణే పతతి భువి నిపతితే సతి లబ్ధమనోరథానాం ప్రాప్తకామానాం- అతఏవ పుష్పవర్షమాతన్వతాం అపసర్జయతాం దివి సీదంతీతి దివిషదో దేవాః ॥ని॥ అదితేయా దివిషద ఇత్యమరః ÷ సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్ హృద్యుభ్యాముపసంఖ్యానమితి సప్తమ్యా అలుక్ సుషామాదిషు చేతి షత్వం అవిహిత లక్షణో మూర్ధన్యస్సుషామాదిషు ద్రష్టవ్య ఇతి వచనాత్ తేషాం రామః పరం రామ ఏవ శ్లాఘాపదం ప్రశంసాస్పదం న సమజనిష్ట న జాతః ÷ దీపజనేత్యాదినా కర్తరి లుఙ్ చిణ్ భావపక్షే సిచ్ కింతు కామో

---

(౧) అపునరున్మేషం నిమేషేణ సః ఇతి ప్రాచీనపాఠే అపునరున్మేషమితిచ్ఛేదన క్రియావిశేషణమ్ । పునర్వ్యథానా విభవేత్తథాచ్ఛేదేత్యర్థః

శూర్పణఖావికారః ॥౧౩౯॥గ॥ అన న్తరమాలింగితరణవసుంధరాతలం శరతల్పమధిశయానమధిగత నిషంగోపధానం యాతుధానపతి మధిగ త్యనిపత్యచభువిసోదర్యస్నేహసులభవైధుర్యః కదర్యోహమితి విహిత నిజదూషణో విభీషణశ్చిరంవిలలాప ॥౧౪౦॥ప ॥ అయిసమసుఖదుఃఖై

పథేః కామకైతవాత్ ॥ని॥ కపటాత్ స్త్రీవ్యాజదమ్భా పధయశ్ఛద్మకైతవేఇత్యమరః, కలితో విరచితః శూర్పణఖావికారః కర్ణనాసచ్ఛేదరూపః సోపి శ్లాఘాపదం సమజనిష్ట కామోవనఇతిపాఠేవనే దండకారణ్యేకలితశూర్పణఖావికారః కామఃశ్లాఘాపదంసమజనిష్టతస్యలోకకంటకరావణ సంహారమూలత్వాదితిభావః,వసంతతిలకావృత్తమ్(౧) ౧౩౯॥—॥ అనంతరమితి ॥ అనంతరం రావణపతనానంతరం ఆలింగిత రణవసుంధరాతల మాశ్లిష్టరణభూమిభాగం అవాఙ్ముఖతయా రణభువినిపతితమిత్యర్థః శరతల్పంబాణశయ్యామధిశయానం అధిష్ఠితవంతం ÷ అధిశీఙ్ స్థాసాంకర్మేతికర్మత్వం ॥ని॥తల్పంశయ్యాట్టదారేష్వి త్యమరః- అధిగతనిషంగోపధానం (ప్రా) ప్తతూణీరోపబర్హణం ఏతేన మృత్వాపి నిజప్రకృతిం నజహాతీతి సూచ్యతే- యాతుధానపతింరావణమధిగత్య (ప్రా)ప్య భువినిపత్యపతిత్వా స్వవధానోదరేణయితస్సోదర్యోభ్రాతాసమానశబ్దస్య (ప్రా)గిన్నసభావః, సోదరాచ్చైతియత్ప్రత్యయః తస్మిన్ స్నేహేన ప్రేమ్ణాసులభం సుఖలభ్యంవైధుర్యంవిహ్వలత్వం యస్యసతథోక్తః, అహం, పత్నీలోభ్యః కదర్యః ఆత్మ(ప్రా)ణ (త్రా)ణార్థం భ్రాతృఘాతితయాక్షుద్రః ॥ని॥ కదర్యేకృపణక్షుద్రేత్యమరః ॥*॥ ఆత్మానంధర్మకృత్యంచ పుత్రదారాంశ్చపీడయేత్। లోభాద్యఃపితరౌభ్రాతౄన్సకదర్యఇతి స్మృతఇతిచ ÷ కోఃకత్తత్పురుషేచీతికుశబ్దస్య కదాదేశః-ఇత్యనేన ప్రకారేణవిహితనిజదూషణః విరచితాత్మనిందః విభీషణశ్చిరంవిలలాప॥౧౪౦॥—॥ తత్ప్రకారమేవా

---

(౧) నరామఃకామోపిచాకఎతేతి (ప్రా)చీనపాఠస్సుగమః

రన్వితం బంధువర్గం సహజమపి భవంతం ముంచతస్సాహసేన । కుల
విశసనహేతోః కూటధర్మానువృత్తేర్దశముఖ మమ యావజ్జీవమాసీత్క-
ళంకః ॥౧౮౧॥ ఆర్యస్య రక్షితుమనూననుజస్స ఏకః ప్రాణానముంచ
త పరం యుధి కుంభకర్ణః । త్వజ్జీవహృత్స్వయమహం నిజజీవహేతోర
ద్యాపి హంత సహతే హతకో విధిర్మామ్ ॥౧౫౨॥౫॥ ఇత్యేవమస్మిన్విలప

హ ॥అయీతి॥ అయి దశముఖ హే రావణ సమాని తుల్యతయానుభోక్త
వ్యాని చ తాని సుఖదుఃఖాని చ తైరన్వితం మద్వినాభావేన సుఖదుఃఖా
నుభవ తత్పరమిత్యర్థః, బంధువర్గం పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధు
సమూహం- తథా సహజం సహోదరం భవంతమపి, సాహసేన అవివే
కేన ముంచతః త్యజతః, తథా కులవిశసనహేతోః వంశక్షయకరస్య-
కూటధర్మః సహజం భ్రాతరం పరిత్యజ్య అన్యసమాశ్రయణరూపకపట
సమాచారే అనువృత్తిః అనుసరణం యస్య తస్య, మమ యావజ్జీవం జీవితప
ర్యంతం+యావదవధారణ ఇత్యవ్యయీభావః, కళంకః స్వయమేవనా
థం భ్రాతరం ఘాతితవానిత్యేవం రూపోపవాదః ఆసీత్ ॥ని॥ కళంకోం
శాపవాదయోరిత్యమరః ॥ మాలినీవృత్తమ్ (౧) ॥౧౮౧॥—॥ ఆర్యస్యే
ర ॥ ఆర్యస్య పూజ్యస్య భవతః అసూన్ ప్రాణాన్ రక్షితుం త్రాతుమ
తినుజస్స ప్రసిద్ధః ఏకః కుంభకర్ణః పరం కుంభకర్ణ ఏవ, ప్రాణాన్ యు
ధిసమితి అముంచత అత్యజత్ - స ఏవ ధన్య ఇతి భావః - అహం తు నిజజీవ
హేతోః ఆత్మప్రాణత్రాణార్థమిత్యర్థః ÷ షష్ఠీ హేతుప్రయోగే
ఇతి షష్ఠీ- స్వయం సాక్షాత్ త్వజ్జీవహృత్ త్వత్ప్రాణాపహారీ, అతః అద్యే
దానీమపి, హతకః పాప ఇత్యుపాలమ్భోక్తిః ÷ సాదృశ్యేకః । విధిః దై
వం మామేవంవిధద్రోహిణం సహతే మృష్యతి హంత ఈదృగనుచితకా
రిణోఽపి మమ మారణనైముఖ్యేన తూష్ణీం తిష్ఠతి విధిరితి విషాద ఇత్యర్థః
వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౮౨॥—॥ ఇతీతి॥ ఇత్యేవం అనయా రీత్యా అస్మి

---

(౧) అత్ర అన్వితం బంధువర్గైరితి హ్రీరకమార్గానువృత్తేరితి చ పాఠాన్తరం.

తి విదితవృత్తాంతా శుద్ధాన్తాత్కరుణ మారటంతీభిరంతరితయూథపా
భిరివకరిణీభి స్తరుణీభిస్సహసమాగత్య మధ్యేసమరమాపతితమశనిహ
తమివమందరం దశకంధరం నిరీక్ష్య నిహతోపఘ్నే వలతా నిపతన్తీ (విల
పంతీ) నాథనాథేత్యపరిమేయవిషాదా నిషాదాహతదయిత విధురీకృతా
కురరీవామందంచక్రందమందోదరీ ॥౧౪౩॥ ప॥ యాపీక్షితాఽజనిపు రాయ

న్విభీషణే విలపతిసతి, విదితో విజ్ఞాతః వృత్తాంతః రావణసంహారవార్తా యయాసాతథోక్తా, అతఏవాంతరిత యూథపాభిః వినష్టయూథనాథాభిః కరిణీభిః కుంజరీభిరివేత్యుపమా × కరుణాశబ్దాత్ప్రావచనా దర్శఆద్యచ్ కరుణం (క్రోశ) త్ప్రాశాం శోకజనకమారటంతీభిరాక్రోశంతీభిః తరుణీభిస్సహాన్తః పురస్త్రీభిస్సాకం-శుద్ధాంతాదవరోధాత్సమాగత్య ॥ని॥ శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చేత్యమరః, మధ్యేసమరం సమరస్య మధ్యేరణమధ్యదేశ ఇత్యర్థః + పారేమధ్యేషష్ఠ్యా వేత్యవ్యయీభావః తత్సన్నియోగా దెకారాన్తత్వం మధ్యశబ్దస్య అశనిహతం వజ్రవిదారితం మందరం మందరాఖ్యపర్వత మివేత్యుపమా - ఆపతితం నిపతితం దశకంధరం రావణం నిరీక్ష్య, నిహతోపఘ్నా విచ్ఛిన్నాపాశ్రయపృష్ఠా ॥ని॥ స్యాదుపఘ్నోంతికాశ్రయ ఇత్యమరః లతేవనిపతంతీ భువినిపతితా, నిషాదేనాహతో విద్ధో దయితః ప్రియో యస్యాస్సా అతఏవవిధురీకృతా విహ్వలీకృతేతి విశేషణసమాసో వర్ణనీయః, యద్వా నిషాదాహతదయితేన విధురీకృతా విశ్లిష్టీకృతా ॥ని॥ విధురం ప్రత్యపెతెస్యాత్కష్టవిశ్లిష్టయోరపీతి వైజయంతీ ÷ అభూతతద్భావేచ్వీః అస్యచ్వావితి దీర్ఘః కురరీవ ఉత్క్రోశఖగాంగనేవ ॥ని॥ ఉత్క్రోశకురరౌసమౌవిత్యమరః- అపరిమేయవిషాదా నిరవధికశోకా సతీ- మందోదరీ రావణాగ్రమహిషీ నాథనాథేతి ప్రియప్రియేతి + వీప్సాయాం ద్విర్భావః- అమందముచ్చైః చక్రందవిచుక్రోశవిలలాపేత్యర్థః ॥౧౪౩॥—॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ యేతి ॥ హేవీరపురాపూర్వం త్వయాసకలదిగ్విజయోత్స

షు రాజధానీపీ రత్వయా సకలదిగ్విజయోత్సవేషు। తామద్య దుర్విధిబలేన సమస్తలోకసాధారణః పునరుపైష్యసి హా కిమేతత్ ॥౧౪౪॥ ప ॥ జనకస్స్వయం దనుజవంశనాయకో దయితో జగత్త్రితయజైత్రశాసనః । తనయః పురందరజయీతి గర్వితా విధినాహమేవమధునా విడమ్బితా ॥౧౪౫ ప॥ రాజన్యధర్మవిదుషాపి రఘూద్వహస్య హత్వాయథాగ్రజమథానుజపట్టబంధః। ఆరభ్యవాలిన మసంశయ మావిరాసీదిక్ష్వాకువంశసహజ

వేషు సమస్తదిగ్విజయయాత్రా మహోత్సవేషు యాయమరాజధానీయమపురీ, వీక్షితా దృష్టా అజని జాతా- తాం యమరాజధానీమద్యేదానీం దుర్విధిబలేన దుష్టదైవవశేన, సమస్తలోకసాధారణః సకలజనసాధారణస్సన్ పునర్భూయోపి ఏకః ఉపైష్యసి ప్రాప్స్యసి ఏతదవస్థాంతరం కిం, హేతి విషాదే॥ని॥ హావిషాదశుగార్తిషు ఇత్యమరః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౪౪॥—॥ జనక ఇతి ॥ జనకః మమ పితా మయః, స్వయం సాక్షాత్ దనుజవంశనాయకః దానవకులశ్రేష్ఠః, తథా దయితః, ప్రియతమః జేతైవ జైత్రం + జేతృశబ్దాత్ తృన్నంతాత్ ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః, జగత్త్రితయస్య త్రైలోక్యస్య జైత్రం జయశీలం శాసనమాజ్ఞా యస్య సతథోక్తః, తథా తనయః పురందరం జయతీతి పురందరజయీ ఇంద్రజిత్- ఇత్యేవం ప్రకారేణాహం గర్వితా సంజాతగర్వా జాతేతి శేషః, అథ నేదానీం తు విధినా దైవేన ఏవం పరిదృశ్యమానప్రకారేణ, విడంబితా అనుకృతా సర్వసంక్షయేణైకైవ పరిశేషితాస్మీత్యర్థః ॥*॥ తథా చ శ్రీరామాయణే ॥ పితా దానవరాజో మే భర్తా మే రాక్షసేశ్వరః। పుత్రస్తు శక్రనిర్జేతా ఇత్యహం గర్వితా భృశమితి- మంజుభాషిణీవృత్తమ్ ॥౧౪౫॥—॥ రాజన్యేతి ॥ రాజ్ఞః అపత్యాని పుమాంసో రాజన్యాః క్షత్రియాః + రాజశ్వశురాద్యదితి యత్ ప్రత్యయః రాజ్ఞోపత్యే జాతిగ్రహణం సాధు॥ తేషాం ధర్మవిదుషోధర్మజ్ఞస్యాపి రఘూద్వహస్య శ్రీరామస్య యథాయద్వత్ అగ్రజం హత్వా అథానంతరమ

కథమేషధర్మః ॥౧౪౬॥ ప ॥ అహహనిహతా లఙ్కా వాలానలేన హనూమతః పరమవనిజాపాతివ్రత్యానలేన భవానపి । సుఖమహమిహాసీనా శోకానలేపి యదీదృశే ప్రభవతి న మాం హన్తుం ప్రాయస్స ఏష హుతాశనః ॥౧౪౭॥ గ ॥ తదహమిదానీం సాయందినే భగవతస్సవితుః ప్రభవప్రవిశ్య జాతవేదసం చన్ద్రికేవ చన్ద్రమసం తటిదివ తటిత్త్వన్తం

సుజపట్టబన్ధః అనుజస్య సామ్రాజ్యాభిషేకః వాలినమారభ్య అసంశయం నిస్సన్దేహం+అర్థాభావే వ్యయీభావః-ఆవిరాసీత్ ప్రాదురభూత్, ఏషోయం ధర్మః కథం కుతో వా ఇక్ష్వాకువంశస్య పరమధర్మిష్ఠస్య ఇక్ష్వాకుకులస్య సహజః నియతః నసహజ ఏవేత్యర్థః అతః ఇక్ష్వాకుకులావతంసస్య శ్రీరామస్య అయం నధర్మ ఇతిభావః, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౧౪౬॥—॥ అహహేతి॥ అహహేతిఖేదే ॥ని॥ అహహేత్యద్భుతే ఖేద ఇత్యమరః ॥ తదేవాహ, హనూమతః వాలానలేన లఙ్కాపరమత్యన్తం నిహతాదగ్ధా, అవనిజాయాస్సీతాయాః పాతివ్రత్యం పతివ్రతాధర్మ ఏవ అనలః తేన, భవానపినిహతః, అహం త్విహేదానీం ఈదృశే అనిర్వాచ్యే శోకానలేసతి, యద్యపిసుఖం నిర్విచారం ఆసీనా అవస్థితా, దాహకాలే కథమాసీనేత్యతఆహ, సఏషః సోయం హుతాశనః శోకాగ్నిః ప్రాయోభూమ్నా మాం హన్తుం నాశయితుం, నప్రభవతి సమర్థో నభవతి, కథమన్యథాత్మానం నదహతీతి భావః, హరిణీవృత్తమ్(౧)॥౧౪౭॥—॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాదిదానీమహం సాయందినే సాయంకాలే సాయమిత్యవ్యయమ్- దినశబ్దేన సుప్సుపేతి సమస్యతే- భగవతః పూజ్యస్య సవితురాదిత్యస్య ప్రభాద్యుతిరివ జాతం వేదో హిరణ్యం యస్మాత్తం జాతవేదసమగ్నిం ॥ని॥ జాత

---

(౧) చితానలఇతి ప్రాచీనపాఠే ఈదృశే శోకానలేపి అహంసుఖాసీనాయది । స ఏష చితానలః చిత్యాగ్నిః మాంహన్తుం ప్రాయః నప్రభవతీత్యన్వయః ॥

భవంతమనుసరంతీనిర్వాపయామినిరంతరవిరహదహనదహ్యమానమా
త్మానమ్ ॥౧౭౮॥ ౫ ॥ ఇత్యాదికరుణపరిదేవనవతీంప్రజావతీంనివర్త్య
నిర్వర్త్యచనిజాజ్ఞయానిశాచరపతేర్యథావిధిసమేధంపితృమేధం సవిభ

వేదా స్తనూనపా దిత్యమరః- ప్రవిశ్యసవిత్రుప్రభా యాస్నాయమగ్ని
ప్రవేశే ॥*॥ ఆదిత్యోస్తమయన్నగ్నిమనుప్రవిశతి- అగ్నింవావా
దిత్యస్సాయంప్రవిశతీత్యాది శ్రుతిరేవప్రమాణమ్, చంద్రమసంచంద్రిం
చంద్రికాకౌముదీవ- తథా తటిత్ సాస్యస్తీతి తటిత్వాన్మేఘః + త
సామత్వర్థ ఇతి భసంజ్ఞాయాం పదత్వాభావాన్నభవతి కింతు ఝయఇ
తిమతుపో మకారస్య వకారః - అపదత్వాన్నజశ్త్వం తంతటిత్వద్యు
దిపేత్యుపమా భవంతమనుసరంతీఅనువర్తమానాచితాధిరోహణేనఅను
గచ్ఛంతీసతీ నిరంతర విరహదహనేన అవిచ్ఛిన్న వియోగాగ్నినా ద
హ్యమానం తాప్యమానంఆత్మానం దేహం నిర్వాపయామి సుఖయా
మిత్వయాసాకం ప్రసిద్ధాగ్నిప్రవేశమంతరాతాదృగ్విరహశోకానలజ
నితసంతాపస్య నిర్వాణాసంభవాత్ ॥*॥ ఆర్తార్తేముదితేహృష్టా
ప్రోషితేమలినాకృశా । మృతేమ్రియేతయానారీ సాస్త్రీజ్ఞేయాపతివ్ర
తేతి స్మృత్యుక్త్యాపతివ్రతాధర్మత్వాచ్చేతి భావః-ప్రసిద్ధానలా
పేక్షయా విరహానలస్యాత్యంతసంతాపకరత్వం సూచ్యతే (౧) ॥౧౭౮॥
ఇతీతి ॥ ఇత్యాదిపదమాది కరుణపరిదేవనవతీం శోకత్రాణాక్షోకజన
కవిలాపవతీం ప్రజావతీం భ్రాతృజాయాం మందోదరీం ॥ని॥ ప్రజావతీ
భ్రాతృజాయేత్యమరః, నివర్త్యచితాగ్న్యారోహణాభి నివేశాన్నిషి
ధ్య, నిజాజ్ఞయా ॥*॥ మరణాంతానివైరాణినివృత్తంనఃప్రయోజనం
క్రియతామస్యసంస్కారో మమాప్యేషయథాతవేత్యాది శ్రీరామా
యణోక్తరీత్యా స్వనిదేశవచనేన నిశాచరపతేః రావణస్య, యథావి

(౧)సాయంతనీ నగవత ఇతి ప్రాచీనపాఠే సాయంభవాసాయంతనీ+సా
యంచిరమిత్యాదినా భవార్థేట్యుప్రత్యయస్తుడాగమశ్చ॥

మేధమానవిషాదం విభీషణమశేషరాజ్యాధిపతిం విధాతుమఖిలతీర్థా హృతైరమ్బుభిరమ్భోధరఇవదావదహనాకులంవనస్పతిం రఘుపతిరభ్యషించత్ ॥౧౪౯॥ప॥ అథదశరథనందనాభిషేకాదధిగతరాజ్యపదో విభీషణో౽యమ్। అనుదినమభివృద్ధమండలోఽభూదరుణకరామృతపూరణోయ

ధియథాశాస్త్రం, మేధాబుద్ధివిశేషః శ్రద్ధాతియావత్. తయాసహితం యథాతథాపితృమేధం పితృయజ్ఞమ్ ॥*॥ ప్రజాపతిరశ్వమేధమసృజతేత్యాదౌ మేధశబ్దస్య యాగపరత్వేన వ్యాఖ్యానాత్, నిర్వర్త్యేతిశేషః త్వాచ- సవిధంసమీపఇత్యర్థః- ఏధమానవిషాదం ప్రవర్ధమానఖేదం విభీషణమశేష రాజ్యాధిపతిం లంకాసకల సామ్రాజ్యాధిపతిం విధాతుం కర్తుం రఘుపతిః శ్రీరామః అఖిలతీర్థేభ్యః అశేషపుణ్యతీర్థేభ్యః ఆహృతైరానీతైః అంభోభిః, దావదహనాకులంవనవహ్నిసంతాపితం వనస్పతిం వృక్షమ్ ॥వి॥ వనస్పతిర్వృక్షమాత్రే వినాపుష్పైః ఫలద్రుమఇతివిశ్వః, అంభోధరో మేఘఇవ అభ్యషించత్ అభిషిక్తవాన్ (౧) ॥౧౪౯॥—॥ అథేతి॥ అథానంతరం దశరథనందనాభిషేకాత్ శ్రీరామవిరచిత మూర్ధాభిషేకాత్, అధిగతం ప్రాప్తంరాజ్యపదం సామ్రాజ్యస్థానం యేనసతథోక్తః ॥ ని ॥ పదంవ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమరః, అయంవిభీషణః అనుదినం దినేదినే వీప్సాయామవ్యయీభావః, అరుణకరాస్సూర్యకిరణాఏవ అమృతం తేనపూరణమాప్యాయనం యస్యసతథోక్తః, ఇందుర్యథాఇందురివ. అభివృద్ధంప్రవృద్ధం మండలంరాష్ట్రం బింబశ్చయస్యసతథోక్తోఽభూత్ ఇందోరరుణకరయుక్తత్వముక్తంవరాహమిహిరేణ ॥*॥ సలిలమయే శశినిరవేర్దీధితయో మూర్ఛితాస్తమోనైశమ్। క్షపయంతిదర్పణోదరనిహితాఇవ మందిరస్యాంతఇతి, శ్లేషసంకీర్ణేయముపమా, ప్ర

---

(౧) అత్రయథావిధివిహితపితృమేధఃసమేధమాన విషాదంవిభీషణమగ్రజాశేషరాజ్యాధిపతిమితి ప్రాక్తనఃపాఠః ॥

షేంద్రః ॥౧౫౦॥ తతః ॥ ప ॥ సీతాముదీక్ష్యనిభృతేనవిభీషణేవ సీతా
ముదారగుణరూపవతీంసతీనామ్ । దేవస్యతత్క్షణమభూద్దశకంఠకృష్టా
మానందశోకరసబంధురమంతరంగమ్ ॥౧౫౧॥ X ॥ అనంతరమియమ
రుంధతీవపవిత్రచారిత్రనిధేరధిదేవతాపతిదేవతానాది పుంసోపి పరస్య
మర్త్యధర్మేణ పత్న్యాయనాయనాయకస్య పురః పురందరముఖ్యాభి
ష్టితాగాత్రవృత్తమ్ ॥*॥ అయుజినయుగరేఫతోయకారోయుజిచనజౌ
జరగాశ్చపుష్పితాగ్రేతి లక్షణాత్(౧) ॥ ౧౫౦॥—॥ తతఇతి ॥తతో
విభీషణాభిషేకానంతరం ॥సీతామితి ॥ నిభృతేన ప్రశ్రితేనకరణ త్రిత
యపరిశుద్ధేనేత్యర్థః, విభీషణేన సీతాంసమీపం ప్రాపితాంసతీనాం
స్త్రీణాంమధ్యే ఉదారాణిగంభీరాణి గుణరూపాణి గుణాస్సౌశీల్యా
దయఃరూపంసౌందర్యంచాస్యాస్సంతీతి తథోక్తాం, నిష్కళంకాం దశ
కంఠ కృష్టాంరావణాపహృతాం సీతాముదీక్ష్యదృష్ట్వా - తత్క్షణంత
స్మిన్ క్షణఇత్యర్థః, దేవస్య స్వామినః శ్రీరామస్య అంతరంగమం
తఃకరణం- ఆనందః సీతాదర్శనజనిత హర్షః శోకఃఈదృశీమిమాం
దృష్ట్వాదురాచారోరావణః కథంతూష్ణీంస్థాస్యతీతిదుఃఖం, అథవా
ఏతావంతం కాలమత్యంతపరిక్లిష్టైయమభూదితి విషాదః- తావేవరసౌ
తాభ్యాంబంధురంపరిపూర్ణమభూత్,వసంతతిలకావృత్తమ్(౨)॥౧౫౧
అనంతరమితి ॥ అనంతరంశ్రీరామస్యఆనందశోకావేశానంతరమియం
సీతాఅరుంధతీ వసిష్ఠధర్మపత్నీవేత్యుపమా- పవిత్రచారిత్రం పరిశు
ద్ధసమాచారఏవ నిధిః నిక్షేపః తస్యఅధిదేవతా అధిష్ఠానదేవతానిత్యం
నిరతిశయ నిర్మలాచార పరిపూరితేత్యర్థః - తథాపతిదేవతా ప
రమపతివ్రతా, పరస్యపరమాత్మనః అనాదిపుంసః పురాణపురుషస్యా
పి నాయకస్యపత్యుః శ్రీరామస్యపురః మర్త్యధర్మేణ స్వయంము

(౧) అధిగతరాజపదఃఇతిపూరణాదివేందురితిచ ప్రా క్తనపాఠః॥

(౨) రామస్యతత్ క్షణమభూద్దశకంధరారేరితి ప్రాచీనపాఠః॥

బర్హిర్ముఖాన్ పురస్కృత్య చ భగవంతమరవిందాసనమిందుక లేవ పునరుదేష్యంతీ తపనమివ దహనమవజగాహే ॥౧౫౬॥ ప ॥ ప్రావిక్షదర్చిషి పరం నిజశుద్ధిహేతోర్దేవీ విశుద్ధచరితా జనకస్య పుత్రీ । అంహశ్చిరం హి యదపావనవస్తుసంగాత్త్వత్కస్య వయం తదమునా దమునా బ

త్యన్త్వేనావతీర్ణత్వాదితి భావః, ప్రత్యాయయన్తీ విశ్వాసోత్పాదనార్థం ॥ని॥ ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్వితి అమరః, పురందరముఖానింద్రాదీన్ బర్హిః హుతాశో ముఖే యేషాం తాన్ దేవాన్ ॥ని॥ బర్హిః కుశహుతాశయోరితి విశ్వః- అగ్నిముఖా వై దేవా ఇతి శ్రుతేః- తథా భగవంతం పూజ్యం షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం వా, అరవిందాసనం బ్రహ్మాణం చ పురస్కృత్య పురో ధాయ తాన్ సాక్షీకృత్యేత్యర్థః, తేషాం తదాసన్నిహితత్వాదితి భావః, ఇందుకలా చంద్రకలేవ పునరుదేష్యంతీ సతీ తపనం సూర్యమివ, దహనమగ్నిం అవజగాహే ప్రవివేశ ఇందుకలాయాః కుహ్వాం తపనప్రవేశ ఆగమసిద్ధః(౧)॥౧౫౭॥ ప్రావిక్షదితి ॥ విశుద్ధచరితా పరమపవిత్రచరిత్రా దేవీ పూజ్యా జనకస్య పుత్రీ జానకీ- నిజశుద్ధిహేతోః ఆత్మశుద్ధ్యర్థమేవేత్యర్థః ÷ షష్ఠీ హేతుప్రయోగ ఇతి షష్ఠీ, అర్చిషి జ్వలనే ప్రావిక్షత్ ప్రవిష్టవతీ ॥+॥ విశతేర్లుఙ్ శల ఇగుపధాదనిటః క్స ఇతి క్సాదేశః, దమునా జ్వలనస్తు ॥ని॥ సప్తార్చిర్దమునాః శుక్ర ఇత్యమరః, చిరం చిరకాలమారభ్యేత్యర్థః అపావనవస్తుసంగాత్ అపవిత్రవస్తుసంపర్కాత్ స్వస్య సర్వభక్షకత్వాదితి భావః యదంహో దురితం సంపాదితమితి శేషః ॥ని॥ అంహో దురితదుష్కృతమిత్యమరః- తదిత్యవ్యయం తృతీయార్థే తేనేత్యర్థః, అమునా అంహ

(౧) అనంతరమియమరుంధతీవ పవిత్రచారిత్రనిధిరథ దైవతాపతిదేవతానాం ఆదిపుంసోఽపి పరస్యమర్త్యధర్మణః ప్రత్యాయయన్తీతి ప్రాచీనపాఠే స్పష్టోఽర్థః + మనుష్యస్యధర్మ ఇవధర్మో యస్య స మనుష్యధర్మా । ధర్మాదనిచ్ కేవలాదిత్యనిచ్ సమాసాంతః ॥

భూవ ॥౧౫౩॥ విశుద్ధశీలామనలేనసంగాద్విదేహజాం తత్రవిలోక్య సీతాం । ప్రభాంపునః ప్రత్యుషసీవపూషాప్రత్యగ్రహీన్నగ్రసరోరఘూణామ్ ॥౧౫౪॥౫॥ అథదాశరథిరధిగతనిజప్రశంసావిధినావిధినాపు

సాస్వయంత్యక్తః విముక్తో బభూవ ఆత్రవిశుద్ధ్యర్థం ప్రవిష్టాయాం పరమపతివ్రతాయాం జనకపుత్ర్యాం తత్సంపర్కాత్స్వయం సకలదురిత విముక్తిద్వారా పరిశుద్ధోభూదితి మహదేతదాశ్చర్యమిత్యర్థః అత్రదమునసాదురితసంబంధ తద్విముక్త్యోరసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః, ఏతేనజ్వలనాపేక్షయాప్యత్యంతపవిత్రత్వ మస్యా వ్యజ్యతే (౧) ॥౧౫౩॥—॥ విశుద్ధేతి॥ తత్రాత్ర స్థితస్సమయె రఘూణామగ్రసరో రఘునాయకః సశ్రీరామః అనలేనసంగాత్ అగ్నిసంపర్కాద్ధేతోః విశుద్ధశీలాం పరమపావనసమాచారాం విశేషణ మేతత్ప్రభాయామపియోజ్యం, విదేహజాం జనకమహారాజపుత్రీం కులీనామిత్యర్థః, అయోనిజామితిచగమ్యతే- సీతాంవిలోక్య అత్యాదరేణదృష్ట్వాపూషాసూర్యః ప్రత్యుషసి ఉషఃకాలే ॥వి॥ ఉషఃప్రత్యుషసీ ఆపీత్యమరః, ప్రభాం నిజశోభామివ పునఃప్రత్యగ్రహీత్ పరిగృహీతవాన్, ఉపమాలఙ్కారః ॥ ఏతేనానయోరత్యన్తావినాభావ సంబన్ధో వ్యజ్యతే, వృత్తముపజాతిః (౨) ॥౧౫౪॥—॥ అథేతి॥ అథ సీతాపరిగ్రహానంతరం దాశరథిః శ్రీరామః అధిగతః (ప్రా)ప్తః నిజప్రశంసావి

(౧) తదమునేత్యత్ర తచ్ఛతదదశ్చేతి కర్తృధారయాశ్రయణాత్తదిత్యస్య తృతీయాంతార్థకావ్యయత్వం నకల్ప్యమ్ । యద్వాఽమునాసీతాప్రవేశనహేతునా దమునాఽతః పాపంకర్తస్వయంత్యక్తః త్యక్తుమారబ్ధవాన్ + ఆదికర్మణి క్తః కర్తరిచేతి కర్తరి క్తః ఇత్యన్యే ॥

(౨) ప్రత్యగ్రహీత్ప్రాగ్రసరఇతి (ప్రా)చీనపాఠే విశేషణమాత్రప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తావితి వామనసూత్రాత్ప్రాగ్రసరశబ్దేనైవ రామరూపవిశేష్యలాభః ॥

గ॥ ప్రియే జనకనన్దిని వినతానన్దనమప్యతిశేతే విమానవేగః ॥ తథా హి ॥౧౫౮॥ప॥ యద్యద్దూరే పురః పశ్యన్నిచ్ఛామి తవ శంసితుమ్ । తత్తదర్వాగపి ద్రష్టుమపి వక్తుం న పార్యతే ॥౧౫౯॥ గ॥ తరుణి ధరణీసుతే పశ్య ఋశ్యమూకోఽయం, బిమ్బాధరే పమ్పాసర ఇదం, కమ్బుకణ్ఠి కబన్ధనిధనభూమిరియం, కరభోరు ఖరాదికలహస్థానమిదం మధురాలాపిని మమ పర్ణశా

న తవకాప్రతిష్ఠైత్యభిప్రాయేణ పరిహసతీత్యర్థః ॥౧౫౭॥——॥ అథ తత్తత్స్థానాని ప్రదర్శయిష్యన్ సీతాం సమ్బోధయతి ॥ ప్రియ ఇత్యాదినా ॥ హే ప్రియే జనకనన్దిని సీతే విమానవేగః వ్యోమయానరయః- వినతానన్దనం గరుత్మన్తమపి అతిశేతే తతోఽప్యతివేగేన గచ్ఛతీత్యర్థః ॥ని॥ గరుత్మాన్ గరుడస్తార్క్ష్యో వైనతేయః ఖగేశ్వర ఇత్యమరః, తదేవ ప్రతిపాదయతి॥ తథాహీతి ॥౧౫౮॥——॥ ప్రతిపాదనప్రకారమేవాహ ॥ యద్యదితి ॥ పురః పురస్తాత్ దూరే యద్యద్వస్తు స్థానం వా పశ్యన్- తవ శంసితుం కథయితుమిచ్ఛామి తత్తద్వస్తు స్థానం వా అర్వాక్ పశ్చాద్ద్రష్టుమపి తథా వక్తుమపి న పార్యతే న శక్యత ఇతి వేగాతిశయోక్తిః- తథాపి వక్ష్యామి శృణ్వితి వాక్యశేషః ॥౧౫౯॥——॥ తరుణీతి ॥ హే తరుణి సున్దరి ధరణీసుతే భూపుత్రి సీతే- అయం పరిదృశ్యమానః ఋశ్యమూకః ఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతః పశ్య తమవలోకయ, హే బిమ్బాధరే బిమ్బోష్ఠి- పమ్పాసర ఇదం యస్య తీరే మయా రావణాపహరణసమయే త్వద్విరహవేదనయా బహు విలపితమితి భావః హే కమ్బుకణ్ఠి శఙ్ఖసదృశగ్రీవే+ అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యశ్చేతి ఙీష్ - ఏతేన మహాభాగ్యలక్షణసమ్పత్తిః సూచ్యతే- తదుక్తం సాముద్రికశాస్త్రే ॥*॥ స్యాద్గ్రీవా వర్జితా మృదులాఙ్గనానాం గ్రీవా చ కమ్బునిచితార్థసుఖాని దత్తే ఇతి కమ్బునిచితా త్రిరేఖావ్యాప్తేత్యర్థః- ఇయమేషా కబన్ధస్య కబన్ధాఖ్యదానవస్య నిధనభూమిః విధ్వంసనస్థానం యేన సుగ్రీవసఖ్యం త్వత్ప్రాప్తిసాధనముపదిష్టమితి భావః- కరభావివ ఊరూ యస్యాస్తస్యాః సమ్బుద్ధిః హే.

లేయం,మత్తేభగామిని మాయామృగమృగయావనమిదం, కుటిలాయత కబరిగోదావరీయం,కుంభికుంభ స్తనికుంభసంభవాయ తనమిదం,విధు ముఖివిరాధ విధ్వంసనమహీయం,కంజలోచనే మహాముసేరత్రే రా శ్రమ పదమిదం,విదెహరాజపుత్రిచిత్రకూటోయమితి వివిధాఃకథాః కథయన్నెవాంజసాభాగీరథీపరిసరెభరద్వాజమునేః ప్రశాంతపావనం

కరభోరు + ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే ఇత్యూజ్ప్రత్యయః- అతఏవ హ్రస్వః ॥ని॥ మణిబంధాదాకనిష్ఠంకరస్యకరభోబహిరిత్యమరః, ఇ దంఖరాదీనాం కలహస్థానం యుద్ధభూమిః- ఏతదాదిత్వే యాదృష్టచ రమితిభావః, హేమధురాలాపిని మంజుభాషిణి - ఇయంమమపర్ణ శాలా అయమావయోరుటజఇత్యర్థః- హేమత్తేభగామిని మందయా నెఇదం మాయామృగస్య మాయామృగరూపధారిణో మారీచస్యమృ గయావనం తద్ధ్వంసనకాననమిత్యర్థః, కుటిలాకుంచితానతా- తథా భూతాయాఏవ మోహనత్వాత్ ఆయతాదీర్ఘాచకబరీకేశపాశో య స్యాస్తస్యాస్సంబుద్ధిః- హేకుటిలాయతకబరి ॥ని॥కబరీకేశవెశఇత్యమ రః ॥+॥ జానపదేత్యాదినాజీష్- ఇయంగోదావరీ,హేకుంభికుంభస్త నికరికుంభపృథులకుచే + స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధా దితిజీష్- ఇదంకుంభసంభవాయతనమగస్త్యాశ్రమః ॥ని॥అగస్త్యఃకుం భసంభవ ఇత్యమరః- హేవిధుముఖచంద్రాననే పూర్వవన్జీష్ ॥ని॥ వి ధుర్విష్ణౌచంద్రమసీత్యమరః । ఇయంవిరాధస్య విధ్వంసనభూమిఃవినా శస్థానం, హేకంజలోచనే పద్మనయనె - ఇదంమహాముసేః మునిపుం గవస్య అత్రేరాశ్రమపదం తపోవనస్థానం- హేవిదేరాజపుత్రి జనక నందిని అయంచిత్రకూటపర్వతః ఇత్యనేన ప్రకారేణవివిధాః నానా ప్రకారాఃకథాః శ్రావ్యవాచః + చింతిపూజికథిసంభిచర్చశ్చేత్యజ్ప్ర త్యయః, కథయన్ శంసన్నేవాయం శ్రీరామః అంజసాద్రుతంభాగీర థీపరిసరె గంగాప్రాంతభువి ॥ని॥ పర్యంతభూః పరిసరఇత్యమరః- భ

తపోవన మయాసీత్, అభాషత చ మైథిలీమ్ ॥౧౬౦॥ ప॥ ప్రసుప్తబర్హిణ
శ్వాసపారణాసు(ఖితగఫణో)కృతీహరిః)। కండూవినోదనోత్కంఠీకంఠీర
వనఖైర్మృగః ॥౧౬౧॥ గ॥ తత్ర భరద్వాజవిహితవివిధాతిథ్యస్తథైవప
దవీం దవీయసీమతిలంఘ్య పునరయోధ్యాసవిధమాసీదన్నగ్రతఏవ హ

రద్వాజమునేస్సంబంధిప్రశాంతం ప్రసన్నం నిర్వైరమిత్యర్థః- పావ
నం పవిత్రం చేతి మిథో విశేషణ విశేష్యభావ వివక్షాయాం x విశే
షణం విశేష్యేణ బహులమితిసమాసః, తపోవనమాశ్రమమయాసీత్
(ప్రా)విశదిత్యర్థః ॥+॥ యాతేర్లుఙ్ యమరమనమాతాం సక్చేతి
సగాగమః, అస్తిసిచోపృక్త ఇతీడాగమః, మైథిలీమభాషత అవోచత
చ ॥౧౬౦॥—॥ ఉక్తిప్రకారమేవాహ ॥ ప్రసుప్తేతి ॥ హరిః భుజం
గః ॥ని॥ యమానిలేంద్రచంద్రార్క విష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకా
హికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్విత్యమరః - ప్రసుప్తస్య నిద్రా
ళోః బర్హిణస్య మయూరస్య యే శ్వాసాః నిశ్వాసమారుతాః తేషాం
పారణయా భోజనేన సుకృతీ ధన్యః ॥ని॥ సుకృతీ పుణ్యవాన్ ధన్యః, మ
యూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకంఠో భుజంగభుగితి చామరః, బర్హి
ణభుజంగయోస్సహజవైరే సత్యపి మహామునిమహిమ్నా ప్రసన్నత్వా
దాశ్రమస్య నిర్భయసాన్నిధ్య సంభవాదితిభావః, తథా మృగో హరి
ణః- కంఠీరవనఖైః సింహనఖైః కణ్డూవినోదనోత్కంఠీ కండూత్యా
పనోదనోత్సుకః పూర్వవద్భావః, సహజమపి వైరం సంత్యజ్య స్వైవ
రం విహరంతి మృగపన్నగాదయ ఇతి మునేర్మహాతపస్సామర్థ్యం సూ
చ్యతే ॥౧౬౧॥ — ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర ఆశ్రమే భరద్వాజేన విహితం
కృతం వివిధాతిథ్యం నానాప్రకారాతిథిసత్కారో యస్య స తథోక్తః
తథైవ దవీయసీం దూరతరాం + స్థూలదూరేత్యాదినా పూర్వగుణయ
ణాదిపరలోపౌ ద్వివచన విభజ్యేత్యాదినా ఈయసున్ప్రత్యయః ఉగిత
శ్చేతి జీప్- పదవీం మార్గమతిలంఘ్యాతిక్రమ్య పునరయోధ్యాయాః వాక్యా

సూపదావేదితోదంతమాగచ్ఛంతమరుంధతీజాని పురస్సరమజస్రమా
నందబాష్పాకులితాలోకైరమాత్యలోకైః పరిగతమతిపావనతపోధన
వ్రతమాజానభక్తిభరితం భరతమాలోకయన్నతివత్సలతయా తద్విమా
నాదవరోహణాయదేవోదశకంఠరిపురుదకంఠత ॥౧౬౭॥ ప ॥ యానం
మహాశయమవేక్ష్యయథాయథైతత్తారాపథాదవతరత్వపనీపమారి! ఆసే

లంకారేవా అయోధ్యాయాః సవిధంసమీపమాసీదత్ ప్రాప్నువన్స
గ్రితః పురస్తాదేవ, హనూమతా ఆవేదితో నివేదితః ఉదంతః శ్రీరా
మాగమనవృత్తాంతో యస్యతంఅతఏవ ఆగచ్ఛంతంఅభిముఖ్యేనాయాం
తం అరుంధతీజాయాయస్యసోరుంధతీజానిఃవసిష్ఠః + జాయాయానిఙ్త్రి
నిజాదేశః పురస్సరోగ్రేసరోయస్య సతథోక్తస్తం- తథాఅజస్రంనిరం
తరమానంద బాష్పైరాకులితా ఆలోకాదర్శనానియేషాంతైః ॥ని॥ ఆ
లోకౌదర్శనద్యోతావిత్యమరః - అమాత్యలోకైః సుమంత్రాది
మంత్రిజనైః పరిగతంపరివేష్టితంఅతిపావనమత్యంతపరిశుద్ధం తపోధన
వ్రతం జటావల్కలధారణకందమూలాశనాధశ్శయన బ్రహ్మచర్యాదితా
పసాచారోయస్యతం,భక్తిఃపూజ్యేషన్వనురాగః ఆజానభక్త్యాస్వభావ
సిద్ధభక్త్యాభరితం పరిపూర్ణం నిజభక్తితత్పరమిత్యర్థః ॥ని॥ భక్తిర్ని
షేవణౌధాగేరచనాయామితి శబ్దార్ణవే - భరతమాలోకయన్ అతివ
త్సలత్వేన హేతునా ॥ని॥ శ్రీమాన్స్నిగ్ధస్తువత్సలఇత్యమరః+ వత్సాం
సాభ్యాం కామబలఇతి లచ్ప్రత్యయః- తతస్తద్విమానాత్ పుష్పకా
దవరోహణాయదేవః స్వామీదశకంఠరిపుః రావణాంతకః శ్రీరామః
ఉదకంఠతఉత్కంఠితవాన్ ఐచ్ఛదిత్యర్థః ॥౧౬౭॥ — ॥ ఇదానీంసీ
తామామంత్రితవాన్ శ్రీరామఇత్యాహ ॥ యానమితి ॥ హేఅపనీపు
మారిసీతే, ఏతదస్మదధిష్ఠితం యానంపుష్పకం కర్తృ- మహాశయం
మమావరోహణాభిప్రాయమవేక్ష్యజ్ఞాత్వా, యథాయథాతారాపథా
దంతరిక్షాదతాద్భదరాదితివా పాఠః అతఏవావతరతి అవరోహతి

దుషీంసవిధమద్యతథాతథాభూరత్యాదరేణ భవతీమభిగచ్ఛతీవ॥౧౬౩॥
వ॥ ఇత్థంవదన్నిందుముఖీంసలీలం దేవఃప్లవంగాధిపదత్తహస్తః । విభీ
షణావేదితయాపదవ్యావిమానతో మందమవారురోహ ॥౧౬౪॥వ॥ ప్రి
ణీతమణిపాదుకంప్రణతమగ్రతః పాదయోరుదస్యభరతంజవాదుపన
యన్భుజాభ్యంతరమ్ । ఉదీక్ష్యచతపఃకృశంవపురముష్యవాత్సల్యతః క
రేణసముహుస్స్పృశన్నవిరరామరామశ్చిరమ్ ॥౧౬౫॥వ॥

తథాతథాభూః త్వన్మాతాభూదేవి అద్యేదానీంసవిధం సమీపమాసేదు
షీముపగతాం భవతీంపూజ్యాం త్వామ్॥ + ॥ భావేదవతురితి ద్రవతు
ప్రత్యయః పూర్వవత్ అత్యాదరేణ అత్యంతపుత్రికా ప్రేమ్ణా అభిగ-
చ్ఛత్యభ్యుద్గచ్ఛతీవేత్యుత్ప్రేక్షా, యథా మా రాదాగతాంపుత్రీం మా
తా అత్యంతాదరేణాభ్యుద్గచ్ఛతితద్వదిత్యర్థః ॥వసంతతిలకావృత్తం॥౧౬౩
ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమనేనప్రకారేణ + ఇదమస్థమురితి థముప్రత్యయః-
ఇందుముఖీం సీతాంప్రతి సలీలంసవిలాసంవదన్ దేవః స్వామీశ్రీ
రామః- ప్లవంగాధిపేన సుగ్రీవేణదత్తః రాజలక్షణత్వాద్వితీర్ణః హ
స్తః హస్తావలంబోయస్యసతథోక్తస్సన్ - విభీషణావేదితయా ఇత
ఆగమ్యతాం దేవేనేతినిర్దిష్టయాపదవ్యామార్గేణపథః కరణత్వం
వ్యాఖ్యాతం ప్రాక్, విమానతః విమానాత్ పంచమ్యాస్తసిః మందం
శనైః అవారురోహ అవరూఢవాన్ ॥౧౬౪॥—॥ ప్రణీతేతి ॥ ప్రణీతే
శ్రీరామచరణసన్నిధానం ప్రాపితే మణిపాదుకే పూర్వం రాజ్యపరి
పాలన పురస్కారార్థమానీతే మాణిక్యపాదుకేయేనతం, పాదయో
రగ్రతః పురస్తాత్ప్రణతంనమస్కృతవంతం- భరతంజవాదాదరాతి
శయప్రయుక్తరయాత్ ఉదస్యఉత్క్షిప్య, భుజాభ్యంతరముపనయన్ గా
ఢమాలింగన్నిత్యర్థః, తథాతపసావ్రతోపవాసాదినా కృశంక్షీణం అ
ముష్యభరతస్యవపుశ్శరీరం ఉదీక్ష్యదృష్ట్వాచ, వాత్సల్యతఃసౌహార్దస్నే
హాత్ కరేణముహుఃపునఃపునఃస్పృశన్ పరిమార్జయన్ సరామః

పశ్యన్ననందభరతః పరిరభ్య దోర్భ్యాం సౌమిత్రిమార్యసమదుఃఖకృ
శీకృతాంగమ్। సోఽయంసుఖోపనతరాజ్యపరాఙ్ముఖాయతస్మైపునస్సహ
జభక్తి దృఢవ్రతాయ॥౧౬౬॥౪॥ అథభరతోఽపిపురతోఽభివాదితపురుషం
పౌరుషనిఘ్నేనశత్రుఘ్నేనసహ దేవీంప్రణమ్యజనకనందినీ ముక్తనీ
కృత్యసావరోధవధూకాంత్సుగ్రీవ దశగ్రీవానుజాదీన్ యథోచితాభిరు

చిరంనవిరరామనవిరతోఽభూత్, తదుపలాలనతాత్పర్యేణ అనల్పకా
లంప్రావర్తతేత్యర్థః + వ్యాజపరిభోగైరమణఇతిపరస్మైపదం, పృ
థ్వీవృత్తమ్ ॥౧౬౫॥——॥ పశ్యన్నితి ॥ భరతః ఆర్యేణపూజ్యేన శ్రీరా
మేణసమందుఃఖందుఃఖానుభవోయస్య సఃఅతఏవకృశీకృతం అంగంశ
రీరంయస్యేతి బహువ్రీహిగర్భితో విశేషణసమాసః- అథవా ఆర్యస
మదుఃఖేన కృశీకృతాంగం అంతతః క్లేశాననుభూతవంతం సౌమిత్రింల
క్ష్మణంపశ్యన్ దోర్భ్యాంబాహుభ్యాం పరిరభ్యాలింగ్యననందఆర్యస
హవాసేనాయంధన్యోఽభూదితి సంతుతోషతథాసోఽయం సౌమిత్రిశ్చ
సుఖేన ఉపనతేస్వయం సంప్రాప్తేరాజ్యే పరాఙ్ముఖాయ ఆదరరహి
తాయేత్యర్థః- కుతః సహజభక్త్యాదృఢంగాఢం వ్రతం శ్రీరామాగ
మనపర్యంతం అయోధ్యాం నప్రవేక్ష్యామీత్యాది రూపనియమోయ
స్య సఃతథోక్తాయతస్మై భరతాయ పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే, న
నందతద్రాజ్యదానతత్పరం భరతందృష్ట్వా పరంజహర్షేత్యర్థః, గు
ణానాం పరమాదరాస్పదత్వాదిదమన్యోన్యాభినందనంయుక్తమితిభా
వః, వసంతతిలకావృత్తమ్ (౧) ॥౧౬౬॥——॥ అథేతి ॥ అథానంతరంభ
రతః పౌరుషనిఘ్నేన పురుషకారాధీనేన ॥ని॥ అధీనోనిఘ్నఆయత్త
ఇత్యమరః, శత్రుఘ్నేన సహపురతః ప్రథమమభివాదితోనమస్కృ
తః పురుషః పరమపురుషః శ్రీరామఃయస్మిన్ కర్మణితద్యథాతథా,
దేవీం జనకనందినీం సీతాంప్రణమ్య, తథాయథోచితాభిః యథా

(౧)తస్మా ఇతి తాదర్థ్యేచతుర్థీ । తన్నిష్ఠభక్తిగుణోద్రేకంనందన॥-

పచర్యాభిరభ్యర్చితపురోహితమామంత్రితమంత్రిలోకమనుగ్రహా లోకానుగృహీతపౌరవర్గమగ్రజన్మానంవిమానగతమేవ సబహుమాన మానందయన్ననయదపనీతరుజంనిజమాశ్రమపదమ్ ॥౧౬౭॥ ౫॥ తత్రచ సౌమిత్రిసీతాసఖో దాశరథిరతిలోభనీయవాత్సల్యాం కౌసల్యామతి

హార్దాభిరుపచర్యాభిః ఉపచారైః × ఉపపూర్వాచ్చరతేః కృజంతాద ప్రత్యయాదితి స్త్రియామప్రత్యయేటాప్, అవరోధ వధూభిరంతఃపుర స్త్రీభిః సహితాన్ సావరోధవధూకాన్ ÷ తేన సహేతి తుల్యయో గఇతి బహువ్రీహిః, సద్భృత శ్చేతికప్ సుగ్రీవదశగ్రీవానుజౌసుగ్రీవ విభీషణౌవాదీయేషాంతాన్ వానరాన్ ఉన్మనీకృత్యఉత్సుకచిత్తాన్. కృత్వా ÷ అభూత తద్భావేచ్వీఃఅస్యచ్వావితిదీర్ఘఃఅరు మనశ్చక్షు రిత్యాదినాసలోపః,అభ్యర్హితఃపూజితఃపురోహితోవసిష్ఠఃయేనతంఆ మంత్రితః సంబోధితో మంత్రిలోకో మంత్రిజనో యేనతం అనుగ్రహా లోకేన కరుణాకటాక్ష వీక్షణేన అనుగృహీతః అనుగ్రహవిషయీకృ తః పౌరవర్గః పురజననివహో యేనతం, అగ్రజన్మానంజ్యేష్ఠభ్రాతరం శ్రీరామం విమానగతం విమానారూఢమేవ, సబహుమానం సగౌర వమానందయన్ అపనీతా శ్రీరామాగమనాదపగతారుజా ఉపతాపో యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్ ॥౫॥ స్త్రీరుగ్రుజాచోపతాపేత్యమరః, నిజం స్వకీయ మాశ్రమపదంనందిగ్రామాఖ్యమావాసస్థానం, అనయత్ ప్రా పయామాస (౧) ॥౧౬౭॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్రభరతాశ్రమపదేసౌమిత్రి సీతాసఖః లక్ష్మణసీతాసమేతః ÷ రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్ దాశరథిః శ్రీరామః అత్యంతంలోభయతీత్యతిలోభనీయం పుత్రదర్శనాభిలాష విశేషజనకమిత్యర్థః,తద్వాత్సల్యంస్నేహోయస్యాస్తాంకౌసల్యాంచ

---

(౧) అథభరతోపిపురతోభివాదితపూర్వజోపలాలననిఘ్నోనశత్రుఘ్నే న సహేత్యాదిప్రాచీనపాఠస్సాధుః । అత్రఘోరుషాధీనత్వోక్తేరుప యోగాత్ ॥పూర్వజః శ్రీరామః తత్కర్తృకముపలాలనం।శిష్టంస్పష్టం.

శయితదుఃఖాతిరేకాం కైకేయీమతిక్రమస్నేహపరిష్వక్తాం సౌమి
త్రిమాతరమపి క్రమాదభివాదయన్నిజావలోకనరసనిరతాభిరేతాభిర్వ
నితాభిః పూర్ణిమాచంద్రఇవకలాభిః పయోనిధిరివవీచికాభిః ప్రతిక్ష
ణం పరిరభ్యమాణో నిర్భరానందమవిందత ॥౧౬౮॥ప॥ అథాఖిలజనేక్ష
ణైక్షితరఘూద్వహస్యాదరాద్విధాతుమభిషేచనంవిచరితం గురోరాజ్ఞ
యా । అనీయతసమంతతోహరిగణైనతీర్థం పునస్సమాకులితమంథరం

అతిశయితో బహుళః దుఃఖాతిరేకో యస్యాస్తాం సర్వానర్థమూల
భూతాప్యహమస్మీతిసముత్పన్నదుఃఖభరాక్రాంతామిత్యర్థః కైకేయీం
చ, అతిక్రమేణ క్రమమతిక్రాంతేన స్నేహేన పరిష్వక్తాం నిర్మ
ర్యాదప్రేమపరిపూర్ణాం సౌమిత్రిమాతరమపిసుమిత్రాంచక్రమా
త్ వృద్ధానుక్రమాదభివాదయన్ నమస్కుర్వన్ నిజావలోకనేఆత్మ
దర్శనేయోరసానురాగః తస్మిన్నిరతాభిః తత్పరాభిరేతాభిఃపూర్వో
క్తాభిః వనితాభిరుత్తమస్త్రీభిః కలాభిరంశైః ॥సి॥ కలాశిల్పేకాలభే
దే చంద్రాంశేకలనాకలేతి వైజయంతీ, పూర్ణమాచంద్రఇవ, వీచి
కాభిరూర్మిభిః పయోనిధిస్సముద్రఇవేత్యుపమాద్వయం, ప్రతిక్షణంప
రిరభ్యమాణః ఆదరాతిశయాత్ క్షణేక్షణే ఆశ్లిష్యమాణః నిర్భరానంద
మమందానందమవిందతఅలభత పరమానందభరితాంతః కరణోభూది
త్యర్థః (౧)॥౧౬౮॥—॥ అథేతి ॥ అథానంతరంగురోర్వసిష్ఠస్య ఆజ్ఞ
యానిదేశేన అఖిలజనేక్షణైరశేషలోకలోచనైరీక్షితస్సానందమవ
లోకితః సచాసౌరఘూద్వహశ్చ తస్యశ్రీరామస్య- ఆదరాత్ విచ
రితం విశిష్టాచారయుక్తం అభిషేచనం మూర్ధాభిషేకం విధాతుంక
ర్తుం- మంథరాంమందాంగతిం విజహతాత్యజతాససంభ్రమం ప్ర
వృత్తేనేత్యర్థః + జహాత్యేన్మతృప్రత్యయః । హరిగణేన వానరసమూ
హేన సమాకులితాసంక్షుభితా మంథరాకైకేయీదాసీయస్మిన్కర్మణి

(౧) అయశశ్శల్యజనితశోకాతిరేకాం కైకేయీం అకృత్రిమస్నేహ
పరిష్వక్తాం సుమిత్రామపీతి ప్రాచీనపాఠస్సుగమః

విజహతాగతిం మన్థరామ్ ॥౧౯॥వ॥ అలంకృతః కృతమభిషేకమాద రాదమాత్యసంహతిభిరవాప్య రాఘవః । పురోన్ముఖః పునరయమాన శే రథం మనోరథం సచభరతో మహారథః ॥౨౦॥గ॥ తత్రచ సేవావిచక్ష

తస్య ఖ్యాభవతితదాతత్రితస్యాః కైతవప్రయోగానవసరాదితిభావః సంమ తతః సకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః తీర్థం పుణ్యనదీసలిలం పునర్భ్యాయోపి వాక్యాలంకారేవా, అనీయత ఆనీతం, పృథ్వీవృత్తమ్ (౧)॥౧౯॥—॥ అలంకృత ఇతి ॥ అయం రాఘవః రఘువంశోద్భవః శ్రీరామః- అమా త్యసంహతిభిః మన్త్రివర్గైః తత్రలేషాం ముఖ్యత్వాదితిభావః, ఆద రాత్ సత్కారాత్ కృతం విరచితమభిషేక మవాప్య మూర్ధాభిషి క్తస్సన్నిత్యర్థః, అలంకృతః జటాపటలవిమోచనపూర్వకం వివిధవి చిత్రమణిహారదివ్యాంబరాదిభిః విభూషితః పునః పురోన్ముఖః అయో ధ్యాపురప్రవేశాభిముఖస్సన్నిత్యర్థః- రథమానశే ప్రాప- పుష్పకం విహాయ రథారూఢో భూదిత్యర్థః × అశ్నోతేశ్చేత్యభ్యాసదీర్ఘను డాగమౌ- తథా మహారథః మహాత్మా సప్రసిద్ధః భరతశ్చ మనోరథం శ్రీ రామాభిషేకరూపనిజవాంఛితార్థసిద్ధిం ఆనశే శ్రీరామాభిషేకేణ పరిపూర్ణమనోరథోభూదిత్యర్థః, రుచిరావృత్తమ్ ॥ ✳ ॥ చతు ర్గ్రహైశ్ఛిన్నా రుచిరా జభస్జగా ఇతిలక్షణాత్ ॥౨౦॥—॥ తత్రేతి ॥ కిం చేతిచార్థః ॥ తత్ర తస్మిన్సమయే సేవావిచక్షణాఖ్యా ముపచార

---

(౧) అథాఖిలజగత్పితేరపి రఘూద్వహస్యావరాద్విధాతుమభిషేచనం విచలతాగురోరాజ్ఞయా । అనీయతసమన్తతో హరిగణేన తీర్థం పున ర్వదిత్యా హృదిమన్థరాం విజహతాగతిం మన్థరామితిపాఠే అఖి లజగత్పితేగపిత్యనేన స్వతఏవసర్వేశ్వరత్వంసిద్ధమితిసూచితం। రఘూద్వ హస్యేత్యనేన మానుషరూపేణ తద్వంశేవతీర్ణత్వాదభిషేతవ్యమభిషేచ నం విధాతుం గురోరాజ్ఞయా విచలతా మన్థరాం ప్రాగభిషేకాంతరా యకారిణీం కైకేయీదాసీం విచింత్య ప్రాగ్వత్పునర్విఘ్నం కుర్యా దిత్యాశంక్య అతఏవ మన్థరాం గతిం విజహతేత్యన్వయః శిష్టం స్పష్టమ్॥

రాభ్యాం శత్రుఘ్నలక్ష్మణాభ్యామభితో విధూతవ్యజనః పరిజనాచార
నిరతభరతోదస్తవిమలముక్తాతపత్రో విచిత్రోపహిత నైపథ్య చారురా
రూఢ శతాంగమాతంగైరాశరప్లవగవాహినీపతిభి రనుగమ్యమానః ప్ర
వర్త్యమాన శ్వేతాక్షత కుసుమలాజోపచారపౌరపురంధ్రీకదంబ సంర
మ్భచలితమంజీరమణికాంచీవలయవాచాలితాం వాద్యమాన మాంగళిక
తూర్యఘోషవైతాళిక వైబోధిక వివిధరవశ్రవణసమయోచ్ఛలితసామో

చరణ తత్పరాభ్యాం శత్రుఘ్నలక్ష్మణాభ్యాం జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావాత్రనవి
వక్షితః లక్ష్మణాపేక్షయాపి శత్రుఘ్నస్యాదరాతిశయద్యోతనార్థం వా
తథాచ మహాకవిప్రయోగః ॥*॥ శత్రుఘ్నలక్ష్మణముఖై రుపచర్యమా
ణ స్సామ్రాజ్యభోగనిరతో భరతో బభూవేతి । అభితః ఉభయపార్శ్వ
యోరిత్యర్థః విధూతే వీజితే వ్యజనే చామరే యస్య స తథోక్తః, పరిజనా
చారనిరతేన భృత్యజనోచితాచారతత్పరేణ భరతేన ఉదస్తముత్క్షిప్తం
విమలం స్వచ్ఛం ముక్తాతపత్రం మౌక్తికచ్ఛత్రం యస్య స తథోక్తః
విచిత్ర మాశ్చర్యకరం విచిత్రసన్నివేశం వా యథా తథోపహితేన విరచి
తేన నైపథ్యేన దివ్యభూషణాంబరప్రయుక్తావయవ ప్రసాధనేన చారు
స్సుందరః, తథా శతాంగాః రథాః మాతంగాః గజాః తే ఆరూఢాః అధి
ష్ఠితాః యైస్తైః ॥ని॥ శతాంగస్స్యందనో రథ ఇత్యమరః - ఆశరప్లవగవా
హినీపతిభిః విభీషణసుగ్రీవ ప్రముఖరాక్షసవానరసేనానాయకైః, అ
నుగమ్యమానః అనుస్రియమాణశ్చ సన్ రామచంద్రః శ్వేతాక్షతానాం
కుసుమానాం లాజానాంచోపచారః విక్షేపణరూపోపచారః ప్రవర్త్య
మానః మంగళాచారతయా క్రియమాణో యైస్తాని తథోక్తాని యాని
పౌరపురంధ్రీకదంబాని పత్తన స్త్రీనివహాస్తేషాం సంరంభేణ సంభ్రమే
ణ చలితైః ఝుణఝుణాయమానైః మంజీరమణికాంచీవలయైః నూపుర
మాణిక్యరశనాకంకణైః వాచాలితాం ముఖరితాం + తత్పురోత్తి
ణ్యంతాత్తూర్ణిక్తః, వాద్యమానాని తాడ్యమానాని మాంగళికతూర్యా
ణి మంగళవాద్యాని తద్ఘోషాణామ్ । తథా వైతాళికానాం స్తుతిపాఠకా

దపౌరసంబాధాం సౌధాంతరగవాక్ష చలితతరుణీజనేక్షణరేఖానీలో త్పలదామతోరణాభిరామరథ్యాంతరా మయోధ్యా మాజగామ రా మచంద్రః ॥౧౭౧॥ సాకేతంసముపెయివాంత్సవిజయీ సంసేవితో భ్రాతృభిస్సుగ్రీవప్రముఖానపి ప్రియసఖాన్ స్వేస్వేపదేస్థాపయన్ సాం* తత్తత్ప్రహారకయోగ్యైరాగైస్సతారరవాచిభిశ్లోకైః। సరభస మేకవిచారంగాయన్ వైతాళికో భవతీత్యుక్తలక్షణానాం। వైబోధికా నాంకర్ణవ్యాధ్యర్థవిబోధకజనానాంచయేవివిధరవాః తేషాంచశ్రవణస మయే ఆకర్ణనకాలె ఉచ్ఛ్రలితాః ప్రచలితాః సామోదాః సానందాశ్చ యే పౌరాః పురజనాః తైస్సంబాధాంసంకీర్ణాం ÷ మాంగళిక వైబో ధికేత్యత్ర ప్రయోజనమితిశక్, సౌధాంతరగవాక్షైః (ప్రా) సాదమధ్య వాతాయనైః చలితాః ప్రసృతాః యాస్తరుణీజనేక్షణ రేఖాస్సుందరీ జననేత్రపఙ్క్తయః తా ఏవ నీలోత్పలదామతోరణాని తైరభిరామాణి రమ్యాణిరథ్యాంతరాణి ప్రతోళ్యభ్యంతరాళాని యస్యాస్తాం, అయో ధ్యాం ఆజగామ ప్రవివేశేత్యర్థః (౧) ॥౧౭౧॥—॥ సాకేతమితి ॥ విజ యీ జయశీలః + జిదృక్షిత్యాదినా ఇనిప్రత్యయః, యద్వా ప్రశస్తోరా వణ విజయోస్యాస్తీతి విజయీ ÷ ప్రశంసాయామినిః సప్రసిద్ధోరా మస్సాకేతమయోధ్యాం ॥ని॥ సాకేతంస్యాదయోధ్యాయామిత్యమరః, సముపెయివాన్ ప్రవిష్టః ÷ ఉపెయివాననాశ్వాననూచానశ్చేతిక్వ సుప్రత్యయాంతో నిపాతితః। తథా భ్రాతృభిః అనుజైః భరతాదిభిః సం సేవితః ఉపచర్యమాణః తథాసుగ్రీవప్రముఖాన్ సుగ్రీవాదీన్ ప్రియ సఖాన్ ప్రియసుహృదః ÷ రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్, స్వేస్వేపదే కి ష్కింధాదిప్రతినియతస్థానేష్వివ్యర్థః + వీప్సాయాం ద్విర్భావః పూర్వాదిభ్యోనవభ్యోవేతి వికల్పాత్ స్మిన్నాదేశాభావః స్థాపయన్

(౧) అభితోవిధూతధవళవాలవ్యజనఇతి విచిత్రోపజాత మనుజవేషచా మభిరితిచ (ప్రా)చీనపాఠః ॥చారుభిరితివాహినీపతివిశేషణం

స్వచ్ఛందం సుచిరం సుఖాన్యనుభవన్ దేవ్యా సమం సీతయా రామః పా
లయతి స్మ కీర్తివిభవై రామోదినీం మేదినీమ్ ॥౧౭౩॥వ॥ సాహిత్యాదిక
లావతా శ్రీనగరగ్రామావతంసాయిత శ్రీగంగాధరధీరసింధువిధునా గంగా
మ్బికాసూనునా। ప్రాగ్గోభిజోదితపంచకాండవిహితానందే ప్రబంధే

ప్రతిష్ఠాపయన్ తథా దేవ్యా సీతయా సమం స్వచ్ఛందం యథేచ్ఛం సు
ఖాన్యైహికభోగాన్ అనుభవన్, దానదక్షాత్రాద్భవాః కీర్తయః తస్యా
విభవైః సామగ్ర్యైః సమృద్ధిభిః, ఆమోదినీమానందవతీం మేదినీం భు
వం సుచిరమతిచిరకాలం పాలయతి స్మ పరిపాలితవాన్ ÷ లట్ స్మే ఇ
తి భూతార్థే లట్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం ॥*॥ సూర్యాశ్వైర్మ
సజాస్తతాస్సగురవః శార్దూలవిక్రీడితం ॥౧౭౪॥—॥ అథకవిః
కావ్యవర్ణ్యనామాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తిం శ్లోకేనాహ॥సా
హిత్యేతి ॥ సాహిత్యం కావ్యనాటకాలఙ్కారాదిసముదాయరూపా వి
ద్యా తదాదిః ప్రముఖం యాసాం తాః కలావిద్యా అస్య సంతీతి సాహిత్యా
దికలావతా సకలవిద్యారహస్యాభిజ్ఞేనేత్యర్థః + అత్రైక ర్థధారయ
స్యాప్యనుద్వేగకరత్వాత్సర్వధనీ సర్వకేశిత్యాదివన్నిరోషోవ్యః శ్రీన
గరమితి గ్రామః తస్య అవతంసవదాచరితః అవతంసాయితః భూష
ణాయమానః ÷ ఉపమానార్థే కాచారకక్యజంతాత్కర్తరి క్తః సచా
సౌ శ్రీగంగాధరధీరశ్చ శ్రీయుక్తః గంగాధరనామా పండితః॥ని॥ ధీ
రో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞస్సంఖ్యావాన్ పండితః కవిరిత్యమరః, సఏవ
సింధుః సముద్రః తస్య విధునా చంద్రేణ పుత్రేణాహ్లాదకరత్వాచ్చ
త మ్మాత్రేణేత్యర్థః। అతఏవ శ్లిష్టపరంపరితరూపకం ॥ని॥ విధుర్వి
ష్ణౌ చంద్రమసీత్యమరః గంగాంబికాసూనునా గంగాంబికాగర్భసంభూ
తేన లక్ష్మణసూరిణా లక్ష్మణాఖ్యవిదుషా, ప్రాక్పూర్వం భోజేన రా
జ్ఞా ఉదితైః విరచితైః పంచభిః బాలకాండాదిసుందరకాండాంతైః
కాండైః విహితః అనందో హద్యతప్రమోదో యేన తస్మిన్నిత్యుపేర

పునః కౌండోలక్ష్మణసూరిణా విరచితః షష్ఠోఽపి జీయాచ్చిరమ్ ॥౧౭౩॥ ॥

ఇతి శ్రీలక్ష్మణకవివరవిరచితో యుద్ధకాండస్సమాప్తః

పదసమాసః ప్రబంధే చమ్పూరామాయణాఖ్యే కావ్యే పునః విరచితః ప్రణీతః, షష్ఠః షణ్ణాం పూరణః, కాండో యుద్ధకాండః చిరంజీయాత్ సర్వోత్కర్షేణ వర్తతామిత్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం ॥౧౭౩॥

పూర్వేషాం విదుషాం మతాని వివిధాన్యాలోచ్య తత్సారమప్యాకృష్యేయమఖండపండితపరితోషాయ సందర్భితా । యద్యత్ర ప్రతిభాతి దూషణమిదం విజ్ఞాయతాం భూషణం తత్రాపి ప్రతిభాతి చేన్న సుపరామృశ్యం హ్యవశ్యం బుధైః ॥*॥ లోకేషు ప్రతిభాతి మధ్యమజగ త్తత్ర త్రిలింగాహ్వయో దేశస్తత్ర తథాద్రిమాళి తనయాతీరం పరం తత్ర చ ॥ గ్రామః కాంజులురీతి తత్ర మహితః శ్రీరామచంద్రస్సుధీః శ్రీమానుద్వహతాదముష్యకవితాకన్యాం రఘూణాం పతిః ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహానందలాభాభినందిత రఘునందన చరణారవింద మకరందాస్వాదనకందళిత సారస్వతేనాఖండితతపః ప్రచండముని ప్రకాండ మండలేశ్వర శాండిల్య మహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయ సుధాపారావార పారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖ నిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకర సుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం- సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం యుద్ధకాండస్సమాప్తః *

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా ।
వ్యాఖ్యా శ్రీయుద్ధకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా

సవ్యాఖ్యం చమ్పూరామాయణం సమాప్తమ్...